К. МАРКС
Ф. ЭНКЕЛС

СЕЧИЛМИШ МӘКТУБЛАР

*

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КП МК јанында
МАРКС—ЭНКЕЛС—ЛЕНИН—СТАЛИН ИНСТИТУТУ

К. МАРКС
Ф. ЭНКЕЛС

СЕЧИЛМИШ МӘКТУБЛАР

*

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
1955

Тәрҹүмәси Сов.ИКП МК јанында
Маркс—Енкелс—Ленин—Сталин Институтунун
Азәрбајҹан Филиалы тәрәфиндән
чапа һазырланмышдыр

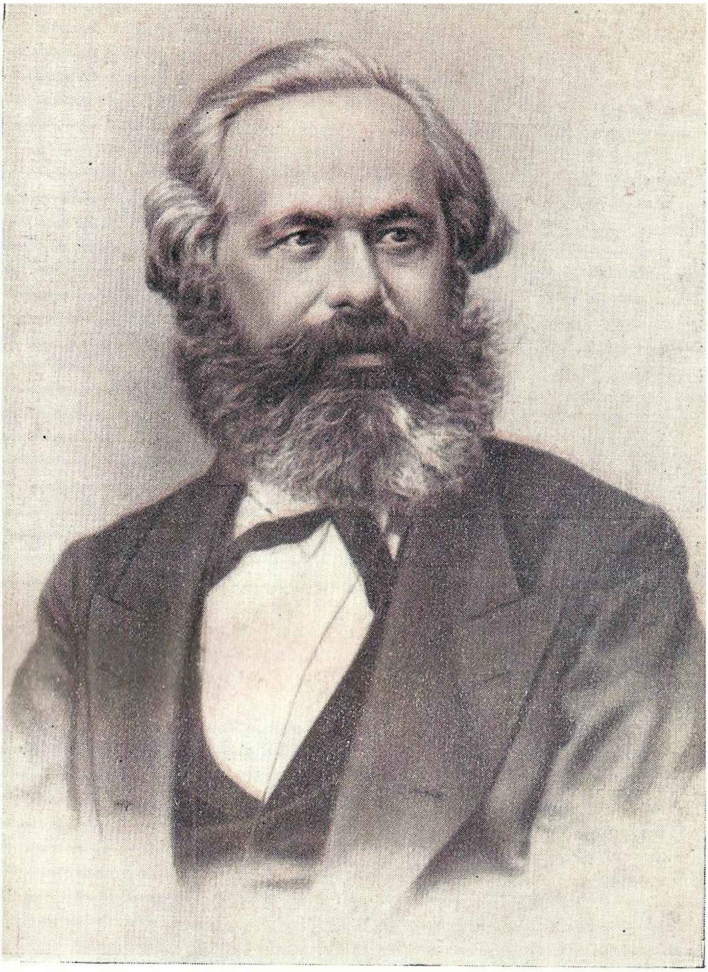

Карл Маркс

(1867-чи ил)

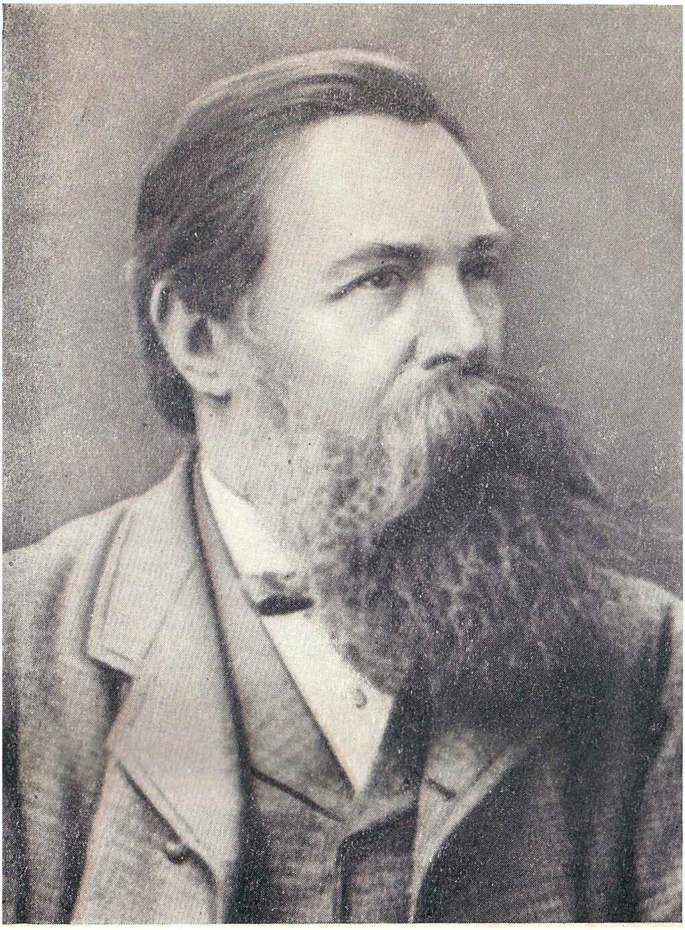

Фридрих Энкелс
(1879-чу ил)

МҮГӘДДИМӘ

Бу мәчмуәйә Маркс вә Энкелсин, Сов.ИКП МК янында Маркс — Энкелс — Ленин — Сталин Институту тәрәфиндән Әсәрләрдә чап эдилмиш чох зәнкин мәктублары күллийятынын анчаг кичик бир һиссәси дахил эдилмишдир.

Маркс вә Энкелсин мәктубларынын Институт архивиндә топланмыш әсл мәтнләри вә бу мәтнләрин фото сурәтләри Әсәрләрин биринчи нәшринин доггуз чилдини тәшкил эдир.

МЭЛСИ, Маркс вә Энкелсин сечилмиш мәктублары мәчмуәсини нәшр этмәклә, язышманын ән мүһүм вә ән марaглы ерләринин кениш охучулар тәрәфиндән өйрәнилмәсини асанлашдырмаг вәзифәсини гаршысына гоюр.

Маркс вә Энкелсин сечилмиш мәктубларыны нәшр этмәк фикрини В. И. Ленин ирәли сүрмүшдүр. Һәлә 1913-чү илдә «Маркс илә Энкелсин язышмасы» мәгаләсиндә Ленин, язышманын «принсип чәһәтдән ән мүһүм ерләрини топлайыб фәһләләр арасында кениш яймаг үчүн айрыча бурахмаг» лазым кәлдийини көстәрмиш, 1921-чи илдә В. В. Адоратски белә бир мәчмуәни һазырламаға киришдийи заман исә, онун иши илә сон дәрәчә марагланмыш вә 1922-чи ил апрелин 10-да В. В. Адоратскийә белә язмышды: «Мәктубларла даһа чох мәшғул олун: мүһүм *бейнәлхалг* бир ишдир».

Маркс вә Энкелсин мәктублары мәчмуәси В. В. Адоратскинин редакторлуғу илә ийирми илдән чох бундан әввәл нәшр олунмушду ки, о заман МЭЛСИ һәлә ярадылмамыш вә Маркс илә Энкелсин Әсәрләринин русча нәшри һәлә чыхмамышды. Һәмин мәчмуә Маркс вә Энкелсин сечилмиш мәктубларынын МЭЛСИ редакторлуғу илә һазырланыб бурахылан биринчи нәшридир.

Маркс вә Энкелсин, XIX әсрин 40-чы илләриндән 90-чы илләринин орталарына гәдәр бир дөврү әһатә эдән язышма-

*

сы, элми коммунизмин бөйүк баниләринин һәят вә фәалиййәтинин бүтүн әсас мәрһәләләрини әкс этдирир. Бу язышма Маркс вә Энкелсин ялныз тәрчүмейи-һалларыны өйрәнмәк үчүн дейил, марксизм нәзәриййәсини вә фәһлә синфинин сиясәтини өйрәнмәк үчүн дә сон дәрәчә гиймәтли бир мә'хәздир.

Ленин көстәрмишдир ки, Маркс илә Энкелсин бүтүн язышмасынын мәркәзи нөгтәси, фокусу диалектикадыр. «Материалист диалектика бүтүн сияси игтисадын, лап әсасындан башлаяраг енидән ишләнмәсинә, тарихә, тәбиәтшүнаслыға, фәлсәфәйә, фәһлә синфинин сиясәтинә вә тактикасына тәтбиг эдилмишдир — Марксы вә Энкелси һәр шейдән чох марагландыран бах будур, онларын яратдыглары ән әһәмиййәтли вә ән ени шей бах будур, ингилаби фикир тарихиндә онларын ирәли атдыглары даһиянә аддым бах будур». (В. И. Ленин, Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 590.)

Мәчмуәйә дахил эдилән мәктубларын чоху нәзәриййә мәсәләләринә һәср эдилмишдир. «Капитал» һаггында Маркс илә Энкелсин язышмасы чох мараглыдыр; бурада Марксын элми лабораториясынын мәнзәрәси, бу даһиянә әсәрин ярадылмасы просеси көстәрилир. Һәмин мәктубларда Маркс өз элми тәдгигләринин сон нәтичәләрини шәрһ эдир, Энкелс илә мәсләһәтләшир вә айры-айры проблемләри онунла мүзакирә эдир. Диалектик вә тарихи материализм мәсәләләринин ишыгландырылдығы мәктубларын, һабелә пролетар ингилабы нәзәриййәси мәсәләләринә аид мәктубларын да әһәмиййәти бундан аз дейилдир.

Бейнәлхалг пролетариатын башчылары, онун мүбаризәсинин әмәли рәһбәрләри олан Маркс вә Энкелсин ролу мәктубларда парлаг әкс этдирилмишдир. Маркс вә Энкелс бүтүн өз ингилаби фәалиййәтләри мүддәтиндә стратекия вә тактика мәсәләләринә олдугча бөйүк диггәт вермиш, пролетар ингилабынын галиб кәлмәси вә пролетариат диктатурасынын гурулмасы үчүн зәрури шәрт олараг фәһлә синфинин ингилаби партиясыны яратмаг уғрунда йорулмаг билмәдән мүбаризә апармышлар.

Коммунистләр иттифагына даир, I Интернасионалын ярадылмасына вә бурада прудончулар илә бакунинчиләр әлейһинә апарылан мүбаризәйә даир мәктублар, Алмания сосялдемократиясында оппортунизмә гаршы, Ленинин дедийи кими, «гызғын» мүбаризәни тәсвир эдән, Америкада вә Инкилтәрәдәки сосялист партияларынын тәригәтчилийини кәскин тәнгид эдән мәктублар, нәһайәт, мүхтәлиф өлкәләрдәки партиялара көндәрилән директив мәктублары — бүтүн бунлар пролетар партиясы уғрунда Маркс вә Энкелсин апардыглары инадлы вә ардычыл мүбаризәнин айдын мәнзәрәсини ачыб көстәрир.

Һәм Маркс илә Энкелс арасындакы язышмада, һәм дә мүхтәлиф сосялист партияларынын рәһбәрләринә онларын мәктубларында пролетариатын синфи мүбаризә тактикасы мәсәләләринә бөйүк диггәт верилмишдир. Айры-айры тактика мәсәләләринин һәллинә Маркс вә Энкелсин һейрәт эдиләчәк дәрәчәдә мәһарәтлә вә чевик янашмасыны Ленин диалектик методу тәтбиг этмәйин нүмунәси һесаб эдирди. Ленин өзүнүн «Карл Маркс» адлы мәгаләсиндә язмышдыр:

«Маркс пролетариат тактикасынын әсас вәзифәсини өз материалист-диалектик дүнякөрүшүнүн бүтүн әсасларына там уйғун бир шәкилдә мүәййән эдирди. Ялныз мүәййән чәмиййәтин истиснасыз олараг бүтүн синифләринин гаршылыглы әлагәләри мәчмууну об'ектив сурәтдә нәзәрә алмаг вә, демәли, бу чәмиййәтин об'ектив инкишаф дәрәчәсини дә нәзәрә алмаг вә бу чәмиййәтлә башга чәмиййәтләр арасындакы гаршылыглы әлагәләри нәзәрә алмаг — габагчыл синфин дүзкүн тактикасы үчүн даяг ола биләр. Һәм дә бурада бүтүн синифләр вә бүтүн өлкәләр статик шәкилдә дейил, динамик шәкилдә көтүрүлүр, йә'ни һәрәкәтсиз һалда дейил, һәрәкәт һалында көтүрүлүр (бу һәрәкәтин ганунлары исә һәр бир синфин игтисади һәят шәраитиндән ирәли кәлир)». (В. И. Ленин, Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 65.)

Маркс вә Энкелс бүтүн өз өмүрләри бою һәр чүр иртичая гаршы, демократия вә тәрәгги уғрунда барышмаз мүбаризкими чыхыш эдирләр. Америкада вәтәндаш мүһарибәсинә даир, Ирландияя даир мәктублар, һабелә Алманияя аид олуб пруссиячылыға, онун иртичачы ролуна өлдүрүчү характеристика верән мәктублар демократия уғрундакы бу мүбаризәни көстәрир.

Маркс вә Энкелсин рус мүхбирләринә (Даниелсона, Лаврова, Засуличә, Плеханова вә башгаларына) яздыглары бир сыра мәктублар, һабелә Русия һаггында бир чох айры-айры мүлаһизәләр мәчмуәйә дахил эдилмишдир. Маркс вә Энкелс рус дилини билирдиләр, рус китабларыны охуюрдулар, Русиянын тарихи вә игтисадиййатыны өйрәнирдиләр, габагчыл рус ичтимаи хадимләрилә әлагә сахлайыр вә язышырдылар. Маркс вә Энкелсин мәктубларында Русиянын игтисади инкишафы вә рус ингилабынын перспективләри тәһлил эдилир, Русиядакы мүхтәлиф сияси чәрәянлара вә айры-айры көркәмли рус хадимләринә, ән әввәл исә Чернышевскийә характеристика верилир. Марксизмин баниләри рус ингилаб һәрәкатынын инкишафыны ән бөйүк бир диггәтлә изләйиб беләһесаб эдирдиләр ки, кәләчәк рус ингилабы дүня тарихинин кедишинә һәлледичи тә'сир көстәрәчәкдир, чүнки чаризмин деврилмәси Гәрбдә сосялист ингилабынын әл-голуну ачан бир тәкан олачагдыр.

* * *

Бу мәчмуә үчүн мәктублары сечәркән Маркс вә Энкелсин язышмасы һаггында Ленинин вә Сталинин әсәрләриндә олан мүлаһизәләр, Ленинин МЭЛСИ архивиндә сахланылыб ичәрисиндә гейдләр, һабелә Маркс илә Энкелсин язышмасындан чыхарышлар олан дәфтәри рәһбәр тутулмушдур.

Мәчмуәйә 244 мәктуб дахил эдилмишдир, бунлардан 74-ү бүтөвдүр, галанлары исә парчалар шәклиндәдир. Парчаларын әввәли вә ахыры һәр ердә үч нөгтә илә көстәрилмишдир.

Мәктублар хроноложи гайдада ерләшдирилмишдир.

Мәктубларын тәрчүмәсинин мәтни, МЭЛСИ архивиндә сахланылан әсл мәтнләр вә я бунларын фото сурәтләри әсасында һәмин нәшр үчүн енидән йохланмышдыр.

Мәктублара сәһифәләрин ашағысында мә'лумат характерли гыса гейдләр әлавә эдилмишдир.

Мәчмуәнин ахырында ад вә мөвзу көстәричиләри дәрч эдилмишдир.

Мәчмуәни чапа, С. З. Левиова вә Е. А. Волинанын иштиракы илә И. А. Арманд һазырламышдыр.

СОВЕТ ИТТИФАГЫ КП МК янында
МАРКС — ЭНКЕЛС — ЛЕНИН — СТАЛИН ИНСТИТУТУ

В. И. ЛЕНИН

МАРКС ИЛӘ ЭНКЕЛСИН ЯЗЫШМАСЫ ҺАГГЫНДА

«...язышманын элми вә сияси гиймәти чох бөйүкдүр. Бурада Марксын вә Энкелсин бүтүн әзәмәти охучунун гаршысында ән габарыг сурәтдә тәчәссүм этмәкдән башга, марксизмин олдугча зәнкин нәзәри мәзмуну да сон дәрәчә айдын бир шәкилдә мейдана чыхыр, зира Маркс вә Энкелс бу мәктубларда дәфәләрлә өз нәзәриййәләринин ән мүхтәлиф чәһәтләри үзәринә гайыдыр вә ән ени (кечмишдәки бахышлара нисбәтән ән ени), ән мүһүм, ән чәтин чәһәтләри нәзәрә чарпдырыр вә изаһ эдирләр — бә'зән бунлары бирликдә мүзакирә эдир вә бир-бирини инандырырлар.

Бүтүн дүня фәһлә һәрәкатынын тарихи — онун ән мүһүм дөврләри вә ән зәрури чәһәтләри — һейрәт эдиләчәк гәдәр чанлы бир шәкилдә охучунун гаршысындан кәлиб кечир. Фәһлә синфи *сиясәтинин* тарихи даһа чох гиймәтлидир. Маркс вә Энкелс ән мүхтәлиф мүнасибәтләрлә, көһнә дүнянын мүхтәлиф өлкәләриндә вә ени дүняда, мүхтәлиф тарихи дөврләрдә фәһлә синфинин *сияси* вәзифәләри мәсәләләринин *гоюлушу* нөгтейи-нәзәриндән ән принсипиал чәһәтләри мүзакирә эдирләр. Язышманын әһатә этдийи дөвр исә, мәһз фәһлә синфинин буржуа демократиясындан айрылмасы дөврүдүр, мүстәгил фәһлә һәрәкатынын мейдана кәлмәси дөврүдүр, пролетар тактикасы вә сиясәти әсасларынын мүәййәнләшмәси дөврүдүр. Буржуазиянын дурғунлуғу вә чүрүмәси нәтичәсиндә, фәһлә рәһбәрләринин бүтүн өз фикирләрини күндәлик хырда чәһәтләрә вермәси вә и. а. нәтичәсиндә мүхтәлиф өлкәләрдә фәһлә һәрәкатынын оппортунизмдән зәрәр чәкдийини бизим зәманәдә нә гәдәр тез-тез мүшаһидә этмәли олурусa, язышманын сон дәрәчә зәнкин материалынын гиймәти бир о гәдәр артыр, зира бу материал пролетариатын *әсаслы* дәйишдиричилик мәгсәдләринин ән дәриндән баша дүшүлдүйүнү вә һәмин ингилаби мәгсәдләр нөгтейи-нәзәриндән, һабелә оппортунизмә вә я ингилаби ибарәләрә әсла күзәшт эдилмәдән тактиканын мөвчуд вәзифәләринин гейри-ади бир маһарәтлә мүәййәнләшдирилдийини көстәрир.

Әкәр бүтүн язышманын, нечә дейәрләр, фокусуну, йә'ни ирәли сүрүлән вә мүзакирә эдилән бүтүн идеяларын топландығы мәркәз нөгтәни бир сөзлә ифадә этмәк истәсәк, һәмин сөз *диалектикадан* ибарәт олар. Материалист диалектика бүтүн сияси игтисадын, лап әсасындан башлаяраг енидән ишләнмәсинә, тарихә, тәбиәтшүнаслыға, фәлсәфәйә, фәһлә синфинин сиясәтинә вә тактикасына тәтбиг эдилмишдир — Марксы вә Энкелси һәр шейдән чох мараглaндыран бах будур, онларын яратдыглары ән әһәмиййәтли вә ән ени шей бах будур, ингилаби фикир тарихиндә онларын ирәли атдыглары даһиянә аддым бах будур».

(В. И. Ленин, Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 589—590.)

СЕЧИЛМИШ МӘКТУБЛАР

1843—1895

1843-чү ил

1

МАРКС — А. РУКЕЙӘ

Д-ә кедәркән едәк кәмисиндә, март 1843-чү ил

Мән инди Һолландияда сәяһәт эдирәм. Бурада чыхан гәзетләрдән вә франсыз гәзетләриндән белә мә'лум олур ки, Алмания батаглыға дәрин батмышдыр вә кетдикчә даһа артыг батыр. Мәнә инанын ки, һәтта милли ифтихар дуйғусунун нә олдуғуну әсла билмәйән адам да, һәтта Һолландияда белә һәр һалда милли бир хәчаләт чәкир. Ән мискин бир һолландиялы да ән бөйүк бир алмана нисбәтән һәр һалда вәтәндашдыр. Һәлә әчнәбиләрин Пруссия һөкумәти һаггында мүлаһизәләри! Бу чәһәтдән мүдһиш бир екдиллик һөкм сүрүр, Пруссия системи вә онун бәсит тәбиәти мәсәләсиндә даһа һеч кәс алданмыр. Демәли, ени мәктәб һәр һалда бир гәдәр файда вермишдир. Бәзәкли либерализм дону чийинләрдән ерә дүшмүш вә ән ийрәнч бир истибдад бүтүн чылпаглығы илә бүтүн дүнянын көзү гаршысында дурмушдур.

Бу да, кәшф эдилән ени бир һәгигәтдир, мәнфи олса да, ени бир һәгигәтдир. Бу элә бир һәгигәтдир ки, вәтәнпәрвәрлийимизин бошлуғуну, дөвләт гурулушумузун эйбәчәрлийини, һеч олмазса, ачыб бизә көстәрир вә хәчаләт чәкиб үзүмүзү өртмәйә мәчбур эдир. Сиз тәбәссүмлә мәнә бахыб сорушурсунуз: бунун нә файдасы? Хәчаләтдән ингилаб олмаз. — Мән исә дейирәм: хәчаләт дә бир нөв ингилабдыр; хәчаләт — һәгигәтән Франса ингилабынын, 1813-чү илдә һәмин ингилаба галиб кәлмиш алман вәтәнпәрвәрлийи үзәриндә гәләбәсидир. Хәчаләт бир нөв гәзәбдир, анчаг инсанын өзүнә гаршы чеврилмиш гәзәбдир. Бүтөв бир милләт һәгигәтән хәчаләт чәксәйди, сычрамаға һазырлашараг йығышан бир ширә бәнзәрди. Доғрудур, һәлә Алманияда һәтта хәчаләт дә чәкмирләр; эксинә, бу мискин адамлар һәлә дә вәтәнпәрвәрдирләр. Лакин онларын вәтәнпәрвәрлийини

ени зүһур этмиш рытсарын[1] бу күлүнч системи гәдәр йох эдә биләчәк башга бир систем вармы? Бизимлә ойнанылан истибдад комедиясы да бу рытсарын өзү үчүн, вахтилә Стүартлар вә Бурбонлар үчүн олан тракедия гәдәр тәһлүкәлидир. Бу комедиянын һәгигәтдә нә олдуғуну һәлә узун мүддәт һәтта анламасайдылар, һәр һалда һәмин комедия мүәййән мә'нада ингилаб оларды. Дөвләт о гәдәр чидди бир шейдир ки, ону арлекинадая чевирмәк олмаз. Ахмагларла долу бир кәмини бәлкә дә мүәййән бир мүддәт үчүн күләйин ихтиярына вермәк олар, лакин онда бу кәми өз лабүд агибәтинә доғру үзәчәкдир, мәһз она көрә ки, һәмин ахмаглар буну фикирләринә кәтирмирләр. Бу агибәт исә — гаршымызда дуран ингилабдыр.

---

[1] IV Фридрих-Вилһелмин. *Ред.*

1844-чү ил

2

ЭНКЕЛС — МАРКСА

19 ноябр 1844-чү ил

...Юнг вә бир чох башгалары, бизимлә Руке арасында принсипиал ихтилаф олдуғуну анламаг истәмирләр вә һәлә енә дә күман эдирләр ки, бу анчаг шәхси чәкишмәдир. Онлара дейәндә ки, Руке һеч дә коммунист дейилдир, онлар буна инанмырлар вә күман эдирләр ки, биз Руке кими «әдәби саһәдә мө'тәбәр адамы» өзүмүздән узаглашдырмагла йүнкүл һәрәкәт эдирик! Белә адамларла нә эдәсән? Кәрәк көзләйәсән ки, Руке енә дә һыгганыб бөйүк бир сарсаглыг этсин вә буну һәмин адамлара айдын нүмайиш этдирмәк мүмкүн олсун. Мәнә элә кәлир ки, Юнга үмид аздыр: о, кифайәт гәдәр гәт'ииййәтли дейилдир.

Биз инди һәр ердә йығынчаглар кечиририк ки, фәһлә синфинин вәзиййәтини яхшылашдырмаг үчүн иттифаглар тә'сис эдәк. Бу, керманларын сыраларыны артыг дәрәчәдә чанландырыр вә филистерләрин диггәтини ичтимаи мәсәләләрә чәлб эдир. Йығынчаглар полисдән ичазә алынмадан чағырылыр. Көлндә низамнамә тәртиб этмәк үчүн дүзәлдилән комитәнин ярысы бизим адамлардан ибарәт иди, Элберфелд комитәсиндә дә бизим адамымыз варды вә биз ики йығынчагда расионалистләрин көмәйилә мө'минләри мәғлуб этдик; христианлыг руһунда нә варса, һамысыны бөйүк сәс чохлуғу илә низамнамәләрдән чыхарыб ата билдик. Расионалистләрин өз нәзәри христианлығы вә әмәли атеизми илә нечә бир сәһв этдикләрини көрмәк чох күлмәли иди. Онлар христиан мүхалифәтинин һаглы олдуғуну принсип э'тибарилә тамамилә гәбул эдирдиләр, ишдә исә тәклиф эдирдиләр ки, онларын өзләринин дедийинә көрә иттифагын әсасыны тәшкил эдән христианлығын низамнамәдә һеч ады чәкилмәсин. Низамнамәдә истәнилән һәр шей олмалы иди, анчаг иттифагын һәят принсипи олмамалы иди! Онлар өз күлүнч мөвгеләрини элә инадла мүдафиә

эдирдиләр ки, мәним ишә гарышмағым тамамилә кәрәксиз олду. Биз элә низамнамәләр әлдә этдик ки, һазыркы шәраитдә бунлардан яхшысыны арзу этмәк чәтиндир. Кәлән базар күнүнә енә дә йығынчаг тә'йин эдилмишдир, лакин мән һәмин йығынчагда ола билмәйәчәйәм, — сабаһ Вестфалияя йола дүшүрәм.

Инкилис гәзетләри вә китаблары илә башым чох бәрк гарышыгдыр, онлардан истифадә эдиб инкилис фәһләләринин вәзиййәти һаггында бир китаб[1] язырам. Үмид эдирәм ки, бу китабы январын орталарында вә я ахырында языб гуртарарам, чүнки материал топламаг кими ән чәтин иши тәхминән ики һәфтә бундан әввәл гуртара билмишәм. Инкилисләр үчүн, онларын күнаһларынын көзәлчә бир сияһисини дүзәлдирәм. Бүтүн дүня гаршысында мән инкилис буржуазиясыны күтләви гәтл, гарәт вә башга чинайәтләрдә иттиһам эдирәм. Һәмин китаб үчүн инкилисчә хүсуси бир кириш язырам вә ону айрыча чап этдириб инкилис партия лидерләринә, әдибләринә вә парламент үзвләринә көндәрәчәйәм. Гой онлар мәни ядларында сахласынлар. Лакин өзлүйүндә айдындыр ки, мән чулу дөйәчләйирәмсә дә, эшшәйи, йә'ни алман буржуазиясыны нәзәрдә тутурам. Она кифайәт гәдәр айдын дейирәм ки, о да инкилис буржуазиясы кими писдир, лакин сойғунчулугда һеч дә инкилис буржуазиясы кими чәсарәтли, сәбатлы вә мәһарәтли дейилдир. Бу китабы гуртаран кими Инкилтәрәнин ичтимаи инкишаф тарихинә киришәчәйәм. Бу мәним үчүн даһа асан олачагдыр, чүнки материалы артыг топламышам вә фикримдә низама салмышам, — мәсәлә мәним үчүн тамамилә айдындыр. Арада бош вахтым олан кими чалышачағам даһа бир нечә китабча, о чүмләдән Лист әлейһинә бир китабча язым...

---

[1] *Ф. Энкелс.* «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти». *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, III чилд. *Ред.*

1845-чи ил

3

ЭНКЕЛС — МАРКСА

[20 январ 1845-чи ил]

...Мәни хүсусилә севиндирән бир шей Алманияда коммунист әдәбиййатынын көк салмасыдыр ки, бу да инди һәята кечмиш бир фактдыр. Коммунист әдәбиййаты әслиндә чәми бир илдир ки, мейдана кәлмиш, Алманиядан кәнарда, Парисдә өзүнә ер тутмаға башламыш, инди исә алман Михелинин дә бойнуна минмишдир. Гәзетләр, һәфтәликләр, айлыг вә үчайлыг журналлар, һабелә архадан кәлиб етишән ағыр артиллерия гүввәләри — һамысы өз гайдасындадыр. Бу инкишаф сон дәрәчә сүр'әтли олду! Кизли тәблиғат да өз бәһрәләрини вермишдир: мән һәр дәфә Көлнә вә я бурадакы мейханаларын биринә кәлиб чатдыгда — ени мүвәффәгиййәтләр, ени тәрәфдарлар көрүрәм. Көлн йығынчағы мө'чүзәләр яратмышдыр — бизим билаваситә көмәйимиз олмадан хәлвәтчә инкишаф эдән айры-айры коммунист группары яваш-яваш мейдана чыхыр.

Кечмишдә «Рейн Гәзети» илә бирликдә нәшр эдилән «Gemeinnütziges Wochenblatt» да инди бизим әлимиздәдир; д'Эстер ону өз әлинә алмышдыр вә чалышачагдыр ки, ондан бир шей чыхартсын. Биз инди кәрәк һәр шейдән әввәл бир нечә бөйүк әсәр бурахаг, — бу әсәрләр тамамилә хошнийәт олдуглары һалда мәсәләләри мүстәгил һәлл этмәйи бачармаян бүтүн ярымчыг адамлар үчүн даяг нөгтәси олар. Сияси игтисада даир китабын[1], бир чох чәһәтдән һәтта сәнин өзүнү һәлә кифайәтләндирмәсә дә, енә ону тезликлә гуртармаға чалыш. Фәрги йохдур, ағыллар инди артыг еткинләшмишдир вә дәмири исти-исти дөй-

---

[1] Марксын язмаг фикриндә олдуғу, лакин языб гуртармадығы «Сиясәтин вә сияси игтисадын тәнгиди» әсәри нәзәрдә тутулур; Марксын бу әлязмасынын галмыш олан һиссәләри илк дәфә бүтөвлүкдә МЭЛСИ тәрәфиндән бу китабда нәшр эдилмишдир: Marx—Engels Gesamtausgabe, Abt, I, B. III, 1932. *Ред.*

мәк лазымдыр. Мәним Инкилтәрә һаггында әсәрләрим дә, әлбәттә, тә'сир көстәрәчәкдир, — фактлар олдугча нәзәрә чарпан фактлардыр, — лакин мән даһа чох һәрәкәт сәрбәстлийи әлдә этмәк вә инди алман буржуазиясына даһа тә'сирли зәрбә вура биләчәк бир шей язмаг истәрдим. Биз нәзәриййәчи-алманлар, — бу күлүнчдүр, лакин зәманәнин әламәтидир вә алман милли әбләһлийинин позулмасыны көстәрир, — нәзәриййәмизи һеч ишләйиб һазырлая билмирик, биз һәтта чәфәнкиятын тәнгидини дә һәлә енә нәшр этдирмәмишик. Лакин инди буну этмәйин вахтыдыр. Буна көрә дә чалыш апреләә *гәдәр* гуртарасан. Мәним кими эт. Өзүн үчүн бир вахт тә'йин эт ки, һәмин вахта гәдәр һөкмән *һазыр оласан* вә чалыш ки, китаб мүмкүн гәдәр тез чап эдилсин. Әкәр буну Парисдә эдә билмирсәнсә, онда Маннһеймдә, Дармштадда вә я башга бир ердә чап этдир. Мүһүм чәһәт будур ки, китаб мүмкүн гәдәр тез чыхсын.

«Тәнгиди тәнгид»[1] әсәрини узадыб ийирми вәрәгә чатдырмағын мәни аз тәәччүбләндирмәди. Бу яхшыдыр, зира сәнин язы столунда һәлә узун мүддәт ятыб галмалы оланлардан бир чоху һеч олмазса инди мейдана чыхар, лакин әкәр сән китабын үстүндә мәним адымы сахламышсанса, онда бу, гәрибә бир тә'сир оядар, — ахы мән бир ярым вәрәгдән артыг язмамышам. Дедийим кими, нә Левентал һаггында бир шей эшитмишәм, нә дә, әлбәттә, бөйүк сәбрсизликлә көзләдийим китабын чыхмасы һаггында...

...Бурада мән ән гаты филистерин арзу эдә биләчәйи бир һәят сүрүрәм, — сәссиз вә сакит бир һәят, мө'мин вә мө'тәбәр адамлара мәхсус бир һәят сүрүрәм, отагда отуруб ишләйирәм, демәк олар һеч бир ерә кетмирәм, алман кими ағыр олмушам. Әкәр беләә давам эдәрсә, горхурам аллаһ мәним языларымы мәнә бағышласын вә мәни чәннәтә апарсын. Сәни инандырырам ки, бурада, Бармендә яхшы шөһрәт газанмаға башлайырам. Лакин бунларын һамысы мәни ийрәндирмишдир, Пасха үчүн бурадан кетмәк истәйирәм, йәгин ки, Бонна кедәрәм... Тичарәт — рәзаләтдир, Бармен рәзил шәһәрдир, бурада вахт кечирмәк рәзаләтдир, хүсусилә дә ялныз буржуа дейил, һәтта бир фабрикант олараг, йә'ни пролетариатын әлейһинә фәал чыхыш эдән бир буржуа олараг галмаг рәзаләтдир. Өз гочамын фабрикиндә кечирдийим бир нечә күн бүтүн бу рәзаләти мәнә енидән айдын көстәрди вә даһа бәрк һисс этдирди. Әлбәттә, мән үмид эдирдим ки, анчаг мәним үчүн әлверишли олан вахта гәдәр ишдә галарам, сонра да харичә чыхыб кетмәйә мүнасиб бәһанә олмаг үчүн полис нөгтейи-нәзәриндән яра-

---

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* «Мүгәддәс аилә вә я «тәнгиди тәнгидин» тәнгиди. Бруно Бауэр вә К⁰-сы әлейһинә». *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, III чилд. *Ред.*

маз бир шей язарам. Лакин мән бу гәдәр узун мүддәт таб кәтирә билмәйәчәйәм. Әкәр мән Инкилтәрәнин һәятындан ән ийрәнч мәнзәрәләри һәр күн өз китабымда гейд этмәли олмасайдым, онда йәгин ки, чохдан пасланмыш олардым, лакин мәһз бу мәним гәзәбләнмәйимә ени гида верирди. Коммунист олмагла бәрабәр, *әдәби фәалиййәтлә мәшғул олмадыгда,* заһири шәраитә көрә буржуа вәзиййәтиндә вә чәрчиләр үчүн йүк һейваны вәзиййәтиндә галмаг енә дә олар, — лакин эйни заманда һәм кениш коммунист тәблиғаты апармаг, һәм дә чәрчиликлә, сәнае ишләри илә мәшғул олмаг олмаз. Бәсдир, Пасха үчүн бурадан кедәчәйәм. Һәлә бир дә башдан-баша христиан руһунда Пруссия аиләси ичәрисиндә бу юху кәтирән һәят, — буна даһа дөзә билмирәм, бурада ән нәһайәт дөнүб алман филистери олар вә коммунизмә филистерлик дахил эдә биләрәм.

Мәним мәктубуму нә гәдәр чох көзләмишсәнсә, сәнин мәктубуну да о гәдәр чох көзләмәйә мәни мәчбур этмә. Арвадынла һәрчәнд һәлә таныш дейиләм, она мәндән салам, һәмчинин лайиг оланларын һамысына мәндән салам.

Енә дә бурая язарсан; әкәр мән кетсәм, сәнин мәктубларыны мәнә көндәрәрләр.

Сәнин *Ф. Э.*

1846-чы ил

4

МАРКС — П.-Ж. ПРУДОНА

5 май 1846-чы ил

Әзиз Прудон!

Париси тәрк этдийим вахтдан бәри дәфәләрлә Сизә язмаг истәмишәм, лакин мәним ирадәмдән асылы олмаян сәбәбләр индийәдәк буну этмәйимә мане олмушдур. Инанын ки, мәним сусмағымын еканә сәбәби ишлә һәддиндән артыг мәшғул олмағымдыр, яшайыш ерими дәйишмәйимлә әлагәдар олан чәтинликләрдир вә и. а.

Инди исә *бирбаша мәтләбә кечәк!* Өз ики достумла, Фридрих Энкелс вә Филипп Жиго илә (һәр икиси Брүсселдә яшайыр) бирликдә мән алман коммунистләри вә сосялистләри илә даими язышма тәшкил этмишәм[1], һәмин язышмада һәм элми мәсәләләр мүзакирә эдиләчәк, һәм дә популяр әдәбиййатын нәшр олунмасына, һабелә бу йолла Алманияда апарыла биләчәк сосялист тәблиғатына нәзәр етириләчәкдир. Лакин бизим язышмамызын башлыча мәгсәди алман сосялистләри илә франсыз вә инкилис сосялистләри арасында әлагә яратмагдан, Алманияда сосялист һәрәкаты енииликләриндән әчнәбиләри хәбәрдар этмәкдән, Франса вә Инкилтәрәдә сосялизмин инкишафы һаггында Алманиядакы алманлара мә'лумат вермәкдән ибарәт олачагдыр. Бу йолла фикирләр арасындакы фәргләр ашкар эдилә биләр; фикир мүбадиләси этмәк вә гәрәзсиз тәнгид мүмкүн олар. Бу элә бир аддымдыр ки, ичтимаи һәрәкат *милли* мәһдудлугдан азад олмаг үчүн өз *әдәби* ифадәсиндә бу аддымы атмалыдыр. Һәрәкәт заманы исә, әлбәттә, һәр кәс артыг

---

[1] Алманияда вә харичдә олан коммунист груплары илә язышмаг үчүн Маркс вә Энкелсин Брүссел коммунист мәктублашма комитәси тәшкил этмәләриндән бәһс олунур. Прудон чаваб мәктубунда, ингилаби мүбаризә методларынын әлейһинә олдуғуну билдирәрәк, әмәкдашлыг этмәкдән боюн гачырмышды. *Ред.*

дәрәчәдә истәр ки, өз өлкәсиндә олдуғу кими, харичдә дә ишләрин нә вәзиййәтдә олдуғуну яхшы билсин.

Бизим язышмамыз Алманиядакы коммунистләрдән башга, Парис вә Лондонда яшаян алман сосялистләрини дә әһатә едәчәкдир. Инкилтәрә илә әлагәләримиз артыг йолуна гоюлмушдур. Франсая кәлдикдә исә, биз һамымыз әминик ки, орада Сиздән яхшы мүхбир тапа билмәрик. Ахы сиз билирсиниз ки, индийәдәк инкилисләр вә алманлар Сизи өз һәмвәтәнләринизДән даһа яхшы гиймәтләндирә билирдиләр.

Беләликлә, көрүрсүнүз ки, мәсәлә ялныз мүнтәзәм язышма тәшкил етмәк вә мүхтәлиф өлкәләрдә ичтимаи һәрәката нәзәр етирилә билмәсини тә'мин етмәк үзәриндәдир вә бу иш әлә мүһүм вә мүхтәлиф нәтичәләр верәр ки, тәк бир адамын гүввәсилә һеч вахт бу нәтичәләр әлдә едилә билмәз.

Әкәр Сиз бизим тәклифимизә разы олсаныз, онда Сизә көндәрилән мәктубларын, һабелә Сизин бизә көндәрәчәйиниз мәктубларын почта хәрчи бурадан өдәниләчәкдир. Алманияда топланылан пул бу язышма хәрчләринин өдәнилмәсинә сәрф олуначагдыр.

Сиз бурая ч. Филипп Жигонун адресинә язмалы олачагсыныз, 8 rue de Bodembroek. Брүсселдән көндәрилән мәктублары да о имзалаячагдыр.

Әлавә етмәк артыгдыр ки, Сиз бүтүн бу язышманы чох кизли сахламалысыныз. Алманиядакы достларымыз өзләрини нүфуздан салмамаг үчүн чох бөйүк еһтиятла һәрәкәт етмәли олурлар.

Тезликлә чаваб верин вә Сизә дәрин сәдагәт вә сәмимиййәтлуғума әмин олун.

Карл Маркс.

5

ЕНКЕЛС — МАРКСА

18 сентябр 1846-чы ил

...Прудон һаггында мән иш барәсиндәки мәктубда чох һагсыз олмушам. Орада әлавә язы үчүн ер олмадығына көрә, буну бурада тәсһиһ етмәлийәм. Мән зәнн едирдим ки, Прудон сағлам дүшүнчә даирәсиндә кичичик бир мә'насызлыға йол вермишдир. Дүнән бу мәсәлә енидән етрафлы мүзакирә едилди вә мәнә айдын олду ки, бу ени мә'насызлыг әслиндә *һәдсиз бир мә'насызлыгдыр.* Өзүн тәсәввүр ет: пролетарлар хырда сәһмләр алыб *йығмалы* имишләр. Бу васитлә (башланғыч үчүн, әлбәттә, азы 10 000—20 000 фәһлә олмасы лазым кәлир) әввәлчә бир вә я бир нечә сәнәт саһәсиндә бир

вә я бир нечә э’малатхана ачылыр вә сәһмдарларын бир гисми орада ишләмәйә башлайыр. Орада истеһсал олунан мәһсуллар: 1) хам материалын гиймәти вә буна үстәлик әмәйин гиймәти баһасына сәһмдарлара сатылыр (беләликлә сәһмдарлар мәнфәәти өдәмәмәлидирләр) вә 2) ердә галан мәһсуллар базар гиймәтилә дүня базарында сатылыр. Ени дахил олан үзвләрин үзвлүк һаглары вә я көһнә сәһмдарларын ени пул йығымлары һесабына чәмиййәтин капиталы артдыгча, һәмин капиталла ени э’малатханалар вә фабрикләр ачылачаг вә и. а. вә и. а., та о вахта гәдәр ки, нәһайәт, *бүтүн* пролетарлар ишлә тә’мин олунсунлар вә өлкәнин *бүтүн* мәһсулдар гүввәләри сатын алынмыш олсун. Буржуазиянын әлиндә олан капиталлар бунун сайәсиндә әмәк үзәриндә өз һөкмранлығыны итирәчәк вә мәнфәәт верә билмәйәчәкдир! Беләликлә, «капиталын, йә’ни фаиз мәнбәинин» (бир гәдәр даһа айдын шәкил алмыш вә грүнләшдирилмиш көһнә droit d’aubaine[1] кими баша дүшүлән мәнбәин) «санки гейб олдуғу пилләнин тапылмыш олмасы» сайәсиндә капитал йох эдиләчәкдир. Эйзерман бабанын сайсыз дәфә тәкрар этдийи вә йәгин ки, онун бейнинә Грүн тәрәфиндән еридилән бу сөзләрдә көһнә Прудон риторикасы өзүнү айдын бүрузә верир. Бу чәнаблар нә аз, нә чох *бүтүн Франсаны,* сонра да, ола билсин ки, бүтүн ердә галан дүняны тәдричлә *сатын алмаг,* һәм дә пролетарларын өз капиталы үчүн мәнфәәт вә фаизләрдән әл чәкмәләри йолу илә йығачаглары пролетар пулуна сатын алмаг фикриндәдирләр. Бир һалда ки, белә көзәл бир план дүшүнүлмүшдүр вә белә бир оюн ойнамаг истәйирләр, онда даһа асан олмазмы ки, бирдән-бирә ай ишығынын күмүшүндән беш франклыг сиккә кәссинләр? Бурадакы фәһләләр арасында олан сәфеһләр, — мән алманлары дейирәм, — белә бир чәфәнкиятa *инанырлар.* Өз йығынчаг күнләриндә ахшамүстү кедиб мейханада әйләшмәк үчүн чибиндә һеч алты су пулу олмаян адамлар пул йығыб бүтүн көзәл Франсаны сатын алмаг истәйирләр. Ротшилд вә шәрикләри бу нәһәнк мөһтәкирләрә нисбәтән садәчә хырдачыдырлар. Адам гәзәбләнмәйә билмир. Грүн бу адамлары о гәдәр башдан чыхартмышдыр ки, ән мә’насыз бир ибарә бунлара, игтисади дәлил олараг кәтирилән ән садә бир фактдан даһа инандырычы көрүнүр. Лап биабырчылыгдыр ки, белә чәфәнкиятa гаршы чидди мүбаризә апармаг лазым кәлир. Лакин һәвсәләли олмаг лазымдыр; мән Грүнү тамамилә әзмәйинчә вә бу чамаатын зибилләнмиш бейинләрини бүсбүтүн тәмизләмәйинчә бу чамаата раһатлыг вермәйәчәйәм...

---

[1] Droit d’aubaine — орта әср феодал адәтинә көрә елә бир имтияздыр ки, бунун сайәсиндә крал варисcиз өләнләрин әмлакыны мәнимсәйирди. *Ред.*

6

ЭНКЕЛС — БРҮССЕЛ КОММУНИСТ МӘКТУБЛАШМА КОМИТӘСИНӘ

Комитәйә үчүнчү мәктуб

23 октябр 1846-чы ил

Бурадакы сәнәткар филистерләр әһвалаты һаггында, демәк олар, сөйләнәчәк һеч бир шей йохдур. Ән башлыча чәһәт будур ки, индийәдәк бу чамаатла этмәли олдуғум мүбаһисәләр инди даһа һәлл олунмушдур. Грүнүн башлыча тәрәфдары вә шакирди Эйзерман баба сырадан чыхарылмыш, Грүнүн ердә галан тәрәфдарларынын күтләйә тә'сири тамамилә сарсыдылмышдыр, онларын дедийинин әксинә олараг кечирдийим гәрар бир сәслә гәбул эдилмишдир.

Әһвалат белә олмушдур.

Биз үч ахшам Прудон чәмиййәтләри планы этрафында мүбаһисә этдик. Әввәлчә һамы мәним әлейһимә иди, ахыра яхын исә анчаг Эйзерман вә даһа үч грүнчү мәним әлейһимә олду. Мәним сүбут этмәли олдуғум башлыча шей — зораки ингилабын зәрури олмасы иди вә үмумиййәтлә, Прудонун ичад этдийи әлачдан ени һәят гүввәси алан Грүн «һәгиги сосялизминин» антипролетар, хырда буржуа вә филистер характери дашымасы иди. Әлейһдарларымын даим эйни дәлилләри тәкрар этмәси мәни ән нәһайәт һөвсәләдән чыхартды вә мән бу филистерләрин үзәринә дүзүнә һүчума кечдим, бу исә грүнчүләри бәрк һиддәтләндирди. Амма буна мүгабил мән аличәнаб Эйзерманы коммунизм әлейһинә *ачыгча чыхыш этмәйә* мәчбур этдим. Бундан сонра мән ону элә әзишдирдим ки, бир даһа орталыға чыхмады.

Белә олдугда мән Эйзерманын әлимә вердийи силаһдан, — коммунизм үзәринә һүчумлардан — бәрк япышдым, хүсусән она көрә ки, Грүн һийлә ишләтмәкдә давам эдирди, э'малатханалары бир-бир кәзир, базар күнләри чамааты өз эвинә дә'вәт эдирди вә и. а. вә и. а., юхарыда дедийим ичласдан сонракы базар күнү исә, *өзү* һәдсиз бир ахмаглыг этди: сәккиз вә я он сәнәткарын гаршысында коммунизм үзәринә һүчум этмәйә башлады. Һәлә мүзакирә башланмаздан әввәл мән тәләб этдим ки, бизим коммунист олуб-олмадығымыз мәсәләси сәсә гоюлсун. Әкәр биз коммунистиксә, онда коммунизм үзәринә Эйзерманын этдийи һүчумлара сон гоймаг лазымдыр. Йох әкәр коммунист дейиликсә, әкәр бурая тәсадүфи адамлар орадан-бурадан сөһбәт этмәк үчүн топлашмышларса, онда белә адамларла мәним ишим йохдур вә мән бурая даһа кәлмәрәм. Мәним бу сөзләрим грүнчүләри сон дәрәчә

һиддәтләндирди вә онлар инандырмаға чалышдылар ки, «бәшәрийјәтин хошбәхтлијини» мүзакирә етмәк үчүн јығышмышлар, маарифләнмәк үчүн јығышмышлар, онлар биртәрәфли доктриначы дејилләр, тәрәгги истәјән адамлардыр вә и. а. вә и. а. Белә үрәји тәмиз адамлары нечә «тәсадүфи адамлар» адландырмаг олар? Һәм дә онлар *һәр шејдән әввәл билмәк истәрдиләр ки,* коммунизм әслиндә нәдир? (алчаглар! бәс ахы онлар узун илләр бою өзләрини коммунист адландырырдылар вә Грүн илә Ејзерман коммунизм бәһанәси илә онларын гылығына кирәндән сонра Грүн илә Ејзерманын горхусундан коммунистликдән әл чәкдиләр). Коммунизмин нә олдуғуну ики-үч кәлмә илә онлара, бу наданлара сөјләмәји онларын мәндән нәзакәтлә хаһиш етмәләри мәним үчүн әлбәттә көзләнилмәз бир шеј олмады. Онда мән онлара ән садә бир тә'риф вердим ки, бу да мүзакирә едилән мәсәләләр чәрчивәсиндән кәнара чыхмајараг, әмлак үмумилији тәләбини еһатә едирди вә бунунла да һәм буржуазијя вә мешшанлыға гаршы һәр чүр сүлһсевәрлији, јумшаглығы вә еһтирамы, һәм дә Прудон сәһмдар чәмијјәтини, онун фәрди мүлкијјәти сахламасыны вә бунунла әлагәдар нә варса, һамысыны *рәдд едирди.* Галан чәһәтләрдән бу тә'рифдә һеч елә бир шеј јох иди ки, сәсәгојма тәклифиндән бојун гачырмаг үчүн онларын әлиндә бәһанә олсун. Мән коммунистләрин нијјәтләрини бу шәкилдә мүәјјән етдим: 1) буржуаларын мәнафеинин әксинә олараг пролетарларын мәнафеини мүдафиә етмәк; 2) буну, хүсуси мүлкијјәтин мәһв едилмәси вә мүлкијјәт үмумилијилә әвәз едилмәси васитәсилә һәјата кечирмәк; 3) бу мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн зоракы демократик ингилабдан башга һеч бир васитәни гәбул етмәмәк.

Бу барәдә ики ахшам мүбаһисә етдик. Ахыра јахын, үч грүнчүдән ән јахшысы чохлуғун әһвал-руһијјәсини дујараг бүтүнлүклә мәним тәрәфимә кечди. Ердә галан икиси һеч өзләри дә һисс етмәдән даим бир-бирләринә зидд чыхырдылар. Бурада олуб о анә гәдәр сәсләрини чыхармајан бир чохлары һеч көзләнилмәдән бирдән-бирә дилә кәлдиләр вә гәт'и сурәтдә мәнә тәрәфдар чыхдылар. Кечмишдә буна анчаг Јунке чәсарәт едирди. Бу јени адамлардан бә'зиләри чашачагларындан горхуб титрәјирдиләрсә дә, чох јахшы данышырдылар; көрүнүр бунларын кифајәт гәдәр сағлам дүшүнчәси вардыр. Бир сөзлә, иш кәлиб сәс вермәјә чатдыгда, јығынчаг өзүнү јухарыдакы тә'риф руһунда коммунист јығынчағы е'лан етди. Гәрар, садиг галан ики грүнчүјә гаршы он үч сәслә гәбул едилди; һәмин грүнчүләрдән бири исә сонрадан деди ки, коммунизмә өзү гәт'и инам һасил етмәк истәрди...

7

ЭНКЕЛС — МАРКСА

[1846-чы ил октябрын 23-нә яхын].

Әзиз Маркс,

Крике әлейһинә олан сәнәди алдым. Чох яхшыдыр. Ону тәкчә сән имзаламыш олдуғуна көрә, Крике биринчи сәнәдин[1] кәскин диллә язылмасыны, әлбәттә, шәхсән мәнә иснад верәчәк, икинчи сәнәддән сонра исә пешман олачагдыр, лакин мәним үчүн бунун әсла фәрги йохдур. Әкәр о өз гәзәбини изһар этмәкдән вә мәни американы филистерләрин нәзәриндә ләкәләмәкдән зөвг алырса, гой буну истәдийи гәдәр этсин.

Комитәйә мәктубдан көрүрсән ки, бурадакы сәнәткарлар арасында нечә мүвәффәгиййәтләр әлдә этмишәм. Мән онлара һеч аман вермәдим, онларын ән янлыш фикирләри үзәринә һүчумлар этдим, онлара көстәрдим ки, һеч дә пролетар дейилләр. Һабелә Грүнүн һәрәкәти дә мәнә хейли көмәк этди...

...Үмид эдирәм ки, бурадакы сәнәткарларын өһдәсиндән кәләчәйәм. Доғрудур, бу оғланлар чох авамдырлар вә өз һәят шәраитләринә көрә тамамилә һазырлыгсыздырлар. Онларын арасында һеч бир рәгабәт йохдур. Газанчлары һәмишә бир сәвиййәдәдир. Уста илә мүбаризә һеч дә музд үстүндә дейил, «уста әлалтыларынын ловғалығы» вә и. а. үстүндә кедир. Һазыр палтар мағазалары инди дәрзиләрә ингилабиләшдиричи тә'сир көстәрир. Нә олайды, дәрзилик белә үмидсиз бир сәнәт олмаяйды!

Грүн ишә чох зәрәр вурмушдур. Бу адамларын бейниндә мүәййәнләшмиш нә вардыса, һамысыны Грүн яйғын ибарәләрә, «үмум бәшәри» сә'йләрә вә и. а. дөндәрмишдир. О, Вейтлинг коммунизми илә вә саир доктриначылыг коммунизми илә мүбаризә апардығыны бәһанә эдәрәк, бу адамларын бейнини ән гейри-мүәййән, курултулу вә хырда буржуа ибарәләри илә долдурмуш, ердә галан нә варса, һамысыны системләр ардынча гачмаг э'лан этмишдир. Тәк-тәк истисналар нәзәрә алынмаса, һеч вахт Вейтлингин ардычыллары

---

[1] Маркс вә Энкелс тәрәфиндән язылыб Брүссел мәктублашма комитәсинин бүтүн коммунист мәктублашма комитәләринә көндәрдийи «Крике әлейһинә манифестдән» бәһс олунур. Бу тә'мимнамәдә «һәгиги сосялизмин» нүмайәндәси, Ню-Йоркда чыхан «Volkstribun» гәзетинин редактору К. Крикенин бахышлары ифша эдилирди; Крике пролетариатын синфи мүбаризәсини сентиментал бир сурәтдә мәһәббәт, әдаләт вә с. тәблиғаты илә әвәз эдирди. *Ред.*

олмаян харратларда да, һәтта онларда да «кобуд» коммунизмдән (Löffelkommunismus) мөвһум бир горху вардыр вә, һеч олмазса, гәрар гәбул эдиләндән *әввәл* онлар бу «кобуд» коммунизмдәнсә, һәр чүр бош нагаллыға, бәшәриййәти динч йолла сәадәтә чатдырмаг һаггындакы планлара вә с. даһа һәвәслә тәрәфдар чыхырдылар. Бурада һәдсиз бир фикир долашыглығы һөкм сүрүр.

Бу күнләрдә мән Һарнийә мәктуб көндәрдим; мәктубда «гардаш демократларын»[1] сүлһсевәрлийинә йүнкүлчә һүчум эдирәм. Бунунла бәрабәр она язмышам ки, сизинлә язышмагда давам этсин.

Сәнин Э.

8

МАРКС — П. В. АННЕНКОВА

28 декабр [1846-чы ил]

Әзиз ч. Анненков!

Әкәр мәним китаб сатычым ч. Прудонун «Йохсуллуг фәлсәфәси» китабыны мәнә көндәрмәйи кечән һәфтәйә гәдәр ләнкитмәсәйди, Сиз 1 ноябр тарихли мәктубунуза мәним чавабымы чохдан алмыш олардыныз. Мән һәмин китабы ики күндә нәзәрдән кечирдим ки, дәрһал Сизә өз рә'йими билдирмәйә имканым олсун. Китабы чох өтәри охудуғума көрә, тәфәррүат үзәриндә даяна билмәрәм. Анчаг бу китабын мәнә бағышладығы үмуми тә'сир һаггында даныша биләрәм. Әкәр истәсәниз, кәлән мәктубумда бу китаб һаггында даһа этрафлы яза биләрәм.

Ачыг э'тираф эдирәм ки, китабы үмумиййәтлә пис, чох пис һесаб эдирәм. Сиз өзүнүз мәктубунузда ч. Прудонун бу йөндәмсиз вә иддиалы әсәрдә өзүнү көстәрмәк истәдийи «алман фәлсәфәси кушәси» мүнасибәтилә зарафат эдирсиниз, лакин Сиз белә күман эдирсиниз ки, фәлсәфә зәһәри онун игтисади тәдгигләрини зәһәрләмәмишдир. Мән дә ч. Прудонун игтисади тәдгигләриндәки сәһвләринин сәбәбини онун фәлсәфәсиндә көрмәкдән узағам. Ч-б Прудонун бизә сияси игтисадын янлыш тәнгидини вермәсинә сәбәб онун күлүнч бир фәлсәфә саһиби олмасы дейилдир, онун бизә күлүнч бир фәлсәфә тәг-

---

[1] «Гардаш демократлар» — 1845—1853-чү илләрдә Лондонда олмуш бир тәшкилатдыр; һәмин тәшкилата чартистләрин радикал ганадынын нүмайәндәләри вә бир сыра Аврупа өлкәләринин ингилабчы мүһачирләри дахил иди. *Ред.*

ҹим этмәсинә сәбәб, мүасир ичтимаи гурулушу, ҹ. Прудонун, бир чох башга шейләр кими Фур'едән көтүрүб ишләтдийи сөзлә десәк, әлагәдар шәклиндә (engrènement) баша дүшмәмәсидир.

Нәйә көрә ҹ. Прудон, һеч бир заман сәһв этмәйән, һәмишә өзү өзүнә бәрабәр олан, һәгигәт саһиби олмаг үчүн һаггында анҹаг дүзкүн тәсәввүр әлдә этмәк лазым кәлән аллаһдан, үмуми зәкадан, бәшәриййәтин шәхсиййәтсиз зәкасындан данышыр? Нәйә көрә о өзүнү дәрин бир мүтәфәккир кими көстәрмәк үчүн, сәтһи өйрәндийи һекелчилийә әл атыр?

Онун өзү бу тапмаҹанын һәлли йолуну бизә көстәрир. Ҹ-б Прудон тарихә мүәййән ичтимаи тәкамүлләр сырасы кими бахыр. О, белә һесаб эдир ки, тарихдә тәрәгги һәята кечир. Нәһайәт, о белә һесаб эдир ки, айры-айры шәхсләр кими көтүрүлән адамлар нә этдикләрини билмирдиләр, өзләринин һәрәкәтини янлыш тәсәввүр эдирдиләр, йә'ни илк нәзәрдә, онларын ичтимаи инкишафы онларын фәрди инкишафындан асылы олмаян, бундан айры, фәргли бир шей кими көрүнүр. О һәмин фактлары изаһ эдә билмир, одур ки, тәзаһүр эдән үмуми зәка һипотези дә мәһз бурада мейдана чыхыр. Сағлам дүшүнҹә чатышмадығы һалларда мистик сәбәбләр, йә'ни ибарәләр уйдурмагдан асан бир шей йохдур.

Лакин ҹ. Прудон бәшәриййәтин тарихи инкишафыны әсла баша дүшмәдийини э'тираф этмәклә, — о исә буну үмуми зәка, аллаһ вә с. һаггындакы курултулу сөзләрә әл атдығы заман э'тираф эдир, — лабүд сурәтдә буну да э'тираф этмиш олмурму ки, *игтисади инкишафы* да баша дүшә билмир?

Һәр һансы бир формада олурса олсун, ҹәмиййәт нәдир? Инсанларын гаршылыглы фәалиййәтинин мәһсулудур. Инсанлар бу вә я башга бир ичтимаи форманы сечмәкдә сәрбәстдирләрми? Әсла йох. Инсанларын мәһсулдар гүввәләринин мүәййән бир инкишаф пилләсини көтүрүн, орада сиз мүәййән бир мүбадилә (commerce) вә истеһлак формасы көрәрсиниз. Истеһсал, мүбадилә вә истеһлакын мүәййән бир инкишаф пилләсини көтүрүн, орада сиз мүәййән бир ичтимаи гурулуш, мүәййән аилә, силкләр вә я синифләр тәшкилини, бир сөзлә, мүәййән вәтәндаш ҹәмиййәти көрәрсиниз. Мүәййән бир вәтәндаш ҹәмиййәти көтүрүн, орада сиз вәтәндаш ҹәмиййәтинин анҹаг рәсми ифадәси олан мүәййән бир сияси гурулуш олдуғуну көрәрсиниз. Ҹәнаб Прудон мәһз буну һеч бир заман баша дүшмәйәҹәкдир, чүнки белә күман эдир ки, дөвләтдән вәтәндаш ҹәмиййәтинә, йә'ни ҹәмиййәтин рәсми хүласәсиндән рәсми ҹәмиййәтә мураҹиәт эдиркән бөйүк бир иш көрүр.

Буна әлавә этмәк артыгдыр ки, инсанлар, бүтүн тарихләринин әсасыны тәшкил эдән *өз мәһсулдар гүввәләрини* сечмәкдә сәрбәст дейилдирләр, чүнки һәр бир мәһсулдар гүввә, әлдә

эдилмиш гүввәдир, кечмиш фәалиййәтин мәһсулудур. Беләликлә, мәһсулдар гүввәләр инсанларын әмәли сә'йинин нәтичәсидир, бу сә'йин өзүнү исә инсанларын яшадығы шәраит, һәлә әвваллләр әлдә эдилмиш мәһсулдар гүввәләр, бу инсанлардан габаг мөвчуд олан, бу инсанларын яратмадығы, әввәлки нәсилләрин яратмыш олдуғу ичтимаи форма муәййән эдир. Сонра мейдана кәлән һәр нәсл әввәлки нәсилләрин әлдә этдийи мәһсулдар гүввәләрә тәсадүф эдир вә бу мәһсулдар гүввәләр һәмин нәслин әлиндә ени истеһсал үчүн хаммал олур, — белә бир садә факт сайәсиндә бәшәр тарихиндә әлагә яраныр, бәшәрийиәтин тарихи яраныр вә инсанларын мәһсулдар гүввәләри, демәли, һәмчинин онларын ичтимаи мүнасибәтләри нә гәдәр чох инкишаф этмиш олурса, бу тарих дә бир о гәдәр мүкәммәл бир бәшәр тарихи олур. Бурадан зәрури олараг белә бир нәтичә чыхыр: инсанларын ичтимаи тарихи һәмишә онларын анчаг фәрди инкишафынын тарихидир вә буну онларын дәрк эдиб-этмәмәсинин фәрги йохдур. Онларын мадди мүнасибәтләри онларын бүтүн мүнасибәтләринин әсасыны тәшкил эдир. Бу мадди мүнасибәтләр анчаг, инсанларын мадди вә фәрди фәалиййәтинин тәтбиг олундуғу зәрури формалардыр.

Ч-б Прудон идеяларла шейләри гарышдырыр. Инсанлар әлдә этдикләри шейләрдән һеч бир заман әл чәкмирләр, лакин бу о демәк дейилдир ки, онлар муәййән мәһсулдар гүввәләри һансы ичтимаи форма шәраитиндә әлдә этмишләрсә, һәмин ичтимаи формадан әл чәкмәзләр. Әксинә. Әлдә эдилән нәтичәдән мәһрум олмамаг үчүн, мәдәниййәт бәһрәләрини итирмәмәк үчүн инсанлар, өз араларындакы әлагә үсулу (commerce) әлдә эдилмиш мәһсулдар гүввәләрә даһа уйғун кәлмәдикдә, ирс алмыш олдуглары бүтүн ичтимаи формалары дәйишдирмәйә мәчбурдурлар. — *Мән бурада* «commerce» сөзүнү ән кениш мә'нада,. алманча «Verkehr» сөзүнүн ишләндийи мә'нада ишләдирәм. Мәсәлән: имтиязлар, сех вә корпорасияларын тә'сис олунмасы, орта әсрләрдәки бүтүн тәнзимат гайдалары, әлдә эдилмиш мәһсулдар гүввәләрә вә бу тә'сисатлары мейдана чыхармыш чәмиййәтин әввәлки вәзиййәтинә еканә уйғун олан ичтимаи мүнасибәтләр иди. Корпорасия гурулушунун мүдафиәси вә тәнзими нәтичәсиндә капиталлар йығылмыш, дәниз тичарәти инкишаф этмиш, мүстәмләкәләр ярадылмышды, вә әкәр инсанлар бу бәһрәләрин етишмәсинә көмәк этмиш формалары сахламаг истәсәйдиләр, бүтүн бу бәһрәләрдән мәһрум олардылар. Буна көрә ики шимшәк чахды — 1640-чы вә 1688-чи илләрдәки ингилаблар олду. Бүтүн көһнә игтисади формалар, бунлара уйғун олан ичтимаи мүнасибәтләр, көһнә вәтәндаш чәмиййәтинин рәсми ифадәси олан сияси гурулуш, — бунларын һамысы Инкилтәрәдә дағыдылмышды. Беләликлә, инсанларын истеһсал, истеһлак вә мүбадилә илә

мәшғул олмалары шәраитини ярадан игтисади формалар *кечичи вә тарихи* формалардыр. Ени мәһсулдар гүввәләр әлдә эдилдикдә, инсанлар өз истеһсал үсулуну дәйишдирир, истеһсал үсулу илә бирликдә исә, ялныз мөвчуд, мүәййән истеһсал үсулу үчүн зәрури олан бүтүн игтисади мүнасибәтләри дә дәйишдирирләр.

Ч. Прудон буну анламамышдыр, даһа аз дәрәчәдә исә сүбут этмишдир. Тарихин һәгиги кедишини изләйә билмәдийинә көрә, ч. Прудон бунун әвәзиндә бизә фантасмагория тәгдим эдир ки, бу да диалектик фантасмагория олмаг иддиасындадыр. О, XVII, XVIII вә XIX әсрләр һаггында данышмаға эһтияч һисс этмир, чүнки онун бәһс этдийи тарих хәялын булутлар архасындакы йүксәкликләриндә чәрәян эдир, заман вә мәкан чәрчивәсиндән йүксәкләрдә долашыр. Бир сөзлә, бу, Һекел зирзибилидир; бу ади бир тарих — инсанларын тарихи дейилдир, мүгәддәс бир тарих — идеялар тарихидир. Онун нөгтейи-нәзәринчә, инсан анчаг элә бир аләтдир ки, идея вә я әбәди зәка өз инкишафы үчүн бундан истифадә эдир. Ч. Прудонун бәһс этдийи *тәкамүлләр* мүтләг идеянын мистик ағушунда баш верән тәкамүлләрдир. Әкәр сиз бу мистик ибарәчилийин пәрдәсини йыртсаныз, көрәрсиниз ки, ч. Прудон сизә игтисади категорияларын онун өз бейниндә ерләшдийи сыраны тәсвир эдир. Бунун чох долашыг бир бейнин сырасы олдуғуну сүбут этмәк үчүн о гәдәр дә зәһмәт тәләб олунмур.

Ч-б Прудон өз китабыны чох севдийи бир мөвзу олан *дәйәр* һаггындакы мүһакимәләрлә башлайыр. Мән бу дәфә әсәрин һәмин һиссәсини тәһлил этмәйәчәйәм.

Әбәди зәканын бир сыра игтисади тәкамүлләри *әмәк бөлкүсүндән* башланыр. Ч. Прудонун фикринчә, әмәк бөлкүсү тамамилә садә бир шейдир. Мәкәр силк гурулушу әмәк бөлкүсүнүн мүәййән бир нөвү дейилди? Мәкәр сех гурулушу әмәк бөлкүсүнүн башга бир нөвү дейилди? Мәкәр Инкилтәрәдә XVII әсрин орталарындан башлайыб XVIII әсрин ахырларында битән мануфактура дөврүндәки әмәк бөлкүсү мүасир ири сәнаедәки әмәк бөлкүсүндән ән гәт'и бир сурәтдә фәргләнмирми?

Ч-б Прудон мәсәләнин маһиййәтини о гәдәр пис баша дүшүр ки, һәтта ади игтисадчыларын унутмадыглары бир шейи нәзәрдән гачырыр. О, әмәк бөлкүсүндән данышаркән, дүня *базарындан* данышмаға һеч бир эһтияч һисс этмир. Лакин һәлә мүстәмләкәләрин олмадығы, һәлә Американын варлығындан Авропанын хәбәрдар олмадығы, Шәрги Асия илә ялныз Константинопол васитәсилә әлагә сахландығы XIV вә XV әсрләрдә әмәк бөлкүсү, артыг тамамилә инкишаф этмиш мүстәмләкәләрин мөвчуд олдуғу XVII әсрдәки әмәк бөлкүсүндән әсаслы сурәтдә фәргләнмәли дейилдими?

Лакин бу һәлә һеч дә һамысы дейилдир. Мәкәр халгларын бүтүн дахили тәшкилаты, онларын бүтүн бейнәлхалг мүнасибәтләри әмәк бөлкүсүнүн мүәййән бир нөвүнүн ифадәси дейилдир? Мәкәр әмәк бөлкүсүнүн дәйишилмәси илә бирликдә бунларын һамысы дәйишилмәмәлидир?

Ч-б Прудон әмәк бөлкүсү мәсәләсини анламагдан о гәдәр узагдыр ки, һәтта, мәсәлән, IX—XII әсрләрдә Алманияда баш вердийи кими, шәһәрин кәнддән айрылмасы һаггында данышмыр. Ч-б Прудон үчүн бу айрылма әбәди, дәйишилмәз бир ганундур, чүнки о бунун нә мәншәини билир, нә дә инкишафыны. О өз китабынын әввәлиндән ахырына гәдәр елә мүһакимә еридир ки, куя мүәййән истеһсал үсулунун бу мәһсулу дүнянын ахырынадәк мөвчуд олачагдыр. Әмәк бөлкүсү һаггында ч. Прудонун сөйләдикләринин һамысы ондан әввәл Адам Смит вә бир чох башгалары тәрәфиндән дейиләнләрин хүласәсиндән, һәм дә чох сәтһи, натамам хүласәсиндән башга бир шей дейилдир.

Икинчи тәкамүл [әбәди зәканын икинчи тәкамүлү] *машынлардыр.* Ч. Прудонда әмәк бөлкүсү илә машынлар арасындакы әлагә тамамилә мистик бир әлагәдир. Әмәк бөлкүсүнүн һәр бир нөвүндә өз спесифик истеһсал аләтләри олмушдур. Мәсәлән, XVII әсрин орталарындан XVIII әсрин орталарынадәк инсанлар һеч дә һәр иши әллә көрмүрдүләр. Онларын аләтләри, һәм дә дәзкаһ, кәми, линк вә и. а. вә с. кими чох мүрәккәб аләтләри вар иди.

Беләликлә, машынларын мейдана кәлмәсини үмумиййәтлә әмәк бөлкүсүнүн нәтичәси һесаб этмәк тамамилә мә'насыздыр.

Өтәри гейд эдим ки, ч. Прудон машынларын әмәлә кәлмәси тарихи кими, онларын инкишафы тарихини дә аз баша дүшмүшдүр. Демәк олар ки, биринчи үмуми бөһран дөврү олан 1825-чи иләдәк үмумиййәтлә истеһлак эһтиячлары истеһсалдан даһа сүр'әтлә артырды, вә машынларын инкишафы базарын тәләбатынын лабүд нәтичәси иди. 1825-чи илдән э'тибарән машынларын ихтира вә тәтбиг эдилмәси анчаг саһибкарларла фәһләләр арасындакы мүһарибәнин нәтичәси иди. Лакин бу анчаг Инкилтәрә һаггында доғрудур; Авропа милләтләринә кәлдикдә, онлары машын тәтбиг этмәйә истәр онларын өз дахили базарында, истәрсә дүня базарында Инкилтәрәнин рәгабәти мәчбур этди. Нәһайәт, Шимали Америкада машын тәтбиг эдилмәсинә сәбәб һәм башга халгларла олан рәгабәт, һәм дә ишләк әлләрин чатышмамасы иди, йә'ни Шимали Американын сәнае тәләбаты илә онун эһалиси арасындакы уйғунсузлуг иди. Сиз бу фактлардан көрә биләрсиниз ки, ч. Прудон рәгабәт кабусуна үчүнчү бир тәкамүл кими, машынларын антитези кими әл атмагла нә гәдәр фәрасәт көстәрир!

Нәһайәт, әмәк бөлкүсү, рәгабәт, кредит вә и. а. илә яна-шы олараг *машынлары* игтисади категория этмәк үмумий-йәтлә мә'насыз бир ишдир.

Котан чәкән өкүз кими, машын да эйни дәрәчәдә игтиса-ди категория дейилдир. Машынларын индики *тәтбиги* бизим мүасир игтисади гурулушумузун мүнасибәтләриндән биридир, лакин машынларын ишләдилмәси үсулу һеч дә машынларын өзү дейилдир. Барытдан истәр адамы яраламаг үчүн, истәрсә һәмин адамын яраларыны сағалтмаг үчүн истифадә эдилсин, барыт барытлығында галыр.

Ч-б Прудон өз бейниндә рәгабәти, инһисары, веркини вә я полиси, тичарәт балансыны, кредит вә мүлкиййәти мәһз һазыр-да көстәрдийим сыра илә яратмагла, өзү өзүнү өтүб кечир. Инкилтәрәдә демәк олар бүтүн кредит идарәләри XVIII әс-рин әввәлләриндә, һәлә машынларын ихтираындан әввәл инкишаф этмишди. Дөвләт кредити веркиләри артырмаг вә буржуазиянын һакимиййәт башына кәлмәси илә яранмыш олан ени тәләбаты өдәмәк үчүн ялныз ени бир үсул иди. Нәһайәт, *мүлкиййәт* ч. Прудонун системиндә ахырынчы ка-тегория тәшкил эдир. Керчәк аләмдә, эксинә, әмәк бөлкүсү вә ч. Прудонун бүтүн башга категориялары елә ичтимаи мүнасибәтләрдән ибарәтдир ки, бунларын мәчмуу инди *мүл-киййәт* адландырылан шейи тәшкил эдир; бу мүнасибәтләр-дән кәнарда буржуа мүлкиййәти метафизик вә юридик хәял-дан башга бир шей дейилдир. Башга бир дөврүн мүлкиййәти, феодал мүлкиййәти тамамилә айры ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә инкишаф эдир. Ч. Прудон мүлкиййәти мүстә-гил бир мүнасибәт кими мүәййән этмәклә, методоложи сәһв-дән даһа пис бир иш көрмүш олур: о, *буржуа* истеһсалынын бүтүн формаларыны бирләшдирән әлагәни анламадығыны көстәрир; о, мүәййән дөврүн истеһсал формаларынын *тарихи вә кечичи* характерини анламадығыны көстәрир. Ч. Прудон бизим ичтимаи гайдаларын тарихи инкишаф мәһсуллары ол-дуғуну көрмәдийинә, бунларын нә мәншәини, нә дә инкиша-фыны анламадығына көрә бунлары анчаг догматик шәкил-дә тәнгид эдә биләр.

Инкишафы изаһ этмәк үчүн ч. Прудон *уйдурмая* әл атма-ға мәчбурдур. О белә күман эдир ки, әмәк бөлкүсү, кредит, машынлар вә и. а. она раһатлыг вермәйән идеяя — бәрабәр-лик идеясына хидмәт этмәк үчүн ихтира эдилмишдир. Онун вердийи изаһат сон дәрәчә садәлөвһ бир изаһатдыр. Бүтүн бу шейләр бәрабәрлик хатиринә дүшүнүлүб дүзәлдилмишдир, лакин, бәдбәхтликдән, бунлар бәрабәрлийин әлейһинә чеврил-мишдир. Онун бүтүн мүһакимәси дә бундан ибарәтдир, йә'-ни о әсассыз бир һипотез көтүрүр, лакин һәгиги инкишаф һәр аддымда онун уйдурмасына зидд олдуғуна көрә, бурадан

белә бир нәтичә чыхарыр ки, бурада зиддиййәт вардыр. Әйни заманда о кизләдир ки, зиддиййәт әслиндә анчаг, она раһатлыг вермәйән идеяларла һәгиги һәрәкәт арасындадыр.

Беләликлә ч. Прудон, һәр шейдән әввәл тарихи мә'луматы олмадығына көрә анламамышдыр ки, инсанлар өз мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәклә, йә'ни яшамагла бир-бирләринә гаршы мүәййән мүнасибәтләри инкишаф етдирирләр вә бу мүнасибәтләрин характери лабүд сурәтдә, һәмин мәһсулдар гүвәләрин дәйишилмәси вә артмасы илә бирликдә дәйишилир. О анламамышдыр ки, *игтисади категориялар* һәмин һәгиги мүнасибәтләрин ялныз *абстраксияларыдыр* вә ялныз һәмин мүнасибәтләр мөвчуд олдуғуна көрә һәгигәтдир. Беләликлә, о, буржуа игтисадчыларынын бурахдығы сәһви бурахыр; буржуа игтисадчылары исә һәмин игтисади категориялары, тарихи инкишафын ялныз мүәййән мәрһәләси үчүн, мәһсулдар гүвәләрин мүәййән инкишаф мәрһәләси үчүн гүвәдә олан тарихи ганунлар дейил, әбәди ганунлар һесаб едирләр. Демәли, ч. Прудон сияси игтисад категорияларыны һәгиги, кечичи, тарихи ичтимаи мүнасибәтләрин абстраксиялары һесаб етмәк әвәзинә, мәсәләни мистик шәкилдә тәһриф едәрәк, һәгиги мүнасибәтләрдә ялныз бу абстраксияларын тәчәссүмүнү көрүр. Бу абстраксиялар өзү дүня яранан вахтдан е'тибарән аллаһ-таланын синәсиндә мүркүләмиш формуллар имиш.

Бурада бизим мәрһәмәтли ч. Прудонун ағыр әгли әзаблары башланыр. Әкәр бүтүн бу игтисади категориялар аллаһын гәлбиндән төрәмиш шейләрдирсә, әкәр бунлар инсанларын кизли вә әбәди һәятыдырса, онда, әввәлән, нечә олур ки, инкишаф вардыр вә, икинчиси, нечә олур ки, ч Прудон мүһафизәкар дейилдир? О һәмин ашкар зиддиййәтләри бүтөв бир антагонизмләр системи илә изаһ едир.

Бу антагонизмләр системини айдынлашдырмаг үчүн бир мисал көтүрәк.

Инһисар яхшы шейдир, чүнки бу — игтисади категориядыр вә, демәли, аллаһын төрәтдийи шейдир. Рәгабәт яхшы шейдир, чүнки о да һәмчинин игтисади категориядыр. Лакин яхшы олмаян шей, инһисарын керчәклийи вә рәгабәтин керчәклийидир. Даһа писи будур ки, инһисарла рәгабәт бир-бирини гаршылыглы сурәтдә удуб һечә чыхарыр. Бәс нә етмәли? Аллаһын бу ики әбәди фикри бир-биринә зидд олдуғуна көрә, ч. Прудонун зәннинчә ашкардыр ки, аллаһын синәсиндә бу ики фикрин синтези дә вардыр вә бурада инһисар бәласыны рәгабәт таразлашдырыр вә әксинә. Һәр ики идея арасындакы мүбаризәнин нәтичәси бундан ибарәт олачагдыр ки, бунларын ялныз яхшы тәрәфи үзә чыхачагдыр. Аллаһдан бу кизли фикри гопармаг, сонра да ону тәтбиг етмәк лазымдыр, онда һәр шей

чох көзәл олар. Бәшәрийјәтин шәхсијјәтсиз зәкасы зүлмәтиндә кизләнән синтетик формулу тапмаг лазымдыр. Ҹ-б Прудон, бирҹә дәгигә тәрәддүд этмәдән, һәмин сирри ашкара чыхаран бир адам кими мејдана атылыр.

Лакин бир анлыға керчәк һәјата нәзәр салын. Мүасир игтисади һәјатда сиз тәкҹә рәгабәт вә инһисар дејил, һәмчинин бунларын синтезини дә тапарсыныз, бу исә *формул* дејил, *һәрәкәтдир.* Инһисар рәгабәт доғурур, рәгабәт инһисар доғурур. Лакин бу тәнлик индики вәзијјәтин чәтинликләрини, буржуа игтисадчыларынын зәнн этдикләри кими, арадан галдырмыр вә нәтиҹәдә даһа чәтин, даһа долашыг бир вәзијјәт јарадыр. Беләликлә, сиз мүасир игтисади мүнасибәтләрин архаландығы әсасы дәјишдирмәклә, мүасир истеһсал *үсулуну* мәһв этмәклә, тәкҹә рәгабәти, инһисары вә бунларын антагонизмини дејил, һәмчинин бунларын вәһдәтини, бунларын синтезини — әлә бир һәрәкәти дә мәһв этмиш олурсунуз ки, рәгабәтлә инһисар һәгигәтдә бу һәрәкәтдә таразлашыр.

Инди мән Сизә ҹ. Прудонун диалектикасындан бир нүмунә көстәрәҹәјәм.

Азадлыг вә көләлик антагонизм тәшкил эдир. Азадлығын нә јахшы, нә дә пис ҹәһәтләриндән данышмағым лазым кәлмир. Көләлијә кәлдикдә, онун пис ҹәһәтләриндән данышмаг артыгдыр. Изаһ эдиләси јеканә шеј көләлијин јахшы ҹәһәтидир. Бурада бәһс олунан көләлик долајы көләлик дејилдир, пролетарын көләлији дејилдир. Бурада әсл көләликдән, Суринамада, Бразилијада, Шимали Американын ҹәнуб вилајәтләриндә зәнҹиләрин көләлијиндән бәһс олунур.

Әсл көләлик дә бизим мүасир сәнаеин машынлар, кредит вә и. а. кими бир әсасыдыр. Көләлик олмадан памбыг олмаз, памбыг олмадан мүасир сәнае олмаз. Көләлик сајәсиндә мүстәмләкәләр гијмәтли олмушдур, мүстәмләкәләр дүнја тиҹарәтини јаратмышдыр, дүнја тиҹарәти исә машынлы ири сәнае үчүн зәрури шәртдир. Зәнҹи алвери мејдана чыхана гәдәр мүстәмләкәләр Көһнә Дүнјаја аз мәһсул верирди вә јер үзүнүн симасыны аз-чох нәзәрә чарпаҹаг дәрәҹәдә дәјишдирмирди. Беләликлә, көләлик чох бөјүк әһәмијјәти олан игтисади категоријадыр. Ән мүтәрәгги өлкә олан Шимали Америка көләлик олмадан патриархал бир өлкәјә чевриләрди. Дүнја хәритәсиндән Шимали Американы бирҹә силиб атын, онда сиз һәрҹ-мәрҹлик, тиҹарәтин вә мүасир мәдәнијјәтин там тәнәззүлүнү әлдә эдәрсиниз. Лакин көләлијин мәһв эдилмәси дүнја хәритәсиндән Американын силинмәси демәк оларды. Беләликлә, көләлик мәһз игтисади категорија олдуғуна көрә, дүнја јаранан вахтдан бүтүн халгларда она тәсадүф олунур. Мүасир халглар өз ичәриләриндә көләлији анҹаг пәрдәләјә билмиш вә Јени Дүнјада ону ачыг тәтбиг эдә билмишләр. Бәс

чох мәрһәмәтли ч. Прудон көләлик һаггындакы бу мүлаһизәләрдән сонра нә эдәчәкдир? О, азадлыгла көләлийин синтезини, әсл орта бир нөгтә ахтарачагдыр, башга сөзлә десәк, көләликлә азадлыг арасында мүвазинәт ахтарачагдыр.

Ҹ-б Прудон чох яхшы баша дүшмүшдүр ки, инсанлар маһуд, кәтан, ипәк парча истеһсал эдирләр, бу ҹүр хырда шейләри баша дүшмәк исә бөйүк бир хидмәт дейилдир. Лакин ч. Прудонун баша дүшмәдийи будур ки, инсанлар өз мәһсулдар гүввәләринә уйғун олараг элә *иҹтимаи мүнасибәтләр* дә истеһсал эдирләр ки, маһуд вә кәтан бу иҹтимаи мүнасибәтләр дахилиндә истеһсал олунур. Ҹ. Прудонун даһа аз баша дүшдүйү бир ҹәһәт одур ки, өз мадди истеһсалына уйғун иҹтимаи мүнасибәтләр истеһсал эдән инсанлар *идеялар* да, *категориялар* да ярадырлар, йә'ни һәмин иҹтимаи мүнасибәтләрин мүҹәррәд, идеал ифадәләрини дә ярадырлар. Беләликлә, категорияларын ифадә этдийи мүнасибәтләр кими, категориялар өзләри дә әбәди дейилдир. Бунлар тарихи вә кечичи мәһсуллардыр. Ҹ. Прудонун фикринҹә исә, тамамилә эксинәдир, илк сәбәб абстраксиялардыр, категориялардыр. Онун фикринҹә, тарихи инсанлар дейил, һәмин абстраксиялар, категориялар ярадыр. *Өзлүйүндә көтүрүлән,* йә'ни инсанлардан вә онларын мадди фәалиййәтиндән айрылыгда көтүрүлән *абстраксия, категория,* әлбәттә, өлмәздир, дәйишилмәз вә һәрәкәтсиздир. Бу анҹаг халис зәканын мәһсулудур, бу исә анҹаг о демәкдир ки, өзлүйүндә көтүрүлән абстраксия абстрактдыр. Әҹәб *ҹәфәнкиятдыр!*

Беләликлә, категориялар шәклиндә нәзәрдән кечирилән игтисади мүнасибәтләр, ч. Прудонун фикринҹә, нә мәншәи олмаян, нә дә инкишаф этмәйән әбәди формуллардыр.

Башга сөзлә десәк, ч. Прудон ачыгҹа иддиа этмир ки, онун фикринҹә *буржуа һәяты әбәди һәгигәтдир.* О, буну долайы йолла иддиа эдәрәк, буржуа мүнасибәтләрини идеялар шәклиндә ифадә эдән категориялары илаһиләшдирир. Буржуа ҹәмиййәтинин мәһсуллары она тәфәккүр категориялары шәклиндә көрүндүйү үчүн о, бунлары өз-өзүнә (дахили сәбәбләр үзүндән) мейдана кәлән, өз һәяты олан әбәди мөвҹудат һесаб эдир. Беләликлә, о, буржуа үфүгү даирәсиндән кәнара чыхмыр. О, әбәди һәгигәт һесаб этдийи буржуа идеялары илә мәшғул олдуғуна көрә, бу идеяларын синтезини, онларын мүвазинәтини ахтарыр вә көрмүр ки, онларын таразлашдырылмасынын мүасир үсулу мүмкүн олан еканә үсулдур.

Әслиндә о да бүтүн мәрһәмәтли буржуалар кими һәрәкәт эдир. Онларын һамысы сизә дейир ки, рәгабәт, инһисар вә и. а. принсип э'тибарилә, йә'ни мүҹәррәд мәфһумлар кими көтүрүлдүкдә, һәятын еканә әсасларыдыр, тәҹрүбәдә исә онларын һәлә бөйүк ислаһата эһтияҹы вардыр. Онларын һа-

мысы рәгабәт истәйир, амма рәгабәтин доғурдуғу ачы нәтичәләри истәмир. Онларын һамысы мүмкүн олмаян бир шейи истәйир, йә'ни буржуа һәят шәраитини истәйиб бу шәраитин зәрури нәтичәләрини истәмир. Онларын һамысы баша дүшмүр ки, феодализм формасы кечичи олдуғу кими, буржуа истеһсал үсулу да тарихи вә кечичи бир формадыр. Бу сәһв ондан ирәли кәлир ки, онларын фикринчә, буржуа-инсан һәр бир чәмиййәтин еканә әсасыдыр; ондан ирәли кәлир ки, онлар инсанын даһа буржуа олмаячағы бир ичтимаи гурулушу тәсәввүр етмирләр.

Буна көрә дә ч-б Прудон лабүддән *доктриначыдыр*. Муасир дүняда чеврилиш ярадан тарихи һәрәкат, онун нәзәринчә, ики буржуа фикринин дүзкүн мүвазинәтини, синтезини тапмаг вәзифәсиндән ибарәтдир. Беләликлә, бу гочаг һийлә ишләдиб аллаһын кизли фикрини, йә'ни ики айрыча фикрин вәһдәтини ашкара чыхарыр, һәм дә бу фикирләр анчаг она көрә бир-бириндән айрыдыр ки, ч. Прудон бунлары әмәли һәятдан, бу фикирләрин ифадә етдийи реаллыгларын бирләшмәси олан муасир истеһсалдан айырмышдыр. Инсанларын артыг әлдә едилмиш мәһсулдар гүввәләри илә онларын даһа бу мәһсулдар гүввәләрә уйғун кәлмәйән ичтимаи мүнасибәтләри арасындакы тоггушмадан доған бөйүк тарихи һәрәкатын еринә; бир милләтин мүхтәлиф синифләри арасында вә мүхтәлиф милләтләр арасында һазырланан дәһшәтли мүһарибәләрин еринә; күтләләрин бу тоггушмалары еканә һәлл едә биләчәк әмәли вә ингилаби фәалиййәтинин еринә, — узун заман давам едән бу кениш вә мүрәккәб һәрәкатын еринә ч. Прудон өз бейниндән доған гәрибә һәрәкәти гоюр. Демәли, тарихи яраданлар, аллаһын кизли фикрини оғурлайыб әлә кечирә билән адамлардыр, алимләрдир. Ади халг исә анчаг, онларын кәшф етдийи һәгигәтләри ишдә һәята кечирмәлидир. Инди сиз, ч. Прудонун нә сәбәбә һәр чүр сияси һәрәката гәддар дүшмән олдуғуну баша дүшүрсүнүз. Онун фикринчә, муасир мәсәләләр ичтимаи фәалиййәт йолу илә дейил, онун өз бейниндәки диалектик һәрләнмәләр васитәсилә һәлл олунур. Онун фикринчә категориялар һәрәкәт верән гүввә олдуғуна көрә, бу категориялары дәйишдирмәк үчүн әмәли һәяты дәйишдирмәйә еһтияч йохдур. Тамамилә әксинә. Категориялары дәйишдирмәк лазымдыр, бунун да нәтичәсиндә мөвчуд чәмиййәт дәйишиләчәкдир.

Ч. Прудон зиддиййәтләри барышдырмаг истәйәрәк, белә бир мәсәләнин үстүндән тамамилә кечир: бәс бу зиддиййәтләрин лап тәмәлини дағытмаг лазым дейилми? О һәр шейдә ичтимаи һәятын тәркиб һиссәләри олараг кралы да, нүмайәндәләр палатасыны да, юхары палатаны да әбәди категориялар кими сахламаг истәйән сияси доктриначыя бәнзәйир.

О һәмин гүввәләри таразлашдырмаг үчүн, анчаг ени бир формул ахтарыр, һалбуки бу гүввәләрин мүвазинәти онларын мәһз муасир һәрәкәтиндән ибарәтдир вә бурада бу гүввәләрдән бири каһ о биринә галиб кәлир, каһ да онун гулу олур. Мәсәлән, XVIII әсрдә бир чох сәтһи дүшүнән бейинләр ичтимаи силкләри, задәканлары, кралы, парламентләри вә и. а. таразлашдырмаг үчүн һәгиги формул тапмаға чалышырды, эртәси күн исә нә крал, нә парламент, нә дә задәканлар галмамышды. Һәмин антагонизмин әсл мүвазинәти, — бу феодализм тә'сисатынын әсасы вә бу феодализм тә'сисатындакы антагонизмин әсасы олан бүтүн ичтимаи мүнасибәтләри дағытмагдан ибарәт иди.

Ч. Прудон әбәди идеялары, халис зәка категорияларыны бир яна, инсанлары вә, ч. Прудонун фикринчә, онларын бу категориялары тәтбиг этмәкдән ибарәт олан әмәли һәятларыны исә о бири яна гойдуғуна көрә, сиз онун дедийиндә лап әввәлдән, һәятла идеялар арасында, руһла бәдән арасында бир дуализм олдуғуну — мүхтәлиф формаларда тәкрар олунан бир дуализм олдуғуну көрәрсиниз. Инди сиз көрүрсүнүз ки, бу антагонизм анчаг, ч. Прудонун ади тарихи вә илаһиләшдирдийи категорияларын мәншәини баша дүшә билмәмәсиндән ибарәтдир.

Мәктубум чох узанды, одур ки, мән даһа ч. Прудонун коммунизмә гаршы күлүнч иттиһамлары үзәриндә даяна билмәйәчәйәм. Һәләлик Сиз мәнимлә шәрик олун ки, чәмиййәтин индики вәзиййәтини баша дүшмәмиш бир адам һәмин чәмиййәти дағытмаға чалышан һәрәкаты вә бу ингилаби һәрәкатын әдәби ифадәләрини даһа аз баша дүшә биләр.

Ч. Прудонла тамамилә шәрик олдуғум *еканә нөгтә* — сосялист сентименталлығына онун нифрәтидир. Гоюн сосялизми, сентиментал, утопик сосялизм һаггындакы истеһзаларымла мән өзүмә гаршы ондан әввәл чох кин доғурмушам. Лакин ч. Прудон өзү өз хырда буржуа сентименталлығыны, — мән аилә очағы, әр-арвад мәһәббәти һаггында онун ибарәләрини вә бүтүн баяғы фикирләрини нәзәрдә тутурам, — сосялист сентименталлығына гаршы гоймагла өзү үчүн мәкәр гәрибә хәяллар яратмырмы, зира сосялист сентименталлығы, мәсәлән, Фур'едә бизим мәрһәмәтли ч. Прудонун иддиалы баяғы фикирләриндән хейли дәриндир. О өзү өз дәлилләринин бүтүн мә'насызлығыны, бүтүн бу шейләр һаггында данышмагдан тамамилә ачиз олдуғуну о гәдәр яхшы һисс эдир ки, бирдән-бирә өзүнү унудуб гәзәбләнир, хош арзудан доған бир һиддәтә кәлир, бағырмаға башлайыр, гызышыб өзүндән чыхыр, сөйүш сөйүр, ифша эдир, лә'нәт яғдырыр, дөшүнә дөйүр вә аллаһын да, чамаатын да гаршысында өйүнүр ки, о сосялист әчлафлыгларындан пакдыр! О, сосялист

сентименталлығыны вә я өзүнүн сентименталлыг һесаб этдийи шейи тәнгид этмир. О бир мүгәддәс кими, бир папа кими, языг күнаһкарлара лә'нәт яғдырыр вә хырда буржуазияны, аилә очағынын мискин мәһәббәт вә патриархал хүляларыны шөһрәтләндирир. Бу исә тәсадүфи дейилдир. Ч-б Прудон башдан аяға хырда буржуазиянын философу, игтисадчысыдыр. Инкишаф этмиш чәмиййәтдә *хырда буржуа,* өз вәзиййәтинә көрә, бир тәрәфдән, сосялист олур, дикәр тәрәфдән дә, игтисадчы олур, йә'ни, о, ири буржуазиянын дәбдәбәсинә мәфтун олур вә халгын әзабларына чаны яныр. О эйни заманда һәм буржуа, һәм дә халгдыр. О, өз гәлбинин дәринликләриндә фәхр эдир ки, гәрәзсиздир, орта нөгтәдән фәргләнмәк иддиасында олан әсл мүвазинәти тапмышдыр. Белә бир хырда буржуа, *зиддиййәти* илаһиләшдирир, чүнки зиддиййәт онун варлығынын әсасыдыр. О өзү тәчәссүм этмиш ичтимаи зиддиййәтдән башга бир шей дейилдир. О тәчрүбәдә нәдирсә, буна нәзәриййәдә һагг газандырмалыдыр, одур ки, франсыз хырда буржуазиясынын элми тәфсирчиси олмаг хидмәти ч. Прудона аиддир; бу һәгигәтән бир хидмәтдир, чүнки хырда буржуазия бүтүн кәләчәк ичтимаи ингилабларын тәркиб һиссәси олачагдыр.

Истәрдим ки, бу мәктубла бирликдә сияси игтисад һаггындакы китабымы да Сизә көндәрә биләйдим, лакин бу вахтадәк нә бу әсәри, нә дә алман философлары вә сосялистләри һаггында языб Брүсселдә Сизә сөйләдийим тәнгиди нәшр этдирә билмәмишәм[1]. Сиз белә бир әсәрин нәшр олунмасынын Алманияда нә кими чәтинликләрә раст кәлдийини тәсәввүр эдә билмәзсиниз; бу чәтинликләри, әввәлән, полис, икинчиси дә, мәним һүчум этдийим бүтүн чәрәянларын тәрәфини сахлайыб онларын нүмайәндәләри олан наширләр төрәдирләр. Бизим өз партиямыза кәлдикдә, бу партия нәинки йохсулдур, бундан әлавә, алман коммунист партиясы үзвләринин хейли һиссәси, онларын утопиялары вә курултулу ибарәләринә гаршы чыхдығыма көрә мәндән инчимишдир.

Бүтүн варлығы илә Сизин *Карл Маркс.*

Ола билсин Сиз мәндән сорушарсыныз ки, нә сәбәбә Сизә, яхшы билдийим алман дилиндә язмайыб, пис билдийим франсыз дилиндә язырам. Бунун сәбәби одур ки, мән франсыз мүәллифиндән бәһс эдирәм.

Әкәр өз чавабынызы чох ләнкитмәсәниз, мәни артыг дәрәчәдә миннәтдар эдәрсиниз. Мән билмәк истәйирәм ки, пис билдийим бу франсыз дили өртүйү алтында мәни баша дүшмүшсүнүзмү.

---

[1] Маркс «Сиясәтин вә сияси игтисадын тәнгидини» вә «Алман идеолокиясыны» нәзәрдә тутур. *Ред.*

1847-чи ил

9

ЭНКЕЛС — МАРКСА

[23—24 ноябр 1847-чи ил]

Әзиз Маркс,

Анчаг бу күн ахшам айдын олду ки, мән кәләчәйәм. Демәли, шәнбә күнү ахшам Остендедә, вағзалын гаршысындакы һовуз янында олан «Тач» меһманханасында олачағам, базар күнү сәһәр исә каналдан кечиб кәләчәйәм[1]. Әкәр сиз саат дөрд илә беш арасында йола дүшән гатарла кетсәниз, онда тәхминән мәнимлә бир вахтда кәлиб чатарсыныз.

Әкәр көзләнилмәдән мә'лум олса ки, базар күнү Дувра почта параходу кетмир, онда буну дәрһал мәнә хәбәр вер. Мәктубуму чүмә ахшамы сәһәр алачагсан, буна көрә дә кәрәк дәрһал мә'лумат алыб, лазым кәлсә һәмин ахшам мәнә чаваб верәсән вә бунун үчүн мәктубу саат 5-ә гәдәр баш почта идарәсинә верәсән. Белә ки, әкәр көрүшүмүз һаггында бир шейи дәйишдирмәк истәйирсәнсә, буна һәлә вахт вар. Йох әкәр чүмә күнү сәһәр сәндән мәктуб кәлмәзсә, онда белә үмид эдирәм ки, шәнбә күнү ахшам Тедеско илә сәни «Тачда» көрәчәйәм. Онда бизим, һәр барәдә данышыб разылашмаг үчүн һәлә кифайәт гәдәр вахтымыз галар. Бу конгрес һәллэдичи олачагдыр, *чүнки бу дәфә һәр шей бизим әлимиздә олачагдыр...*

...«Э'тигад символу» үзәриндә дүшүн. Фикримчә, катехизис формасындан әл чәкмәк вә бу әсәри «Коммунист *манифести»* адландырмаг даһа яхшы оларды. Ахы орада мәсәләнин тарихини мүәййән дәрәчәдә ишыгландырмаг лазым кәләчәкдир, индики форма исә бунун үчүн әсла ярамыр.

---

[1] 1847-чи илин ноябрында Маркс вә Энкелсин Лондона, Коммунистләр иттифагынын икинчи конгресинә кетмәси нәзәрдә тутулур. Һәмин конгрес Марксын мүдафиә этдийи әсас програм муддәаларыны гәбул этди вә Иттифагын програмыны тәртиб этмәйи Маркстла Энкелсә тапшырды. *Ред.*

Тәртиб этдийим бурадакы лайиһәни[1] өзүмлә кәтирәчәйәм. Бу лайиһә садә нәгли формада язылмышдыр, лакин чох пис, тәләсик редактә олунмушдур. Коммунизмин нә олдуғу мәсәләсиндән башлайырам вә сонра бирбаша пролетариат үзәринә кечирәм — пролетариатын әмәлә кәлмәси тарихи, әввәлки ишчиләрдән онун фәрги, пролетариат илә буржуазия арасында экслийин инкишафы, бөһранлар, нәтичәләр. Бунунла янашы олараг — мүхтәлиф икинчи дәрәчәли шейләр, вә ахырда, коммунистләрин партия сиясәтиндән ачыг данышмаг мүмкүн олдуғу дәрәчәдә, һәмин сиясәт мәсәләси. Бурадакы лайиһә һәлә бүтөвлүклә тәсдиг олунмамышдыр, лакин мән чалышыб элә этмәк үмидиндәйәм ки, һәмин лайиһәйә — әһәмиййәти олмаян бә'зи хырда шейләр мүстәсна олмагла — бизим бахышларымыза зидд олан һеч бир шей дахил эдилмәсин...

---

[1] Энкелсин яздығы «Коммунизмин принсипләри» — «Коммунист партиясы манифестинин» илкин гейдләридир. *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, V чилд. *Ред.*

1848-чи ил

10

ЭНКЕЛС — Э. БЛАНКА

28 март 1848-чи ил

...Ири буржуаларла фәһләләр ачыг-айдын бир-биринә гаршы дурурлар. Хырда буржуалар васитәчи ролу, лакин чох мискин бир рол ойнайырлар. Амма мүвәггәти һөкумәтдә чохлуг онларын әлиндәдир (Ламартин, Марраст, Дүпон де л'Эр, Мари, Гарн'е-Пажес вә бир дәрәчәйә гәдәр һәмчинин Крем'е). Онлар, вә онларла бирликдә һабелә мүвәггәти һөкумәт бәрк тәрәддүд эдирләр. Шәраит нә гәдәр сакит кечирсә, һөкумәт вә хырда буржуа партиясы ири буржуазияя тәрәф бир о гәдәр чох мейл эдир. Шәраит нә гәдәр һәйәчанлы олурса, онлар фәһләләрлә яхынлашмаға енидән бир о гәдәр чох сә'й эдирләр. Мәсәлән, бу яхынларда буржуалар енә дә бәрк азғынлашыб мүвәггәти һөкумәтин декрети әлейһинә, йә'ни Ледрү-Ролленин чидди тәдбирләри әлейһинә протест этмәк үчүн һәтта 8 000 нәфәрлик милли гвардия дәстәсинин бәләдиййә идарәсинә доғру йүрүшүнү тәшкил этмәк дәрәчәсинә чатдыглары заман онлар доғрудан да һөкумәтин әксәриййәтини вә хүсусән ирадәсиз Ламартини горхуя сала билдиләр, белә ки, Ламартин Ледрү-Роллендән ачыгачығына үз дөндәрди. Лакин эртәси күн, мартын 17-дә 200 000 фәһлә бәләдиййә идарәсинә кедиб Ледрү-Ролленә өз гәт'и э'тимадыны билдирди вә Ламартини, һабелә һөкумәтин әксәриййәтини мәчбур этди ки, өз гәрарыны кери көтүрсүн[1]. Беләликлә, инди үстүнлүк енидән «Réforme» тәрәфдарларынын (Ледрү-Роллен, Флокон, Луи Блан, Ал'бер,

---

[1] Милли гвардиянын буржуа роталары («айы папағы» адлананлар) мүвәггәти һөкумәтин декрети әлейһинә протест әламәти олараг 1848-чи ил мартын 16-да нүмайиш дүзәлтмишдиләр, чүнки бу декрет онларын имтиязлы вәзиййәтини ләғв эдирди. Буржуазиянын бу әксингилаби чыхышы пролетариаты мәчбур этди ки, «вәзиййәти она тәһлүкәли көрүнән буржуа республикасынын тәрәфинә кечсин» (Маркс). *Ред.*

Араго) элинә кечмишдир. Бүтүн һөкумәт һей'әтиндә онлар фәһләләрин мәнафеини һамыдан чох тәмсил эдирләр вә һеч өзләри дә буну фикирләринә кәтирмәдикләри һалда коммунистдирләр. Тәәссүф ки, хырда бойлу Луи Блан өз шөһрәтпәрәстлийи вә ағылсыз планлары илә өзүнү чох биабыр эдир. О, тезликлә бәрк рүсвай олачагдыр. Амма Ледрү-Роллен өзүнү чох яхшы апарыр.

Ән пис чәһәт будур ки, һөкумәт, бир тәрәфдән, фәһләләрә вә'дләр вермәйә мәчбурдур, о бири тәрәфдән исә бу вә'дләрин һеч бирини еринә етирә билмир, чүнки буржуазияя гаршы ингилаби тәдбирләр көрмәк: йүксәк мүтәрәгги веркиләр, вәрәсәлик веркиләри гоймаг, бүтүн мүһачирләрин мүлкиййәтини мүсадирә этмәк, гызыл ихрачыны гадаған этмәк, дөвләт банкы тә'сис этмәк вә и. а. васитәсилә һәмин вә'дләрин еринә етирилмәсиндән өтрү лазым олан пул вәсаити илә өзүнү тә'мин эдәчәк гәдәр чәсарәтли дейилдир. «Réforme»-дән олан адамлара имкан верирләр ки, онлар вә'дләр версинләр, сонра исә ән мә'насыз мүһафизәкар гәрарлар васитәсилә онлары элә бир вәзиййәтдә гоюрлар ки, онлар вә'ди еринә етирә билмирләр.

Милли мәчлисдә анчаг бир ени үнсүр: франсыз милләтинин $^{5}/_{7}$-ни тәшкил эдиб хырда буржуа партиясына, «National»-а тәрәфдар олан кәндлиләр әлавә олунур. Чох эһтимал ки, бу партия галиб кәлсин вә «Réforme» тәрәфдарлары йыхылсынлар, онда енидән ингилаб баш верәчәкдир. Һәмчинин ола билсин ки, депутатлар Парисә кәләндә орада ишин нә ердә олдуғуну көрәр вә баша дүшәрләр ки, анчаг «Réforme» тәрәфдарлары һакимиййәт башында узун заман давам кәтирә биләрләр. Лакин буна эһтимал аздыр.

Сечкиләрин ики һәфтә тә'хирә салынмасы да буржуа партиясы үзәриндә Парис фәһләләринин гәләбәсидир...

11

МАРКС — «ALBA» ГӘЗЕТИНИН РЕДАКТОРУНА

[Май 1848-чи ил]

Һөрмәтли чәнаб!

Июнун 1-дән э'тибарән Көлндә ч. Карл Марксын редакторлуғу илә «Ени Рейн Гәзети» адлы ени күндәлик гәзет чыхмаға башлаячагдыр. Бу гәзет, Италияда «Alba»-нын тәмсил этдийи эйни демократик принсипләр уғрунда бизим шималда мүбаризә апарачагдыр. Демәли, Италия илә Австрия арасындакы мүбаһисәли мәсәләләрдә «Ени Рейн Гәзетинин» нә кими мөвге тутачағы һаггында һеч бир шүбһә ола билмәз. Биз Италиянын ис-

тиглалийййәти ишини мүдафиә эдәчәйик, Алманияда вә Полшада олдуғу кими, Италияда да Австрия истибдадына гаршы өлүм-дирим мүбаризәси апарачағыг. Италян халгына гардашлыг әлимизи узадырыг вә она сүбут этмәк истәйирик ки, алман халгы италян халгына зүлм эдилмәсиндә һәр һансы шәкилдә иштиракы рәдд эдир. Сизин халгыныза зүлм эдәнләр мәһз о адамлардыр ки, биздә дә даим азадлыға гаршы мүбаризә апармышлар. Рәзил үсул-идарә үзүндән индийәдәк бир-биринә дүшмән олдуглары фикринә алышдырылан ики бөйүк вә азад халг арасында иттифаг вә меһрибан сазиш һазырламаг үчүн мүмкүн олан һәр шейи эдәчәйик. Буна көрә дә биз тәләб эдирик ки, кобуд Австрия һәрби гүввәси дәрһал Италиядан кери чағырылсын вә италян халгына, өзү үчүн әлверишли үсул-идарә сечмәк ишиндә өз суверен ирадәсини көстәрмәк имканы верилсин.

Сизә тәклиф эдирик ки, гәзетләримизи мүнтәзәм сурәтдә бир-биримизә көндәрәк вә беләликлә, биз Италиядакы һадисәләри изләйә биләк, Сиз дә бизим сөзләримизин сәмими олдуғу һаггында бир фикир еридә биләсиниз. Биз һәр күн Сизә «Ени Рейн Гәзети» көндәрә биләрдик, Сиз дә бизә «Alba». Бу тәклифә разы олачағынызы үмид эдиб өзүмүзә тәсәлли веририк вә Сиздән хаһиш эдирик «Alba»-ны мүмкүн гәдәр тезликлә көндәрмәйә башлаясыныз ки, артыг илк нөмрәләримиздә ондан истифадә эдә биләк.

Әкәр мә'лум олса ки, Сиз бизә башга мә'лумат да көндәрә биләрсиниз, онда хаһиш эдирик ону бизә көндәрәсиниз вә Сизи әмин эдирик ки, бу вә я башга өлкәдә демократия ишинә хидмәт эдә биләчәк нә варса, һамысына өз тәрәфимиздән ән бөйүк диггәт етирәчәйик.

Салам вә гардашлыг.

«Ени Рейн Гәзети» редаксиясы.
Редактор д-р *Карл Маркс.*

12

ЭНКЕЛС — Э. БЛАНКА

24 май 1848-чи ил

...Бир дә ону дейим ки, Бармен һәмишәкиндән даһа чох дарыхдырычыдыр вә орадакы чүз'и азадлыға гаршы үмуми нифрәт ону бүрүмүшдүр. Бу эшшәкләр күман эдирләр ки, бүтүн дүня анчаг онларын яхшы мәнфәәт көтүрә билмәси үчүн мөвчуддур, инди исә бу баш тутмадығына көрә онлар боғазларыны йыртыб чығырырлар. Әкәр онлар азадлыг истәйир-

ләрсә, бунун баһасыны өдәмәлидирләр. Ахы французлар вә инкилисләр дә азадлығын баһасыны өдәмишләр, лакин Бармендә беләә зәнн эдирләр ки, онлар һәр шейи һавайы әлдә эдәчәкләр. Бурада[1] иш бир гәдәр яхшыдыр, лакин чох да яхшы дейилдир. Пруссиялылар өзләрини һәлә енә дә әввәлки кими апарырлар, поляклары ән пис сөзләрлә сөйүрләр, һәм дә мән бу сәтирләри яздығым заман *пруссиялылар Майнтсы бомбардман эдирләр,* сәбәби дә одур ки, мүлки гвардия шулуглуг салан бир нечә сәрхош әскәри һәбсә алмышдыр. Франкфуртда суверен милли мәҹлис атәш сәсләрини эшидирсә дә, көрүнүр бундан әсла нараһат олмур[2]. Берлиндә Кампһаузен һеч бир фәалиййәт көстәрмир, иртиҹа, чиновникләр вә ҹәнаб задәканлар исә күндән-күнә даһа артыг азғынлашыр вә халгы һиддәтләндирирләр; халг гиям эдир, Кампһаузенин аҹизлийи вә горхаглығы исә бизи бирбаша ени ингилаблара доғру апарыр. Инди Алманиянын мәнзәрәси беләдир! Әлвида.

Сәнин *Ф. Э.*

---

1 — Көлндә. *Ред.*

2 Аҹиз Франкфурт парламенти (18 май 1848-ҹи ил — 18 июн 1849-ҹу ил) мүтләгиййәтә вә Алманиянын дағыныг һалда олмасына гаршы гәт'и мүбаризә апармаг үчүн күтләләри тәшкил этмәк əвәзинә, бүтүн өз фәалиййәтини империя конститусиясы һаггында сәмәрәсиз мүбаһисәләрдән ибарәт этмишди. *Ред.*

1849-чу ил

13

ЭНКЕЛС — ЖЕННИ МАРКСА

25 июл 1849-чу ил

Әзиз ханым Маркс!

Бу гәдәр узун мүддәт өзүм һаггында һеч бир хәбәр көндәрмәдиийимә Сиз дә, Маркс да, йәгин ки, тәәччүб эдирсиниз. Бунун сәбәбләри беләдир. Маркса (Кайзерслаутерндән) яздығым күн хәбәр кәлди ки, Һомбург пруссиялылар тәрәфиндән тутулмуш вә, беләликлә дә, Парис илә әлагә кәсилмишдир. Мәктубу даһа көндәрмәк олмазды, одур ки, мән Виллихин янына кетдим. Қайзерслаутерндә мән, ингилаб дейилән һәрәкатда һәр чүр иштиракдан кәнарда дурурдум, лакин пруссиялылар кәлдикдә мән мүһарибәдә иштирак этмәк һәвәсинә дүшмәкдән өзүмү сахлая билмәдим. Аз-чох дәйәрли олан еканә забит Виллих иди, — мән дә онун янына кедиб адютанты олдум. Дөрд дөйүшдә иштирак этдим, бунлардан икиси — хүсусән Раштадт яхынлығындакы дөйүш чох чидди иди. Мән бу әгидәйә кәлдим ки, һәмләдәки тә'рифли икидлик инсанын малик ола билдийи ән ади бир сифәтдир. Күлләләрин выйылтысы — лап бош шейдир вә мән аз горхаглыг мүшаһидә этмәли олмадымса да, бүтүн мүһарибә әрзиндә һеч бир дүжүн дә elә адам көрмәдим ки, *дөйүшдә* горхаглыг көстәрсин. Амма нә гәдәр «икид сарсаглыг» вар иди! Һәр һалда мән тәһлүкәдән сағ-саламат гуртардым, ән нәһайәт яхшы олду ки, «Ени Рейн Гәзетинин» әмәкдашларындан бири дөйүшләрдә иштирак эдирди, зира бүтүн демократик әчлафлар Бадендә вә Пфалтсда иди вә инди онлар, һеч вахт көстәрмәдикләри икидликлә өйүнүрләр. Енә һай-күй галдырардылар ки, «Ени Рейн Гәзетиндән» олан чәнаблар чох горхагдырлар, вуруша билмирләр. Лакин мәнимлә Кинкелдән башга бүтүн демократ чәнаблардан һеч кәс вурушмурду. Кинкел бизим полка атычы язылды вә чох асанча яхасыны гуртарды. О, иштирак этмәли олдуғу лап

биринчи дөйүшдә башындан йүнкүлчә яраланды вә әсир дүшдү.

Бизим дәстә Баден ордусунун кери чәкилмәсини горуяндан сонра, биз ердә галан гүввәләрин һамысындан бир күн кеч Исвечрәйә кечдик вә дүнән бурая, Вевейә кәлиб чатдыг. Мүһарибә әрзиндә вә Исвечрәдә йол кетдийимиз заман бир сәтир дә язмаға һеч имканым йох иди. Одур ки, инди өзүмдән хәбәр вермәйә вә тезликлә Сизә язмаға тәләсирәм, хүсусән она көрә ки, Бадендә, һарада исә эшитдим ки, Маркс Парисдә һәбсә алынмышдыр. Биз һеч гәзет алмырдыг вә һеч бир шей өйрәнә билмирдик, одур ки, мән һәмин хәбәрин доғру олуб-олмадығыны һеч йохлая билмәдим. Нә гәдәр нараһат олдуғуму тәсәввүр эдә биләрсиниз; Сиздән чох хаһиш эдирәм Марксын нә вәзиййәтдә олдуғундан мәни мүмкүн гәдәр тезликлә хәбәрдар эдиб мәнә сакитлик верәсиниз. Марксын һәбсә алындығы шайиәсини тәсдиг эдән бир хәбәр эшитмәмишәм, буна көрә һәлә енә үмид эдирәм ки, бу хәбәр доғру дейилдир. Дронке вә Шаппер исә һәбсдәдирләр, буна, демәк олар ки, һеч шүбһәм йохдур. Беләликлә, әкәр Маркс һәлә азадлыгдадырса, бу мәктубу она көндәрин вә хаһиш эдин мәнә дәрһал чаваб версин. Әкәр Маркс Парисдә өзүнү әмин-аманлыгда һисс этмирсә, бурада, Во кантонунда тамамилә сакит яшая биләр. Һөкумәт өзү өзүнү гырмызы һөкумәт адландырыр вә фасиләсиз ингилаб тәрәфдары һесаб эдир. Ченеврәдә дә һәмчинин. Трирли Шили орададыр; о, Майнтс дәстәсиндәки командирләрдән бири иди.

Эвдән бир аз пул алан кими, йәгин, Лозанная вә я Ченеврәйә кедәчәйәм вә сонра нә этмәйи орада һәлл эдәчәйәм. Икидликлә вурушмуш олан дәстәмиз мәни тәнкә кәтирмишдир, һәм дә бурада мәнлик бир иш йохдур. Виллих дөйүшдә икиддир, союгганлыдыр, зирәкдир, шәраитдән тез вә дүзкүн баш чыхара билир, дөйүшдән кәнарда исә өйүд-нәсиһәт верән аз-чох дарыхдырычы бир адам вә «һәгиги сосялистдир». Бу дәстәдән, сөһбәт эдилә биләси адамларын чоху дағылышмышдыр.

Нә олайды бирчә йәгин биләйдим ки, Маркс азадлыгдадыр! Мән чох вахт дүшүнүрдүм ки, пруссиялыларын күлләләри алтында мән, Алманияда бизимкиләрә вә хүсусән Парисдә Маркса нисбәтән даһа аз тәһлүкә гаршысындаям. Бу никаранчылыгдан мәни тезликлә гуртарын.

Сизин *Энкелс.*

1851-чи ил

14

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

7 январ 1851-чи ил

Әзиз Энкелс!

Мән бу күн онун үчүн язырам ки, сәнә кичик бир нәзәри мәсәлә, әлбәттә, сияси игтисад характерли бир мәсәлә тәклиф эдим.

Ab ovo [лап әввәлдән] башлаячағам. Сәнә мә'лумдур ки, Рикардонун рента нәзәриййәсинә көрә, рента истеһсал хәрчләри илә торпағын мәһсулунун гиймәти арасындакы фәргдән, яхуд бу фикри онун башга чүр ифадә этдийи кими десәк, — ән пис торпағын, өз хәрчләрини (ичарәдарын мәнфәәтини вә капиталы фаизләрини дә хәрчләрә һөкмән дахил этмәклә) өдәйә билмәк үчүн сатмалы олдуғу гиймәтлә ән яхшы торпағын сата биләчәйи гиймәт арасындакы фәргдән башга бир шей дейилдир.

Рикардоя көрә, рентанын артмасы, Рикардонун өз нәзәриййәсини өзүнүн шәрһ этдийи кими, ашағыдакылары көстәрир:

1. Кетдикчә даһа пис кейфиййәтли торпағы бечәрмәйә башлайырлар, яхуд эйни бир торпаг саһәсинә далбадал гоюлан эйни мигдар капитал бәрабәр мәһсул вермир. Бир сөзлә, әһали торпаға нә нисбәтдә кетдикчә даһа йүксәк тәләбләр вермәйә мәчбурдурса, торпаг да о нисбәтдә писләшир. Торпаг кетдикчә нисбәтән даһа аз мүнбит олур. Мәһз бу, Малтусун әһали нәзәриййәси үчүн керчәк бир әсас олмушдур, вә онун шакирдләри инди мәһз буну өзләри үчүн сон нична васитәси һесаб эдирләр.

2. Рентанын (һеч олмазса, *игтисади чәһәтдән ганунауйғун)* йүксәлиши анчаг тахыл гиймәтләри йүксәлдикдә мүмкүндүр; һәмин гиймәтләр ашағы дүшдүкдә рента да ашағы дүшмәлидир.

3. Әкәр *бүтөв бир өлкәнин рентасынын мәбләғи* артырса, буну анчаг онунла изаһ этмәк олар ки, олдугча бөйүк миг-дарда нисбәтән пис торпағы бечәрмәйә башламышлар.

Тарих һәр ердә бу үч мүддәаяа зидд чыхыр.

1. Шүбһәсиздир ки, мәдәнийјәт тәрәгги этдикчә даһа пис торпаглар бечәрилмәйә башланыр. Лакин бу да шүбһәсиздир ки, элм вә сәнаеин тәрәггиси нәтичәсиндә бу пис торпаг нөвләри әввәлдә яхшы һесаб олунан торпаг нөвләринә нисбәтән яхшыдыр.

2. 1815-чи илдән башлаяраг тахылын гиймәти 90 шиллингдән 50 шиллингә вә даһа чох ашағы дүшмүш — тахыл ганунларынын ләғв эдилмәси әрәфәсиндә бу гиймәтләр гейри-бәрабәр, лакин фасиләсиз олараг ашағы дүшмүшдүр. Рента исә даим артмышдыр. Инкилтәрәдә вә, мүвафиг дәйишикликләрлә, континентин һәр ериндә белә олмушдур.

3. Һәлә Петтинин гейд этдийи кими, бүтүн өлкәләрдә биз белә бир һал көрүрүк: тахыл гиймәтләри ашағы дүшдүйү заман өлкәдә торпаг рентасынын үмуми мәбләғи артыр.

Бүтүн бунларла бәрабәр башлыча вәзифә, рента ганунуну үмумийјәтлә әкинчилик мәһсулдарлығынын тәрәггиси илә уйғунлашдырмагдан ибарәт олараг галыр; анчаг бу шәртлә тарихи фактлары изаһ этмәк вә дикәр тәрәфдән, ялныз ишләк әлләрин дейил, һәмчинин торпағын да писләшмәси һаггында Малтусун нәзәрийјәсини арадан галдырмаг олар.

Мән зәнн эдирәм ки, мәсәлә чох садәдир вә мәһз ашағыдакы кими изаһ олунур:

Фәрз эдәк ки, әкинчилийин мөвчуд вәзийјәтиндә бир квартер буғданын гиймәти 7 шиллингдир вә 10 шиллинг рента верән бир акр даһа яхшы кейфийјәтли торпаг 20 бушел мәһсул истеһсал эдир. Беләликлә, бир акрын кәлири 20×7, яхуд 140 шиллингә бәрабәрдир. Бу һалда истеһсал хәрчләри 130 шиллингдир. Демәли, 130 шиллинг бечәрилән торпагларын ән писиндән көтүрүлән мәһсулун гиймәтидир.

Инди дә тутаг ки, әкинчилик үмумийјәтлә яхшылашыр. Буну фәрз эдиркән, эйни заманда элмин, сәнаеин вә әһалинин артдығыны да эһтимал эдирик. Тәсадүфи һаллар — әлверишли һава нәтичәсиндә әмәлә кәлән мүнбитликдән фәргли олараг, бечәрмәнин яхшылашмасы нәтичәсиндә торпағын мүнбитлийинин үмуми йүксәлиши бу шәртләри нәзәрдә тутур.

Тутаг ки, бир квартер буғданын гиймәти 7 шиллингдән 5 шиллингә дүшүр. Әввәлләр 20 бушел мәһсул верән 1 №-ли даһа яхшы торпаг инди 30 бушел мәһсул верир. Демәли, бу торпағын кәлири 20 × 7, яхуд 140 шиллинг дейил, 30 × 5, яхуд 150 шиллингдир. Демәли, инди рента, әввәлки кими 10 шиллинг дейил, 20 шиллингдир. Рента вермәйән ән пис торпаг 26 бушел мәһ-

сул вермәлидир, чүнки бизим еһтималымыза көрә һәмин торпаг мәһсулларынын зәрури гиймәти 130 шиллингдир, 26 $\times$ 5 исә = 130. Әкәр яхшылашма, йә'ни ҹәмиййәтин үмуми тәрәггиси, әһалинин артмасы вә и. а. илә янашы олараг элмин үмуми тәрәггиси, бечәриләси торпаглардан ән писинин 26 бушел мәһсул верәҹәйи дәрәҹәдә үмуми бир һал дейилдирсә, онда бир квартер тахылын гиймәти 5 шиллингә дүшә билмәз.

20 шиллиг рента енә әввәлки кими истеһсал хәрҹләри илә даһа яхшы торпагдан көтүрүлән тахылын гиймәти арасындакы фәрги, яхуд ән пис торпаға чәкилән истеһсал хәрҹләри илә ән яхшы торпаға чәкилән истеһсал хәрҹләри арасындакы фәрги ифадә эдир. Бир торпаг дикәри илә мүгайисәдә енә әввәлки кими нисбәтән гейри-мүнбит олараг галыр. Лакин *үмуми мүнбитлик* артмышдыр.

Биз анҹаг буну еһтимал эдирик ки, әкәр тахылын гиймәти 7 шиллингдән 5 шиллингә дүшүрсә, онда истеһлак, тәләб мүвафиг дәрәҹәдә артыр, башга ҹүр десәк, гиймәт 5 шиллинг олачағы тәгдирдә тәләбин нә гәдәр олачағы нәзәрдә тутулурса, мәһсулдарлыг бундан артыг олмаз. Әкәр гиймәт ялныз пайызын әлверишли олмасы нәтиҹәсиндә 7 шиллингдән 5 шиллингә дүшмүш олсайды, белә бир еһтимал нә дәрәҹәдә ялныш олардыса, мүнбитлик истеһсалчыларын өзләри тәрәфиндән тәдриҹлә йүксәлдилдийи тәгдирдә бу еһтимал бир о гәдәр зәруридир. Һәр һалда, бурада мәсәлә бу һипотезин анҹаг игтисади ҹәһәтдән мүмкүнлүйү үзәриндәдир.

Бурадан ашағыдакы нәтиҹәләр чыхыр:

1. Әкинчилик мәһсулларынын гиймәти ашағы дүшмәкдә олса да, рента арта биләр, лакин енә дә *Рикардонун гануну дүзкүн олараг галыр.*

2. Рикардонун садәҹә тезис шәклиндә ирәли сүрдүйү рента ганунундан чыхарылан сонракы нәтиҹәләри бир кәнара гойсаг, һәмин ганун һеч дә торпағын мүнбитлийинин азалмасыны нәзәрдә тутмур, анҹаг буну нәзәрдә тутур ки, *ҹәмиййәтин инкишафы илә янашы олараг торпағын мүнбитлийинин үмумән артмасына бахмаяраг,* мүхтәлиф торпаг саһәләринин мүнбитлийи енә дә *мүхтәлифдир*, яхуд эйни бир торпаг саһәсинә далбадал капитал гоюлдугда мүхтәлиф нәтиҹә һасил олур.

3. Торпағын яхшылашдырылмасы нә гәдәр чох үмуми бир һал оларса, бир о гәдәр чох торпаг нөвү әһатә эдәр вә тахылын гиймәти үмумиййәтлә ашағы дүшсә дә, бүтүн өлкәдә рентанын мәбләғи арта биләр. Әкәр юхарыдакы һал бир мисал олараг көтүрүлсә, онда бурада һәр шей, 5 шиллинг гиймәтлә 26 бушелдән артыг мәһсул истеһсал эдән торпаг саһәләри сайынын нә гәдәр чох олдуғундан асылыдыр, һәм дә бу торпаг саһәләринин 30 бушел мәһсул истеһсал этмәси

эсла мәчбури дейилдир; башга сөзлә десәк, һәр шей ондан асылыдыр ки, ән пис торпаг илә ән яхшы торпаг арасында олан мүхтәлиф торпагларын кейфиййәти нә дәрәчәдә мүхтәлифдир. Бу, даһа яхшы торпағын рентасынын гәдәринә аид дейилдир. Бу, билаваситә рентанын гәдәринә үмумиййәтлә аид дейилдир.

Сән билирсән, рента мәсәләсинин бүтүн мәғзи ондан ибарәтдир ки, рента, мүхтәлиф истеһсал хәрчләри чәкилмәклә истеһсал олунан мәһсулларын гиймәтләринин тәнләшдирилмәси нәтичәсиндә ярадылыр, лакин базар гиймәтинин бу гануну буржуа рәгабәти ганунундан башга бир шей дейилдир. Амма бунунла белә, һәтта буржуа истеһсалы мәһв эдиләндән сонра да бу чәтинлик галмыш оларды ки, торпаг кетдикчә нисбәтән даһа аз мүнбит олур, далбадал сәрф эдилән эйни мигдар әмәк даһа аз нәтичә верир, һәрчәнд буржуа гурулушундан фәргли олараг о заман ән яхшы торпаг ән пис торпағын вердийи кими баһа гиймәтә мәһсул вермәз. Лакин юхарыда дейиләнләрдән сонра бу горхуя ер галмыр.

Сәндән хаһиш эдирәм бу мәсәлә һаггында өз фикрини билдирәсән...

15

ЭНКЕЛС — МАРКСА

17 июл 1851-чи ил

...Гәзет языб кәтиртмәк иши бурада енә гайдая салынмышдыр вә мән, нәһайәт, «Kölnische Zeitung»-да бизим көһнә сәнәди[1] көрдүм. Ону да дейим ки, «Augsburger Zeitung»-да чыхан «Дрезден» мәгаләсинин, көрүнүр яхшы мә'луматы олан мүәллифи хәбәр верир ки, ишкәнчәли истинтаг васитәсилә нәһайәт Нотүнгүн ирадәсини гырмаг мүмкүн олмуш вә о, демәк олар, һәр шейи бойнуна алмышдыр. Фикримчә һәр һалда чох ола биләр ки, маһир мүстәнтигләр ону чыхылмаз вәзиййәтә салыб ән мә'насыз зиддиййәтләр ичәрисиндә долашдырмышлар. Куя орая Пруссия чиновники көндәрилмишдир ки, ондан даһа чох мә'лумат гопара билсин. Куя Һанновер кралы өз торпағында, һәр һалда, Пруссия,

---

1 Мәркәзи Комитәнин Коммунистләр иттифагына, Маркс вә Энкелс тәрәфиндән тәртиб эдилән биринчи мүрачиәтнамәсиндән (март 1850) бәһс олунур. Һәмин мүрачиәтнамә Пруссия полиси тәрәфиндән мүсадирә олунмуш вә Коммунистләр иттифагы МК үзвләринин һәбсә алынмасы вә коммунистләрин Көлн мүһакимәсинин һазырланмасы илә әлагәдар олараг буржуа мәтбуатында дәрч эдилмишди. *Ред.*

Һамбург вә саир ерләрдәки кими кобуд шәкилдә тә'гибә башламагдан имтина этмишдир. Микелин мәктубу буну, дейәсән тәсдиг эдир. Мартенсин Һамбургда һәбсә алындығыны сән, әлбәттә, билирсән. Пруссиялыларын сарсаглығыны һеч бир шей, «Рейнли Қарлын» мәнзилиндәки ахтарыш гәдәр айдын көстәрмәмишдир; онун да Қоммунистләр иттифагына мәнсуб олдуғундан шүбһәләнмишләр вә ондан анчаг Раводан алдығы мәктублары тапмышлар!

Көһнә сәнәддә, мәһбуслара анчаг «асайишин позулмасы һаллары» һаггындакы ерин зәрәри тохуна биләр — бүтүн ердә галанлар демократлара гаршыдыр вә вәзиййәти анчаг о һалда писләшдирәрди ки, мүттәһимләр ярымдемократик андлы ичласчылар мәһкәмәси тәрәфиндән мүһакимә олуна иди. Лакин, әкәр онлар үмумиййәтлә мүһакимә олуначагларса, көрүнүр онлары андлы ичласчылардан хүсуси олараг топланмыш империя мәһкәмәси мүһакимә эдәчәкдир. Һәм дә полис тәрәфиндән дәрһал әлә кечирилән Бүркерс сәнәдиндә[1] бүтүн бунларын чох һиссәси енидән ишләнмиш шәкилдә иди. Дикәр тәрәфдән, һәр чәһәтдән чох яхшы олмушдур ки, бу сәнәд э'лан олунмуш вә бүтүн гәзетләрдә чыхмышдыр. Бу сәнәд еничә ишә башлаян коммунистләрин хәлвәти иш көрән айры-айры дәрнәкләри үчүн, һаггында кимсәнин бир шей билмәдийи, лакин тәчрүбәнин көстәрдийи кими, Алманиянын һәр кушәсиндә мөвчуд олан бу дәрнәкләр үчүн көзәл бир даяг нөгтәси олачагдыр. Элә «Augsburger Zeitung»-дакы мәгаләдән көрүнүр ки, һәмин сәнәд она илк кәшфләрдән хейли бәрк тохунмушдур. Һәмин сәнәдин мәзмунунун бу гәзетдә шәрһ олунмасы көстәрир ки, гәзет бу «ағылсызлығы» көзәлчә баша дүшмүшдүр, — һәм дә буну нечә баша дүшмәмәк оларды.

Һәм дә феодал иртичаы о гәдәр азғынлыг эдир, элә бир ағылсыз гәзәблә һүчума кечир ки, бүтүн бу партлайыш буржуазияя азачыг да тә'сир көстәрмир. Мәзәли будур ки, инди «Kölnische Zeitung» һәр күн тәблиғат апарыб «гырмызы дәниздән кечмәк лазымдыр» дейир вә 1848-чи ил конститусиячыларынын бүтүн сәһвләрини э'тираф эдир. Доғрудан да, әкәр Қоблентс шәһәринин баш президентлийинә Клейст-Ретсов тә'йин эдилирсә вә әкәр абырсыз «Kreuzzeitung»[2] өз шит зарафатлары вә йөндәмсиз шеирләри илә кетдикчә даһа чох һәясызлашырса, онда элмли вә әдәб-эрканлы конститусиячы мүхалифәт нә этмәлидир? Тәәссүф ки, биз бурада «Kreuz-

---

[1] Көлн Мәркәзи комитәсинин Қоммунистләр иттифагына 1850-чи ил 1 декабр тарихли тә'мими мәктубудур; бу мәктуб Иттифагын низамнамә лайиһәсилә бирликдә Бүркерс тәрәфиндән көндәрилмишди. *Ред.*

[2] «Kreuzzeitung» — иртичачы Пруссия юнкерләринин органы олуб Берлиндә чыхан күндәлик «Neue Preussische Zeitung» гәзетинә бу ады вермишдиләр. *Ред.*

zeitung» алмырыг. Ондан көтүрүлмүш парчалар мәним әлимә кечмишдир. Бу гәзетин ләјагәтли, мө'тәбәр вә һөрмәтли конститусијачы хадимләр үзәринә нечә бајағы, јүнкүл вә үфунәтли күт пруссијалы әдасы илә һүчум етдији лап ағласығмаз бир шејдир. Әкәр Беккерат вә компанијасы кими чәнабларда зәррә гәдәр мәрдлик вә һејсијјәт дујғусу олсајды, әлбәттә, онлар садә адамлара мәхсус олуб Рејндә чыхан һәр һансы бир «Pére Duchesne»-нин[1] сөјүш вә тәһгирләринә, бүтүн гырмызы террора дөзмәји, јункерләрдән вә «Kreuzzeitung»-дән һәр күн көрдүкләри рәфтара дөзмәкдән үстүн тутардылар...

Лакин онлара елә ериндәдир, ахы бу көпәкләр «Ени Рејн Гәзетинин» мәгаләләрини «алчаг сөјүш» адландырырдылар; гој бу горхаглар рәфтарын фәргини өз үзәрләриндә һисс етсинләр. Онлар «Ени Рејн Гәзетинин» сон дәрәчә инчә истеһзаларыны һәлә чох хатырлајыб кәдәрләнәчәкләр...

16

ЕНКЕЛС — МАРКСА

[1851-чи ил ијулун 20-нә јахын]

Әзиз Маркс!

Сәнәдләри гајтарырам. Микелин мәктубу хошума кәлди. Һәр һалда ағыллы оғландыр; әкәр бир мүддәт харичдә галсајды, јәгин ки, тамамилә ишкүзар оларды. Бизим инди е'лан олунмуш сәнәдимизин демократлара пис тә'сир бағышлајачағындан о тамамилә һаглы олараг еһтијат едир, чүнки мәсәлә онун вилајәти үзәриндәдир. Ашағы Саксонија мүстәгил, орта кәндли демократијасы, һәлә бу јахынларда «Kölnische Zeitung»-ун она јалтагланыб иттифаг бағламағы тәклиф етдији бу демократија, — бу исә һәмин демократијаја тамамилә јарашыр, — даһа ири шәһәрләрин мешшан демократијасындан хејли ашағыда дурур вә һәр һалда онун рәһбәрлијинә табедир. Бу нормал хырда буржуа демократијасы, бизим сәнәддән, көрүнүр, бәрк инчимиш олса да, өзү о гәдәр сыхышдырылыб тапдаланмышдыр ки, «гырмызы дәниздән кечмәји» ири буржуазија илә бирликдә зәрури һесаб етмәјә билмәз. Бу чамаат пролетариатын гыса мүддәтли террорчу һөкмранлығынын зәрури олдуғу фикринә кетдикчә даһа артыг алышараг,

---

[1] «Le Père Duchesne» — XVIII әсрин ахырларындакы Франса буржуа ингилабы заманы Еберин редакторлуғу илә чыхан гәзетдир; бу гәзет шәһәр јохсуллары арасында чох шөһрәт газанмышды. *Ред.*

өзүнү инандырмаға чалышачагдыр ки, бу һөкмранлыг узун мүддәт давам едә билмәз, чүнки сәнәдин мүсбәт мәзмуну куя о гәдәр мә'насызмыш ки, белә адамларын даими һөкмранлығындан вә белә принсипләрин гәт'и һәята кечирилмәсиндән һеч данышыг да ола билмәз! Өз торпаг саһәсиндән башга һеч бир шейи олмаян, бүтүн сығорта чәмиййәтләринин ифласы көзләнилдиийинә көрә еви, торпаглары, амбарлары чүрбәчүр тәһлүкә гаршысында олан, бундан әлавә, Ернст Август заманындан бәри гануни мүгавимәтин бүтүн ширинлийини дадмыш олан Һанновер ири вә орта кәндлиси, — бу алман **sturdy yeoman** [мөһкәм азад кәндлиси] исә, эксинә, һәлә «гырмызы дәнизә» кирмәк гәрарына кәлмәмиш дөнә-дөнә фикирләшәчәкдир.

Бермбахын мәктубундан белә чыхыр ки, Һаупт хаин чыхмышдыр, мән буна инана билмирәм. Һәр һалда бу әһвалаты йохламаг лазымдыр. Доғрудур, Һауптун, мәнә мә'лум олдуғуна көрә, һәлә дә азадлыгда олмасы шүбһәлидир. Көлндән вә я Көттинкендән Һамбурга сәфәри һеч фикрә кәтирмәк дә лазым дейилдир. Бир заман мәһкәмә сәнәдләри вә я протоколларында бу барәдә бир мә'лумат тапыб-тапмаяҹағымызы сөйләмәк чәтиндир. Әкәр бу адам хаиндирсә, буну яддан чыхармамаг лазымдыр, вә илк фүрсәтдә она ибрәтли чәза верилмәлидир.

Үмид едирәм ки, Дани'елси тезликлә бурахарлар. Ахы о, Көлндә еканә сияси симадыр. Полис тә'гибинә бахмаяраг о, йәгин ки, иши лазымынча апармагда давам едә биләрди.

Бизим сәнәдин демократлара тә'сири мәсәләси үзәринә енидән гайыдырам. Микел ядында сахламалы иди ки, биз дурмадан вә мүнтәзәм сурәтдә чәнаб демократлары тә'гиб етмишик, өз характери чәһәтдән партия манифестләринә яхын олан бүтүн сәнәдләрдә онларын үзәринә һүчум етмишик. Бәс нә сәбәбә артыг чохдан чап едилмиш оланлары олдугча сакит бир шәкилдә, башлычасы исә, гәт'иййән шәхсиййәтә тохунмадан анчаг хүласә едән бир програм мүнасибәтилә бирдән-бирә белә курулту галдырылмышдыр? Бәлкә континентдәки шакирдләримиз биздән үз дөндәрмишләр, бәлкә онлар демократларла, партия сиясәти вә партия шәрәфи нөгтейи-нәзәриндән йол верилә билдийиндән даһа сых әлагәйә кирмишләр? Әкәр демократларын ингилаби һай-күйүнә сәбәб мәһз фикир айрылыгларынын олмамасыдырса, онда суал олунур ки, фикир айрылыгларынын олмамасына ким мүгәссирдир Һәр һалда биз дейилик, чох йәгин ки, Алманиянын өзүндәки алман коммунистләри мүгәссирдирләр. Ишин бүтүн маһиййәти дә, кәрәк ки, мәһз бундадыр. Һәр бир аз-чох дүшүнчәли демократ ирәличәдән билмәли иди ки, бизим партиядан нә

көзләйә биләр; сәнәд она чох да ени олан һеч бир шей верә билмәзди. Әкәр онлар коммунистләрлә мүвәггәти иттифаг бағламышдыларса, бу иттифагын шәртләри вә мүддәтиндән көзәлчә хәбәрдар идиләр. Ялныз Һанновер кәндлиләри вә адвокатларынын ағлына кәлә биләрди ки, коммунистләр 1850-чи илдән э'тибарән «Ени Рейн Гэзетинин» принсипләри вә сиясәтиндән үз дөндәрмишләр. Белә бир шей, Валдек вә Якобинин, йәгин ки, һеч юхусуна да кирмәмишдир. Һәр һалда сәнәдләрин бу чүр э'лан эдилмәси, Штирнерин дили илә десәк, нә «шейләрин тәбиәтиндә», нә дә «мүнасибәт анлайышында» һеч бир шейи дәйишдирмәз. Демократик һай-күй вә гәсдләр тезликлә енидән кенишләнәчәк, демократлар да коммунистләрлә әмәкдашлыг эдәчәкләр. Ингилабын эртәси күнү бу чәнабларын бизә һәр чүр пислик эдәчәкләрини исә биз чохдан билирик вә һеч бир дипломатия илә бунун гаршысыны алмаг олмаз.

Амма мәни чох севиндирән будур ки, ирәличәдән көрдүйүм кими, һәр ердә «Манифестин» әсасында хырда коммунист группары әмәлә кәлир. Бу, индики баш штабымызын зәифлийи шәраитиндә бизим мәһз чатышмаян чәһәтимиз иди. Бунун үчүн шәраит ярандыгда әскәрләр өз-өзүнә тапылар, лакин элә бир баш штаба малик олмаг үмиди чох севиндиричидир ки, о, филистер сәнәткарлардан ибарәт дейилдир вә биздә аз-чох тәһсили олан адамларын чәми 25 нәфәр олдуғу индики шәраитә нисбәтән адамлары даһа сәрбәст сурәтдә сечиб тапмаға имкан ярадыр. Һәр ердә кантор гуллугчулары арасында тәблиғат апармағы төвсийә этмәк яхшы оларды. Әкәр идарә тәшкил этмәк лазым кәләрсә, бу чүр адамларсыз кечинмәк олмаз. Онлар чох отуруб ишләмәйә вә иш дәфтәрләрини яхшы гайдада сахламаға адәт этмишләр. Тичарәт — яхшы дәфтәрханачылар үчүн еканә әмәли мәктәбдир. Бизим һүгугшүнаслар вә с. бунун үчүн ярамырлар. Иш дәфтәрләри вә һесабат сахламаг үчүн кантор ишчиләри, телеграфлар, мәктублар, сәнәдләр тәртиб этмәк үчүн исте'дадлы элмли адамлар — бизә бах бунлар лазымдыр. Мән малиййә идарәсиндән олан алтмыш нәфәр дөвләт мәшвәрәтчиси вә бүрократданса, алты нәфәр кантор ишчиси илә һәр һансы идарә саһәсини мин гат даһа садә, даһа дүзкүн вә даһа әмәли шәкилдә тәшкил эдә биләрәм. Биринчиләр һәтта айдын язмағы да бачармырлар вә иш дәфтәрләрини элә корларлар ки, бунлардан һеч шейтан да баш чыхармаз. Шәраит бизи белә бир эһтимала гаршы һазыр олмаға кетдикчә даһа артыг мәчбур этдийинә көрә бу иш әһәмиййәтсиз дейилдир. Бундан әлавә, һәмин кантор гуллугчулары чох отуруб механики ишлә мәшғул олмаға алышмышлар, онлар аз тәләбкардырлар,

онлара бикарчылығы тәрк этдирмәк асандыр, ярамадыгда исә онлары кәнар этмәк дә асандыр.

Көлнә мәктуб артыг көндәрилмишдир, — о мүнасиб шәклә салынмышдыр. Әкәр бу мәктуб да кедиб чатмаса, онда билмирәм нә эдәк. Үмумиййәтлә Шултсын адреси о гәдәр дә яхшы дейилдир — кечмиш нашир шәрикидир!

17

МАРКС — И. ВЕЙДЕМЕЙЕРӘ

11 сентябр [1851-чи ил]

... Ч-б Мадзини дә йәгин этмәли олмушдур ки, бизим зәманә — «демократик» мүвәггәти һөкумәтләрин дағылмасы зәманәсидир. Шиддәтли мүбаризәдән сонра азлыг италян комитәсиндән чыхмышдыр. Бу азлыг, йәгин ки, ән габагчыл һиссәдир.

Мадзининин сиясәтини мән көкүндән сахта һесаб эдирәм. О, Италияны Австрия илә дәрһал элагәсини кәсмәйә сөвг этмәклә ялныз Австриянын хейринә иш көрмүш олур. Дикәр тәрәфдән, о, кәндлиләрә, Италиянын әсрләрдән бәри зүлм алтында олан бу һиссәсинә мүрачиәт этмәли олдуғуну яддан чыхарыр вә буну яддан чыхармагла эксингилаб үчүн ени даяг һазырлайыр. Ч-б Мадзини анчаг шәһәрләри вә онларын либерал задәканлары илә «әлмли вәтәндашларыны» таныйыр. Бүтүн ширәси сыхылыб чыхарылан вә Ирландия кәндлиләри кими, мүнтәзәм сурәтдә бүсбүтүн тагәтдән дүшмәк вә күтләшмәк дәрәчәсинә чатдырылан италян кәнд әһалисинин мадди тәләбаты Мадзининин космополит-неокатолик-идеоложи манифестләринин курултулу ибарәбазлығы үчүн, әлбәттә, чох алчаг бир шейдир. Лакин Италиянын мүстәгил олмасы йолунда биринчи аддымын кәндлиләри тамамилә азад этмәкдән вә ярдарлыг ичарә системини азад буржуа мүлкиййәтинә чевирмәкдән ибарәт олдуғуну буржуазияя вә задәканлара сөйләмәк үчүн, шүбһәсиз хейли мәрдлик лазымдыр. Көрүнүр, Мадзини белә һесаб эдир ки, он милйон франк борч алмағын, он милйон адамы өз тәрәфинә чәкмәкдән даһа чох ингилаби әһәмиййәти вардыр. Мән чох горхурам ки, гәт'и бир анда Австрия һөкумәти *өзү* Италияда торпаг саһиблийи формасыны дәйишдирсин вә «Галисия саяғы»[1] ислаһат кечирсин.

---

[1] Австрия һөкумәти поляк милли-азадлыг һәрәкатыны боғмаг үчүн Галисия кәндлиләриндән истифадә этмәйә чалышараг, 1848-чи илдә Галисияда феодализм мүкәлләфиййәтләринин ләғв олундуғуну э'лан этмишди. Лакин сонралар, кәндлиләр тәрәфиндән йүксәк торпаг пулу верилмәсини мүәййән эдән ганунлар верилди. *Ред.*

Дронкейә дейәрсән ки, она бир нечә күндән сонра язачағам. Сәнә вә арвадына мәндән вә арвадымдан сәмими салам. Бир даһа фикирләш, бәлкә бурада дүзәлмәйә тәшәббүс эдәсән.

Сәнин *К. Маркс.*

18

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

13 сентябр 1851-чи ил

...Италян комитәси дә парчаланмышдыр. Әһәмиййәтли бир азлыг онун сыраларындан чыхмышдыр. Қәдәрләнмиш Мадзини бу һадисәни «Voix du peuple»-дә нағыл эдир. Башлыча дәлилләр дейәсән бунлардан ибарәтдир. Әввәлән, аллаһ. Онлар аллаһы истәмирләр. Сонра, — бу исә даһа мүһүмдүр, — онлар Мадзинини бунда төһмәтләндирирләр ки, о, үсян тәблиғ этмәклә, йә'ни вахтындан әввәл үсян галдырмаг истәмәклә Австриянын хейринә иш көрүр. Нәһайәт, онлар италян кәндлиләринин мадди мәнафеинин ачыгча мүдафиә эдилмәси үзәриндә тә'кид эдирләр. Лакин буну, дикәр тәрәфдән, Мадзининин бөйүк фалангасыны тәшкил эдән буржуаларын вә либерал задәканларын мадди мәнафеинә тохунмадан этмәк олмаз. Бу сонунчу чәһәт сон дәрәчә мүһүмдүр. Әкәр Мадзини вә я италян тәшвигатына башчылыг эдәчәк һәр һансы башга бир шәхс бу дәфә кәндлиләри ярдарлардан чәсарәтлә вә билатә'хир дөндәриб азад торпаг мүлкиййәтчиси этмәзсә (италян кәндлиләринин вәзиййәти дәһшәтлидир, мән инди бу рәзаләти әсаслы сурәтдә өйрәнмишәм), онда Австрия һөкумәти, ингилаб олачағы тәгдирдә, Галисия васитәләринә әл атачагдыр. Австрия һөкумәти «Lloyd»-да артыг «мүлкиййәт формаларында там чеврилиш яратмагла» вә «нараһат задәканлары мәһв этмәклә» һәдәләмишдир. Әкәр инди дә Мадзининин көзләри ачылмазса, онда ганмаздыр. Доғрудур, бурая тәшвигат мәнафеи гарышмышдыр. Әкәр буржуалары өзләриндән узаглашдырсалар, онда 10 милйон франк һарадан алынсын? Мәсәләнин ән әввәл задәканлары мүлкиййәтдән мәһрум этмәк үзәриндә олдуғу онлара э'лан эдиләрсә, онда задәканларын ярдымы нечә мүһафизә эдилсин? Бүтүн бунлар көһнә мәктәбдән олан бу чүр демагоглар үчүн чәтинлик тәшкил эдир...

19

ЭНКЕЛС — МАРКСА

23 сентябр 1851-чи ил

...Италянлар арасындакы парчаланма көзәлдир. Чох яхшы олду ки, гаты фантазиячы Мадзини, нәһайәт, өз йолунда мадди мәнафе маниәсинә раст кәлди, һәм дә өз өлкәсиндә раст кәлди. Италян ингилабынын наилийййәти будур ки, һәмин ингилаб Италияда да ән чох керидә галмыш синифләри һәрәката чәлб этмишдир вә инди, орада көһнә-мадзиничи мүһачирләрин әксинә олараг ени, даһа радикал партия әмәлә кәлир ки, бу да ч. Мадзинини яваш-яваш сыхышдырыб арадан чыхарыр. Гәзетләрдәки хәбәрләрдән дә белә тә'сир ояныр ки, «мадзинизм» һәтта нә конститусиячы, нә дә иртичачы олмаян адамлар арасында да пис шөһрәт газанмаға башлайыр, вә бу адамлар П'емонтда мәтбуат азадлығынын сон галыгларындан Мадзинийә гаршы һүчумлар үчүн истифадә эдирләр, һөкумәт исә, бу һүчумларын мә'насыны баша дүшмүр. Үмумийййәтлә исә италян ингилабы фикир йохсуллуғу вә ибарә чохлуғу чәһәтдән алман ингилабыны хейли өтүб кечир. Хошбәхтликдән пролетарлар әвәзинә, демәк олар анчаг латстсарониләрин[1] олдуғу бу өлкәдә һеч олмазса ярдарлар вардыр. Италян тәфригәчиләринин ирәли сүрдүкләри башга дәлилләр дә чох яхшыдыр вә, нәһайәт, чох яхшы олмушдур ки, индийәдәк рәсмән парчаланмамыш еканә мүһачирәт дә инди дава салмышдыр...

20

ЭНКЕЛС — МАРКСА

[26 сентябр 1851-чи ил]

Әзиз Маркс!

Теховун мүһарибә тарихинә[2] кәлдикдә, о һәрби нөгтейи-нәзәрдән дә сон дәрәчә сәтһидир вә бә'зи ерләри ачығдан-ачыға янлышдыр. Зоракылыға зоракылыгла чаваб вермәк лазым олдуғу һаггында дәрин һәгигәтләри вә ингилаб анчаг үмуми олдугда (йә'ни һәрфи мә'нада баша дүшүләрсә, — ингилаб һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәдикдә, мә'на чәһәтдән

---

[1] «Латстсарониләр» Италияда әһалинин синфи симасыны итирмиш лүмпен-пролетар үнсүрләринә дейилирди. Мүтләгийййәтчи һөкумәтләр буржуазияя гаршы мүбаризәдә онлардан дәфәләрлә истифадә этмишдиләр. *Ред.*

[2] «Кәләчәк мүһарибәнин очеркләри» — 1849-чу илдә Баден ингилаби ордусу штабынын рәиси лейтенант Теховун мәгаләсидир; Ню-Йоркда чыхан «Staatszeitun »-да дәрч эдилмишдир. *Ред.*

исә — ингилаб буржуа ингилабы олдугда) галиб кәлә биләчәйи һаггындакы мә'насыз кәшфләри бир кәнара гойсаг; уғурсуз «дахили сиясәти», йә'ни һәгиги ингилабы, Қавеняк вә Виллихин олмасына бахмаяраг һәлә индийәдәк тапылмамыш һәр һансы бир һәрби диктаторун көмәйилә ятыртмаг кими хош бир ниййәти кәнара гойсаг; башга сөзлә, бу гәбил чәнабларын ингилаба олан бахышларынын бу чох әламәтдар сияси тә'рифини кәнара гойсаг, — һәрби нөгтейи-нәзәрдән ашағыдакылары гейд этмәк лазымдыр:

1) Гәләбәни тә'мин эдә биләчәк еканә васитә олан полад бир интизам «дахили сиясәти кәнара гоймағын» вә һәрби диктатуранын мәһз тәрс тәрәфидир. Бу интизам нечә ярадыла биләр? Ахы бу чәнаблар Бадендә вә Пфалтсда мүәййән дәрс алмалыйдылар. Ахы шәксиз бир фактдыр ки, ордулара позғунлуг салынмасы вә интизамын тамамилә позулмасы индийәдәк баш верән бүтүн галибиййәтли ингилабларын эйни заманда һәм шәрти, һәм дә нәтичәси олмушдур. Бир тәк Думур'енин тәхминән 60 000—80 000 нәфәрлик ордусуну енидән тәшкил этмәк үчүн Франсая 1789-чу илдән 1792-чи илә гәдәр вахт лазым олду, лакин бу орду өзү дә енидән дағылды вә Франсада 1793-чү илин ахырларынадәк, демәк олар, һеч бир мүтәшәккил орду йох иди. Мачарыстанын дүзкүн тәшкил олунмуш орду әлдә эдә билмәси үчүн она 1848-чи илин мартындан 1849-чу илин орталарынадәк вахт лазым олду. Бәс биринчи Франса ингилабы заманы ордуда интизамы ким яратды? Һеч дә, һазырлыгсыз ярадылан ордуларда ялныз ингилабын бир нечә гәләбәсиндән сонра нүфуз вә э'тибар газанмаға башлаян кенераллар яратмадылар, мүлки һакимиййәт тәрәфиндән дахили сиясәтдә кечирилән террор яратды...

21

ЭНКЕЛС — МАРКСА

3 декабр 1851-чи ил

«Франса нүмайәндәләри, архайын ичлас эдин!»

Доғрудан да, бу чәнаблар Венсен атычылары баталйонунун мүһафизәси илә д'Орсэ казармасындан башга һарада даһа архайын ичлас эдә биләрләр!

Франсанын тарихи там бир мәзһәкә мәрһәләсинә кирмишдир. 18 брүмерин, дүняда ән мискин бир адам тәрәфиндән дүзәлдилән, һәм дә наразы әскәрләрин көмәйилә динчлик заманы дүзәлдилән вә көрүнүр һәләлик һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәйән бу күлүнч нүмунәсиндән даһа күлүнч нә ола биләр. Һәм дә бүтүн бу гоча эшшәкләр нечә дә маһарәтлә тутулмушлар!

Бүтүн Франсада ән һийләкәр гоча түлкү Т'ер, бүтүн адвокатлар силкиндән ән чох дүнјә көрмүш көһнә вәкил ч. Дүпен, индики әсрин ән гаты ганмазы олан бир адамын онлар үчүн гурдуғу тәләјә дүшмүшләр, һәм дә ловға Шангарн'е вә өз сарсаг республикачы хејирхаһлығы илә бирликдә кенерал Кавенјак кими асанлыгла дүшмүшләр! Мәнзәрә онунла тамамланыр ки, парламент тор-төкүнтүсү Одилон Барро илә бирликдә «Леве-фон-Калбе» ролуну ифа едир, һәм дә һәмин Одилон, конститусија бу шәкилдә позулдуғуна көрә өзүнүн һәбсә алынмасыны тәләб едир, анчаг һеч чүр наил ола билмир ки, ону тутуб Венсен һәбсханасына көндәрсинләр! Елә бил ки, бүтүн бу әһвалат гырмызы Волф үчүн гәсдән ујдурулмушдур; бундан сонра Франсанын тарихини анчаг о јаза биләр. Дүнјада һеч елә бир чеврилиш баш вермишдирми ки, бу бәјанат кими сарсаг бәјанатлар верилмәсинә сәбәб олсун? Бәс күлүнч Наполеон оюнбазлығы, тач гојманын вә Аустерлитсин илдөнүмү, консуллуг конститусијасы илә еһтикар вә с. Бүтүн бунларын һеч олмазса бир күнлүјә баш тута билмәси чәнаб франсызларын дүнјада бәрабәри олмајан ушаглығыны көстәрир.

Бөјүк «гајда-ганун» бошбоғазларынын, хүсусилә дә хырда бојлу Т'ерин вә гочаг Шангарн'енин тутулмасы чох әчәбдир. Парламент тор-төкүнтүсүнүн 10-чу даирәдә ч. Берр'е илә бирликдә кечирдији ичлас чох әчәбдир; бүтүн бу тор-төкүнтү тутулуб казарманын һәјәтиндә әскәрләрин мүһафизәси илә дустаг едиләнә гәдәр һәмин ч. Берр'е пәнчәрәдән чығырыб дејирмиш: «Јашасын республика». Һәлә Түилрије көчмәк үчүн дәрһал јығ-јығыш етмәјә башлајан бу сарсаг Наполеон. Бүтөв бир ил өзүнә әзијјәт вериб фикирләшсән дә бундан јахшы мәзһәкә ағлына кәлмәз.

Ахшам, сарсаг Наполеон нәһајәт Түилридә, чохдан һәсрәтини чәкдији јатағына атылдыгда, јәгин ки, бу әлламә һәлә енә баша дүшмүрдү ки, онун әсл вәзијјәти нечәдир. Биринчи консулу олмајан консуллуг! Даһа һеч бир шеј јохдур: нә хүсуси чидди дахили чәтинликләр — үмумијјәтлә сон үч илдәкиндән артыг олмајан чәтинликләр, — нә онун һәтта өз чибиндә дә хүсуси малијјә чәтинлији, нә коалисија тәрәфиндән сәрһәдләрә гаршы тәһлүкә, нә Сен-Бернардан кечмәк вә ја Маренго јахынлығында гәләбә чалмаг лүзуму! Үмидсизлијә дүшмәјин јери вардыр. Һәтта, танынмамыш гәһрәманын бөјүк планларыны поза биләчәк Милли мәчлис дә даһа јохдур. Һәр һалда инди бу ешшәк дә, 18 брүмер ахшамы I Наполеон гәдәр сәрбәстдир, ејни дәрәчәдә әл-голу ачыгдыр, ејни мүтләг һакимијјәтә маликдир, одур ки, өзүнү о гәдәр сәрбәст һисс едир ки, һәр аддымда өз ешшәк тәбиәтини бүрузә вермәјә билмир. Зиддијјәтләр олмамасы кими мүдһиш бир перспектив!

Бәс халг, халг! Бүтүн бу фырылдагчылар йығынағынын халг үчүн һеч фәрги йохдур, халг өзүнә бәхш эдилән сечки һүгугуна ушагчасына севинир вә, йәгин ки, бу һүгугдан ушагчасына да истифадә эдәчәкдир. Әкәр сечкиләр үмумиййәтлә баш тутарса, кәлән һәфтә базар күнү кечириләчәк бу күлүнч сечкиләрдән нә көзләмәк олар! Нә мәтбуат вар, нә митингләр, мүһасирә вәзиййәти там гүввәсиндәдир, һәм дә депутатлары ики һәфтә әрзиндә сечмәк әмр эдилмишдир.

Бүтүн бу чәфәнкиятдан нә һасил ола биләр? «Үмумдүня-тарихи нөгтейи-нәзәриндә дурсаг» декламасы үчүн көзәл мөвзу әлдә этмиш оларыг. Мәсәлән: инди айдынлашдырылмалыдыр ки, Рома империясы дөврүнүн преторлуг режими мүмкүндүрмү, — илкин шәртләри там һәрби гайдада тәшкил олунмуш кениш дөвләтдән, адамсыз галмыш Италиядан вә муасир пролетариатын йохлуғундан ибарәт олан белә бир режим чоғрафи чәһәтдән йығчам, әһалиси сых вә чохлу сәнае пролетариаты олан Франса кими бир өлкәдә мүмкүндүрмү. Яхуд: Луи-Наполеонун өз партиясы йохдур; о, лекитимистләри вә орлеанистләри тапдаламышдыр, инди исә сола доғру дөнүш этмәли олачагдыр. Сола дөнүш — амнистия демәкдир, амнистия — тоггушма демәкдир вә и. а. Я да: үмуми сечки һүгугу — Луи-Наполеонун һакимиййәтинин әсасыдыр, о, бу әсасы поза билмәз, лакин үмуми сечки һүгугунун мөвчудлуғу *һазырда* Луи-Наполеонун мөвчудлуғу илә бир арая сығмаз. Һәмчинин белә асанлыгла фикир еридилә биләчәк башга бу кими мүчәррәд мөвзулар. Лакин дүнән мүшаһидә этдикләримиздән сонра халга үмид бағламаг ерсиздир. Доғрудан да адама элә кәлир ки, дейәсән тарихә дүня руһу ролунда гоча Һекел гәбирдән рәһбәрлик эдәрәк бөйүк бир сә’йлә бүтүн һадисәләри ики дәфә: биринчи дәфә бөйүк фачиә шәклиндә, икинчи дәфә исә мискин бир мәзһәкә шәклиндә тәкрар олунмаға мәчбур эдир. Дантонун еринә Коссид’ер, Робесп’ерин еринә Луи Блан, Сен-Жүстүн еринә Бартелеми, Карнонун еринә Флокон вә бир дә, бир дәстә маршалы олан балача капралын еринә, борч ичиндә боғулан бир дужүн дәләдуз забитлә бирликдә бу дүдәмә. Демәли, биз 18 брүмерә кәлиб чатмышыг.

Парис халгы ушаг кими сарсаг һәрәкәт этди: «Бунун бизә дәхли йохдур, гой президент вә Мәчлис бир-биринин боғазыны үзсүнләр, бизим үчүн һамысы бир дейилми!» Лакин ордунун чәсарәт эдиб Франсая һөкумәт, һәм дә белә бир һөкумәт гәбул этдирмәсинин халга шүбһәсиз дәхли вардыр вә гара чамаат «1804-чү илдән бәри илк дәфә» һәята кечирмәли олачағы үмуми «азад» сечки һүгугуна һәлә тәәччүб эдәчәкдир!

Бәшәриййәтдән, көрүнүр, чох инчийән бизим дүня руһумуз бу мәзһәкәни чохму узадачагдыр, биз бир ил әрзиндә консуллуг, империя, реставрасия вә и. а. көрмәли олачағыгмы, Наполеон сүлаләси Франсада гейри-мүмкүн олана гәдәр онун Парис күчәләриндә әзишдирилмәси лазымдырмы, — буну һеч шейтан өзү дә билмир. Лакин мәнә элә кәлир ки, ишләр сон дәрәчә мә'насыз бир шәкил алыр вә франсыз мешшанларыны мисилсиз алчалмалар көзләйир.

Һәтта фәрз эдәк ки, Луи-Наполеон өз һакимиййәтини мүвәггәти олараг мөһкәмләдәр, лакин белә бир чәфәнкият, франсызлар нә гәдәр алчалмыш олсалар да, ахы узун сүрә билмәз. Бәс сонра? Бир шей айдындыр ки, ингилаб имканы олдугча аздыр вә экәр ч. Луи Блан вә ч. Ледрү-Роллен һәлә дүнән күндүз йығ-йығыш эдирдиләрсә, бу күн өз шей-шүйләрини архайын ачыб еринә гоя биләрләр. «Халгын кур сәси онлары һәлә вәтәнә чағырмыр».

Бу әһвалат бурада вә Ливерпулда тичарәти дәрһал зәифләтмишди. Лакин бу күн Ливерпулда мөһтәкирлик енидән бәрк гызышмышдыр. Франсыз фонд кағызлары исә анчаг 2 фаиз душмүшдүр.

Көлнлүләри мүдафиә этмәк үчүн инкилис мәтбуатында чыхыш этмәк тәшәббүсләрини һазыркы шәраитдә, әлбәттә, тә'хирә салмаг лазым кәләчәкдир.

«Трибуна»[1] үчүн мәгаләләр һаггында — мәгаләләр орада йәгин ки, инди артыг чыхмышдыр — *инкилисчә* редактора яз. Ола билсин ки, Дана орада йохдур, лакин иш барәсиндә мәктуба йәгин ки, чаваб кәләр. Она дейәрсән ки, һәмин әлязмаларыны нә этдийи барәсиндә кери гайыдан пароходла дүрүст мә'лумат көндәрсин. Әкәр һәмин әлязмаларындан «Трибунада» истифадә эдилмишсә, гой әлязмаларынын чап олундуғу гәзет нөмрәләрини һәмин пароходла көндәрсин; она дейәрсән ки, биздә сурәтләри йохдур, көндәрилмиш мәгаләләр көз габағында олмадыгда исә, биз арадан белә узун заман кечәндән сонра серияның керисини[2] яза билмәрик.

Франсадан кәлән хәбәрләрин мүһачирәтдә олан Авропа гара чамаатына нечә тә'сир көстәрдийини мүшаһидә этмәк йәгин ки, чох мараглы иди. Буну көрмәк истәрдим.

Сәндән хәбәр көзләйирәм,

сәнин *Ф. Э.*

---

[1] «Ню-Йорк Күндәлик Трибунасы» («New-York Daily Tribune») — 1841-чи илдә тә'сис эдилән сол буржуа гәзетидир. 50-чи илләрдә — 60-чы илләрин әввәлләриндә Маркс вә Энкелс бу гәзетдә әмәкдашлыг эдирдиләр. *Ред.*

[2] *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* «Алманияда ингилаб вә әксингилаб». *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, VI чилд. *Ред.*

22

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

9 декабр 1851-чи ил

Әзиз Фредерик!

Парисдәки фачиәли-күлмәли һадисәләрдән сон дәрәчә һейрәтләнмиш олдуғума көрә сәни узун мүддәт чаваб көзләмәйә мәчбур этдим. Мән Виллих кими дейә билмәздим: «Гәрибәдир, Парисдән бизә һеч бир хәбәр көндәрмәмишләр!» Һәмчинин Шаппер кими Шертнерин янында габағыма бир кружка пивә гоюб узун-узаҙы нагғаллыг эдә билмәздим. Вәтәни хилас этмәк үчүн Шаппер көз-гулаг олмаг лазым кәлдийи бәһанәсилә бир нечә силаһ кәздирәни илә бирликдә ики кечә Шертнерин янында ятыб галмышды. Бу чәнаблар «Леве-фон-Қалбе» вә К^{0}-сы кими, өз чамаданларыны габламышдылар, лакин эһтият икидин ярашығы олдуғуна көрә, бунлар орая анчаг мәсәлә гәт'и «һәлл олунан» заман кетмәйә гәрар вердиләр.

Луи Бланын аһы-зарыны[1] охудунму? Эртәси күн клубчу Бернар, куя өзүнүн дә бу инилтили фәрядлара гошулмуш олмасына гаршы протест э'лан этди...

...Беләликлә, ишин вәзиййәти һаггында нә демәк олар? Бир шей айдындыр ки, пролетариат өз гүввәләрини мүһафизә этмишдир, Бонапарт һәләлик галиб кәлмишдир, чүнки бу кечә о ачыг сәсвермәни кизли сәсвермәйә дөндәрмишдир. О, д'Аргунун бүтүн сонракы бәянатына бахмаяраг банкдан һәгигәтән оғурланмыш олан бир милйон фунт стерлинг васитәсилә ордуну сатын алмышдыр. Әкәр сечкиләрин нәтичәләри онун әлейһинә оларса, о икинчи дәфә белә бир чеврилиш эдә биләрми? Чохлуг сечкиләрдә үмумиййәтлә иштирак эдәрми? Орлеанлар Франсая йола дүшмүшләр. Гәһрәманы Крапюлински олан драмын нәтичәсини ирәличәдән көрмәк чәтиндир, һәтта мүмкүн дейилдир. Һәр һалда, мәнә элә кәлир ки, дөвләт чеврилиши, вәзиййәти писләшдирмәкдән чох яхшылашдырмышдыр. Бонапартын өһдәсиндән кәлмәк Милли мәчлисин вә онун кенералларынын өһдәсиндән кәлмәкдән асандыр. Милли мәчлис диктатурасы исә артыг гапынын ағзыны кәсдирмишди.

Франсыз ордусуну азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыгдан ибарәт үч чәһәтли демократик формулун билавасите даяғы һесаб эдән Техов вә К^{0}-сынын мә'юс олмасы чох әчәбдир.

---

1 Луи Блан башда олмагла Лондондакы бир груп франсыз мүһачиринин 1851-чи ил 2 декабр дөвләт чеврилишилә әлагәдар олараг франсыз халтына мүрачиәти. *Ред.*

Языглар! Мадзини вә Ледру-Роллен чәнаблары да инди раһатча узаныб ята биләрләр. Бу фәлакәт мүһачирәтин там ифласы демәкдир. Ашкар олмушдур ки, мүһачирәт ингилабда һеч бир рол ойнамыр. Ахы бу чәнаблар дүня тарихини Көшут гайыдана гәдәр даяндырмаг *гәрарына кәлмишдиләр.* Ери кәлмишкән: Көшутун хейринә кечирилән язылыш Лондонда дүз 100 пенс вермишдир, әләчә дә оху — пенс.

Салам.

Сәнин *К. М.*

23

ЭНКЕЛС — МАРКСА

11 декабр 1851-чи ил

Әзиз Маркс!

Рейнгардтын вә Пиперин мәктубларыны сәнә гайтарырам, ахырынчы мәктубу Көлн ишләринә көрә өзүмдә сахламышдым.

Парис үзәринә 700 нәфәр сәфилин гәзетләрдә ирәличәдән тәнтәнәли сурәтдә хәбәр верилән әзәмәтли сәфәриндән, дейәсән, һеч бир шей чыхмыр; хырда бойлу Луи Бланын, бу күнкү «Daily News»-дә ени инилтили фәрядларындан мә'лум олдуғуна көрә, о да һәләлик тәһлүкәсиз бир ердәдир, һәрчәнд, көрүнүр, Лондонда дейилдир. Онун илк аһ-зары бу күнкүләрин янында лап илаһи бир шей иди. «Франсыз халгы... нәчиб бир мәғрурлуг... һәдсиз мәрдлик... сонсуз бир азадлыг эшги... мәғлуб олмуш икидләрә эшг олсун»... — сонра бу адамчығаз яры саға дөнүр вә халгла буржуазия арасында гаршылыглы э'тимад вә бирлик тәблиғ эдир. Прудону мүгайисә эт: «Буржуазияя чағырыш», сәһ. 2. Бәс бу мүһакимәләр! Әкәр үсянчылар әзилмишләрсә, буна сәбәб одур ки, онлар «әсл халг» дейилдиләр, «әсл халг» әзилә билмәз; әкәр «әсл халг» вурушмамышса, сәбәби одур ки, Милли мәчлис уғрунда вурушмаг истәмәмишдир. Буна, әлбәттә, э'тираз эдиб демәк оларды ки, әкәр «әсл халг» галиб кәлсәйди, өзү диктатор оларды, лакин о гәфләтән яхаландығына көрә, бу барәдә фикирләшә билмәмишдир, һәм дә ону нә гәдәр тез-тез алдатмышлар!

Бу, ингилаби партиянын һәр бир мәғлубиййәтиндән сонра демократларын кениш тәтбиг эдилән көһнә баяғы мәнтигидир. Мәнчә, әкәр бу дәфә пролетариатын бөйүк эксәриййәти вурушмамышдырса, бунун сәбәби одур ки, пролетариат гәфләт юхусунда олдуғуну вә күчсүзлүйүнү тамамилә дәрк этмишдир вә нә гәдәр ки, о, — нисби сакитлийин һөкм сүрдүйү бир

нечә ил әрзиндә бир сыра бәлалар чәкәрәк, — ени гүввәләр топламамышдыр, о вахта гәдәр республика, империя, реставрасия вә ени ингилаб кими бир дөвранын тәкрар олунмасына кор-коруна бир итаәткарлыгла разы олачагдыр. Мән бунун мәһз белә дә олачағыны иддиа этмирәм, лакин мәнә элә кәлир ки, чәршәнбә ахшамы вә чәршәнбә күнү, һабелә кизли сәсвермә мүәййән эдилдикдән вә бунун ардынча чүмә күнү буржуазия кери чәкиләндән сонра Парис әһли ичәрисиндә үстүн ер тутан инстинктив э'тигад белә иди. Халг үчүн заманын мүнасиб олмадығыны сөйләмәк мә'насыздыр. Әкәр пролетариат отуруб көзләсә ки, онун мәсәләсини һөкумәт өзү ирәли сүрсүн, мүнагишә 1848-чи илин июнундакындан даһа кәскин вә айдын бир форма алачағы тоггушма баш версин, — онда чох көзләмәли олар. Пролетариат вә буржуазия мәсәләси ахырынчы дәфә 1850-чи илин сечки гануну илә әлагәдар олараг кифайәт гәдәр кәскин шәкилдә гаршыя чыхмышды, лакин о заман халг савашмагдан боюн гачырмағы даһа мүнасиб көрдү. Бу һал вә бир дә даим 1852-чи илә истинад эдилмәси гәфләт юхусуну өзлүйүндә сүбут эдир вә бизә кифайәт гәдәр әсас верирди ки, тичарәт бөһраны һадисәси истисна олмагла, 1852-чи илин дә чох пис олачағыны көзләйәк. Рәсми партиялардан тәләб этмәк чәтиндир ки, үмуми сечки һүгугу ләғв эдиләндән вә пролетариат сыхышдырылыб рәсми трибунадан чыхарыландан сонра мәсәләни пролетариаты тә'мин эдәчәк бир шәкилдә гойсунлар. Бәс февралда вәзиййәт нечә иди? Индики кими, о заман да халг һадисәләрдән кәнарда дурурду. Бәс ахы инкар этмәк олмаз ки, ингилаби партия кәнарда дуруб ингилабын инкишафында һәллэдичи дөнүш анларыны әлдән бурахмаға башлайырса, яхуд ишә гарышыр, лакин галиб кәлмирсә, онда һәмин партияны там инамла бир мүддәтә дәфн олунмуш һесаб этмәк олар. Термидордан сонракы вә 1830-чу илдән сонракы үсянлар буна сүбутдур. «Әсл халгын» фүрсәт көзләдийини инди белә курулту илә э'лан эдән чәнаблар исә өзләрини бир заман, 1795—1799-чу илләрин ачиз якобинләри, һабелә 1831 — 1839-чу илләрин республикачылары вәзиййәтинә дүшмәк вә яхшыча рүсвай олмаг тәһлүкәси гаршысына гоюрлар.

Һәмчинин инкар этмәк олмаз ки, кизли сәсвермәнин бәрпа эдилмәсинин буржуазияя, хырда буржуазияя вә, нәһайәт, *һәмчинин бир чох пролетарлара* көстәрдийи гүввәтли тә'сир (бүтүн хәбәрләр буну көстәрир) парислиләрин мәрдлик вә көзүачыглығыны гәрибә бир шәкилдә тәсвир эдир. Бир чохлары, көрүнүр, һеч фикирләринә дә кәтирмәмишләр ки, мәсәлә Луи-Наполеон тәрәфиндән нә гәдәр дә мә'насыз бир шәкилдә гоюлмушдур вә сәсләрин дүзкүн һесабланачағына нә тә'минат вардыр, лакин әксәриййәт бу фырылдағы, йәгин, баша дүшмүш, амма бунунла белә өзүнү инандырмаға чалыш-

мышдыр ки, инди һәр шей өз гайдасындадыр, *анчаг бәһанә тапыб савашдан боюн гачырмаг лазымдыр.*

Рейнгардтын мәктубундан, әскәрләрин асайиши позмалары һаггында вә хүсусән, һәрбиййәли олмаянларын: фәһләми, йохса буржуа, гырмызымы, йохса бонапартчы — ким олмасындан асылы олмаяраг, онларын һамысына гаршы әскәрләрин булварларда этдикләри өзбашыналыглар һаггында һәр күн кәлән ени ифшаэдичи хәбәрләрдән, һәтта һеч кәсин мүгавимәт көзләмәдийи ән узаг кушәләрдә дә ерли үсянлар олдуғу һаггында даим кәлән ени хәбәрләрдән, нәһайәт, Франсанын кечмиш депутат вә сәнаечисинин дүнәнки «Daily News»-дә чыхан мәктубундан, — бүтүн бунлардан мә'лум олур ки, «халга мүрачиәт» Бонапарт үчүн, көрүнүр, хоша кәлмәз бир шәкил алмагдадыр. Бу ени режим вә сүркүн һаггында бурада әта эдилән ганунлар, көрүнүр, Парис буржуазиясынын кениш даирәләринин о гәдәр дә хошуна кәлмир. Һәрби террор системи чох сүр'әтлә вә чох һәясызлыгла инкишаф эдир. Франсанын үчдә ики һиссәси мүһасирә вәзиййәтиндәдир. Мәним фикримчә, бүтүн бунлардан сонра буржуазиянын кениш даирәләри сәсвермәдә һеч иштирак этмәйәчәкдир, бүтүн сәсвермә оюну баш тутмаячагдыр, чүнки Луи-Наполеон әлейһдарларынын сәсвермәдә күтләви сурәтдә иштирак эдәчәкләри бүтүн шүбһәли ерләрдә жандармлар гәсдән сечичиләрлә тоггушмалар төрәдәчәкләр ки, сонра сечкиләрин тамам батил эдилмәсинә наил олсунлар. Белә оларса, онда Луи-Наполеон Франсаны сәрсәмләмиш э'лан эдәр вә ордуну чәмиййәтин еканә хиласкары адландырар. Онда бу чиркин әһвалат тамамилә айдын олар, бунунла бирликдә Луи-Наполеонун симасы да айдын олар. Лакин мәһз бу сечки һәнкамәси заманы иш чох хоша кәлмәз бир шәкил ала биләрди, бу шәртлә ки, артыг мөһкәмләнмиш олан һөкумәтә гаршы чидди бир мугавимәт көстәриләчәйи *о заман* да көзләнилә биләйди.

Чиновникләр вә әскәрләр ичәрисиндән Луи-Наполеона бир милйон сәс тә'мин эдилмишдир. Өлкәдә олан бонапартчылар ичәрисиндә о ярым милйон, бәлкә дә даһа чох сәс алачагдыр. Ярым милйон, бәлкә даһа чох горхаг шәһәрли дә она сәс верәчәкдир. Ярым милйон ахмаг кәндли, сәсләр янлыш һесабландыгда бир милйон — бу артыг $3^1/_2$ милйон тәшкил эдир; Рейнин бүтүн сол саһилини вә Белчиканы әһатә эдән, йә'ни азы 32 милйон әһалиси олан империяда көһнә Наполеон да бундан артыг сәс алмырды. Нә үчүн дә о, илк заманлар бунунла кифайәтләнмәсин? Әкәр о өз әлейһинә, тутаг ки, һәтта бир милйон сәс олдугда да бу гәдәр сәс топласайды, буржуалар чох тезликлә онун тәрәфинә кечәрди. Лакин ола биләр, о һәмин $2^1/_2$ милйону алмасын вә ола биләр сәсләри янлыш һесабламаг нәтичәсиндә она — һәрчәнд бу, франсыз чинов-

никләринин виҹданлылығына чох йүксәк тәләбләр вермәк демәк оларды, — бир милйон артыг сәс әлавә эдилмәсинә наил ола билмәсин. Һәр һалда онун бу мүддәт әрзиндә көрмәйә мәҹбур олачағы тәдбирләрдән чох шей асылы олачагдыр. Һәм дә сәсвермә башланмаздан сечки гутуларына чиновникләрин бир нечә йүз «һә» салмасына ким мане ола биләр? Даһа мәтбуат йохдур — һеч кәс йохламаячагдыр.

Һәр һалда, Крапюлински үчүн чох писдир ки, фондлар енидән дүшмәйә башлайыр, Луи Блан үчүн дә чох писдир ки, инди Инкилтәрәни азад өлкә һесаб этмәйә мәҹбурдур.

Бир нечә айдан сонра йәгин гырмызыларын әлинә, бәлкә дә лап сәсвермә заманы енә өзләрини көстәрмәк фүрсәти дүшәҹәкдир; лакин онлар онда да отуруб көзләсәләр, демәли онлар ислаһ олунмаз адамлардыр; бу һалда онлар чох күчлү тиҹарәт бөһраны заманы да анҹаг яхшыҹа бир көтәк емиш оларлар ки, бу да онлары бир нечә иллийә сәһнәдән чыхармыш олар. Әкәр бу йығынаг һәтта савашмағы да ядырғамышса, даһа ондан нә файда?

Мәкәр Пипер енә Лондондадыр? Мән она китаблар һаггында Франкфурта бир тапшырыг вермәк истәрдим, анҹаг билмирәм, о һәлә Брайтондадыр, я йох.

Ән писи будур ки, инди сәнин Левентал илә чәтинликләрин олачагдыр. Бағлашма артыг имзаланмыш олсайды, даһа яхшы оларды.

Ливерпул биржасында сакитликдир, гиймәтләр дүнәнкидир; Манчестердә вәзийәт мөһкәмдир; артыг шейләрин бир һиссәси Шәргә кедир. Базарда һәлә дә алман алыҹылары йохдур.

Сәнин *Ф. Э.*

1852-чи ил

24
МАРКС — И. ВЕЙДЕМЕЙЕРӘ

5 март 1852-чи ил

Әзиз Вейвей!

Горхурам, долашыглыг чыхмыш олсун, чүнки мән сәнин сон мәктубуну баша дүшмәйиб ахырынчы ики мәктубун үстүндә янлыш олараг бу адреси язмышам: ««Revolution» канторy, 7 Chambersstreet, гуту 1817». Долашыглығы лә'нәтә кәлмиш «гуту 1817» төрәтмишдир, чүнки сән мәнә язмышдын ки, «көһнә адресә» буну әлавә этмәк лазымдыр, лакин көстәрмәмишдин ки, биринчи адрес нәзәрдә тутулур, йохса икинчи. Лакин үмид эдирәм ки, һәлә бу мәктуб етишәнә гәдәр мәсәлә айдынлашар, хүсусән она көрә ки, кечән чүмә күнү язылан мәктубда әсәримин[1] чох кениш бешинчи һиссәси верилмишдир. Алтынчы, ахырынчы һиссәни бу һәфтә гуртара билмәдим. Әкәр сәнин гәзетин артыг енидән чыхырса, онда бу юбанма һеч бир ләнкимәйә сәбәб ола билмәз, чүнки сәндә онсуз да кифайәт гәдәр материал вардыр.

Һейнтсен әлейһинә олан вә Энкелс тәрәфиндән мәнә, тәәссүф ки, чох кеч көндәрилән мәгалән чох яхшыдыр, эйни заманда кобуд вә *инчәдир* — мәһз әсл мүбаһисәдән тәләб эдилдийи кимидир. Мән сәнин мәгаләни Э. Чонса көстәрдим вә онун мәтбуат үчүн сәнә яздығы мәктубу бурая әлавә эдирәм. Чонсун хәтти һеч дә айдын олмадығына, ихтисарларла яздығына көрә вә сәнин әсл инкилис олдуғуна һәлә шубһә этдийимә көрә, орикиналла бирликдә арвадым тәрәфиндән язылмыш сурәтини, һабелә алманча тәрчүмәсини дә көндәрирәм ки, сән бунларын һәр икисини — әслини дә, тәрчүмәсини дә

---

[1] *К. Маркс.* «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери». *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, VIII чилд. Илк дәфә, Вейдемейер тәрәфиндән, онун нәшр этдийи «Die Revolution» журналынын 1-чи №-синдә (Нью-Йорк 1852) чап эдилмишдир. *Ред.*

ян-яна чап эдәсән. Чонсун мәктубуна сән белә бир әлавә дә эдә биләрсән: *Чорч Чулиан Һарнийә* кәлдикдә, — о да ч. Һейнтсен үчүн мө'тәбәр бир симадыр, — о бизим «Коммунист манифестинин» инкилисчә тәрчүмәсини өзүнүн «Red Republican»-ында чап эдиб белә бир гейд вермишдир ки, бу, «һеч бир заман мисли көрүнмәмиш ән ингилаби бир сәнәддир»; өзүнүн «Democratic Review»-синдә исә, Һейнтсен тәрәфиндән «тәкзиб эдилмиш» әлламәлийи — Франса ингилабы һаггында мәним мәгаләләрими[1] «Revue der Neuen Rheinischen Zeitung»-дан көтүрүб тәрчүмә этмишдир. Луи Блан һаггындакы бир мәгаләдә о, һәмин мәгаләләрә, Франса һадисәләринин «доғру тәнгиди» кими истинад эдир. Лакин Инкилтәрәдә бир тәк «ифрат соллара» истинад этмәйә эһтияч йохдур. Әкәр Инкилтәрәдә бир парламент үзвү назир олурса, онун еринә башгасы сечилмәлидир, одур ки, ени хәзинә лорд-канслери *Дизраэли* мартын 1-дә өз сечичиләринә белә языр:

«Сон илләрдә бизим краллығын саламатлығына бу гәдәр фәлакәтли тә'сир көстәрмиш олан бу *синфи мубаризәйә* сон гоймаға чалышачағыг».

Мартын 2-дә «Times» бу барәдә белә дейир: «Өлкәмиздә синифләри о дәрәчә парчалая биләчәк бир шей варса ки, барышыг мүмкүн олмасын, әдаләтли вә шәрәфли сулһә үмид ери галмасын, — бу мәһз тахыл үчүн идхал көмрүкләридир».

Һейнтсен кими авам бир «типин»: аристократлар тахыл ганунларынын *ләһинә,* буржуалар исә *әлейһинәдирләр,* чүнки биринчиләр *«инһисары»,* икинчиләр исә *«азадлығы»* мүдафиә эдирләр, — ахы хейирхаһ филистер үчүн эксикликләр анчаг бу идеоложи формада мөвчуддур, — дейә хәял этмәмәси үчүн гейд этмәк лазымдыр ки, XVIII әсрдә Инкилтәрәдә аристократлар (тичарәт) «азадлығына», буржуалар исә «инһисара» тәрәфдар идиләр, йә'ни һазырда «Пруссияда» бу һәр ики синфин «тахыл ганунлары» мәсәләсиндә тутдуғу мөвге кими бир мөвге тутурдулар. «Neue Preussische Zeitung» азад тичарәтин ән гаты тәрәфдарыдыр.

Нәһайәт, сәнин еринә олсайдым, үмумиййәтлә чәнаб демократлара көстәрәрдим ки, онлар буржуа әдәбиййатынын әлейһдарларына һүрәндән габаг бу әдәбиййатын өзү илә таныш олмалыдырлар. Бу чәнаблар кечмиш «синифләр тарихини» баша дүшмәк үчүн, мәсәлән, Т'ерри, Кизо, Чон Уэйд вә башгаларынын тарих әсәрләрини өйрәнмәли идиләр. Онлар сияси игтисадын тәнгидини тәнгид эдәндән әввәл сияси игтисадын әсас муддәалары илә таныш олмалыдырлар. Мәсәлән, Рикар-

[1] К. Марксын «1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мубаризә» әсәри нәзәрдә тутулур. *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, VIII чилд. *Ред.*

донун башлыча әсәрини[1] ачан кими, лап биринчи сәһифәдә онун өз мүгәддимәсини ашағыдакы сөзләрлә башладығыны көрмәк олар:

«Торпағын мәһсулу, әмәйин, машынларын вә капиталын биркә тәтбиги йолу илә ерин үстүндә һасил эдилән һәр шей чәмиййәтин *үч синфи* арасында, йә'ни — торпаг мүлкиййәтчиси, торпағы бечәрмәк үчүн тәләб олунан капиталын саһиби вә өз әмәйи илә торпағы бечәрән фәһләләр арасында бөлүнүр».

Шимали Американын еканә көркәмли игтисадчысы (филаделфиялы) *Ч.-Г. Кәри* Бирләшмиш Штатлардакы буржуа чәмиййәтинин, орада кедән синфи мүбаризәни айдын вә ашкар бир шәклә салмаг үчүн һәлә нә гәдәр аз етишдийинин парлаг нүмунәсини верир. Буржуазия мәнафеинин классик нүмайәндәси (ифадәчиси) вә пролетариатын ән мөһкәм әлейһдары олан *Рикардо* үзәринә о элә һүчум эдир ки, дейәсән бу адамын әсәрләри анархистләр, сосялистләр вә буржуа гурулушунун бүтүн дүшмәнләри үчүн һәгиги бир чәббәханадыр. Тәкчә Рикардону дейил, һәмчинин Малтусу, Милли, Сэйи, Торренси, Уэкфилди, Мак-Кэллоху, Сениору, Уотлини, Р. Чонсу вә башгаларыны, — бир сөзлә, Авропанын бүтүн мө'тәбәр игтисадчыларыны төһмәтләндириб дейир ки, онлар мүхтәлиф синифләрин игтисади әсасларынын бу синифләр арасында лабүд вә даим артан антагонизм доғурдуғуну сүбут этмәклә, чәмиййәти һиссәләрә парчалайыр вә вәтәндаш мүһарибәси һазырлайырлар. Бунларын дедикләрини о тәкзиб этмәйә чалышыр, лакин буну баяғы Һейнтсен кими этмир, зира Һейнтсен синифләрин мөвчуд олмасыны *сияси* имтиязлар вә *инһисарлар* олмасы илә әлагәләндирир. Кәри көстәрмәк истәйир ки, *игтисади* шәртләр — рента (торпаг мүлкиййәти), *мәнфәәт* (капитал) вә әмәк һаггы (муздлу әмәк) — һеч дә мүбаризә вә антагонизмин дейил, бирлик вә аһәнкдарлығын шәртләридир. Әслиндә исә о анчаг, Бирләшмиш Штатларын «етишмәмиш» ичтимаи мүнасибәтләрини өзүнүн «нормал ичтимаи мүнасибәтләр» кими гиймәтләндирдийини сүбут эдир.

Мәнә кәлдикдә, нә мүасир чәмиййәтдә синифләр мөвчуд олдуғуну ачмаг, нә дә бунларын арасында мүбаризә кетдийини ачмаг мәним хидмәтим дейилдир. Буржуа тарихчиләри бу синифләр мүбаризәсинин тарихи инкишафыны, буржуа игтисадчылары исә синифләрин игтисади анатомиясыны мәндән чох әввәл шәрһ этмишләр. Мәним көрдүйүм ени иш буну сүбут этмәкдән ибарәт олмушдур ки: 1) *синифләрин мөвчуд олмасы* анчаг, *истеһсалын инкишафындакы мүәййән тарихи мәрһәләләрлә* әлагәдардыр, 2) синфи мүбаризә һөкмән *пролетариат*

[1] *Д. Рикардо.* «Сияси игтисадын вә верки гоюлмасынын әсаслары». *Ред.*

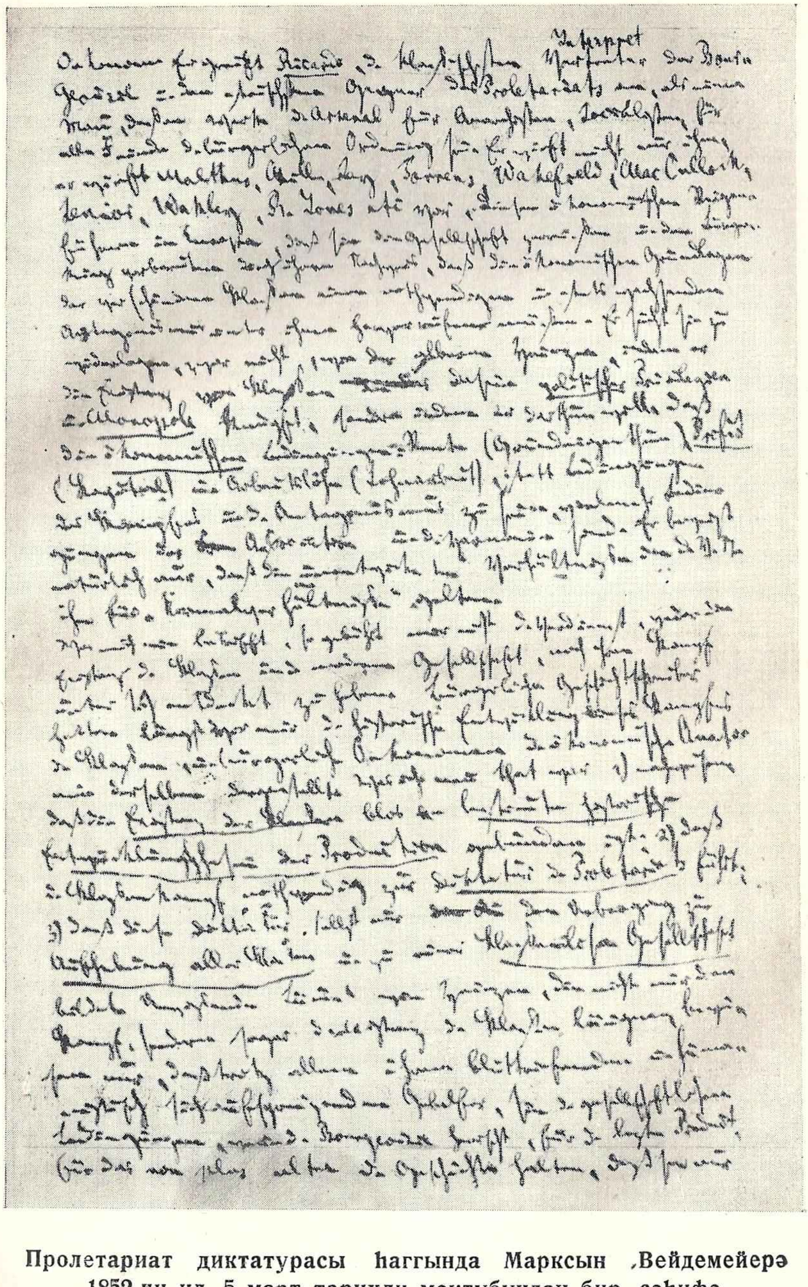

Пролетариат диктатурасы һаггында Марксын Вейдемейерә 1852-чи ил 5 март тарихли мәктубундан бир сәһифә.

диктатурасына доғру апарыр, 3) бу диктатуранын өзү, *бүтүн синифләрин мәһв эдилмәсинә* вә *синифсиз ҹәмиййәтә* доғру ялныз бир кечиддир. Синифләрин тәкҹә мүбаризәсини дейил, һәтта мөвҹуд олмасынын өзүнү дә инкар эдән Һейнтсен кими надан ахмаглар бунунла анҹаг ону сүбут эдирләр ки, өзләринин бүтүн вәһши вә куя инсанпәрвәр улашмаларына бахмаяраг, буржуазиянын һөкмранлығынын әсасландығы иҹтимаи шәртләри тарихин сон мәһсулу, ахырынҹы һәдди һесаб эдирләр; сүбут эдирләр ки, онлар анҹаг буржуазиянын нөкәридирләр. Һәм дә бу сарсаглар буржуа гурулушунун өзүнүн әзәмәтини вә кечичи зәрурилийини дә нә гәдәр аз баша дүшүрләрсә, бу нөкәрчилик бир о гәдәр ийрәнҹ олур.

Юхарыдакы гейдләрдә гиймәтли һесаб эдәҹәйин нә варса, һамысындан истифадә эт. Ери кәлмишкән дейим ки, «мәркәзләшдирмәни» Һейнтсен биздән көтүрүб өз «федератив республикасы» вә и. а. әвәзиндә ишләтмишдир. Синифләр һаггында, инди бизим яйдығымыз бахышлар ади бахышлара чеврилиб «ади инсан зәкасы» үчүн күндәлик бир шей олаҹағы заман о ахмаг бунлары «өз дәрин дүшүнҹәсинин» эн ени мәһсулу дейә учадан э'лан эдәҹәк вә бунлары бизим даһа да инкишаф этдирмәйимизә гаршы һай-күй галдыраҹагдыр. Мәсәлән, Һекел фәлсәфәси мүтәрәгги характер дашыдыгҹа, о «өз дәрин дүшүнҹәсинә» әсасланараг бу фәлсәфәйә һүрүрдү, инди исә һәмин фәлсәфәнин һеч бир дады галмаян вә Руке тәрәфиндән һәзм эдилмәйиб кәйирти илә байыра бурахылан гырынтылары илә гидаланыр.

Бу мәктубла бирликдә Маҹарыстан мәктубунун ахырыны да алаҹагсан. Әкәр сәнин гәзетин сағдырса, орадан бир шей көтүрүб истифадә этмәйә чалыш, хүсусән она көрә ки, Маҹарыстанын кечмиш баш назири *Семере* мәнә Парисдән вә'д этмишдир ки, сәнә *өз имзасы илә* кениш бир мәгалә язсын.

Әкәр сәнин гәзетин чыхмаға башламышса, нүсхәләриндән *чохлу* көндәр ки, бунлары даһа кениш яймаг мүмкүн олсун.

Сәнин *К. Маркс.*

25

ЭНКЕЛС — МАРКСА

18 март 1852-чи ил

...Үмумиййәтлә Ҹонс чох яхшы эдир ки, инди гоҹа О'Коннор ағлыны тамамилә итирдийи бир заманда, бүтүн ишләри сазлайыр. Инди шанслар онун хейринәдир вә бир дә әкәр вәтәндаш Һип-Һип-Ура[1] арадан галхса, Ҹонсун мүвәффәгиййәти

[1] Ҹ. Һарни. *Ред.*

тә'мин эдилмиш олар. Бүтүн көрдүкләримдән нәтичә чыхартдыгда, чартистләр әлә там бир позулма вә дағылма һалындадырлар вә эйни заманда онларын ишкүзар адамы о гәдәр аздыр ки, онлар я тамамилә дағылышыб һәрәси бир тәрәфә кедәчәк вә айры-айры күруһлара парчаланачаглар, йә'ни ишдә әсл financials[1] әлалтыларына чевриләчәкләр, я да ишкүзар бир адам һәрәкаты тамамилә ени бир әсас үзәриндә тәзәдән тәшкил едәчәкдир. Чонс тамамилә доғру йолдадыр вә биз чәсарәтлә дейә биләрик ки, әкәр бизим нәзәриййәмиз олмасайды, о һеч вахт доғру йола чыха билмәзди вә баша дүшә билмәзди ки, бир тәрәфдән, сәнае буржуаларына гаршы фәһләләрин инстинктив синфи нифрәти һансы йолла, нәинки мүһафизә эдилсин — чартист партиясыны енидән гурмаг үчүн мүмкүн олан бу еканә базис мүһафизә эдилсин, — һәтта гүввәтләндирилиб инкишаф етдирилсин вә маарифчилик тәблиғаты үчүн әсас көтүрүлсүн, дикәр тәрәфдән дә, тәрәггипәрвәр олмаг, фәһләләрин мүртәче арзуларына вә онларын янлыш фикирләринә гаршы чыхмаг мүмкүн олсун. Ч-б Һарни өз һәрәкәтинин нәтичәләриндән һәлә һейрәтә дүшәчәкдир; она тәрәфдар чыхыб гызғын һөрмәт едәнләр күруһу чох тезликлә ондан үз дөндәрәчәкдир вә онун тәрәфиндән Костюшконун вә башга «вәтәнпәрвәрләрин» чох ерсиз олараг һәр тәрәфә асылан шәкилләри дә ону хилас этмәйәчәкдир...

26

ЖЕННИ МАРКС — А. КЛУССА

28 октябр 1852-чи ил

Әзиз ч. Клусс!

Коммунистләрин курултулу мүһакимәсини, йәгин «Kölnische Zeitung»-да изләйирсиниз. Октябрын 23-дәки ичлас бүтүн иши о гәдәр әзәмәтли, мараглы вә мүттәһимләр үчүн о гәдәр әлверишли бир шәклә салды ки, биз һамымыз енидән руһландыг. Сиз, әлбәттә, баша дүшүрсүнүз ки, «Марксын партиясы» кечәкүндүз ишләйир, өз башы, әлләри вә аяглары илә ишләйир... Полисин бүтүн иддиалары халис яландыр. Полис оғурлуг, сахтакарлыг эдир, язы столларыны сындырыр, яландан анд ичир, яландан шаһид кечир вә, бунларын һамысына үстәлик,

---

[1] Энкелс, фритредерләрин башчыларындан Брайт, Кобден вә гейриләри тәрәфиндән рәһбәрлик эдилән Парламент вә малиййә ислаһаты чәмиййәтини нәзәрдә тутур. XIX әсрин 50-чи илләринин әввәлләриндә чартистләрин сағ ганады бу буржуа чәмиййәти илә яхынлашмаг йолуна кечмишди. *Ред.*

коммунистләр чәмиййәтдән кәнара гоюлдуглары үчүн онлара гаршы өз үстүнлүйү үзәриндә тә’кид эдир. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә вә көрәндә ки, полис өзүнүн ән ийрәнч симасы[1] васитәсилә әдлиййә назирлийинин бүтүн вәзифәләрини өз әлинә кечирир, Зедти арха сырая салыр, тәсдиг олунмамыш мәктублары, садәчә шайиәләри, хәбәрләри, деди-годулары мәһкәмә йолу илә һәгигәтән тәсдиг эдилмиш фактлар вә сүбутлар кими гәләмә верир, — бүтүн бунлары көрдүкдә, там мә’насы илә адамын түкләри үрпәрир. Бунларын һамысынын сахтакарлыгла дүзәлдилдийи барәдә бурадан сүбутлар көндәрмәк лазым иди. Беләликлә, мәним әрим кечә-күндүз ишләмәли олурду. Саһибләрин рәсми сурәтдә тәсдиг эдилмиш шаһид ифадәләрини тәгдим этмәк лазым иди; куя протокол тәртиб эдәнләрин Либкнехт вә Рингсин дә хәтти рәсми сурәтдә тәсдиг эдилмәли иди ки, полисин фырылдаглары ифша эдилсин. Сонра да алты вә һәтта сәккиз нүсхә сурәти чыхарылан сәнәдләри Франкфурт, Парис вә и. а. васитәсилә мүхтәлиф йолларла Көлнә көндәрмәк лазым иди, чүнки әримин адына кәлән, һабелә бурадан Көлнә көндәрилән бүтүн мәктублары ачыр вә оғурлайырлар. Бунларын һамысы бирликдә инди полислә мәним әрим арасында кедән мүбаризәни тәшкил эдир; истиснасыз олараг һәр шейи, бүтүн ингилабы вә һәтта мүһакимәйә рәһбәрлийи дә әримин үстүнә йыхырлар... Гызылы вә һәр чүр дөйүш васитәләри олан бу рәсми идарә илә мүбаризә сөзсүз чох мараглыдыр; әкәр бу мүбаризә бизим гәләбәмизлә гуртарарса, бу хүсусән она көрә даһа шәрәфли олачагдыр ки, онларын әлиндә пул, һакимиййәт вә бүтүн башга шейләр вардыр, биз исә чох вахт билмирик ки, мәктуб үчүн кағызы һарадан тапаг вә с. вә с.

Бу күн Фрейлигратын, Марксын, Энкелсин вә Волфун адындан гәзетләрә көндәрилән бәянаты[2] әлавә эдирәм. Биз бу күн ону «Трибуная» көндәририк. Сиз дә ону дәрч эдә биләрсиниз...

... Индичә Веертдән вә Энкелсдән йығын-йығын тачир адресләри вә әсилсиз тичарәт мәктублары алынмышдыр ки, сәнәдләр вә с. архайынлыгла көндәрилсин. Мисилсиз дәрәчә биабырчы ени әһвалатларла долу «Kölnische Zeitung» индичә алынмышдыр. Тачир адресләринә дәрһал ики телеграм көндәрилир. Инди биздә бүтөв бир дәфтәрхана әмәлә кәлмишдир. Ики-үч нәфәр языр, башгалары тапшырыглары еринә етирмәк үчүн о ян-бу яна гачыр, бир башгалары да пенс әлдә эдирләр

[1] Пруссия сияси полисинин рәиси Штибер нәзәрдә тутулур. *Ред.*

[2] Коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә иттиһам эдиләнләри мүдафиә үчүн язылыб «Times» вә «Daily News» гәзетләринин бөһтанчы чыхышлары әлейһинә олан бәянат. *Ред.*

ки, язанлар долана билсинләр вә мисилсиз биабырчылығын субутларыны көһнә рәсми дүнянын үзүнә чырпа билсинләр. Бунларын һамысындан да әлавә, мәним сусмаг билмәйән үч ушағымын охумаг вә фит сәсләри эшидилир вә бунун үстүндә аталары онлары һей данлайыр. Көрүн нә һәнкамәдир!

Сағ олун, әзиз ч. Клусс, вә өз достларыныза тезликлә язын.

Бөйүк эһтирамла

Женни Маркс.

1853-чү ил

27

ЭНКЕЛС — И. ВЕЙДЕМЕЙЕРӘ

12 апрел 1853-чү ил

...Көһнә мүһарибәләри (йә'ни 1792-чи илдән э'тибарән оланлары) мән аз-чох әзбәрләмишәм; Наполеон йүрүшләри о гәдәр садәдир ки, бунларда чох шейи долашыг салмазсан. Җомини нәтичә э'тибарилә һәр һалда онларын ән яхшы тарихчисидир, «орикинал даһи» Ҝлаузевитс исә, бә'зи чох көзәл шейләринә бахмаяраг, мәним о гәдәр дә хошума кәлмир. Яхын кәләчәк үчүн, йә'ни *бизим* үчүн 1812-чи ил Русия кампаниясы ән мүһүмдүр, элә еканә һәрбдир ки, бурада чох бөйүк стратежи мәсәләләр һәлә һәлл эдилмәмиш галыр. Алманияда вә Италияда әмәлиййатын Наполеон тәрәфиндән мүәййән эдилмиш истигамәтиндән гейриси мүмкүн дейилдир; Русияда исә, әксинә, һәр шей һәлә гаранлыг вә тутгун һалда галмагдадыр. 1812-чи илдә Наполеонун әмәлиййат планынын лап әввәлдән дәрһал Москва үзәринә кетмәкдәнми, йохса биринчи кампанияда анчаг Днепр вә Двиная гәдәр еримәкдән ибарәт олдуғу мәсәләси белә бир суала чаваб верәркән енидән гаршымыза чыхыр ки, Русия үзәринә мүвәффәгиййәтли һүчум олачағы һалда ингилаби орду нә этмәлидир. Һәләлик мәнә элә кәлир ки, бу мәсәлә, — әкәр, әлбәттә, тәсадүфи һаллар нәзәрә алынмазса вә анчаг гүввәләрин тәхмини мүвазинәти әсас көтүрүләрсә, — ялныз дәниздә — Зунд вә Дарданел яхынлығында, Петербургда, Ригада вә Одессада һәлл олунур. Бу, әлбәттә, о шәртлә белә ола биләр ки, Русияда *дахили* һәрәкат да бир кәнара гоюлсун, һалбуки Петербургда задәкан-буржуа ингилабы баш вермәси, сонра да өлкә дахилиндә вәтәндаш мүһарибәсинә чеврилмәси тамамилә мүмкүндүр. Ч-б Кертсен өз вәзифәсини олдугча йүнкүлләшдирәрәк («Русияда ингилаби идеяларын инкишафы һаггында»), мүвәффәгиййәтсизликләрә гаршы өзү үчүн белә бир тә'минат дүзәлтмишдир ки, Бакунин — Кертсен — Головин триумвиратынын башчылығы

илә һекелчәсинә демократик-ичтимаи коммунист-прудончу рус республикасы гурашдырмышдыр. Һалбуки Бакунинин һәлә сағ олуб-олмадығы гәт'ииййән мә'лум дейилдир. Һәр һалда чох бөйүк, кениш, әһалиси аз олан Русия элә бир өлкәдир ки, ону ишғал этмәк чох чәтиндир. Двинадан вә Днепрдән бу тайда олан кечмиш Полша әјаләтләринә кәлинчә, мән инди онларын барәсиндә һеч эшитмәк дә истәмирәм, зира билмишәм ки, орада бүтүн кәндлиләр украйналыдырлар, поляклар исә анчаг задәканлардан вә гисмән шәһәрлиләрдән ибарәтдир, 1846-чы илдә Украйна Галисиясында олдуғу кими, орадакы кәндли үчүн дә Полшанын бәрпа эдилмәси — көһнә задәкан һакимиййәтинин бүтүн күчүнүн бәрпа эдилмәси демәк оларды. Әсл Полша краллығындан кәнарда, бүтүн бу ерләрдә ән чоху 500 000 поляк яшайыр!

Һәм дә яхшыдыр ки, бу дәфә ингилаб Русиянын шәхсиндә күчлү бир әлейһдара раст кәлир, 1848-чи илдәки кими күчсүз уюглара раст кәлмир.

Һәм дә инди чүрбәчүр әламәтләр мейдана чыхыр. Памбыг парча сәнаеинин тәрәггиси бурада яваш-яваш мисилсиз йүксәклийә чатыр, һалбуки памбыг парча сәнаеинин айры-айры саһәләри (габа парчалар, эв парчасы дейиләнләр) тамамилә дүшкүн һалдадыр. Эһтикар мисилсиз тәнәззүлдән чаныны бунунла гуртармаг үмидиндәдир ки, анчаг Америкада вә Франсада бөйүк мигясда фырылдаг ишләдир (инкилис пулуна дәмир йоллар чәкилмәси), бурада исә — хырда шейләрдә вә кичик мигясда фырылдаг ишләдир, беләликлә дә *бүтүн* маллары тәдричлә фырылдагчылыг саһәсинә чәлб эдир. Бурада тамамилә гейри-ади олан гыш вә яз чох эһтимал тахыла зәрәр вурмушдур, чох заман олдуғу кими, бунун ардынча гейри-ади бир яй да кәлсә — мәһсул мәһв олачагдыр. Индики тәрәгги, мәним фикримчә, пайыздан о яна давам эдә билмәз. Һалбуки бир ил әрзиндә Инкилтәрәнин артыг үчүнчү һөкумәти өзүнү биабыр эдир, һәм дә бу, радикал буржуаларын билаваситә иштиракы олмадан мүмкүн олан ахырынчы һөкумәтдир. Вигләр, ториләр, коалисионистләр — бунларын һамысы веркиси кәсири үзүндән дейил, верки артығы үзүндән бир-биринин ардынча сүгут эдир. Көһнә партияларын бүтүн сиясәти вә эйни заманда сон дәрәчә күчсүзлүйү дә бунунла изаһ олунур. Әкәр индики назирләр йыхылсалар, онда сечичиләрин сайыны хейли артырмадан Инкилтәрәни идарә этмәк мүмкүн олмаячагдыр; чох эһтимал бу, бөһранын башланмасы илә бир вахта дүшәчәкдир.

Давам этмәкдә олан дарыхдырычы эмин-аманлыг дөврү бәдбәхт Бонапарты өз ләягәтини сахламаг имканындан аз гала мәһрум эдир — дүня дарыхыр, Бонапарт да ону дарыхдырмышдыр. Тәәссүф ки, о һәр ай ени бир кәбин кәсдирә билмир.

Бу фырылдагчы, әйяш вә һарамзада учурума доғру кедир, чүнки о заһирән олса да, Энкелин «Княз айнасыны» ишдә һәята кечирмәйә мәчбурдур. Бу дәләдуз «вәтәнин атасы» ролундадыр! Демәли, о доғрудан да үмидсиз вәзиййәтдәдир. О, мүһарибәни һеч башлая да билмир: азачыг тәрпәнән кими сых сыралара, бүтөв бир сүнкү диварына раст кәләчәкдир. Һәм дә әмин-аманлыг кәндлиләрә лазыми вахт верир бунун үзәриндә дүшүнсүнләр ки, кәндлиләрин хатиринә Париси дармадағын этмәйи вә'д этмиш олан бир адам инди кәндлиләрин һесабына Париси бәзәйир, ипотекалар вә веркиләр исә, һеч бир шейә бахмаяраг, азалмаг дейил, даһа да артыр. Бир сөзлә, бу дәфә һадисәләр ардычыл сурәтдә һазырланыр вә бурада чох шей көзләмәк олар.

Пруссияда һөкумәт кәлир веркиси гоймагла, буржуазияны чидди олараг өз үзәринә галдырмышдыр. Бүрократия верки дәрәчәләрини ән һәясызчасына артырыр вә сән тәсәввүр эдә биләрсән ки, инди бу нәчиб дәфтәрхана чызмагарачылары бүтүн тачирләрин тичарәт сирләрини вә тичарәт китабларыны нечә бөйүк зөвглә гурдалайырлар. Һәтта гаты пруссиялы олан мәним гочам да һиддәтләниб өзүндән чыхмышдыр. Инди бу чәнаблар «учуз» конститусиялы Пруссия вәтән һөкумәтинин бүтүн мәзиййәтләрини ахырадәк дадмалы олурлар. 1848-чи ил габағы 67 милйон талерә гәдәр олан Пруссия дөвләт борчу о замандан бәри йәгин ки, дөрд гат артмышдыр, һәлә онлар енидән борч алмаг истәйирләр! Зәнн этмәк лазымдыр ки, йоғун крал март күнләриндә олдуғу кими бир дә тәрләмәйә разыдыр, тәки рәһмәтә кедәнә гәдәр она бу кредитләри версинләр. Һәм дә Луи-Наполеон көмрүк иттифагыны енә бәрпа этмәкдә она көмәк этмишдир, Австрия мүһарибәдән горхуб бир гәдәр кери чәкилмишдир, «инди исә, худая, өз бәндәнә көмәк ол ки, раһатча гәбр эвинә кетсин!»

Австриялылар әлләриндән кәләни эдирләр ки, Милан гиямына гәдәр тичарәтлә вә веркиләрин имкан вердийи дәрәчәдә тәрәгги илә бүсбүтүн мәшғул олан Италияны енидән һәрәкәтә кәтирсинләр. Әкәр бүтүн бунлар бир-ики ай да давам этсә, онда Авропа чох көзәлчә һазырланмыш олачаг вә анчаг бир тәкан лазым кәләчәкдир ки, буну да бөһран верәчәкдир. Буна белә бир һал да әлавә олунур ки, 1849-чу илин әввәлләриндән олдугча узун вә үмуми тәрәгги партияларын әлдән дүшмүш гүввәләрини, мәсәлән, 1830-чу илдән сонракына нисбәтән, — бу заман тичарәтин вәзиййәти чох узун бир мүддәт әрзиндә сәбатсыз вә үмумиййәтлә сүст олараг галырды, — хейли артыг бир сүр'әтлә бәрпа этди (чүнки бу гүввәләр, мәсәлән, франсыз монархистләриндә олдуғу кими, һәлә тамамилә түкәнмәмишди). Бундан әлавә, 1848-чи илдә анчаг Парис пролетариаты, сонралар исә Мачарыстан вә Италия инадлы мүбаризәдә та-

гәтдән дүшмүшдү; Франсада 1848-чи илин июнундан сонракы үсянлардан исә, демәк олар, һеч данышмағына да дәймәз — ахы бу үсянлар анчаг көһнә монархист партияларын *гүввәләрини сарсытмышды*. Бүтүн бунлара үстәлик бир дә *бүтүн* өлкәләрдә һәрәкатын күлүнч нәтичәси; ахы тарихин чох бөйүк бир истеһзасындан вә рус һәрби гүвәләринин топланмасындан башга, чидди вә мүһүм һеч бир шей олмады. Белә бир шәраитдә, һәтта ән еһтиятлы гиймәт верилдикдә дә, мәнә елә кәлир ки, индики вәзиййәтин 1854-чү илин язындан сонра да давам этмәси әсла ағла кәтириләбилмәз.

Чох яхшыдыр ки, бу дәфә *бизим партия* тамамилә башга шәраитдә чыхыш эдәчәкдир. Халис демократлара вә чәнуби алман республикачыларына гаршы 1848-чи илдә һәлә мүдафиә эдилмәси лазым кәлән сосялист ахмаглыгларыны, Луи-Бланын чәфәнк идеяларыны вә с., — бундан әлавә, Алманиядакы долашыг шәраитдә өз бахышларымыз үчүн даяг нөгтәләри тапмагдан өтрү һәтта *бизим* ирәли сүрмәйә мәчбур олдуғумуз шейләри, — бунларын һамысыны инди даһа бизим әлейһдарларымыз — Руке, Һейнтсен, Кинкел вә башгалары мүдафиә эдәчәкләр. Пролетар ингилабынын илк шәртләри, бизим үчүн мейдан һазырлаян вә бизә йол ачан тәдбирләр, — мәсәлән, ваһид бөлүнмәз республика вә бу кими шейләр, о заман бунлары өз тәбии мейлинә көрә һәята кечирмәли олан вә я, һеч олмазса, әлдә этмәйә чалышмалы олан адамлара *гаршы бизим* мүдафиә этмәли олдуғумуз шейләр, — бунларын һамысы инди артыг гәбул эдилмишдир, һәмин чәнаблар бунларын һамысыны өйрәнмишләр. Бу дәфә биз, билаваситә *Манифестдән*[1] башлая биләрик, бунун бир сәбәби дә Көлн мүһакимәсидир ки, орада алман коммунизми (хүсусән Резерин шәхсиндә) камал аттестаты үчүн өз имтаһаныны вермиш олду.

Бунларын һамысы, әлбәттә, анчаг нәзәриййәйә аиддир; тәчрүбәдә исә биз һәмишә олдуғу кими енә дә һәр шейдән әввәл гәт'и тәдбирләр вә мүтләг бир амансызлыг тәләб этмәклә кифайәтләнмәйә мәчбур олачағыг. Бәла да мәһз бундадыр. Мәним фикримчә, бүтүн галан партияларын ачизлийи вә сүстлүйү үзүндән күнләрин бириндә бизим партия һакимиййәт башына кечмәйә мәчбур олачагдыр ки, билаваситә бизим мәнафеимизә дейил, үмум ингилаби мәнафеә вә спесифик хырда буржуа мәнафеинә хидмәт эдән шейләри ән нәһайәт һәр һалда һәята кечирсин; белә олдугда биз, мүәййән дәрәчәдә янлыш изаһ эдилән вә партия мүбаризәсинин гызғын чағында мәтбуатда ирәли сүрүлән өз бәянат вә планларымызла бағлы олмагла пролетар күтләләринин тәзйиги алтында коммунист тәчрүбәләри кечирмәйә вә сычрайышлар этмәйә мәчбур

---

[1] «Коммунист партиясынын манифести» нәзәрдә тутулур. *Ред.*

оларыг ки, бунларын да вахты чатмамыш олдуғуну биз өзүмүз чох көзәл билирик. Бу заман биз өз башымыздан — үмид этмәк лазымдыр ки, анҹаг физики мә'нада — мәһрум оларыг, иртиҹа башланар вә белә һадисәләрә дүня һәлә *тарихи* гиймәт верә биләндән әввәл бизи нәинки әҹаиб һесаб этмәйә башлаярлар, — буна биз әһәмиййәт вермәйә биләрик, — һәтта бизи ахмаг һесаб этмәйә башлаярлар ки, бу исә даһа писдир. Башга бир перспектив тәсәввүр этмәк чәтиндир. Габагҹыл партиясы олан вә Франса кими габагҹыл өлкә илә бирликдә габагҹыл ингилаба ҹәлб эдилмиш олан Алмания кими кери галмыш бир өлкәдә, — иш ҹидди бир тоггушма дәрәҹәсинә кәлиб чатдыгда вә *һәгиги тәһлүкә* көрүнмәйә башладыгда, һәмин габагҹыл партия мүтләг һакимиййәт башына кечмәлидир. Бу исә һәмин партия үчүн һәр һалда *вахты чатмамыш* бир шей олардьі. Лакин бүтүн бунлар әһәмиййәтли дейилдир вә көрүлә биләҹәк ән яхшы иш ондан ибарәтдир ки, бу һадисә һәгигәтән баш верәҹәйи тәгдирдә, партиямыза ирәлиҹәдән партия *әдәбиййатында* тарихи бәраәт һазырлансын.

Һәм дә тарих сәһнәсинә инди бизим чыхышымыз кечән дәфәкиндән үмумиййәтлә хейли күҹлү олаҹагдыр. Әввәлән, шәхси ҹәһәтдән биз бүтүн көһнә аваралардан — Шапперләрдән, Виллихләрдән вә онларын тәрәфдарларындан яхамызы сағ-саламат гуртардыг; икинҹиси, биз мүәййән дәрәҹәдә һәр һалда күҹләнмишик; үчүнҹүсү, биз Алманияда кәнҹ нәслә бел бағлая биләрик (буну бизә тә'мин этмәк үчүн бир тәк Көлн мүһакимәси кифайәтдир) вә, нәһайәт, биз һамымыз мүһаҹирәтдә чох шей өйрәнмишик. Бизим арамызда да, әлбәттә, елә адамлар вардыр ки, белә бир принсипи рәһбәр тутурлар: «Бизим әзбәрләмәйимизә нә еһтияҹ вар, бундан өтрү атамыз Маркс вардыр вә о һәр шейи биләндир». Лакин Марксын партиясы үмумиййәтлә хейли чалышыр вә ора-бурада ени ибарәләр өйрәниб бунун нәтиҹәсиндә дә тамамилә долашмыш олан эшшәк мүһаҹирләрә бахдыгда, партиямызын мүтләг вә нисби үстүнлүйүнүн артдығы ашкар олур. Бу исә зәуридир — гаршыда чәтин иш дурур...

28

ЭНКЕЛС — МАРКСА

[1853-чү ил майын 24-нә яхын]

...Әрәб язылары һаггында сәнә сөйләдийим китабы дүнән охудум. Китабын һәр сәтриндән кешишин вә Библия мүдафиәчисинин өзүнү көстәрмәси ийрәнҹ олса да, китаб марагсыз дейилдир. Мүәллиф гәдим ҹоғрафияда *Киббонун* бир нечә

сәһвини тапа билмәсини өзүнүн ән бөйүк гәләбәси һесаб эдир вә бурадан беләә нәтичә чыхарыр ки, Киббонун теолокиясы да һеч бир шейә ярамаз. Китабын ады беләдир: «Әрәбистанын тарихи чоғрафиясы, руһани Чарлз Форстер тәрәфиндән тәртиб эдилмишдир». Китабдан чыхан ән марагды нәтичәләр ашағыдакылардыр:

1. Тарихи-әнбияда Нуһ, Ибраһим вә и. а. кенеалокиясы кими верилән кенеалокия, о заманкы бәдәви тайфаларын өз ләһчә яхынлығы вә и. а. дәрәчәсинә көрә верилән чох мүкәммәл бир сияһисидир. Бәдәви тайфалар, мә'лум олдуғу кими, индийәдәк өзләрини Бәни Салид, Бәни Юсиф вә и. а., йә'ни филанкәсин вә филанкәсин оғуллары адландырырлар. Гәдим патриархал гурулушундан доған бу чүр адлар ән нәһайәт белә бир кенеалокияя кәтириб чыхарыр. Тарихи-әнбияда көстәрилән гәбиләләр гәдим чоғрафиячылар тәрәфиндән чох вә я аз дәрәчәдә тәсдиг эдилир, ән ени сәйяһлар исә көстәрирләр ки, бу гәдим адлар, ерли диалектләрә уйғун шәкилдә дәйишилмиш олса да, эксәриййәтлә инди дә мөвчуд олмагда давам эдир. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, йәһудиләр өзләри дә бүтүн башгалары кими кичик бир бәдәви тайфадыр, лакин ерли шәраит, экинчилик вә и. а. үзүндән башга бәдәвиләрлә тоггушмушлар.

2. Әvvәлләр бәһс этдийимиз бөйүк әрәб һүчуму һаггында айдын олур ки, монголлар кими, бәдәвиләр дә вахташыры һүчумлар эдирмишләр, Ассур вә Бабил сәлтәнәтләри сонралар Бағдад хилафәтинин мейдана кәлдийи эйни ердә бәдәви тайфалар тәрәфиндән ярадылмышдыр. Бабил сәлтәнәтинин баниләри олан халдейләр һәлә инди дә һәмин ердә эйни Бәни Халид ады илә яшамагдадырлар. Бөйүк Нейнәва вә Бабил шәһәрләри дә, чәми үч йүз ил бундан әввәл әфган вә я татар тайфаларынын һүчуму нәтичәсиндә Ост-Һинддә нәһәнк Агра, Деһли, Лаһор, Муттан шәһәрләринин яранмасы кими сүр'әтлә яранмышдыр. Беләликлә, ислам һүчуму хүсуси бир шей олмаг характерини хейли дәрәчәдә итирир.

3. Әрәбләрин отураг һәят сүрдүкләри ердә, чәнуб-гәрбдә, — онлар да, көрүнүр, мисирлиләр, ассурлар вә и. а. кими мәдәни бир халг олмушлар; буну онларын тикилиләри сүбут эдир. Бу да ислам һүчумуна аид бир чох шейи изаһ эдир. Дини уйдурмалара кәлинчә, гәдим, әрәб милли монотеизм ән'әнәсинин (американ һиндиләриндә олдуғу кими) үстүн олдуғу — һәм дә йәһуди монотеизми онун анчаг *кичик бир һиссәчийидир,* гәдим чәнуби әрәб языларындан — бу гәдим язылардан мә'лум олур ки, *һәр бир* дини һәрәкат кими, Мәһәммәдин дини ингилабы да, көрүнүр, *формал бир реаксия,* санки көһнәлийә, садәйә гайытмаг демәк имиш.

Инди мәнә тамамилә айдындыр ки, йәһудиләрин мүгәддәс китаб дейилән китабы гәдим әрәбләрин дини вә гәбилә ән'әнә-

ләринин гейд олунмасындан башга бир шей дейилдир вә бу ән'әнәләр, йәһудиләрин тайфа э'тибарилә өзләринә гоһум олан, лакин көчәри һалда галан өз гоншуларындан һәлә әввәлләр айрылмалары нәтичәсиндә дәйишдирилмишдир. Фәләстинин әрәбләр тәрәфдән сәһра илә, бәдәвиләр өлкәси илә эһатә эдилмиш олмасы языньн мүстәгиллийинә сәбәб олмушдур. Лакин гәдим әрәб языларьы, ән'әнәләри вә Гуран, һабелә бүтүн нәсилләрин бу гәдәр асанлыгла айдынлашдырылмасы вә и. а., — бунларын һамысы сүбут эдир ки, әсас мәзмун әрәб вә я, даһа доғрусу, үмум семит мәзмуну олмушдур, бу да биздәки Эдда кими вә гәһрәманлар һаггындакы алман рәвайәтләри кимидир.

Сәнин *Ф. Э.*

29

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

2 июн 1853-чү ил

...Йәһудиләр вә әрәбләр һаггындакы мәктубуну бөйүк марагла охудум. Һәм дә: 1) Бүтүн шәрг тайфаларында тарихин лап әввәлләриндән онларын бир һиссәсинин отураглығы илә дикәр һиссәсинин давам этмәкдә олан көчәрилийи арасында *үмуми* бир нисбәт көрмәк мүмкүндүр. 2) Мәһәммәдин заманында Авропадан Асияя тичарәт йолу чох дәйишилмишди вә Һиндистан вә и. а. илә тичарәтдә әввәлләр артыг дәрәчәдә иштирак эдән Әрәбистан шәһәрләри тичарәт чәһәтдән тәнәззүлдә иди; бу да, әлбәттә, тәкан вермишди. 3) Динә кәлдикдә, бу мәсәләни, асанлыгла чаваб верилә биләчәк белә бир үмуми мәсәләдән ибарәт этмәк олар ки, нә сәбәбә Шәрг тарихи динләр тарихи *шәклини алыр?*

Шәрг шәһәрләринин яранмасы мәсәләси һаггында, гоча Франсуа Берн'енин (о доггуз ил Аурангзебин һәкими олмушдур): «Бөйүк Моғол торпагларынын тәсвирини верән сәяһәтләр вә и. а.» адлы китабындан даһа парлаг, даһа э'яни вә даһа көркәмли һеч бир шей йохдур. О, һәрби ишин вәзиййәтини, бу бөйүк ордуларын әрзаг тәчһизатынын тәшкилини дә вә и. а. чох яхшы тәсвир эдир. Бу барәдә о бунлары да дейир: «Башлыча ери сүвари тутур, ордунун архасынча кедән бүтүн хидмәтчиләр вә тачирләр әсл дөйүшчүләрлә гарышдырылмазса, пияда, дейилдийи гәдәр дә чох дейилдир. Экәр һамы һесаба алынарса, онда йәгин ки, һөкмдарын архасынча кедән тәк бирчә ордуда ики йүз вә үч йүз мин адам көтүрмәк дүзкүн олар; мәсәлән, һөкмдарын пайтахты узун

мүддәтә тәрк этдийи күман эдилән һалларда, бә'зән ордуда даһа чох адам олур. Лакин бүтүн бунлар, һәмин ордуларын ардынча сайсыз-һесабсыз чадыр, мәтбәх, кейим, һәр чүр мүхәллифат вә чох заман һәтта гадын, демәли һәмчинин фил, дәвә, өкүз, ат, йүк дашыян, ем вә әрзаг кәтирән, һәр чүр тачир вә хидмәтчиләр кетдийини биләнләри тәәччүбләндирмәз; бүтүн бунлар, өлкәнин вәзиййәтинә вә хүсуси идарә гайдасына бәләд оланлара, *һөкмдарын* дөвләтдә *бүтүн торпагларын екане мүлкиййәтчиси олдуғуну* вә бунун лабүд нәтичәси олараг, Деһли вә я Агра кими бүтөв *пайтахтларын,* демәк олар, анчаг гошун һесабына яшадығыны вә буна көрә дә һөкмдар бир мүддәтә йүрүшә кетдикдә, онун архасынча кетмәйә мәчбур олдугларыны биләнләрә гәрибә көрүнмәз. Бу шәһәрләр әсла Парисә бәнзәмир, *әслинә бахылса, бунлар* бош сәһрада ярадылан дүшәркәләрдән бир гәдәр абад вә раһатлығы олан *һәрби дүшәркәләрдир».*

Бөйүк Моғолун 400 000 нәфәрлик орду вә и. а. илә Кәшмирә һүчуму һаггында о белә дейир: «Бу гәдәр бөйүк бир ордунун, бу гәдәр чох адам вә һейванын йүрүш заманы нечә ейиб-ичә билдийини баша дүшмәк чәтиндир. Буну баша дүшмәк үчүн тәсәввүр этмәк кифайәтдир ки, һиндлиләр әслиндә олдуғу кими, емәк чәһәтдән чох тәләбкар дейилдирләр вә аз бир шейә гане олурлар, бүтүн бу бөйүк сүвари күтләсинин чәтин ки, онда бир вә я һәтта ийирмидә бир һиссәси йүрүш заманы әт ейир. Онлар өзләринин кичери адланан вә бишмиш дүйүнүн тәрәвәзлә гарышығындан ибарәт олуб үстүнә әринмиш яғ төкүлән емәкләри илә кифайәтләнирләр. Сонра нәзәрә алынмалыдыр ки, дәвәләр ишдә чох дөзүмлүдүрләр, ачлыға вә сусузлуға асанлыгла давам кәтирирләр; онлара аз ем лазымдыр вә һәр шей ейирләр. Дүшәркәләрдә сарбанлар дәвәләри әтрафда отламаға бурахырлар вә онлар орада нә тапырларса ону ейирләр. Бундан әлавә, Деһлидә дүканлары олан тачирләр һүчум заманында да дүкан ачмалыдырлар, хырда алверчиләр дә һәмчинин вә и. а. ... Нәһайәт, емә кәлдикдә, бүтүн бу йохсуллар әтрафдакы кәндләрә дағылырлар ки, орадан бир шей алыб кәтирсинләр вә бундан газансынлар. Онларын ән ади вә әсас мәшғәләси бундан ибарәтдир ки, әрсин кими бир шейлә чөлләрдән гуру от йығыр, ююр вә я чырпыр, сонра да кәтириб ордуда сатырлар...»

Берн'е тамамилә дүзкүн олараг көрә билмишдир ки, бүтүн шәрг гайдаларынын әсасыны (о, Түркийәни, Ираны, Һиндистаны нәзәрдә тутур) *торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиййәтин олмамасы* тәшкил эдир. Бу исә һәтта шәргин көйләринин дә ачарыдыр...

30

ЭНКЕЛС — МАРКСА

6 июн 1853-чү ил

...Торпаг мүлкиййэтинин олмамасы доғрудан да бүтүн Шэрги анламаг үчүн бир ачардыр. Бүтүн сияси тарихин вэ дин тарихинин әсасы бундадыр. Бэс нэйэ көрэ Шэрг халглары торпаг үзэриндэ мүлкиййэтэ, һэтта феодал мүлкиййэтинэ кэлиб чыхмамышлар? Мэнэ элэ кэлир ки, бунун сэбэби башлыча олараг иглимдэн вэ торпағын характериндэн ибарэтдир, хүсусилэ дэ Бөйүк сэһрадан башламыш Әрэбистан, Иран, Һиндистан вэ Татарыстандан кечэрэк Асиянын эн уча дағ массивлэринэ гэдэр узаныб кедэн бөйүк сэһралар золағындан ибарэтдир. Бурада экинчилик үчүн илк шэрт сүн'и сувармадыр, бу исэ я ичмаларын, я эялэтлэрин, я да мэркэзи һөкумэтин ишидир. Шэргдэки һөкумэтлэрин һэмишэ үч идарэ саһэси олмушдур: малиййэ (өлкэ дахилиндэ сойғунчулуг), мүһарибэ (өлкэ дахилиндэ сойғунчулуг вэ яд өлкэлэрин союлмасы) вэ ичтимаи ишлэр (тэкрар истеһсал гайғысы). Британия һөкумэти Һиндистанда 1-чи № илэ 2-чи №-ни тэшкил эдиб бунлары даһа филистер бир шэклэ салмыш, 3-чү №-ни исэ тамамилэ башлы-башына бурахмышдыр, бунун да нэтичэсиндэ Һиндистан экинчилийи мэһв олмагдадыр. Орада азад рэгабэт тамамилэ биабырчы бир вэзиййэтдэдир. Торпағын мэһсулдарлығы сүн'и үсулла элдэ эдилирди вэ суварма системи позулдугда, бу мэһсулдарлыг дэрһал арадан галхырды; башга йолла анлашыла билмэйэн белэ бир факт, эввэллэр чох көзэл бечэрилэн бүтөв саһэлэрин инди башлы-башына бурахылмасы вэ бош галмасы факты (Палмира, Петра, Йэмэндэки хэрабэликлэр вэ Мисирдэ, Иранда вэ Һиндистанда бир сыра ерлэр) бунунла изаһ олунур. Һабелэ йүз иллэр бою өлкэни адамсыз гоймаг вэ онун мэдэниййэтини мэһв этмэк үчүн дағыдыб виранэдичи бирчэ мүһарибэнин кифайэт олмасы факты да бунунла изаһ олунур. Фикримчэ, Мэһэммэддэн эввэлки дөврдэ чэнуби Әрэбистан тичарэтинин мэһв эдилмэси дэ бу чүр һадисэлэр сырасына аиддир ки, буну да сэн тамамилэ һаглы олараг Мэһэммэд ингилабынын эн мүһүм чэһэтлэриндэн бири һесаб эдирсэн. Мэн христиан эрасынын илк алты эсринин тичарэт тарихинэ яхшы бэлэд олмадығыма көрэ фикир ериде билмэрэм ки, үмум дүнянын мадди шэраити Ирандан кечиб Гара дэнизэ кедэн вэ Иран көрфэзиндэн кечиб Сурияя вэ Кичик Асияя кедэн тичарэт йолуну Гырмызы дэниздэн кечэн тичарэт йолундан үстүн тутмаға мэһз нэ дэрэчэдэ мэчбур этмишдир. Лакин һэр һалда белэ бир чэһэт аз рол ойнамамышдыр ки, Сасанилэрин гайдая салынмыш Иран сэлтэнэтиндэн карван-

лар нисбәтән тәһлүкәсиз кечиб кедирди, һалбуки 200-чү илдән 600-чү иләдәк Йәмән, демәк олар, һәмишә һәбәшләрин әсарәтиндә олмушдур вә онлар бу өлкәни ишғал едиб соймушлар. Һәлә ромалылар заманы чичәкләнән чәнуби Әрәбистан шәһәрләри VII әсрдә виранә галмыш хәрабәликләрә чеврилмишди. Гоншу бәдәвиләр бу 500 ил әрзиндә бу шәһәрләрин мәншәи һаггында халис мифик, әфсанәви дастанлар яратмышлар (бах: Гуран вә әрәб тарихчиси Нәваири), бу шәһәрләрдәки язылар үчүн ишләдилән әлифба исә, демәк олар, гәт'иййән мә'лум дейилди, һәрчәнд *башга бир әлифба йох иди,* белә ки, әслиндә һәр чүр *язы* унудулмушду. Бу чүр һадисәләр белә бир нәтичә чыхармаг үчүн әсас верир ки, үмуми тичарәт шәраити үзүндән баш верән тәнәззүллә янашы олараг, билаваситә зоракылыгла дағынты да олмушду, буну исә анчаг һәбәшләрин истиласы илә изаһ етмәк олар. Һәбәшләр Мәһәммәддән 40 ил әввәл говулмушдулар; бу, әрәбләрин оянмагда олан милли һиссинин биринчи тәзаһүрү иди, бу һисс, аз гала Мәккәйә кәлиб чатан иранлыларын шималдан етдикләри басгынлар нәтичәсиндә даһа чох чошурду. Мәһәммәдин өзүнүн тарихини өйрәнмәйә мән анчаг бу күнләрдә башлаячағам. Һәләлик мәнә белә кәлир ки, бу тарих отураг олан, лакин кетдикчә даһа чох тәнәззүл едән шәһәр фәллаһларына гаршы бәдәви реаксиясы характери дашыйыр, бу фәллаһлар исә о заман дини чәһәтдән дә позулма һалында идиләр вә тәбиәтә ситайиш галыгларыны позулмагда олан йәһудилик вә христианлыгла гарышдырырдылар.

Гоча Берн'енин әсәриндәки парчалар доғрудан да көзәлдир. Һәмишә мәтләбдән бәһс едиб буну көрдүйүнү һеч һисс етдирмәйән гоча, айыг вә сағлам дүшүнчәли франсыз тәрәфиндән язылмыш бир шейи енидән охумаг нә гәдәр дә хошдур...

31

МАРКС — ЕНКЕЛСӘ

14 июн 1853-чү ил

...Америка игтисадчысы *Кәри* «Биздә вә харичдә көләлик» адлы ени бир китаб бурахмышдыр. О бурада «көләлик» дейәркән һәр чүр әсарәт формаларыны, муздлу көләлийи вә и. а. нәзәрдә тутур. О өз китабыны мәнә көндәрмиш вә мәндән («Трибуная» әсасән) каһ «ени инкилис мүәллифи» кими, каһ да ««Ню-Йорк Трибунасынын» мүхбири» кими бир нечә дәфә ситат кәтирмишдир. Мән сәнә демишдим ки, о бүтүн әввәлки әсәрләриндә буржуа чәмиййәтинин игтисади әсасларынын «аһәнкдарлығыны» тәсвир едирди вә бүтүн бәланы дөвләтин

ишә һәддиндән артыг гарышмасы нәтичәси кими көстәрирди. Дөвләт онун үчүн бир уюг иди. Инди онун ағзындан башга бир аваз кәлир. Бүтүн бәла ири сәнаеин мәркәзләшдиричи тә'сириндән ирәли кәлир. Бу мәркәзләшдиричи тә'сирин тагсыры исә дүнйя э'малатханасына чеврилән вә бүтүн галан өлкәләри мануфактурадан айрылмыш кобуд әкинчилийә доғру кери атан Инкилтәрәдәдир. Инкилтәрәнин күнаһлары үчүн исә Рикардо — Малтус нәзәриййәси вә хүсусилә Рикардонун торпаг рентасы нәзәриййәси мәс'улиййәт дашыйыр. Истәр Рикардо нәзәриййәсинин, истәрсә сәнае мәркәзләшмәсинин зәрури нәтичәси коммунизм олачагдыр. Тичарәт азадлығынын гаты тәрәфдары бүтүн бунлара йол вермәмәк үчүн, локализасияны вә бүтүн өлкәйә сәпәләнмиш фабрикләрин һәр ердә әкинчиликлә иттифагыны мәркәзләшмәйә гаршы гоймаг үчүн ән нәһайәт — *һимайә көмрүкләрини* төвсийә эдир. Халис бир янки олан бу адам, буржуа сәнаеинин доғурдуғу вә мәс'улиййәтини Инкилтәрәнин үзәринә гойдуғу нәтичәләрдән яха гуртармаг истәйәрәк, бунун чарәсини Американын өзүндә бу инкишафы сүн'и йолла сүр'әтләндирмәкдә ахтарыр. Үмумиййәтлә исә онун Инкилтәрәйә гаршы дүшмәнчилийи ону Исвечрә, Алмания, Чин вә саир ерләрдәки хырда буржуа гайдаларыны *Сисмонди кими* тә'рифләмәйә кәтириб чыхарыр, һәм дә буну о адам эдир ки, вахтилә Франсаны Чинә бәнзәдийинә көрә даим лаға гоярды. Китабда һәгигәтән мараглы олан еканә чәһәт Ямайкада вә и. а. зәнчиләрин әввәлки инкилис көләлийини Бирләшмиш Штатларда зәнчиләрин көләлийилә мүгайисә этмәсидир. Кәри сүбут эдир ки, Ямайкада вә и. а. зәнчиләрин әсас күтләси һәмишә бурая ени кәтирилән барбарлардан ибарәт олмушдур, чүнки инкилисләрин рәфтары үзүндән мөвчуд зәнчи әһалинин әввәлки сайы нәинки галмырды, һәтта һәр ил ени кәтирилән зәнчиләрин дә $^{2}/_{3}$ һиссәси даим мәһв олурду. Һалбуки Америкада зәнчиләрин индики нәсли артыг бу ердә доғуланлардыр; онларын һамысы азчох янкиләрә бәнзәмәйә башламышлар, инкилисчә данышырлар вә буна көрә дә *азадлыға габил* олмагдадырлар.

«Трибуна» Кәринин китабыны, әлбәттә, вар гүввә илә тә'рифләйир. Онларын һәр икисинин үмуми чәһәти будур ки, онлар сисмондичи-филантропик-сосялист сәнае әлейһдарлығы пәрдәси алтында чыхыш эдәрәк, Американын һимайәчи, йә'ни сәнае буржуазиясынын мәнафеини мүдафиә эдирләр. Бүтүн мәтләб бундадыр, элә буна көрә дә «Трибуна» бүтүн өз «измләринә» вә сосялист бошбоғазлығына бахмаяраг, Бирләшмиш Штатларда «рәһбәр гәзет» ола билир.

Исвечрә һаггындакы мәгалән[1] «Трибунанын» «баш мәгаләләринә» (мәркәзләшмәйә гаршы вә и. а.) вә *онун* Кәрисинә.

[1] *Ф. Энкелс.* «Исвечрә республикасынын сияси вәзиййәти». *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, IX чилд. *Ред.*

әлбәттә, билаваситә зәрбә иди. Бу үстүөртүлү мүбаризәни мән Һиндистан һаггындакы биринчи мәгаләмдә[1] давам этдирәрәк, ерли сәнаеи Инкилтәрәнин мәһв этмәсини ингилаби һадисә кими көстәрдим. Бу онлара һеч дә хош кәлмәйәчәкдир. Үмумиййәтлә дедикдә исә, британиялыларын Һиндистандакы бүтүн ағалығы вәһшиликдир вә бу күнә гәдәр дә белә олараг галмагдадыр.

Сияси аләмин сәтһиндә баш верән бүтүн мәгсәдсиз һәрәкатлара бахмаяраг, Асиянын бу һиссәсинин дурғун характери бирбирини тамамлаян ики чәһәтлә тамамилә изаһ олунур: 1) ичтимаи ишләр мәркәзи һөкумәтин әлиндәдир; 2) бу һөкумәтин мөвчуд олмасы илә янашы олараг, бир нечә ири шәһәр нәзәрә алынмазса, бүтүн дөвләт чохлу *ичмалара* бөлүнүр, бунлардан һәр биринин өз мүстәгил тәшкилаты вардыр вә һәр бири айрыча бир гапалы кичик аләм тәшкил эдир. Бир парламент һесабатында бу ичмалар белә тәсвир эдилмишдир:

«Кәнд чоғрафи чәһәтдән бир нечә йүз вә я бир нечә мин акр бечәрилән вә бош торпағы олан бир саһәдир; сияси чәһәтдән исә корпорасияя вә я шәһәр ичмасына бәнзәйир. Доғрудан да, һәр бир кәнд айрыча бир ичма вә я республика тәшкил эдир вә, көрүнүр, һәмишә белә олмушдур. Вәзифәли шәхсләр: 1) мүхтәлиф дилләрдә дейилдийи кими *Potail*, Goud, Mundil вә и. а. — кәндин ишләринә үмуми нәзарәт эдән, әһалинин мүбаһисәләрини кәсән, полиси идарә эдән вә кәнд дахилиндә верки йығмаг вәзифәсини еринә етирән кәндхудадыр... 2) *Curnum*, Shanboag, вә я Putwaree, — учот ишинә бахыр, 3) *Taliary*, вә я *Sthulwar*, вә 4) *Totie* — кәнди вә мәһсулу горумалыдырлар. 5) *Neerguntee* дашгынларын вә я көлмәчәләрин суюну мүхтәлиф тарлалар арасында мүвафиг нисбәтлә бөлүшдүрүр. 6) *Ioshee*, яхуд мүнәччим, экин вә бичин вахтыны мүәййән эдир, бүтүн экинчилик ишләри үчүн әлверишли вә әлверишсиз күнләри вә саатлары билдирир. 7) *Дәмирчи* вә 8) *дүлкәр* кобуд экинчилик аләтләри һазырлайыр вә даһа кобуд кәндли мәнзили тикирләр. 9) *Дулусчу* кәнддә бүтүн эв шейләрини һазырлайыр. 10) Палтар юмагла мәшғул олан айрыча бир шәхс садә палтары тәмиз сахлайыр... 11) *Дәлләк*, 12) чох вахт кәндин эйни заманда һәм *шаири*, һәм дә *мәктәб мүәллими* олан *күмүш шейләр устасы*. Сонра, дин ишләринә бахан *брәһмән*. Әһали лап гәдим заманлардан бәри бу ибтидаи ичма идарәси формасында яшамышдыр. Кәндләрин сәрһәдләри кеч-кеч дәйишилмишдир вә кәндләр өзү бә'зән мүһарибә, ачлыг вә хәстәликләр нәтичәсиндә ағыр дөвр кечириб вирана галмышса да, эйни ады, эйни сәрһәдләри, эйни мәнафеи вә һәтта эйни аиләләри әсрләр бою

[1] *К. Маркс*, «Һиндистанда Британия һөкмранлығы». *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс*. Әсәрләри, IX чилд, *Ред.*

галмагда давам этмишдир. Краллыгларын мәhв олмасы вә парчаланмасы бу кәндләрин әhалисини hеч дә нараhат этмир; онларын кәнди саламат галыб зәрәр чәкмәдийинә көрә, бу кәндин hансы дөвләтин hөкмранлығы алтына дүшмәси вә hансы hөкмдара табе олмасы онлары аз марагландырыр; онларын дахили тәсәррүфатынын әсасы дәйишмәз галыр».

Potail вәзифәси адәтән ирсидир. Бу ичмалардан бә'зиләриндә бүтүн кәндин торпаглары бирликдә бечәрилир, лакин чох hалларда hәр бир саhиб өз саhәсини бечәрир. Ичма дахилиндә көләлик вә силк гурулушу вардыр. Бош галан торпаглардан үмуми отлаг кими истифадә эдилир. Арвад вә гызлар эвдә тохучулуг вә әйиричиликлә мәшғул олурлар. Ялныз *өз ичманын сәрhәдләрини* гоншу ичмадан горумаға сә'йлә чалышан бу идиллик республикалар Һиндистанын анчаг бу яхынларда инкилисләр тәрәфиндән ишғал эдилән шимал-гәрб әяләтләриндә, демәк олар, тохунулмамыш шәкилдә hәлә дә вардыр. Мәнә элә кәлир ки, Асия истибдады вә дурғунлуғу үчүн бундан даhа мөhкәм бир зәмин дүшүнмәк чәтиндир. Инкилисләр өлкәни мөhкәм ирландлашдырмышларса да, hәр hалда бу екнәсәг ибтидаи формаларын дағыдылмасы авропалашдырмаг үчүн гәт'и шәрт иди. Верки йыған шәхс тәкликдә бу вәзифәнин өhдәсиндән кәлә билмәзди. Гәдим сәнае мәhв эдилмәли иди, бу исә hәмин ичмалары өз мүстәгил характериндән мәhрум этди.

Яванын шәрг саhилиндәки Бали адасында hинду дини илә бәрабәр бу hинду тәшкилаты да hәлә тамамилә галмышдыр. Үмумиййәтлә hинду тә'сири кими, hинду тәшкилатынын да изләрини бүтүн Явада көрмәк олар. *Мүлкиййәт мәсәләсинә* кәлдикдә, Һиндистанла мәшғул олан инкилис язычылары арасында бу барәдә чидди *ихтилаф* вардыр. Кришнадан чәнубда бир-бирилә әлагәси олмаян дағ ерләриндә торпаг үзәриндә мүлкиййәт, көрүнүр, мөвчуддур. Явада исә, Яванын кечмиш *инкилис* губернатору сэр Стэмфорд Раффлсын өз «Ява тарихиндә» дедийи кими, өлкәдә «аз-чох әhәмиййәтли бир торпаг рентасы верән» бүтүн торпағын мүтләг мүлкиййәтчиси hөкмдардыр. Һәр hалда, мүсәлманлар бүтүн Асияда «торпаг үзәриндә мүлкиййәт йохлуғуну», көрүнүр, әввәлчә анчаг принсипчә мүәййән этмишләр.

Юхарыда көстәрилән ичмалар hаггында буну да гейд этмәк лазымдыр ки, бунлар hәлә Мануда да вардыр вә бүтүн Ману тәшкилаты белә гурулур: 10 ичма баш верки йығана табедир, сонра 100, даhа сонра 1 000.

Мәнә тезликлә яз.

Сәнин *К. М.*

1854-чү ил

32

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

27 июл 1854-чү ил

...Т’єрринин 1853-чү илдә чыхан «Үчүнчү силкин әмәлә кәлмәси вә мүвәффәгиййәтләри тарихи» китабы мәни чох марагландырды. Гәрибәдир ки, франсыз тарихшүнаслығында «синфи мүбаризәнин» атасы олан бу чәнаб мүгәддимәдә «ениләрә» гаршы һиддәтләнир, зира инди онлар да буржуазия илә пролетариат арасындакы антагонизми көрүр вә бу экслийин изләрини үчүнчү силкин һәлә 1789-чу илдән әввәлки тарихиндә тапырлар. О вар гүввә илә сүбут етмәйә чалышыр ки, үчүнчү силк, задәканлардан вә руһанилердән башга, бүтүн силкләри әһатә едир вә буржуазия бүтүн бу галан үнсүрләрин нүмайәндәси ролуну ойнайыр. О, мәсәлән, Венесия элчиләринин вердийи мә’луматдан белә бир ситат кәтирир: «Краллығын силкләри дейилән силкләр үч груп шәхсләрдән: руһанилердән, задәканлардан вә үмуми бир ад, *халг* ады верилә биләчәк бүтүн ердә галанлардан ибарәтдир». Әкәр ч. Т’єрри бизим китабларымызы охусайды, биләрди ки, буржуазия илә халг арасында кәскин антагонизм, тәбии олараг, анчаг о заман мейдана кәлир ки, үчүнчү силк олмаг е’тибарилә буржуазия даһа задәканлара вә руһанилерә гаршы дурмур. *«Лап дүнән* яранмыш антагонизмин» «тарихи кәкләринә» кәлдикдә исә, мәһз онун өз китабы парлаг суретдә сүбут едир ки, бу «көкләр» үчүнчү силкин мейдана кәлмәси илә бирликдә мейдана кәлмишдир. Үмумиййәтлә десәк, бу итиағыллы тәнгидчи «Senatus populusque Romanus» [сенат вә Рома халгы] ифадәсиндән өз нөгтейи-нәзәринчә белә бир нәтичә чыхармалы иди ки, Ромада сенатла халг арасындакы антагонизмдән башга бир антагонизм һеч бир заман олмамышдыр. Мәни чох мараглландырды ки, «catalla», «capitalia», йә’ни капитал сөзү — бу онун кәтирдийи сәнәдләрдән көрүнүр, —

шәһәр коммуналарынын бөйүмәси илә бирликдә ишләнилмәйә башланыр. Бундан әлавә, о һеч истәмәдийи һалда сүбут этмишдир ки, франсыз буржуазиясынын гәләбәсини һеч бир шей, онун кәндлиләрлә бирликдә һәрәкәт этмәк гәрарына анчаг 1789-чу илдә кәлмәси гәдәр ләнкитмәмишдир. Енә мүвафиг нәтичәләр чыхарылмаса да, ашағыдакы чәһәтләр һеч дә пис тәсвир эдилмәмишдир:

1. Франсыз буржуазиясы һеч дә Инкилтәрәдәки кими тәкчә тичарәт вә сәнае сайәсиндә дейил, парламентләр, бүрократия вә и. а. шәклиндә тәшкил олунмаг сайәсиндә нечә бирдән-бирә, һәр һалда шәһәрләр йүксәлмәйә башладығы замандан э'тибарән хүсусилә нүфузлу олур. Бу, һәтта мүасир Франса үчүн дә сөзсүз характерикдир.

2. Онун әсәриндән чох көзәл көрүнүр ки, мүхтәлиф заманларда синфин ағырлыг мәркәзинин топландығы мүхтәлиф формалар арадан галхдығы вә синфин, бу формалар сайәсиндә нүфуз газанан мүхтәлиф һиссәләри мәһв олдуғу бир заманда синиф нечә йүксәлир. Синфин һөкмранлығa чатана гәдәр кечдийи бу ардычыл метаморфозлар сырасы, мәнчә, бу вахта гәдәр һеч бир ердә — һәр һалда материалын зәнкинлийи чәһәтдән — бу гәдәр яхшы тәсвир эдилмәмишдир. Тәәссүф ки, **maîtrises**, **jurandes**[1] вә и. а. һаггында, гысача десәк, сәнае буржуазиясынын инкишаф этдийи формалар һаггында бәһс эдилдийиндән, о ән үмуми вә һамыя мә'лум ибарәләрлә кифайәтләнмишдир, һәрчәнд бу саһәдә дә материалы тәкчә о билир. Онун яхшыча көстәриб гейд этдийи шей XII әсрдә шәһәр һәрәкатларынын гәсдчи вә ингилаби характеридир. Алман императорлары, мәсәлән I Фридрих вә II Фридрих бу «communiones», «conspirationes», «conjurationes» [коммуналара, кизли бирләшмәләрә, анд әсасында гурулан бирликләрә] гаршы тамамилә Алмания Иттифаг шурасы руһунда фәрманлар верирдиләр. Мәсәлән, II Фридрих 1226-чы илдә Прованс шәһәрләриндә һәтта бүтүн «консул[2] шураларыны» вә башга азад бәләдийyә идарәләрини ләғв эдир: «Бу яхынларда бизә мә'лум олмушдур ки, бә'зи шәһәрләрин, гәсәбәләрин вә башга кәндләрин ичмалары өз тәшәббүсү илә мәһкәмәләр, һөкумәт органлары, консул шуралары, идарәләр вә башга бу чүр органлар тә'сис эдирләр... вә бир сыра һалларда бу вәзийyәт чинайәткарлыг вә пис адәтләр доғурмуш олдуғуна көрә... биз өз император һөкмүмүзлә вә ихтиярымызда олан дүрүст мә'лумат әсасында бүтүн бу чүр мәһкәмәләри вә саирәни вә бунлар үчүн Прованс вә Форкалк'е графлары васитәсилә алы-

---

[1] Maîtrises, jurandes — сехин имтиязлы юхары тәбәгәси — усталар, сечилән вәзифәли шәхсләр. *Ред.*

[2] Орта әсрләрдә Провансда шәһәр шураларынын үзвләри консул адланырдылар. *Ред.*

нан бүтүн һүгуглары ләғв эдиб бунларын гануни күчдән дүшмүш олдуғуну э'лан эдирик».

Сонра: «Биз истәр шәһәрләр дахилиндә, истәрсә шәһәрләрдән кәнарда... шәһәрлә шәһәр арасында, шәхслә шәхс арасында вә я шәһәрлә шәхс арасында һәр һансы шәкилдә олурса олсун һәр чүр сазишләри вә анд әсасында гурулан бирликләри гәт'и гадаған эдирик» (I Фридрихин асайиш хартиясы).

«Һеч бир шәһәрин, мөһкәмләдилмәмиш һеч бир шәһәр гәсәбәсинин һәр һансы шәкилдә вә һәр һансы бир адла олурса олсун коммуналар, бирләшмәләр, чәмиййәтләр, иттифаглар вә я анд әсасында гурулан бирликләр тәшкил этмәйә ихтияры йохдур. Биз дә өз дөвләтимиздә мейдана кәлән шәһәрләрә вә мөһкәмләдилмәмиш шәһәр гәсәбәләринә онларын ағасынын ичазәси олмадан, коммуналар, бирләшмәләр, анд әсасында гурулан һәр чүр бирликләр тәшкил этмәләринә ичазә вермәмәлийик вә верә дә билмәрик» (Шәһәр коммуналарына гаршы крал Һенрихин декрети).

Мәкәр бу, сонралар «Мәркәзи иттифаг комиссиясында» гәт'и һөкм сүрән эйни ағыр профессор үслубу дейилдирми? «Commune jurée» [«Анд әсасында гурулан коммуна»] Алманияда Трирдән о яна кедә билмәмишдир вә орада 1161-чи илдә император I Фридрих буна сон гоймушдур. «Трир вәтәндашларынын һәмчинин анд әсасында гурулан бирлийи адланыб шәһәрдә бизим тәрәфимиздән мәһв эдилән, лакин эшитдиййимизә көрә, енидән ярадылан һәр чүр коммунасы бурахылмалы вә онун мөвчуд олмадығы э'лан эдилмәлидир».

Алман императорларынын бу сиясәтиндән франсыз краллары истифадә этдиләр. Онлар Лотаринкия, Элзас, Дофинә, Франшконтә, Лионнә вә саир ерләрдә «анд әсасында гурулан бирликләрә» вә «коммуналара» кизли ярдым көстәрирдиләр ки, бунлары Алмания империясындан айырсынлар: «Биз э'лаһәзрәтә мә'лум олмушдур ки, Франса кралы... сизин сәмими сәдагәтинизи гырмаға чалышыр» (I Рудолф, Безансон вәтәндашларына мәктуб). Енә тамамилә белә бир сиясәт васитәсилә бу чәнаблар Италия шәһәрләрини гвелф[1] шәһәрләринә чевирирдиләр.

Гәрибәдир ки, «communio» — коммуна, бирләшмә сөзү, бизим зәманәмиздәки коммунизм сөзү кими чох заман сөйүшлә гаршыланырды. Мәсәлән, кешиш Ножанлы Гвиберт языр: «Коммуна ени вә чох мурдар бир сөздүр».

XII әср мешшанлары кәндлиләри шәһәрләрә — анд әсасында гурулан коммуная гачмаға дә'вәт этмәкдә бә'зән вәчдә кәлирдиләр. Мәсәлән, Сен-Кантән хартиясында дейилир:

---

[1] Гвелфләр XII—XIII әсрләрдә Италия шәһәр республикаларында алман императорларынын әлейһдарларына дейирдиләр. *Ред.*

«Онлар (Сен-Кантэн вәтәндашлары) һамылыгла анд ичмишләр ки, онлардан һәр бири коммуна үзвүнә көмәк эдәчәкдир вә онларын биркә шурасы, биркә зәманәти вә биркә мүдафиәси олачагдыр. Һамылыгла бу гәрара кәлмишик ки, һәр һансы сәбәбә көрә олурса олсун, — истәр гачыб чаныны гуртардығына көрә, истәр өз дүшмәнләриндән горхдуғуна көрә, истәрсә һәр һансы бир башга чинайәтинә көрә бизим коммунамыза дахил олан вә өз әмлакы илә бизә ярдым көстәрән һәр кәс... һәр кәс коммуная дахил ола биләр, *чүнки гапылар һамынын үзүнә ачыгдыр*. Әкәр онун сенйору онун әмлакыны һагсыз ерә сахласа вә онунла һүгуг әсасында рәфтар этмәк истәмәсә, биз бу һалда мүһакимә гурарыг».

Сәнин *К. Маркс.*

1856-чы ил

33

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

5 март 1856-чы ил

...Левинин кәлмәсиндән икинчи мәгсәд Рейн вилайәтиндә фәһлә һәрәкатынын вәзиййәти һаггында мәнә мә'лумат вермәк иди. Дүсселдорф фәһләләри Көлн фәһләләри илә әлагә сахламагда давам эдирләр, һәм дә даһа «чәнаблар» көрүнмүрләр. Лакин инди ән мүһүм мәсәлә *Золинкендә, Изерлонда вә әтраф ерләрдә, Элберфелддә* вә бүтүн Вестфалия һерсоглуғунда *фабрик фәһләләри* арасында тәблиғат мәсәләсидир. Металлуркия сәнаеи округларында фәһләләр үсян галдырмаг истәйирләр; онлары сахлаян анчаг Франса ингилабына бағладыглары үмидләрдир, һабелә будур ки, «лондонлулар буну һәлә вахты чатмамыш бир иш һесаб эдирләр». Лакин иш һәлә узун мүддәт ләнкисә, Левинин фикринчә, гиямын гаршысыны алмаг чәтин мүмкүн олсун. Һәр һалда Парис үсяны онун үчүн бир сигнал оларды. Бу адамлар, көрүнүр, мөһкәм эминдирләр ки, *биз вә бизим достларымыз дәрһал онларын көмәйинә кәләчәйик.* Айдындыр ки, онлар сияси вә һәрби рәһбәрләрә эһтияч һисс эдирләр. Онлары бунун үстүндә гынамаг олмаз. Лакин мәним горхум будур ки, биз һәлә Инкилтәрәни тәрк этмәмиш, онлары, өз планларынын чох бәсит олмасы үзүндән, йәгин ки, дөрд дәфә мәһв эдә биләрләр. Һәр һалда онлара һәрби нөгтейи-нәзәрдән дүрүст изаһ эдилмәлидир ки, нә этмәк олар вә нә этмәк олмаз. Әлбәттә, мән билдирдим ки, *шәраит имкан верәрсә,* биз Рейн фәһләләринин янына кәләрик; Парис, Вена вә я Берлин тәрәфиндән тәшәббүс олмадан өз-өзүнә һәр чүр үсян мә'насыз оларды; әкәр Парис сигнал версә, һәр бир шәраитдә һәр шейдән кечмәк лазымдыр, чүнки онда һәтта мүвәггәти мәғлубиййәтин анчаг мүвәггәти ағыр нәтичәләри олар; Рейн вилайәти фәһләләринин билаваситә вәзифәләринин нәдән ибарәт олмасы лазым кәлдийини мән өз достларымла әтрафлы

мүзакирә эдәрәм; мән онлара дедим ки, бир мүддәтдән сонра Лондона енидән нүмайәндә көндәрсинләр, лакин әввәлчә бизимлә разылашмадан *һеч бир иш* көрмәсинләр.

1848 вә 1849-чу илләрдә чох мүртәче бир әһвал-руһиййәдә олан Элберфелд (вә я Бармен?) даббағлары инди хүсусилә ингилаби әһвал-руһиййәдәдирләр. Леви мәни инандырырды ки, Вуппертал фәһләләри сәни «өз» адамлары һесаб эдирләр. Көрүнүр, Рейндә Франса ингилабына инам үмумиййәтлә чох яйылмышдыр вә һәтта филистерләр дә дейирләр: инди иш 1848-чи илдәкиндән башга чүр кедәчәкдир; бу дәфә 48-чи ил бошбоғазлары әвәзиндә, Робесп'ер вә и. а. кими адамлар мейдана чыхачагдыр. Демократларын нүфузу, һәр һалда Рейндә, чох ашағы дүшмүшдүр.

Салам.

Сәнин *К. М.*

34

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

16 апрел 1856-чы ил

...Сырағa күн «People's Paper»[1]-ин илдөнүмү мүнасибәтилә кичик бир зияфәт вар иди. Бу дәфә мән дә'вәти гәбул этдим, зира мәнә элә кәлди ки, бу вахтында олан бир шейдир, хүсусилә она көрә ки, бүтүн мүһачирләр арасындан *тәкчә* мән дә'вәт эдилмишдим (бу барәдә гәзетдә э'лан верилмишди) вә биринчи тосту мән сөйләмәли идим. Мән бүтүн өлкәләрдә пролетариатын суверенлийи шәрәфинә тост демәли идим. Мән инкилисчә кичик бир нитг сөйләдим, лакин ону мәтбуата вермәйәчәйәм. Мән гаршыма гойдуғум мәгсәдә чатдым. Кириш билети үчүн 2 ½ шиллинг верән ч. Таланд'е вә бүтүн галан франсыз вә саир мүһачирләр күруһу йәгин этди ки, биз чартистләрин еканә *яхын* мүттәфигләриййик вә әкәр биз ачыг нүмайишләр дүзәлтмириксә, франсызларын чартистләрлә ачыгча оюнбазлыг этмәсинә йол веририксә, һәр һалда тарихән бизим олан ери һәр ан енидән тутмаг бизим өз әлимиздәдир. Бу хүсусилә она көрә вачиб олмушду ки, февралын 25-дә Пианын сәдрлийи илә кечирилән митингдә чыхыб данышан көһнә алман наданы *Шертсер* алман «алимләринә», «әгли ишчиләринә» һәгигәтән дәһшәтли бир сех мәһдудлуғу руһунда

---

[1] Чартист гәзети олан «People's Paper» 1852-чи илдән 1858-чи иләдәк Лондонда Э. Чонсун редакторлуғу илә чыхмышдыр. Маркс бу гәзетдә әмәкдашлыг эдир вә онун редактә олунмасында иштирак эдирди. *Ред.*

бөһтан атмышдыр, чүнки онлар бу наданлары тәрк этмиш вә башга милләтләр гаршысында рүсвай этмишләр. Сән Шертсери, әлбәттә, һәлә Парисдән таныйырсан. Мән достум *Шаппер* илә бир нечә дәфә дә көрүшдүм вә көрдүм ки, о төвбә эдән бир күнаһкара бәнзәйир. Сон ики ил әрзиндә онун сүрдүйү гапалы һәят онун эгли габилиййәтинә, көрүнүр, чох көзәл тә'сир этмишдир. Сән баша дүшүрсән ки, һәр эһтимала гаршы бу адамы әлимиздә сахламаг һәмишә яхшыдыр, ону Виллихин әлиндән гопармаг исә даһа вачибдир. Инди Шаппер Виндмиллстритдәки[1] ахмаглара гаршы чох һиддәтләнмишдир.

Сәнин Стеффенә мәктубуну чатдырарам. Левинин мәктубуну сән өзүндә сахламалы идин. Гайтарылмасыны хаһиш этмәдиййим бүтүн мәктублары үмумиййәтлә өзүндә сахла. Бунлар почтдан нә гәдәр аз кечсә, бир о гәдәр яхшыдыр. Рейн әяләти һаггында сәнин фикринлә тамамилә шәрикәм. Бизим үчүн фәлакәтли олан будур ки, мән кәләчәйә нәзәр саланда орада «вәтәнә хәянәт» ийи верәчәк бир шей көрүрәм. Көһнә ингилабда Майнтс клубчуларынын[2] дүшдүйү вәзиййәтә бизим дә дүшүб-дүшмәйәчәйимиз, ишләрин Берлиндә нә кими бир шәкил алачағындан асылы олачагдыр. Бу асан олмаячагдыр. Биз ки, Рейнин о тайындакы гочаг франсыз гардашлара яхшы бәләдик! Алманияда бүтүн иш кәндли мүһарибәсинин һәр һансы бир шәкилдә икинчи нәшри васитәсилә пролетар ингилабына ярдым көстәрмәк имканындан асылы олачагдыр. Онда һәр шей чох көзәл олар...

35

ЭНКЕЛС — МАРКСА

23 май 1856-чы ил

Әзиз Маркс!

Бизим Ирландия сәяһәтимиз белә кечмишдир: биз Дублиндән гәрб саһилдәки Голуэйә, сонра ийирми мил шимала, өлкәнин ичәриләринә доғру, сонра Лимерикә, сонра Шаннон илә ашағыя Тарбертә, Трейлийә, Килларнийә кетдик вә Дублинә гайытдыг. Чәми 450—500 инкилис милинә гәдәр. Демәли, бүтүн өлкәнин үчдә ики һиссәсинә гәдәрини көрдүк. Дүсселдорф Берлинин янында нә исә, Лондонун янында эйни шей

---

1 Лондонда Виндмиллстритдә алман фәһлә маариф иттифагынын бинасы ерләширди. *Ред.*

2 Маркс Майнтс шәһәриндә олан демократлар клубунун үзвләрини нәзәрдә тутур; онлар 1792-чи илдә Майнтсы тутан ингилабчы франсыз гошунларына ярдым этмишдиләр. *Ред.*

олуб бүсбүтүн кечмиш кичик бир пайтахт характери дашыян вә тамамилә инкилис гайдасында тикилән Дублин истисна олмагла, бүтүн өлкә, хүсусилә шәһәрләр, белә бир тә'сир бағышлайыр ки, элә бил Франсада вә я Шимали Италиядасан. Жандармлар, кешишләр, адвокатлар, бүрократлар, мүлкәдарзадәканлар истәнилән гәдәрдир вә һеч бир сәнаедән әсәр-әламәт йохдур, белә ки, кәндлиләрин йохсуллуғу һәр шейи изаһ этмәсәйди, бүтүн бу түфейлиләрин нә илә яшадығы әсла анлашылмаз көрүнә биләрди. Һәр тәрәфдә «чидди тәдбирләр» өзүнү көстәрир. Һөкумәт һәр шейә гарышыр, өзүнүидарә дейилән шей һаггында һеч данышыг да йохдур. Ирландияны Инкилтәрәнин биринчи мүстәмләкәси һесаб этмәк олар, мәһз элә бир мүстәмләкә һесаб этмәк олар ки, метрополияя яхын олдуғуна көрә, һәлә дә көһнә гайда илә идарә олунур. Бурада да чох көзәл көрүнүр ки, инкилис вәтәндашларынын азадлығы дейилән шей мүстәмләкәләрә эдилән зүлмә әсасланыр. Һеч ердә бу гәдәр жандарм көрмәмишәм вә Пруссиядакы жандармларын әйяш сифәти, карабинләрлә, сүнкүләрлә вә элә вурулан гандалларла силаһланмыш бу констеблләрдә сон дәрәчә тәкмилләшдирилмишдир.

Хәрабәликләр өлкә үчүн характерикдир. Ән гәдимләри V вә VI әсрләрә, ән ениләри XIX әсрә аиддир вә бунларын арасындакы бүтүн кечид пилләләри вардыр. Ән гәдимләринин һамысы анчаг килсәләрдир. 1100-чү илдән бәри оланлар килсә вә гәсрләрдир. 1800-чү илдән бәри оланлар кәндли эвләридир. Гәрбдә, хүсусилә Голуэй әтрафында, һәр тәрәфдә әсасән 1846-чы илдән э'тибарән әһали тәрәфиндән тәрк эдилмиш кәндли эвләринин бу чүр хәрабәликләри раст кәлир. Мән һеч бир заман дүшүнмәздим ки, ачлыг, нечә дейәрләр, белә һисс эдилән дәрәчәдә бир реаллыг олсун. Бүтөв кәндләр бош галмышдыр, бунларын арасында исә даһа кичик мүлкәдарларын көзәл парклары вардыр вә онлар бу ерләрдә, демәк олар, тәк яшайырлар. Бунлар әсасән адвокатлардыр.

Буна ачлығын, мүһачирәтин вә «маликанәләри тәмизләмәйин» бирликдә көстәрдийи тә'сир сәбәб олмушдур. Һәм дә чөлләрдә һеч мал-гара да йохдур. Өлкәнин бу һиссәси һеч кәсә лазым олмаян әсл бир сәһрадыр. Голуэйдән чәнубда, Клэр графлығында бир гәдәр яхшыдыр — орада һәр һалда мал-гара вардыр, Лимерик яхынлығында исә — эксәрийәти шотландиялылардан ибарәт олан фермерләр тәрәфиндән чох көзәл бечәрилмиш тәпәләр вардыр. Орада хәрабәликләр тәмизләнмишдир вә өлкә варлы көрүнүр. Чәнуб-гәрб дағлыг ердир, чохлу батаглыг вә һейрәт эдиләчәк гәдәр көзәл мешәләр вардыр, сонра енә дә, хүсусилә Типпереридә көзәл отлаглар узаныр; Дублин яхынлығындакы ерләрдә көрүнүр ки, торпаг тәдричән ири фермерләрин әлинә кечир.

Инкилисләрин 1100-чү илдән 1850-чи илә гәдәр давам едән ишғалчылыг мүһарибәләри (чүнки мүһарибәләр вә мүһасирә вәзиййәти доғрудан да бүтүн бу мүддәт әрзиндә давам етмишдир) өлкәни тамамилә вар-йохдан чыхармышдыр. Бир чох хәрабәликләр мәһз мүһарибәләрдән галмышдыр. Бүтүн бунларын нәтиҹәсиндә халгда да өзүнә мәхсус бир характер әмәлә ҝәлмишдир. Бу адамлара хас олан бүтүн милли-ирланд фанатизминә бахмаяраг, онлар даһа өз өлкәләриндә өзләрини өз евләриндә олдуглары кими һисс етмирләр. Ирландия сакслар үчүн! Инди бу һәята кечирилмәкдәдир. Ирландиялы билир ки, өзүнүнкүндән һәр ҹәһәтҹә үстүн васитәләрлә силаһланыб ҝәлмиш инкилислә рәгабәт етмәк үчүн онун имканы йохдур. Әһалинин әсасән, һәтта демәк олар бүсбүтүн келтләрә мәхсус характери, нәһайәт, тамамилә арадан галхмайынҹа, мүһаҹирәт давам едәҹәкдир. Нечә дәфәләрлә ирландиялылар бир шей әлдә етмәйә чалышмышлар, һәр дәфә дә һәм сияси ҹәһәтдән, һәм дә сәнае ҹәһәтдән әзилмишләр. Даим зүлм алтында сахланмагла онлар сүн'и сурәтдә тамамилә диләнчи көкүндә элә бир милләт һалына салынмышлар ки, бу милләтин ихтисасы, билә-билә Инкилтәрәни, Американы, Австралияны вә и. а. фаһишәләрлә, күнәмуздчулар, лотулар, чинайәткарлар, фырылдагчылар, диләнчиләр вә башга сәфил авараларла тәчһиз етмәк олмушдур. Бурада йохсуллашма аристократияны да әһатә етмишдир. Торпаг саһибләри башга өлкәләрдә һәр ердә буржуалашмышлар, бурада исә тамамилә йохсуллашмышлар. Онларын гәсрләри чох бөйүк ҝөзәл паркларла әһатә олунмушдур, лакин әтраф бош бир сәһрадыр вә гәт'иййән мә'лум дейилдир ки, һарадан пул тапасан. Бунлар гәрибә ҝүлмәли типләрдир. Ганы гарышыг вә чоху һүндүр бойлу бу долу вә ҝөзәл чаван оғланлар ири Рома бурунларынын алтында узун быг гоюрлар, өзләрини исте'фая чыхмыш полковник кими ҝәләмә вериб заһирән өзләрини һәрбиййәли кими шах тутурлар, һәр ҹүр әйләнҹә ардынча бүтүн өлкәни ҝәзирләр, онларын һаггында хәбәр аланда исә мә'лум олур ки, бирҹә гурушлары да йохдур, боғазларына гәдәр борҹ ичиндәдирләр вә борҹ үстүндә мәһкәмәйә дүшмәк горхусу ичәрисиндә яшайырлар.

Бу өлкәни Инкилтәрәнин идарә етмәси методлары һаггында — Бонапартын етдийи бу ҹүр тәҹрүбәләрдән чох әввәл Инкилтәрәнин тәтбиг етдийи ҹәза тәдбирләри вә рүшвәт методлары һаггында, — әкәр сән өзүн бурая ҝәлмәсән, ҝәлән дәфә. Сәнин ҝәлмәк мәсәлән нә олду?

Сәнин *Ф. Э.*

36

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

30 октябр 1856-чы ил

...Мерославскидә[1] сән өзүн көрәрсәң ки: 1) Полшада «дипломатик краллығы» мүмкүн һесаб этмәйән адам өзү орада *«дипломатик ингилаб»*, йә'ни Луи Бонапарт вә Палмерстонун һимайәси алтында ингилаб яратмаға һазырлашырды; 2) «демократик» Полша гминасынын талеи лабүд иди: һәгиги феодал суверенлийини [dominium] крал, аристократия вә и. а. гәсб эдир; феодалла кәндли ичмалары арасындакы патриархал мүнасибәтләр тәһкимчилийә кәтириб чыхарыр; парселләшдирмә имканы сайәсиндә бир нөв *орта кәндли силки, «сүвариләр силки»* яранып вә анчаг ишғалчылыг мүһарибәләри вә колонизасия давам этдикчә кәндли йүксәлиб бу силкә чата биләр; лакин бу шәртләрин һәр икиси өзү дә онун тәнәззүлүнү сүр'әтләндирир. Бу дөвр гуртаран кими, — әсл орта силк ролу ойнамаға гадир олмаян бу «сүвариләр силки» аристократиянын лүмпен-пролетариатына чеврилир. Молдавия вә Валахиянын вә и. а. румын эһалиси ичәрисиндә феодал суверенлийинин вә кәндлиләрин талеи дә беләдир. Бу инкишаф нөвү о чәһәтдән мараглыдыр ки, бурада ишғал вә я ирг дуализми шәклиндә ара вәсилә олмадан, халис игтисади йолла тәһкимчилийин әмәлә кәлмәсини көстәрмәк олар...

37

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

2 декабр 1856-чы ил

...Сон заманлар Полша тарихи илә мәшғул оларкән мәндә Полшанын хейринә гәт'и әһвал-руһийә доғуран бир факт да белә бир тарихи фактдыр ки, 1789-чу илдән э'тибарән бүтүн ингилабларын күчү вә һәятилийи бунларын Полшая мүнасибәтилә олдугча дүрүст өлчүлүр. Полша онларын «харичи» термометридир. Буну Франса тарихи тимсалында этрафлы көстәрмәк олар. Бизим Алмания ингилабынын, һабелә Мачарыстан ингилабынын гыса дөврүндә бу нәзәрә чарпыр. I Наполеон да дахил олмагла, бүтүн ингилаби һөкумәтләрдән

[1] *Л. Мерославски.* «Авропа мүвазинәти чәрчивәсиндә поляк милләти һаггында». *Ред.*

еканә истисна Ичтимаи ничат комитәсидир, бу о мә'нада истиснадыр ки, о зәифлик үзүндән дейил, «инамсызлыг» үзүндән ишә гарышмагдан имтина этди. 1794-чү илдә онлар Полша үсянчыларынын мүвәккилини янларына чағырыб бу «вәтәндаша» белә суаллар вердиләр: «Сәбәб нәдир ки, халг диктатору сизин Костюшко өзү илә янашы олараг крал олмасына дөзүр, һәм дә элә бир крал ки, Костюшкоя йәгин мә'лум олдуғу кими, Русия тәрәфиндән тахта чыхарылмышдыр? Сәбәб нәдир ки, сизин диктатор «ишләк әлләрдән» кечмәк истәмәйән аристократлар гаршысында горхуя дүшүб кәндлиләри күтләви сурәтдә сәфәрбәрлийә алмаға чәсарәт этмир? Сәбәб нәдир ки, о, Краковдан узаглашдыгча, онун интибаһнамәләри өз ингилаби рәнкини итирир? Сәбәб нәдир ки, о, Варшавадакы халг үсянына *дәрһал* дар ағачлары илә диван тутду, һалбуки аристократ «вәтән хаинләри» мәһкәмә каркүзарлығынын сүрүндүрмәчилийи сайәсиндә азад кәзир вә я кизләнирләр? Чаваб верин!» Полша «вәтәндашына» анчаг сусмаг галырды.

Невшател вә Валанжен[1] һаггында сән нә дейәрсән? Бу һадисә мәнә Пруссия тарихи саһәсиндә әсла кифайәт олмаян мә'луматымы тамамламаг имканы верди. Доғрудан да үмум дүня тарихи һеч заман бундан даһа мискин бир шей яратмамышдыр. Анчаг адлары крал олан Франса кралларынын дөнүб һәгиги крал олмаларынын узун тарихи дә хырдачы мүбаризә, хәянәт вә фитнә-фәсадла долудур. Лакин бу — милләтин әмәлә кәлмәси тарихидир. Австрия тарихи — Алмания империясы вассалынын нечә өз ханәданынын гүдрәтинин әсасыны гойдуғу тарихи — бу чәһәтдән мараглыдыр ки, бу вассал алдатма йолу илә император ролу ойнайыб Шәрг, Боһемия, Италия, Мачарыстан вә и. а. илә долашыг мүнасибәтләрдән истифадә эдир; бу тарих, нәһайәт, она көрә мараглыдыр ки, һәмин ханәданын гүдрәти о дәрәчәдә артыр ки, Авропа бу дөвләтин бирдән кәлиб дүня монархиясы олачағындан горхмаға башлайыр. Пруссияда гәт'иййән белә бир шей йохдур. Пруссия һеч бир күчлү славян милләтини өзүнә табе этмәмишдир. 500 ил әрзиндә о һеч Померанияя да саһиб ола билмәмиш вә ону, нәһайәт, «дәйишмә» йолу илә әлдә этмишдир. Үмумиййәтлә Бранденбург маркграфлығы, Һокенсоллернләр ону әлә кечирдикдән бәри, *Силезиянын* истиласы истисна олмагла, һеч бир заман әсл *истилачылыг* этмәмишдир. Көрүнүр, бу онун *еканә* истилачылығы олдуғуна көрә дә II Фридрих «Еканә» адланыр! Бүтүн Пруссия тарихи — хырда фырылдаглардан, әлә алмагдан, ачыгча пулла әлә кечирмәкдән, мирас ардынча

[1] Маркс, өз феодал имтиязларыны гайтармаг вә Пруссия кралынын сүзерен һүгугларыны бәрпа этмәк мәгсәдилә Невшател вә Валанжен задәканларынын 1856-чы илдәки монархист гиямыны нәзәрдә тутур, Үсян Исвечрә һөкумәти тәрәфиндән тезликлә ятырылмышды. *Ред.*

гачмагдан вә саир бу кими рәзаләтдән ибарәтдир. Феодализм тарихиндә мараглы олан һәр шей: сүзеренин вассалларла мүбаризәси, шәһәрләрә гаршы фитнәләр вә и. а. — бүтүн бунлар бурада чох хырда бир оюнчаг шәклиндәдир, чүнки бурада шәһәрләр хырдачы вә сүстдүр, феодаллар һеч бир шейә ярамаян күт адамлардыр, өлкәнин али һөкмдары исә өзү бир һечдир. Реформасия заманы, һабелә Франса ингилабы заманы биз бурада хәянәтин мүхтәлиф формаларыны, битәрәфлик, айрылыгда бағланан сүлһ көрүрүк. Пруссия краллары даим Русиянын, мәсәлән, Исвеч, Полша вә Саксония һаггында этдийи кими, башга торпаглары бөлүшдүрәркән онлара атдығы тикә далынча гачырлар. Һәм дә һакимләрин сияһисиндә бир-биринин ерини кечә-күндүз кими тутан чәми үччә характер сима раст кәлир — риякар, кичик забит вә тәлхәк. Сыра гайдасы анчаг064 сималарын өз ерини дәйишмәси үзүндән позулур, ени тип һеч бир заман мейдана чыхмыр. Дөвләт *мө'тәдиллик* сайәсиндә — aurea mediocritas [тән орталыг], — сәлигәли һесабдарлыг, ифратчылығын йохлуғу, һәрби низамнамәнин дәгиглийи, мүәййән бир ибтидаи баяғылыг вә «килсә низамнамәси» сайәсиндә яшайыр. Бунларын һамысы ийрәнчдир!..

1857-чи ил

38

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

25 сентябр 1857-чи ил

...Сәнин «Ордун»[1] чох яхшыдыр, анчаг онун һәчми мәни һейрәтә салды, зира мән билирәм ки, бу гәдәр чох ишләмәк сәнин үчүн нечә зәрәрлидир. Әкәр мән билсәйдим ки, сән кечә ярысына гәдәр ишләмәйә башлаячагсан, бүтүн бу һәнкамәни рәдд эдәрдим.

Ордунун тарихи мәһсулдар гүввәләрлә ичтимаи мүнасибәтләрин әлагәсинә олан көрүшүмүзүн доғрулуғуну ән айдын шәкилдә сүбут эдир. Үмумиййәтлә, игтисади инкишаф үчүн орду мүһүмдүр. Мәсәлән, әмәк һаггы илк дәфә гәдим инсанларын ордусунда тамам инкишаф этмишди. Һабелә ромалыларда *peculium castrense* [дүшәркә әмлакы] элә бир илк һүгуг формасы олмушдур ки, бурада аилә аталарына мәхсус олмаян дашынар мүлкиййәт гануни һесаб эдилмишдир. Эләчә дә сех гайдасы илк дәфә fabri [гошун янындакы сәнәткарлар] корпорасияларында мейдана кәлмишдир. Һабелә бурада илк дәфә олараг кениш мигясда машын тәтбиг эдилдийинә тәсадүф олунур. Һәтта металларын хүсусилә гиймәтли олмасы вә пул еринде ишләдилмәси, йәгин ки, Гримм даш дөврү кечдикдән сонра, илк дәфә металларын һәрби әһәмиййәти әсасында мейдана чыхмышдыр. Бир сәнае саһәси *дахилиндә* әмәк бөлкүсү дә һәмчинин илк дәфә ордуларда һәята кечирилмишдир. Сонра, буржуа чәмиййәтләринин бүтүн тарихини бурада йығчам, һәм дә габарыг бир шәкилдә көрүрүк. Бир заман вахтын олса, кәрәк мәсәләни бу нөгтейи-нәзәрдән тәһлил эдәсән.

Сәнин язында, мәним фикримчә, нәзәрдән гачырылан еканә чәһәтләр бунлардыр: 1) Әсл муздлу гошунун биринчи дәфә карфакенлиләрдә бөйүк мигясда вә бирдән-бирә мейдана

[1] Энкелсин «Орду» мәгаләси. *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс*. Әсәрләри, XI чилд, II һиссә. *Ред.*

кәлмәси (мән Карфакен гошуну һаггында бир нәфәр берлинлинин яздығы вә анҹаг бу яхынларда хәбәр тутдуғум әсәрини өзүмүз үчүн нәзәрдән кечирәрәм). 2) XV әсрдә вә XVI әсрин әввәлләриндә Италияда һәрби ишин инкишафы. Тактика фәндләри мәһз бурада һазырланмышды. Ери кәлмишкән демәлийәм ки, Макиавеллинин Флоренсия тарихиндә кондот'ерләрин нечә вурушдугларынын чох гәрибә тәсвири вардыр. Мән буну сәнин үчүн языб көтүрәрәм. Брайтона сәнин янына кәлсәм (нә вахт?), яхшысы будур ки, Макиавеллинин ҹилдини өзүмлә кәтирәрәм. Онун Флоренсия тарихи бир шаһ әсәрдир. Нәһайәт, 3) Асия һәрби системинин биринҹи дәфә иранлыларда мейдана кәлдийи шәкли; сонралар бу системә эн мүхтәлиф дәйишикликләрлә монголларда, түркләрдә вә и. а. тәсадүф олунур...

39

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

24 ноябр 1857-чи ил

...Ҹонс чох ахмаг бир рол ойнайыр. Сән билирсән ки, о, бөһрандан чох әввәл, — башга нииййәти олмадан, садәҹә сакитлик дөврүндә тәшвигат үчүн бир бәһанә тапмаг мәгсәдилә, — чартистләр конфрансы чағырылмасыны нәзәрдә тутмушду вә бу конфранса буржуа радикаллары да (тәкҹә Брайт дейил, һабелә Кәннинһәм кими ҹәнаблар да) дә'вәт эдилмәли иди. Үмумиййәтлә буржуаларла сазиш бағланмасы нәзәрдә тутулурду, һәм дә *онлар* фәһләләрә бүтүн яшлы кишиләр үчүн сечки һүгугу вермәйә разы олсалар, кизли сәсвермә әлдә этмәли идиләр. Бу тәклиф чартистләр партиясында парчаланмалара сәбәб олду, бу да она кәтириб чыхартды ки, Ҹонс өз лайиһәсиндән даһа мөһкәм япышмаға башлады. Бөһрандан истифадә этмәк вә тәшвигат үчүн баҹарыгла сечилмәйән бәһанәни әсл тәшвигатла әвәз этмәк еринә о өз мә'насыз уйдурмасындан инадла япышмышдыр вә буржуазия илә әмәкдашлыг тәблиғ этмәклә фәһләләри һиддәтләндирир, эйни заманда буржуазияда да өзүнә гаршы, азаҹыг да олсун, э'тимад доғурмур. Бә'зи радикал гәзетләр ону тамамилә мәһв этмәк үчүн она ялтаглыг эдир. Онун өзүнүн гәһрәман э'лан этдийи вә өз конфрансынын сәдри тә'йин этдийи гоча эшшәк Фрост онун өз гәзетиндә она гаршы чох кобуд бир мәктуб дәрҹ этдирәрәк, бу мәктубда һәмчинин беләдейир: әкәр о, Ҹонс, буржуазия илә әмәкдашлығы зәрури һесаб эдирсә, — белә бир әмәкдашлыг *олмадан* исә *һеч бир иш* көрмәк мүмкүн

дейилдир, — онда гой вичданла һәрәкәт етсин. Ким она ихтияр вермишдир ки, мүттәфигләрин *хәбәри олмадан* конфрансын програмыны тәртиб етсин? Ким ону вәкил етмишдир ки, Фросту сәдр тә'йин етсин, өзү исә диктатор ролу ойнасын вә и. а.? Беләликлә, Чонс енкәлә дүшмүшдүр вә биринчи дәфә олараг нәинки *ахмаг,* һәтта *икимә'налы рол* ойнайыр. Мән ону чохдан көрмәмишәм, анчаг инди ону кедиб көрмәк истәйирәм. Мән ону вичданлы адам һесаб едирәм, Инкилтәрәдә исә *ичтимаи хадим* өзүнү ахмаглыгла вә и. а. мәһв едә билмәз, буна көрә дә бүтүн иш онун өзүнүн өзү үчүн гурдуғу тәләдән мүмкүн гәдәр тез чыхмасындадыр. Бу ешшәк һәр шейдән әввәл партия *јаратмалыдыр,* бундан өтрү исә фабрик округларына кетмәлидир. Онда радикал буржуалар өзләри онун јанына кәлиб сазиш әлдә етмәјә чалышарлар.

Салам.

Сәнин *К. М.*

1858-чи ил

40

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

14 январ 1858-чи ил

...Мәним хейли мүвәффәгиййәтләрим вардыр. Мәсәлән, индийәдәк олдуғу шәкилдә бүтүн мәнфәәт нәзәриййәсини бир кәнара атдым. Һекелин тәсадүфән әлимә кечән «Мәнтигини» енидән варагламағым материалы ишләмәк *методунда* мәнә чох кәрәк олду, — Фрейлиграт Һекелин әввәлләр Бакунинә мәхсус олан бир нечә чилдини тапыб мәнә һәдиййә көндәрмишди. Әкәр бир заман енидән бу чүр ишләр үчүн вахт кәлиб чатса, Һекелин кәшф етдийи, лакин эйни заманда мистикләшдирдийи методдакы *расионал чәһәти* мән ади инсан дүшүнчәси үчүн мүйәссәр шәкилдә һәвәслә ики вә я үч чап вәрәгиндә шәрһ едәрдим...

41

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

1 феврал 1858-чи ил

...Айдын Лассалын «Гаранлыг Һераклити»[1] әслиндә бир шакирд чызмагарасыдыр. Һераклитин иддиа илә инкарын вәһдәтини өзүнә айдынлашдырмаг үчүн истифадә етдийи чохлу образлардан һәр бири мүнасибәтилә Лассал ортая чыхыб Һекелин «Мәнтигиндән» бизә бир парча тәгдим едир вә «Мәнтиг» бунун нәтичәсиндә чәтин ки, газанмыш олур. Һәм дә буну едәркән һәмишә о гәдәр чох сөз ишләдилир ки, елә бил бир мәктәбли ортая чыхыб она верилән дәрсдә көстәрмәлидир ки, о һәм «маһиййәти», һәм «һадисәни», һәм дә «диалектик просе-

---

[1] *Ф. Лассал.* «Ефесли Гаранлыг Һераклитин фәлсәфәси». *Ред.*

си» мәнимсәмишдир. Әкәр мәктәбли зирәклик көстәриб бу чүр философлуг едә билирсә, онда әмин олмаг олар ки, онун тәфәккүр просеси анчаг дүрүст көстәрилмиш ресепт үзрә, дүрүст мүәййән эдилмиш формаларда давам эдәчәкдир. Бизим Лассал да беләдир. О санки Һекелин «Мәнтигини» Һераклит васитәсилә өзүнә айдынлашдырмаг мәгсәдини гаршысына гоймушдур вә даим бу просеси енидән башлайыр. Һәм дә өзүнү ағласығмаз бир элм дәрясы кими нәзәрә чарпдырыр. Лакин һәр бир мә'луматлы адам билир ки, вахтын вә пулун олан-дан сонра, һабелә ч. Лассал кими истәдийин заман лап Бонн университетинин китабханасындан эвә китаб кәтирдә биләндән сонра, бу чүр бир ситат сәркиси дүзәлтмәк нә гәдәр дә асандыр. Эһтимал ки, бу оғлан һәмин көз гамашдыран филоложи либасда өзүнә һәдсиз дәрәчәдә тәкәббүрлү көрүнүр, о, өмрүндә биринчи дәфә гәшәнк костюм кеймиш бир адам кими инчәлик көстәрир. Һераклитдә һөкм сүрән спекулятив анлайышлар филологларын чохуна *ябанчы* олдуғуна көрә, әлбәттә, һәр бир һекелчинин шүбһәсиз үстүнлүйү бундадыр ки, филологун баша дүшмәдийи шейи баша дүшүр. (Доғрудан да *алманча* данышаркән философ олмаян бир адамын *юнанча* данышаркән, йә'ни анчаг юнан дилини өйрәндийинә көрә философ олмасы гәрибә оларды.) Буну садәчә өзлүйүндә айдын бир шей һесаб этмәк әвәзиндә, ч. Лассал бүтүн бунлары бизә гондарма Лессинг руһунда тәгдим эдир. Иши кифайәт гәдәр билмәдән данышан филологларын янлыш нәтичәләринин әксинә олараг, о, Һекел шәрһинин доғру олдуғуну адвокатлара мәхсус узунчулугла сүбут эдир. Беләликлә, биз ики гат һәзз алырыг: әввәлән, демәк олар, артыг унутмуш олдуғумуз диалектик шейләр бизә бүтүн тәфәррүаты илә енидән тәсвир эдилир; икинчиси дә, бу «спекулятив ирс» бизә гейри-спекулятив филологларын әксинә олараг, ч. Лассалын хүсуси бир филоложи-юридик мәһарәт вә әлламәлийинин мәһсулу кими тәгдим эдилир. Һәм дә индийәдәк Һераклитин гәт'ййән баша дүшүлмәдийини сөйләйән Лассалын ловғалығына бахмаяраг, о, Һекелин «Фәлсәфә тарихиндә» дедикләринә эслиндә *гәт'ййән һеч бир ени шей* әлавә этмәмишдир. О анчаг мүхтәлиф тәфәррүаты кениш шәрһ эдир ки, бунун үчүн дә әлбәттә, ики чап вәрәги тамамилә кифайәт оларды. Хүсусилә дә бу оғланын һеч ағлына да кәлмир ки, диалектиканын өзү һаггында мүәййән тәнгиди фикирләр сөйләсин. Әкәр Һераклитин бүтүн парчалары бир ерә топланса, бунлар чәтин ки, ярым чап вәрәги гәдәр олсун. Анчаг дәһшәтли «адамын» вәсаити илә китаб чап этдирән шәхс белә бир мүнасибәтлә 60 вәрәглик ики чилд бурахмағы өзүнә мүсаидә эдә биләр.

«Гаранлыг Һераклитдә» бир кәлам вардыр ки, бурада о бүтүн шейләрин өз экслийинә чеврилмәсини изаһ этмәк истә-

йәрәк дейир: «Беләликлә гызыл бүтүн шейләрә чеврилир, бүтүн шейләр исә гызыла чеврилир». Лассал дейир ки, гызыл бурада пулдур (бу доғрудур), пул исә дәйәрдир. Беләликлә, идеал шей — үмуми, ваһид шейдир (дәйәрдир), шейләр, реаллыг исә — хүсуси, чохлу шейдир. О белә бир гәрибә мүддәаны она көрә ирәли сүрүр ки, узун гейддә өзүнүн сияси игтисаддакы кәшфләринин чиддилийини көстәрсин. Бурада һәр кәлмә башы сәһв вардыр, лакин бунларын һамысы һейрәт эдиләчәк гәдәр иддиалы шәкилдә тәгдим эдилир. Мән бу гейддән көрүрәм ки, о өзүнүн икинчи бөйүк әсәриндә сияси игтисады Һекелчәсинә шәрһ этмәйә һазырлашыр. Лакин о бурада, өзү үчүн нә гәдәр чох кәдәрли олса да, көрәчәкдир ки, тәнгид йолу илә элми кәтириб диалектикчәсинә шәрһ эдилә биләчәк дәрәчәйә чатдырмаг бир шейдир, белә бир системин анчаг зәиф әламәтләринә малик олуб бунлара абстракт, һазыр бир мәнтиг системини тәтбиг этмәк исә тамамилә башга бир шейдир.

Онун биринчи тәкәббүрлү мәктубундан сонра сәнә яздығым кими, көһнә Һекелчиләр вә филологлар бөйүк ингилабчы шөһрәти газанан бу чаван оғланда бу гәдәр көһнә бир маһиййәт тапмагла йәгин ки, чох мәмнун олмушлар. Һәм дә о өзүнун яхшы гәбул эдилмәсини тә'мин этмәк үчүн ялтаглыг эдиб һәр тәрәфә баш әйир. Китабы нәзәрдән кечирән кими, сәнә көндәрәрәм.

Салам.

Сәнин *К. М.*

42

МАРКС — Ф. ЛАССАЛА

22 феврал 1858-чи ил

Әзиз Лассал!

Нутт, нәһайәт, «Һераклити» мәнә көндәрди. Ону охуян кими, онун һаггында өз рә'йими сәнә билдирәрәм. Лакин бир гәдәр көзләмәлисән, чүнки мәһз инди бош вахтым сон дәрәчә аздыр. Шәхсән мән натурфәлсәфә чәһәтдән стоикләрин Һераклитә мүнасибәтини онларын өзүндә тәдгиг этмәмишәм, зира мәнә элә кәлирди ки, бу фәнндә онлар там бир шакирд кими һәрәкәт эдирләр. Эпикурда исә, эксинә, этрафлы көстәрмәк олар ки, о, Демокритин натурфәлсәфәсини әсас тутса да, һәр ердә мәсәләнин әсас чәһәтини экс тәрәфә чевирир. Сисерону вә Плутархы буну баша дүшмәмәкдә чәтин төһмәтләндирмәк олар, ахы һәтта Бейл вә Һекелин «өзү» кими бу гәдәр инчә зәкалы адамлар да дүшүнүб буна чатмамышлар. Һәм дә фәл-

сәфә тарихини илк дәфә бүтөвлүкдә әһатә едән Һекелдән тәләб етмәк олмаз ки, тәфәррүатда сәһв етмәсин...

...Өз игтисади әсәримин нә вәзиййәтдә олдуғуну сәнә сөйләмәк истәйирәм. Доғрудан да артыг бир нечә айдыр ки, ону гәт'и ишләйиб һазырламагла мәшғулам. Лакин иш чох ләнк ирәлиләйир, чүнки бир чох илләр әрзиндә өз тәдгигатында башлыча об'ект етдийин иши гуртармаг истәдикдә, бунларын даим ени-ени чәһәтләри мейдана чыхыр вә бунлар ени дүшүнчәләр доғурур. Һәм дә мән өз вахтымын ағасы дейил, даһа чох онун гулуям. Мәним өзүм үчүн анчаг нечә галыр, бу нечә ишинә дә гара чийәр хәстәлийинин тез-тез тәкрар олунан кәскин ағрылары мане олур. Белә бир шәраитдә бүтүн әсәри айры-айры бурахылышларла нәшр едә билсәйдим, бу мәним үчүн ән әлверишли оларды. Бунун бәлкә белә бир үстүнлүйү дә оларды ки, нашир тапмаг асанлашарды, чүнки бу һалда саһибкар капиталы аз тәләб олунарды. Әкәр Берлиндә бир саһибкар тапмаг мүмкүн олуб-олмадығыны өйрәнсән, әлбәттә, мәни миннәтдар етмиш оларсан. «Бурахылышлар» дедикдә, мән, мәсәлән, Фишерин «Естетикасынын» тәдричән чыхдығы кими шейләри нәзәрдә тутурам.

Биринчи нөвбәдә чыхмалы олан әсәр *игтисади категорияларын тәнгидидир,* яхуд, истәсәниз, буржуа игтисадынын тәнгиди шәкилдә тәгдим едилән системидир. Бу эйни заманда системин шәрһи вә шәрһин өзүндә онун тәнгидидир. Бүтүн әсәрин нечә чап вәрәги олачағыны мән һәлә билмирәм. Әсәри һәлә чап етдирмәмиш бүтөвлүкдә һамысыны ишләмәк үчүн вахтым, раһатлығым вә вәсаитим олсайды, ону хейли йығчам шәкилдә верәрдим, чүнки мән йығчам шәрһ етмәк методуну һәмишә севмишәм. Белә бир шәкилдә — бәлкә дә, чамаатын баша дүшмәси үчүн даһа мүнасиб олан, лакин шүбһәсиз формая зәрәр вуран шәкилдә — бир-биринин ардынча кәлән айры-айры бурахылышларла чап етдикдә исә, әсәр лабүд сурәтдә бир гәдәр узаначагдыр. *Унутма:* бу иши Берлиндә дүзәлтмәйин мүмкүн олдуғуну *вә я олмадығыны* айдынлашдыран кими, зәһмәт олмаса, мәнә яз, чүнки орада мүмкүн олмаса, мән Һамбургда дүзәлтмәйә чалышарам. Дикәр чәтинлик дә бундадыр ки, бу ишә киришән нашир мәнә *һаггымы вермәлидир,* — бу зәрурәт үзүндән Берлиндә бүтүн иш позула биләр.

Шәрһ, мән онун үслубуну нәзәрдә тутурам, тамамилә елмидир вә, демәли, бу шәкилдә әсәр ади мә'нада полис гайдаларыны позмур. Бүтүн әсәр алты китаба бөлүнүр: 1. Капитал һаггында (бир нечә кириш фәслиндән ибарәтдир). 2. Торпаг мүлкиййәти һаггында. 3. Муздлу әмәк һаггында. 4. Дөвләт һаггында. 5. Бейнәлхалг тичарәт. 6. Дүня базары. Әлбәттә, мән әсәрин бә'зи ерләриндә башга игтисадчылары тәнгид етмәдән кечинә билмирәм, хүсусилә Рикардо илә мүбаһисә ет-

мәдән кечинә билмирәм, чүнки буржуа олмаг э'тибарилә о да *һәтта чидди игтисади нөгтейи-нәзәрдән* сәһвләр этмәйә мәчбурдур. Лакин бүтөвлүкдә сияси игтисадын вә сосялизмин тәнгиди вә тарихи башга бир әсәрин мөвзууну тәшкил этмәлидир. Нәһайәт, игтисади категорияларын, йә'ни мүнасибәтләрин инкишафынын гысача *тарихи очерки,* бу да үчүнчү әсәрдир. Лакин, ән нәһайәт, мән әвәличәдән һисс эдирәм ки, мәһз инди, он беш иллик тәдгигатдан сонра өз әсәрими, нәһайәт, яза биләчәйим бир заманда мәнә, чох эһтимал ки, харичдән чошгун һадисәләр мане олачагдыр. Анчаг нә этмәли. Әкәр мән чох кеч гуртарсам вә дүня даһа бу чүр шейләрлә марагланмаса, бунун тагсыры, көрүнүр, мәндә олачагдыр...

43

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

2 апрел 1858-чи ил

...Биринчи һиссәнин гысача мәзмуну беләдир. Һамысы алты китаба бөлүнәчәкдир: 1) Капитал һаггында. 2) Торпаг мүлкиййәти. 3) Муздлу әмәк. 4) Дөвләт. 5) Бейнәлхалг тичарәт. 6) Дүня базары.

I. Капитал дөрд бөлмәйә айрылыр: a) Үмумиййәтлә *капитал* (бу *биринчи бурахылышын мөвзуудур).* b) *Рәгабәт* вә я бир чох капиталларын бир-биринә тә'сири. c) *Кредит,* бунда капитал айры-айры капиталлар гаршысында үмуми үнсүр кими мейдана чыхыр. d) *Сәһмдар капиталы* онун (коммунизмә кәтириб чыхаран) ән мүкәммәл формасыдыр, бунунла бәрабәр онун бүтүн зиддиййәтләрилә бирликдә верилир. Капиталдан торпаг мүлкиййәтинә кечилмәси эйни заманда тарихи кечиддир, чүнки торпаг мүлкиййәтинин мүасир формасы феодал вә и. а. торпаг мүлкиййәтинә капиталын тә'сиринин мәһсулудур. Эйнилә дә торпаг мүлкиййәтиндән муздлу әмәйә кечилмәси тәкчә диалектик кечид дейил, һабелә тарихи кечиддир, чүнки мүасир торпаг мүлкиййәтинин сон мәһсулу һәр шейин базиси олан муздлу әмәйин үмумән гәрарлашмасыдыр. Даһа бәсдир (бу күн язмаг мәним үчүн чәтиндир), инди corpus delicti-йә [чинайәт мөвзууна] кечәк.

I. *Капитал. Биринчи бөлмә. Үмумиййәтлә капитал.* (Бүтүн бу бөлмәдә фәрз эдилир ки, әмәк һаггы һәмишә өз минимумуна бәрабәрдир. Әмәк һаггынын өз һәрәкәтләри вә онун минимумунун ашағы дүшмәси вә я галхмасы муздлу әмәк һаггындакы һиссәйә аиддир. Сонра торпаг мүлкиййәти сыфра бәрабәрләшдирилир, йә'ни айрыча игтисади мүнасибәт

олмаг э'тибарилә торпаг мүлкиййәтинә бурада һәлә еһтияч йохдур. Һәр бир мүнасибәти тәдгиг эдиркән һамысы һаггында бирдән данышмаг зәрурәтиндән анчаг белә бир йолла чәкинмәк олар.)

1. *Дәйәр.* Тамамилә әмәйин мигдарындан ибарәт эдилир; вахт әмәк өлчүсүдүр. Истеһлак дәйәри, — истәр она суб'ектив сурәтдә, әмәйин файдалылығы кими, истәрсә об'ектив сурәтдә, мәһсулун истеһлак дәйәри кими бахылсын, — бурада дәйәрин анчаг мадди илк шәрти кими мейдана чыхыр ки, бу да форманын игтисади мүәййәнлийиндән һәләлик тамамилә кәнарда галыр. Өзлүйүндә дәйәр әмәйин өзүндән башга һеч бир айры «маддәйә» малик дейилдир. Дәйәрин бу тә'рифи, илк дәфә Петтидә анчаг гейд эдилән вә Рикардода халис шәкилдә ишләнмиш олан бу тә'риф буржуа сәрвәтинин анчаг ән абстракт формасыдыр. Бу тә'риф өзлүйүндә артыг: 1) ибтидаи коммунизмин (Һиндистан вә и. а.), 2) һәлә мүбадиләнин тамамилә һөкм сүрмәдийи истеһсал үсулларынын, бүтүн инкишаф этмәмиш вә буржуа истеһсал үсулундан әввәлки истеһсал үсулларынын мәһв эдилмәсини нәзәрдә тутур. Бу бир абстраксия олса да, анчаг чәмиййәтин мүәййән игтисади инкишафы әсасында эдилә билән тарихи абстраксиядыр. Дәйәрин бу тә'рифинә гаршы бүтүн э'тиразлар я даһа аз инкишаф этмиш истеһсал мүнасибәтләриндән көтүрүлмүшдүр, я да элә бир долашыглыға әсасланыр ки, бу заман дәйәрин тәчрид эдилдийи вә буна көрә дә, дикәр тәрәфдән, һәмчинин дәйәрин даһа да инкишафы кими нәзәрдән кечирилә билән даһа конкрет игтисади тә'рифләр дәйәрә онун инкишаф этмәмиш бу абстракт формасында гаршы гоюлур. Буржуа сәрвәтинин даһа сонракы конкрет формаларына бу абстраксиянын нә кими бир мүнасибәтдә олмасы чәнаб игтисадчыларын өзләринә айдын олмадығы заман бу э'тиразлара мүәййән дәрәчәдә һагг газандырмаг оларды.

Дәйәрин үмуми характерик чәһәтләрилә онун мүәййән әмтиә шәклиндәки мадди варлығы вә и. а. арасындакы зиддиййәтдән — бу үмуми чәһәтләр сонра пулда мейдана чыхан эйни үмуми чәһәтләрдир — пул категориясы ирәли кәлир.

2. *Пул.*

Пул мүнасибәтинин дашыйычысы олмаг э'тибарилә нәчиб металлар һаггында бә'зи гейдләр.

а) *Пул өлчүдүр.* Стүартда, Аттвудда, Уркартда *идеал* өлчү һаггында бир нечә гейд; иш пуллары тәблиғ эдәнләрдә нисбәтән анлашыглы шәкилдәдир (Грэй, Брэй вә и. а. Бу мүнасибәтлә прудончулара бир нечә зәрбә). Әмтиәнин пула чеврилән дәйәри онун *гиймәтидир* ки, бу да һәләлик дәйәрдән анчаг белә *халис формал* фәрг шәклиндә мейдана чыхыр. Үмуми дәйәр ганунуна көрә, мүәййән мигдар пул бурада ан-

чаг мүәййән мигдар маддиләшмиш әмәйи ифадә едир. Пул әлчү олдуғуна көрә онун өз дәйәринин дәйишилмәсинин фәрги йохдур.

b) *Пулун мүбадилә васитәси олмасы вә я садә тәдавүл.*

Бурада һәмин тәдавүлүн анчаг садә формасынын өзүнү нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Бу форманын мүәййәнлийини инкишаф етдирән бүтүн чәһәтләр ондан кәнардадыр вә буна көрә дә анчаг сонралар нәзәрдән кечирилмәлидир. (Бунлар даһа чох инкишаф етмиш мүнасибәтләр олмасыны нәзәрдә тутур.) Әкәр әмтиәни Ә, пулу исә П адландырсаг, онда садә тәдавүлдә, доғрудур, ики дөвран вә я даирә олур: Ә — П — — П — Ә вә П — Ә — Ә — П (ахырынчысы с-йә кечиддир), лакин башланғыч нөгтә илә сон нөгтә әсла бир-биринә уйғун кәлмир вә я анчаг тәсадүфи олараг уйғун кәлир. Игтисадчылар тәрәфиндән мүәййән едилиб ганун дейилән ганунларын чохунда пул тәдавүлү онун өз даирәси дахилиндә дейил, даһа йүксәк һәрәкәтләрә табе олан вә бунларла мүәййән едилән бир шей кими нәзәрдән кечирилир. Бунларын һамысыны бир кәнара гоймаг лазымдыр. (Бу, гисмән кредит нәзәриййәсинә аиддир, гисмән дә пулун енидән ашкара чыхдығы, лакин өзүнүн даһа чох инкишаф етмиш мүәййәнлийиндә ашкара чыхдығы ерләрдә нәзәрдән кечирилмәлидир.) Демәли, бурада пул тәдавүл васитәсидир *(сиккәдир)*, лакин ейни заманда да гиймәтин (тәкчә ани олмаян) *реаллашмасыдыр. Гиймәт* мүәййән едиләркән әмтиәнин һәлә реал сурәтдә пула мүбадилә едиләндән әввәл идеал сурәтдә пула мүбадилә едилмиш олмасы кими садә тә'рифдән өзлүйүндә белә бир мүһүм игтисади ганун ирәли кәлир ки, *дөвр едән тәдавүл васитәләри күтләси гиймәтләрлә мүәййән едилир вә бунун әксинә олмур.* (Бурада һәмин мәсәлә илә әлагәдар мүбаһисә һаггында бир нечә тарихи гейд.) Сонра бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, дөвриййә сүр'әти күтләни [пул күтләсини] әвәз едә биләр, лакин ейни заманда чәрәян едән мүбадилә әмәлиййатлары үчүн *мүәййән күтлә* лазымдыр, чүнки бунларын өзү бир-биринә плюс вә минус мүнасибәтиндә, йә'ни бир-бирини пуча чыхармаг мүнасибәтиндә олмур, лакин бурада ондан анчаг әввәлчә едилән бир гейд кими бәһс етмәк лазым кәлир. Бурада мән һәмин бөлмәни даһа кениш шәрһ етмирәм. Анчаг буну да гейд едим ки, Ә — П вә П — Ә әмәлиййатына бөлүнмә, бөһранларын мүмкүн олдуғуну ифадә едән ән абстракт вә сәтһи формадыр. Тәдавүл едән күтләнин [пул күтләсинин] гиймәтләрлә мүәййән едилдийи ганунун инкишаф етдирилмәсиндән белә бир нәтичә чыхыр ки, бурада чәмиййәтин һеч дә бүтүн һалларында мөвчуд олмаян илк шәртләр яраныр; буна көрә дә, мәсәлән, пулун Асиядан Ромая ахыб кәлмәсини вә бунун о заманкы гиймәтләрә тә'сирини мүасир тичарәт шәраитинә садәчә бә-

рабәр тутмаг мә'насыздыр. Ән абстракт тә'рифләр, бунлара даһа дүрүст бахылдыгда, һәмишә сонракы конкрет, мүәййән тарихи базиси көстәрир. (Бунун сәбәби исә айдындыр, чүнки бу мүәййәнликдә һәмин тә'рифләр мәһз бундан тәчрид эдилмишдир.)

c) *Пулун пул олмасы.* Бу, П — Ә — Ә — П формасынын инкишафыдыр. Пул дәйәрин тәдавүлә нисбәтән мүстәгил варлығыдыр: абстракт сәрвәтин мадди варлығыдыр. Бу өзүнү артыг тәдавүлдә көстәрир, чүнки пул нәинки тәдавүл васитәси кими мейдана чыхыр, һабелә гиймәти реаллашдырыр. Бу а) вә b) анчаг функсиялар кими мейдана чыхдығы һәмин с) олмаг э'тибарилә пул мүгавиләләр бағланмасында үмуми әмтиәдир (бурада пулун, иш вахты илә мүәййән эдилән дәйәринин дәйишиклийи әһәмиййәтли олур), дәфинә йығмаг об'ектидир. (Бу функсия һәлә бу күнә гәдәр дә Асияда, үмумиййәтлә гәдим дүнyада вә орта әсрләрдә мүһүм рол ойнайыр; һазырда бу функсия анчаг банк ишиндә табе шәкилдә мөвчуддур. Бөһран заманлары енә бу формада пулун бөйүк әһәмиййәти олур. Бу формадакы пул онун доғурдуғу үмумдүня тарихи янылмаларла әлагәдар сурәтдә нәзәрдән кечирилир вә и. а. Онун дағыдычы хассәләри вә и. а.) Дәйәри мейдана чыхаран бүтүн йүксәк формаларын реаллашдырылмасыдыр; бүтүн дәйәр мүнасибәтләринин заһирән баша чатдығы гәт'и формалар. Лакин пул бу формада һәрәкәтсиз галараг, даһа игтисади мүнасибәт олмур, бу мүнасибәт пулун мадди дашыйычысы олан гызыл вә күмүшдә сөнүб кедир. Дикәр тәрәфдән, пул тәдавүлә дахил олуб енидән Ә илә мүбадилә олундуғуна көрә, ахырынчы просес — әмтиәнин истеһлакы да игтисади мүнасибәтдән кәнар олур. Садә пул тәдавүлү өз-өзүнә тәкрар истеһсал принсипини әһатә этмир вә буна көрә дә ону өз чәрчивәсиндән кәнарда ахтармаға мәчбур эдир. Пулда, — онун тә'рифләринин инкишафынын көстәрдийи кими, — белә бир тәләб вардыр ки, тәдавүлә дахил олан, бурада галан вә эйни заманда да өзү өзүнү фәрз эдән дәйәр, — йә'ни *капитал* олсун. Бу кечид эйни заманда да тарихи кечиддир. Капиталын чох гәдим формасы һәмишә пулу инкишаф этдирән тичарәт капиталыдыр. Эйни заманда да пулдан вә я истеһсала йийәләнән тачир капиталындан һәгиги капитал мейдана кәлир.

d) Өзлүйүндә нәзәрдән кечирилән бу садә тәдавүл, — бу исә буржуа чәмиййәтинин сәтһидир вә бурада ону [садә тәдавүлү] доғуран даһа дәрин просесләр силинмишдир, — мүбадилә суб'ектләри арасында формал вә ани фәргдән башга һеч бир фәрг олдуғуну көстәрмир. *Бу, азадлыг, бәрабәрлик вә «әмәйә» әсасланан мүлкиййәт аләмидир.* Бурада дәфинә йығмаг формасында мейдана чыхан йығым анчаг даһа артыг гәнаәт-

чиллик вә и. а. нәтичәсидир. Бир тәрәфдән, игтисади аһәнкдарлыг тәблиғ едәнләрин, мүасир фритредерләрин (Бастиа, Кэри вә и. а.) бу ән сәтһи вә абстракт мүнасибәти даһа чох инкишаф етмиш истеһсал мүнасибәтләринә вә онларын антагонизмләринә, *онларын* һәгигәти олараг тәтбиг етмәк кими баяғы һәрәкәти. Прудончуларын вә бу чүр сосялистләрин һәмин еквивалентләр мүбадиләсинә (вә я белә фәрз едилән мүбадиләйә) уйғун кәлән бәрабәрлик вә и. а. идеяларыны, һәмин мүбадиләнин сәбәб олдуғу вә башландығы бәрабәрсизлийә вә с. гаршы гоймаг кими баяғы һәрәкәти. Бу саһәдә мәнимсәмә гануну әмәк васитәсилә мәнимсәмәкдән, еквивалентләр мүбадиләсиндән ибарәтдир, белә ки, мүбадилә анчаг ейни дәйәри верир, лакин башга бир маддиләшмә шәклиндә верир. Бир сөзлә, бурада һәр шей «чох көзәлдир», лакин һәр шей дәһшәтли бир сона кәлиб чыхыр, һәм дә мәһз еквивалентлик гануну нәтичәсиндә кәлиб чыхыр. Инди биз кәлиб чатырыг мәһз

3. *Капитала*. Бу, әслиндә, һәмин биринчи бурахылышда ән мүһүм чәһәтдир ки, бу барәдә сәнин рә'йини хүсусилә билмәк истәйирәм. Лакин бу күн мән мәктубу давам етдирә билмирәм. Өд мәсәләси мәнә имкан вермир ки, язым, башымы кағыз үзәриндә ашағы салдыгда исә, башым һәрләнир. Демәли, кәлән дәфә.

Салам.

Сәнин *К. М.*

44

ЕНКЕЛС — МАРКСА

14 июл 1858-чи ил

... Ери кәлмишкән дейим. Һекелин вә'д етдийин «Тәбиәт фәлсәфәсини» мәнә көндәрсәнә. Инди бир гәдәр физиолокия илә мәшғул олурам, сонра да мүгайисәли анатомия илә мәшғул олмаг фикриндәйәм. Бу елмләрдә лап бу яхынларда кәшф едилән халис фәлсәфи шейләр вардыр. Мән чох билмәк истәйирәм ки, көрүм гоча бүтүн бунлардан мүәййән бир шейи ирәличәдән көрмүшдүрмү. Бир шей шүбһәсиздир: әкәр о өз «Тәбиәт фәлсәфәсини» *инди* язсайды, бу шейләрин һамысы һәр тәрәфдән онун үзәринә яғарды. Һәрчәнд, үмумиййәтлә десәк, сон отуз ил әрзиндә тәбиәтшүнаслыгда әлдә едилән мүвәффәгиййәтләр чох аз адама мә'лумдур. Физиолокия үчүн, әввәлән, үзви кимя саһәсиндәки чох бөйүк мүвәффәгиййәтләрин, икинчиси, дүзкүн истифадә едилмәси анчаг сон ийирми ил әр-

зиндә өйрәнилән микроскопун һәллэдичи әһәмиййәти олмушдур. Микроскопдан истифадә эдилмәси кимянын мүвәффәгиййәтләриндән даһа мүһүм нәтичәләрә кәтириб чыхармышдыр. Бүтүн физиолокияны ингилабиләшдирән вә мүгайисәли физиолокияны мүмкүн эдән башлыча шей һүчейрәнин кәшфидир; буну биткидә Шлейден, һейван организминдә исә Шванн (1836-чы илә яхын) кәшф этмишдир. Һәр шей һүчейрәдир. Һүчейрә Һекелин өзүндә-варлығыдыр вә өз инкишафында тамамилә Һекелин бәһс этдийи просеси кечир, нәһайәт, ондан «идея», мүәййән биткин организм инкишаф эдир.

Гоча Һекели чох севиндирә биләчәк дикәр нәтичә — физикада гүввәләрин гаршылыглы тә'сиридир[1], яхуд элә бир ганундур ки, буна көрә, мүәййән шәраитдә механики һәрәкәт, йә'ни механики гүввә (мәсәлән, сүртүнмә йолу илә) истилийә, истилик — ишыға, ишыг — кимйәви әлагәйә, кимйәви әлагә (мәсәлән, волта сүтунунда) — электрикә, бу ахырынчы исә — магнетизмә чеврилир. Бу кечидләр һабелә башга чүр дә һәр ики истигамәтдә баш верә биләр. Һазырда, ады ядымда олмаян бир инкилис сүбут этмишдир ки, бу гүввәләр тамамилә мүәййән кәмиййәт нисбәтләриндә бир-биринә кечир, белә ки, мүәййән бир гүввәнин, мәсәлән электрикин мүәййән мигдары һәр бир башга гүввәнин, мәсәлән, магнетизмин, ишығын, истилийин, кимйәви әлагәнин (мүсбәт вә я мәнфи, бирләшдирән вә я айыран) вә һәрәкәтин мүәййән мигдарына мувафиғдир. Беләликлә, кизли истилик һаггындакы мә'насыз нәзәриййә бир кәнара атылыр. Мәкәр бу, рефлектив мүәййәнликләрин нечә бир-биринә кечдийи һаггында чох көзәл бир мадди мисал дейилдирми?

Һәр нечә олса да, мүгайисәли физиолокияны өйрәниркән, инсаны бүтүн башга һейванлардан идеалистчәсинә йүксәк тутмаға гаршыән бөйүк бир нифрәт бәсләмәйә башлайырсан. Һәр аддымда инсанын гурулушунун галан мәмәлиләрин гурулушуна тамамилә уйғун кәлдийинә тәсадүф эдирсән; әсас чәһәтләри э'тибарилә бу уйғунлуг бүтүн онурғалылара да вә һәтта — даһа кизли шәкилдә — һәшәрата, хәрчәнкәохшар һейванлара, сохулчанлара вә и. а. аиддир. Кәмиййәт сырасында кейфиййәт сычрайышы һаггында Һекелин бәһси дә бурая чох көзәл уйғун кәлир. Ән нәһайәт, ибтидаи инфузорилэрдә биз илк нүмунәйә, мүстәгил һәят сүрән садә һүчейрәйә кәлиб чыхырыг ки, бу да енә ибтидаи биткиләрдән (бирһүчейрәли көбәләкләрдән

---

[1] Энкелс бурада энеркиянын чеврилмәси ганунундан бәһс эдир. О, «гүввә» сөзүнү ишләдир, чүнки онун заманында һәлә «гүввә» анлайышы илә «энеркия» анлайышы арасында айдын бир фәрг гоюлмурду. «Гүввә» сөзү илә һәм әсл мә'надакы гүввә (Нүтона көрә), һәм дә энеркия ифадә эдилирди. *Ред.*

—картоф вә үзүмдә хәстәлик төрәдән көбәләкчикләрдән) вә йүксәк инкишаф дәрәчәләриндә олан рүшеймләрдән, һәтта инсан юмуртасындан вә сперма чисимчикләриндән һисс эдиләчәк һеч бир шейлә фәргләнмир; заһирән бу һүчейрә чанлы организмдәки мүстәгил һүчейрәләрдән (ган чисимчикләри, эпители вә селикли гиша һүчейрәләри, вәз вә бөйрәкләрин ифраз этдийи һүчейрәләр вә и. а.) фәргләнмир...

45

ЭНКЕЛС — МАРКСА

7 октябр 1858-чи ил

...Чонс әһвалаты ийрәнчдир. О бурада митинг дүзәлдиб тамамилә ени иттифаг руһунда данышырды. Бу әһвалатдан сонра, йәгин, доғрудан да белә бир нәтичәйә кәлмәк олар ки, инкилис фәһлә һәрәкаты һәлә инкишаф эдиб яшамаға гадир олан ени бир форма алмамыш өз көһнә ән'әнәви чартист формасында тамамилә мәһв олмалыдыр. Лакин бу ени форманын нә кими бир форма олачағыны ирәличәдән көрмәк чәтиндир. Фикримчә, Чонсун ени дөнүшүнә, һәмчинин белә бир иттифаг йолунда әввәлләр эдилән бүтүн аз-чох мүвәффәгиййәтли чәһдләрә сәбәб, йәгин, будур ки, инкилис пролетариаты ишдә кетдикчә даһа чох буржуалашыр, белә ки, бүтүн милләтләр ичәрисиндә ән чох буржуа олан бу милләт, көрүнүр, ән нәһайәт иши о ерә чатдырмаг истәйир ки, буржуазия илә *янашы олараг,* буржуа аристократиясы вә буржуа пролетариаты олсун. Әлбәттә, бүтүн дүняны истисмар эдән бир милләт тәрәфиндән бу мүәййән дәрәчәйә гәдәр ганунидир. Бурада анчаг бир нечә чох пис ил көмәк эдә биләр, лакин гызыл мә'дәнләри кәшф эдилдийи вахтдан бәри бу илләрин кәлиб чатмасыны көзләйиб көрмәк, көрүнүр, о гәдәр дә асан дейилдир[1]...

---

[1] Чонсун буржуазия илә сазишчилик сиясәтинә тәрәф дөнүшү сонралар онунла Маркс арасында әлагәнин кәсилмәсинә сәбәб олду. 1859-чу ил февралын 1-дә Маркс Вейдемейерә язмышды:

«Эрнст Чонс илә әлагәни кәсдим. Дәфәләрлә этдийим хәбәрдарлыға бахмаяраг вә нә баш верәчәйини, йә'ни онун өзүнү мәһв эдәчәйини вә чартист партиясыны позачағыны она габагчадан дүрүст сөйләдийимә бахмаяраг, — о енә дә радикал буржуаларла сазиш тәшәббүсләри йолуна кечди. Инди о мәһв олмуш бир адамдыр, инкилис пролетариатына онун вурдуғу зәрәр исә сон дәрәчә бөйүкдүр. Сәһв, әлбәттә, дүзәлдиләчәкдир, лакин һәрәкәт үчүн ән әлверишли фүрсәт әлдән верилмишдир. Дөйүш әрәфәсиндә кенералы дүшмән тәрәфинә кечән бир орду тәсәввүр эт». *Ред.*

46

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

[8 октябр] 1858-чи ил

...Дүня тичарәтиндә никбин бир дөнүшүн баш вердийи һазыркы шәраитдә (һәрчәнд Лондон, Парис вә Нју-Јорк банкларында топланан чохлу пул сүбут эдир ки, ишләр һәлә һеч дә өз гайдасында дейилдир) тәсәлли верән чәһәт һеч олмазса будур ки, Русијада *ингилаб башланмышдыр,* чүнки мән Петербургда «нотаблларын» чағырылмасыны[1] бу ингилабын башланғычы һесаб эдирәм. Пруссијада да инди ишләр 1847-чи илдәкиндән писдир вә Пруссија вәлиәһдинин буржуазијаја рәғбәти һаггындакы күлүнч хәјаллар бир түстү кими учуб кедәчәк вә онун ерини гызғын бир гәзәб тутачагдыр. Франсызлар үчүн буну јәгин этмәк зәрәрли олмаз ки, дүня, онларсыз да, Пенсилванијада дейилдийи кими mov't һәрәкәт эдир. Эйни заманда славјанлар арасында, хүсусилә Боһемијада, гейриади һәрәкат баш вермәкдәдир; бунлар эксингилаби руһда олсалар да, һәр һалда һәрәкат үчүн фермент хидмәти көрүр. 1854—55-чи илләрдә Русија илә мүһарибә нә гәдәр чүз'и олса да вә онун нәтичәләри руслара нә гәдәр аз тә'сир көстәрмиш олса да (бу мүһарибә даһа чох түркләрә зәрәр вурмушдур), һәр һалда, көрүнүр, һадисәләрин инди Русијада мүшаһидә этдијимиз дөнүшүнү сүр'әтләндирмишдир. Алманлары өзләринин ингилаби һәрәкатында тамамилә Франсадан асылы эдән еканә шей Русијанын һәрәкәти иди. Московијада дахили һәрәкатын башланмасы илә бу мә'насыз вәзијјәт гуртарыр. Орада ингилаби һәрәкат даһа чох нәзәрә чарпачаг бир шәкил алан кими, биз јәгин эдә биләчәјик ки, һөрмәтли дөвләт мәшвәрәтчиси Гакстһаузен «чиновникләр» тәрәфиндән вә бу чиновникләрин тә'лим вердији кәндлиләр тәрәфиндән нечә мөһкәм әлә салынмышдыр.

Инкар этмәк олмаз ки, буржуа чәмијјәти өзүнүн он алтынчы эсрини икинчи дәфә кечирмишдир вә мән үмид эдирәм ки, биринчи он алтынчы эср ону доғурдуғу кими, икинчи он алтынчы эср дә онун үчүн дәфн зәнки олачагдыр. Буржуа чәмијјәтинин әсл вәзифәси, үмуми чәһәтләрдә олса да, дүня базары вә онун әсасында дуран истеһсал јаратмагдан ибарәтдир. Лакин ер дәјирми олдуғуна көрә Калифорнија вә Австралијанын колонизасијасындан, Чин вә Јапонија гапылары-

[1] Маркс Баш кәндли ишләри комитәсини (1858-чи ил) 1787-чи илдә Франсадакы нотабллар јығынчағына бәнзәдәрәк, Петербургда «нотабллар» јығынчағы адландырыр, чүнки Франсадакы нотабллар јығынчағы кими бу Комитә дә өлкәдә артмагда олан ингилаби һәјәчанла әлагәдар олараг монархијаны хилас этмәк мәгсәдилә чағырылмышды. *Ред.*

нын ачылмасындан сонра бу иши санки битмиш һесаб этмәк олар. Бизим үчүн чәтин мәсәлә будур: континентдә ингилаб лабүддүр вә дәрһал сосялист характери алачагдыр. Өлчүлмәз дәрәчәдә даһа кениш бир эразидә буржуа чәмиййәти һәлә дә йүксәлән хәтт үзрә инкишаф этдийинә көрә, ингилаб бу кичик кушәдә лабүд сурәтдә мәғлуб эдилмиш олмаячагдырмы?

Чинин өзүнә кәлдикдә, 1836-чы илдән бәри тичарәтин һәрәкәтини диггәтлә тәдгиг этмәк йолу илә бу нәтичәйә кәлмишәм ки, *әввәлән*, 1844-чү илдән 1846-чы иләдәк Инкилтәрә вә Америка ихрачынын йүксәлиши артыг 1847-чи илдә халис спекулясия олмуш вә сонракы он ил әрзиндә ихрач орта һесабла, демәк олар, дәйишилмәмиш шәкилдә галмыш, һалбуки Чиндән Инкилтәрә вә Америкая идхал сон дәрәчә артмышды. *Икинчиси*, беш лиман ачылмасы вә Һонконгун тутулмасы анчаг буна сәбәб олду ки, тичарәт Кантондан Шанхая кечди. Башга «тичарәт мәнтәгәләри» нәзәрә алынмыр. Бу базарын мүвәффәгиййәтсизлийинин әсас сәбәби, көрүнүр, тирйәк тичарәтидир вә әслиндә Чинә ихрач анчаг бу тичарәт һесабына артыр. Икинчи сәбәб өлкәнин дахили игтисади гурулушудур, онун әкинчилийинин чүз'и олмасыдыр вә и. а.; буну арадан галдырмаг үчүн чохлу вахт лазым кәләчәкдир. Инкилтәрәнин Чинлә олан индики мүгавиләси, мәним фикримчә, Петербург һөкумәтинин разылығы илә Палмерстон тәрәфиндән һазырланыб, лорд Эл'чин лап йола дүшәркән она верилән бу мүгавилә, башдан аяға фырылдагдыр...

1859-чу ил

47

МАРКС — Ф. ЛАССАЛА

4 феврал 1859-чу ил

Әзиз Лассал!

Ч-б Дункердән әлязмасынын[1] алынмасы хәбәри һәлә кәлмәмишдир, белә ки, мән һәлә әмин дейиләм ки, әлязмасы артыг *һөкумәт даирәләринин* әлиндән чыхмышдыр. Әлавә эдилән гәбздән көрүнүр ки, әлязмасы Лондондан январын 26-да көндәрилмишдир.

Мүһарибә һаггында: бурада *һамы* бу фикирдәдир ки, Италияда мүһарибә лабүддүр. Бир шей шүбһәсиздир: ч. Эммануилин инди зарафат этмәк һалы йохдур, ч. Бонапартын исә зарафат этмәк һалы йох иди. Онун һәрәкәтини мүәййән эдән шәртләр бунлардыр: 1) *Италян хәнчәри гаршысында горху.* Орсини вәфат этдийи замандан бәри о, арасы кәсилмәдән карбонариләрлә кизличә вичдансыз бир оюн ойнайырды, һәм дә «Клотилданын» әри *Плон-Плон* васитәчи ролу ойнамышдыр. 2) *Сон дәрәчә сыхынтылы малиййә вәзиййәти.* Доғрудан да, «динчлик заманы» франсыз ордусуну едиздирмәкдә давам этмәк мүмкүн олмур, Ломбардия исә яғлы тикәдир. Һәм дә мүһарибә оларса «һәрби истигразлар» да мүмкүн олар. Һәр һансы башга бир истиграз исә инди «мүмкүн дейилдир». 3) Сон ики ил әрзиндә Бонапарт Франсадакы бүтүн партияларын нәзәриндә нүфузуну күндән-күнә даһа чох итирирди, онун дипломатиясы да баштан-баша бир сыра мүвәффәгиййәтсизликләрдән ибарәт иди. Буна көрә дә онун нүфузунун бәрпа олунмасы үчүн нә исә бир шей баш вермәси *зәруридир.* Һәтта кәндләрдә дә тахыл гиймәтләринин сон дәрәчә ашағы олмасы үзүндән чох дейинирләр, одур ки, ч. Бонапарт тахыл амбарлары һаггындакы декретләри илә буғданын гий-

---

[1] Марксын илк дәфә 1859-чу илдә Берлиндә Ф. Дункер нәшриййатында чыхан «Сияси игтисадын тәнгидинә даир» әсәри нәзәрдә тутулур. *Ред.*

мәтини сүн'и сурәтдә йүксәлтмәйә әбәс ерә чалышмышдыр. 4) Русия — Түилри дүдәмәсини тәһрик эдир. Боһемияда, Моравияда, Галисияда, Чәнуби, Шимали вә Шәрги Мачарыстанда, Иллирияда вә и. а. панславист һәрәкаты вә Италияда мүһарибә васитәсилә Русия Австриянын һәлә дә она көстәрдийи мүгавимәти, демәк олар, һөкмән гырарды. (Русия өлкә дахилиндә аграр ингилабыны горху илә көзләйир вә һәр чүр дипломатик мәгсәдләр һәлә бир яна дурсун, харичи мүһарибә һөкумәт үчүн бир сипәр олмаг э'тибарилә, йәгин ки, арзу эдилән бир шейдир.) 5) Кечмиш Вестфалия кралынын оғлу ч. Плон-Плон вә онун күруһу (бу күруһа Жирарден вә мачар, поляк вә италян яланчы ингилабчыларындан ибарәт чох гарышыг бир дәстә башчылыг эдир) иши гәт'и нөгтәйә чатдырмаг үчүн әлиндән кәләни эдир. 6) Италияда Австрия илә мүһарибә элә бир еканә мүһарибәдир ки, папанын вә с. *ләһинә* вә азадлыг дейилән шейин *әлейһинә* ачыгча чыхмаг имканы олмаян Инкилтәрә бу мүһарибәдә, һеч олмазса башланғычда битәрәф галачагдыр. Әкәр Пруссия мүбаризәнин әввәлиндә ишә гарышмаг истәсә, — мән исә бу фикирдә дейиләм, — Русия ону тәһлүкә алтында сахлаярды.

Дикәр тәрәфдән, ч. Луи Бонапарт әсл, чидди мүһарибәдән сөзсүз сон дәрәчә горхур: 1) бу адам һәмишә шүбһә ичәрисиндәдир вә, бүтүн оюнчулар кими, онун әсла гәт'иййәти йохдур. О даим Рубикона сүрүнүб яхынлашырды, лакин ондан керидә дуран адамлар ону һәмишә орая итәләмәли олурдулар. 1851-чи илин декабрында Булон яхынлығында, Страсбург яхынлығында ону һәр дәфә өз планларына, нәһайәт, чидди янашмаға *мәчбур эдирдиләр*. 2) Франсада онун лайиһәсинин сон дәрәчә союг гаршыланмасы ону, әлбәттә, руһландырмыр. Күтләләр она э'тинасызлыгла янаширлар, лакин ири малиййәчиләр, сәнаечиләр, тачирләр, кешишләр партиясы, нәһайәт, йүксәк кенераллар (мәсәлән, Пелис'е вә Канробер) она билаваситә вә чидди мүгавимәт көстәрирләр. «Constitutionnel»-ин ловғалығына һәтта инанылса да, һәрби перспективләр доғрудан да парлаг дейилдир. Әкәр Франса үмумиййәтлә 700 000 адам йығса, ән кениш һесаба көрә, бунлардан 580 000 нәфәри һәрби хидмәтә бачарыглы олар. Бурадан: Әлчәзаир үчүн 50 000; жандармлар вә с. 49 000; Франсада шәһәрләри (Парис вә и. а.) вә галалары горумаг үчүн (ән азы) 100 000 нәфәр чыхылмалыдыр; Исвечрә, Алмания вә Белчика сәрһәдләриндә мүшаһидә ордусу олараг азы 181 000 нәфәр айрылмалыдыр. Галыр 200 000 нәфәр. Әкәр бурая һәтта кичик П'емонт ордусу да дахил эдилсә, бу, Минчио вә Адичедә күчлү мөвгеләр тутан австриялылара гаршы һеч дә үстүн бир гүввә тәшкил этмәз.

Һәр нечә олса да, инди Бонапарт кери чәкилсә, франсыз ордусу күтләсинин нәзәриндә тамамилә мәһв олар, одур ки, бу мүлаһизә ону ән нәһайәт һәр һалда чыхыш этмәйә мәҹбур эдә биләр.

Көрүнүр, сән бу фикирдәсән ки, белә бир мүһарибә Маҹарыстанда үсян доғурар. Мән буна чох шүбһә эдирәм. Австрия, әлбәттә, Галисия-Маҹарыстан сәрһәддинә Русияя гаршы мүшаһидә корпусу чыхарар вә бунунла да эйни заманда Маҹарыстаны зәрбә алтында сахлаяр. Маҹар полклары алман әяләтләриндә ерләшдириләр (чүнки онлар өз дүшмәнләри олан чехләр, сербләр, словенләр вә и. а. арасында ерләшдирилмәмишдир, чох һалларда исә бу беләдир).

Мүһарибә, әлбәттә, ҹидди вә ән нәһайәт ингилаби нәтиҹәләрә кәтириб чыхараҹагдыр. Лакин мүһарибә әввәлләр Франсада бонапартизмә көмәк эдәҹәк, Инкилтәрәдә вә Русияда дахили һәрәкаты зәифләдәҹәк, Алманияда милләтләр мәсәләсиндә ән хырда эһтирасларыы ҹошдураҹагдыр вә и. а. Буна көрә дә мүһарибә, мәним фикримҹә, ән әввәл һәр ҹәһәтдән эксингилаби тә'сир көстәрәҹәкдир...

48

МАРКС — Ф. ЛАССАЛА

19 апрел 1859-чу ил

...Бурада, Инкилтәрәдә, синфи мүбаризә ән фәрәһли бир шәкилдә инкишаф этмәкдәдир. Тәәссүф ки, һазырда һеч бир чартист гәзети йохдур, буна көрә дә артыг ики илә яхындыр ки, мән бу һәрәкатда өз әдәби иштиракымы даяндырмалы олмушам.

Инди дә «Франс фон-Зикинкенә»[1] кечирәм. Һәр шейдән әввәл онун композисиясыны вә һадисәләрин ҹанлы олмасыны тә'рифләмәлийәм, бу исә һәр һансы бир мүасир алман драмы һаггында дейилә биләҹәйиндән даһа артыгдыр. Икинҹиси, бу әсәрә халис тәнгиди мүнасибәти бир кәнара гойсаг, илк дәфә охудугда мәни чох һәйәҹанландырды, демәли, һиссийяты даһа артыг дәрәҹәдә үстүн олан охуҹулара бу әсәр даһа күчлү тә'сир көстәрәр. Бу чох мүһүм олан икинҹи ҹәһәтдир.

Инди дә мәсәләнин дикәр тәрәфи. *Әввәлән* — бу халис формал ҹәһәтдир, — инди ки, шеирлә язырдын, өз ямбларыны бир гәдәр даһа бәдии шәкилдә ишләйә биләрдин. Лакин

---

[1] Лассалын «Франс фон-Зикинкен» драмы. *Ред.*

пешәкар шаирләр бу сәлигәсизликдән пәрт олсалар да, мән буну үмумиййәтлә үстүнлүк һесаб эдирәм, чүнки бизим тәглидчи шаирләримиздә формал бир заһири көзәлликдән башга һеч бир шей галмамышдыр. *Икинчиси.* Сәнин дүшүнүб вердийин мүнагишә нәинки фачиәлидир, һәтта мәһз һәмин фачиәли мүнагишәдир ки, 1848-чи вә 1849-чу илләрдәки ингилабчы партияны тамамилә әсаслы сурәтдә мәһв олмаға кәтириб чыхармышды. Буна көрә дә мән она муасир фачиәдә мәркәзи ер вермәк фикрини анчаг тамамилә алгышлая биләрәм. Лакин мән өзүм өзүмдән сорушурам ки, кәтүрдүйүн мөвзу бу мүнагишәни тәсвир этмәк үчүн яраярмы? Балтазар, әлбәттә, хәял эдә биләр ки, әкәр Зикинкен өз гиямыны рытсар чәкишмәси кими гәләмә вермәйиб империя һакимиййәтинә гаршы мүбаризә вә князларла ачыг мүһарибә байрағыны галдырсайды, галиб кәләрди. Лакин биз бу хүляя шәрик ола биләрикми? Зикинкенин (онунла бирликдә муәййән дәрәчәдә Гуттенин дә) мәһв олмасына сәбәб өз кәләкбазлығы дейилдир. Онун мәһв олмасына сәбәб будур ки, мөвчуд олана гаршы вә я, даһа доғрусу, мөвчуд оланын ени формасына гаршы бир *рытсар* кими вә *мәһв олмаға доғру кедән синфин нүмайәндәси* кими үсян этмишдир. Әкәр Зикинкенин, бир шәхсиййәт кими она хас олан чәһәтләри, онун хүсуси тәбии мейлләри, тәһсили вә и. а. бир кәнара атылса, онда Көтс фон-Берлихинкен галар. Бу *мискин* һәрифдә исә рытсарлыгла император вә князлар арасындакы фачиәли экслик өз адекват формасында тәчәссүм этмишдир, буна көрә дә Көте ону һаглы олараг гәһрәман сечмишдир. Зикинкен, — гисмән исә Гуттен өзү дә, һәрчәнд муәййән синфин бүтүн идеологларында олдуғу кими, онун бу чүр данышыглары хейли дәйишилмиш шәкилдә ифадә эдилмәли иди, — князлара гаршы чыхдығына көрә (ахы о анчаг буна көрә императорун әлейһинә чыхыр ки, император рытсарларын императорундан дөнүб князларын императору олур), әслиндә садәчә Дон-Кихотдур, һәрчәнд буна тарихән бәраәт газандырыла биләр. Онун рытсар чәкишмәси пәрдәси алтында гиям башламасы анчаг бу демәкдир ки, бу гиямы *рытсар кими* башлайыр. Әкәр бу гиямы башга чүр башласайды, билаваситә, һәм дә лап әввәлдән, шәһәрләрә вә кәндлиләрә мурачиәт этмәли иди, йә'ни мәһз о синифләрә мурачиәт этмәли иди ки, бунларын инкишафы рытсарлығын инкарына бәрабәрдир.

Әкәр сән мүнагишәни, «Көтс фон-Берлихинкендә» тәсвир эдилән мүнагишәдән ибарәт этмәк истәмирдинсә, — бу да сәнин планларына дахил дейилди, — онда Зикинкен вә Гуттен мәһв олмалы иди, чүнки онлар өз хәялларында ингилабчы идиләр (буну Көтс һаггында демәк олмаз) вә тамамилә 1830-чу илдәки *тәһсилли* поляк задәканлары кими, бир тә-

рәфдән, мүасир идеялары еритмәйә башламышдылар, дикәр тәрәфдән дә, ишдә мүртәче синфин мәнафеини тәмсил эдирдиләр. Демәли, лазым дейилди ки, бүтүн мараг, сәнин драмында олдуғу кими, ингилабын *задәкан* нүмайәндәләри үзәриндә топлансын, зира онларын бирлик вә азадлыг шүарлары архасында һәлә дә көһнә империя вә юмруг һүгугу арзусу кизләнмәкдәдир. Һәм дә эксинә, кәндлиләрин (хүсусилә онларын) вә шәһәрләрдәки ингилабчы үнсүрләрин нүмайәндәләри чох мүһүм бир фәал фон тәшкил этмәли идиләр. Онда сән мәһз ән мүасир идеялары ән садә формада өз гәһрәманларынын дили илә хейли артыг дәрәчәдә дейә биләрдин, һалбуки инди әслиндә, *дини* азадлыгдан башга, мүлки *бирлик* әсас идея олараг галыр. Онда сән истәр-истәмәз даһа артыг дәрәчәдә *шекспирлик этмәли* олардын, һалбуки инди сәнин әсас нөгсаныны мән бунда көрүрәм ки, сән фәрдләри заманын руһунун садәчә чарчыларына чевирәрәк, Шиллер саяғы язырсан. Сән өзүн Лүтер-рытсар мүхалифәтини плебей-Мүнсер мүхалифәтиндән йүксәк тутмагла, мүәййән дәрәчәйә гәдәр өз Франтс фон-Зикинкенин кими дипломатик бир сәһв бурахмырсанмы?..

49

ЭНКЕЛС — Ф. ЛАССАЛА

18 май 1859-чу ил

...Тарихи мәзмуна кәлдикдә[1], Сиз о заманкы һәрәкатын Сизи ән чох марагландыран һәр ики чәһәтини: Зикинкенин тәмсил этдийи милли задәкан һәрәкаты илә нәзәри-һуманист һәрәкаты вә бу һәрәкатын теоложи вә килсә саһәсиндә сонракы инкишафыны, йә'ни реформасияны чох аяни сурәтдә вә бунларын кәләчәк инкишафыны дүзкүн нәзәрә алыб тәсвир этмишсиниз. Бурада Зикинкен илә император арасында вә легатла Трир архиепископу арасындакы сәһнәләр ән чох хошума кәлди (бурада Сиз эстетик вә классик чәһәтчә мә'луматлы, сияси вә нәзәри чәһәтчә узагкөрән дүнйәви легаты күт алман князы олан кешишә гаршы гоймагла чох көзәл бир фәрди характеристика верә билмишсиниз, — бу характеристика эйни заманда *типик нүмайәндәләр олмаг э'тибарилә* әсәрдә иштирак эдән һәр ики шәхсин характериндән билаваситә ирәли кәлир); Зикинкен илә Карл арасындакы

---

[1] Энкелс бу мәктубунда Лассалын «Франтс фон-Зикинкен» драмынын тәнгидини верир. *Ред.*

сәһнәдә дә характерләрин тәсвири бөйүк бир сәррастлыгла фәргләнир. Гуттенин тәрчүмейи-һалына, Сизин һаглы олараг *мәзмунуну* мүһүм һесаб этдийиниз бу тәрчүмейи-һала кәлдикдә, Сиз бу мәзмуну драма салмагла, шүбһәсиз чох рискли бир аддым атмышсыныз. V пәрдәдә Балтазар илә Франтс арасындакы данышыг да чох мүһүмдүр, зира бурада Балтазар өз ағасынын еритмәли олдуғу *әсл ингилаби* сиясәти она шәрһ эдир. Әсл фачиә мәһз бурада мейдана чыхыр вә мәнә элә кәлир ки, ишин мәһз бу чәһәтини, бөйүк әһәмиййәтә малик олдуғуна көрә һәлә III пәрдәдә бир гәдәр даһа кәскин шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг лазым иди, зира һәмин пәрдәдә бундан өтрү кифайәт гәдәр мүнасибәт вардыр. Лакин мән енә икинчи дәрәчәли мәсәләләрлә мәшғул олдум.

О заманкы шәһәрләрин вә князларын мөвгеи дә бир чох ерләрдә олдугча парлаг тәсвир эдилмишдир вә беләликлә дә о заманкы һәрәкатын *рәсми* үнсүр дейилән үнсүрләри аз-чох әһатә эдилмишдир. Лакин мән белә һесаб эдирәм ки, Сиз гейри-рәсми плебей вә кәндли үнсүрләринә вә онларла янашы кедән нәзәриййә саһәсиндәки нүмайәндәләринә кифайәт гәдәр диггәт вермәмишсиниз. Задәканларын һәрәкаты кими, кәндли һәрәкаты да өзлүйүндә бир о гәдәр милли һәрәкат иди вә эйни дәрәчәдә князлара гаршы чеврилмишди, онун мәғлубиййәтә уғрадығы мүбаризәнин бөйүк кенишлийи исә, задәканларын нә гәдәр асанлыгла Зикинкени талеин ихтиярына бурахыб өз тарихи ролу илә — итаәткарлыгла барышмасына кәскин сурәтдә зидд кәлир. Мәһз буна көрә вә драм һаггында Сизин анлайышыныза, — буну исә мән, Сизин йәгин һисс этдийиниз кими, кифайәт гәдәр реалистик олмаян чох абстракт бир анлайыш һесаб эдирәм, — уйғун олараг, кәндли һәрәкаты даһа диггәтлә нәзәрдән кечирилмәйә лайиг иди; доғрудур, Иосс Фритсин кәндли сәһнәси характерикдир вә бу «иғтишашчынын» фәрдиййәти тамамилә дүзкүн тәсвир эдилмишдир, лакин бу сәһнә, задәкан һәрәкатынын эксинә олараг, артыг о заман чошгун бир сел кими ашыб дашан кәндли иғтишашларыны лазыми бир гүввә илә нәзәрә чарпдырмыр. Драм һаггында *мәним* анлайышыма көрә, — бу анлайыш исә тәләб эдир ки, идеал чәһәт архасында реал чәһәти, Шиллерин архасында Шекспири унутмаясан, — һейрәт эдиләчәк гәдәр рәнкарәнк олан о заманкы плебей ичтимаи мүһитинин чәлб эдилмәси драмы чанландырмаг үчүн тамамилә башга бир материал верәрди, габаг сәһнәдә кенишләнән милли задәкан һәрәкаты үчүн мисилсиз бир фон верәрди вә анчаг бу һалда һәмин һәрәкатын өзүнү һәгиги шәкилдә көстәрәрди. Феодал элагәләринин позулдуғу бу дөвр авара диләнчи краллар, диләнән ландскнехтләр вә һәр чүр авантүристләрин симасында нә гәдәр дә һейрәтли характерик образ-

лар верир — һәгигәтән Фалстаф фону верир ки, бу да *belә бир* тарихи драмда Шекспирдәкиндән даһа тә'сирли оларды! Лакин буну һәлә бир яна гойсаг, мәнә елә кәлир ки, Сиз кәндли һәрәкатыны арха сырая кечирмәклә һәм бир чәһәтдән милли задәкан һәрәкатыны дүзкүн тәсвир етмәмишсиниз, һәм дә бунунла бирликдә Зикинкенин талеиндәки *әсл* фачиәли үнсүрү нәзәрдән гачырмышсыныз. Мәнчә, о заманкы империя задәканларынын чоху кәндлиләрлә иттифаг бағламаг фикриндә дейилди; онларын кәндлиләрә зүлм етмәк йолу илә әлдә етдикләри кәлирләрдән асылы олмалары буна йол вермирди. Шәһәрләрлә иттифаг даһа чох мүмкүн иди, лакин бу иттифаг да я һеч бағланмыр, я да анчаг гисмән бағланырды. Һалбуки милли задәкан ингилабы анчаг шәһәрләр вә кәндлиләрлә, хүсусән кәндлиләрлә иттифаг бағламагла кечирилә биләрди. Мәним дүшүндүйүмә көрә, фачиәли чәһәт мәһз ондадыр ки, кәндлиләрлә иттифаг — бу әсас шәрт — мүмкүн дейилди, бунун да нәтичәсиндә задәканларын сиясәти лабүд сурәтдә хырда шейләрдән ибарәт олмалы иди, задәканлар милли һәрәката башчылыг етмәк истәдикләри заман, милләтин *чох һиссәси*, кәндлиләр, задәканларын рәһбәрлийинә гаршы протест етди вә беләликлә дә задәканлар лабүд сурәтдә йыхылмалы идиләр. Зикинкенин кәндлиләрлә һәр һалда мүәййән дәрәчәдә әлагәдар олдуғуна даир Сизин еһтималынызын тарихән нә дәрәчәдә әсаслы олдуғу һаггында мән фикир еридә билмәрәм. Бу әһәмиййәтли дә дейилдир. Һәм дә ядымда олдуғуна көрә Гуттен өз әсәрләриндә кәндлиләрә мүрачиәт етдийи ердә задәканлара мүнасибәт кими назик мәсәләйә ялныз йүнкүлчә тохунур вә кәндлиләрин бүтүн гәзәбини башлыча олараг кешишләрә гаршы йөнәлтмәйә чалышыр. Лакин мән Сизин Зикинкенә вә Гуттенә кәндлиләри азад етмәк мәгсәдини өз гаршыларына гоян хадимләр кими бахмаг һүгугунуза һеч дә е'тираз етмәк истәмирәм. Анчаг бурада мәһз белә бир фачиәли зиддиййәт әмәлә кәлир ки, онларын һәр икиси гәт'и сурәтдә бунун *әлейһинә* олан задәканларла кәндлиләр арасында дурур. Мәнчә, тарихән зәрури олан тәләблә онун һәята кечирилмәсинин әмәли чәһәтчә гейри-мүмкүнлүйү арасындакы фачиәли мүнагишә мәһз бунда иди. Сиз бу чәһәти нәзәрдән гачырмагла, фачиәли ихтилафын әһәмиййәтини азалдырсыныз вә иши бундан ибарәт едирсиниз ки, Зикинкен дәрһал императора вә империяя гаршы мүбаризәйә киришмәк əвəзиндә, анчаг *бирчә* князла мүбаризәйә башлайыр (һәрчәнд Сиз бурада да лазыми бир нәзакәтлә кәндлиләри дахил едирсиниз) вә садәчә задәканларын лагейдлийи вә горхаглығы үзүндән мәһв олур. Әкәр Сиз һәлә буна гәдәр кәндли һәрәкатынын артмагда олан тәһлүкәсини вә «Башмаг иттифагы» илә

«Йохсул Конрадын»[1] әввәлки чыхышларындан сонра задәканларын лабүд сурәтдә даһа мүһафизәкар олан әһвал-руһиййәсини даһа кәскин көстәрсәйдиниз, һәмин горхаглыг тамамилә башга чүр әсасландырылмыш оларды. Лакин бунларын һамысы кәндли вә плебей һәрәкатыны драма нечә дахил этмәйин мүмкүн олдуғу йоллардан анчаг *биридир* вә эйни дәрәчәдә вә я даһа мүнасиб олан азы онларча башга үсуллар вардыр...

---

[1] «Башмаг иттифагы» вә «Йохсул Конрад» — XV әсрин ахырларында — XVI әсрин әввәлләриндә мейдана кәлиб тәһкимли асылылығыны арадан галдырмағы, килсә вә монастыр торпагларыны бөлүшдүрмәйи өз гаршысына мәгсәд гоян кизли гәсдчи кәндли-плебей тәшкилатларыдыр. *Ред.*

1860-чы ил

50

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

11 январ 1860-чы ил

...«Darmstädter Militärzeitung»-дакы мәгалә чох вахтында чыхмышдыр. Сән өз памфлетинлә Алманияда өзүнүн һәрби тәнгидчи мөвгеини мөһкәмләтдин. Ән яхын заманда фүрсәт әлә кечәндә, өз адынла бир шей нәшр этдирәрсән вә алтында белә бир имза гоярсан: «По вә Рейнин» мүәллифи. Алчаг дүшмәнләримиз яваш-яваш йөгин эдәрләр ки, биз нә чамаатын өзүндән, нә дә онун Беталарындан ичазә истәмәдән, онун һөрмәтини газаныры.

Мәним фикримчә, һазырда дүнядa ән бөйүк һадисәләр, бир тәрәфдән, Браунун вәфатындан сонра Америкада башлаян гуллар һәрәкатыдыр вә, дикәр тәрәфдән, Русияда гуллар һәрәкатыдыр. Әлбәттә, сәнин нәзәринә чатмышдыр ки, Русияда задәканлар конститусия уғрунда ачыгча тәшвигат апармагла мәшғул олмаға башламышлар вә ән мәшһур аиләләрин ики вә я үч үзвү Сибирә сүркүн эдилмишдир. Эйни заманда Александр кәндлиләрлә дә өз мүнасибәтини корламыш вә өзүнүн сон манифестиндә һәрфиййән демишдир ки, азадлыг верилмәклә бирликдә «коммунист принсипи» арадан галхмалыдыр. Гәрбдә вә Шәргдә «ичтимаи» һәрәкат белә башланмышдыр. Мәркәзи Авропада көзләнилән сүгутла бирликдә бу әзәмәтли бир шей олачагдыр.

Мән индичә «Трибунада» охудум ки, Миссуридә гулларын ени бир үсяны олмушдур, — әлбәттә, ятырылмышдыр. Лакин сигнал артыг верилмишдир. Әкәр иш кетдикчә чиддиләшсә, онда Манчестерин башына нә кәләр?

Леонард Һорнер өз вәзифәсини тәрк этмишдир. Онун сон гыса һесабаты ачы истеһза илә долудур. Бу истеʼфада Манчестер фабрикантларынын мүгәссир олуб-олмадыгларыны өйрәнә биләрсәнми?

Фабрик мүфәттишләринин («1855-чи илдән» «1859-чу илин биринчи ярысынадәк» олан) һесабатларындан көрүнүр ки, Инкилтәрә сәнаеи 1850-чи илдән э'тибарән мисилсиз дәрәчәдә инкишаф этмишдир. Сәнин «Фәһлә синфинин вәзиййәти» әсәрин (мән ону бурада Музейдә бир дә охудум) чыхандан бәри яшлы фәһләләрин сәһһәти яхшылашмыш, ушагларын сәһһәти исә писләшмишдир (өлүм һадисәләри).

Салам.

Сәнин *К. М.*

51

МАРКС — Ф. ФРЕЙЛИГРАТА

29 феврал 1860-чы ил

Әзиз Фрейлиграт!

Сәндән алдығым мәктуб мәни чох шад этди, чүнки мән анчаг чох аз адамла достлуг эдирәм, лакин бу достлуғун гәдрини билирәм. 1844-чү илдә мәним достум олан адамлар инди дә достумдурлар. Сәнин мәктубунун әсл рәсми һиссәсинә кәлдикдә, бөйүк анлашылмазлыглара әсасланыр. Буна көрә изаһат үчүн ашағыдакылары демәлийәм:

1. *Эйхһофун — Штиберин мүһакимәси*[1].

Юха вердийим «материал» (һәм дә бу заман она демишдим ки, нә о, нә дә Эйхһоф ики сәбәбә көрә мәндән көмәк көрмәйә лайиг дейилләр: *әввәлән,* Көлн мүһакимәси һаггында «Hermann»-да онларын нә руһда яздыгларына көрә; *икинчиси,* она көрә ки, мәним әмин олдуғум үзрә, Эйхһоф кечмиш полис чиновники Дункерин әлиндә садәчә бир аләтдир вә вахтилә Парисдә Видок Жискәдән интигам алдығы кими, Дункер дә тамамилә эйнилә Штибердән интигам алмаг истәйир; демишдим ки, бунунла белә мән һеч олмазса достум д-р Дани'елсин өлүмүнүн гисасыны алмагдан өтрү, Штиберин йыхылмасы вә чәзаландырылмасы үчүн әлимдән кәләни эдәрәм), — бу «материал» ашағыдакындан ибарәтдир:

Мән Юха «Коммунистләрин Көлн мүһакимәси һаггында ифшаларын» бир нүсхәсини вермишдим, — нәзәрә ал ки, бу мәним чап олунмуш әсәримдир, әввәлчә Исвечрәдә, сонра да

---

[1] Эйхһофун Пруссия полис системини ифша эдән мәгаләләри әсасында Берлин прокурору тәрәфиндән Пруссия сияси полисинин рәиси Штиберә гаршы галдырылан мәһкәмә иши. Пруссия юнкер мәһкәмәси Штиберә «дөвләтин хиласкары» олараг бәраәт газандырмыш, Эйхһоф исә һәбс чәзасына мәһкум эдилмишди. *Ред.*

Бостонда нәшр эдилмишдир вә Фогт бундан һамыя мә'лум бир китаб кими ситат кәтирир, йә'ни бу һеч дә «кизли материал» дейилдир.

Мән Юха демишдим ки, мәним билдийим нә варса, һамысы бу китабдадыр.

Нәһайәт, мән она демишдим ки, Левалд (Эйхһофун вәкили) Һамбургда олан Һирши шаһид сифәтилә чағырмалыдыр. Бу иш көрүлмүшдү. Инди Һирш өз ифадәсиндә анд ичиб демишдир ки, «Протоколлар китабы» *Пруссия мәһсулу* иди вә бүтүн галанлары да *ганунсузлуг* иди.

Беләликлә, бу мүһакимәдә мәним «материалларым» эсасында эдиләчәк «ифшалар» Иттифагын кечмиш үзвләри үзәриндән һәтта заһири бир юридик *мүгәссирлийи дә көтүрүр вә Пруссия полис системини «ифша эдир»*; «Көлн мүһакимәси» вә Көлн андлы ичласчыларынын ийрәнч горхаглығы нәтиҹәсиндә бир дәфә гәрарлашан бу систем исә Пруссияда бөйүйүб һаким бир гүввә олмушдур, һәм дә элә бир гүввә ки, инди, нәһайәт, буржуаларын өзләри үчүн дә, Ауэрсвалд һөкумәти үчүн дә дөзүлмәз олмушдур. Вәссалам.

Һәм дә мән лап *тәәҹҹүб эдирәм,* сәнин ағлына белә бир фикир неҹә кәлә билмишдир ки, мән полисин ихтиярына нә исә бир шей верә биләрәм. Көлндән (1849 вә 1850-ҹи илләрдә) көндәрилиб сәнә намә'лум олмаян мәктублары ядына сал, һәмин мәктубларда мәни *ачыгҹа* бунда төһмәтләндирирдиләр ки, мән Иттифагын тәшвигат фәалиййәтинин даянмасына йол вермишәм (о заман мән буну эдәркән ҹидди сәбәбләр вар иди вә буну, әлбәттә, шәхси мүлаһизәләрә көрә этмәмишдим).

2. *«Nationalzeitung»-а гаршы галдырдығым мәһкәмә иши*[1].

Һәр шейдән әввәл гейд эдим ки, 1852-ҹи илин ноябрында Иттифаг [Коммунистләр иттифагы] *мәним тәклифимлә* бурахылдығы замандан бәри мән даһа *һеч бир заман* һеч бир *кизли* вә я *ачыг* ҹәмиййәтә мәнсуб олмамышам вә мәнсуб дейиләм, демәли, сөзүн бу ән кечиҹи мә'насында *партия* артыг сәккиз илдир ки, мәним үчүн даһа мөвҹуд дейилдир. Мәним әсәрим чыхдыгдан сонра (1859-ҹу илин пайызындан э'тибарән) бә'зи сечилмиш фәһләләрә, о ҹүмләдән дә Иттифагын *кечмиш* үзвләринә сияси игтисаддан охудуғум мүһазирәләр гапалы бир ҹәмиййәтлә гәт'иййән әлагәдар дейилди, һәтта, мәсәлән, Шиллер комитәсиндә ч. Һерстенбергин мә'рузәләри гәдәр дә әлагәдар дейилди.

Сәнин ядындадыр ки, мән чох кениш яйылмыш Ню-Йорк коммунист иттифагынын рәһбәрләриндән (онларын ичәрисин-

[1] Маркс өзүнә гаршы бөһтан долу мәгаләләр үстүндә «Nationalzeitung» әлейһинә мәһкәмә иши галдырмышды. Марксын гәзет һаггындакы шикайәти Пруссия мәһкәмә даирәләри тәрәфиндән рәдд эдилмишди. *Ред.*

дә «Ченерал банкын» директору Албрехт Комп да вар иди, 44 Exchange Place, Ню-Йорк) бир мәктуб алмышдым вә сәнин элиндән кәлиб кечән бу мәктубда мәндән әслиндә көһнә Иттифагы енидән тәшкил этмәйи хаһиш эдирдиләр. Мәним чаваб вермәйим тамам бир ил чәкди, сонра мән яздым ки, 1852-чи илдән э'тибарән *һеч бир* бирләшмә илә әлагәдар дейиләм вә мөһкәм эминәм ки, мәним нәзәри әсәрләрим фәһлә синфинә, континентдә вахты кечмиш бирләшмәләрдә иштирак этмәкдән даһа чох файда верир. Бундан сонра ч. Шертсерин Лондонда чыхан «Neue Zeit»-ында бу «фәалиййәтсизлик» үстүндә дәфәләрлә мәнә гаршы кәскин һүчумлар эдилмишди; мәним адым чәкилмәсә дә, кимдән бәһс эдилдийи тамамилә айдын иди.

Леви (биринчи дәфә) Дүсселдорфдан кәлдикдә — о заман о, сәнин дә янына тез-тез кәлирди, — мәни һәтта Изерлонда, Золинкендә вә с. фабрик фәһләләринин үсяны олачағы илә ширникдирмәк истәмишди. Мән белә бир файдасыз вә тәһлүкәли *ағылсызлығын* кәскин сурәтдә әлейһинә чыхдым. Бундан әлавә, мән она билдирдим ки, даһа һеч бир «иттифага» мәнсуб дейиләм вә һеч бир һалда бу чүр бирләшмәләрә дахил ола *билмәрәм,* һеч олмазса лап она көрә ки, бу чүр әлагәләр Алманиядакы адамларымыз үчүн тәһлүкәлидир. Леви Дүсселдорфа гайытды вә аз сонра орадан мәнә яздыглары кими, сәнин һаггында чох яхшы данышыб сәни тә'рифләйир, эйни заманда да һәр васитә илә мәним доктриначы лагейдлийими көстәрирди.

Беләликлә, сәнин яздығын мә'нада *«партия»* һаггында мән 1852-чи илдән э'тибарән *һеч бир шей* билмирәм. Әкәр сән *шаирсәнсә,* мән дә *тәнгидчийәм* вә, доғрусу, 1849—1852-чи илләрин тәчрүбәси мәним үчүн кифайәтдир. Парисдәки «Илин фәсилләри чәмиййәти»[1], һәмчинин йүзләрлә башга чәмиййәтләр кими, «Иттифаг» да мүасир чәмиййәт зәмининдә һәр ердә кортәбии сурәтдә мейдана кәлиб йүксәлән партиянын тарихиндә анчаг бир эпизоддур.

Берлиндә мән ики шейи сүбут этмәлийәм (мән көһнә вә артыг көһнәлмиш Иттифаг әһвалатыны нәзәрдә тутурам):

Әввәлән, 1852-чи илдән э'тибарән элә бир чәмиййәт йохдур ки, мән онун үзвү олум.

Сонра, ч. Фогт *ән ийрәнч бөһтанчыдыр,* чүнки о, коммунистләрин 1852-чи илә гәдәр мөвчуд олан чәмиййәтинә Теллеринги ягдырдығындан даһа пис бир чиркаб яғдырыр.

Бу ахырынчыны, шүбһәсиз, *сән* өзүн тәсдиг эдә биләрсән вә *сәнин Рукейә* (1851-чи илин яйында язылмыш) *мәктубун*

---

[1] «Илин фәсилләри чәмиййәти» — Бланки тәрәфиндән рәһбәрлик эдилән кизли гәсдчи чәмиййәтдир (1837—1839). *Ред.*

субут эдир ки, *мәһз бурада бәһс эдилдийи* дөвр әрзиндә сән бу чүр һүчумлары, һәмчинин шәхсән сәнә гаршы чеврилмиш һүчумлар һесаб эдирдин.

«Morning Advertiser», «Spectator», «Examiner», «Leader», «People's Paper»-дәки бәянат сәнин тәрәфиндән дә имзаланмышды. Бу бәянатын сурәтләриндән *бири Көлн мүһакимәсинин мәһкәмә материаллары* ичәрисиндәдир.

Һәм дә мәним «Ифшаларымда» бу барәдә енидән бәһс эдилдикдә (*Бостон* нәшри, сәһ. 47)[1], сән һеч бир э'тираз этмәмишдин.

Мәһкум эдиләнләрин хейринә ианә топланмасы һаггында бизим чап олунмуш чағырышымызда һәмчинин сәнин адын хәзинәдар олараг көстәрилмишди.

Һәм дә буну яда салмаға чәтин эһтияч олсун.

Лакин *тамамилә зәруридир* ки, *мәним Энкелсә* яздығым ашағыдакы *мәктуб* Берлиндәки адвокатымын әлиндә олсун, бу мәктуб *юридик* бир сәнәддир, чүнки *конвертсиз* көндәрилмишди вә үзәриндә *һәр ики почтанын штемпели* — Лондон вә Манчестер штемпели вардыр:

«Лондон, 19 ноябр 1852-чи ил,
28, Deanstreet, Soho.

Әзиз Энкелс! Кечән чәршәнбә Иттифаг, мәним тәклифимә көрә *өзүнү бурахды*, һабелә континентдә Иттифагын бундан сонра мөвчуд олмасыны *вахтсыз бир шей э'лан этди*. Әслиндә, Иттифаг, Бүркерс вә Резер һәбс эдилдийи вахтдан бәри континентдә артыг мөвчуд дейилдир. Инкилис гәзетләри вә и. а. үчүн *бәянаты* әлавә эдирәм. Бундан башга, литографияда чап олунмаг үчүн мәктуб языб (бунун әвәзиндә мән сонралар Шабелитс васитәсилә китабча бурахмышам)[2] *полис биабырчылыгларыны* вә с. тәфсилаты илә көстәрирәм, Америка үчүн исә — һәбсә алынанларын вә онларын аиләләринин хейринә ианә һаггында чағырыш язырам. *Хәзинәдар Фрейлигратдыр*. Бизим адамларын һамысы тәрәфиндән имзаланмышдыр. (Галан бир нечә сәтрин әһәмиййәти йохдур.)

Сәнин *К. М.*»

Белә бир сәнәддә мән, әлбәттә, *һеч бир ады* поза билмәрәм. Бу еканә бир һалдыр ки, мән *факты*, йә'ни *Иттифагын бурахылмасы* фактыны *мүәййән этмәк* мәгсәдилә сәнин адындан истифадә эдирәм, чүнки *мәним* 1852-чи ил тарихли мәкту-

---

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс*. Әсәрләри, VIII чилд, сәһ. 536. *Ред.*

[2] *К. Маркс*. «Коммунистләрин Көлн мүһакимәси һаггында ифшалар». *Ред.*

бумда тәсадүфән сәнин адын чәкилир. Бунда мән сәни ләкәләйәҹәк һеч бир шеј көрмүрәм.

Сәнин 1851-чи илдә јаздығын *бир* мәктубдан мән, мүһакимәдән *сонра* чыхаҹаг китабча[1] үчүн истифадә етмәк истәрдим. Бунда јуридик мә'нада ләкәләјичи гәт'ијјән *һеч бир шеј* јохдур. Лакин бу һәлә һәфтәләрлә узанаҹағына көрә, мән бу барәдә сәнинлә шәхсән данышарам.

Јухарыда дејиләнләрдән бу нәтиҹә чыхыр:

1852-чи илдән сонра «партијанын јығынҹаглары, гәрарлары вә чыхышлары» *хәјал аләминә* аиддир вә мәним инандырмаларым олмадан да сән буну јәгин ки, билмиш олардын вә мәнә көндәрдијин чохлу мәктублара әсасән фикир јеридирләрсә, көрүнүр, билирдин.

1852-чи илдән сонра да лазым кәлдији вахта гәдәр, јә'ни 1853-чү илин ахырларынадәк океанын о тајындакы бир нечә нәфәр *һәмфикирлә* бирликдә давам етдирдијим *јеканә* фәалијјәт, 1851-чи илдә «Трибунада» ҹ. Лүдвиг Симонун адландырдығы кими «нифрәтли истеһзалар системиндән», *демократик мүһаҹир фырылдагчылығына вә ингилаб оjунбазлығына* гаршы истеһзалар системиндән ибарәт олмушдур. Кинкел әлејһинә сәнин ше'рин, һабелә бу мүддәт әрзиндә мәнимлә јазышмағын сүбут едир ки, бу барәдә сән мәнимлә тамамилә һәмрә'ј идин.

Лакин бунун гаршыдакы мүһакимәләрә һеч бир дәхли јохдур.

Теллеринг, *Бандја*, Флери вә башгалары *һеч бир заман* «Иттифага» мәнсуб олмамышлар. Фыртына гопанда тоз галхар, ингилаб заманы гызыл күл јағы ијн кәлмәз вә һәрдән бир бә'зиләринә чиркаб јағдырылар, бу шүбһәсиздир. Ја әлә — ја да белә. Лакин нәзәрә алынса ки, бизә гаршы мүбаризәдә бүтүн рәсми аләм нә гәдәр бөјүк бир сә'ј көстәрир, рәсми аләм бизи мәһв етмәк үчүн нәинки ҹинајәт мәҹәлләсини азачыг позмуш, һабелә һәр ҹүр ҹинајәткарлыға әл атмышдыр; әкәр нәзәрә алынса ки, «ахмаглыг демократијасы» нә гәдәр чиркин бир бөһтан јағдырыр вә бизим партијамызда ағыл вә гәт'ијјәтин онун өзүндәкиндән артыг олдуғуну бағышлаја билмир; әкәр јенә дә *һәмин дөврдәки* бүтүн галан партијаларын тарихи мә'лумдурса; нәһајәт, өзүмүздән сорушсаг ки, бүтүн партијаја гаршы (Фогт вә Теллеринг кими бирисинин ирәли сүрдүјү вә *мәһкәмә гаршысында тәкзиб едилә биләҹәк ијрәнҹ шејләр* дејил) нә кими *фактлар* ирәли сүрүлә биләр, — онда белә бир нәтиҹәјә кәлирсән ки, бу XIX әсрдә бизим партијамыз өз *тәмизлији* илә ајрылыр.

---

[1] Марксын «Ҹәнаб Фогт» памфлети. *Ред.*

Мәкәр буржуа чәмиййәтинин ади һәяты вә иш мүнасибәтләриндә чиркабдан яха гуртармаг олармы? Чиркабын тәбии ери мәһз орадыр. Мисал — сэр Р. Карден (бах: сечкиләрдә адамлары пул илә әлә алмаг һаггында парламентин «Абы китабы»); мисал — *ч. Клапка,* онун шәхсиййәти һаггында инди мән ән дүрүст мә'лумат алмышам. Клапка *Бандядан* зәррә гәдәр дә яхшы дейил, бәлкә даһа писдир, һәм дә Бандянын чәркәз икидликләринә вә *мәним* ачыг ифшаларыма бахмаяраг, Клапка вә Қошут *индийәдәк* Истамбулда Бандяя ярдым көстәрирләр, анчаг она көрә ки, о, бунларын картларына *чох яхындан* бахмышдыр...

Тә'дийә габилиййәтли (һәм дә һәр бир тичарәт бөһранынын көстәрдийи кими, буну анчаг чох икимә'налы гейд-шәртләрлә демәк олар) әхлагын респектабел әчлафлығыны вә я әчлаф респектабеллийини мән респектабел олмаян әчлафлыгдан зәррә гәдәр дә үстүн тутмурам, бундан исә нә илк христиан ичмалары, нә Якобинләр клубу, нә дә бизим мәрһум «Иттифаг» тамам азад дейилди. Анчаг буржуа гаршылыглы мүнасибәтләри шәраитиндә, респектабел әчлафлыға вә я әчлаф респектабеллийә гаршы һәссаслығын итиб кетмәсинә адәт эдирсән...

1861-чи ил

52

МАРКС — Ф. ЛАССАЛА

16 январ 1861-чи ил

...Дарвинин әсәри[1] чох әһәмиййәтлидир, бу әсәр мәним үчүн синифләрин тарихи мүбаризәсинин тәбии-элми әсасы олараг яраяр. Кобуд инкилис ифадә үслубу илә, әлбәттә, барышмаг лазым кәлир. Лакин әсәрин бүтүн нөгсанларына бахмаяраг, бурада тәбиәт элмләриндәки «телеолокияя» нәинки биринчи дәфә өлдүрүчү зәрбә вурулмуш, һабелә онун расионал мә'насы тәчрүбә йолу илә айдынлашдырылмышдыр...

53

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

27 феврал 1861-чи ил

...Ахшамлар мән истираһәт үчүн Ромада вәтәндаш мүһарибәләри һаггында Аппианын юнанча әслини охуюрдум. Чох гиймәтли бир китабдыр. Онун әсли мисирлидир. Шлоссер дейир ки, онун «руһу йохдур», көрүнүр она көрә ки, Аппиан һәмин вәтәндаш мүһарибәләринин мадди әсасыны ахтарыб тапмаға чалышыр. Аппиан Спартакы бүтүн антик тарихдә ән яхшы бир оғлан кими тәсвир эдир. Бөйүк сәркәрдәдир (Гарибалдинин тайы дейилдир), нәчиб хасиййәтлидир, антик пролетариатын һәгиги нүмайәндәсидир. Помпей исә мурдарын биридир; о лайиг олмадығы һалда, әввәлчә Лукуллун (Митридата гаршы) мүвәффәгиййәтләрини, сонра да Серторинин (Испаниядакы) мүвәффәгиййәтләрини вә с. өз адына чыхдығына көрә, нәһайәт, Сулланын «кәнч досту» олдуғуна

[1] *Ч. Дарвин.* «Нөвләрин тәбии сечмә йолу илә әмәлә кәлмәси». *Ред.*

көрә шөһрәтләнмишдир. Бир сәркәрдә олмаг э'тибарилә о, Романын Одилон Барросудур. Сезара гаршы мүбаризәдә өзүнүн нә олдуғуну көстәрмәли олдугда, дәрһал ашкара чыхды ки, о, бир һечдир. Сезар чох бөйүк һәрби сәһвләр эдирди, һәм дә гәсдән мә'насыз сәһвләр эдирди ки, она гаршы дуран филистери чашдырсын. Романын һәр һансы бир ади сәркәрдәси, Красс кими бириси, Эпир мүһарибәси заманы Сезары алты дәфә әзәрди. Лакин Помпейлә вурушдугда, һәр шейә йол вермәк оларды. Мәнә элә кәлир ки, Шекспир «Мәһәббәтин сәмәрәсиз сә'йләри» комедиясыны язаркән Помпейин һәгигәтдә нә олдуғу һаггында онун бир гәдәр тәсәввүрү вар имиш.

Салам.

Сәнин *К. М.*

1862-чи ил

54

МАРКС — И.-Ф. БЕККЕРӘ

26 феврал 1862-чи ил

...Сизин әсәринизә[1] абунәйә кәлдикдә, мән *мүмкүн олан һәр шейи* эдәрәм, лакин бунун мүвәффәгиййәтинә үмидим аздыр. *Һеч бир васаити* олмаян Фәһлә маариф чәмиййәти истисна олмагла, мүхтәлиф иттифаглар һалында тәшкил олунмуш әчлафлар башдан-баша *конститусиячылыг* әһвал-руһиййәсиндәдирләр, һәтта Пруссия Милли иттифагы[2] руһундадырлар. Бу әлалтылар Сизин китабыныз кими бир китабын гадаған эдилмәси үчүн пул вермәйә даһа тез разы олардылар. Ахы бу алманлар, кәнч вә гочалар, — бүтүн бу кишиләр әмәли фәрасәти олан ағыллы, чидди адамлардыр; онлар мәнимлә Сизин кими адамлары ингилаби хәялпәрәстликдән һәлә сағалмамыш, һәлә еткинләшмәмиш ахмаг һесаб эдирләр. Вәтәнимиздәки әчлафлар исә бурада, харичдә оланлардан яхшы дейилдирләр. Мән Берлиндә вә и. а. оларкән йәгин этдим ки, бу фырылдагчылара *әдәби васитәләрлә* тә'сир көстәрмәк үчүн эдилән бүтүн тәшәббүсләр тамамилә әбәсдир. Бу һәрифләрин тәкәббүрлү ахмаглығы лап һәдсиз дәрәчәдәдир вә бу ахмаглыг үчүн мискин алман мәтбуаты чох көзәл бир һәят элексиридир. Буна мә'нәви сүстлүк дә әлавә олунур. Өз фәлсәфи хәялларыны итириб газанч әлдә этмәк ишинә, «кичик Алмания» ишинә вә «әмәли конститусионализмә» гошулан, инди баяғы, фәрасәтсиз бир тәлхәк олан алман Михелини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн еканә васитә *дәйәнәкдир*...

---

[1] И.-Ф. Беккерин тәһсил вә тәрбийә мәсәләләринә һәср эдилмиш «Нечә вә нә заман» адлы әсәриндән бәһс олунур. *Ред.*

[2] «Милли иттифаг» — ири алман буржуазиясынын сияси бирләшмәси олуб 1859-чу илин пайызында тә'сис эдилмишди; бу бирләшмә өз гаршысына «кичик Алмания» яратмаг, йә'ни Австрия истисна олмагла, бүтүн алман дөвләтләрини Пруссиянын һекемонлуғу алтында бирләшдирмәк мәгсәдини гоймушду. Сонралар «Милли иттифаг» Бисмаркын сиясәтинә көмәк эдирди. *Ред.*

55

ЭНКЕЛС — МАРКСА

23 май 1862-чи ил

...Мак-Клеллан енә эйни руһда давам эдир. Конфедератлар[1] даим сүрүшүб ондан узаглашырлар, чүнки о һеч бир заман конфедератларын үзәринә һүчум этмир вә буну онунла изаһ эдир ки, бунлар ондан хейли гүчлүдүрләр. Көрүнүр, мәһз буна көрә дә онлар даим гачырлар. Һәлә һеч бир заман һеч бир мүһарибә бу чүр олмамышдыр вә бунун үчүн она һәлә тәшәккүр дә эдәрләр. Һалбуки кери чәкилмә заманындакы бу кичик уғурсуз дөйүшләр вә бу даими гачма кифайәтдир ки, конфедератлар бәрк руһдан дүшсүнләр, бу исә, иш кәлиб гәт'и дөйүшә чатанда өзүнү көстәрәчәкдир.

Ени Орлеанын алынмасы донанманын мәһарәтли әмәлиййатыдыр. Хүсусилә истеһкамларын янындан чох көзәл кечилмишдир. Бундан сонра галан ишин һамысы садә бир шей иди. Мә'нәви чәһәтдән бу, конфедератлара, көрүнүр, чох күчлү тә'сир көстәрмишдир, мадди тә'сири дә, йәгин ки, артыг өзүнү көстәрмишдир. Инди Коринфдә Борегарын мүдафиә эдәчәйи бир шей йохдур. Бу мөвгеин анчаг Миссисипи вә Луизиананы, хүсусилә Ени Орлеаны горудуғу вахта гәдәр мә'насы вар иди. Борегар стратежи чәһәтдән элә бир вәзиййәтә дүшмүшдүр ки, бирчә дөйүш удузуланда онун өз ордусуну бир сыра партизан дәстәләринә парчаламагдан башга бир чарәси галмыр, чүнки онун архасында дәмир йолларын бирләшдийи вә эһтиятларын топлашдығы ири шәһәр олмадығына көрә, Борегар бөйүк гошун күтләсини бир ердә сахлая *билмәз.*

Конфедератлар ордусу Виркинияда әзиләрсә, онда бу орду өзү, ону руһдан салан бүтүн әввәлки әһвалатлардан сонра тезликлә бир сыра партизан дәстәләринә парчаланар. Доғрудур, бу орду нисбәтән яхшы вәзиййәтдәдир, чүнки онун кери чәкилдийи йол үзәриндә өлкәнин сыра дағларындан дәнизә гәдәр узаныб ахан бир сыра чайлар вардыр вә гаршысындакы дүшмән бу эшшәк Мак-Клелландыр. Лакин һадисәләрин өз мәнтиги бу ордуну я гәт'и дөйүшү гәбул этмәйә, я да дөйүшә *кирмәдән* башы позуг дәстәләрә парчаланмаға мәчбур эдәчәкдир. Бу да тамамилә она бәнзәйир ки, вәзиййәти дүзкүн гиймәтләндирән кенералларын ирадәси *эксинә* олараг, рус-

[1] Шимали Америкада вәтәндаш мүһарибәси заманы (1861—1865-чи илләр) чәнуби гулдарлыг штатларынын ордусудур; 1861-чи илин әввәлләриндә һәмин штатлар Иттифагдан чыхдыгдан сонра бу штатларын яратдығы Конфедерасиянын ады илә һәмин орду да белә адланырды. *Ред.*

лар Смоленск вә Бородино яхынлығында вурушмаға мәҹбур олмушдулар.

Әкәр Борегар вә я Виркиния ордусу дөйүшу, һәтта ән бөйүк бир дөйүшү удса да, бу онлара аз көмәк эдәр. Конфедератлар бундан һеч бир файда көрә билмәзләр. Онлар мүәййән бир ердә илишиб галмадан һеч 20 инкилис мили гәдәр дә ирәлиләйә билмирләр вә, демәли, ени һүчум көзләмәйә мәҹбурдурлар. Онларын һәр шейдә чатышмазлығы вардыр. Һәм дә мән ачыгча бир хәянәт олмадан белә бир һалы әсла мүмкүн һесаб этмирәм.

Демәли, инди Конфедерасия ордуларынын бүтүн мүгәддәраты тәкчә бир вурушмадан асылыдыр. Анҹаг партизан мүһарибәсинин шансларыны һагг-һесаб этмәк галыр. Лакин бу мүһарибәдә ән гәрибәси мәһз одур ки, әһали мүһарибәдә чох аз иштирак эдир, даһа доғрусу, һеч иштирак этмир. 1813-ҹү илдә Коломб, Лүтсов, Чернышев вә онларча башга партизан башчылары вә казак атаманлары франсызларын рабитә йолларыны даим позур вә кәсирдиләр; 1812-чи илдә Русияда әһали франсызларын ирәлиләдийи йол үзәриндән тамамилә йох олмушду; 1814-ҹү илдә франсыз кәндлиләри силаһланыб мүттәфигләрин патрулларыны вә кери галан әскәрләри өлдүрүрдүләр. Бурада исә һеч бир шей баш вермир. Адамлар итаәткарлыгла көзләйирләр ки, *онларын мүгәддәратыны бөйүк вурушмалар һәлл этсин,* һәм дә өзләринә белә бир фикирлә тәсәлли верирләр ки, «гәләбәни аллаһлар истәйир» вә и. а. Ловғаланырдылар ки, «ахырадәк» вурушаҹаглар, йохламада исә мә'лум олду ки, бунларын һамысы халис ҹәфәнкиятдыр. Мәкәр белә бир зәмин үзәриндә партизан мүһарибәси мүмкүндүрмү? Доғрудур, мән белә күман эдирәм, ола биләр ки, ордулар гәт'и позулдугдан сонра, Ҹәнубун «ағ күруһу» белә бир шей дүзәлтмәйә чалышсын, лакин мән плантаторларын буржуа тәбиәтли олдугларына чох әмин олдуғума көрә, бирҹә ан да шүбһә этмирәм ки, бу онлары дәрһал Иттифагын гаты тәрәфдарларына чевирәр. Онлар өз «басгынларыны» башлаян кими плантаторлар дәрһал һәр ердә янкиләри бағырларына басмаға башлаярлар. Миссисипи яхынлығындакы «чырағбанлығын» тагсыры тамамилә ики нәфәр кентуккилидәдир, куя онлар Луизвилдән һеч дә Миссисипи *илә* кәлмәмишләр. Ени Орлеанда янғын дүзәлтмәк асан иди вә бу, башга шәһәрләрдә дә тәкрар эдиләҹәкдир; һәм дә үмумиййәтлә чох шей яндырылаҹагдыр. Лакин бу лабүд сурәтдә плантаторлар вә таҹирләрлә «ағ күруһ» арасында әлагәнин тамамилә позулмасына кәтириб чыхараҹаг вә о заман бүтүн айрылма йох олуб кедәҹәкдир.

Ени Орлеан таҹирләринин Конфедерасияя фанатик сәдагәтинә сәбәб садәҹә будур ки, онларын чохлу конфедерал борҹ

тәәһһүдләри вардыр вә онлар чинкилтили сиккә әвәзиндә бу тәәһһүдләри гәбул этмәйә мәчбур олмушдулар. Мән бурада там бир сыра белә һаллар билирәм. Буну унутмаг лазым дейилдир. Яхшы бир мәчбури борч буржуалары ингилаба гошмаг үчүн ән көзәл бир васитәдир, чүнки бу һалда онун шәхси мәнафеи гаршысында онун синфи мәнафеи икинчи сырая кечир.

Арвадына вә гызларына сәмими салам.

Сәнин *Ф. Э.*

56

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

18 июн 1862-чи ил

...Үмумиййәтлә инди мән гызғын ишләйирәм вә, нә гәдәр гәрибә олса да, мәни бүрүйән йохсуллуға бахмаяраг, мәним башым бир чох иллӘрдән бәри индики гәдәр яхшы ишләмәмишдир. Мән бу чилди хейли кенишләндирирәм, чүнки алман тулалары китабын дәйәрини онун куб һәчми илә өлчүрләр. Бунунла янашы олараг, мән мурдар торпаг рентасы мәсәләсини дә, нәһайәт, тамамилә битирмишәм (лакин әсәрин бу һиссәсиндә ондан һеч *өтәри дә бәһс этмәк истәмирәм)*. Рикардо нәзәриййәсинин там дүзкүнлүйүнә мән чохдан шүбһә эдирдим, инди исә бу башалдатманы, нәһайәт, ашкара чыхармышам. Көрүшмәдиййимиз вахтдан бәри мән бир сыра чох мараглы вә көзләнилмәз ени шейләр дә кәшф этмишәм вә бунлар артыг һәмин чилдә дахил олачагдыр.

Енидән нәзәрдән кечирдиййим Дарвиндә мәни мәшғул эдән онун бу иддиасыдыр ки, о, «Малтус нәзәриййәсини» *һәмчинин* биткиләрә вә һейванлара тәтбиг эдир, һалбуки ч. Малтусда бүтүн мәтләб мәһз ондадыр ки, о өз нәзәриййәсини биткиләрә вә һейванлара *дейил,* биткиләрин вә һейванларын әксинә олараг, һәндәси силсиләдә [артан] *анчаг* инсанлара тәтбиг эдир. Мараглыдыр ки, Дарвин һейван вә битки аләминдә енидән өз инкилис чәмиййәтини, онун әмәк бөлкүсүнү, рәгабәтини, ени базарлар кәшф эдилмәсини, «ихтираларыны» вә Малтусун «яшамаг уғрунда мүбаризәсини» көрүр. Бу, Һоббсын «һамынын һамыя гаршы мүбаризәсидир» вә бу, «Феноменолокиядакы» Һекели хатырладыр, зира орада мүлки чәмиййәт «мә'нәви һейван аләми» кими тәсвир эдилир, һалбуки Дарвиндә һейванлар аләми мүлки чәмиййәт шәклиндә көстәрилир...

57

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

2 август 1862-чи ил

Әзиз Фредерик!

10 фунт үчүн чох сағ ол.

Мәнә һеч дә хош кәлмир ки, сән мәнә көрә пул чәһәтдән корлуг чәкмәли олурсан, лакин нә этмәли? Америкадакы бөһран кими бир бөһрана ким гаршы дура биләр? Һәм дә мәним ишим хүсусилә онда пис кәтирди ки, мән Венада чыхан «Presse» кими пис бир гәзетчиклә әлагәйә кирдим, белә олмасайды, бу гәзет мәним үчүн «Трибунаны» мүәййән дәрәчәйә гәдәр әвәз эдә биләрди. Сәнин фикринчә, мәсәлән, «Evening Post»-а (Нју-Йоркда аболисионист гәзетдир) мүрачиәт эдиб өз мүхбирлик хидмәтләрими тәклиф этмәйин вахты дейилми?

Бу лап бир мө'чүзәдир ки, мән өз нәзәри әсәрләрими һәр һалда бу гәдәр ирәлиләдә билмишәм. Мән һәр һалда рента нәзәриййәсини элә бу чилддә вермәк фикриндәйәм; буну әввәл ирәли сүрмүш олдуғум мүддәая бир «изаһ» кими әлавә шәклиндә дахил эдәчәйәм. Бу *чох кениш вә әтрафлы шәрһ эдиләркән долашығa салынмыш әһвалаты* сәнә икичә кәлмә илә сөйләмәк истәйирәм ки, сән *өз рә'йини мәнә билдирә* биләсән.

Сән билирсән ки, мән капиталы ики һиссәйә айырырам: дәйәри мәһсулун дәйәриндә анчаг *енидән мейдана чыхан сабит капитал* (хаммал, ярдымчы материаллар, машынлар вә с.), сонра да *дәйишән капитал,* йә'ни әмәк һаггына сәрф эдилән вә әвәзиндә фәһләнин вердийинә нисбәтән мигдарча даһа аз маддиләшмиш әмәйә малик олан капитал. Мәсәлән, әкәр күндәлик әмәк һаггы 10 саата бәрабәрдирсә, фәһлә дә 12 саат ишләйирсә, онда фәһлә дәйишән капитала үстәлик бунун $^1/_5$ һиссәсини (2 саат) өдәйир. Бу артыг һиссәни мән *изафи дәйәр* (surplus value) адландырырам.

Фәрз эдәк ки, *изафи дәйәр нормасы* (йә'ни иш күнүнүн узунлуғу вә әмәк һаггыны тәкрар истеһсал этмәк үчүн фәһләнин еринә етирдийи зәрури әмәкдән әлавә изафи әмәк артыглығы) мә'лумдур, мәсәлән, 50%-ә бәрабәрдир. Бу һалда 12 саатлыг иш күнүндә фәһлә 8 саат өзү үчүн, 4 саат да (8 : 2) саһиб үчүн ишләйәрди. Фәрз эдәк ки, бу нисбәт бүтүн сәнае саһәләриндә мөвчуддур, белә ки, орта иш вахтынын мүмкүн олан дәйишикликләри әмәйин даһа чох вә я даһа аз ағыр олмасы вә саирәнин анчаг ерини долдурур.

Бу һалда мүхтәлиф сәнае саһәләриндә фәһләләр *бәрабәр дәрәчәдә* истисмар эдилдикдә, *бәрабәр кәмиййәтли* мүхтәлиф капиталлар *мүхтәлиф* истеһсал саһәләриндә чох *мүхтәлиф* мәбләғдә изафи дәйәр вә буна көрә дә *чох мүхтәлиф мәнфәәт нормалары* верәр, чүнки мәнфәәт [нормасы] изафи дәйәрин аванс эдилмиш бүтүн капитала нисбәтиндән башга бир шей дейилдир. Бу, капиталын *үзви гурулушундан,* йә'ни онун сабит капиталла дәйишән капитала бөлүнмәсиндән асылы олачагдыр.

Юхарыдакы кими, фәрз эдәк ки, изафи әмәк 50% тәшкил эдир. Демәли, мәсәлән, 1 фунт стерлинг = иш күнүнә (фәрги йохдур, бурада иш һәфтәси вә с. дә нәзәрдә тутула биләр), иш күнү 12 саата бәрабәр, зәрури әмәк дә (әмәк һаггыны тәкрар истеһсал эдән әмәк дә) 8 саата бәрабәр оларса, онда 30 фәһләнин (вә я 30 иш күнүнүн) әмәк һаггы 20 фунта бәрабәр олар, онларын әмәйинин дәйәри исә 30 фунта бәрабәр олар; бир фәһләйә (күндә вә я һәфтәдә) дүшән дәйишән капитал $^2/_3$ фунта бәрабәрдир, фәһләнин яратдығы дәйәр исә 1 фунта бәрабәрдир. Мүхтәлиф сәнае саһәләриндә 100 фунтлуг капиталын истеһсал этдийи изафи дәйәрин мәбләғи, 100 фунтлуг капиталын сабит капиталла дәйишән капитала нә нисбәтдә бөлүнмәсиндән асылы олараг чох мүхтәлиф олачагдыр. Сабит капиталы С, дәйишән капиталы исә V адландыраг. Мәсәлән, памбыг-парча сәнаеиндә капиталын гурулушу С 80, V 20 оларса, онда мәһсулун дәйәри (изафи дәйәр вә я изафи әмәк 50% олмагла) 110-а бәрабәр олар. Изафи дәйәр күтләси 10 вә мәнфәәт нормасы 10% тәшкил эдәр, чүнки мәнфәәт [нормасы] 10-ун (изафи дәйәр) 100-ә (сәрф эдилмиш капиталын үмуми дәйәри) нисбәтинә бәрабәрдир. Фәрз эдәк ки, ири дәрзи э'малатханаларында капиталын гурулушу беләдир: С 50, V 50, белә ки, мәһсул 125-ә бәрабәрдир, изафи дәйәр (юхарыда олдуғу кими, норма 50% олмагла) 25-ә бәрабәрдир вә мәнфәәт нормасы 25%-ә бәрабәрдир. Элә бир башга сәнае саһәсини көтүрәк ки, орада нисбәт беләдир: С 70, V 30, онда мәһсул 115-ә бәрабәрдир, мәнфәәт нормасы 15%-ә бәрабәрдир. Нәһайәт, элә бир саһә көтүрәк ки, орада гурулуш беләдир: С 90, V 10, онда мәһсул 105-ә бәрабәрдир вә мәнфәәт нормасы 5%-ә бәрабәрдир.

Биз бурада, әмәк *бәрабәр дәрәчәдә истисмар эдилмәклә,* мүхтәлиф саһәләрдә тәтбиг эдилән бәрабәр кәмиййәтли капиталлар үчүн изафи дәйәрин ән мүхтәлиф мәбләғләрдә олдуғуну, буна көрә дә ән мүхтәлиф мәнфәәт нормалары олдуғуну көрүрүк.

Юхарыда көстәрилән бүтүн 4 капиталы бирликдә көтүрәк, онда биз буну әлдә эдәрик:

	Мәһсулун дәйәри		
1. C 80, V 20	110	Мәнфәәт нормасы = 10%	Изафи дәйәр нормасы бүтүн һалларда=50%
2. C 50, V 50	125	„ „ = 25%	
3. C 70, V 30	115	„ „ = 15%	
4. C 90, V 10	105	„ „ = 5%	
Капитал = 400		**Мәнфәәт** = 55	

Бу һәр 100 фунта $13^3/_4$% мәнфәәт нормасы верир.

Әкәр *синфин* [капиталистләр синфинин] *мәчму капиталы* (400) нәзәрдән кечирилсә, онда мәнфәәт нормасы = $13^3/_4$% олар, капиталистләр исә гардашдырлар. Рәгабәт (капиталын бир саһәдән дикәринә көчүрүлмәси вә я капиталын ахыб кетмәси) буна сәбәб олур ки, *мүхтәлиф* саһәләрдә *бәрабәр кәмиййәтли* капиталлар, бунларын үзви гурулушунун мүхтәлиф олдуғуна бахмаяраг, *эйни бир орта* мәнфәәт нормасы верир. Башга сөзлә: мүәййән саһәйә гоюлмуш, мәсәлән, 100 фунтлуг капиталын вердийи *орта* мәнфәәти бу капитал мүәййән, айрыча тәтбиг эдилмиш капитал олараг вә, демәли, өзүнүн изафи дәйәр истеһсал этдийи нисбәтдә вермәк дейил, капиталистләр синфинин үмуми капиталынын *мүвафиг һиссәси* олараг верир. Бу елә бир һиссәдир ки, онун дивидендләри синфин [капиталистләр синфинин] бүтүн дәйишән (йә'ни әмәк һаггына сәрф эдилән) капиталынын истеһсал этдийи изафи дәйәрин (вә я һаггы өдәнилмәмиш әмәйин) бүтүн мәбләғиндән бу һиссәнин мигдарына пропорсионал сурәтдә верилир.

Көстәрилән мисалда [капитал саһибләри] 1, 2, 3, 4 эйни бир *орта мәнфәәт* алмаг үчүн бунлардан һәр бири өз әмтиәләрини $113^3/_4$ фунта сатмалыдыр. 1 вә 4 өз әмтиәләрини бунларын дәйәриндән *юхары,* 2 вә 3 исә бунларын дәйәриндән *ашағы* сатачагдыр.

Бу йолла мүәййән эдилиб, капитал мәсрәфи плюс орта мәнфәәтә (мәсәлән, 10%) бәрабәр олан бу *гиймәт* мәһз Смитин *тәбии гиймәт, истеһсал гиймәти* вә и. а. адландырдығы шейдир. Бу елә бир *орта гиймәтдир* ки, мүхтәлиф саһәләр арасындакы рәгабәт (капиталын көчүрүлмәси вә я капиталын ахыб кетмәси йолу илә) мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки гиймәтләри она кәтириб чыхарыр. Демәли, рәгабәт, әмтиәләри онларын *дәйәринә дейил,* онларын *истеһсал гиймәтләринә* кәтириб чыхарыр вә бу гиймәтләр, капиталларын үзви гурулушундан асылы олараг, онларын *дәйәрләриндән* каһ *юхары,* каһ *ашағы*, каһ да бунлара *бәрабәр* олур.

Рикардо *дәйәрләрлә истеһсал гиймәтләрини* гарышдырыр. Буна көрә дә о белә дүшүнүр ки, әкәр *мүтләг рента* (йә'ни мүхтәлиф нөв торпагларын мүнбитлийиндәки фәргдән *асылы олмаян* рента) мөвҹуд олсайды, онда экинчилик мәһсуллары вә с. даим *өз дәйәриндән юхары* сатыларды, чүнки бунлар истеһсал *гиймәтиндән юхары* сатыларды (аванс эдилмиш капитал плюс орта мәнфәәт). Бу, әсас гануну рәдд эдәрди. Беләликлә, о, мүтләг рентаны инкар эдир вә анҹаг диференсиал рентаны гәбул эдир.

Лакин әмтиәләрин *дәйәрләрини әмтиәләрин истеһсал гиймәтләри* илә Рикардонун эйниләшдирмәси әсла дүзкүн дейилдир; о буну бир ән'әнә олараг А. Смитдән көтүрмүшдүр.

Мәсәлә беләдир:

Фәрз эдәк ки, бүтүн *гейри*-экинчилик капиталынын *орта* гурулушу беләдир: С 80 вә V 20, онда мәһсул (изафи дәйәр нормасы 50% олмагла) 110-а бәрабәр олаҹаг вә мәнфәәт нормасы 10% олаҹагдыр.

Сонра фәрз эдәк ки, *экинчилик капиталынын* орта гурулушу беләдир: С 60, V 40. (Статистиканын вердийи мә'лумата көрә, Инкилтәрә үчүн бу рәгәмләр һәгигәтә чох яхындыр; малдарлыгренталарынын вә и. а. бу һалда фәрги йохдур, чүнки бунлар өзлүйүндә дейил, тахыл рентасы илә мүәййән олунур.) Онда мәһсул — әмәйин истисмар дәрәҹәси юхарыда олдуғу кими галмагла, — 120-йә бәрабәр олаҹаг вә мәнфәәт нормасы 20%-ә бәрабәр олаҹагдыр. Буна көрә дә, әкәр фермер экинчилик мәһсулуну *онун дәйәринә* сатырса, онда буну *110*-а дейил, *истеһсал гиймәтинә* дейил, 120-йә сатыр. Лакин *торпаг мүлкиййәти* фермерин өз капиталист гардашлары кими мәһсулун *дәйәрини* онун *истеһсал гиймәтинә* бәрабәрләшдирмәсинә мане олур. Капиталларын рәгабәти илә буна наил олмаг олмаз. Бурада торпаг мүлкиййәтчиси ишә гарышыр вә *дәйәрлә истеһсал гиймәти арасындакы фәрги* мәнимсәйир. Дәйишән капитала нисбәтән сабит капиталын о гәдәр дә бөйүк бир кәмиййәт тәшкил этмәмәси үмумиййәтлә бу вә я дикәр истеһсал саһәсиндә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин ашағы (вә я нисбәтән ашағы) дәрәҹә инкишафынын ифадәсидир. Буна көрә дә гейри-экинчилик капиталынын орта гурулушу С 80, V 20-йә бәрабәр олдуғу һалда экинчилик капиталынын орта гурулушу, мәсәлән, С 60, V 40-а бәрабәрдирсә, онда бу сүбут эдир ки, экинчилик һәлә сәнаеин чатдығы инкишаф пилләсинә чатмамышдыр. (Бу тамамилә айдындыр, чүнки бүтүн галанлары һәлә бир яна гоюлса, сәнае даһа көһнә элмә — механикая, экинчилик исә тамамилә ени элмләрә: кимяя, кеолокияя, физиолокияя әсасланыр.) Әкәр экинчиликдәки нисбәт (юхарыда көстәрилән шәртләрлә) С 80, V 20-йә бәрабәр олса, онда *мүтләг рента* арадан галхыр. Бирҹә *диференсиал рента*

галыр вә мән бунун һаггындакы нәзәриййәни әлә инкишаф етдирирәм ки, әкинчилийин арасы кәсилмәдән писләшмәси һаггында Рикардонун гойдуғу илк шәрт сон дәрәчә күлүнч вә әсассыз олур.

Дәйәрдән фәргли олараг *истеһсал гиймәтинә* юхарыда верилән тә'риф мүнасибәтилә буну да гейд етмәк лазымдыр ки, сабит капиталла дәйишән капитал арасындакы фәргдән башга, *билавасите* капитал *истеһсалы просесиндән* ирәли кәлән бу фәргдән башга, бир дә *әсас капиталла дөвриййә капиталы* арасында олуб капиталын *тәдавүл просесиндән* ирәли кәлән фәрг вардыр. Лакин мән буну да нәзәрә алсайдым, формул чох мүрәккәб оларды.

Бу да сәнин үчүн Рикардо нәзәриййәсинин үмуми шәкилдә, — чүнки бу шей чох мүрәккәбдир, — тәнгиди. Сән һәр һалда гәбул етмәли олачагсан ки, *капиталын үзви гурулушунун* нәзәрә алынмасы сайәсиндә бир чох заһири зиддиййәт вә проблем арадан галхыр.

Ери кәлмишкән дейим! Кәлән мәктубумда сәнә билдирәчәйим мүәййән бир мәгсәд үчүн *ч о х я х ш ы о л а р д ы* ки, сән Лассал — Рүстовун азадлыг хәялларынын әтрафлы һәрби тәнгидини мәнә көндәрәсән (сияси тәнгиди мән өзүм һазырларам).

Сәнин *К. М.*

Гадынлара салам.

Имандт хәбәр вермишдир ки, кәләчәк. Иттсиг[1] базар ертәси йола дүшүр.

Сән көрәчәксән ки, «мүтләг рента» һаггында мәним анлайышымда *торпаг мүлкиййәти* доғрудан да (мүәййән тарихи шәраитдә) хаммал гиймәтләрини *баһалашдырыр*. Коммунист нөгтейи-нәзәриндән бундан яхшы истифадә етмәк олар.

Әкәр юхарыда көстәрилән нөгтейи-нәзәр доғрудурса, онда һеч дә *мәчбури дейилдир* ки, *мүтләг рента* (һәтта әкинчилик капиталынын юхарыда фәрз едилән гурулушу гәбул едилсә дә) һәр бир шәраитдә вә *һәр нөв* торпагдан верилсин. Мүтләг рента *торпаг үзәриндә* — һәгигәтән вә я юридик чәһәтчә — *мүлкиййәт олмадығы* ердә верилмир. Бу һалда капиталын әкинчиликдә тәтбиг едилмәси хүсуси манеәләрә раст кәлмир. Капитал да һәр бир башга саһәдә олдуғу кими, бу саһәдә дә эйни дәрәчәдә сәрбәст сурәтдә һәрәкәт едир. Онда әкинчилик мәһсуллары, даим сәнае мәһсулларынын чохунун сатылдығы кими, өз дәйәриндән *ашағы, истеһсал гиймәтинә* сатылыр. Әслиндә, капиталистлә торпаг мүлкиййәтчиси бир шәхсин симасында бирләшдийи вә и. а. һалда да *торпаг мүлкиййәти* арадан галха биләр.

---

[1] Ф. Лассал. *Ред.*

Лакин бурада һәмин тәфәррүат үзәриндә даянмағына дәймәз.

Садәчә диференсиал рента, — бу да она көрә мейдана кәлмир ки, капитал, онун тәтбиг эдилдийи һәр һансы бир башга саһәйә дейил, торпаға гоюлмушдур, — нәзәри чәһәтдән һеч бир чәтинлик тәшкил этмир. Бу рента орта дәрәчәдән йүксәк шәраитдә ишләдилән һәр бир капитал үчүн һәр бир сәнае истеһсалы саһәсиндә мөвчуд олан үстәлик мәнфәәтдән башга бир шей дейилдир. Бу рента анчаг экинчиликдә мөһкәмләнир, чүнки мүхтәлиф нөв торпағын тәбии мүнбитлийинин мүхтәлиф дәрәчәләри кими э'тибарлы вә (нисбәтән) мөһкәм әсасы вардыр.

58

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

7 август 1862-чи ил

... Америкадакы вәтәндаш мүһарибәси һаггында сәнин бахышларына мән һеч дә тамам шәрик дейиләм. Мән бу фикирдә дейиләм ки, һәр шей әлдән чыхмышдыр. Шималлылара лап әввәлдән сәрһәд гулдарлыг штатларынын нүмайәндәләри башчылыг эдирдиләр вә мәһз онлар Брекинричин бу көһнә тәрәфдары олан Мак-Клелланы биринчи ерә чәкмишләр. Чәнуб исә лап әввәлдән екдил һәрәкәт эдирди. Шимал, гулдарлығы Чәнуба гаршы чевирмәк әвәзиндә өзү буну Чәнубун һәрби гүввәсинә чевирмишдир. Чәнуб бүтүн мәһсулдар әмәйи гулларын үзәринә гоюр, бу исә она бүтүн өз дөйүш гүввәләрини маниәсиз олараг чәбһәйә көндәрмәк имканы вермишди. Онун ваһид һәрби команданлығы вар иди, Шималын исә йохдур. Теннесси тутулдугдан сонра Кентукки ордусунун бүтүн әмәлийятындан айдындыр ки, шималлыларын һеч бир стратежи планы йох иди. Мәним фикримчә, бүтүн бу әһвалат тезликлә башга бир шәкил алар. Шимал, нәһайәт, чидди сурәтдә мүһарибә этмәйә башлаяр вә сәрһәд гулдарлыг штатларындан олан адамлары рәһбәрликдән кәнар эдәрәк, ингилаби васитәләрә әл атар. Зәнчиләрдән дүзәлдилән һәтта тәкчә бир полк да чәнублуларын әсәбләринә һейрәт эдиләчәк бир тә'сир көстәрәр.

300.000 нәфәр әлдә этмәк чәтинлийи мәнә халис сияси бир чәтинлик кими көрүнүр. Шимал-гәрб вә Ени Инкилтәрә чалышыр ки, һөкумәти мүһарибә этмәкдә өз әввәлки дипломатик үсулундан әл чәкмәйә мәчбур этсин вә буна мәчбур эдәчәкдир; инди онлар һәмин 300.000 нәфәрин верилмәси

шәртләрини һазырлайырлар. Әкәр Линколн күзәштә кетмәзсә (о исә күзәштә кедәр), ингилаб баш верәр.

Исте'дадлы һәрбиййәлиләрин чатышмамасына кәлдикдә, кенераллары сечмәк үчүн индийәдәк ишләдилән үсул, йә'ни онлары анчаг дипломатик мүлаһизәләрлә вә партия мүлаһизәләри илә сечмәк үсулу исте'дадлы адамларын ирәли чәкилмәсинә чәтин ки, чох көмәк етмишдир. Һәр һалда кенерал Поп мәнә зирәк бир адам кими көрүнүр.

Малиййә тәдбирләринә кәлдикдә, бунлар мәһарәтлә көрүлән тәдбир дейилдир, индийәдәк (бүтөвлүкдә бүтүн дөвләт үчүн) әслиндә һеч бир верки олмаян бир өлкәдә мәһз белә олачағыны көзләмәк лазым кәлирди, лакин һәр һалда бу тәдбирләр һеч дә Питт вә К^0-сынын тәдбирләри гәдәр мә'насыз дейилдир. Инди пулун гиймәтдән дүшмәси, мәним фикримчә, игтисади сәбәбләрлә дейил, халис сияси сәбәбләрлә — инамсызлыгла изаһ олунур. Демәли, сиясәт дәйишилдикдә, бу да дәйишиләчәкдир.

Гыса десәк, мән белә һесаб эдирәм ки, бу чүр мүһарибәләри ингилаби гайда илә етмәк лазымдыр, янкиләр исә индийәдәк ону конститусия гайдасы илә етмәйә чалышмышлар.

Салам.

Сәнин *К. М.*

59

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

9 август 1862-чи ил

...*Рента нәзәриййәсинә* кәлдикдә, мән, әлбәттә, әввәлчә сәнин мәктубуну көзләмәлийәм. Лакин Һенрих Бүркерсин дейә биләчәйи кими, «мүбаһисәләри» садәләшдирмәк үчүн ашағыдакылары демәлийәм:

1. *Нәзәри* чәһәтдән сүбут етмәли олдуғум еканә шей, дәйәр ганунү позулмадан мүтләг рентанын *мүмкүн олмасыдыр.* Бу элә бир нөгтәдир ки, физиократлар заманындан башламыш бу күнләрә гәдәр *нәзәри* мүбаһисә онун әтрафында кедир. Рикардо бунун мүмкүн олдуғуну инкар эдир; мән буну иддиа эдирәм. Эйни заманда мән иддиа эдирәм ки, онун бу инкары А. Смитдән көтүрүлүб нәзәри чәһәтдән янлыш олан әһкама — *әмтиәләрин истеһсал гиймәтләри* илә *дәйәрләринин* фәрз эдилән эйнилиййинә әсасланыр. Сонра мән иддиа эдирәм ки, Рикардо мәсәләни *мисалларла* айдынлашдырдығы бүтүн һалларда даим элә бир шәраит фәрз эдир ки, бу заман я капиталист истеһсалы мөвчуд дейилдир, я да —

һәгигәтән вә я юридик чәһәтдән — *торпаг мүлкиййәти* мөвчуд дейилдир. Мәсәлә исә гануну мәһз бу шейләр мөвчуд олдуғу шәраитдә тәдгиг этмәк үзәриндәдир.

2. Мүтләг торпаг рентасынын *мөвчуд олмасына* кәлдикдә, бу һәр бир өлкә үчүн *статистика әсасында* һәлл эдилмәси лазым кәлән бир мәсәләдир. Лакин мәсәләнин халис нәзәри чәһәтдән һәлл эдилмәсинин әһәмиййәти бундан айдын олур ки, артыг 35 ил әрзиндә статистикләр вә үмумиййәтлә әмәли ишчиләр мүтләг торпаг рентасы олдуғуну мүдафиә эдирләр, нәзәриййәчиләр (рикардочу нәзәриййәчиләр) исә чох сүн'и вә нәзәри чәһәтдән зәиф абстраксиялар йолу илә буну рәдд этмәйә чалышырлар. Бу вахтадәк мән һәмишә йәгин этмишәм ки, бу чүр мүбаһисәләрдә нәзәриййәчиләр даим һагсыз чыхырлар.

3. Мән сүбут эдирәм ки, мүтләг торпаг рентасынын мөвчуд олмасы һәтта гәбул эдилсә дә, бундан һәлә һеч дә беләбир нәтичә чыхмыр ки, бечәрилән бүтүн торпагларын ән писи вә я ән пис бир мә'дән һәр бир шәраитдә рента верир; эксинә, чох ола биләр ки, бунлар өз мәһсулларыны базар дәйәринә, лакин бу мәһсулларын *фәрди* дәйәриндән *ашағы* сатмаға мәчбурдур. Бунун эксини сүбут этмәк үчүн Рикардо, — нәзәри чәһәтдән дүзкүн олмаяраг, — даим фәрз эдир ки, һәр бир базар шәраитиндә базар дәйәрини һәмишә, *ән әлверишсиз* шәраитдә истеһсал эдилмиш әмтиә мүәййән эдир. Бунун әлейһинә сән һәлә «Deutsch-Französische Jahrbücher»-дә дүзкүн э'тиразлар ирәли сүрмүшдүн.

Рента һаггында мән бах бунлары әлавә этмәк истәйирдим...

60

ЭНКЕЛС — МАРКСА

15 ноябр 1862-чи ил

... Ню-Йорк сечкиләри[1] һаггында хәбәр кәтирмәли олан пароходу сәбрсизликлә көзләйирәм. Әкәр Ню-Йорк штатында демократлар галиб кәлсәләр, мән һеч билмирәм ки, бу янкиләр һаггында нә дүшүнәсән. Һеч чүр баша дүшә билмирәм ки, бөйүк бир тарихи дилемма гаршысында дуран халг, онун өз варлығы мәсәләси һәлл эдиләркән, он сәккиз айлыг мүбаризәдән сонра эксәриййәтлә нечә дә мүртәче әһвал-руһиййәли олуб ирадәсиз бир күзәштә кетмәйә сәс верә биләр.

---

1 Ню-Йорк штаты губернатору сечкиләри; демократ партиясынын намзәди Сеймур сечилмиш олду. *Ред.*

Һәрчәнд бу яхшыдыр ки, буржуа республикасы Америкада да бәрк рүсвай олмушдур, белә ки, кәләчәкдә ону мүстәгил бир мәгсәд кими тәблиғ этмәк даһа мүмкүн олмајачагдыр вә онун һаггында ичтимаи ингилаба доғру анчаг бир васитә вә кечид формасы кими бәһс этмәк лазым кәләчәкдир, лакин һәр һалда мәни гәзәбләндирир ки, әһалиси ярыбаяры аз олан мурдар бир олигархия йөндәмсиз, бөйүк вә ачиз бир демократия гәдәр күчлү олур. Һәм дә демократлар галиб кәлсәләр, онда гочаг Мак-Клеллан вә уэст-пойнтлулар[1] сөзсүз үстүн олачаглар вә онда бүтүн иш битмиш олачагдыр. Әкәр президентин һәмишә чәнублу олмасы, Конгресин исә эйни мигдар чәнублу вә шималлылардан ибарәт олмасы шәртилә Чәнуб Иттифага гайытса, бу адамлар сүлһ бағлая биләрләр. Бундан әлавә, башга йолла сүлһ әлдә этмәк мүмкүн олмазса, онлар дәрһал Чеферсон Дэвиси Бирләшмиш Штатларын президенти э'лан эдә биләр вә сәрһәд штатларындан әл чәкә биләрләр. Онда әлвида, Америка!

Линколн тәрәфиндән э'лан эдилән азадлығын[2] да индийә гәдәр тә'сири анчаг бундан ибарәт олмушдур ки, Шимал-гәрб зәнчиләрин һәдсиз дәрәчәдә ахышыб кәлмәси гаршысында горхуя дүшүб демократлара сәс вермишдир.

Бөйүк шейдән кичик шейә кечсәк, гочаг Вилһелм[3] һаггында сән нә дейәрсән? О, нәһайәт, енә дә өз әсл тәбиәтинә гайытмышдыр; өз либерал күнаһларындан төвбә этмиш вә чолаг Елизаветая демишдир: «ай ана, мән күнаһкарам». Бунун мүгабилиндә аллаһ она либералларын чылыз гошунуну дағытмаг һөкмү вермиш вә онда Вилһелм демишдир: «бундан өтрү мәнә әскәр лазымдыр». Вилһелм о гәдәр гәзәбләниб өзүндән чыхмышдыр ки, һәтта Бисмарк да она даһа кифайәт гәдәр иртичачы кими көрүнмүр. Сән Шапперин ахмаг олдуғуну биз билирик, буну сән өзүн дә билирсән, лакин сән *бу гәдәр ахмаг* имишсән вә и. а. вә и. а. Ишләр олдугча яхшы кедир. Белә бир вәзийәтдән даһа яхшы нә ола биләр ки, 1848-чи илдән 14 ил сонра либерал буржуазия 6 милйон талер, йә'ни 850 000 фунт стерлинг гәдәр чүз'и бир мәбләғ үстүндә ән ифрат бир ингилаби дилемма гаршысында галыр[4]. Бирчә

---

1 Энкелс гулдарлара рәғбәт бәсләйән үнсүрләри нәзәрдә тутур. Уэст-Пойнт — вәтәндаш мүһарибәсиндән әввәл Бирләшмиш Штатларда еканә һәрби мәктәб иди, бурая демәк олар анчаг сәрһәд вә чәнуб штатларынын гулдар аиләләриндән олан кәнчләр гәбул эдилирди. *Ред.*

2 Гиям эдән штатлар әразисиндә 1863-чү ил январын 1-дән э'тибарән гулдарлығын ләғв эдиләчәйи һаггында Линколнун бәяннамәси. *Ред.*

3 Пруссия кралы I Вилһелм. *Ред*.

4 «Конститусион мүнагишә» дейилән шейдән — ордунун енидән гурулмасы илә әлагәдар олараг орду хәрчләринин артырылмасы үстүндә крал илә палата арасындакы мүнагишәдән бәһс олунур. *Ред.*

бу гоча эшшәк енидән кери чәкилмәйәйди. Доғрудур, о инди дөйүшә чан атыр, лакин бу пруссиялыларын һеч бир шейинә, һәтта онларын ахмаглығына да бел бағламаг олмаз. Әкәр ишләр бундан сонра да беле кетсә, савашма тамамилә лабүд олачагдыр вә иш кәлиб сон нөгтәйә чатдыгда, Вилһелм «һәрбчиләрин» нә дилле данышдыгларыны эшидиб тәәччүб эдәчәкдир; ади әскәрләр, онлары икииллик хидмәт мүддәти әвәзиндә үчиллик хидмәт мүддәти үчүн вурушмаға мәчбур этдийинә көрә она өз тәшәккүрләрини билдирмәйә чалышарлар.

Арвадына вә гызларына сәмими салам.

Сәнин *Ф. Э.*

1863-чү ил

61

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

28 январ 1863-чү ил

...Кечән мәктубумда сәндән селфактор һаггында сорушурдум. Мәсәлә беләдир: селфактор ихтира эдиләндән *әввәл* эйиричи дейиләнин иши нәдән ибарәт иди? Селфактор мәним үчүн айдындыр, лакин ондан әввәл нә олдуғуну баша дүшә билмирәм.

Инди мән машынлар һаггындакы фәсли тамамлайырам. Бу фәсилдә бир сыра марағлы мәсәләләр вардыр ки, мән һәмин фәсли биринчи дәфә ишләйәркән бунларын үзәриндән кечмишдим. Бунларын һамысыны өзүмә айдынлашдырмаг үчүн технолокияя даир дәфтәрләрими (гейдләрими) баштан-баша енидән охудум вә инди профессор Уиллисин фәһләләр үчүн охудуғу практики (халис експериментал) курсу (Һекслинин дә өз мүһазирәләрини охудуғу Jermynstreet-дә Кеолокия институтунда) динләйирәм. Дилләр мәсәләсиндәки әһвалат механика мәсәләсиндә дә башыма кәлир. Риязи ганунлары баша дүшүрәм, лакин әяни тәсәввүрлә әлагәдар олан ән садә бир техники реаллығы ән күт бир адамдан да чәтин гаврайырам.

Машынын аләтдән нә илә фәргләндийи һаггында бөйүк мүбаһисәләр олдуғуну сән билирсән, бәлкә дә билмирсән, чүнки бу иш өзлүйүндә марағлы дейилдир. Инкилис механикләри (риязийятчылары) өзләринә мәхсус бәситликлә аләти садә машын, машыны исә мүрәккәб аләт адландырырлар. Мәсәләнин игтисади чәһәти илә бир гәдәр артыг һесаблашан инкилис технологлары (онларын да ардынча бир чох инкилис игтисадчылары, һәтта бунларын әксәриййәти) исә бунларын арасындакы фәрги онда көрүрләр ки, бир һалда һәрәкәтә кәтирән гүввә инсандыр, дикәр һалда исә тәбиәт гүввәсидир. Бу чүр хырда шейләрдә өзләрини хүсусилә көстәрән алман эшшәкләри бурадан белә бир нәтичә чы-

хармышлар ки, мәсәлән, *котан* машындыр, чох мүрәккәб «Ченни»[1] вә с. исә, әл илә һәрәкәтә кәтирилдийинә көрә, машын дейилдир. Лакин биз *садә* формалы машына бир нәзәр салсаг, бизә тамамилә айдын олар ки, сәнае ингилабы *һәрәкәтә кәтирән гүввәдән* дейил, машынын инкилисләр тәрәфиндән *working machine* [иш машыны] адландырылан һиссәсиндән башланыр. Беләликлә, мәтләб, мәсәлән, чәһрәни һәрәкәтә кәтирән аяғы су вә я бухарла әвәз этмәкдә дейил, билаваситә әйирмә просесинин өзүнү дәйишдирмәкдәдир вә инсанын көрдүйү ишдә онун садә бир гүввә кими һәрәкәт этдийи һиссәни (мәсәлән, чархын педалына басмаг һәрәкәтини) дейил, э'мала, э'мал эдилән материаллар үзәринә билаваситә тә'сир көстәрмәйә аид олан һиссәни сыхышдырыб арадан чыхармагдадыр. Дикәр тәрәфдән, эйни дәрәчәдә айдындыр ки, машынларын *тарихи* инкишафындан дейил, индики истеһсал үсулу әсасында машынлардан бәһс эдилдикдә, еканә һәлледичи чәһәт *иш машыныдыр* (мәсәлән, тикиш машынында олдуғу кими), чүнки бу просес механикләшдирилмиш олдуғуна көрә, инди һәр кәс билир ки, бу механизм, өз өлчүсүндән асылы олараг, әл, су вә я бухарла һәрәкәтә кәтирилә биләр.

Халис риязиййатчылар үчүн бу мәсәләләрин фәрги йохдур, лакин инсанларын ичтимаи мүнасибәтләри илә бу мадди истеһсал үсулларынын инкишафы арасындакы әлагәни көстәрмәкдән бәһс эдилдикдә, бу мәсәләләр чох мүһүм олур.

Техниканын тарихинә даир өз гейдләрими икинчи дәфә охуюб бу нәтичәйә кәлдим ки, буржуа инкишафынын зәрури илк шәртләри олан барытын, компасын вә китаб чапынын ихтирасы бир кәнара гоюлса, XVI әсрдән XVIII әсрин орталарына гәдәр олан мүддәтдә, йә'ни сәнәтдән әсл ири сәнаеә гәдәр инкишаф эдән мануфактура дөврү әрзиндә, машынлы сәнаеә кечмәк үчүн мануфактура дахилиндә көрүлән һазырлыг иши ики мадди әсас үзәриндә гурулмушду ки, бу да *саат* вә *дәйирмандыр* (әввәлләр дән үйүдән дәйирман, йә'ни су дәйирманы), һәм дә бу механизмләрин һәр икиси гәдим дөврдән ирс галмышдыр. (Су дәйирманы Юли Сезарын заманында Кичик Асиядан Ромая кәтирилмишди.) Саат әмәли мәгсәдләр үчүн ишләдилән илк автоматдыр. *Бәрабәр һәрәкәтләр истеһсалына* даир бүтүн нәзәриййә саат әсасында инкишаф этмишдир. Өз характеринә көрә саат өзү ярым бәдии сәнәтин әсл мә'нада нәзәриййә илә бирләшмәсинә әсасланыр. Мәсәлән, Кардан саатын гурулушу һаггында язырды (вә әмәли мәсләһәтләр верирди). XVI әср алман мүәллифләри саатсазлыг сәнәтини «элми (сехә мәхсус олмаян) сәнәт» адлан-

---

[1] «Ченни» — 1765-чи илдә инкилис Һаргривс тәрәфиндән ихтира эдилиб онун гызынын шәрәфинә белә адландырылмыш памбығәйирән машындыр. *Ред.*

дырырдылар; алимликлә сәнәтә әсасланан тәчрүбә арасындакы нисбәтин мәсәлән, ири сәнаедә бунларын арасындакы нисбәтдән нә гәдәр чох фәргләндийини саатсазлығын инкишафында изләмәк оларды. Буна да һеч бир шүбһә йохдур ки, XVIII әсрдә илк дәфә олараг саат истеһсала автоматлар (вә хүсусилә яйлы автоматлар) тәтбиг этмәк фикрини доғурмушдур. Тарихән сүбут этмәк олар ки, бу чәһәтдән *Вокансонун* тәшәббүсләри инкилис ихтирачыларынын фантазиясына бөйүк тә'сир көстәрмишдир.

Дикәр тәрәфдән, *дәйирманда* лап әввәлдән, су дәйирманы ярадылдығы вахтдан э'тибарән, машын организминин бүтүн мүһүм үнсүрләри вар иди. Механики һәрәкәтверичи гүввә. Онун һәрәкәтә кәтирдийи илк мүһәррик; кечиричи механизм; нәһайәт, материалы тутуб гәбул эдән иш машыны; бүтүн бу үнсүрләр бир-бириндән асылы олмадан мөвчуддур. Дәйирман әсасында *сүртүнмә* нәзәриййәси ярадылмышды, бунунла бирликдә исә, дишли кечирмә чархынын, дишләрин вә и. а. риязи формалары һаггында тәдгигат апарылмышды. Енә дәйирман әсасында илк дәфә олараг, һәрәкәтверичи гүввәнин кәмиййәтини өлчмәк һаггында, онун ән яхшы тәтбиг үсуллары вә и. а. һаггында нәзәриййә һазырланмышды. XVII әсрин орталарындан э'тибарән демәк олар бүтүн бөйүк риязийятчылар, әмәли механика илә мәшғул олдугда вә ону нәзәри әсас үзәриндә гурдугда, дән үйүдән садә су дәйирманыны әсас көтүрүрләр. Әмәли мәгсәдләр үчүн ишләдилән һәр бир механики мүһәррикә тәтбиг эдилмәйә башланан *Mühle* вә *mill* [дәйирман] ады да бурадан әмәлә кәлмишдир; бу ад мануфактура дөврүндә мейдана чыхмышдыр.

Лакин мәнкәнә, механики чәкич, котан вә саирәдә олдуғу кими, эйнилә дә дәйирманда әсл иш, йә'ни зәрбәләр, ястылама, үйүтмә, парчалайыб хырдалама вә и. а. һәтта һәрәкәтверичи гүввә инсандан вә я һейвандан ибарәт олдуғу һалда да, лап әввәлдән инсан иши *олмадан* ичра эдилир. Мәһз буна көрәдир ки, бу чүр машынлар, һәр һалда өз илкин һалында, чох гәдимләрдә әмәлә кәлмишдир вә бунларда әввәлләр әсл механики һәрәкәтверичи гүввә тәтбиг эдилмишдир. Мәһз буна көрәдир ки, онлар мануфактура дөврүндә тәсадүф этдийимиз демәк олар екانә машынлардыр. *Сәнае ингилабы* һеч дә, юхарыда тәсвир эдилән аләтләрдә олдуғу кими, э'мал эдилән материалын өзүнә инсан әлинин *лап әввәлдән һеч бир заман* тохунмадығы ердә башланмыр, о замандан башланыр ки, сон нәтичәни әлдә этмәк үчүн гәдимдән инсан ишинин тәләб эдилдийи ердә механизм тәтбиг эдилир. Башга сөзлә десәк, сәнае ингилабы о ердә механизм тәтбигиндән башланыр ки, орада вәзиййәтә көрә инсан лап әввәлдән тәкчә садә *гүввә* олараг иш көрмәклә галмыр. Әкәр алман эшшәкләри

илә бирликдә, һейван гүввәсинин (йә'ни эслиндә, инсан һәрәкәти кими, *көнүллү һәрәкәтин)* тәтбиг эдилмәси *машын* адландырылса, онда һеч дә нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, бу чүр мүһәррикләрин тәтбиг эдилмәси ән садә бир сәнәт аләтиндән хейли гәдимдир...

62

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

9 апрел 1863-чү ил

...Сырага күн Лассал мәнә Лейпсиг фәһлә (оху: *филистер)* гурултайыны чағыран Мәркәзи комитәнин мүрачиәтинә өз ачыг «Чаваб мәктубуну» көндәрмишди. О, биздән көтүрдүйү ифадәләри тәшәххүслә ишләдәрәк, өзүнү лап кәләчәк фәһлә диктатору кими апарыр. О, әмәк һаггы илә капитал арасындакы мүнагишәни «ойная-ойная, асанлыгла» (һәрфиййән) һәлл эдир. О дейир ки, фәһләләр *үмуми сечки һүгугу* уғрунда тәшвигат апармалы вә сонра «союг бир элм силаһы илә силаһланмыш» онун кими адамлары парламентә көндәрмәлидирләр. Сонра онлар фәһлә фабрикләри ярадарлар, бу фабрикләр үчүн капитал *дөвләт тәрәфиндән* аванс верилләр вә бу мүәссисәләр тәдричән бүтүн өлкәни бүрүйәр. Бу нә гәдәр дә һейрәт эдиләчәк бир ениликдир!..

...Тред-юнионларын дүзәлтдийи вә Брайтын сәдрлик этдийи митингдә мән дә вардым[1]. О тамамилә бир индепендент кими көрүнүрдү вә һәр дәфә: «Бирләшмиш Штатларда нә крал вар, нә дә епископлар» дедикдә, курултулу алгышлар эшидилирди. Фәһләләр өзләри *чох көзәл* данышырдылар, бу данышыгларда буржуа ибарәбазлығындан һеч бир әсәр йох иди вә онлар капиталистләрә гаршы өз антагонизмләрини әсла кизләтмирдиләр (гоча Брайт да капиталистләрә һүчум этмишди).

Инкилис фәһләләрини ачыг-ашкар буржуачасына позғунлашдырмагдан онларын тезликләми яхаларыны гуртарачагларыны кәләчәк көстәрәр. Сәнин китабында[2] башлыча мәсәләйә аид олан бүтүн галан чәһәтләрин һамысыны исә 1844-чү илдән сонракы инкишаф ән кичик тәфәррүатына гәдәр тәс-

---

[1] Шимали Америкада гулдарлыға гаршы мүбаризә апаранлара рәғбәт бәсләндийини билдирмәк вә гулдар штатларын хейринә Инкилтәрәнин мүдахилә этмәсинин гаршысыны алмаг үчүн 1863-чү ил мартын 26-да Лондон тред-юнионлары тәрәфиндән чағырылмыш митингдән бәһс олунур. *Ред.*

[2] *Ф. Энкелс.* «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти» *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, III чилд, *Ред.*

диг этмишдир. Сәнин китабыны сонракы дөвр һаггында өз гейдләримлә мәһз енидән тутушдурдум. Үмум дүня тарихини аршынла өлчән вә бу тарих һаггында сон «марағлы гәзет хәбәрләринә» әсасән фикир еридән анчаг хырда алман мешшанчығазлары белә хәял едә биләрләр ки, бу чүр бөйүк тарихи инкишафларда 20 ил бир күнә бәрабәрдир, һәрчәнд сонралар елә күнләр кәлиб чата биләр ки, һәр күн 20 илә бәрабәр олсун.

Сәнин китабыны енидән охуяркән мән тәәссүфлә көрдүм ки, биз гочалырыг. Бу әсәр алиманә вә елми шүбһәләр олмадан, нә гәдәр чанлы, еһтираслы вә ирәлийә чәсарәтлә бахылараг язылмышдыр! Һәтта сабаһ вә я о бири күн нәтичәнин тарихән мейдана чыхачағы хәялынын өзү дә һәр шейә нә гәдәр сәмимилик вә фәрәһләндиричи бир юмор шәкли верир! Сонракы «ади дил» мәнфи чәһәтчә бундан нә гәдәр дә фәргләнир.

Салам.

Сәнин *К. М.*

63

ЭНКЕЛС — МАРКСА

11 июн 1863-чү ил

...Сон заманлар Полшада ишләр, көрүнүр, о гәдәр дә яхшы дейилдир. Литвада вә Малороссияда һәрәкат чох зәиф кенишләнир, Полшанын өзүндә дә үсянчылар дейәсән мүвәффәгиййәт газанмамышлар. Бүтүн башчылар я һәлак олур, я да онлары әсир алыб күлләләйирләр, бу да, көрүнүр, сүбут едир ки, онлар адамларыны өз архаларынча апармаг үчүн чох риск этмәли олурлар. Кейфиййәтчә үсянчылар инди даһа март вә апрелдәки үсянчылар дейилдир: яхшы адамларын һамысы һәлак олмушдур. Һәм дә полякларын ишини һеч учота алмаг мүмкүн олмур вә инди шанс даһа аз олса да, иш һәлә яхшылаша биләр. Әкәр онлар бир мүддәт давам кәтирсәләр, ола биләр үмум Авропа һәрәкаты башланыб онлары хилас этсин. Лакин иш баш тутмазса, онда Полша 10 иллийә сырадан чыхар; белә бир үсян дөйүш габилиййәти олан әһалинин бүтүн гүввәләрини бир чох илләр үчүн түкәдәр.

Авропа һәрәкаты мәнә чох мүмкүн бир һәрәкат кими көрүнүр, чүнки коммунистләр гаршысында буржуа енә бүтүн горхусуну итирмишдир вә, лазым кәлдикдә, о да чыхыш

етмәйә һазырдыр. Буну һәм Франсадакы сечкиләр, һәм дә ахырынчы сечкиләрдән бәри Пруссиядакы әһвалатлар сүбут эдир. Лакин мән күман етмирәм ки, Франсада белә бир һәрәкат башлансын. Парисдәки сечкиләр *һәддиндән артыг* буржуа нәтичәләри верди; фәһләләрин өз намзәдләрини ирәли сүрдүкләри һәр ердә онлар кечмәдиләр вә онларын һеч күчү дә чатмады ки, буржуалары һеч олмазса радикал сечкиләрә мәчбур етсинләр. Бундан әлавә, Бонапарт ири шәһәрләри чиловда сахламаг үсулуну билир.

Гочаг Бисмарк онларын ағзыны юммасайды, Пруссияда онлар чәрәнләмәкдә давам едәрдиләр. Лакин иш сонра һәр нечә кетсә дә, динч конститусион инкишафын сону чатыр вә филистер саваша һазыр олмалыдыр. Бу исә аз бир шей дейилдир. Көһнә демократ достларымызын икидлийинә нә гәдәр ашағы гиймәт версәм дә, мәнә һәр һалда белә кәлир ки, ән чох алышган маддә мәһз орада топланыр вә харичи сиясәт саһәсиндә Һокентсоллернләрин ән ахмаг әһвалатлара гарышмаячагларыны күман етмәк чәтин олдуғуна көрә исә, чох асанлыгла ола биләр ки, гошунларын ярысы Полша сәрһәддиндә, ярысы да Рейндә дурсун, Берлин исә бош галсын, онда зәрбә вурулар. Әкәр Берлин һәрәкатын башында дурса, Алмания вә Авропа үчүн чох пис олар.

Мәни һәр шейдән чох тәәччүбләндирән будур ки, Великороссияда кәндли һәрәкаты башланмыр. Көрүнүр, Полша үсяны бурада мүәййән дәрәчәдә әлверишсиз бир тә'сир көстәрир...

64

МАРКС — ЕНКЕЛСӘ

6 июл 1863-чү ил

...Кенәнин чәдвәли[1] әвәзиндә бурада әлавә етдийим *«игтисади чәдвәли»*, бу истидә бачарсан, диггәтлә нәзәрдән кечир вә өз гейдләрини мәнә хәбәр вер. Бу чәдвәл бүтүн тәкрар истеһсал просесини әһатә едир.

Сәнә мә'лум олдуғу кими, *Адам Смит* «*тәбии*» вә я «*зәрури гиймәти*» әмәк һаггындан, мәнфәәтдән (фаиздән), рентадан ибарәт едир, башга сөзлә десәк, ону тамамилә *кәлирә* бөлүр. Рикардо рентаны анчаг аксидентал бир һадисә кими сияһидән чыхарса да, һәмин чәфәнкияты о да тәкрар едир. Демәк олар *бүтүн* игтисадчылар буну Смитдән көтүр-

[1] Ф. Кенәнин «Игтисади чәдвәлин тәһлили» әсәриндә верилән чәдвәл. *Ред.*

мүшләр, бунунла шәрик олмаянлар исә башга мә'насызлығлара кәлиб чыхырлар.

Смит өзү һисс эдир ки, *һәр бир айрыча* истеһсал саһәсиндә гиймәти *капитала* (хаммал, машынлар вә и. а.) вә *кәлирә* (әмәк һаггы, мәнфәәт, рента) бөлдүйү һалда, *чәмиййәтин мәчму мәһсулуну тәкчә* бир *кәлирә* (бу да һәр ил истеһлак эдилә биләр) бөлмәклә мә'насызлыға йол верир. Әкәр бу белә олсайды, чәмиййәт һәр ил *капиталсыз* енидән башламалы оларды.

Әсәримин ахырынчы фәсилләриндән бириндә *хүласә* олараг верилән чәдвәлимә кәлдикдә, ону баша дүшмәк үчүн ашағыдакылары нәзәрдә тутмаг лазымдыр:

1. Рәгәмләрин фәрги йохдур, бунлар милйону билдирир.

2. *Яшайыш васитәләри* дейиләркән, бурада һәр ил *истеһлак фондуна* дахил олан һәр шей (вә я чәдвәлдән *чыхарылмыш йығым олмадан,* истеһлак фондуна дахил ола биләчәк һәр шей) нәзәрдә тутулур.

I синифдә (яшайыш васитәләри) *бүтүн мәһсул* (700) *яшайыш васитәләриндән* ибарәтдир, демәли, өз тәбиәтинә көрә бунлар (хаммалдан, машынлардан, биналардан вә и. а. ибарәт олан) *сабит капитала* дахил *дейилдир.* Эйнилә дә II синифдә *бүтүн мәһсул сабит капитал* тәшкил эдән, йә'ни тәкрар истеһсал просесинә хаммал вә машынлар шәклиндә енидән дахил олан әмтиәләрдән ибарәтдир.

3. *Галхан* хәтләр *гырыг хәтлә, энән хәтләр бүтөв хәтлә* верилмишдир.

4. *Сабит капитал* — капиталын хаммалдан вә машынлардан ибарәт олан һиссәсидир. *Дәйишән капитал* әмәйә мүбадилә эдилән капиталдыр.

5. Мәсәлән, экинчиликдә вә и. а. һәр һансы бир мәһсулун (мәсәлән, буғданын) бир һиссәси яшайыш васитәләри тәшкил эдир, онун (енә дә буғданын) дикәр һиссәси исә өз натурал һалында (мәсәлән, *тохум* олараг) тәкрар истеһсал просесинә хаммал шәклиндә енидән дахил олур. Лакин бунун нәтичәсиндә иш дәйишилмир, чүнки бу чүр истеһсал саһәләри өзүнүн бир хассәсинә көрә I синифдә, дикәр хассәсинә көрә исә II синифдә олур.

6. Беләликлә, бүтүн мәсәләнин маһиййәти ашағыдакындан ибарәтдир:

I категория. Яшайыш васитәләри.

Әмәк материалы вә машынлар (йә'ни *машынларын ашыныб* иллик мәһсула кечән һиссәси. Машынларын истеһлак эдилмәмиш һиссәси чәдвәлдә үмумиййәтлә *верилмәмишдир),* мәсәлән, 400 фунта бәрабәрдир. Әмәйә мүбадилә эдилмиш дәйишән капитал = 100. Бу, 300 шәклиндә тәкрар истеһ-

сал эдилир, бундан 100-ү мәһсулда әмәк һаггыны өдәйир, 200-ү исә изафи дәйәр (*һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәк*) тәшкил эдир. Мәһсул = 700; о чүмләдән 400-ү сабит капиталын дәйәрини тәшкил эдир, лакин бу капитал тамамилә мәһсула көчүрүлмүшдүр вә, демәли, өдәнилмәлидир.

Дәйишән капиталла изафи дәйәр арасында белә бир нисбәт олдугда, фәрз эдилир ки, фәһлә иш күнүнүн 1/3 һиссәсини өзү үчүн, 2/3 һиссәсини исә өз «тәбии бөйүкләри» үчүн ишләйир.

Беләликлә, гырыг хәттин көстәрдийи кими, 100 (дәйишән капитал) әмәк һаггы шәклиндә пулла верилир. Фәһлә бу 100 сайәсиндә һәмин синфин *мәһсулуну,* йә'ни 100 мүгабилиндә яшайыш васитәләри алыр (энән хәтлә көстәрилмишдир). Беләликлә, пул кери ахыб I синфин капиталистләри әлинә кечир.

200 изафи дәйәр өз үмуми формасында = мәнфәәтә, мәнфәәт исә *сәнае мәнфәәтинә* (бурая *тичарәт мәнфәәти* дә дахилдир), сонра сәнае капиталистинин пулла вердийи *фаизә* вә онун енә дә пулла вердийи рентая бөлүнүр. Сәнае мәнфәәти, фаиз вә рента шәклиндә верилмиш бу пул кери ахыб кәлир (энән хәтләрлә көстәрилмишдир), чүнки бу пулла I синфин мәһсулу алыныр. Беләликлә, I синиф дахилиндә сәнае капиталисти тәрәфиндән хәрчләнмиш бүтүн пул енә она тайыдыр, чүнки 700-лүк бүтүн мәһсулдан 300-нү фәһләләр, саһибкарлар, пул капиталистләри вә торпаг мүлкиййәтчиләри истеһлак эдирләр. I синифдә (яшайыш васитәләри шәклиндә) мәһсулун 400-лүк *артығы* вә сабит капиталда 400-лүк дефисит галыр.

II категория. Машынлар вә хаммал.

Бу категорияның бүтүн мәһсулу — мәһсулун нәинки сабит капиталы өдәйән һиссәси, һабелә әмәк һаггынын вә изафи дәйәрин эквиваленти олан һиссәси — *хаммалдан* вә *машынлардан* ибарәт олдуғуна көрә, бу категорияның кәлири онун өз мәһсулунда реаллашдырыла билмәз, анчаг I категорияның мәһсулунда реаллашдырыла биләр. Бурада этдийимиз кими, йығымы бир кәнара гойсаг, I категория II категориядан анчаг өз сабит капиталыны өдәмәк үчүн она лазым олдуғу гәдәр ала биләр, II категория исә I категорияның мәһсулларына өз мәһсулунун анчаг, әмәк һаггы вә изафи дәйәр (*кәлир*) тәшкил эдән һиссәсини сәрф эдә биләр. II категорияның фәһләләри өз пулларыны = 133 1/3, беләликлә, I категорияның мәһсулуна сәрф эдирләр. II категорияның, биринчи һалда да олдуғу кими, сәнае мәнфәәтинә, фаизә вә рентая бөлүнән изафи дәйәри дә белә олур. Беләликлә, I категорияның сәнае капиталистләринә II категориядан пул шәклиндә 400 ахыб

кәлир; I категория бунун әвәзиндә II категорияя өз мәһсулунун 400-лүк галығыны бурахыр.

I синиф бу 400-ә (пула) өзүнүн 400-лүк сабит капиталыны өдәмәк үчүн лазым олан шейләри II категориядан алыр вә, беләликлә, II категория тәрәфиндән әмәк һаггына вә истеһлака (сәнае капиталистләринин өзләринин, пул капиталистләри вә торпаг мүлкиййәтчиләринин истеһлакына) сәрф эдилмиш пул енидән ахыб II категориянын әлинә кәлир. Демәли, онун бүтүн мәһсулундан II категория үчүн $533^1/_3$ галыр ки, о да өзүнүн ашынмыш сабит капиталыны бунунла өдәйир.

Гисмән I категория дахилиндә, гисмән дә I категория илә II категория арасындакы һәрәкәт эйни заманда пулун нә йолла кери ахыб һәр ики категориянын мүвафиг сәнае капиталистләри әлинә кәлдиййини көстәрир вә онлар бу пулдан енидән әмәк һаггы, фаиз вә торпаг рентасы верирләр.

III категория бүтүн тәкрар истеһсалы экс этдирир.

Бурада II категориянын бүтүн мәһсулу бүтүн чәмиййәтин сабит капиталы кими мейдана чыхыр, I категориянын бүтүн мәһсулу исә мәһсулун о һиссәси шәклиндә мейдана чыхыр ки, дәйишән капиталы (әмәк һаггы фондуну) вә изафи дәйәри өз араларында бөлүшдүрән синифләрин кәлирләрини өдәйир.

Мән өз чәдвәлимин алтында Кенэнин чәдвәлини вермишәм вә бу чәдвәли кәлән мәктубумда гысача изаһ эдәчәйәм.

Салам.

Сәнин *К. М.*

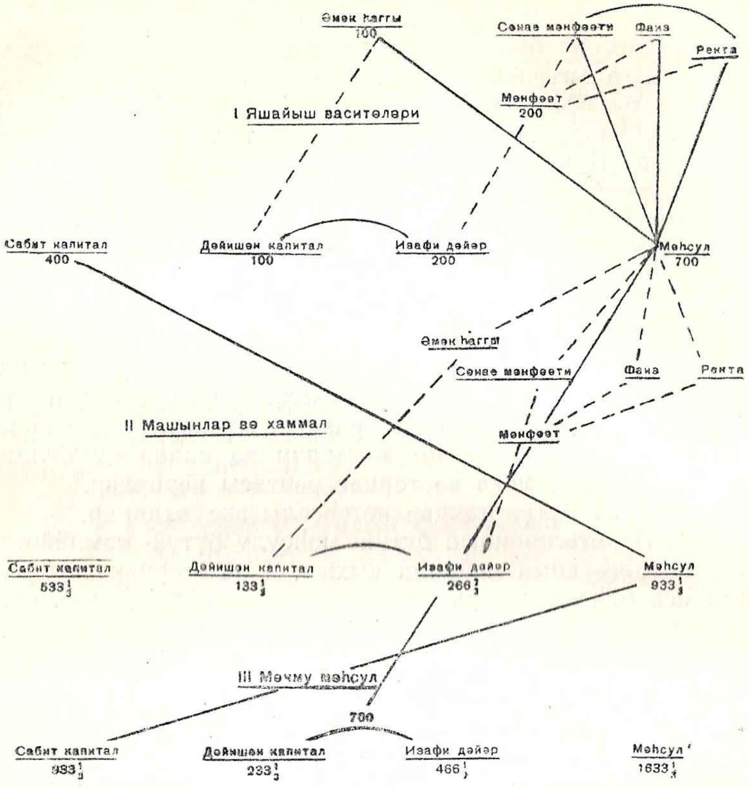

Доктор Кенэнин игтисади чәдвәли

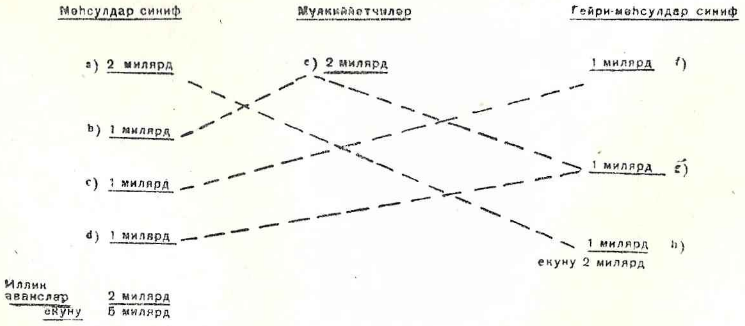

Марксын 1863-чү ил 6 июл тарихли мәктубуна әлавә этдийи чәдвәлләр.

1864-чү ил

65

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

4 ноябр 1864-чү ил

... *Бейнәлхалг Фәһлә Ҹәмиййәти.*

Бир мүддәт бундан әввәл Лондон фәһләләри Парис фәһләләринә Полша барәсиндә бир мүрачиәт көндәриб онлары бу мәсәләдә бирликдә чыхыш этмәйә дә'вәт этмишдиләр.

Парислиләр дә өз тәрәфләриндән нүмайәндә һей'әти көндәрмишдиләр, бу һей'әтә *Парисдәки сон сечкиләрдә әсл фәһлә намзәди олан Толен* адлы бир фәһлә — чох яхшы бир оғлан башчылыг эдирди. (Онунла бирликдә кәләнләр дә яхшы оғланлар иди.) 1864-чү ил сентябрын 28-нә Сент-Мартинс Һоллда митинг тә'йин эдилмишди. Бу митинг Очер (бүтүн Лондон тред-юнионларынын бурадакы шурасынын вә сечки һүгугу уғрунда тред-юнион тәшвигат ҹәмиййәтинин, Брайт илә әлагә сахлаян ҹәмиййәтин сәдри, чәкмәчи) вә бәнналар иттифагынын катиби, бәнна Кример тәрәфиндән чағырылмышды. (Мәһз бу ики нәфәр Шимали Америкая рәғбәт билдирмәк үчүн Брайтын сәдрлийи илә Сент-Ҹемс Һоллда тред-юнионларын бөйүк митингини, һабелә Гарибалдинин шәрәфинә нүмайишләр дүзәлтмишди.) *Ле Лубе* адлы бирисини мәним яныма көндәриб сорушмушдулар ки, мән алман фәһләләриндән нүмайәндә олараг иштирак этмәрәмми; о һәмчинин хаһиш эдирди ки, митингә натиг сифәтилә һөкмән бир алман фәһләси көндәрилсин. Мән Эккариусу көстәрдим, о өз вәзифәсинин өһдәсиндән чох көзәл кәлди; мән өзүм дә иштирак эдирдим — трибунада динмәз дурмушдум. Мән билирдим ки, бу дәфә һәм Лондондан, һәм дә Парисдән һәгиги «гүввәләр» кәлмишдир, буна көрә дә бүтүн бу ҹүр дә'вәтләрдән имтина этмәк кими өз ади гайдамдан кәнара чыхмаг гәрарына кәлмишдим...

...Митингдә — зал *ағзына гәдәр долу* иди (йәгин она көрә ки, инди фәһлә синфи һәрәкатынын ени йүксәлиши башлан-

магдадыр), — Лондондакы *италјан* фәһлә чәмиййәтини майор Волф тәмсил эдирди (Гарибалдинин адјутанты Турн-Таксис). Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтини тә'сис этмәк гәрара алынды, онун Баш Шурасы Лондонда олмалы вә Алманија, Италија, Франса вә Инкилтәрәдәки фәһлә чәмиййәтләрини «бир-бирилә әлагәләндирмәлидир». 1865-чи илдә Белчикада үмуми фәһлә конгреси чағырылмалыдыр[1]. Митингдә мүвәггәти комитә сечилди, бураја Инкилтәрәдән — Очер, Кример вә бир чох башгалары, гисмән көһнә чартистләр, көһнә оуэнчиләр вә и. а.; Италијадан — майор Волф, Фонтана вә башга италјанлар; Франсадан — Ле Лүбе вә и. а.; Алманијадан — Эккариус вә мән дахил олдуг. Комитәјә өз тәркибинә истәнилән гәдәр јени үзв чәлб этмәк һүгугу верилмишдир.

Бу чох көзәлдир. Мән комитәнин биринчи ичласында иштирак этдим. Принсипләр бәјаннамәси һазырламаг вә мүвәггәти низамнамә тәртиб этмәк үчүн *комиссија* сечилди (бураја мән дә дахил олдум). Хәстәлик, комиссијанын ичласында вә бунун ардынча кечирилән комитә пленумунун ичласында иштирак этмәјимә мане олду.

Мәним иштирак этмәдијим бу ики ичласда — комиссијанын ичласында вә бунун ардынча комитә пленумунун ичласында — ашағыдакылар олмушдур:

Майор *Волф* тәклиф этмишди ки, јени чәмиййәт үчүн *италјан фәһлә чәмиййәтләринин* низамнамәсиндән истифадә эдилсин (онларын мәркәзи тәшкилаты вардыр, лакин сонралар ајдынлашдығы кими, бу чәмиййәтләр әслиндә гаршылыглы јардым чәмиййәтләридир). Мән сонра бу чәфәнкијаты көрдүм. Бу, тамамилә ајдын олдуғу кими, *Мадзининин* чызмагарасы иди, буна көрә дә әсл мәсәләнин — фәһлә мәсәләсинин орада нә руһда вә нә кими ифадәләрлә тәсвир эдилдијини, һәмчинин милләтләр мәсәләсинин нечә еридилдијини сән әввәлчәдән һисс эдә биләрсән.

Бундан әлавә, инди өзү фабрикант олуб чох хошсифәт вә јахшы бир адам олан көһнә оуэнчи Уэстон сон дәрәчә долашыг вә һәдсиз дәрәчә узун бир програм тәртиб этмишди.

Комитәнин бундан сонракы пленум ичласы Уэстонун програмыны, һабелә Волфун низамнамәсини јенидән ишләмәји комиссијаја тапшырмышдыр. Волф өзү Неаполда италјан фәһлә чәмиййәтләринин гурултајында иштирак этмәк вә онлары Лондондакы мәркәзи Чәмиййәтә гошулмаг лазым кәлдијинә инандырмаг үчүн јола дүшүб кетмишдир.

Мән комиссијанын икинчи ичласында да иштирак этмәдим, чүнки бу барәдә мәнә чох кеч хәбәр вермишдиләр. Ора-

---

[1] 1865-чи илдә Белчикадакы конгрес әвәзиндә Лондонда Интернасионалын конфрансы олду вә бурада бир сыра тәшкилат гәрарлары гәбул эдилди. *Ред.*

да Ле Лүбе «принсипләр бәяннамәсини» вә Волфун Ле Лүбе тәрәфиндән енидән ишләнмиш низамнамәсини охумушду; комиссия бунларын һәр икисини пленумун мүзакирәсинә вермәк үчүн гәбул этмишди. Октябрын 18-дә пленумун ичласы олду. Эккариус мәнә язмышды ки, ләнкимәк тәһлүкәлидир, буна көрә дә мән ичласа кәлдим. Хошсифәт Ле Лүбе тәрәфиндән охунуб принсипләр бәяннамәси олмаг иддиасы илә һазырланан сон дәрәчә яйғын, пис язылмыш вә әсла еткин олмаян кириши эшитдикдә, мән лап дәһшәтә кәлдим, бунун һәр аддымында франсыз сосялизминин ән яйғын парчалары архасындан Мадзини көрүнүрдү. Бундан әлавә, италян низамнамәси үмумиййәтлә гәбул эдилди, онун башга сәһвләри һәлә бир яна дурсун, өз гаршысына һәгигәтән мүмкүн олмаян бир мәгсәд: *Авропа* фәһлә синифләринин мәркәзи һөкумәти кими (әлбәттә, Мадзини арха сырада олмагла) бир шей яратмаг мәгсәдини гоюрду. Мән мүлайим сөзләрлә э'тираз этдим, узун сөһбәт вә данышыглардан сонра Эккариус тәклиф этди ки, бу сәнәдләри комиссия енидән «редактә этсин». Ле Лүбенин бәяннамәсиндә ифадә олунан «дуйғулар» исә гәбул эдилди.

Ики күндән сонра, октябрын 20-дә инкилисләрдән Кример, Фонтана (Италия) вә Ле Лүбе мәним мәнзилимә йығышдылар (Уэстон кәлә билмәмишди). О вахта гәдәр, сәнәдләр (Волфун вә Ле Лүбенин сәнәдләри) мәним әлимдә йох иди, буна көрә дә мән габагчадан һеч бир шей һазырлая билмәмишдим. Лакин мән гәт'и гәрара кәлмишдим ки, мүмкүн олдугча бу чәфәнкиятын бирчә хәтти дә дәйишдирилмәмиш галмасын. Вахт газанмаг үчүн белә бир тәклиф этдим: кириши һәлә «редактә» этмәмиш, низамнамәни «мүзакирә этмәк» лазымдыр. Белә дә этдик. Низамнамәнин 40 маддәсиндән биринчисини гәбул этдиййимиз заман кечә саат бир иди. Кример деди *(мән дә мәһз буна чалышырдым)*: «Октябрын 25-дә ичлас эдәчәк комитәйә тәклиф эдәчәйимиз һеч бир шей йохдур. Ичласы ноябрын 1-нәдәк тә'хирә салмаг лазымдыр. Комиссия исә октябрын 27-дә топлашыб гәт'и нәтичәйә кәлмәк үчүн тәшәббүс эдә биләр». Бу тәклиф гәбул эдилди вә «сәнәдләр» нәзәрдән кечирилмәк үчүн мәнә «верилди».

Мән көрдүм ки, бу чәфәнкиятдан бир шей дүзәлтмәк үчүн һеч бир имкан йохдур. Артыг «бәйәнилмиш дуйғулары» нечә сон дәрәчә орикинал бир үсулла редактә этмәйә һазырлашдығыма бир гәдәр һагг газандырмаг үчүн *Фәһлә синфинә манифест* яздым (бу исә илк планда йох иди. Бу, 1845-чи илдән э'тибарән фәһлә синфинин мүгәддәратынын бир нөв хүласәси иди). Фактлара әсасланан бүтүн материалын бу Манифестә дахил эдилдиййини вә эйни бир шейи үч дәфә тәкрар этмәйә эһтияч олмадығыны бәһанә кәтириб бүтүн кириши дәйишдир-

дим, «принсипләр бәяннамәсини» атдым вә, нәһайәт, низамнамәнин 40 маддәси әвәзиндә 10 маддә сахладым. Манифестдә бейнәлмиләл сиясәтдән бәһс эдиләркән мән милләтләрдән дейил, өлкәләрдән данышырам вә аз әһәмиййәтли дөвләтләри дейил, Русияны ифша эдирәм. Комиссия мәним бүтүн тәклифләрими гәбул этди. Анчаг мәним бойнума гойдулар ки, низамнамәнин киришиндә «вәзифә» вә «һүгуг» һаггында, һабелә «һәгигәт, әхлаг вә әдаләт» һаггында ики чүмлә әлавә эдим. Лакин бу чүмләләр элә әлавә эдилмишдир ки, һеч бир зәрәр вура билмәз.

Баш Комитәнин ичласында мәним Манифестим вә и. а. бөйүк бир чошгунлугла (бирсәслә) гәбул эдилди. Чап вә и. а. мәсәләси кәлән чәршәнбә ахшамы мүзакирә эдиләчәкдир. Ле Лүбе франсыз дилинә тәрчүмә этмәк үчүн, Фонтана исә италян дилинә тәрчүмә этмәк үчүн Манифестин бир сурәтини көтүрдү. (Бу һәр шейдән әввәл «Bee - Hive»[1] адлы һәфтәлик гәзетдә чыхачагдыр; тред-юниончу Поттерин редакторлуғу илә чыхан бу гәзет «Рәсми хәбәрләр» кими бир шейдир.) Буну алман дилинә тәрчүмә этмәйи мән өз үзәримә көтүрдүм.

Иши элә гурмаг чох чәтин иди ки, бизим бахышларымыз, фәһлә һәрәкатынын индики сәвиййәси үчүн мәгбул ола биләчәк бир шәкилдә ифадә эдилсин. Һәмин адамлар ики һәфтәдән сонра сечки һүгугу мүнасибәтилә Брайт вә Кобден илә бирликдә митингләр дүзәлдәчәкләр. Вахт лазымдыр ки, енидән оянмыш олан һәрәкат әввәлки гәдәр чәсарәтли данышмаг имканы версин. Ишдә даһа күчлү вә форма э'тибарилә даһа мүлайим олмаг лазымдыр. Бу чап эдилән кими, сән ону алачагсан...

66

ЭНКЕЛС — И. ВЕЙДЕМЕЙЕРӘ

24 ноябр 1864-чү ил

...Инди бурада, Авропада үрәк дарыхдыран вахтлар кечир. Полша үсянынын ятырылмасы ахырынчы бөйүк бир һадисә иди; бу ишдә ярдым көстәрдиййинә көрә Бисмарк чардан ичазә алмышдыр ки, Шлезвиг-Һолштинияны данимаркалыларын әлиндән алсын. Полша, һәтта кәнардан көмәк көстәриләрсә, енидән йүксәлинчәйә гәдәр чох вахт кечәчәкдир, һалбуки Полша бизим үчүн тамамилә лазымдыр. Бүтүн тагсыр либерал алман мешшанларынын әчлафлығындадыр. Әкәр бу һейванлар Пруссия палатасында даһа анлаглы вә мәрд олсайдылар, һәр шей яхшы

---

[1] «The Bee-Hive Newspaper» — Лондон тред-юнионлар шурасынын гәзетидир; 1864-чү илдән 1870-чи илин майынадәк I Интернасйонал Баш Шурасынын органы иди. *Ред.*

кедә биләрди. Австрия Полшаны мүдафиә үчүн чыхыш этмәйә һәр ан һазыр иди. Буна анчаг Пруссиянын мөвгеи вә ч. Бонапартын хәянәти мане олду, зира ч. Бонапарт поляклара вердийи вә'дләри, әлбәттә, анчаг бу шәртлә еринә етирмәк фикриндә иди ки, *гәт'и* һәрәкәт эдә билсин, йә'ни Пруссия вә Австрия она көмәк этмиш олсун.

Сиздә кедән мүһарибә көрдүйүмүз ән бөйүк һадисәләрдән биридир. Шимал ордуларынын этдийи чохлу ахмаглыға бахмараг (чәнублуларда да бу кифайәт гәдәрдир), һүчум далғасы яваш-яваш, лакин гәт'и сурәтдә ирәлиләйир вә 1865-чи илдә, шүбһәсиз, элә бир вахт кәлиб чатачагдыр ки, Чәнубун *мүтәшәккил* мүгавимәти бирдән-бирә арадан галхачаг, Испанияда Карлос мүһарибәси вә яхынларда Неаполда олмуш мүһарибә кими бу мүһарибә дә бандитизм шәкли алачагдыр. Ири дөвләтләр мөвчуд олдуғу замандан бәри бирчә дәфә дә һәр ики тәрәфдән белә бир халг мүһарибәси олмамышдыр; шүбһәсиздир ки, бу мүһарибәнин нәтичәси бүтүн Американын кәләчәйини ирәличәдән йүз илләр үчүн муәййән эдәчәкдир. Бирләшмиш Штатларын сияси вә ичтимаи инкишафына әнкәл төрәдән гулдарлыг кими чох бөйүк бир маниә арадан галдырылдыгда, өлкәдә элә бир йүксәлиш башланачагдыр ки, дүня тарихиндә тамамилә башга бир ер тутмасыны бу өлкәйә ән гыса мүддәтдә тә'мин эдәчәк, мүһарибә заманы ярадылан орду вә донанма исә онда тезликлә тәтбиг эдиләчәкдир.

Шималын өзү үчүн орду вә кенераллары нәйә көрә чәтинликлә ярада билдийи тамамилә айдындыр. Чәнубун олигархиясы өлкәнин чох олмаян һәрби гүввәләрини габагчадан өз рәһбәрлийинә табе этмишди, забитләр верирди, һәм дә чәббәханалары әлә кечирмишди. Шималын милисдән башга һеч бир һәрби кадры йохду, Чәнуб исә бир сыра илләр әрзиндә һазырлашырды. Лап әввәлдән Чәнубун ат минмәйә адәт этмиш вә йүнкүл сувари үчүн уйғун әһалиси вар иди, Шимал исә бу чәһәтдән кери галырды. Шимал вәзифәләри муәййән партиянын тәрәфдарларына пайламаг кими Чәнубун тәтбиг этдийи методу көтүрмүшдү; ингилабын бүрүдүйү вә һәрби диктатуранын һакимиййәти алтында олан Чәнуб бунунла һесаблашмая биләрди. Бүтүн сәһвләр дә бурадан ирәли кәлир. Мән инкар этмирәм ки, Ли Шимал кенералларынын һамысындан яхшыдыр вә мөһкәмләдилмиш Ричмонд дүшәркәси әтрафында онун сон һәрби әмәлийятлары йүксәк мәһарәт нүмунәләридир вә бу нүмунәләр шөһрәт газанмыш пруссиялы принс Фридрих-Карла чох шей өйрәдә биләр. Лакин Грант вә Шерманын гәт'и һәмләләри нәтичә э'тибарилә бүтүн бу стратекияны файдасыз этди. Айдындыр ки, Грант олдугча чох адамы гурбан верир, — лакин о башга чүр һәрәкәт эдә биләрми? Сизин ордунузда интизам дәрәчәси һаггында, онун дөйүшдә мөһкәмлийи һаггын-

да, онун мүһарибә ағырлыгларына дөзмәк бачарығы вә буна һазыр олмасы һаггында, хүсусилә онун *мә'нәви вәзиййәти* һаггында, йә'ни ону позғунлашдырмаг тәһлүкәси яратмадан ондан нә тәләб этмәк мүмкүн олдуғу һаггында мәним һеч бир тәсәввүрүм йохдур. Һәлә мүәййән бир фикрә кәлмәмиш, хүсусилә океанын о бири тайында олдугда, кифайәт гәдәр мә'луматын вә аз-чох мө'тәбәр хәритәләрин олмадыгда, бунларын һамысыны билмәк лазымдыр. Лакин мәнә бир шей шүбһәсиз көрүнүр ки, инди Шерманын рәһбәрлик этдийи орду сизин ордулар ичәрисиндә ән яхшысыдыр вә Ли ордусу Грант ордусундан нә гәдәр үстүндүрсә, бу да Гуд ордусундан бир о гәдәр үстүндүр.

Сизин һәрби низамнамәниз вә ади тактиканыз, мәним эшитдийимә көрә, тамамилә франсызлардан көтүрүлмүшдүр, — демәли, әсас сыра формасы, көрүнүр, взводлар арасында мәсафә сахланан колоннадыр. Инди сизин сәһра артиллерияныз нечәдир? Әкәр сән бу мәсәләләр һаггында мәнә мә'лумат верә билсән, сәнә чох миннәтдар оларам...

1865-чи ил

67

МАРКС — И.-Б. ШВЕЙТСЕРӘ

24 январ 1865-чи ил

Мөһтәрәм чәнаб!

Дүнән алдығым мәктубда Сиз *Прудон* һаггында өз рә'йими этрафлы билдирмәйими мәндән тәләб эдирсиниз. Вахтын чатышмамасы мәнә Сизин арзунузу еринә етирмәйә имкан вермир. Һәм дә онун әсәрләриндән *һеч бири* әлимдә йохдур. Лакин Сизә көмәк этмәйә һазыр олдуғуму сүбут этмәк үчүн мән тәләсик гысача бир очерк яздым. Сиз буну сонра тамамлая биләрсиниз, буна әлавәләр эдә биләрсиниз, буну ихтисар эдә биләрсиниз — бир сөзлә, Сиз бунунла истәдийиниз һәр бир шейи эдә биләрсиниз.

Прудонун илк тәҹрүбәләри даһа ядымда дейилдир. Онун *«Үмум дүня дили»* һаггындакы шакирдлик әсәри көстәрир ки, Прудон һәлл этмәк үчүн ән ади билийи чатышмадығы мәсәләләрин һәллинә нә гәдәр һәясызлыгла кириширди.

Онун *«Мүлкиййәт нәдир?»* адлы илк әсәри, шүбһәсиз, онун ән яхшы әсәридир. Бу әсәр өз мәзмунунун енилийи илә олмаса да, һәр һалда көһнәни ени вә өткәм бир дилллә сөйләмәк ҹәһәтдән там бир дөвр яратмышды. Она мә'лум олан франсыз сосялистләри вә коммунистләринин әсәрләриндә *«мүлкиййәт»*, әлбәттә, нәинки мүхтәлиф ҹәһәтләрдән тәнгид эдилмиш, һабелә утопик шәкилдә *«арадан галдырылмышды»*. Фейербах Һекелин янында нә исә, Прудон да бу китабы илә Сен-Симон вә Фур'ейә нисбәтән тәхминән эйни вәзиййәт алмышдыр. Һекелә нисбәтән Фейербах сон дәрәҹә йохсулдур. Лакин Һекелдән *сонра* Фейербах там бир дөвр яратды, чүнки христиан шүуруна хош кәлмәйән вә тәнгидин мүвәффәгиййәтләри үчүн мүһүм олуб Һекелин мистик бир думанлыг ичиндә сахладығы бә'зи ҹәһәтләри *биринҹи сырая* гоймушдур.

Белә демәк мүмкүнсә, Прудонун бу әсәриндә һәлә күчлү бир үслуб әзәләси үстүнлүк тәшкил эдир. Һәм дә бу үслубу мән

онун башлыча мәзиййәти һесаб эдирәм. Көрүнүр ки, Прудон анчаг көһнәни енидән тәсвир этдийи ерләрдә дә бу онун үчүн мүстәгил бир кәшфдир; онун дедийи онун өзү үчүн ени иди вә буну о ени бир шей кими гиймәтләндирир. Сияси игтисадын «ән мүгәддәс» чәһәтләри үзәринә онун кәскин бир өткәмликлә һүчум этмәси, баяғы буржуа дүшүнчәсини лаға гояркән онун ишләтдийи итиағыллы парадокслар, мәһвэдичи тәнгид, ачы истеһза, мөвчуд оланын ийрәнчлийинә гаршы каһ бир ердә, каһ да башга бир ердә өзүнү көстәрән дәрин вә сәмими бир һиддәт дуйғусу, ингилаби инам — бүтүн бу кейфиййәтләр сайәсиндә *«Мүлкиййәт нәдир?»* китабы охучулары вәчдә кәтирди вә илк дәфә мейдана чыхаркән күчлү тә'сир бағышлады. Сияси игтисадын чидди элми тарихиндә бу китаб ады чәкилмәйә чәтин лайиг олсун. Лакин бу чүр курултулу әсәрләр нәфис әдәбийятда олдуғу кими, элмдә дә өз ролуну ойнайыр. Мәсәлән, *Малтусун «Әһали һаггында»* адлы китабыны көтүрүн. Бу китаб биринчи нәшриндә *«курултулу памфлетдән»* башга бир шей дейилди вә бундан әлавә, башдан-баша *әдәбийят оғурлуғу* иди. Бунунла белә *инсан нәсли һаггындакы* бу *ифтира* нә гәдәр күчлү бир тә'сир көстәрмишди!

Прудонун китабы әлимдә олсайды, бир нечә мисалла онун *илк* язы *үслубуну* асанлыгла көстәрмәк оларды. О өзү ән мүһүм һесаб этдийи параграфларда *антиномияларын* шәрһиндә *Канты* тәглид эдир — Кант, о заман Прудонун тәрчүмәләр васитәсилә таныш олдуғу еканә алман философу иди, — вә белә бир мүәййән тә'сир ояныр ки, Кант үчүн олдуғу кими, онун үчүн дә антиномияларын һәлли инсан зәкасындан *«о тәрәфдә»* олан, йә'ни онун өз зәкасы үчүн айдын олмадан галан бир шейдир.

Бүтүн заһири ифрат ингилабчылығә бахмайараг, артыг «Мүлкиййәт нәдир?» әсәриндә зиддиййәтә тәсадүф эдилир: бир тәрәфдән, Прудон чәмиййәти франсыз парсел кәндлиси (сонралар — *хырда буржуа)* бахышлары призмасындан тәнгид эдир, дикәр тәрәфдән дә, сосялистләрдән көтүрдүйү мигясы она тәтбиг эдир.

Китабын элә тәкчә ады онун нөгсанларыны көстәрирди. Суал о дәрәчәдә янлыш шәкилдә гоюлмушду ки, буна дүзкүн чаваб вермәк мүмкүн дейилди. *Антик «мүлкиййәт мүнасибәтләрини» феодал* мүнасибәтләри, феодал мүнасибәтләрини исә *«буржуа»* мүнасибәтләри мәһв этмишди. Беләликлә, тарих өзү кечмишин *мүлкиййәт мүнасибәтләрини* тәнгид этмишди. Әслиндә Прудонда бәһс эдилән шей мөвчуд *мүасир буржуа мүлкиййәти* иди. Мүлкиййәт нәдир? — суалына бу *мүлкиййәт мүнасибәтләринин* мәчмууну, *ирадә мүнасибәтләри* олараг бунларын *юридик* ифадәси шәклиндә дейил, бунларын реал формасында, йә'ни *истеһсал мүнасибәтләри* олараг әһатә эдән *«сияси игтисадын»* анчаг тәнгиди тәһлили илә чаваб вермәк оларды. Лакин

Прудон бу игтисади мүнасибәтләрин бүтүн мәчмууну үмуми юридик бир «мүлкиййәт», *«la propriété»* тәсәввүрү илә элагәләндирдийинә көрә, һәлә 1789-чу илдән әввәл Бриссонун эйни сөзләрлә вә бунун кими бир әсәрдә: «Мүлкиййәт оғурлугдур» дейә вердийи чаваб чәрчивәсиндән кәнара чыха да билмәзди.

Бундан олса-олса анчаг белә бир нәтичә чыхыр ки, *«оғурлуг»* һаггындакы буржуа-юридик тәсәввүрләри буржуанын өзүнүн *«дүзлүклә»* әлдә етдийи кәлиринә дә тәтбиг эдилә биләр. Дикәр тәрәфдән, мүлкиййәтин зоракылыгла позулмасы олмаг э'тибарилә *«оғурлуг» мүлкиййәти нәзәрдә тутдуғуна* көрә, Прудон *әсл буржуа мүлкиййәти* һаггында онун өзү үчүн айдын олмаян һәр чүр әлламәлик ичәрисиндә долашыб галмышдыр.

1844-чү илдә Парисдә олдуғум заман Прудонла арамызда шәхси мүнасибәт әмәлә кәлмишди. Бурада буну она көрә хатырладырам ки, онун «софистикасынын» (әмтиәләри сахталашдырмаға инкилисләрин дедийи кими, «Sophistication») тагсырынын бир һиссәси мүәййән дәрәчәйә гәдәр мәним дә үзәримә дүшүр. Чох заман кечәләр сүбһә гәдәр давам эдән узун мүбаһисәләр заманы мән она, өзү үчүн чох зәрәрли олараг, һекелчилик сирайәт этдирмишдим, лакин о, алман дилини билмәдийинә көрә, һекелчилийи лазымынча өйрәнә билмәмишди. Мәним башладығым иши мән Парисдән сүркүн эдиләндән сонра ч. *Карл Грүн* давам этдирмишди. Алман фәлсәфәси мүәллими олмаг э'тибарилә онун мәндән белә бир үстүнлүйү дә вар иди ки, өзү һәмин фәлсәфәни гәт'иййән анламырды.

Өзүнүн икинчи бөйүк әсәри олан *«Йохсуллуг фәлсәфәси* вә и. а.» һәлә чыхмамышдан аз әввәл Прудон өзү мәнә бу барәдә чох мүфәссәл бир мәктубда хәбәр вермишди, һәмин мәктубда һәмчинин бу сөзләр дә вар иди: *«Сизин чидди тәнгидинизи көзләйирәм»*. Доғрудан да, онун һаггында бу тәнгид тезликлә чыхды (мәним *«Фәлсәфә йохсуллуғу* вә и. а.» китабымда, *Парис* 1847), һәм дә элә бир шәкилдә чыхды ки, бизим достлуғумуза һәмишәлик сон гойду.

Бурада дейиләнләрдән Сиз көрүрсүнүз ки, Прудонун *«Йохсуллуг фәлсәфәси, яхуд игтисади зиддиййәтләр системи»* адлы китабында: *«Мүлкиййәт нәдир?»* суалына о әслиндә илк дәфә чаваб вермишди. Доғрудан да, Прудон анчаг өзүнүн биринчи китабы чыхдыгдан сонра өз игтисади мәшғәләләринә башламышды; о кәшф этмишди ки, ирәли сүрдүйү суала *сөйүшлә* дейил, анчаг мүасир *«сияси игтисадын» тәһлили илә* чаваб вермәк олар. Эйни заманда да о, игтисади категориялар системини диалектик шәкилдә шәрһ этмәйә тәшәббүс этмишди. *Кантын* һәлләдилмәз *«антиномиялары»* әвәзиндә инди инкишаф васитәси олараг *Һекел «зиддиййәти»* мейдана чыхмалы иди.

Онун ики чилдлик, галын әсәринин тәнгидини Сиз мәним чаваб әсәримдә тапарсыныз. Мән орада буну да көстәрмишәм

ки, Прудон элми диалектиканын сиррини нә гәдәр аз баша дүшмүшдүр вә, дикәр тәрәфдән, *игтисади категориаларда мадди истеһсалын мүәййән инкишаф пилләсинә уйғун кәлән тарихи истеһсал мүнасибәтләринин нәзәри ифадәләрини* көрмәк әвәзиндә, бунлары мә'насыз бир шәкилдә әзәлдән мөвчуд олан *әбәди идеялара* чевирмәклә спекулятив фәлсәфәнин иллүзияларына нә дәрәчәдә шәрик олур вә белә долайы бир йолла нечә енидән буржуа игтисади нөгтейи-нәзәринә гайыдыр*.

Сонра мән буну да көстәрирәм ки, Прудон тәнгид этмәйә киришдийи *«сияси игтисада»* нә гәдәр кифайәтсиз дәрәчәдә, бә'зән садәчә бир шакирд гәдәр аз бәләддир вә нечә утопистләрлә бирликдә о да тарихи һәрәкатын, *азадлыг* үчүн өзү *мадди шәраит* ярадан һәрәкатын тәнгиди сурәтдә дәрк эдилмәсини элмин мәнбәи этмәк әвәзиндә, *«элм»* дейилән элә бир шейин далынча гачыр ки, онун васитәсилә «ичтимаи мәсәләнин һәлли» үчүн a priori формул ичад этмәк олар. Хүсусилә дә орада һәр шейин әсасы олан *мүбадилә дәйәри* һаггында Прудонун тәсәввүрләринин нә гәдәр тутгун, янлыш вә ярымчыг бир шәкилдә галдығы көстәрилмишдир; бундан әлавә, Прудон *Рикардонун* дәйәр нәзәриййәсинин утопик шәкилдә шәрһ эдилмәсини ени элмин әсасы һесаб эдир. Онун үмуми нөгтейи-нәзәри һаггындакы мүлаһизәми мән бу сөзләрлә хүласә эдирәм:

«Һәр бир игтисади мүнасибәтин өз яхшы вә пис чәһәти вардыр — тәкчә бу мәсәләдә ч. Прудон өзү өзүнү рәдд этмир. Онун фикринчә, яхшы чәһәти игтисадчылар ирәли сүрүрләр; пис чәһәти исә сосялистләр ифша эдирләр. О, әбәди мүнасибәтләрин зәрурилийи әгидәсини игтисадчылардан көтүрүр; сосялистләрдән исә элә бир иллүзияны көтүрүр ки, буна көрә сосялистләр йохсуллугда (көһнә чәмиййәти йыхачаг дағыдычы ингилаби чәһәт көрмәк әвәзиндә) анчаг йохсуллуг көрүрләр. О бунларын һәр икиси илә разылашыр, һәм дә бу заман элмин мө'тәбәрлийинә архаланмаға чалышыр. Элм онун әсәриндә элми формулун чылыз өлчүләриндән ибарәт олур; о, формуллар ардынча гачан бир адамдыр. Беләликлә, ч. Прудон сияси игтисады да, коммунизми дә тәнгид этмиш олдуғу фикрилә өзүнә тәскинлик верир, әслиндә исә о бунларын һәр икисиндән ашағыда дурур. О, игтисадчылардан ашағыдыр, зира хәял эдир ки, сеһрли бир формула малик философ олдуғуна көрә,

---

* «Игтисадчылар мөвчуд мүнасибәтләрин — буржуа истеһсал мүнасибәтләринин — *тәбии* мүнасибәтләр олдуғуну дейәркән, ону демәк истәйирләр ки, бу мүнасибәтләр мәһз элә мүнасибәтләрдир ки, бу мүнасибәтләр шәраитиндә тәбиәт ганунларына уйғун сурәтдә сәрвәт яраныр вә мәһсулдар гүввәләр инкишаф эдир. Демәли бу мүнасибәтләрин өзү заманын тә'сириндән асылы олмаян *тәбии ганунлардыр*. Бунлар, чәмиййәти һәмишә идарә этмәли олан *әбәди ганунлардыр*. Беләликлә, бу вахта гәдәр тарих варды, инди исә даһа йохдур» (мәним әсәримдә сәһ. 113). [*Марксын гейди.*]

халис игтисади тәфәррүаты дәриндән өйрәнмәйә биләр; о, сосялистләрдән ашағыдыр, зира буржуа көрүш даирәси сәвиййәсиндән һеч олмазса анчаг нәзәри чәһәтчә йүксәйә галхмаг үчүн онда нә кифайәт гәдәр мәрдлик, нә дә кифайәт гәдәр фәрасәт вардыр... О бир элм хадими кими буржуалар вә пролетарлардан йүксәкдә дурмаг истәйир, лакин капиталла әмәк арасында, сияси игтисадла коммунизм арасында даим тәрәддүд едән *анчаг бир хырда буржуадыр»**.

Бу һөкм нә гәдәр сәрт олса да, мән инди дә бунун һәр бир кәлмәсинә гол чәкирәм. Лакин буну да унутмамалыдыр ки, мән Прудонун китабыны хырда буржуа сосялизминин мәчәлләси е’лан едиб буну нәзәри чәһәтдән сүбут етдиййим бир заманда, игтисадчылар вә сосялистләр Прудона ифрат ингилабчы кими лә’нәт яғдырырдылар. Елә буна көрәдир ки, мән сонралар да һеч бир заман өз сәсими онун ингилаба *«хәянәтиндән»* дәм вуранларын сәсинә гошмамышам. Лап әввәлдән һәм башгалары, һәм дә өзү тәрәфиндән янлыш баша дүшүлән бу адам өзүнә бағланан әсассыз үмидләри доғрултмамышса, бу онун тагсыры дейилдир.

«Мүлкиййәт нәдир?» әсәринин әксинә олараг, *«Йохсуллуг фәлсәфәсиндә»* Прудон үслубунун бүтүн нөгсанлары чох елверишсиз бир шәкилдә нәзәрә чарпыр. Үслубу башдан-баша, франсызларын дедийи кими, *ampoulé* (тәмтәраглыдыр). Алман фәлсәфә үслубу кими гәләмә верилән курултулу спекулятив чәфәнкият, галлара мәхсус ағыл кәскинлийи онун имдадына чатмадығы һәр ердә мейдана чыхыр. Ловғалыг, базарлардакы курултулу тә’рифләмә дили, хүсусилә дә сахта бир *«элм»* илә өйүнмәк вә онун һаггында сәмәрәсиз бошбоғазлыг лап адамын гулағыны дешир. Онун биринчи әсәриндәки сәмими һәрарәт бурада мүәййән ерләрдә мүнтәзәм олараг, курултулу, чошгун ибарәләрлә, әвәз едилир. Һәм дә мәктәб тәһсили көрмәйиб өз алимлийи илә ачиз вә ийрәнч шәкилдә өзүнү көзә сохмаға чәһд едән бу адам, мәктәб тәһсили көрмәйиб өз тәфәккүр орикиналлығы вә мүстәгиллийи илә ловғаланмаг кими анаданкәлмә хасиййәти артыг сарсымыш олан бу адам, элм саһәсиндәки бу дүдәмә белә хәял едир ки, өзүндә олмаян, өзүнүн әсла ма лик олмадығы бир шейлә өйүнмәлидир. Үстәлик олараг бу хырда буржуа психолокиялы адам, франсыз пролетариатынын һәрәкатында ойнадығы рол үчүн һөрмәт едилмәйә лайиг олан *Кабе* кими бир адамын үзәринә әсла дүзкүн олмаян бир шәкилдә, әдәбсиз, кобуд, ағылсыз, сәтһи бир шәкилдә һүчум едир; лакин о, мәсәлән, *Дүнуайе* илә чох нәзакәтли рәфтар едир (ахы о һәр һалда «дөвләт мәшвәрәтчисидир»), һәрчәнд бу Дүнуайенин бүтүн гиймәти, өз галын вә дөзүлмәз дәрәчәдә дарыхдырычы үч чилдлик әсәриндә күлүнч бир чиддиликлә ригоризм тәблиғ ет-

* Енә орада, сәһ. 119, 120. [*Марксын гейди.*]

мәсиндәдир, буну исә Һелветси белә тәсвир етмишдир: *«Бәдбәхтләрдән камиллик тәләб эдирләр»*.

Феврал ингилабы Прудон үчүн доғрудан да тамамилә ерсиз олду, ахы о, һәмин ингилабдан чәми бир нечә һәфтә әввәл гәт'и сүбут этмишди ки, *«ингилаблар дөврү»* һәмишәлик кечиб кетмишдир. Прудонун Милли мәчлисдәки чыхышы, баш верән бүтүн һадисәләри нә гәдәр аз баша дүшдүјүнү көстәрсә дә, һәр чүр тә'рифә лајигдир. Июн үсјанындан *сонра* бу чыхыш бөјүк бир мәрдлик иди. Бундан әлавә, онун чыхышынын белә бир мүсбәт нәтичәси олду ки, ч. *Т'ер* Прудонун тәклифләри әлејһинә сөјләдији вә сонра ајрыча бир китабча шәклиндә нәшр эдилән нитгиндә франсыз буржуазиясынын бу мә'нәви рүкнү үчүн нә гәдәр мискин бир ушаг катехизисинин дајаг олдуғуну бүтүн Авропаја сүбут этди. Ч. Т'ерә нисбәтән Прудон доғрудан да ән гәдим бир нәһәнк дәрәчәсинә чатырды.

«Мүфтә кредитин» вә буна әсасланан *«халг банкынын»* ихтира эдилмәси ч. Прудонун сон игтисади «икидликләриндәндир». Мәним *«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»* адлы китабымда, *1-чи бурахылыш, Берлин* 1859 (сәһ. 59—64) сүбут эдилир ки, буржуа «сијаси игтисадынын» әсас үнсүрләрини, јә'ни *әмтиәләрин пула* мүнасибәтини Прудонун билмәмәси онун бахышларынын нәзәри әсасы үчүн мәнбә олмушдур, даһа көһнә олуб даһа јахшы ишләнмиш лајиһәләрин садәчә тәкрар эдилмәси исә бу әсас үчүн әмәли үстгурум олмушдур. Кредитин, мәсәлән, XVIII әсрин әввәлләриндә, сонра да јенидән XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә олдуғу кими, әмлакын бир синфин әлиндән дикәр синфин әлинә кечмәсинә көмәк этдији, мүәјјән игтисади вә сијаси шәраитдә пролетариатын азад олмасынын сүр'әтләнмәсинә көмәк эдә биләчәји тамамилә шүбһәсиздир вә өз-өзүнә ајдындыр. Лакин *фаиз верән капиталы капиталын башлыча формасы* һесаб этмәк, кредитин хүсуси бир тәтбигини, фаизин куја ләғв эдилмәсини ичтимаи дәјишикликлијин әсасына чевирмәјә чалышмаг баштан-баша *мешшан* фантазијасыдыр. Доғрудан да биз көрүрүк ки, һәлә *XVII әср инкилис хырда буржуазијасынын игтисадчы идеологлары* һәмин фантазијаны этрафлы суретдә инкишаф етдирирдиләр. Фаиз верән капитал һаггында Прудонун Бастиа илә мүбаһисәси (1850-чи ил), *«Јохсуллуг фәлсәфәсиндән»* хејли ашағыда дурур. О элә бир дәрәчәјә чатыр ки, һәтта Бастиа да ону әзә билир вә әлејһдары она һәр дәфә зәрбә вурдугда, о күлүнч бир шәкилдә гәзәбләнир.

Бир нечә ил бундан әввәл Прудон, кәрәк ки, Лозанна һөкумәти тәрәфиндән э'лан эдилән мүсабигә үчүн *«Веркиләр»* һаггында бир әсәр јазмышды. Бурада даһилијин сон изләри дә арадан галхыр вә *халис хырда буржуа* галыр.

Прудонун сияси вә фәлсәфи әсәрләринә кәлдикдә, бүтүн бунларда да, игтисади әсәрләриндәки эйни зиддиййәтли, икили характер өзүнү көстәрир. Һәм дә бунларын халис ерли әһәмиййәти — анчаг Франса үчүн әһәмиййәти вардыр. Лакин франсыз сосялистләри XVIII әср буржуа волтерчилийинә вә XIX әср алман аллаһсызлығына нисбәтән диндарлыға өзләринин үстүнлүк әламәти кими бахмағы мүнасиб һесаб етдикләри бир заманда дин, килсә вә и. а. үзәринә Прудонун һүчумлары Франса шәраитиндә бөйүк бир хидмәт иди. Әкәр Бөйүк Пйотр рус барбарлығына барбарлыгла галиб кәлмишдисә, Прудон да франсыз ибарәчилийинә ибарәчиликлә галиб кәлмәк үчүн өзүндән асылы олан һәр бир шейи этмишдир.

Онун *«Дөвләт чеврилиши»* һаггындакы китабы садәчә пис бир әсәр дейил, ачыгча алчаглыг һесаб эдилмәлидир, лакин бу алчаглыг онун хырда буржуа нөгтейи-нәзәринә тамамилә уйғун кәлир; бурада о, Луи Бонапарт гаршысында әзилиб бүзүлүр вә ону франсыз фәһләләри үчүн мәгбул көстәрмәйә чалышыр; онун *Полша* әлейһинә олан сон әсәри дә беләдир, бурада о, чарын хошуна кәлмәк үчүн бир ахмаг һәясызлығы көстәрир.

Прудону чох заман *Руссо* илә мүгайисә эдирдиләр. Белә бир мүгайисәдән даһа сәһв бир шей ола билмәз. О даһа чох *Ник. Ленкейә* бәнзәйир, лакин Ленкенин *«Мулки ганунлар нәзәриййәси»* адлы китабы даһиянә бир әсәрдир.

Прудон өз тәбиәти э'тибарилә диалектикая мейл көстәрирди. Лакин әсл элми диалектиканы һеч бир заман баша дүшмәдийинә көрә софистикадан ирәли кедә билмәмишдир. Бу әслиндә онун хырда буржуа нөгтейи-нәзәри илә әлагәдар иди. Тарихчи *Раумер* кими, хырда буржуа да «бир тәрәфдән» илә «дикәр тәрәфдән» ифадәләриндән ибарәтдир. О өз игтисади мәнафеиндә, *буна көрә* һәмчинин өз сиясәтиндә, өз дини, элми вә бәдии көрүшләриндә беләдир. О өз әхлагында беләдир, һәр шейдә беләдир. О, тәчәссүм этмиш бир зиддиййәтдир. Һәм дә о, Прудон кими, истиағыллы бир адамдырса, өз зиддиййәтләри илә оюнбазлыг этмәйә вә бунлары, шәраитә көрә, көзләнилмәз, курултулу, бә'зән биабырчы, бә'зән дә парлаг парадоксларa чевирмәйә тезликлә адәт эдир. Элмдә фырылдагчылыгла сияси уйғунлашма белә бир нөгтейи-нәзәрлә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр. Бу чүр һәрифләрдә һәвәс доғуран бирчә сәбәб галыр ки, бу да онларын *шөһрәтпәрәстлийидир;* бүтүн шөһрәтпәрәст адамлар кими, онлар анчаг бирчә дәгигәлик мүвәффәгиййәти, курулту гопармағы дүшүнүрләр. Һәм дә бу заман, мәсәлән, Руссону мөвчуд һакимиййәтлә һәр чүр, һәтта заһири сазишдән һәмишә горуян садә бир мә'нәви нәзакәт лабүд сурәтдә арадан галхыр.

Ола биләр кәләчәк нәсл Франса тарихинин бу яхын кечмишдәки дөврүнү тәсвир эдәркән десин ки, Луи Бонапарт бу дөврүн Наполеону, Прудон исә онун Руссо-Волтери олмушдур.

Инди исә мән бу адамын вәфатындан бу гәдәр аз бир заман кечәндән сонра мәрһумун һакими ролуну ойнамаға мәни мәчбур этмәнизин мәс'улиййәтини тамамилә Сизин үзәринизә гоюрам.

Сизә һөрмәт эдән *Карл Маркс.*

68

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

30 январ 1865-чи ил

...Бизим тәрәггичиләрин нә кими бир адам олдуглары коалисиялар мәсәләсиндә онларын һәрәкәтиндә енә ашкара чыхды. *Һәм дә* коалисиялар әлейһинә Пруссия гануну, һәмчинин континентдәки бүтүн бу чүр ганунверичилик *Мүәссисләр мәчлисинин 1791-чи ил 14 июн тарихли* декрети илә башланыр, франсыз буржуалары һәмин декретдә бу чүр шейләр үстүндә, йә'ни һәр чүр фәһлә чәмиййәтләри үстүндә чох ағыр чәза верирдиләр, мәсәлән, бир иллийә вәтәндашлыг һүгугларындан мәһрум эдирдиләр, һәм дә белә бир бәһанә кәтирирдиләр ки, бу чүр чәмиййәтләр *сехләрин бәрпа эдилмәси* демәкдир вә конститусияда бәхш эдилән азадлыға вә «инсан һүгугларына» зиддир. Робесп'ер үчүн чох характерикдир ки, 1789-чу ил Мәчлиси руһунда олан «конститусиячылыг» килйотинада э'дам эдилмәйә лайиг бир чинайәт һесаб эдилдийи һалда, бу мәчлисин фәһләләр *әлейһинә олан* бүтүн ганунлары гүввәдә галмагда давам эдирди...

69

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

3 феврал 1865-чи ил

Әзиз Фредерик!

Сәнә бунлары көндәрирәм:

1) Зибелин мәктубу; о, һәмин мәктубда мәним «сәрәнчамыма» көрә Клингс илә көрүшү һаггында һесабат верир. Мән анчаг буну гейд эдим ки, бу ишә *даһа гарышмаячағам.* Әкәр Клингс *бизим* көмәйимиз олмадан гары илә бирликдә

Бернгард Беккери вә онун вәсиййәт әсасында әлдә етдийи мөвгеи дә арадан галдыра билсә, мән разы галарам. Барон Иттсигин вәсиййәт етдийи шәкилдә олан Фәһлә иттифагы[1] илә һеч бир шей етмәк олмаз: бу иттифаг нә гәдәр тез бурахылса, бир о гәдәр яхшыдыр.

2) Көрүнүр, Гырмызы Беккерин яздығы баш мәгаләнин дәрч олундуғу «Rheinische Zeitung». Бу, «тәрәггичиләр» тәрәфиндән мәрһәмәт чағырышыдыр.

Мәнчә, *һәр икимиз* бәянат вермәлийик вә мәнә елә кәлир ки, бу бөһран бизә енә өз «гануни» мөвгеимизи тутмаг үчүн мәһз әлверишли бир фүрсәт верир. Тәхминән он күн бундан әввәл Швейтсерә язмышдым ки, о, чәбһәни Бисмарка гаршы чевирмәлидир, елә етмәлидир ки, фәһлә партиясынын Бисмарк гаршысында әзилиб бүзүлмәсинин даһа һеч бир әсәр-әламәти галмасын вә и. а. Буна тәшәккүр оларaг о «дәрһал» Бисмарк гаршысында һәмишәкиндән даһа артыг әзилиб бүзүлмәйә башлады.

Прудон һаггындакы мәктубумун чап сәһвләри илә долу оларaг дәрч едилдийи «Social-Demokrat»[2]-ын 16-чы №-дә «енә дә» Моисей Һесс «артыг» икинчи дәфә «Бейнәлхалг Чәмиййәт» һаггында *чуғуллуг едир.* Дүнән бу барәдә Либкнехтә гәзәбли бир мәктуб языб билдирдим ки, бу мәним она *ән ахырынчы* хәбәрдарлығымдыр; ишдә пис мәгсәд күдән «хош арзулара» мән һеч бир гиймәт вермирәм; бу чүр шейләрин пис niyyәт *олмадан,* садәчә ахмаглыг үзүндән баш вердийинә «Бейнәлхалг комитәнин» бурадакы үзвләрини инандыра билмирәм; инди онлар Лассалын нә кими бир хәянәт фикринә дүшмүш олдуғуну билдикләри һалда, онларын мискин гәзетчийәзи Лассалы тә'рифләмәкдә давам едәрәк вә Бисмарк гаршысында горхагчасына әзилиб бүзүләрәк, ейни заманда да һәясызлыг едиб плон-плончу Һессә йол верир ки, бизи плон-плонизмдә тәгсырландырсын вә и. а.

Мәним фикримчә, инди белә һәрәкәт етмәк лазымдыр: Моисейин чуғуллуғу вә я шүбһәсиндән истифадә едилмәли вә, һәр шейдән әввәл, бир нечә сөзлә Бонапарт Плон-Плона мүһарибә е'лан едилмәли, ейни заманда Моисейин досту хахам Ейнгорн да унудулмамалыдыр. Сонра фүрсәтдән истифадә едиб һәмчинин Бисмарк елейһинә чыхмалы, бунунла да

---

[1] Үмуми Алмания фәһлә иттифагы — алман фәһләләринин 1863-чү илдә Лассал тәрәфиндән ярадылан сияси тәшкилатыдыр. Иттифаг 1875-чи иләдәк давам етмиш вә бу заман Готадакы гурултайда лассалчыларла ейзенахчылар (Либкнехт вә Бебелин башчылыг етдийи партия) Алмания сосялист фәһлә партиясы һалында бирләшмишдир. *Ред.*

[2] «Der Social-Demokrat» (Берлин 1864—1871) — лассалчы Үмуми Алмания фәһлә иттифагынын органыдыр. Бисмаркын кизли малиййә ярдымы илә Швейтсер тәрәфиндән нәшр едилирди. *Ред.*

Бисмарк илә фәһлә синфи арасында иттифаг хәялына дүшән вә я бундан дәм вуран әчлафлар вә я ахмаглара гаршы чыхмалы. Ахырда, әлбәттә, бу донуз тәрәггичиләрә демәк лазымдыр ки, бир тәрәфдән, онлар өз сияси горхаглыг вә ачизлийи илә иши позмушлар вә, дикәр тәрәфдән, әкәр онлар һөкумәтә гаршы фәһлә синфи илә иттифаг тәләб эдирләрсә, — бу да инди еканә дүзкүн бир һәрәкәт оларды, — онда онлар фәһләләрә, һеч олмазса, өзләринин «тичарәт азадлығы» вә «демократизм» принсипинә уйғун күзәштләр этмәлидирләр, йә'ни фәһләләр әлейһинә олан бүтүн мүстәсна ганунлары ләғв этмәлидирләр, бу ганунлар сырасына исә, коалисиялар һаггындакы ганунлардан башга, һабелә мәтбуат һаггында индики Пруссия ганунлары да дахилдир. Онлар һәмчинин Пруссияда дөвләт чеврилишинин мәһв этдийи үмуми сечки һүгугунун бәрпа эдилмәсинә, һеч олмазса принсипчә тәрәфдар чыхмалыдырлар. Онлардан ән азы бу тәләб олунур. Әлбәттә, һәрби мәсәлә һаггында да бә'зи шейләр дахил эдилмәлидир. Һәр һалда, бунларын һамысы мүмкүн гәдәр тезликлә эдилмәлидир. Бу бәянат һаггында сән өз «идеяларыны» язмалысан. Мән өзүмүнкүләри әлавә эдиб һамысыны бирләшдирәрәм, бүтөвлүкдә һамысыны бир дә сәнә көндәрәрәм вә и. а. Мәнә белә кәлир ки, индики фүрсәт белә бир «дөвләт чеврилиши» үчүн әлверишлидир. Биз өз «һүгугларымызы бәрпа этмәк» үчүн нә Либкнехтә көрә, нә дә һәр һансы башга бирисинә көрә бу фүрсәти әлдән верә билмәрик[1].

Эйни заманда да сән һәрби мәсәләйә даир өз мәгаләни мүмкүн гәдәр тезликлә «Social-Demokrat»-а көндәрмәлисән.

Һәмин бәянат мүнасибәтилә мән онлара язардым ки, онлар өзләри буну дәрһал чап *этмәсәләр,* бу «дәрһал» башга гәзетләрдә чыхачагдыр.

Әкәр онлар буну гәбул этсәләр чох көзәл олар. Бунун үстүндә онларын иши позулса да, горхулу дейилдир. (Һәрчәнд инди Бисмарк зоракы тәдбирләрә әл атмагдан эһтият эдиб чәкинәр.) Әкәр онлар бәянаты чап этмәсәләр, онлардан яхамызы гуртармаг үчүн әлимиздә мүнасиб бир бәһанә олар. Һәр һалда вәзиййәт яхшылашдырылмалы, партия исә Лассалын гоюб кетдийи үфунәтдән хилас эдилмәлидир.

Сәнин *К. М.*

---

[1] Энкелс 1865-чи ил 5 феврал тарихли чаваб мәктубунда «Social-Demokrat» редакциясына бирликдә бәянат көндәрмәк һаггында Марксын фикрини тамамилә бәйәнмиш вә бәянатда буну да көстәрмәйи тәклиф этмишди ки, «Пруссия кими әсасән әкинчилик өлкәси олан бир ердә сәнае фәһләләри адындан анчаг буржуалар үзәринә һүчум эдиб ири феодал задәканларын кәнд фәһләләрини патриархал үсулла көтәк васитәсилә истисмар этмәләрини унутмаг алчаглыгдыр». *Ред.*

70

МАРКС вә ЭНКЕЛС—«SOCIAL-DEMOKRAT» РЕДАКСИЯСЫНА

[6 феврал 1865-чи ил]

Бәјанат

Сизин гәзетинизин 16-чы нөмрәсиндә парисли ч. М. Һесс Бејнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинин *Лондон мәркәзи комитәсинин* она әсла мә'лум олмајан *франсыз үзвләрини* шүбһә алтына алыб беләдејир: «Доғрудан да баша дүшмәк олмур ки, *әкәр Лондон чәмиййәтиндә Пале-Ројалын бә'зи достлары да варса,* бунун кимә нә дәхли вар: ахы бу чәмиййәт ачыг чәмиййәтдир вә и. а.» Бундан габагкы нөмрәдә енә һәмин ч. М. Һесс «L'Association» гәзети һаггындакы бошбоғаз мәгаләсиндә Лондон комитәсинин *парисли достларына* гаршы бу чүр ифтиралар јағдырмышды. Биз э'лан едирик ки, онун ифтиралары чәфәнк бир бөһтандыр.

Үмумиййәтлә исә биз шадыг ки, һәмин һадисә бизим бу әгидәмизи тәсдиг етмишдир ки, Парис пролетариаты кечмишдә олдуғу кими енә дә бонапартизмин һәр ики нөвүнә — һәм Түилри шәхсиндә олан нөвүнә, һәм дә Пале-Ројал шәхсиндә[1] олан нөвүнә — гәт'и дүшмәндир вә бирчә ан да онун бејнинә белә бир фикир кәлмәмишдир ки, өз тарихи шәрәфини (вә я, бәлкә дә, *«өз тарихи шәрәфини»* әвәзиндә, «ингилаб дашыјычысы олмаг е'тибарилә өзүнүн биринчилийи кими тарихи һүгугуну» демәк лазымдыр?) мәрчи шорбасына сатсын. Биз бу нүмунәни алман фәһләләринә төвсијә едирик.

71

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

11 феврал 1865-чи ил

Әзиз Фред!

Бу күн шәнбә олдуғуна көрә, куман едирәм ки, бу күн әлјазмасыны[2] һәлә көндәрмәјәчәксән вә «әлавә олараг» ашағыдакы дәјишикликләри дахил етмәк һәлә кеч дејилдир:

1) Сәнин, *бәс фәһләләр нә истәјирләр, дејә суал вердийин* јердә мән һеч дә сәнин этдийин кими белә чаваб вермәз-

---

[1] Јә'ни III Наполеонун вә онун әмиси оғлу Жозеф Шарл Пол Бонапартын («Плон-Плон») шәхсиндә. *Ред.*

[2] Маркс бу мәктубу Энкелсин «Пруссијада һәрби мәсәлә вә алман фәһлә партијасы» китабчасы мүнасибәтилә јазмышдыр. *Ред.*

дим ки, Алмания, Франса вә Инкилтәрә фәһләләри филан вә филан шейләри тәләб эдирләр. Бу элә көрүнүр (һәр һалда бундан элә *мә'на чыхарылачагдыр*) ки, куя биз *Иттсигин* шүарларыны гәбул эдирик. Мән башга чүр дейәрдим:

«Көрүнүр, һазырда *Алманиянын* ән габагчыл фәһләләри тәрәфиндән ирәли сүрүлән тәләбләр ашағыдакылардан ибарәтдир вә и. а.» Беләликлә, сән өзүнү һеч бир шейлә бағлы этмирсән; бу даһа яхшыдыр, чүнки үмуми сечки һүгугу мүвафиг шәртләрлә янашы кетмәдикдә, сән өзүн сонра ону тәнгид эдирсән. («Мүстәгим» сөзүнүн исә, мәсәлән, Инкилтәрә вә с. үчүн һеч бир мә'насы йохдур вә анчаг пруссиялылар тәрәфиндән ичад эдилән «гейри-мүстәгим» сечки һүгугуна гаршы гоюлур.) Алманияда филистерләрин дөвләт мүдахиләсини à la Лассал тәсәввүр этдикләри форма беләдир ки, «бунларла» һәр һансы бир дәрәчәдә һәмрә'й олмагдан чәкинмәк лазымдыр. Даһа яхшы (вә даһа доғру) олар ки, онлары сөздә тутасан вә *онларын* нә истәдикләрини *өзләринә дедирдәсән.* (Мән она көрә *филистерләр* дейирәм ки, бунлар фәһләләрин мәһз *лассалчылығын тә'сири алтына дүшүб* өзләрини ағыллы көстәрмәйә чалышан һиссәсидир.)

2) Мән демәздим ки, 1848—1849-чу иллләрдәки һәрәкатын мүвәффәгиййәтсизлийә уғрамасына сәбәб *мүстәгим, үмуми сечки һүгугуна* буржуазиянын мүгавимәт көстәрмиш олмасыдыр. Әксинә, франкфуртлулар ону «әсл алман» һүгугу э'лан этмишдиләр вә империя һөкмдары да буну бүтүн рәсмиййәтә әмәл олунмагла э'лан этмишди. (Мән дә бу фикирдәйәм ки, һәмин мәсәлә Алманияда чидди шәкилдә гаршыя чыхачағы заман бу сечки һүгугуна *артыг* гануни сурәтдә *мөвчуд олан* бир һүгуг кими бахмаг лазым кәләчәкдир.) Чох кениш изаһат үчүн сәнин ерин олмадығына көрә, мән белә бир ифадә илә кифайәтләнәрдим ки, о заман буржуазия көләликлә бағлы олан сүлһү, азадлыгла бағлы олан тәкчә мүбаризә *әһтималындан* үстүн тутду вә я бунун кими бир шей.

Үмумиййәтлә сәнин китабчан чох яхшыдыр вә мәнә хүсусилә бу сөзләр дейилән ери хош кәлди ки, һазыркы мәһдуд мешшан һәрәкаты әслиндә анчаг полисин мәрһәмәти сайәсиндә мөвчуддур.

Чох тәләсирәм.
Салам.

Сәнин *К. М.*

72

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

18 феврал 1865-чи ил

Әзиз Фред!

Либкнехтин ики мәктубуну әлавә эдирәм, бунун бири сәнә, о бириси исә мәнә язылмышдыр, һәмчинин Швейтсердән *даһа әввәл* алдығым мәктубу әлавә эдирәм.

Мәним рә'йим беләдир:

Бир һалда ки, Либкнехт чыхмасыны[1] билдирмишдир, бу иши битирмәк лазымдыр. Әкәр о тә'хирә салсайды, биз дә тә'хирә сала биләрдик, чүнки сәнин китабчан һәлә гуртармамышдыр.

Мән белә һесаб эдирәм ки, Швейтсер ислаһ эдилмәздир (онун, көрүнүр, Бисмарк илә кизли сазиши вардыр).

Мәндә бу йәгинлийи доғуран ашағыдакылардыр:

1. Айын 15-дә онун яздығы вә сәнә көндәрдийим мәктубунда алтындан чыздығым ер.

2. Онун «Бисмарк III»[2] мәгаләсинин чыхдығы *вахт*.

Буларын һәр икисинә сәнин гиймәт верә билмәйин үчүн февралын 13-дә она яздығым мәктубумдан *бир парчаны һәрфиййән* сәнә билдирирәм.

«...бу күн алынан 21-чи нөмрәдә Моисей Һессин мәктубу үзүндән бизим бәянатымыз гисмән көһнәлмишдир, буна көрә дә һәләлик бүтүн бу иши бир кәнара гояг. Доғрудур, бизим бәянатымызда башга бир маддә дә вар иди — Парис пролетариаты бонапартчылыг әлейһинә мөвге тутдуғу үчүн тә'рифләнир вә алман фәһләләринә мәсләһәт көрүлүрдү ки, бундан нүмунә көтүрсүнләр. Бу бизим үчүн Һесс әлейһинә чыхмагдан даһа мүһүм иди. Лакин Пруссия һөкумәтинә фәһләләрин мүнасибәти һаггында өз бахышымызы биз башга бир ердә этрафлы шәрһ эдәрик.

Сиз 4 феврал тарихли өз мәктубунузда язырсыныз ки, мән өзүм Либкнехтә хәбәрдарлыг этмишәм вә она эһтиятлы олмасыны мәсләһәт көрмүшәм ки, ону тамамилә говмасынлар. Тамамилә доғрудур. Лакин мән бурадача она язмышдым ки, мүнасиб форма тапылса, *һәр шейи* демәк олар. Һәтта һөкумәтә *гаршы* Берлин меридианы алтында «мүмкүн олан» мүбаһисә формасы да, һәр һалда, һөкумәт гаршысында әзилиб бүзүлмәкдән вә я һәтта, онунла заһири сазишдән олдугча фәргләнир! Мән шәхсән Сизә язмышдым ки, «Social-Demokrat» белә бир сазишин һеч әсәр-әламәтинә дә йол вермәмәлидир.

---

[1] — «Social-Demokrat» редаксиясындан. *Ред.*

[2] Бисмарк һөкумәти һаггында Швейтсерин үчүнчү мәгаләси; бу мәгалә Марксын өз мәктубунда Швейтсердән Бисмарк гаршысында әзилиб-бүзүлмәйә сон гоймағы тәләб этдикдән сонра «Social-Demokrat»-да чыхмышды. *Ред.*

Сизин гәзетинизә әсасән фикир еридиләрсә, һөкумәт вахт газанмаг истәйәрәк, коалисиялара гаршы ганунлары ләғв етмәк мәсәләсиндә ики мә'налы бир мөвге тутур. «Times»-ын телеграмында исә хәбәр верилир ки, һөкумәт кооператив чәмиййәтләринә нәзәрдә тутулан дөвләт ярдымы һаггында мүсбәт фикирдә олдуғуну билдирмишдир. Әкәр мә'лум олса ки, бу дәфә «Times» бир истисна олараг дүзкүн хәбәрләр чап едиб, бу мәни әсла тәәччүбләндирмәз!

Коалисияларын вә бунлардан доған һәмкарлар иттифагларынын сон дәрәчә бөйүк әһәмиййәти тәкчә онда дейилдир ки, бунлар буржуазияя гаршы мүбаризә үчүн фәһлә синфини тәшкил етмәк васитәсидир, — бу чәһәтдән онларын әһәмиййәти өзүнү бир дә бунда көстәрир ки, һәтта Бирләшмиш Штатларын фәһләләри, сечки һүгугу вә республика олдуғуна бахмаяраг, иттифаглар олмадан кечинә билмирләр; Пруссияда вә үмумиййәтлә Алманияда бунларын бир дә она көрә бөйүк әһәмиййәти вардыр ки, бурада коалисиялар һүгугу полисин вә бүрократизмин һөкмранлығынын сарсылмасы демәкдир, бу һүгуг «нөкәрләр һаггында әсаснамәйә»[1] вә кәнддә задәканларын ағалығына сон гоюр; бир сөзлә, бу, «тәбәәләри» дөндәриб там һүгуглу вәтәндаш етмәк үчүн елә бир тәдбирдир ки, буна Пруссиядакы һәр бир мүтәрәгги партия, йә'ни һәр бир мүхалиф буржуа партиясы (әкәр ағлыны итирмәмишсә) Пруссия һөкумәтиндән вә хүсусилә Бисмарк һөкумәтиндән мин гат тез разы олар. Әксинә, кооператив чәмиййәтләринә Пруссия крал һөкумәтинин ярдымы, — Пруссия шәраитинә бәләд олан һәр кәс исә бу ярдымын мүтләг ән чүз'и мигдарда олачағыны габагчадан билир, — игтисади тәдбир олмаг е'тибарилә сыфра бәрабәрдир, ейни заманда да бу ярдым гәйюмлуг системини кенишләндирмәк, фәһлә синфинин бир һиссәсини ширникдириб елә алмаг, һәрәкаты позмаг демәкдир. Пруссияда буржуа партиясы куя «ени дөврлә» бирликдә она принс-рекентин мәрһәмәти илә һөкумәт башына кечмәк имканы вериләчәйинә мәһз чидди инандығына көрә өзүнү рүсвай едиб индики мискин вәзиййәтә дүшдүйү кими, фәһлә партиясы да Бисмарк дөврүндә вә я Пруссиянын һәр һансы бир башга дөврүндә онун ағзына, кралын мәрһәмәтилә, гызыл алмалар дүшәчәйини хәял етсә, өзүнү даһа артыг рүсвай едәр. Һеч бир шүбһә йохдур ки, Пруссия һөкумәтинин ишә сосялист мүдахиләси һаггында Лассалын уғурсуз янылмасы үзүндән һөкмән мә'юслуг баш верәчәкдир. Һадисәләрин мәнтиги өз ишини көрәчәкдир. Лакин фәһлә партиясынын *шәрәфи* тәләб едир ки, бу кими

---

[1] 1854-чү илдәки «Нөкәрләр һаггында әсаснамә» — муздурлары тамамилә һүгугсуз гоян чохлу ганунлардан биридир; һәмин гануна көрә, муздурларын тә'тил дүзәлтмәйә тәкчә тәшәббүс етмәләри үстүндә онлара һәбсханая салынмаг чәзасы верилирди. *Ред.*

хәялларын бошлуғу тәчрүбәдә һәлә ашкара чыхмамыш бу партия һәмин хәяллардан әл чәксин. Фәһлә синфи я ингилабчыдыр, я да һеч бир шейдир».

Нәтичә нә олса яхшыдыр! Швейтсер айын 13-дә яздығым бу мәктуба айын 15-дә яздығы мәктубла чаваб вериб тәләб эдир ки, бүтүн «әмәли» мәсәләләрдә мән *онун* тактикасыны әсас көтүрүм, һәм дә бу тактиканын ени нүмунәси олараг өзүнүн «Бисмарк III» мәгаләси илә чаваб верир!! Инди мәнә доғрудан да элә кәлир ки, Һесс әлейһинә бизим бәянатымыз үстүндә онун истеʼфа мәсәләсини *өткәм* бир шәкилдә гоймасы Моисейә олан нәзакәтдән дейил, алман фәһләләринә бизим мәсләһәтимизи «Social-Demokrat»-да *һеч бир һалда* дәрч этмәмәк кими *гәтʼи гәрарындан* ирәли кәлмишдир.

Һәр һалда бу һәрифлә әлагәни кәсмәк лазым кәлдийинә көрә, бу иши элә индичә көрмәк яхшыдыр. Лассалчылығын тәʼсири алтына дүшән алман фәһләләринә кәлдикдә, гой истәдикләри гәдәр чығыр-бағыр салсынлар. Ахы онларын ән яхшы һиссәси онсуз да кеч-тез бизә гошулачагдыр. Әкәр сән әлавә эдилән бәянаты бәйәнирсәнсә, үзүнү көчүр, гол чәк вә мәнә көндәр. Бу бәянат тәләсик язылдығына көрә, мүнасиб һесаб этмәдийин һәр шейи дәйишдир вә я һамысыны енидән яз, өзүн бил.

Сәнин *К. М.*

73

МАРКС вә ЭНКЕЛС — «SOCIAL-DEMOKRAT» РЕДАКСИЯСЫНА

23 феврал 1865-чи ил

Ашағыда гол чәкәнләр анчаг белә бир мүәййән шәртлә «Social-Demokrat»-да әмәкдашлыг этмәйи вәʼд этмиш вә әмәкдашларын сияһисиндә өз адларынын чап олунмасына ичазә вермишдиләр ки, гәзет онлара билдирилән гыса програм руһунда редактә эдиләчәкдир. Онлар «Social-Demokrat»-ын ағыр вәзиййәтини бирчә дәгигә дә нәзәрдән гачырмамыш вә буна көрә дә Берлин меридианы үчүн мүнасиб олмаян һеч бир тәләб вермәмишләр. Лакин онлар дәфәләрлә тәләб этмишдиләр ки, һөкумәтә вә феодал мүтләгиййәтчи партияя гаршы да, һеч олмазса, тәрәггичиләр әлейһинә олдуғу гәдәр чәсарәтлә чыхыш эдилсин. «Social-Demokrat»-ын әсас тутдуғу тактика онларын бундан сонра бурада әмәкдашлығына имкан вермир. Пруссия крал һөкумәти сосялизми һаггында вә бу чүр ялана гаршы фәһлә партиясынын дүзкүн мөвгеи һаггында

ашағыда гол чәкәнләрин бахышы, о заман Көлндә чыхан «Rheinischer Beobachter»-ин «либерал буржуазияя» гаршы «пролетариатын» «һөкумәтлә» иттифагы тәклиф эдилән 206-чы №-синә чаваб олараг, «Deutsche Brüsseler Zeitung»-ун 1847-чи ил 12 сентябр тарихли 73-чү №-синдә[1] артыг этрафлы шәрһ эдилмишдир. Биз о заманкы бәянатымызын һәр кәлмәсинә бу күн дә гол чәкирик.

Фридрих Энкелс. Карл Маркс.

74

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

23 феврал 1865-чи ил

Һөрмәтли дост!

Сизин мәним үчүн чох мараглы олан мәктубунузу дүнән алдым вә она маддә-маддә чаваб верәчәйәм.

Һәр шейдән әввәл *Лассала* өз мүнасибәтими Сизә гысача изаһ этмәк истәйирәм. Онун тәшвигаты заманы бизим әлагәмиз кәсилмишди: 1) чүнки онда зәһләтөкән бир ловғалыг вар иди вә бунунла бәрабәр, о мәним әсәрләримдән вә башга әсәрләрдән һеч утанмадан парчалар оғурлайырды, 2) она көрә ки, мән онун *сияси* тактикасыны *гәт'и сурәтдә писләмишдим,* 3) она көрә ки, бурада, Лондонда, һәлә онун тәшвигаты башланмаздан *әввәл* мән она этрафлы сурәтдә изаһ вә «сүбут» этмишдим ки, *«П р у с с и я дөвләтинин»* билаваситә *сосялист* мүдахиләси мә'насыз бир шейдир. О мәнә кәндәрдийи мәктубларында (1848-чи илдән 1863-чү иләдәк), һәмчинин мәнимлә шәхсән көрүшдүйү заманлар һәмишә өзүнү мәним тәмсил этдийим партиянын тәрәфдары э'лан эдирди. Лакин о, Лондонда (1862-чи илин ахырларында) йәгин этдикдә ки, *мәнимлә* оюнбазлыг эдә билмәйәчәкдир, мәнә вә көһнә партияя *гаршы* «фәһлә диктатору» кими чыхыш этмәйи гәрара алды. Бүтүн бунлара баҳмајараг, мән онун тәшвигатдакы хидмәтләрини э'тираф эдирдим, һәрчәнд онун гыса мүддәтли шөһрәтинин ахырларында һәтта бу тәшвигат да мәнә кетдикчә даһа чох ики мә'налы көрүнмәйә башламышды. Онун гәфләтән вәфат этмәси, көһнә достлуг, графиня Һатсфелдин яныглы мәктублары, сағлығында бу гәдәр горхдуглары адама гаршы буржуа гәзетләринин *горхаг һәясызлығына* олан нифрәт, — бунларын һамысы мәни алчаг Блиндә гаршы гысача

---

[1] ««Рейн Ичмалчысынын» коммунизми» мәгаләсиндән бәһс олунур. *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, V чилд. *Ред.*

бир бәјанат вермәјә сөвг етди (Һатсфелд бу бәјанаты «Nordstern»-ә көндәрди). Лакин бу бәјанатда Лассалын фәалијјәтинин *мәзмунундан* бәһс олунмурду. Енә һәмин мүлаһизәләрә көрә вә мәнә тәһлүкәли көрүнән үнсүрләри арадан галдырмаг үмиди илә мән Энкелслә бирликдә «Social-Demokrat»-да әмәкдашлыг етмәји вә'д етдим (гәзет Тә'сис манифестинин тәрчүмәсини дәрч етди вә гәзетин арзусу илә, мән Прудонун вәфаты мүнасибәтилә онун һаггында мәгалә јаздым) вә Швејтсердән *өз редакторлуғу һаггында гәнаәтләндирици бир програм* алараг, бизи әмәкдашлар сырасында көстәрмәсинә ичазә вердим. Бизим үчүн тә'минат бир дә бу иди ки, *В. Либкнехт* редаксијанын гејри-рәсми үзвү иди. Бунунла белә тезликлә мә'лум олду ки, — бунун сүбуту бизим әлимизә кечди, — әслиндә *Лассал* партијаја *хәјанәт етмишдир.* О, Бисмаркла әсл бир мүгавилә бағламышды (һәм дә бу заман *өзүнә,* әлбәттә, *һеч бир* тә'минат алмамышды). 1864-чү ил сентјабрын ахырларында, о Һамбурга кедиб орада (ахмаг Шрамм вә Пруссија полис часусу Марр илә бирликдә) Бисмаркы Шлезвиг-Һолштинијанын илһагына *«вадар етмәли»* иди, јә'ни бу илһагы «фәһләләр» адындан е'лан етмәли иди вә и. а., бунун да мүгабилиндә Бисмарк үмуми сечки һүгугу вә бә'зи сосјалист фырылдаглары вә'д етмишди. Тәәссүф ки, Лассал бу комедијаны ојнаја билмәди! Бу комедија ону әлә күлүнч вә ахмаг бир вәзијјәтә саларды ки, һәр чүр белә чәһдләрә һәмишәлик сон гојарды!

Лассал она көрә белә јанлыш јола дүшмүшдү ки, ч. Микел кими *«реал сијасәтчи»* иди, анчаг даһа бөјүк мигјасда вә даһа бөјүк мәгсәдләр күдән «реал сијасәтчи» иди. (Ери кәлмишкән демәлијәм, мән артыг чохдан Микелә о гәдәр бәләд олмушам ки, онун чыхышыны өзүмә бунунла изаһ едирдим: кичик бир *Һанновер* адвокаты үчүн Милли иттифаг буна наил олмагдан өтрү чох көзәл бир васитәдир ки, өз кичик наһијәсиндән кәнарда, Алманијада сәси ешидилсин вә, беләликлә, өз шәхсијјәтинин *«реаллығыны»* јүксәлдәрәк, екс тә'сир васитәсилә өз Һанновер вәтәниндә танынсын, *«Пруссија»* мүһафизәси алтында *Һанновер* Мирабосу кими көрүнсүн.) Микел вә онун индики достлары Милли иттифага гошулараг, «Пруссија јухары тәбәгәсинә» илишмәк үчүн, Пруссија принс-рекенти тәрәфиндән е'лан едилән «јени дөврдән» јапышдыглары кими вә үмумијјәтлә онлар *Пруссија мүһафизәси* алтында өзләринин «вәтәндашлыг ифтихарыны» инкишаф етдирдикләри кими, еләчә дә Лассал бранденбурглу II Филипп илә пролетариата мәхсус маркиз Поза олмаг истәјәрәк, онунла Пруссија тахт-тачы арасында васитәчи ролуну Бисмаркын өһдәсинә бурахмышды. О, Милли иттифагдан олан чәнаблары анчаг тәглид едирди. Лакин онлар буржуазијанын мәнафеи хатиринә Пруссија

иртичаына әл атдыглары һалда, Лассал пролетариатын мәнафеи хатиринә Бисмаркын әлини сыхырды. Милли иттифагдан олан чәнабларын бунун үчүн Лассалдан чох әсаслары вар иди, чүнки буржуа анчаг билаваситә өз бурнунун учунда олан файдалары *«реаллыг»* һесаб этмәйә адәт этмишдир вә бу синиф әслиндә һәр ердә һәтта феодализм илә дә сазиш бағламышдыр, һалбуки фәһлә синфи адәтән олдуғу кими һөкмән вичданы тәмиз «ингилабчы» олмалыдыр.

Лассал кими тәмтәраг дүшкүнү олан шөһрәтпәрәст бир адамдан өтрү (лакин ону вәзифәләр, (бургомистр мәнсәби вә и. а. кими сәдәгәләрлә әлә алмаг олмазды) пролетариатын мәнафеи үчүн Фердинанд Лассалын билаваситә икидлик көстәрмәси фикри чох чазибәли бир фикир иди. Лакин әслиндә о, белә бир икидлийин һәгиги игтисади шәраити барәсиндә чох авам олдуғуна көрә, өзүнә тәнгиди сурәтдә янаша билмәзди! Дикәр тәрәфдән, алман буржуазиясынын 1849—1859-чу иллердәки иртичаа дөзмәсинә вә халгын әлә салынмасынын садәчә тамашачысы олмасына сәбәб олан алчаг *«реал сиясәт»* нәтичәсиндә, алман фәһләләри о гәдәр *«позулмушдулар»* ки, онлары бирчә сычрайышла мүгәддәс ерә апармағы вә'д эдән белә бир курултулу хиласкары алгышламая билмәздиләр!

Беләликлә, мәним сөйләмәйә башладығым мәсәләйә гайыдаг. «Social-Demokrat» тә'сис эдилән кими, мә'лум олду ки, гары Һатсфелд, нәһайәт, Лассалын «вәсиййәтини» еринә етирмәк истәйир. О, («Kreuzzeitung»-дан олан) Вакенер васитәсилә Бисмаркла әлагә сахлайырды. О, «Фәһлә иттифагыны» (Үмум Алмания Иттифагыны), «Social-Demokrat»-ы вә саирәни Бисмаркын ихтиярына вермишди. «Social-Demokrat»-да Шлезвиг-Һолштиниянын илһагынын э'лан эдилмәси, үмумиййәтлә, Бисмаркын һимайәчи олараг гәбул эдилмәси вә и. а. көзләнирди. Бүтүн бу көзәл план она көрә *позулду* ки, Берлиндә вә «Social-Demokrat» редаксиясында Либкнехт вар иди. Һәрчәнд гәзетин редаксиясы Энкелсә вә мәнә хош кәлмирди — Лассала ялтаглыгла пәрәстиш эдилирди, арабир Бисмарк гаршысында әзилиб бүзүлүрдүләр вә и. а., — әлбәттә, һәләлик гәзетлә рәсмән әлагә сахламаг даһа әһәмиййәтли иди ки, гары Һатсфелдин фитнәләринә вә фәһлә партиясынын тамамилә нүфуздан салынмасына йол верилмәсин. Буна көрә дә биз өзүмүзү сындырмырдыг, һәрчәнд өз тәрәфимиздән даим редаксияя язырдыг ки, онлар Бисмарка гаршы да, тәрәггичиләрә гаршы олдуғу гәдәр мүбаризә апармалыдырлар. Биз һәтта Лассалдан вәсиййәтлә ирс галан һөрмәти чидди бир шей кими гәбул этмиш ловға Бернгард Беккер *Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинә гаршы* фитнәләр дүзәлтдийи заман да дөзүрдүк.

Һалбуки ч. Швейтсерин «Social-Demokrat»-дакы мәгаләләри кетдикчә даһа чох дәрәчәдә бисмаркчылыг руһунда олурду. Мән һәлә әввәлләр она язмышдым ки, *тәрәггичиләри* «коалисиялар мәсәләсиндә» *горхутмаг* олар, лакин *Пруссия һөкумәти* коалисиялар һаггындакы ганунлары тамамилә ләғв этмәйә *һеч вахт вә һеч бир һалда* разы олмаз, чүнки бу, бүрократизми сарсыдарды, фәһләләрә вәтәндашлыг һүгугу верилмәсинә, нөкәрләр һаггындакы әсаснамәнин мәһв эдилмәсинә, кәнддә задәканларын тәтбиг этдикләри дәйәнәк чәзасынын ләғв эдилмәсинә вә и. а. вә и. а. сәбәб оларды, Бисмарк исә һеч бир заман буна йол вермәз вә бу үмумиййәтлә Пруссия *бүрократик* дөвләти илә бир арая сығмыр. Мән әлавә эдирдим ки, әкәр палата коалисиялар һаггындакы ганунлары рәдд этсә, һөкумәт (мәсәлән, ичтимаи мәсәләнин «даһа дәрин» тәдбирләр тәләб этмәси вә и. а. кими) *ибарәләрлә* яхасыны гуртармаға чалышачагдыр ки, бу ганунлары гүввәдә сахласын. Бунларын һамысы тәсдиг олунду. Бәс ч. фон-Швейтсер нә этди? О, Бисмарк *ләһинә* бир мәгалә язды вә бүтүн өз бөйүк икидлийини Шултсе, Фаухер вә и. а. кими сон дәрәчә кичик адамлара гаршы сахлады.

Мәним фикримчә Швейтсер вә башгаларынын ниййәтләри *саф* ниййәтдир, лакин онлар *«реал сиясәтчидирләр»*. Онлар *мөвчуд* шәраитлә һесаблашмаг истәйирләр вә «реал сиясәт» *үстүнлүйүнү* ч. Микел вә К°-сына күзәшт этмәк арзусунда дейилдирләр. (Бу ахырынчылар, көрүнүр, Пруссия һөкумәти илә әмәкдашлыг этмәк үстүнлүйүнү өз әлләриндә сахламаг истәйирләр.) Онлар билирләр ки, Пруссияда (демәли, галан Алманияда да) фәһлә мәтбуаты вә фәһлә һәрәкаты ялныз полисин ичазәси илә мөвчуддур. Буна көрә дә онлар шәраити олдуғу шәклиндә көтүрмәк истәйирләр, һөкумәти ачыгландырмаг истәмирләр вә и. а., нечә ки, бизим *«республикачы»* реал сиясәтчиләр Һокентсоллернләр ичәрисиндән олан *императора* «дөзүрләр». Лакин мән «реал сиясәтчи» олмадығыма көрә, «Social-Demokrat»-да әмәкдашлыгдан имтина этдийими Энкелслә бирликдә ачыг сөйләмәйи лазым билдим (Сиз һәмин бәянаты бу вә я башга бир гәзетдә тезликлә охуярсыныз).

Сиз бундан һәмчинин көрүрсүнүз ки, нәйә көрә мән инди Пруссияда *һеч бир шей* эдә билмирәм. Орадакы һөкумәт мәним Пруссия вәтәндашы һүгугларымы бәрпа этмәкдән ачыгча имтина этмишдир. Орада мәним *тәшвигат апармағыма* ялныз о һалда ичазә верәрдиләр ки, бу тәшвигат ч. фон-Бисмарк үчүн арзу эдилән шәкил алсын.

Мән бурада *«Бейнәлхалг Чәмиййәт»* васитәсилә апардығым тәшвигаты йүз гат үстүн тутурам. *Инкилис* пролетариатына билаваситә вә сон дәрәчә әһәмиййәтли бир тә'сир көстәри-

лир. Инди биз бурада үмуми сечки һүгугу мәсәләсинә күч веририк, бу мәсәләнин бурада, әлбәттә, Пруссиядакындан *тамамилә башга бир әһәмиййәти* вардыр.

Үмумиййәтлә, һәмин «Чәмиййәтин» бурада, Парис, Белчика, Исвечрә вә Италияда мүвәффәгиййәти *бүтүн көзләниләнләрдән йүксәк олду*. Ялныз Алманияда, Лассалын ардычыллары мәнә, әлбәттә, мане олурлар, онлар: 1) өз нүфузларыны итирмәкдән лап ахмагчасына горхурлар; 2) билирләр ки, мән алманларын «реал сиясәт» адландырдыглары шейин ачыг әлейһдарыям. (Бу элә бир *«реаллыгдыр»* ки, Алманияны бүтүн мәдәни өлкәләрдән хейли керидә сахлайыр.)

1 шиллингә үзвлүк билети әлдә эдән һәр бир адам Чәмиййәтин үзвү ола билдийинә көрә; франсызларын (һәмчинин белчикалыларын) бизә «ассосиасия» шәклиндә гошулмасыны ганун гадаған этдийиндән онлар бу фәрди үзвлүк формасыны сечдикләринә көрә; Алманияда да вәзиййәт эйнилә белә олдуғуна көрә, — инди мән бурадакы достларыма вә Алманиядакы достларыма, нә гәдәр үзвү олса да, һәр ердә кичик чәмиййәтләр яратмағы тәклиф этмәк гәрарына кәлмишәм; белә бир чәмиййәтин һәр бир үзвү инкилис үзвлүк билети алардыр. Инкилис чәмиййәти *легал* олдуғуна көрә, бу метода һәтта Франсада да манечилик көстәрилмир. Мән чох истәрдим ки, Сиз дә өзүнүзә ән яхын олан адамларла бирликдә бу йолла Лондон илә әлагәйә кирәйдиниз.

Ресепт үчүн Сизә тәшәккүр эдирәм. Гәрибә бир тәсадүф олараг, бу ресепт кәлиб чатандан үч күн әввәл ағыр хәстәлик енидән баш верди. Беләликлә, ресепт лап еринә дүшдү.

Бир нечә күндән сонра Сизә «Тә'сис манифестинин» даһа 24 нүсхәсини көндәрәчәйәм. Инди мән мәктубу бурада кәсмәли олурам, чүнки достларымдан бири кәлди; лакин мәктубуму көндәрмәк истәдийимә көрә, Сизин мәктубунуздакы дикәр мәсәләләрдән кәлән дәфә бәһс эдәрәм.

Сизин *К. М.*

75

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЛАНКЕЙӘ

29 март 1865-чи ил

Мөһтәрәм чәнаб!

Чох хаһиш эдирәм мәни бағышлаясыныз ки, Сизин бу айын 2—4-дә яздығыныз достлуг мәктубуна бу гәдәр узун вахт әрзиндә чаваб вермәмишәм. Лакин әввәлчә гулаг асмадан мәни төһмәтләндирмәйин. Мәсәлә бундадыр ки, илк күнләр мән сон дәрәчә мәшғул идим, гисмән йығылыб галан чохлу чари ишләрлә, гисмән дә тә'хирә салынмасы мүмкүн

олмаян язышма илә мәшғул идим, чүнки узун заман otium cum (vel sine) dignitate [лайигинчә (бәлкә дә лайигинчә олмадан) кечирилән истираһәтдән] сонра бирдән-бирә дәрһал енидән чамаат гаршысына чыханда, һәм дә бу әзиз «Social-Demokrat» мүнасибәтилә бизим башымыза кәлән мачәра кими шән мачәралар баш вердикдә, белә язышма башланыр. Бундан әлавә, мән башга мәнзилә көчүрдүм, буна көрә дә кағызларым бир гәдәр гарышыг һалда иди вә Сизин мәктубунуз һарада идисә, тапылмырды. Бу мәктубу анчаг сырағa күн тапдым вә Сизә тез чаваб верирәм.

Сизин «Sphinx» вә башга нәшрләри Маркса вә мәнә көндәрмәк һаггында илтифатла этдийиниз тәклиф үчүн Сизә чох тәшәккүр эдирәм. Мәним бурадакы китаб сатычым ч. Франтс Тимм Манчестердәдир; Сиз һәр шейи мәнә онун васитәсилә көндәрә биләрсиниз. Бу йолла көндәрдикдә, китаблар адәтән 3—4 һәфтәйә кәлиб чатыр, буна көрә дә Сиз һеч олмазса илк нөмрәләри мәнә почта илә ади, ачыг бандеролла көндәрсәниз (бу, баһа баша кәлмир), Сизә чох миннәтдар оларам; мән бунун хәрчини мәмнунийyәтлә верәрәм. Маркса көндәрәчәкләринизи, зәһмәт олмаса, мәним васитәмлә көндәрин — бунлар кәләндән он ики саат сонра она чатар. Сиз өзүнүз дүзкүн гейд этдийиниз кими, кәләчәк әмәкдашлығын мүмкүн олуб-олмамасы һаггында мән бу саат Сизә һеч бир вә'д верә билмәрәм; һәләлик кәлин бу мәсәләни ачыг бурахаг, һәрчәнд Сиздә әмәкдашлыг этдикдә, бизим һаггымызда һеч бир шүбһә ола билмәз ки, куя биз Алманияда пролетариатын һәр һансы бир һиссәсини Инкилтәрәдән идарә этмәк истәйирик.

Чавабымын истәр-истәмәз ләнкимиш олмасы мәнә фәһлә мәсәләси һаггында Сизин китабынызы бу вахт әрзиндә алмаг имканы верди; мән ону бөйүк бир марагла охудум[1]. Мән дә Дарвини илк дәфә охуяркән нәзәримә чарпмышды ки, битки вә һейванлар һәятынын Дарвин тәрәфиндән тәсвирилә Малтус нәзәриййәси арасында һейрәт эдиләчәк бир охшайыш вардыр. Анчаг мән Сизин чыхардығыныз кими бир нәтичә чыхармадым. Даһа доғрусу: мәним фикримчә, мүасир буржуа инкишафы үчүн ән бөйүк рүсвайчылыг ондан ибарәтдир ки, бу инкишаф һәлә һейван аләминин игтисади формаларындан кәнара чыхмамышдыр. Бизим фикримизчә, «игтисади ганун»

---

[1] Ф.-А. Ланкенин «Фәһлә мәсәләси, инди вә кәләчәкдә онун әһәмиййәти» китабыны Энкелс Зибелдән алмышды. Энкелс Маркса көндәрдийи 1865-чи ил 11 март тарихли мәктубунда һәмин китаб һаггында белә язмышды: «Зибел мәнә Ланкенин китабчасыны көндәрмишдир. Мәсәләдән башы чыхмыр, малтусчулугла дарвинизми гарышдырыр, һамыя вә һәр кәсә көз вурур, лакин һәр һалда Лассала вә буржуа кооператорларына гаршы бир нечә ишкүзар ери вардыр. Бу китабы бу күнләрдә сәнә көндәрәрәм». *Ред.*

дейилән ганунлар тәбиәтин әбәди ганунлары дейилдир, мейдана кәлән вә йох олан тарихи ганунлардыр, мүасир сияси игтисад мәчәлләси исә игтисадчылар тәрәфиндән об'ектив сурәтдә дүзкүн тәртиб эдилдийи дәрәчәдә, бизим үчүн анчаг элә ганунларын вә шәртләрин мәчмуундан ибарәтдир ки, ялныз бунлар олдугда мүасир буржуа чәмиййәти мөвчуд ола билир. Бир сөзлә, бу, мүасир буржуа чәмиййәтиндәки истеһсал вә мүбадилә шәраитинин мүчәррәд ифадәси вә хүласәсидир. Буна көрә дә бизим фикримизчә, бу ганунлардан һеч бири, *халис буржуа мүнасибәтләрини* ифадә этдийинә көрә, мүасир буржуа чәмиййәтиндән әввәл мейдана кәлмәмишдир. Бүтүн әввәлки тарих үчүн мүәййән дәрәчәдә гүввәдә олан ганунлар анчаг, синфи һөкмранлыға вә синфи истисмара әсасланан һәр бир чәмиййәт үчүн үмуми олан мүнасибәтләри ифадә эдир. Биринчиләр сырасына аид олан ганун Рикардо гануну дейилән ганундур ки, нә тәһкимчилик гурулушу үчүн, нә дә антик көләлик үчүн гүввәдә дейилдир. Ахырынчылар сырасына исә Малтус нәзәриййәси дейилән нәзәриййәдәки дүзкүн чәһәтләр аиддир.

Кешиш Малтус бу нәзәриййәни, һәмчинин дә өзүнүн бүтүн башга идеяларыны өз сәләфләриндән садәчә оғурламышдыр. Бурада һәр ики силсиләнин халис ихтияри тәтбигиндән башга һеч бир шей онун дейилдир. Нәзәриййәнин өзүнү инкилис игтисадчылары чохдан мүвафиг чәрчивәйә салмышлар. Әһали яшайыш васитәләринә дейил, *әмәк үчүн лазым кәлән* васитәләрә тәзйиг көстәрир. Бәшәриййәт мүасир буржуа чәмиййәти үчүн тәләб олуна биләчәйиндән даһа сүр'әтлә төрәйиб арта биләрди. Бизим фикримизчә, бу, мүасир буржуа чәмиййәтини инкишаф үчүн бир маниә, арадан галдырылмалы олан бир маниә э'лан этмәкдән өтрү ени бир әсасдыр.

Сиз өзүнүз белә бир мәсәләни гаршыя гоюрсунуз ки, әһалинин артмасыны яшайыш васитәләринин артмасына нә йолла уйғунлашдырмаг лазымдыр. Лакин мүгәддимәдәки бир чүмләдән башга, мән Сизин әсәриниздә бу мәсәләни һәлл этмәк үчүн һеч бир тәшәббүс көрмәдим. Биз буну әсас тутуруг ки, мүасир буржуа чәмиййәтини яратмыш олан эйни гүввәләр, инди арасы кәсилмәдән тәкрар олунан тичарәт бөһранлары нәтичәсиндә бу чәмиййәти артыг дағытмаг вә тамамилә мәһв этмәк йолунда ишләйән бу гүввәләр — бухар машыны, мүасир машынлы истеһсал, күтләви колонизасия, дәмир йоллар вә пароходлар, дүня тичарәти, — бу истеһсал вә мүбадилә васитәләри бунун үчүн дә тамамилә кифайәт олачагдыр ки, гыса мүддәт эрзиндә бүтүн нисбәт өз эксинә чеврилсин вә һәр бир айрыча адамын мәһсулдар гүввәси о дәрәчәдә йүксәлсин ки, бу айрыча адам ики, үч, дөрд, беш, алты адамын истеһлакы үчүн кифайәт эдәчәк гәдәр истеһсал

этсин; шәһәр сәнаеи кифайәт гәдәр адам олмадан кечинә билсин вә беләликлә дә кәнд тәсәррүфатына индийәдәк олдуғундан тамамилә фәргли гүввәләр көндәрилсин; нәһайәт, инди элм кәнд тәсәррүфатында күтләви мигясда вә сәнаедәки гәдәр ардычыл сурәтдә тәтбиг эдилә билсин; Ҹәнуб-шәрги Авропа вә Гәрби Американын түкәнмәз дәрәҹәдә мүнбит олуб тәбиәтин өзү тәрәфиндән күбрәләнмиш саһәләри чох бөйүк өлчүдә, индийәдәк олдуғундан тамамилә фәргли бир шәкилдә истисмар эдилә билсин. Бүтүн бу саһәләр башдан-баша шумландыгдан сонра мәһсул чатышмазса, тәһлүкәнин гаршысыны алмаг үчүн һәлә кифайәт гәдәр вахт олар.

Олдугҹа аз истеһсал эдилир — мәсәлә бундадыр. Лакин *нәйә көрә* олдугҹа аз истеһсал эдилир? Һеч дә она көрә дейилдир ки, һәтта бу күнкү күн, индики васитәләр шәраитиндә истеһсалын сон һədди кәлиб чатмышдыр. Һеч дә йох, она көрә ки, истеһсалын һәдди аҹ гарынларын сайы илә дейил, сатын аланларын, пул верә билән *кисәләрин* сайы илә мүәййән олунур. Буржуа ҹәмиййәти бундан артыг истеһсал этмәк истәмир вә истәйә дә билмәз. Әмәйи *мәнфәәтлә* тәтбиг эдилә билмәйән вә, демәли, бир шей алмаға игтидары олмаян гарны аҹ пулсуз фәһләләр өлүм фаизи рәгәмләринә дахил эдилир. Даим олдуғу кими, сәнае гәфләтән йүксәләркән онларын әмәйини мәнфәәтлә тәтбиг этмәк мүмкүн олдугда, бу фәһләләрин бир шей алмаға пулу олур вә бу һалда һәмишә яшайыш васитәләри тапылыр. Бу, һәмин әбәди тилсимли даирәдир ки, бүтүн игтисадиййат бу даирә ичиндә доланыр. Буржуа мүнасибәтләри мәҹмуунун мөвҹуд олмасы фактыны әсас тутур, сонра да сүбут эдирләр ки, һәр бир айрыҹа һиссә бу мүнасибәтләрин зәрури һиссәсидир, демәли, «әбәди ганундур».

Шултсенин ширкәтләри[1] һаггында Сизин сөйләдикләриниз мәни чох әйләндирди. Бурада да буна бәнзәр бир шей вар иди, лакин инди бу артыг кечмишә аид олмагдадыр. Алманларда һәлә пролетар ифтихары доғачагдыр.

Гоҹа Һекел һаггында Сизин дедикләринизи хатырламая билмирәм; Сиз онун риязиййат вә тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә дәрин мә'луматы олдуғуну гәбул этмирсиниз. Һекел риязиййаты о дәрәҹәдә билирди ки, шакирдләриндән һеч бири риязиййата даир онун гоюб кетдийи чохлу әлязмаларыны нәшр этмәк игтидарында дейилди. Мәнә мә'лум олдуғуна көрә, бу иши көрмәк үчүн риязиййат вә фәлсәфәни кифайәт гәдәр билән

[1] XIX әсрин 60-чы илләриндә Шултсе-Делич тәрәфиндән ярадылан кооператив ширкәтләри нәзәрдә тутулур. Шултсе-Делич кооператив ширкәтләри вә борҹ-әманәт кассалары тәблиғ этмәклә, алман фәһләләрини сияси мүбаризәдән узаглашдырмаг, фәһлә һәрәкатыны буржуа тә'сири алтына алмаг истәйирди. *Ред.*

еканә адам Маркссдыр. Әлбәттә, мәмнунийјәтлә е'тираф едирәм ки, натурфәлсәфәнин тәфәррүатында мә'насызлыға тәсадүф едилир, лакин онун *әсл* натурфәлсәфәси «Мәнтигин» икинчи һиссәсиндә, маһијјәт нәзәријјәсиндәдир ки, бу да әслиндә бүтүн нәзәријјәнин өзәјидир. Тәбиәт гүввәләринин гаршылыглы тә'сири һаггында мүасир тәбиәтшүнаслыг нәзәријјәси (Гров — «Гүввәләрин гаршылыглы тә'сири», мәнчә илк дәфә 1838-чи илдә чапдан чыхан китабдыр) сәбәб, тә'сир, гаршылыглы тә'сир, гүввә вә и. а. һаггында Һекел тәрәфиндән инкишаф етдирилән фикирләрин анчаг башга бир ифадәсидир вә я, даһа јахшы десәк, бунларын дүзкүнлүјүнә даир мүсбәт бир сүбутдур. Әлбәттә, инди мән даһа һекелчи дејиләм, лакин бу бөјүк гочаја һәлә дә бөјүк һөрмәт вә ихласым вардыр.

Сизә һөрмәт едән *Фридрих Енкелс.*

76

МАРКС — ЕНКЕЛСӘ

1 мај 1865-чи ил

...Бејнәлхалг Чәмијјәт бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышдыр. Бу мүвәффәгијјәт ашағыдакындан ибарәтдир:

Ислаһат чәмијјәти бизим тәрәфимиздән јарадылмышдыр[1]. 12 нәфәрдән (6 буржуа вә 6 фәһләдән) ибарәт мәһдуд комитәдә бүтүн фәһләләр бизим Шуранын үзвләридир (онларын арасында Еккариус да вардыр). Фәһлә синфини доғру јолдан узаглашдырмаг мәгсәдилә буржуазијанын етдији бүтүн сазишчилик чәһдләрини биз боша чыхарда билдик. Әјаләтдәки һәрәкат бу дәфә Лондон һәрәкатындан тамамилә асылыдыр. Нә гәдәр ки, биз иши ирәлиләтмәмишдик, мәсәлән, Ернст Чонс мә'јус иди. Инкилис фәһлә синфинин сијаси һәрәкатыны бу јолла јенидән чанландырмаг мүмкүн олса, бизим Чәмијјәт, һеч бир сәс-күј салмадан, Авропа фәһлә синфи үчүн һәр һансы башга јолла мүмкүн олдуғундан даһа артыг иш көрәчәкдир. Мүвәффәгијјәт газанылачағыны үмид етмәк үчүн исә бүтүн әсаслар вардыр...

---

1 «Ислаһат чәмијјәти» 1865-чи илин февралында Интернасионалын Баш Шурасынын јахындан иштиракы илә јарадылмышды. Сечки һүгугуну анчаг јохсулларын хејринә ерли верки верән ев кирајәнишинләринә аид етмәк кими буржуа тәләбинин әксинә олараг, «Ислаһат чәмијјәти», Марксын тә'киди илә, бүтүн кишиләрә сечки һүгугу верилмәси тәләбини ирәли сүрмүшдү. *Ред.*

77

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

20 май 1865-чи ил

... Бу күн ахшам «Интернасионалын» тә'чили ичласы олачагдыр. Гәрибә гоча, көһнә оуэнчи *Уэстон* (дүлкәр) даим «Bee-Hive»-да мүдафиә этдийи ики мүддәа ирәли сүрмүшдүр:

1) әмәк һаггы сәвиййәсинин үмумән йүксәлмәси фәһләләрә һеч бир файда верә билмәз;

2) бунун вә с. нәтичәсиндә дә тред-юнионлар *зәрәрлидир*. Бизим чәмиййәтдә тәкчә бир *онун* инандыгы бу тезисләрин һәр икиси гәбул эдиләрсә, биз, истәр бурадакы тред-юнионлар гаршысында, истәрсә инди континентдә һөкм сүрән тә'тилләр эпидемиясы гаршысында ән күлүнч бир вәзиййәтдә галарыг.

Бу ичласа үзвләрдән савайы башгалары да бурахылачагына көрә, Уэстона, һәмин руһда бир китабча язмыш бир нәфәр ерли инкилис көмәк эдәчәкдир. Әлбәттә, чамаат көзләйир ки, мән бу бахышлары рәдд эдим. Мән әслиндә бу күн ахшама өз э'тиразымы һазырламалы идим, лакин китабы язмагда давам этмәйи даһа вачиб билдим, буна көрә дә һазырлашмадан данышмага бел бағламалыям[1].

Мән, әлбәттә, һәр ики әсас маддәнин нәдән ибарәт олдуғуну ирәличәдән билирәм:

1) әмтиәләрин дәйәри *әмәк һаггы илә* мүәййән олунур;

2) әкәр бу күн капиталистләр 4 шиллинг әвәзиндә 5 шиллинг верирләрсә, сабаһ (артан тәләб онлара белә бир имкан верәр) өз әмтиәләрини 4 шиллинг әвәзиндә 5 шиллингә сатачаглар.

Һәрчәнд бүтүн бунлар һәм ади шейләрдир, һәм дә һадисәләрин сәтһиндән дәринә кетмир, лакин бунунла әлагәдар олан бүтүн игтисади мәсәләләри тамамилә авам адамлара изаһ этмәк асан дейилдир. Сияси игтисад курсуну бир саатда шәрһ этмәк мүмкүн дейилдир, лакин мән әлимдән кәлән һәр шейи этмәйә чалышачағам.

Эдгар[2] Инкилтәрәдә һамыдан әввәл сәнә раст кәлдийини яхшы әламәт һесаб эдир. Лиззи онун чох хошуна кәлмишдир.

Салам.

Сәнин *К. М.*

---

[1] Уэстонун ирәли сүрдүйү мүддәалары рәдд этмәк үчүн Маркс 1865-чи ил июнун 20 вә 27-дә Баш Шуранын ичласларында «Әмәк һаггы, гиймәт вә мәнфәәт» ады илә мәшһур олан мә'рузәсини охумушдур. *Ред.*

[2] Женни Марксын гардашы. *Ред.*

1866-чы ил

78

МАРКС—Л. КУКЕЛМАНА

15 январ 1866-чы ил

Әзиз дост!

Ени илинизи тәбрик эдирәм вә Сизин достлуг мәктубунуза көрә үрәкдән тәшәккүр эдирәм.

Бу сәтирләрин гыса олмасына көрә мәни бағышлайын, буна сәбәб һазырда ишин һәддиндән чох олмасыдыр. Кәлән дәфә әтрафлы язарам.

Ики үзвлүк билетини әлавә эдирәм. Майын ахырларында Ченеврәдәки ачыг конгресдә мүзакирә эдиләчәк мәсәләләри Сизә кәлән мәктубда хәбәр верәрәм.

Чәмиййәтимиз бөйүк мүвәффәгиййәтләр газаныр. Онун үч рәсми органы вардыр: Лондонда «The Workman's Advocate», Брүсселдә «La Tribune du Peuple» вә Исвечрәдә франсыз бөлмәсинин органы «Journal de l'Association Internationale des Travailleurs» (Ченеврә). Бу күнләрдә *И.-Ф. Беккерин* редакторлуғу илә Алмания — Исвечрә бөлмәсинин журналы «Der Vorbote» чыхмаға башлаячагдыр. (Онун адреси: 6,rue du Mole, Ченеврә, И.-Ф. Беккерә — бәлкә Сиз она бир заман сияси вә ичтимаи мәсәләләрә даир мәгаләләр көндәрмәк истәдиниз.)

Һәгигәтән бөйүк олан еканә фәһлә тәшкилатыны — әввәлләр *анчаг* әмәк һаггы мәсәләләри илә мәшғул олан Инкилтәрә *«тред-юнионларыны»* һәрәката чәлб эдә билмишик. *Умуми сечки һугугу* уғрунда мүбаризә үчүн тә'сис этдийимиз инкилис чәмиййәти (бу чәмиййәтин Мәркәзи комитәсинин ярысы бизим Мәркәзи Комитәнин үзвү олан фәһләләрдән ибарәтдир) тред-юнионларын көмәйи илә бир нечә һәфтә бундан әввәл анчаг фәһләләрин чыхыш этдикләри издиһамлы бир митинг дүзәлтмишди. Һәмин митингин нәтичәләри һаггында Сиз буна әсасән фикир еридә биләрсиниз ки, «Times» далбадал ики нөмрәдә өз баш мәгаләләрини бу митингә һәср этмишди.

Мәним әсәримә кәлдикдә, инди күндә 12 саат отуруб онун үзүнү тәмиз көчүрүрәм. Мартда биринчи чилдин әлязмасыны Һамбурга апармаг, һәм дә Сизинлә көрүшмәк фикриндәйәм...

79

ЭНКЕЛС — МАРКСА

13 апрел 1866-чы ил

... Беләликлә, Бисмарк, өз Лассалы олмаса да, үмуми сечки һүгугу васитәсилә зәрбә вурду[1]. Көрүнүр, алман буржуасы бир гәдәр мүгавимәтдән сонра бунунла разылашачагдыр, чүнки бонапартизм мүасир буржуазиянын һәгиги динидир. Мәнә кетдикчә даһа чох айдын олур ки, буржуазия билаваситә өзү һөкмранлыг этмәк игтидарында дейилдир, буна көрә дә олигархия яхшы бир мүкафат мүгабилиндә дөвләти вә чәмиййәти буржуазиянын хейринә идарә этмәйи (бурада, Инкилтәрәдә этдийи кими) өз үзәринә көтүрә билмәдийи ердә бонапартчы ярымдиктатура нормал формадыр. Олигархия буржуазиянын мүһүм мадди мәнафеини һәтта онун ирадәси эксинә дә мүдафиә эдир, лакин эйни заманда буржуазияны һакимиййәтә яхын бурахмыр. Дикәр тәрәфдән, һәмин диктатура өзү дә өз ирадәси эксинә олараг буржуазиянын бу мадди мәнафеини күдмәйә мәчбурдур. Мәсәлән, ч. Бисмарк инди Милли иттифагын програмыны гәбул этмишдир. Онун бу програмы еринә етириб-етирмәйәчәйи, әлбәттә, башга мәсәләдир, лакин Бисмарк алман буржуасы үстүндә чәтин ки, мүвәффәгиййәтсизлийә уғрасын. Индичә бурая гайыдан бир нәфәр алман дейир ки, артыг бир чохлары бу тәләйә дүшмүшләр; Рөйтерин вердийи хәбәрә көрә, Карлсруэ буржуалары бу һадисәни артыг бәйәнмишләр, бүтүн бу мүнасибәтлә «Kölnische Zeitung»-ун гейри-ади чашгынлығы исә дөнүш олачағыны айдын көстәрир...

---

[1] Энкелс Алмания иттифагынын конститусиясыны дәйишдирмәк мәсәләсинин һәлли үчүн үмуми сечки һүгугу әсасында парламент чағырылмасы һаггында Иттифаг сейминә Бисмаркын тәклифини нәзәрдә тутур. Бисмарк өз тәклифи илә Австрияя гаршы көзләнилән мүһарибәдә халг күтләләринин көмәйини әлдә этмәк мәгсәдини күдүрдү. *Ред.*

80

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

7 июн 1866-чы ил

... Беләликлә, бир мө’чүзә баш вермәсә, мүһарибә һәр һалда олачагдыр. Пруссиялылар өз ловғалыгларындан пешман олачаглар вә һәр һалда Алманиядакы динчлийин сону чатмышдыр. Прудончулар күруһу Парис тәләбәләри («Courrier Français») арасында сүлһ тәблиғ эдир, мүһарибәни көһнәлмиш бир шей, милләтләри дә мә’насыз бир шей э’лан эдир, Бисмарк вә Гарибалди үзәринә һүчум эдир вә и. а. Шовинизм илә мүбаһисә олмаг э’тибарилә бу тактика файдалы вә тәбиидир. Лакин Прудона инананлар (бунлара мәним бурадакы меһрибан достларым Лафарг вә Лонке дә мәнсубдур) белә дүшүнәндә ки, Франсадакы ағалар «йохсуллуг вә авамлығы» ләғв эдәнә гәдәр бүтүн Авропа дал аяглары үзәриндә сакит вә динч отура биләр вә отурмалыдыр, һәм дә бир һалда ки, онлар «ичтимаи элм» һаггында нә гәдәр учадан дәм вурурларса, бир о гәдәр артыг дәрәчәдә бу «йохсуллуг вә авамлығын» тәзийиги алтына дүшүрләр, — онларын белә дүшүнмәси күлүнчдүр...

81

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

20 июн 1866-чы ил

Әзиз Фред!

Чох пис һава мәним сәһһәтимә хүсусилә пис тә’сир эдир; буна көрә дә шәрабын чатдығыны сәнә хәбәр вермәдим вә үмумиййәтлә мәктуб язмадым. Мән Манчестерә кедә билмәрәм, чүнки индики вәзиййәтдә эвдән чыха билмәрәм; бундан әлавә, мән Интернасйонала көрә бурада олмалыям, чүнки мәним франсыз достларым бир дәфә бурада олмамағымдан истифадә эдиб индики чох чәтин шәраитдә Чәмиййәт адындан ахмаглыглар этмишдиләр.

Инкилис гәзетләринә кәлдикдә, мәнчә, әкәр Манчестердә һеч бир шей чыхмаса, эн яхшысы «Times»-а яхшы бир һәрби мәгалә көндәрмәкдир, һәм дә сән өзүнү орая «Darmstädter Militärzeitung»-ун Инкилтәрә мүхбири кими таныда биләрсән. Сияси мүлаһизәләр сәнин габағыны кәсмәмәлидир, чүнки Лондон гәзетләринин һамысы эйни дәрәчәдә писдир вә мәсәлә мүмкүн гәдәр кениш чамаата йол тапмаг үзәриндәдир.

Инди сән мәнә Италия вә Алманиядакы һадисәләр һаггында «тәнгиди шәкилдә» мә'лумат вермәлисән.

Дүнән Интернасйоналын Шурасында индики мүһарибә һаггында мүзакирәләр олду. Бу барәдә әввәлчәдән э'лан эдилмишди вә бизим отағымыз адамла долу иди. Чәнаб италянлар да өз адамларыны көндәрмишдиләр. Мүзакирәләр, көзләнилдийи кими, үмумиййәтлә «миллиййәтләр» мәсәләсиндән вә бизим буна мүнасибәтимиздән ибарәт олду. Кәлән чәршәнбә ахшамы бу мәсәләнин мүзакирәси давам эдәчәкдир.

Сайча лап чох олан франсызлар италянлара сәмими бир рәғбәт бәсләмәдикләрини кизләтмирдиләр.

«Кәнч Франса» нүмайәндәләри *(фәһлә олмаянлар)* белә бир нөгтейи-нәзәр ирәли сүрүрдүләр ки, һәр һансы бир миллиййәт вә милләтин өзү «көһнәлмиш мөвһуматдыр». Прудончу штирнерчилик. Бунларын һамысы хырда «груплара» вә я «коммуналара» парчаланмалыдыр вә сонра бунлар дөвләт дейил, «иттифаг» тәшкил этмәлидир. Һәм дә бәшәриййәтин бу «фәрдиләшмәси» баш вердийи вә мүвафиг бир mutualisme [гаршылыглы ярдым] инкишаф этдийи заман бүтүн галан өлкәләрдә тарих даянмалы вә бүтүн дүня көзләмәлидир ки, франсызлар ичтимаи ингилаб этмәк үчүн еткинләшсинләр. Онда онлар бу тәчрүбәни көзүмүзүн габағында эдәрләр вә онларын тимсалынын күчүнә валеһ олан бүтүн галан дүня да белә эдәр. Бу мәһз Фур'енин өз нүмунәви фаланстериндән көзләдийи шейдир. Үмумиййәтлә исә «ичтимаи» мәсәләни көһнә дүнянын «мөвһуматы» илә мүрәккәбләшдирәнләрин һамысы «иртичачыдыр».

Мән өз нитгими, миллиййәтләри ләғв эдән достумуз Лафарг вә башгаларынын бизә *«франсызча»,* йә'ни йығынчағын $^{9}/_{10}$ һиссәсинин баша дүшмәдийи дилдә мүрачиәт этдикләрини гейд этмәклә башладыгда, инкилисләр чох күлдүләр. Сонра мән ишарә этдим ки, Лафарг өзү буну дәрк этмәдән, миллиййәтләрин инкар эдилмәсини, дейәсән, бунларын нүмунәви франсыз милләти тәрәфиндән удулмасы кими баша дүшүр.

Үмумиййәтлә вәзиййәт чох чәтиндир, чүнки эйни дәрәчәдә һәм ахмаг инкилис италянпәрәстлийинә гаршы, һәм дә бунун әлейһинә франсызларын дүзкүн олмаян мүбаһисәсинә гаршы чыхмаг вә хүсусилә дә бизим Чәмиййәти биртәрәфлилик йолуна сала биләчәк һәр чүр нүмайишә йол вермәмәк лазымдыр.

Салам.

Сәнин *К. М.*

82

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

7 июл 1866-чы ил

...Лондон фәһләләринин, 1849-чу илдән сонра бурада көрдүкләримизә нисбәтән мисилсиз олан нүмайишләри анчаг *Интернасионалын* ишидир. Мәсәлән, Трафалгар-скверде[1] башлыча шәхс олмуш ч. Лекрафт бизим Шуранын үзвүдүр. Кизличә *һәрәкәт эдиб* ачыг чыхыш этмәйәнләрлә, өзләрини көзә сохуб *һеч бир шей этмәмәйә* адәт этмиш демократлар арасындакы фәрг бунда ашкара чыхыр.

«Commonwealth»-ын сон күнләри чатмышдыр. Кәлән һәфтә Фокс орадан чыхыр. Ери кәлмишкән буну да дейим. Штумпф Майнтсдан мәнә языр ки, сәнин *«Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти»* китабына фәһләләр арасында тәләб күндән-күнә артыр вә сән, һеч олмазса партиянын мәнафеи үчүн, һөкмән бунун икинчи нәшрини бурахмалысан. Бунунла бәрабәр, о өз шәхси мүшаһидәләри әсасында зәнн эдир ки, мүһарибәдән сонра Алманияда «фәһлә мәсәләси» дәрһал ашкар сурәтдә биринчи сырая кечәчәкдир...

...Әлбәттә, һәләлик Бонапарт ийнәли түфәнк вә я күчү буна бәрабәр башга бир силаһ тәтбиг этмәдийинә көрә, инди мүһарибә истәмир. Пруссиялы бир мүһачир забит (Вилке) инандырыр ки, бир нәфәр *американы* бурада һәрби назирлийә элә бир түфәнк тәклиф этмишдир ки, өз гурулушунун там садәлийи, аз гызмасы, тәмизләнмәйә аз эһтиячы олмасы вә учузлуғу э'тибарилә онун ийнәли түфәнкдән үстүнлүйү ийнәли түфәнкин «Old Bess»[2]-дән үстүнлүйүнә бәрабәрдир. *Әмәк тәшкилинин истеһсал васитәләри* илә мүәййән олунмасы һаггында бизим нәзәриййәмиз, дейәсән, һеч бир ердә «инсан гырғыны сәнаеиндә» олдуғу гәдәр парлаг сурәтдә тәсдиг олунмур. Доғрудан да, яхшы оларды бу барәдә бир шей язасан (мәним буна билийим чатышмыр), буну да мәним китабыма сәнин имзанла бир әлавә шәклиндә дахил этмәк оларды. Бу барәдә бир фикирләш, анчаг бу иш көрүлсә, һәмин мөвзуу этрафлы сурәтдә тәдгиг этдийим биринчи чилд үчүн көрүлмәлидир. Сән баша дүшүрсән мәним үчүн нә гәдәр хош оларды ки, башлыча әсәримдә дә (индийәдәк мән анчаг хырда шейләр язмышам) сәндән тәкчә ситат кәтирилмәк дейил, сән билавасите икинчи мүәллиф олайдын!

Инди мән эйни заманда Конту өйрәнирәм, чүнки инкилисләр вә франсызлар онун һаггында чох һай-күй салырлар.

---

[1] Инкилтәрәдә сечки һүгугунда ислаһат уғрунда мүбаризә мәгсәдилә Трафалгар-скверде чағырылмыш митинг нәзәрдә тутулур. *Ред.*

[2] «Old Bess» — көһнә нүмунәли түфәнкдир. *Ред.*

Онлары һейран эдән шей ондакы энсиклопедик билик, синтездир. Лакин Һекелә нисбәтән о мискин бир шейдир (һәрчәнд Конт риязийят вә физика мүтәхәссиси олмаг э'тибарилә ондан үстүндүр, йә'ни тәфәррүатда үстүндүр, чүнки бүтөвлүкдә Һекел һәтта бурада да сон дәрәчә йүксәкдир). Һәм дә бу вечсиз позитивизм 1832-чи илдә мейдана чыхмышдыр.

83

ЭНКЕЛС — МАРКСА

25 июл 1866-чы ил

Әзиз Мавр!

Үмид эдирәм ки, бу дәфә банк билетләри сәнә чатмышдыр; көрүнүр, фикрим дағыныг олдуғу үчүн бу билетләри гоймаг әвәзиндә, бунларын нөмрәләрини өзүм үчүн гейд этдийим кағызы гоймушам. Билетләрин өзүнү исә бүварымын чилдинин алтына гоймушам, сәнин телеграмындан доған илк һейрәтимдән сонра өзүмә кәлдикдә, бунлары орадан тапдым. Үмид эдирәм ки, бунлар һәлә вахтында чатмышдыр.

Алманиядакы вәзиййәт инди мәнә чох садә көрүнүр. Бисмарк буржуазиянын кичик Алмания планыны Пруссия ордусунун көмәйилә бу гәдәр бөйүк бир мүвәффәгиййәтлә һәята кечирдикдән сонра, Алмания бу истигамәтдә о гәдәр гәт'и сурәтдә инкишаф этмишдир ки, башгалары кими, биз дә баш вермиш олан бу факты, хошумуза кәлсә дә, кәлмәсә дә, э'тираф этмәйә мәчбуруг. Мәсәләнин *милли* чәһәтинә кәлдикдә, Бисмарк һәр һалда, кичик Алмания империясыны буржуазиянын нәзәрдә тутдуғу даирәдә гурачаг, йә'ни Чәнуб-гәрби Алмания да бурая дахил олачагдыр; Майн хәтти вә айрыча чәнуби Алмания федерасиясынын мүмкүн олмасы һаггындакы ибарәләр анчаг франсызлар үчүн нәзәрдә тутулмушдур, бу мүддәтдә исә пруссиялылар Штутгарта тәрәф ирәлиләйирләр. Австриянын алман әяләтләри дә лап яхын кәләчәкдә бу империянын әлинә кечәчәкдир, чүнки Австрия инди Мачарыстана мәнсуб олмалыдыр, алманлар исә империяда славянлардан керидә дуруб үчүнчү милләт олачаглар.

Сияси чәһәтдән Бисмарк буржуазияя архаланмаға мәчбур олачагдыр, чүнки буржуазия она империя князларына гаршы бир гүввә олараг лазымдыр. Ола билир, буржуазия она һәлә инди лазым олмасын, чүнки һәләлик она ордунун да нүфузу кифайәтдир. Лакин мәркәзи һакимиййәт үчүн парламентдән лазыми шәртләр әлдә этмәкдән өтрү о, буржуалара бир шей вермәлидир вә һадисәләрин тәбии кедиши ону вә я онун хә-

ләфләрини даим енидән буржуазияя мүрачиәт этмәйә мәчбур эдәчәкдир; беләки, һәтта индики заманда Бисмарк буржуазияя вермәйә *мәчбур олдуғундан* бәлкә артыг бир шей вермәсә дә, һәр һалда шәраит ону кетдикчә даһа чох дәрәчәдә буржуазияя тәрәф апарачагдыр.

Бунларын һамысынын белә бир яхшы чәһәти вардыр ки, вәзиййәт садәләшир, кичик пайтахтларын савашмасынын арадан галхмасы нәтичәсиндә ингилаб асанлашыр вә һәр һалда инкишаф сүр'әтләнир. Ән нәһайәт, Алмания парламенти һеч дә Пруссия депутатлар палатасы дейилдир. Бүтүн хырда дөвләтләр һәрәката чәлб эдиләчәк, мәһдудлуг төрәдән ән пис тә'сирләр арадан галхачаг вә партиялар анчаг ерли партия дейил, нәһайәт, һәгигәтән милли партия олачагдыр.

Башлыча мәнфи чәһәт, һәм дә чох бөйүк мәнфи чәһәт ондан ибарәтдир ки, пруссиячылыг Алманияны һөкмән бүрүйәчәкдир. Сонра алман Австриясы мүвәггәти айрылачаг, бунун да нәтичәсиндә Боһемия, Моравия вә Каринтияда славянлыг дәрһал күчләнәчәкдир. Лакин тәәссүф ки, бунларын һеч биринә гаршы һеч бир шей этмәк мүмкүн дейилдир.

Беләликлә, мәнчә, бизә, факты бәйәнмәсәк дә, онунла садәчә һесаблашмагдан, алман пролетариатыны *милли* мигясда тәшкил этмәк вә бирләшдирмәк үчүн инди яранан даһа бөйүк имканлардан бачардыгча кениш истифадә этмәкдән башга бир шей галмыр.

Штумпфун нәйинә лазым иди мәнә язсын ки, Либкнехт гардаш Австрияя фанатик бир тәрәфдарлыға гапылмышдыр, — бу башга чүр ола да билмәзди. Шүбһәсиз, «Neue Frankfurter Zeitung»-а Лейпсигдән гәзәбли мәгаләләр язан мәһз о йди. Һөкмдарлара өлүм кәтирән бу блиндчи «Neue Frankfurter Zeitung» о гәдәр баш апармышдыр ки, Пруссияны *«мөһтәрәм һессенли курфурст»* илә биабырчы рәфтар этмәкдә төһмәтләндирмиш вә языг кор Велф илә әлләшир!

«Guardian»-а мән даһа язмамышам.

Сәнин *Ф. Э.*

84

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

27 июл 1866-чы ил

...Мән сәнинлә тамамилә шәрикәм ки, бу ийрәнч шейи олдуғу кими көтүрмәк лазымдыр. Лакин бу илк кәнчлик мәһәббәти заманы узагларда галмаг һәр һалда хошдур. Пруссиялыларын һәясызлығы, юхуда олдуғу гәдәр асанлыгла әлдә

эдилән гәләбәдән сонра өзүнүн бөйүк дөвләт һөкмдары олмасындан башга һеч бир шейин дәйишилмәдийини хәјал эдән көзәл Вилһелмин ахмаглығы вә и. а., — бунларын һамысы өз тә'сирини көстәрәчәкдир. Инди австриялылар әлә бир вәзиййәтдәдирләр ки, 1848-чи илдә Прагадакы славјан фанатикләри онлары бу вәзиййәтдә көрмәк истәйирдиләр. Лакин онларын Венесијаны итирмиш олмалары вә гүввәләринин мәчбуриййәт үзүндән топланмасы руслар үчүн һәләлик әсла әлверишли дейилдир. Өзү панславист бир империја олмуш Австрија московитләрә даһа чох дүшмән олачагдыр. Доғрудур, һабсбурглар сон дәрәчә тәнәззүл этдикдә, белә бир тәһлүкә ола биләр: австриялылар тәдричән руслара имкан верәрләр ки, онлары Түркијә үзәринә бирликдә һүчума чәлб этсинләр.

Буржуазијаны мәркәзләшдирән һәр шей, әлбәттә, фәһләләрин хејринәдир. Лакин лап сабаһ бағланачаг бир сүлһ Вилләфранкда вә ја Сүрихдә бағланан сүлһдән даһа аз сүрәчәкдир. Мүхтәлиф өлкәләрдә «силаһ ислаһаты» кечирилдикдән сонра дәрһал енидән, Шапперин дедийи кими, «вурһарай» башланачагдыр. Һәр һалда Бонапарт да мүвәффәгиййәтсизлијә уғрамышдыр, һәрчәнд сағда вә солда милитарист краллыглар јарадылмасы плон-плончу «үмуми демократија» планына уйғун кәлир.

Бурада һөкумәт аз гала иши гијама чатдырмышды[1]. Инкилисин, әлбәттә, ингилаби тәрбијәјә эһтијачы вардыр, лакин сэр Ричард Майна һәр шей һаггында өз билдийи кими сәрәнчам вермәк һүгугу верилсәйди, бундан өтрү икичә һәфтә кифайәт оларды. Доғрудан да иш түкдән асылы иди. Әкәр полис үзәринә һүчум үчүн вә полисә гаршы мүдафиә үчүн бармаглыг чубуглары ишә салынсайды, — вәзиййәт исә артыг буна чатмагда иди, — вә тәхминән 20 нәфәр полис өлдүрүлсәйди, гошун тәкчә кәзиб өзүнү көстәрмәк дейил, «ишә гарышмалы» оларды. Бах онда мә'рәкә гопарды. Лакин шүбһәсиздир ки, кәлләләри әлә бил гәсдән полис дәйәнәйи үчүн гайрылан бу тәрс Чон Буллар һакимиййәт башында дуранларла һәгигәтән ганлы тоггушма олмадан һеч бир шей әлдә этмәйәчәкләр...

---

[1] Сечки ислаһаты мәсәләси үзрә Һайд-паркда тә'йин эдилән митинги һөкумәтин гадаған этмәси илә әлагәдар олараг, Лондонда фәһлә һәйәчанлары олмушду. *Ред.*

85

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

9 октябр 1866-чы ил

Әзиз дост!

Үмид эдирәм ки, Сизин узун мүддәт сусмағыныздан мән белә бир нәтичә чыхармалы дейиләм ки, ахырынчы мәктубума көрә Сиз мәндән инчимишсиниз. Онун мә'насы мәһз әксинә иди. Сон дәрәчә ағыр вәзиййәтдә олан һәр адам бә'зән ачыг данышмаға эһтияч һисс эдир. Лакин о анчаг сон дәрәчә э'тимад этдийи адамларла белә данышыр. Сизи инандырырам ки, мәним мәишәт ишләрим мәнә, һәр һансы шәхси сәбәбләрә вә я аилә сәбәбләринә көрә дейил, әсәрими битирмәйимә мане олдуғуна көрә даһа чох әзиййәт верир. Бизим ишимиз үчүн чалышмаг әвәзиндә, әмәли бир шейдән япышсайдым, мәишәт ишләрими лап күнү сабаһдан йолуна гоя биләрдим. Һәмчинин үмид эдирәм ки, бу ағыр вәзиййәтә шәхсән *Сизин* көмәк эдә билмәмәйиниз Сизи аз нараһат эдир. Бу артыг тамамилә әсассыз бир сәбәб оларды.

Инди дә үмуми характердә олан бә'зи ишләрә кечим.

Мән Ченеврәдәки биринчи конгрес үчүн чох горхурдум, лакин мәним көзләдийимин әксинә олараг, бу конгрес үмумиййәтлә яхшы кечди.[1] Онун Франса, Инкилтәрә вә Америкада тә'сири бүтүн көзләнилдийиндән артыг олду. Мән конгресә кедә билмәдим вә кетмәк дә истәмирдим, лакин Лондон нүмайәндәләринин програмыны яздым. Мән гәсдән бу програмда элә маддәләрлә кифайәтләндим ки, бу маддәләр әсасында фәһләләр билаваситә разылашыб бирликдә һәрәкәт эдә биләрләр вә бу маддәләр синфи мүбаризә вә фәһләләрин бир синиф һалында тәшкил олунмасы тәләбатына билаваситә материал вә тәкан верир. Парисли чәнабларын бейинләри ән бош прудончулуг ибарәләри илә долудур. Онлар элмдән дәм вururлар, өзләри исә һеч бир шей билмирләр. Онлар һәр бир *ингилаби* фәалиййәтә, йә'ни синфи мүбаризәнин өзүндән ирәли кәлән фәалиййәтә, һәр чүр бирка ичтимаи һәрәката, йә'ни *сияси* васитәләрлә дә (мәсәлән, иш күнүнүн *ганунверичилик* йолу илә гысалдылмасы) кечирилә биләчәк һәрәката нифрәтлә янашырлар. Ән биабырчы бир истибдада 16 ил чох сакитликлә дөзмүш вә дөзмәкдә олан бу чәнаблар *азадлыг* вә антигувер-

---

[1] I Интернасйоналын 1866-чы ил сентябрын 3—8-дәки Ченеврә конгреси прудончуларын гәт'и мәғлубиййәти илә гуртарды. Конгресдә Интернасйоналын Маркс тәрәфиндән язылан низамнамәси тәсдиг эдилди, Лондон нүмайәндәләринин Маркс тәрәфиндән тәртиб эдилән програмы («Мүвәггәти Мәркәзи Шура нүмайәндәләринә айры-айры мәсәләләрә даир тә'лимат») исә конгресин галан гәрарларынын әсасыны тәшкил этди. *Ред.*

наментализм [һәр чүр һөкумәти инкар этмәк] вә я һәр чүр авторитетләрә дүшмән олан фәрдиййәтчилик *бәһанәси* илә ишдә анчаг прудончасына идеаллашдырылан ади бир буржуа тәсәррүфаты тәблиғ эдирләр! Прудон чох бөйүк зәрәр вурмушдур. Әввәлчә онун сахта тәнгиди вә утопистләрә сахта шәкилдә экс чыхмасы (о өзү хырда буржуа утопистидир, һалбуки Фур'е, Оуэн вә башгалары кими адамларын утопияларында ени дүня дуюлур вә фантастик шәкилдә тәсвир олунур) «парлаг кәнчләри», тәләбәләри, сонра фәһләләри, хүсусилә зинәт шейләри истеһсалы илә мәшғул олуб өзләри дә дүшүнмәдән көһнә зир-зибилә мейл көстәрән Парис фәһләләрини әһатә эдиб әлә алды. Авам, шөһрәтпәрәст, иддиалы, бошбоғаз, сахта чошгунлуг һәвәскары олан бу адамлар конгресә өз үзвләринин сайына әсла уйғун олмадығы гәдәр чохлу нүмайәндә көндәрәрәк, аз гала һәр шейи корламышдылар. Мән һесабатда онларын адыны чәкмәдән, онлара лазыми гиймәт верәчәйәм.

Бунунла бир заманда Балтиморда кечирилән Америка фәһлә конгреси мәни чох севиндирди. Орада шуар капитала гаршы мүбаризә үчүн тәшкил олунмаг иди вә гәрибә иш дир ки, Ченеврә үчүн һазырладығым тәләбләрин чоху фәһләләрин дүзкүн инстинкти сайәсиндә орада да ирәли сүрүлмүшдүр.

Ислаһат уғрунда бурадакы һәрәкат[1], бизим Мәркәзи Шураны яратмыш олан (бунда мәним дә иштиракым аз дейилдир) бу һәрәкат инди олдугча кенишләнмишдир вә енилмәз олмагдадыр. Мән даим кәнарда дурурдум вә иш дүзәлдийинә көрә даһа бу барәдә нараһат олмурам.

Сизин *К. Маркс.*

---

[1] Инкилтәрәдә сечки һүгугунун ислаһаты уғрунда һәрәкат. *Ред.*

1867-чи ил

86

МАРКС — З. МЕЙЕРӘ

30 апрел 1867-чи ил

Әзиз дост!

Сиз мәним һаггымда йәгин ки, чох пис фикирдәсиниз вә Сизин мәктубларынызын мәнә кәлдийи чох әзиййәтли дөвр әрзиндә бу мәктубларын мәнә *бөйүк бир севинч* кәтирмәкдән башга, һабелә мәним үчүн *әсл бир тәсәлли* олдуғуну билсәниз, мәним һаггымда даһа пис фикирдә олачагсыныз. Партиямыза, онун принсипләри йүксәклийиндә дуран бир адамы чәлб етдийими дүшүндүкдә, һәтта ән пис шейләри дә унудурам. Һәм дә Сизин мәктубларыныз шәхсән мәним һаггымда ән сәмими достлуг дуйғулары илә долу иди, Сиз исә баша дүшүрсүнүз ки, мән бүтүн (рәсми) аләмә гаршы ән гызғын бир мүбаризә апардығыма көрә буну гиймәтләндирмәмәйи ән аз бачарарам.

Беләликлә, мән Сизә нәйә көрә чаваб вермирдим? Она көрә ки, бүтүн бу мүддәт әрзиндә бир аяғым гәбирдә иди. Буна көрә дә мән сәһһәтими, һәят сәадәтими вә аиләми гурбан вердийим әсәрими битирмәк үчүн ишләйә билдийим *һәр* дәгигәдән истифадә етмәли идим. Үмид едирәм ки, бу изаһат кифайәтдир. Мән «әмәли иш» адамлары дейилән адамлара вә онларын әлламәлийинә күлүрәм. Әкәр һейван олмаг истәсән, әлбәттә, бәшәриййәтин әзабларына арха чевириб өз чанынын гайғысына гала биләрсән. Лакин мән өз китабымы, һеч олмазса анчаг әлязмасы шәклиндә битирмәмиш чаным чыхсайды, өзүмү доғрудан да *әмәли иш адамы олмаян* бир шәхс һесаб едәрдим.

Әсәрин *биринчи чилди* бир нечә һәфтәдән сонра Һамбургда *Отто Мейснер* нәшриййатында чыхачагдыр. Ады беләдир: *«Капитал. Сияси игтисадын тәнгиди»*. Әлязмасыны апармаг үчүн мән Алманияя кетдим вә орадан Лондона гайыдаркән

бир нечә күнлүйә Һанновердәки бир достумун янында галдым.

I чилд «Капитал истеһсалы просесини» әһатә эдир. Үмуми нәзәри тәдгигатдан башга, мән — һәлә истифадә эдилмәмиш *рәсми* мәнбәләр әсасында — *сон 20 ил әрзиндә* Инкилтәрә әкинчилик вә сәнае пролетариатынын вәзиййәтини, һабелә *Ирландиядакы* вәзиййәти чох әтрафлы тәсвир эдирәм. Сиз, әлбәттә, баша дүшүрсүнүз ки, бунларын һамысы мәним үчүн анчаг «argumentum ad hominem» [«инсана мүрачиәт»] демәкдир.

Үмид эдирәм ки, дүз бир илдән сонра бүтүн әсәр чап эдиләчәкдир. *II чилддә* нәзәриййә давам этдирилиб баша чатдырылыр[1], *III чилддә* исә *XVII әсрин орталарындан э'тибарән сияси игтисадын тарихи* верилир.

Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинә кәлдикдә, Инкилтәрә, Франса, Исвечрә вә Белчикада бу чәмиййәт бөйүк бир гүввә олмушдур. Америкада онун мүмкүн гәдәр чох филиалыны дүзәлдин. Үзвлүк һаггы илдә 1 пенс (1 зилбергроша гәдәр) тәшкил эдир. Һәм дә һәр бир ичма бачардығы гәдәр верир. Конгрес бу ил сентябрын 3-дә Лозаннада олачагдыр. Һәр бир ичма бир нүмайәндә көндәрә биләр. Бу барәдә, һабелә Америкада Сизин яшайышыныз вә үмуми вәзиййәт һаггында мәнә язын. Әкәр Сиз чаваб вермәсәниз, белә һесаб эдәчәйәм ки, Сиз һәлә мәним күнаһымдан кечмәмишсиниз.

Сәмими салам.

Сизин *Карл Маркс.*

87

ЭНКЕЛС — МАРКСА

16 июн 1867-чи ил

Әзиз Мавр!

Сон һәфтә әрзиндә ч. Готфрид илә мүхтәлиф һөчәтләшмә вә бу чүр башга әһвалат вә әнкәлләр мәнә о гәдәр мане олмушдур ки, дәйәр формасыны өйрәнмәк үчүн чох аз бош вахтым олмушдур. Йохса мән вәрәгләри[2] чохдан сәнә гайтарардым. Икинчи вәрәгдә чибанларымын сәбәб олдуғу бир гәдәр үзкүнлүк өз тә'сирини көстәрмишдир, лакин буну даһа дәйишдирмәк олмаз вә мән белә күман эдирәм ки, бу мәсәлә һаггында һеч бир әлавә язмағына дәймәз. Ахы филистер бу

---

1 Маркс, сонралар «Капиталын» II вә III чилдләринә дахил оланларын һамысыны әввәлчә II чилддә бирләшдирмәк фикриндә иди. *Ред.*

2 Марксын «Капиталынын» I чилдинин тәсһиһ вәрәгләри нәзәрдә тутулур. *Ред.*

чүр абстракт тәфәккүрә алышмамышдыр вә йәгин ки, дәйәр формасы үстүндә өзүнә эзиййәт вермәйәчәкдир. Ән чоху көрүлә биләчәк иш, бурада диалектик йолла әлдә эдиләнләри тарихән бир гәдәр даһа этрафлы сүбут этмәкдир; нечә дейәрләр, әлдә эдиләнләри тарихин тимсалында сынамагдыр, һәрчәнд бундан өтрү ән зәрури шей онсуз да дейилмишдир. Лакин сәнин материалын о гәдәр чохдур ки, сән йәгин бу мөвзуда көзәл бир һашийә чыха биләрсән вә пулун әмәлә кәлмәсинин зәрури олдуғуну филистерә тарихи йолла сүбут эдиб бу заман баш верән просеси көстәрә биләрсән.

Сән бу абстракт тәдгигатда фикирләрин кедишини даһа кичик бөлмәләр вә айры-айры ярымсәрлөвһәләр васитәсилә даһа әяни бир шәклә салмамагла бөйүк бир сәһв этмишсән. Бу һиссәни сән, Һекелин Энсиклопедиясы кими, гыса параграфлар шәклиндә вериб һәр бир диалектик кечиди айрыча бир сәрлөвһә илә гейд этмәли идин вә мүмкүн олдугча бүтүн һашийәләри вә мисаллары хүсуси шрифтлә чап этдирмәли идин. Бу мүәййән дәрәчәдә китабы дәрслик шәклинә саларды, лакин кениш охучу күтләсинин ону баша дүшмәсини әһәмиййәтли дәрәчәдә асанлашдырарды. Чамаат, һәтта элмли чамаат да бу чүр тәфәккүрү инди артыг ядырғамышдыр вә онун ишини мүмкүн олдугча һәр чәһәтдән йүнкүлләшдирмәк лазымдыр.

Кечмиш шәрһә нисбәтән (Дункер) диалектик инкишафын айдынлығы мә'насында ирәлийә доғру чох әһәмиййәтли бир аддым атылмышдыр, лакин бә'зи ерләрин шәрһинин өзү мәнә әввәлки шәклиндә даһа чох хош кәлир. Чох тәәссүф ки, чибанларын тә'сири чох мүһүм олан мәһз икинчи вәрәгдә һисс олунур. Лакин даһа буну дәйишдирмәк олмаз вә диалектик сурәтдә дүшүнә биләнләр буну баша дүшәрләр. Галан вәрәгләр чох яхшыдыр вә мәни чох севиндирди...

...Һофманы[1] охудум. Ән ени кимя нәзәриййәси, бүтүн өз сәһвләри илә бәрабәр, әввәлки атом нәзәриййәсинә нисбәтән ирәлийә доғру бөйүк бир аддымдыр. Материянын *мүстәгил мөвчуд олмаға гадир* ән кичик һиссәси олмаг э'тибарилә молекул тамамилә расионал бир категориядыр. Һекелин сөзү илә десәк, бу, сонсуз бөлкүләр сырасында бир «дүйүндүр», бу дүйүн һәмин сыраны баша чатдырмыр, кейфиййәтчә олан фәрги мүәййән эдир. Әввәлләр бөлүнмәнин һədди кими тәсвир эдилән атом инди анчаг бир *нисбәтдир,* һәрчәнд ч. Һофман өзү һәр аддымда белә бир көһнә тәсәввүрә гайыдыр ки, куя һәгигәтән бөлүнмәз атомлар вардыр. Үмумиййәтлә, кимянын бу китабда гейд эдилән мүвәффәгиййәтләри чох бөйүкдүр вә Шорлеммер

[1] *А. Һофман.* «Мүасир кимяя кириш». *Ред.*

дейир ки, бу ингилаб арасы кәсилмәдән давам эдир, буна көрә дә һәр күн јени чеврилишләр көзләмәк олар.

Арвадына, гызларына вә электрикә[1] ән сәмими салам.

Сәнин *Ф. Э.*

Бу күн беш вәрәги кери көндәрирәм.

88

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

22 июн 1867-чи ил

... Үмид эдирәм ки, сән бу дөрд вәрәгдән[2] разы галарсан. Бу вахтадәк сән разы идин — бу исә мәним үчүн бу барәдә бүтүн дүнјанын дејә биләчәјинин һамысындан даһа әһәмијјәтлидир. Һәр һалда, үмид эдирәм ки, буржуазија өз өмрүнүн ахырынадәк мәним чибанларымы јадында сахлајачагдыр. Онун әчлафлығына даир даһа бир сүбут! Сән билирсән ки, ушаг әмәјини јохлајан комиссија беш ил ишләмишди. Комиссијанын 1863-чү илдә чыхан биринчи һесабатындан сонра, онун көстәрдији сәнаје саһәләри дәрһал «мәс'улијјәтә чәлб эдилди». Бу сессијанын әввәлләриндә ториләр һөкумәти Валполун, бу салхым сөјүдүн васитәсилә бир ганун лајиһәси вермишди, бу лајиһәјә көрә комиссијанын бүтүн тәклифләри, чох кәсик бир шәкилдә олса да, гәбул эдилирди. Мәс'улијјәтә чәлб эдилән чәнаблар, — онларын ичәрисиндә исә ири метал э'малы заводларынын саһибләри, һабелә «эв сәнајеи» зәлиләри вар иди, — пәрт бир һалда сусурдулар. Инди онлар парламентә әризә вериб *јени тәһгигат* тәләб эдирләр! Куја әввәлки гәрәзли имиш!

Онлар буна үмид бағлајырлар ки, ислаһат һаггындакы ганун лајиһәси чәмијјәтин бүтүн диггәтини өзүнә чәлб эдир, буна көрә дә иш хәлвәтчә, өз араларында дүзәләчәкдир, хүсусилә она көрә ки, мәһз инди күләк тред-јунионларын хејринә әсмир. *«Һесабатлардакы»* ән ијрәнч шеј *һәмин чәнабларын өз ифадәләридир*. Онлар билирләр ки, јени тәһгигат анчаг бир шеј демәкдир, лакин мәһз «биз буржуаларын истәдији» шеј, јә'ни истисмары даһа беш ил давам этдирмәк үчүн иши јенидән тә'хирә салмаг демәкдир! Хошбәхтликдән мәним Интернасионалдакы мөвгеим мәнә бу әчлафларын инчә планларыны позмаг имканы верир. Бу сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти олан бир ишдир. Мәсәлә, јашлы киши фәһләләр нәзәрә алынмаса белә, милјон јарым адам үчүн *әзабларын ләғв эдилмәси* үзәриндәдир!

---

[1] Л. Һартман. *Ред.*

[2] «Капиталын» I чилдинин тәсһиһ вәрәгләриндән бәһс олунур. *Ред.*

Дәйәр формасынын инкишафына кәлдикдә, мән бу чәһәтдән дә диалектик олуб галмаг истәйәрәк, сәнин мәсләһәтинә һәм әмәл етдим, һәм дә әмәл *етмәдим.* Бу, әввәлән, о демәкдир ки, мән бир *әлавә* языб бурада *әйни мәсәләни* мүмкүн гәдәр даһа садә вә мүмкүн гәдәр даһа чох мәктәб дили илә шәрһ едирәм вә, икинчиси, сәнин мәсләһәтинлә һәр бир инкишаф мәрһәләсини *өз ярымсәрлөвһәси олан параграфда* верирәм. *Мүгәддимәдә* мән *«гейри-диалектик»* охучуя филан сәһифәләри бурахыб бунларын әвәзиндә әлавәни охумағы мәсләһәт көрүрәм. Бурада мәсәлә тәкчә филистер үзәриндә дейил, һабелә билийә чан атан кәнчләр вә с. үзәриндәдир. Бундан әлавә, һәмин бөлмә бүтүн китаб үчүн олдугча мүһүмдүр. Индийәдәк чәнаб игтисадчылар сон дәрәчә садә олан бир шейи нәзәрдән гачырмышлар, бу да ондан ибарәтдир ки, *20 аршын кәтан = 1 суртука* формасы анчаг: *20 аршын кәтан = 2 фунт стерлингә* формасынын инкишаф етмәмиш әсасыдыр; беләликлә, әмтиә дәйәринин һәлә бүтүн башга әмтиәләрә нисбәти шәклиндә дейил, анчаг онун өз натурал формасындан *фәргләнән* шәкилдә ифадә едилдийи *ән садә әмтиә формасы пул формасынын бүтүн сиррини* вә бунунла да рүшейм һалында *әмәк мәһсулунун бүтүн буржуа формаларынын* сиррини әһатә едир. Биринчи шәрһдә (Дункер) мән инкишафын чәтинлийиндән бу йолла хилас олурам ки, *дәйәр ифадәсинин* өз тәһлилини анчаг бу ифадә инкишаф етмиш шәкилдә, пул ифадәси кими мейдана чыхдығы заман верирәм.

Һофман һаггында сән тамамилә һаглысан. Һәм дә, халис *кәмиййәт* дәйишмәләри нәтичәсиндә сәнәткар устанын капиталистә чеврилмәсинин көстәрилдийи III фәслимин[1] сон һиссәсиндән көрәчәксән ки, орада *мәтндә* мән *халис кәмиййәт дәйишмәсинин кейфиййәт дәйишмәсинә чеврилмәсинә* даир Һекел тәрәфиндән кәшф едилән *гануну* тарихдә вә тәбиәтшүнаслыгда гүввәдә олан бир ганун кими верирәм. Мәтнә даир *гейддә* исә (о заман мән мәһз Һофманы динләйирдим) мән *молекул нәзәриййәсини* көстәрирәм, лакин бу саһәдә *һеч бир шей* кәшф етмәйиб она анчаг ахырынчы дәфә бәзәк-дүзәк верән Һофманын дейил, Лоран, Жерар вә *Вуртсун* адыны чәкирәм, зира бунлардан ахырынчысы һәмин нәзәриййәнин *әсл ярадычысыдыр.* Сәнин мәктубундан сонра мән бунларын һамысыны тутгун бир шәкилдә хатырладым вә буна көрә дә өз әлязмамы нәзәрдән кечирдим...

---

[1] «Капиталын» I чилдинин биринчи нәшриндәки 3-чү фәсилдән бәһс олунур; сонракы нәшрләрдә буна 9-чу фәсил мүтабигдир. *Ред.*

89

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

27 июн 1867-чи ил

...Ахырынчы дәфә ийирминчи вәрәги алмышам. Бүтүн китабда гырхдан гырх икийә гәдәр вәрәг олачагдыр. Сәнә көндәрдикләримдән башга индийәдәк *сонракы тәмиз вәрәгләри* алмамышам. Сәнин әлиндә оланлары йола дүшәркән мәнә кери көндәр.

Мешшанын вә вулгар игтисадчынын көстәрдийин лабүд э'тиразына кәлдикдә[1] (онлар, әлбәттә, унудурлар ки, *һаггы өдәнилмиш әмәйи әмәк һаггы* ады илә һесаба алырларса, онда онлар *һаггы өдәнилмәмиш әмәйи мәнфәәт* ады илә һесаба алырлар вә и. а.), элми диллә десәк, бу ашағыдакы мәсәләдән ибарәтдир:

Әмтиәнин *дәйәри нечә* онун *истеһсал гиймәтинә чеврилир* вә бунда:

1) *бүтүн әмәк, әмәк һаггы* формасында *һаггы өдәнилмиш әмәк кими көрүнүр*;

2) изафи әмәк, яхуд изафи дәйәр исә фаиз, мәнфәәт вә и. а. ады илә *гиймәт әлавәси, истеһсал хәрчләри әлавәси* формасыны алыр (бунлар да сабит капиталын гиймәти + әмәк һаггына бәрабәрдир).

Бу суала верилән чавабда фәрз эдилир ки:

I. Мәсәлән, *иш гүввәсинин күндәлик дәйәринин күндәлик әмәйин мүгабилиндәки әмәк һаггына вә я онун гиймәтинә чеврилмәси* көстәрилмишдир. Һәмин иш бу чилдин *V фәслиндә* көрүлүр.

---

[1] Маркс бурада Энкелсин 1867-чи ил 26 июн тарихли мәктубунун ашағыдакы еринә чаваб верир:

«Изафи дәйәрин әмәлә кәлмәси һаггында буну да гейд эдим: фабрикант вә онунла бирликдә вулгар игтисадчы дәрһал сәнә э'тираз эдиб дейәр: әкәр капиталист фәһләйә онун он ики саатлыг иш вахты мүгабилиндә анчаг алты саатын гиймәтини верирсә, бурадан һеч бир изафи дәйәр әмәлә кәлә билмәз, чүнки онда фабрик фәһләсинин һәр бир иш сааты — она нечә һагг верилмәсинә уйғун сурәтдә — анчаг ярым саатлыг ишә бәрабәр һесаб эдилир вә әмәк мәһсулунун дәйәринә анчаг ярым саатлыг ишин дәйәри кими дахил олур. Сонра ади калкулясия формулу мисал кәтириләчәкдир: филан гәдәр хаммала, филан гәдәр ашынмая, филан гәдәр (һәгигәтән бир саатлыг мәһсула *һәгигәтән хәрчләнән*) әмәк һаггына вә с. Бу дәлил нә гәдәр зәиф олса да, бурада мүбадилә дәйәри гиймәтлә, әмәйин дәйәри исә әмәк һаггы илә нә гәдәр эйниләшдирилсә дә, бу дәлилдә нә гәдәр чәфәнк шәкилдә белә бир әсас көстәрилсә дә ки, иш сааты, онун мүгабилиндә анчаг ярым саатын һаггы верилдикдә, дәйәрә анчаг ярым саат кими дахил олур, — һәр һалда мән тәәччүб эдирәм ки, сән буну нәзәрә алмамышсан, чүнки сәнә *шүбһәсиз* дәрһал белә бир э'тираз эдиләчәкдир вә ону габагчадан рәдд этмәк даһа яхшыдыр». *Ред.*

II. *Изафи дәйәрин мәнфәәтә, мәнфәәтин орта мәнфәәтә* вә и. а. *чеврилмәси* көстәрилмишдир. Бурада, *капиталын тәдавүлү просесинин* әввәлчәдән тәсвир эдилдийи фәрз олунур, чүнки бурада капитал дөврийјәси вә и. а. рол ойнайыр. Буна көрә дә бу барәдә анчаг үчүнчү китабда бәһс эдиләбиләр (II *чилдә* икинчи вә үчүнчү китаб дахилдир). Бурада ашкара чыхачагдыр ки, мешшанын вә вулгар игтисадчынын *тәсәввүрләри характери* нәйә әсасланыр, мәһз буна әсасланыр ки, онларын бейниндә мүнасибәтләрин һәмишә анчаг билаваситә *тәзаһүр формасы* экс олунур, бунларын *дахили әлагәси* экс олунмур. Һәм дә әкәр бу ахырынчысы олсайды, онда үмумийјәтлә *элм* нәйә лазым оларды?

Әкәр мән бүтүн бу чүр э'тиразларын *гаршысыны алмаг* истәсәйдим, бүтүн диалектик тәдгигат методуну корлаярдым. Бу методун исә, эксинә, белә бир үстүнлүйү вардыр ки, һәр аддымда бу чәнаблар үчүн *тәлә* гурур вә бунунла да онлары өз мисилсиз ахмаглыгларыны вахтындан әввәл ашкара чыхармаға мәчбур эдир.

Һәм дә *«Изафи дәйәр нормасы»* адлы 3-чү §-ын, сәнин әлиндә олан ахырынчы параграфын билаваситә ардынча *«Иш күнү»* (иш вахтынын мүддәти уғрунда мүбаризә) параграфы кәлир вә бунун мәзмуну әяни сурәтдә көстәрир ки, чәнаб буржуанын мәнфәәтинин мәнбәи вә субстансиясы она *әмәли чәһәтдән* нә гәдәр айдындыр. Бу һәмчинин *Сениор әһвалатындан* — буржуанын белә бир инандырмасындан көрүнүр ки, онун бүтүн мәнфәәти вә фаизләринин мәнбәи *һаггы өдәнилмәмиш ахырынчы иш саатыдыр.*

Миссис Лиззийә сәмими салам.

Сәнин *К. М.*

90

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

Кечә саат 2, 16 август 1867-чи ил

Әзиз Фред!

Китабын *ахырынчы* (49-чу) *вәрәгинин* тәсһиһини индичә гуртардым. *Хырда шрифтлә чап эдилән* әлавә — *Дәйәр формасы* — $1^1/_4$ вәрәг һәчминдәдир.

Мүгәддимәни дә нәзәрдән кечириб дүнән көндәрдим. *Беләликлә, бу чилд һазырдыр.* Бунун мүмкүн олмасы үчүн мән анчаг *сәнә* борчлуям! Мәндән өтрү сәнин фәдакарлығын олмасайды, үч чилд үчүн бүтүн бу бөйүк иши мән һеч бир һалда көрә билмәздим. Сәни гучаглайыб дәрин тәшәккүрүмү билдирирәм!

Һәм дә ики тәмиз вәрәг көндәрирәм.
Он беш фунт стерлинги алдым, чох сағ ол.
Салам, мәним әзиз, сәдагәтли достум!

Сәнин *К. Маркс.*

Тәмиз вәрәгләр мәнә бир дә анчаг *китаб чапдан чыхдыгда* лазым олачагдыр.

91

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

24 август 1867-чи ил

...Мәним китабымда ән яхшы шей будур: 1) *әмәйин* артыг *биринчи* фәсилдә гейд эдилән *икили характери,* бу да ондан асылыдыр ки, әмәк истеһлак дәйәриндә ифадә олунур, йохса мүбадилә дәйәриндә (фактларын *бүтүн* анлайышы буна әсасланыр); 2) *өз хүсуси* формаларындан: мәнфәәт, фаиз, торпаг рентасы вә саирәдән *асылы олмаяраг, изафи дәйәрин* тәдгиги. Бу хүсусилә икинчи чилддә ашкара чыхачагдыр. Бу хүсуси формалары даим үмуми форма илә гарышдыран классик игтисадда һәмин хүсуси формаларын тәдгиги әсл бир һәрч-мәрчликдән ибарәтдир.

Хаһиш эдирәм өз арзуларыны, э'тиразларыны, суалларыны вә саирәни тәмиз вәрәгләрин кәнарларында *язасан.* Бу мәним үчүн чох мүһүмдүр, чүнки мән кеч-тез икинчи нәшринин бурахылачағы үмидиндәйәм. IV фәслә кәлдикдә *бу шейләрин өзүнү,* йә'ни бунларын *әлагәсини* мүәййән этмәк үчүн аз зәһмәт чәкмәмишәм. Фәсли ахырынчы дәфә *ишләркән* бу иши көрдүкдән сонра, бир-биринин ардынча Абы китаблар чыхды вә мән һейрәтлә көрдүм ки, фактлар мәним нәзәри нәтичәләрими тамамилә тәсдиг эдир. Нәһайәт, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу фәсил языларкән чибанлар чыхармышдым вә мәнә борч верәнләр һәр күн мәни тәнкә кәтирирдиләр!

Икинчи китабын *инди* язмагда олдуғум ахырынчы һиссәси (*тәдавүл просеси*) илә әлагәдар олараг, мән бир чох ил бундан әввәл олдуғу кими, енә дә сәнә бир суалла мүрачиәт этмәлийәм!

Әсас капиталы натура шәклиндә анчаг — тәхминән дейәк — он ил кечдикдән сонра бәрпа этмәк лазым кәлир. Бу мүддәт әрзиндә онун дәйәри [фабриканта] һиссә-һиссә вә тәдричән гайыдыр, һәмин капитал васитәсилә һазырланмыш әмтиәләр сатылдыгча гайыдыр. Тә'мир вә и. а. бир кәнара гоюларса, әсас капиталын ерини долдурмаг үчүн кетдикчә артан бу

гайытмалара анчаг, һәмин капитал өз мадди шәклиндә, мәсәлән машынлар шәклиндә даһа мөвчуд олмадыгдан сонра эһтияч олур. *Буна гәдәр олан бүтүн мүддәт әрзиндә* капиталист бу ардычыл гайытмалардан истифадә эдир.

Бир чох ил бундан әввәл сәнә язмышдым ки, мәним зәнимчә, беләликлә *йығым фонду* әмәлә кәлир, чүнки капиталист гайыдан пулдан, бу пул васитәсилә әсас капиталын *ерини долдурмаздан* әввәл, *аралыг вахтда истифадә эдир.* Сән өз мәктубларындан бириндә буна гаршы бир гәдәр сәтһи шәкилдә э'тираз этмишдин. *Сонралар* мән өйрәндим ки, Мак-Кәллох бу *амортизасия фондуну йығым фонду* шәклиндә тәсвир эдир. Мак-Кәллохун дедикләринин һамысынын янлыш олдуғуна әмин олдуғум үчүн мән бундан имтина этдим. Мак-Кәллохун өз иддиасы илә күддүйү *мүдафиәчилик* мәгсәдләри һәлә малтусчулар тәрәфиндән тәкзиб эдилмишди, лакин *онлар* да *фактын өзүнү гәбул эдирләр.*

Сән бир фабрикант оларaг билмәлисән ки, сиз әсас капиталы *натура* шәклиндә бәрпа этдийиниз вахта *гәдәр* бу әсас капитал һесабына олан гайытмаларла нә эдирсиниз. Мәним бу суалыма (нәзәрийиәсиз, *халис әмәли шәкилдә*) чаваб вермәлисән.

Сәнә вә миссис Лиззийә салам.

Сәнин *К. М.*

92

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

11 сентябр 1867-чи ил

... Брүсселдәки ән яхын конгресдә мән бу эшшәк прудончуларын ишини битирәчәйәм[1]. Мәним китабым [«Капитал»] һәлә чыхмамыш вә бизим Чәмиййәтимиз һәлә көк салмамыш мән бүтүн бу иши дипломатчасына апарырдым вә *шәхсән* чыхыш этмәк истәмирдим. Бундан әлавә мән Баш Шуранын рәсми һесабатында онлара диван тутачағам. Парис бошбоғазлары бүтүн өз сә'йләринә бахмаяраг, бизим енидән сечилмәйимизә мане ола билмәдиләр.

Һәм дә бизим Чәмиййәтимиз чох бөйүк мүвәффәгиййәтләр газанмышдыр. Бизә тамамилә э'тинасызлыг көстәрмәйә чалышан готур «Star» дүнәнки баш мәгаләсиндә э'лан эдир ки,

---

[1] I Интернасйоналын Брүссел конгреси 1868-чи илдә олмушдур. Маркс бу конгресдә олмамыш, лакин онун һазырланмасына рәһбәрлик этмишдир. *Ред.*

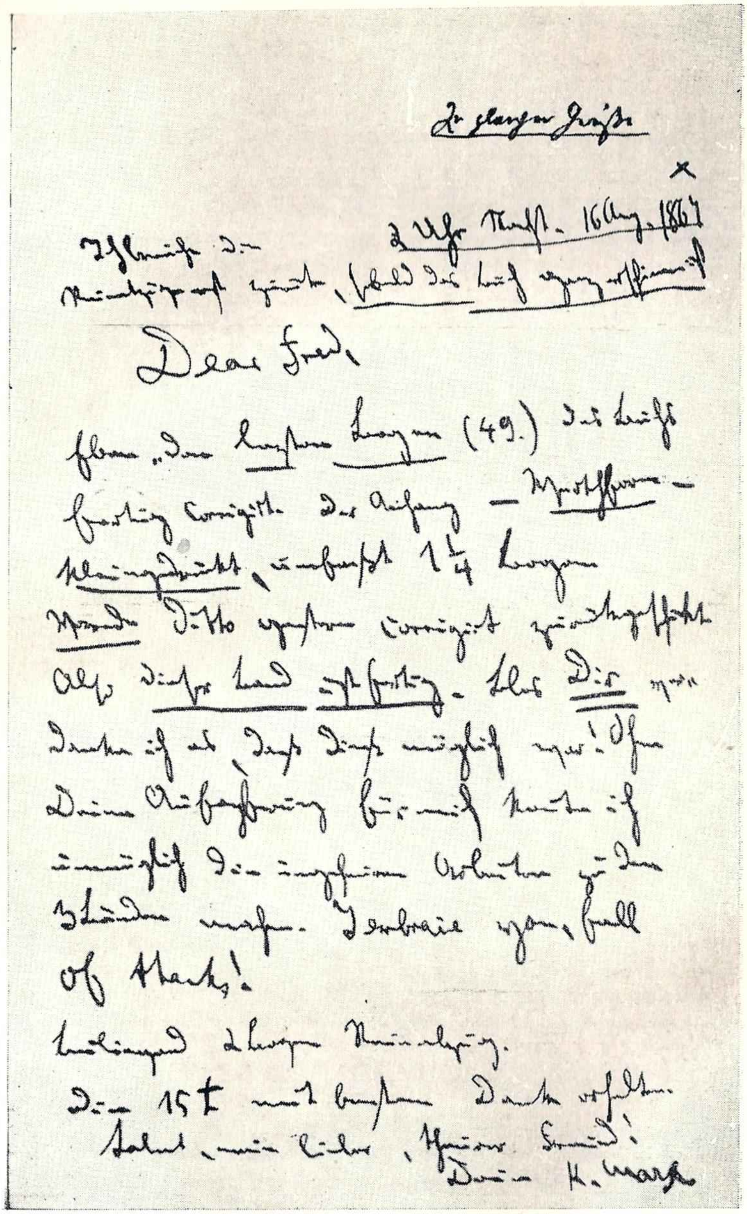

2 Uhr Nachts. 16 Aug. 1867

Dear Fred,

(49.)

corrigirt

$1\frac{1}{4}$

ditto

I embrace you, full of thanks!

15 £

K. Marx

„Капиталын“ биринчи чилдинин язылыб гуртармасы һаггында Марксын Энкелсә 1867-чи ил 16 август тарихли мәктубу.

бизим әһәмиййәтимиз Сүлһ конгресинин[1] әһәмиййәтиндән чохдур. Шултсе-Делич өзүнүн Берлиндәки *«Фәһлә иттифагынын»* бизә гошулмасына мане ола билмәди. Тред-юниончулар сырасында олуб бизим чох «узаглара» кетдиййимизи зәнн едән инкилис әчлафлар бизә тәрәф кәлмишләр. Бизим конгресимиз һаггында «Courrier Français»-дән башга:Жирарденин «Liberté»-си, «Siècle», «Mode», «Gazette de France» вә и. а. хәбәрләр дәрч етмишдир. Һадисәләр ирәлиләйир. Һәм дә ингилаб башландыгда, — ингилаб исә зәнн едилдийиндән бәлкә даһа яхындыр, — бу күчлү машын *бизим әлимиздә,* йә'ни сәнинлә мәним әлимдә олачагдыр. Мадзини вә башгаларынын отуз ил әрзиндәки фырылдагларыны бунунла мүгайисә ет! Һәм дә нәзәрә ал ки, әлимиздә пул вәсаити олмамышдыр! Парисдә прудончуларын, Италияда Мадзининин фитнәләри илә, Лондондакы пахыл Очер, Кример, Поттер илә, Алманиядакы Шултсе-Делич вә лассалчыларла мүгайисә ет! Биз чох разы гала биләрик!..

93

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

30 ноябр 1867-чи ил

... Гәзетләри охумушсанса, йәгин билирсән ки: 1) Интернасйонал Шурасы Һардийә фениләри[2] мүдафиә едән бир мүрачиәт көндәрмишдир вә 2) феничилик һаггындакы мүбаһисәләр (кечән һәфтә чәршәнбә ахшамы) ачыг олмуш вә бу мүбаһисәләр һаггында «Times» һесабат дәрч етмишдир. Дублиндә чыхан «Irishman» вә «Nation» гәзетләринин репортйорлары да кәлмишдиләр. Мән чох кеч кәлмишдим (ики һәфтәйә яхын иди ки, мәним температурам йүксәк иди вә анчаг ики күн бундан әввәл дүшмүшдү) вә, әввәлән, кефсиз олдуғума көрә, икинчиси дә, вәзиййәт долашыг олдуғуна көрә чыхыб данышмаг фикриндә дейилдим. Лакин сәдр Уэстон мәни данышмаға мәчбур етмәк истәйирди, одур ки, мән ичласы тә'хирә салмағы тәклиф етдим, буна көрә дә кечән чәршәнбә ахшамы мән чыхыш

---

[1] I Интернасйонала гаршы ярадылмыш буржуа «Сүлһ вә азадлыг чәмиййәтинин» биринчи конгреси (сентябр 1867-чи ил, Ченеврә). *Ред.*

[2] Фениләр — Ирландияда инкилис һөкмранлығыны йыхмаг мәгсәдилә 1867-чи илдә үсян галдыран кизли ингилаби Ирландия тәшкилатынын үзвләридир. Интернасйоналын Баш Шурасы үсянын ики нәфәр фәал иштиракчысынын һәбсханадан мүвәффәгиййәтлә гачмасыны тәшкил етмәк үстүндә Манчестер мәһкәмәси тәрәфиндән өлүм чәзасына мәһкум едилән дөрд нәфәр фенинин бағышланмасыны тәләб едирди. *Ред.*

етмәли идим. Доғрудан да, чәршәнбә ахшамына гәдәр мән нитг олмаса да, нитгин планыны һазырладым. Лакин Ирландия репортйорлары кәлмәдиләр... Буна көрә дә ичлас ачылдыгда дедим ки, вахт кеч олдуғуна көрә, данышмаг нөвбәми Фокса верирәм. Доғрудан да — бу мүддәт әрзиндә Манчестердә е'дам олдуғуна көрә[1] — бизим мөвзуумуз — «феничилик» — еһтираслары гызышдырар вә вәзиййәти кәркинләшдирәрди, бу да (абстракт *Фоксу* дейил) *мәни*, ишләрин вә һәрәкатын вәзиййәтини нәзәрдә тутулдуғу кими ишкүзарлыгла тәһлил етмәк әвәзиндә, курултулу ингилаби нитг сөйләмәйә мәчбур едәрди. Беләликлә, Ирландия репортйорлары ичласа кәлмәмәклә вә буна көрә дә ичласын кеч ачылмасы илә мәнә бөйүк хидмәт етмиш олдулар. Мән Робертс, Стефенс вә с. типли адамлара гарышмағы севмирәм.

Фоксун нитги яхшы иди, әввәлән, она көрә ки, бу нитги *инкилис* сөйләмишди, икинчиси, она көрә ки, бу нитг мәсәләнин анчаг сияси вә бейнәлмиләл чәһәтинә аид иди. Лакин мәһз буна көрә дә һәмин нитг сәтһи иди. Онун тәклиф етдийи гәт'намә мә'насыз вә мәзмунсуз иди. Мән бу гәт'намәйә гаршы е'тираз етдим вә онун Даими комиссияя верилмәсинә наил олдум.

Инкилисләр һәлә билмирләр ки, Ирландиядакы инкилис һөкмранлығынын игтисади мәзмуну вә буна көрә һәмчинин онун сияси мәгсәди 1846-чы илдән е'тибарән тамамилә ени бир мәрһәләйә дахил олмушдур вә мәһз буна көрә дә феничилик сосялист мейли илә (негатив мә'нада, торпағын мәнимсәнилмәси әлейһинә йөнәлмиш бир һәрәкат олмаг е'тибарилә) вә ашағы синифләрин һәрәкатына чеврилмәси илә фәргләнир. Ирландиялылары сыхышдырыб арадан чыхармаг вә инкилис колонистләри илә (Рома мә'насында) әвәз етмәк истәйән Елизавета вә я Кромвелин вәһшиликләрини индики системлә, ирландиялылары гоюн, донуз вә буғаларла әвәз етмәк истәйән бу системлә гарышдырмагдан даһа мә'насыз нә ола биләр. 1801-чи илдән 1846-чы иләдәк мөвчуд олан систем (о заман зорла говмаг һаллары анчаг бир истисна иди вә торпағын малдарлыг үчүн хүсусилә әлверишли олдуғу мәһз Ленстердә баш верирди) вә онун сон дәрәчә йүксәк ичарә һаггы вә дәллаллары 1846-чы илдә арадан галхды. Тахыл көмрүкләринин ләғв едилмәси, — бу да гисмән билаваситә Ирландиядакы ачлығын нәтичәси иди вә һәр һалда бу ачлыг үзүндән сүр'әтләнмишди, —нормал заманларда Инкилтәрәни та-

[1] Мәһкум едилән фениләрдән үчү 1867-чи ил ноябрын 23-дә е'дам едилмишди; биринин е'дам һөкмү өмүрлүк каторга илә әвәз едилмишди. *Ред.*

хылла тәчһиз этмәк *инһисарыны* Ирландиянын әлиндән алды. Юн вә әт күнүн шүары олду, бу исә әкин ерини отлаға чевирмәк демәк иди. Фермаларын мүнтәзәм сурәтдә ирилләшдирилмәси дә бурадан башланыр. Борч ичәрисиндә батыб галмыш маликанәләр һаггында верилән вә варланмыш әввәлки дәллалларын чохуну торпаг мүлкиййәтчиләринә чевирән фәрман бу просеси сүр'әтләндирди. *Ирландиядакы маликанәләри тәмизләмәк* — бу өлкәдә индики инкилис һөкмранлығынын еканә мә'насы бундан ибарәтдир. 1846-чы илдән э'тибарән әмәлә кәлән бу чох бөйүк дәйишиклик һаггында Лондондакы *ахмаг* инкилис һөкумәти өзү, әлбәттә, һеч бир шей билмир. Лакин ирландиялылар буну билирләр. *Микерин интибаһнамәсиндән* (1848) башламыш (тори вә уркартчы) *Хеннессинин сечки чағырышына* гәдәр (1866) ирландиялылар буну тамамилә айдын вә чох кәскин бир шәкилдә билдирирләр.

Суал олунур ки, *инкилис* фәһләләринә *биз* нә мәсләһәт көрмәлийик? Мәним фикримчә, онлар *иттифагын repeal*-ыны [гырылмасыны] — гысача десәк, 1783-чү ил тәләбини, анчаг демократикләшдирилмиш вә индики шәраитә уйғунлашдырылмыш бир шәкилдә өзләринин програмына бир бәнд олараг дахил этмәлидирләр. Бу, Ирландия азадлығынын еканә *легал* формасы вә буна көрә дә *инкилис* партиясынын програмына гәбул эдилмәк үчүн мүмкүн олан еканә формадыр. Һәр ики өлкә арасында садәчә шәхси униянын узун мүддәт давам эдә билиб-билмәйәчәйини сонралар тәчрүбә көстәрмәлидир. Мән ярыя гәдәр инанырам ки, бу мүмкүндүр, бelә бир шәртлә ки, бу вахтында олсун.

Ирландиялылара ашағыдакылар лазымдыр:

1. Өзүнүидарә вә Инкилтәрәдән асылы олмамаг.

2. Аграр ингилабы. Инкилисләр нә гәдәр үрәкдән арзу этсәләр дә, ирландиялыларын әвәзиндә ингилаб эдә билмәзләр, лакин инкилисләр ирландиялылара легал васитәләр верә биләрләр ки, ирландиялылар өзләри үчүн өзләри ингилаб этсинләр.

3. *Инкилтәрәйә гаршы һимайә көмрүкләри.* 1783-чү илдән 1801-чи илә дәк Ирландиянын бүтүн сәнае саһәләри тәрәгги этмишдир. Вахтилә Ирландия парламенти тәрәфиндән тәтбиг эдилән һимайә көмрүкләринин ләғвинә сәбәб олмуш уния Ирландияда бүтүн сәнае һәятыны позду. Чүз'и кәтан сәнаеи һеч бир һалда бунун әвәзини верә билмәз. Ирландиянын юн сәнаеини вә и. а. мәһв этмәк үчүн Анна, II Кеорг вә башгалары заманы Инкилтәрә парламенти тәрәфиндән көрүлән тәдбирләр нә кими бир тә'сир көстәрмишдисә, 1801-чи ил униясы да Ирландия сәнаеинә тамамилә эйни тә'сири көстәрди. Элә ки, ир-

ландиялылар мүстәгил олдулар, еһтияч онлары Канада, Австралия вә и. а. кими һимайәчи олмаға мәчбур едәчәкдир.

Өз бахышларымы һәлә Мәркәзи Шурада (кәлән чәршәнбә ахшамы, бу дәфә, хошбәхтликдән, репортйорлар *олмадан)* шәрһ етмәмиш чох истәрдим ки, сән өз рә'йини мәнә бир нечә кәлмә илә билдирәсән.

Салам.

Сәнин *К. М.*

1868-чи ил

94

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

8 январ 1868-чи ил

Әзиз Фред!

Дүринг барәсиндә[1]. Онун тәрәфиндән элә бу да чохдур ки, *«илкин йығым»* бөлмәсини, демәк олар, тамамилә гәбул эдир. О һәлә кәнҹдир. Кәринин ардычылы олмаг э'тибарилә фритредерләрин ачыгҹа элейһдарыдыр. Бундан әлавә, *приват-досентдир,* демәли, онларын һамысынын ирәлиләмәсинә мане олан *профессор* Рошерин тәпик емәси ону кәдәрләндирмир. Онун характеристикасында бир ҹәһәт мәним нәзәримә хүсусилә чарпды, бу да мәһз ондан ибарәтдир ки, Рикардонун өзүндә олдуғу кими, дәйәрин иш вахты илә мүәййән эдилмәси «гейри-мүәййән» олуб галдыгҹа, һәмин адамларда шүбһә доғурмур. Лакин бунун белә мүәййән эдилмәси иш күнү илә вә онун дәйишмәләри илә ҹидди сурәтдә әлагәләндирилдикдә, мәсәлә онларын гаршысына һеч дә хошә кәлмәйән ени бир шәкилдә чыхыр. Үмумиййәтлә мән белә күман эдирәм ки, Дүринг һәмчинин Рошерә ачыг вермәк үчүн китаб һаггында өз рә'йини билдирмишдир. Онун өзүнүн дә Рошерин вәзиййәтинә дүшмәк горхусу исә һәгигәтән чох ашкар көрүнүр. Гәрибәдир ки, о, китабдакы тамамилә ени олан үч мүддәаны дуя билмәмишдир:

1) *Лап әввәлдән* изафи дәйәрин айрыҹа һиссәләрини онларын гейд олунмуш рента, мәнфәәт вә фаиз формасында мә'лум бир шей кими тәдгиг эдән *бүтүн* әввәлки сияси игтисадын әксинә олараг, — мәним китабымда һәр шейдән әввәл изафи дәйәрин үмуми формасы нәзәрдән кечирилир ки, бурада бунларын һамысы һәлә бир-бириндән айрылмамыш шәкилдәдир, неҹә дейәрләр, мәһлул һалындадыр.

---

[1] «Капиталын» I ҹилди һаггында Е. Дүрингин ресензиясындан бәһс олунур. *Ред.*

2) Истиснасыз олараг бүтүн игтисадчыларын нәзәриндән белә садә бир шей гачмышдыр ки, әкәр әмтиә икили бир шейдирсә, йә'ни истеһлак дәйәри вә мүбадилә дәйәридирсә, онда әмтиәдә тәчәссүм этмиш әмәйин дә икили характери олмалыдыр, һалбуки Смитдә, Рикардода вә и. а. олдуғу кими әмәйин sans phrase [сонракы тә'рифләрә кечмәдән] садәчә тәһлили, даим изаһэдилмәз шейләрә раст кәлмәлидир. Мәсәләнин тәнгиди сурәтдә анлашылмасынын бүтүн сирри дә әслиндә бундадыр.

3) Илк дәфә олараг әмәк һаггы онун архасында кизләнән мүнасибәтин иррасионал тәзаһүр формасы кими тәсвир эдилмишдир вә бу да әмәк һаггынын һәр ики формасында: вахтамузд әмәк һаггы вә ишәмузд әмәк һаггы әсасында айдын көстәрилмишдир. (Али риязийятда бу чүр формуллара тез-тез тәсадүф эдилмәси мәнә чох көмәк этди.)

Дәйәрин тә'рифинә гаршы ч. Дүринг тәрәфиндән эдилән кичик э'тиразлара кәлдикдә, икинчи чилддә о тәәччүблә көрәчәкдир ки, буржуа чәмиййәтиндә дәйәр тә'рифинин «билаваситә» нә гәдәр аз әһәмиййәти вардыр. Әслиндә *һеч бир* чәмиййәт *формасы* мане ола билмәз ки, чәмиййәтин ихтиярында олан иш вахты бу вә я башга бир йолла истеһсалы тәнзим этсин. Лакин нә гәдәр ки, истеһсал чәмиййәтин өз иш вахты үзәриндә билаваситә шүурлу нәзарәти йолу илә тәнзим эдилмәйиб, — бу анчаг ичтимаи мүлкиййәт шәраитиндә ола биләр, — әмтиә гиймәтләринин һәрәкәти васитәсилә тәнзим эдилир, о вахта гәдәр сәнин һәлә «Deutsch-Französische Jahrbücher»-дә тамамилә доғру олараг дедикләрин[1] гүввәдә галыр...

95

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

6 март 1868-чи ил

Әзиз дост!

Коппел йох олан кими, мәним һалым енидән писләшди. Лакин мән о фикирдә дейиләм ки, буна сәбәб онун йола дүшүб кетмәсидир. Propter дейил, post [буна көрә дейил, бундан сонра]. (Һәм дә о өзлүйүндә чох яхшы адамдыр. Лакин о элә сағлам адамлардандыр ки, мәним индики һалыма «о гәдәр дә» уйғун кәлмир.) Беләликлә, мәним сусмағымын сәбәби будур вә буна көрә дә мән һәтта Түненин китабыны

---

[1] Энкелсин «Сияси игтисад тәнгидинин очеркләри» мәгаләси. *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, II чилд. *Ред.*

алдығымы да Сизә язмамышдым. Бунда нә исә тә’сирли бир шей вардыр. О, Мекленбург юнкеридир (һәм дә *алманлара* мәхсус тәфәккүр габилиййәти вардыр) вә өз маликанәси Теллову *үмумиййәтлә кәнд тәсәррүфаты* нүмунәси, Мекленбургдакы Шверини исә *үмумиййәтлә шәһәр* нүмунәси һесаб эдир вә бу илк шәртләри әсас тутараг, мүшаһидә, диференсиал һесаблама, әмәли һесабдарлыг вә с. васитәсилә Рикардонун торпаг рентасы нәзәриййәсини мүстәгил сурәтдә гурашдырыр. Бу эйни заманда һәм һөрмәтә лайигдир, һәм дә күлүнчдүр.

Ч. Дүрингин тәнгидиндә онун гәрибә утанчаг дили инди мәнә айдындыр. Үмумиййәтлә десәк, о сияси игтисадда өзүнү ингилабчы кими гәләмә верән әсла дөзүлмәз, һәясыз бир адамдыр. О ики рәшадәт көстәрмишдир. Әввәлән, *«Сияси игтисадын тәнгиди әсасларыны»* чап этдирмишдир (500 сәһифәйә яхын) — нәзәриййәдә Кәринин бахышларыны әсас тутур, — сонра да ени *«Тәбии диалектиканы»* чап этдирмишдир (бу да Һекел диалектикасына гаршы чеврилмишдир). Мәним китабым һәр ики чәһәтдән ону пуч этмишдир. О, Рошерә вә башгаларына бәсләдийи кин үзүндән мәним китабым һаггында язмышдыр. Һәм дә бу заман о, бир сыра ялан иддиалара йол вермишдир — бунун бир гисмини гәсдән, бир гисмини дә анламамаг үзүндән этмишдир. О чох көзәл билир ки, мәним тәдгиг методум Һекелин методу *дейилдир*, чүнки мән материалистәм, Һекел исә идеалистдир. Һекел диалектикасы һәр бир диалектиканын әсас формасыдыр, лакин ону өз мистик формасындан анчаг тәмизләдикдән *сонра* беләдир, *мәним* методуму фәргләндирән дә мәһз будур. Рикардоя кәлдикдә, ч. Дүрингә тохунан мәһз бу олмушдур ки, Рикардонун әсәриндә олуб Кәринин вә Кәридән әввәл йүзә гәдәр дикәр мүәллифин көстәрдийи зәиф чәһәтләр мәним тәһлилимдә *йохдур*. Буна көрә дә Дүринг Рикардоя хас олан сәһвләри гәсдән мәним үзәримә йыхмаға чалышыр. Лакин бунун һеч бир әһәмиййәти йохдур. Мән бу адама тәшәккүр этмәлийәм ки, үмумиййәтлә мүтәхәссисләр ичәрисиндән мәним китабым һаггында биринчи олараг данышан одур.

Икинчи чилддә (мәним сәһһәтим яхшылашмазса, эһтимал ки, бу чилд һеч бир заман чыхмаячагдыр) һәмчинин торпаг мүлкиййәти дә тәһлил эдиләчәкдир, рәгабәт исә анчаг галан мөвзуларын тәләб этдийи дәрәчәдә тәһлил эдиләчәкдир.

Кефсиз олдуғум заман (үмид эдирәм ки, инди кефсизлийим тезликлә бүсбүтүн кечиб кедәр) мән яза билмирдим, лакин чохлу статистика материалы вә башга «материал» охуюб удмушам ки, бу да өзлүйүндә мә’дәси белә емәйә вә ону тезликлә һәзм этмәйә кифайәт гәдәр адәт этмәмиш адамларын кефсизлийинә сәбәб ола биләрди.

Инди мәним вәзиййәтим чох чәтиндир, чүнки мән кәнар ишләрлә пул әлдә едә билмәмишәм, ушагларын хатири үчүн исә һәмишә мүәййән бир декорум сахламалы олмушам. Әкәр мән лә'нәтә кәлмиш даһа бу ики чилди язмалы олмасайдым (вә, бундан элавә, *инкилис* нашири ахтармалы олмасайдым), — бу исә анчаг Лондонда мүмкүндүр, — Ченеврәйә көчүб әлимдә олан вәсаитлә чох яхшы яшая биләрдим. Мәним 2 №-ли гызым[1] бу айын ахырларында әрә кедир.

Френтсһенә салам.

Сизин *К. М.*

96

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

25 март 1868-чи ил

Әзиз Фред!

Дүнән Музейдә сәнә язмаг истәйирдим, лакин бирдән һалым о гәдәр писләшди ки, әлимдә тутдуғум чох мараглы бир китабы бүкмәйә мәчбур олдум. Көзләрим гаралды. Һәм дә чох бәрк баш ағрысы тутду вә үрәйим сыхылды. Яваш-яваш эвә кетмәли олдум. Һава вә ишыг өз яхшы тә'сирини көстәрди, эвдә исә бир гәдәр ятдым. Һалым эләдир ки, әслиндә бир мүддәт һәр бир ишдән вә эгли фәалиййәтдән әл чәкмәлийәм; лакин *бош отурмаг үчүн вәсаитим олсайды да,* бу *мәним үчүн ағыр оларды.*

Маурер һаггында. Онун китабларынын чох бөйүк әһәмиййәти вардыр. Тәкчә ибтидаи дөвр дейил, һәмчинин бүтүн сонракы инкишаф, азад империя шәһәрләри, иммунитети олан мүлкәдарлар, дөвләт һакимиййәти, азад кәндлиләрлә тәһкимчиләр арасында мүбаризә — бунларын һамысы тамамилә ени бир шәкилдә ишыгландырылыр.

Бәшәриййәт тарихиндә дә палеонтолокиядакы һадисә баш верир. Һәтта эн көркәмли зәкалар да принсипчә, нә исә бир «мүлаһизә корлуғу» нәтичәсиндә лап көзләринин габағындакы шейләри көрмүрләр. Сонра, вахт чатдыгда исә тәәччүб этмәйә башлайырлар ки, эввәлләр көрмәдикләри һадисәләрин изләри һәлә һәр ердә ашкара чыхыр. Франса ингилабына вә онунла әлагәдар олан маарифчилик һәрәкатына гаршы биринчи реаксия, тәбии олараг, һәр шейи орта әсрләрә мәхсус, романтик бир шәкилдә көрмәкдән ибарәт иди вә һәтта Гримм кими адамлар да бундан азад дейилдиләр. Икинчи реаксия

---

[1] Лаура Маркс. *Ред.*

исә — бу да сосялист чәрәянына мүвафигдир, һәрчәнд бу алимләр һәмин чәрәянла әлагәдар олдугларыны хәялларына да кәтирмирләр, — орта әсрләрдән кечиб һәр бир халгын ибтидаи дөврүнә нәзәр салмагдан ибарәтдир. Бурада да онлар тәәччүблә, ән гәдим дөврдә ән ени шейләр тапырлар, һәтта о гәдәр ирәлиләрә кедән бәрабәрлик мүдафиәчиләри көрүрләр ки, бу һәтта Прудонун өзүнү дә дәһшәтә кәтирәрди.

Бу «мүлаһизә корлуғу» бизим һамымызын әл-голуну нә дәрәчәдә дә бағлайыр: мәһз *мәним* вәтәнимдә, *Һунсрүкендә* гәдим керман системи лап *сон* илләрә гәдәр давам едирди. Инди хатырлайырам ки, *адвокат олан* атам бу барәдә мәнә данышарды! Башга бир сүбут: нечә ки, кеологлар, һәтта онларын Кув'е кими ән яхшылары да бә'зи фактлары тамамилә янлыш шәкилдә изаһ едирдиләр, еләчә дә Гримм кими филологлар ән садә латын ибарәләрини янлыш *тәрчүмә едирдиләр,* чүнки Мезерин вә и. а. тә'сири алтында идиләр (ядымдадыр, Мезер буна һейран олмушдур ки, алманларда һеч бир заман «азадлыг» олмамышдыр, лакин «һава тәһкимли етишдирир»). Мәсәлән, Татситдә белә бир мәшһур ер вардыр: *«arva* per annos mutant et *superest ager»,* — бунун да мә'насы беләдир: онлар (пүшк атмагла, бурадан да бүтүн сонракы барбар «Гануннамәләриндә» *sortes* мейдана кәлмишдир) тарлалары (arva) дәйиширләр вә, бундан әлавә, ичма торпағы (arva-нын әксинә, ager publicus олмаг е'тибарилә ager) галыр; бу ери Гримм вә башгалары белә тәрчүмә едирләр: онлар һәр ил ени тарлалар бечәрирләр вә һәлә енә дә (бечәрилмәмиш) торпаг галыр!

Ейнилә дә: colunt *discreti ac diversi* [торпағы тәкликдә вә айрылыгда шумлайырлар] дейилән ер буну сүбут етмәли иди ки, керманлар лап гәдимдән бәри Вестфалия юнкерләри кими хуторларда тәсәррүфатчылыг етмишләр. Һалбуки *енә һәмин* ердә даһа сонра белә дейилир: *«Vicos locant* non in nostrum morem *connexis et cohaerentibus aedificiis:* suum quisque locum *spatio circumdat»* [онлар кәндләри бизим адәтлә — бир-бирилә янашы вә битишик биналар шәклиндә салмырлар: һәр биринин мүлкү әтрафында бош саһә вардыр], һәм дә юхарыда тәсвир едилән шәкилдә бу чүр ибтидаи керман кәндләри Данимарканын бә'зи ерләриндә һәлә дә вардыр. Тәбии олараг Скандинавия керман мифолокиясы үчүн олдуғу гәдәр әһәмиййәти, керман һүгугшүнаслығы вә игтисад елми үчүн дә газанмалы иди. Биз дә анчаг буна әсасланараг, өз кечмишимизи енидән айдынлашдыра билдик. Һәм дә Гримм өзү вә башгалары Сезарда белә бир шей көрүрдүләр ки, керманлар тәкликдә дейил, һәмишә гәбилә ичмалары шәклиндә мәскән салмышлар: «gentibus cognationibusque, qui una coierunt» [гәбиләләр вә гоһум иттифаглары бирликдә мәскән салырдылар].

Лакин гоча Һекел о дүняда билсәйди ки, *үмуми* (Allgemeine) сөзү керманларда вә шималлыларда ичма торпағындан башга бир шей демәк дейилдир, *хүсуси* (Sundre, Besondre) сөзү исә бу ичма торпағындан айрылмыш хүсуси мүлкиййәтдән башга бир шей дейилдир, — нә дейәрди. Белә чыхыр ки, мәнтиги категориялар — лә'нәтә кәлсин — билаваситә «бизим мүнасибәтләрдән» (aus unserem Verkehr) ирәли кәлир.

Фраазын *«Заман дахилиндә иглим вә битки аләми, бунларын тарихи»* әсәри (1847) чох мараглыдыр; орада сүбут эдилир ки, *тарихи* заманларда да иглим вә биткиләр дәйишилир. О, Дарвиндән әввәл дарвинистдир вә һәтта тарихи дөврдә дә *нөвләрин* әмәлә кәлмәсини мүмкүн һесаб эдир. Лакин о эйни заманда да агрономдур. О иддиа эдир ки, мәдәнийиәтлә бирликдә — вә онун инкишаф дәрәчәсинә уйғун олараг — кәндлиләрин бу гәдәр арзу этдикләри «рүтубәт» арадан галхыр (буна көрә дә биткиләр чәнубдан шимала көчүр) вә, нәһайәт, чөлләр әмәлә кәлир. Мәдәнийиәт әввәлләр яхшы тә'сир көстәрир, лакин ән нәһайәт дағыдычы тә'сир көстәриб мешәсизлийә вә и. а. сәбәб олур. Бу адам кимячы, агроном вә и. а. олдуғу гәдәр чидди бир алим филологдур (*юнанча* китаблар язмышдыр). Нәтичә беләдир ки, мәдәнийиәт *шүурлу сурәтдә йөнәлдилмәк* дейил (о бир буржуа олдуғуна көрә, әлбәттә, буну дүшүнә билмир), кортәбии сурәтдә инкишаф эдирсә өзүндән сонра һәр ери сәһрая чевирир: Иран, Месопотамия вә и. а., Юнаныстан. Демәли, бурада да шүурсуз бир сосялист мейли вардыр!..

97

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

6 апрел 1868-чи ил

...Биздә күнүн вачиб мәсәләси Ирландия мәсәләсидир. Гладстон вә К°-сы бундан, әлбәттә, анчаг онун үчүн истифадә эдирләр ки, енидән һакимиййәт башына кәлсинләр вә, һәр шейдән әввәл, эв вә мәнзил кирайәчиләринә сәс һүгугу верилмәси әсасында кечириләчәк ән яхын сечкиләрдә *сечки шүары* әлдә этсинләр. Ишләрин белә бир шәкил алмасынын *ән яхын* нәтичәләри фәһлә партиясы үчүн зәрәрлидир, она көрә зәрәрлидир ки, фәһләләр ичәрисиндә олуб кәләчәк парламентә кечмәйә чан атан Очер, Поттер вә башгалары кими фитнәкарларын әлинә инди буржуа либералларына гошулмаг үчүн ени бир *бәһанә* дүшмүшдүр.

Һәм дә бу, Инкилтәрәнин — демәли, һәмчинин инкилис фәһлә синфинин — әсрләр бою Ирландияя гаршы этдийи чи-

найәт үстүндә көрдүйү *чәзадыр.* Лакин ән нәһайәт бу енә дә инкилис фәһлә синфи үчүн файдалы олачагдыр. Даһа доғрусу: *Ирландияда инкилис* дөвләт *килсәси,* — яхуд, бурада она адәтән верилән адла десәк, *Ирландия килсәси,* — Ирландияда *инкилис лендлордизминин* дини даяғыдыр вә эйни заманда да Инкилтәрәнин өзүндә дөвләт килсәсинин өн истеһкамыдыр (мән бурада *торпаг мүлкиййәтчиси* мә'насында дөвләт килсәсиндән данышырам). Ирландияда дөвләт килсәси арадан галхдыгда, Инкилтәрәдә дә арадан галхачагдыр, әввәлчә Ирландиядакы, сонра да Инкилтәрәдәки лендлордизм бу дөвләт килсәләринин ардынча кедәчәкдир (арадан галхачагдыр). Мән исә чохдан бу әгидәдә идим ки, ичтимаи ингилаб *чидди сурәтдә* ән әсаслардан, йә'ни торпаг мүлкиййәтиндән башланмалыдыр[1].

Бундан әлавә, бүтүн бунлар белә бир файдалы нәтичә верәчәкдир ки, Ирландия килсәси арадан галхдыгда, Олстер әяләтинин ирландиялы *протестант* фермерләри дә дәрһал Ирландиянын галан үч әяләтинин католик фермерләринә вә онларын һәрәкатына гошулачаглар. Индийә гәдәр исә лендлордизм бу *дини* антагонизмдән истифадә едә билирди...

98

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

30 апрел 1868-чи ил

...Лакин сәни мәнфәәт нормасынын инкишаф методу илә таныш этмәк вахтыдыр. Буна көрә дә мән өз фикирләримин кедишини сәнә *ән үмуми* шәкилдә язачағам. Сәнин билдийин кими, биринчи китабда шәрһ эдилән әсаслар үзәриндә капиталын *тәдавүл просеси II китабда* тәсвир эдиләчәкдир. Демәли, тәдавүл просесиндән ирәли кәлән ени форма мүәййәнликләри, мәсәлән, әсас капитал вә дөвриййә капиталы, капиталын дөвриййәси вә и. а. тәсвир эдиләчәкдир. Нәһайәт, I китабда биз белә бир эһтималла кифайәтләнмишдик ки, әкәр дәйәрин артмасы просесиндә 100 фунт 110 фунта чеврилирсә, бу 110 фунт базарда элә үнсүрләр *тапыр* ки, о енидән бу үнсүрләрә чеврилир. Инди исә биз онун һәмин үнсүрләри тапмасы шәраитини, йә'ни мүхтәлиф капиталларын, капитал вә кәлир (=m) һиссәләринин бир-бирилә ичтимаи чулгашмасыны тәдгиг эдәчәйик.

---

[1] Бурада тәрчүмәйә кәлмәйән чинас вардыр: Grund — әсас, торпаг демәкдир; Grundeigentum — торпаг мүлкиййәти демәкдир. *Ред.*

III китабда биз изафи дәјәрин өз мүхтәлиф формаларына вә бир-бириндән айры олан тәркиб һиссәләринә чеврилмәси мәсәләсинә кәлиб чыхырыг.

I. *Мәнфәәт* бизим үчүн һәр шейдән әввәл *изафи дәйәрдән* өтрү анчаг *башга бир ад* вә я башга бир категориядыр. Әмәк һаггы формасы нәтичәсиндә бүтүн әмәк, һаггы өдәнилмиш әмәк кими мейдана чыхдығына көрә, лабүд сурәтдә елә көрүнүр ки, әмәйин һаггы өдәнилмәмиш һиссәси әмәкдән дейил, капиталдан әмәлә кәлир, һәм дә капиталын дәйишән һиссәсиндән дейил, бүтөвлүкдә көтүрүлән бүтүн капиталдан әмәлә кәлир. Бунун нәтичәсиндә *изафи дәйәр мәнфәәт* формасы алыр ки, бунларын да арасында *кәмиййәт* фәрги олмур. Бу, изафи дәйәрин анчаг хәяли бир тәзаһүр формасыдыр.

Сонра, әмтиә истеһсал эдиләркән капиталын истеһлак эдилән һиссәси (әмтиә истеһсалына аванс эдилән капитал, сабит вә дәйишән капитал, *минус әсас* капиталын тәтбиг эдилән, лакин истеһлак эдилмиш олмаян һиссәси) инди әмтиәнин *истеһсал хәрчләри* шәклиндә мейдана чыхыр, чүнки капиталист үчүн *әмтиәнин* истеһсал хәрчләри әмтиә дәйәринин о һиссәсидир ки, һәмин әмтиә капиталистә бу һиссәнин баһасына баша кәлмишдир, бу әмтиәдә олан һаггы өдәнилмәмиш әмәк исә, онун нөгтейи-нәзәринчә, эксинә, *әмтиәнин* истеһсал хәрчләринә дахил дейилдир. Изафи дәйәр = мәнфәәт инди *әмтиәнин истеһсал хәрчләриндән онун сатыш гиймәтинин артығы* шәклиндә мейдана чыхыр. Әкәр әмтиәнин дәйәри W, онун истеһсал хәрчләри исә K адландырылса, онда $W = K + m$, демәли $W - m = K$ олар, йә'ни K-дан W артыгдыр. Ени истеһсал хәрчләри категориясы проблемин даһа әтрафлы инкишаф этдирилмәси үчүн олдугча зәруридир. Лап әввәлдән айдын олур ки, капиталист әмтиәни *онун дәйәриндән ашағы* олмагла хейринә сата биләр (та ки онун истеһсал хәрчләриндән *юхары* олсун), бу исә рәгабәтин доғурдуғу тәнләшдирмәләри баша дүшмәк үчүн *әсас ганундур.*

Беләликлә, әкәр мәнфәәт әввәлчә изафи дәйәрдән *анчаг формал сурәтдә* фәргләнирсә, *мәнфәәт нормасынын изафи дәйәр нормасындан* фәрги, эксинә, дәрһал реал бир фәрг олур, чүнки бир һалда биз $\frac{m}{v}$, дикәр һалда $\frac{m}{c+v}$ олдуғуну көрүрүк, бурадан исә өзлүйүндә белә бир нәтичә чыхыр ки, $\frac{m}{c+v}$-дән $\frac{m}{v}$ артыг олдуғуна көрә, мәнфәәт нормасы изафи дәйәр нормасындан аздыр, бу шәртлә ки, c бурада 0-а бәрабәр олмасын.

Лакин II китабда дейиләнләрдән белә бир нәтичә чыхыр ки, мәнфәәт нормасыны һәр һансы бир әмтиә мәһсулуна, мәсәлән, һәфтәлик әмтиә мәһсулуна көрә һесабламаг олмаз,

лакин $\frac{m}{c+v}$ -дә ил бою (*дөвр этмиш* капиталдан фәргли олараг) *аванс эдилмиш* капитала нисбәтлә *бир ил әрзиндә* истеһсал эдилән изафи дәйәр нәзәрдә тутулур. Беләликлә $\frac{m}{c+v}$ бурада *иллик мәнфәәт нормасы* демәкдир.

Сонра биз һәр шейдән әввәл ону тәдгиг эдирик ки, капиталын мүхтәлиф *дөврийјәси* (гисмән капиталын дөврийјә һиссәси илә әсас һиссәси арасындакы нисбәтдән, гисмән дә дөврийјә капиталынын ил әрзиндәки дөврийјәләри сайындан вә и. а. асылы олан бу дөврийјә), *изафи дәйәр нормасы сабит галмагла, мәнфәәт нормасыны* нечә дәйишдирир.

Биз дөврийјәни мә'лум һесаб эдәрәк вә иллик мәнфәәт нормасы олмаг э'тибарилә мүәйјән кәмийјәтли $\frac{m}{c+v}$-ни әсас тутараг тәдгиг эдирик ки, бу норма изафи дәйәр нормасынын вә һәтта изафи дәйәр күтләсинин дәйишилмәсиндән асылы олмајараг нечә дәйишилә биләр.

Бир һалда ки, m, изафи дәйәр күтләси = *дәйишән капитала вурулмуш изафи дәйәр нормасына,* онда биз изафи дәйәр нормасыны r, мәнфәәт нормасыны исә p′ адландырсаг, $p' = \frac{r \cdot v}{c+v}.$ Биз бурада дөрд кәмийјәт көрүрүк: p′, r, v, c вә һәмишә бунлардан үчүнә әсасланыб мә'лум олмајан дөрдүнчү кәмийјәти тапа биләрик. Бурадан мәнфәәт нормасы һәрәкәтинин мүмкүн олан бүтүн һалларыны әлдә этмәк олар, чүнки бу һаллар изафи дәйәр нормасынын вә, мүәйјән дәрәчәдә, һәтта изафи дәйәр күтләсинин һәрәкәтиндән фәрглидир. Индийәдәк бунларын һамысы игтисадчылар үчүн, әлбәттә, *изаһэдилмәз* иди.

Бу йолла әлдә эдилән ганунлар, мәсәлән, мәнфәәт нормасына хаммал гиймәтинин тә'сирини баша дүшмәк үчүн чох әһәмийјәтли олан ганунлар, изафи дәйәрин сонралар истеһсалчы[1] вә и. а. арасында *һәр нечә* бөлүнмәсиндән асылы олмајараг, дүзкүн ганун олуб галыр. Бу анчаг *тәзаһүр формасыны* дәйишдирә биләр. Бунунла бәрабәр һәмин ганунлар *билаваситә* о һалда да тәтбиг эдилә биләр ки, $\frac{m}{c+v}$ чәмийјәт тәрәфиндән истеһсал эдилмиш изафи дәйәрин ичтимаи капитала нисбәти кими нәзәрдән кечирилсин.

II. I китабда я мүәйјән бир истеһсал саһәсиндә капиталын *һәрәкәтләри* кими, я да ичтимаи капиталын һәрәкәтләри — онун гурулушуну дәйишдирән һәрәкәтләр вә и. а. — кими нәзәрдән кечирилән шей инди *мүхтәлиф истеһсал саһәләринә гоюлмуш капитал күтләләринин фәргләри* кими нәзәрдән кечирилир.

---

[1] Маркс бурада сәнаe капиталистини нәзәрдә тутур. *Ред.*

Онда мә'лум олур ки, *изафи дәйәр нормасы,* йә'ни әмәйин истисмар дәрәчәси *бәрабәр* олдугда, дәйәр истеһсалы, буна көрә изафи дәйәр истеһсалы да, буна көрә *мәнфәәт нормасы да* мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә *мүхтәлифдир.* Лакин рәгабәт бу мүхтәлиф мәнфәәт нормаларындан орта вә я үмуми мәнфәәт нормасы ярадыр. Әкәр ону өз мүтләг ифадәси шәклинә салсаг, һәмин мәнфәәт нормасы бүтүн *чәмиййәт* чәрчивәси дахилиндә аванс эдилмиш капитала нисбәтлә (ил әрзиндә) *капиталистләр синфи* тәрәфиндән истеһсал эдилмиш *изафи дәйәрдән* башга бир шей дейилдир. Мәсәлән, ичтимаи капитал $=400$ c $+$ 100 v, онун һәр ил истеһсал этдийи изафи дәйәр исә $=$ 100 m оларса, онда ичтимаи капиталын гурулушу $=$ 80 c $+$ 20 v, мәһсулун тәркиби исә (фаизлә) $=$ 80 c $+$ 20 v || $+$ 20 m $=$ 20% мәнфәәт нормасы. Бу да мәһз *үмуми мәнфәәт нормасыдыр.*

Мүхтәлиф истеһсал саһәләринә гоюлан вә гурулушу мүхтәлиф олан капитал күтләләри арасындакы рәгабәт *капиталист коммунизминә,* йә'ни буна чатмаға чан атыр ки, *һәр һансы бир истеһсал саһәсинә гоюлан капитал күтләсинин* пайына мәчму изафи дәйәрин мүвафиг һиссәси дүшсүн, бу да онун мәчму ичтимаи капиталын һансы һиссәсини тәшкил этмәсинә пропорсионал олсун.

Бу анчаг о һалда әлдә эдилир ки, һәр бир истеһсал саһәсиндә (әввәлки кими һесаб эдилир ки, мәчму капитал $=80$ c $+$ $+$ 20 v, ичтимаи мәнфәәт нормасы исә $=\frac{20\ m}{80c+20v}$) иллик әмтиә мәһсулу беләә сатылсын: *истеһсал хәрчләринин гиймәти* $+$ *аванс эдилмиш капитал дәйәрә* 20% *мәнфәәт* (һәм дә бурада аванс эдилмиш әсас капиталын һансы һиссәсинин иллик истеһсал хәрчләринә дахил олмасынын вә я дахил олмамасынын фәрги йохдур). Лакин бундан өтрү әмтиәләрин *гиймәти* онларын *дәйәриндән фәргли* олмалыдыр. Анчаг капиталын гурулушу фаиз чәһәтдән 80 c $+$ 20 v-йә бәрабәр олдуғу истеһсал саһәләриндә әмтиәләрин гиймәти — *К (истеһсал хәрчләри)* $+$ *аванс эдилмиш капитала* 20% — бунларын *дәйәринә* уйғун кәлир. Бу гурулушун даһа йүксәк (мәсәлән, 90 c $+$ 10 v) олдуғу ердә гиймәт онларын дәйәриндән *йүксәк* олачагдыр; гурулушун даһа ашағы (мәсәлән, 70 c $+$ 30 v) олдуғу ердә гиймәт онларын дәйәриндән *ашағыдыр.*

Беләликлә тәнләшән вә ичтимаи изафи дәйәри капитал күтләләри арасында онларын кәмиййәтинә пропорсионал сурәтдә бәрабәр бөлүшдүрән гиймәт әмтиәләрин *истеһсал гиймәтидир,* элә бир мәркәздир ки, базар гиймәтләри онун әтрафында дәйишилир.

Тәбии *инһисар* олдуғу истеһсал саһәләри, һәтта онларын мәнфәәт нормасы ичтимаи мәнфәәт нормасындан йүксәк ол-

дуғу һалда да бу *тәнләшмә просесиндән* кәнар эдилир. Бу исә кәләчәкдә *торпаг рентасы* нәзәрийјәсини инкишаф этдирмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

Бу фәсилдә даһа сонра мүхтәлиф капитал гоюлушлары арасындакы *тәнләшмәнин* мүхтәлиф *сәбәбләри* айдынлашдырылмалыдыр; бу сәбәбләр вулгар игтисадчыя мәнфәәтин *әмәлә кәлмәсинин* мүхтәлиф *сәбәбләри* кими көрүнүр.

Даһа сонра: дәйәр вә изафи дәйәр һаггында гүввәдә галан вә әввәлләр шәрһ эдилмиш ганунларын элә бир *дәйишилмиш тәзаһүр формасыны* тәдгиг этмәк лазымдыр ки, һәмин ганунлар инди, *дәйәрләр истеһсал гиймәтләринә чеврилдикдән сонра* бу форманы алыр.

III. *Чәмийјәтин тәрәггиси илә бирликдә мәнфәәт нормасынын ашағы энмәк мейли.* Бу мейл *чәмийјәтин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы нәтичәсиндә капиталын гурулушундакы дәйишиклик* һаггында һәлә I китабда дейиләнләрдән ирәли кәлир. Бу, әввәлки сияси игтисадын дәф эдә билмәдийи маниә үзәриндә ән бөйүк гәләбәләрдән биридир.

IV. Индийәдәк *мәһсулдар капиталдан* бәһс олунурду. Инди исә *тачир капиталынын* яратдығы дәйишикликләр мейдана чыхыр.

Бизим фәрз этдийимизә көрә, чәмийјәтин *мәһсулдар капиталы* = 500 (милйон вә я милярд, фәрги йохдур). Даһа доғрусу: 400 c + 100 v || + 100 m; p′, үмуми мәнфәәт нормасы = 20%. Инди фәрз эдәк ки, тичарәт капиталы = 100. Онда 100 m кәрәк 500-ә нисбәтән дейил, 600-ә нисбәтән көтүрүлсүн. Буна көрә дә үмуми мәнфәәт нормасы 20%-дән $16^2/_3$%-ә энир. *Истеһсал гиймәти* (садәлик үчүн белә гәбул эдәк ки, бүтүн 400 c, йә'ни бүтүн әсас капитал, ил әрзиндә истеһсал эдилән әмтиә күтләсинин *истеһсал хәрчләринә* дахилдир) инди = $583^1/_3$. Тачир 600-ә сатыр вә беләликлә, биз онун капиталынын әсас һиссәсини бир кәнара гойсаг, өзүнүн 100-ү васитәсилә $16^2/_3$% реаллашдырыр, йә'ни мәһсулдар капиталистләрин реаллашдырдығы гәдәр реаллашдырыр, яхуд, башга сөзлә, ичтимаи изафи дәйәрин $^1/_6$ һиссәсини мәнимсәйир. Әмтиәләр — бирликдә вә бүтүн чәмийјәт мигясында — *өз дәйәринә* сатылыр. Онун 100 фунту (әсас капитал бир кәнара гоюлдугда) онун әлиндә анчаг дөврийјә пул капиталы олур. Бундан әлавә тачирин мәнимсәдийи һәр шей я садәчә кәләкдән вә я әмтиә гиймәтләринин дәйишилмәсиндә эһтикар этмәкдән, я да — һәгигәтән хырда тичарәтдә — әмәк һаггындан ибарәт олур, һәрчәнд бу әмәк һаггы ийрәнч гейри-мәһсулдар әмәк үчүн мәнфәәт ады илә верилир.

V. Инди биз мәнфәәти онун тәчрүбәдә мейдана чыхдығы формая, — бизим мисалымызда $16^2/_3$%-ә кәтириб чыхарт-

дыг. Сонра *бу мәнфәәт саһибкар кәлири илә фаизә бөлүнүр. Фаиз кәтирән капитал. Кредит.*

VI. *Әлавә мәнфәәтин торпаг рентасына чеврилмәси.*

VII. Нәһайәт, биз баяғылашдырычы үчүн *башланғыч нөгтәси* олан *тәзаһүр формаларына* — мәнбәи торпагдан ибарәт олан торпаг рентасына, капиталдан доған мәнфәәтә (фаизә), әмәкдән доған әмәк һаггына кәлиб чыхырыг. Бизим нөгтейи-нәзәримиздән исә инди мәсәлә башгадыр. Заһири просес изаһ олунур. Сонра А. Смитин бүтүн әввәлки сияси игтисад үчүн *тәмәл дашы олан* белә бир мә'насыз мүддәасы рәдд эдилир ки, әмтиәнин гиймәти юхарыда көстәрилән үч кәлирдән, йә'ни анчаг дәйишән капиталдан (әмәк һаггы) вә изафи дәйәрдән (торпаг рентасы, мәнфәәт (фаиз)) ибарәтдир. Сонра — бүтөвлүкдә бүтүн просес өзүнүн бу тәзаһүр формасында кәлир. Нәһайәт, бу үч форма (әмәк һаггы, торпаг рентасы, мәнфәәт (фаиз)) үч синфин — торпаг мүлкиййәтчиләринин, капиталистләрин вә муздлу фәһләләрин, — кәлир мәнбәләрини тәшкил этдийинә көрә, бунларын һамысынын екуну *синфи мүбаризә* олур ки, бу һәрәкәт дә өз һәллини бу мүбаризәдә тапыр вә һәмин мүбаризә бүтүн бу ийрәнч шейләри арадан галдырыр...

99

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

11 июл 1868-чи ил

Әзиз дост!

Ушагларын сәһһәти яхшылашыр, һәрчәнд онлар һәлә дә зәифдирләр.

Сизин көндәрдийиниз шей үчүн Сизә чох-чох тәшәккүр эдирәм. Фаухерә *һеч язмайын.* Бу Mannequin piss һәддиндән чох ловғаланар. Онун наил олдуғу нә варса, һамысы будур ки, икинчи нәшрдә[1] — *дәйәрин кәмиййәтиндән* бәһс эдилдийи ердә — Бастиая, онун лайиг олдуғу бир нечә зәрбә вурачағам. Мән буну она көрә этмәмишдим ки, үчүнчү чилддә «вулгар игтисадын» нүмайәндәләри һаггында айрыча вә этрафлы бир фәсил олачагдыр. Һәм дә разылашын ки, тамамилә тәбии оларағ, Фаухер вә онун кимиләри өз чызма-гараларынын «мүбадилә дәйәрини» *сәрф эдилмиш иш гүввәси күтләсиндән* дейил, бунун *сәрф эдилмәмәсиндән,* мәһз *«гәнаәт эдилмиш әмәкдән»* һасил эдирләр. Һәм дә ләягәтли Бастиа бу чүр чәнаблара бу гәдәр хош кәлән һәмин «кәшфи» өзү этмәмиш-

---

[1] Маркс «Капиталын» I чилдинин икинчи нәшрини нәзәрдә тутур. *Ред.*

дир, буну, өз адәтинә көрә өз сәләфләриндән «көчүрмүшдүр». Онун мәнбәләри Фаухерә вә K^0-сына, әлбәттә, мә'лум дейилдир.

«Centralblatt»-а кәлдикдә бу журналдакы мәгаләнин мүәллифи мәнә мүмкүн олан ән бөйүк бир күзәштә кедәрәк фәрз эдир ки, әкәр дәйәр анлайышына үмумиййәтлә бир мә'на верилирсә, онда мәним чыхардығым нәтичәләрлә лабүд сурәтдә разылашмаг лазым кәлир. Бу бәдбәхт көрмүр ки, мәним китабымда «дәйәр» фәсли һеч олмасайды, реал мүнасибәтләрин мәним тәрәфимдән верилән тәһлилиндә һәгиги дәйәр мүнасибәтләри һаггында мә'лумат вә сүбут оларды. Дәйәр анлайышыны сүбут этмәк лазым кәлдийи һаггындакы бошбоғазлыг истәр бәһс олунан мөвзу саһәсиндә, истәрсә элми метод саһәсиндә анчаг ән бөйүк бир авамлыгдан доғур. Һәр бир ушаг билир ки, һәр һансы милләт нәинки бир иллийә, һәтта бир нечә һәфтәлийә иши даяндырсайды ачындан өләрди. Эйнилә дә һамыя мә'лумдур ки, мүхтәлиф тәләбат күтләләринә мүвафиг олан мәһсул күтләләри үчүн мәчму ичтимаи әмәйин мүхтәлиф вә кәмиййәтчә мүәййән күтләләри тәләб олунур. Өзлүйүндә айдындыр ки, ичтимаи әмәйи белә мүәййән пропорсияларда *бөлмәк лүзуму* ичтимаи истеһсалын *мүәййән формасы* илә әсла мәһв эдилә билмәз; *онун* ялныз *тәзаһүр* формасы дәйишилә биләр. Тәбиәт ганунлары үмумиййәтлә мәһв эдилә билмәз. Мүхтәлиф тарихи шәраитдән асылы олараг, бу ганунларын ялныз тәзаһүр этдийи *форма* дәйишилә биләр. Ичтимаи әмәйин әлагәси фәрди әмәк мәһсулларынын *хүсуси мүбадиләси* шәклиндә мөвчуд олдуғу бир ичтимаи гурулушда әмәйин бу пропорсионал бөлкүсүнүн тәзаһүр этдийи форма, — бу форма исә мәһз һәмин мәһсулларын *мүбадилә дәйәридир*.

Элмин вәзифәси мәһз ондан ибарәтдир ки, дәйәр ганунунун *нечә* тәзаһүр этдийини изаһ этсин; демәли, әкәр гануна зидд көрүнән бүтүн һадисәләри бирдән «изаһ этмәк» истәсәйдиләр, элмдән *әввәл* элм вермәк лазым кәләрди. Рикардонун да сәһви мәһз ондадыр ки, дәйәр һаггындакы биринчи фәслиндә, мүмкүн олан бүтүн категориялары *мә'лум* һесаб эдир, һалбуки, һәмин категориялар, онларын дәйәр гануна адэкват олдуғуну сүбут этмәк үчүн һәлә мүәййән эдилмәлидир.

Дикәр тәрәфдән, *нәзәриййәнин тарихи,* әлбәттә, Сизин дүзкүн олараг көстәрдийиниз кими, сүбут эдир ки, дәйәр нисбәтинин анлашылмасы *һәмишә эйни* олмушдур, анчаг даһа айдын вә я даһа думанлы олмуш, хәяллара даһа чох бүрүнмүш вә я элми чәһәтдән даһа чох мүәййән олмушдур. Тәфәккүр просеси өзү мүәййән шәраитдән ирәли кәлдийинә көрә, өзү *тәбии бир просес* олдуғуна көрә, һәгигәтән дәрк эдән тәфәккүр ялныз эйни ола биләр, анчаг инкишафын вә, хүсуси-

лә, тәфәккүр органы инкишафынын еткинлийиндән асылы олараг, өз дәрәчәси э'тибарилә фәргли ола биләр. Галанларынын һамысы чәфәнкиятдыр.

Вулгар игтисадчынын гәт'иййән һеч бир тәсәввүрү йохдур ки, һәгиги, күндәлик мүбадилә нисбәтләри вә дәйәр кәмиййәтләри *билаваситә эйни* ола *билмәз.* Буржуа чәмиййәтинин бүтүн маһиййәти мәһз ондадыр ки, бурада a priori истеһсалын һеч бир шүурлу ичтимаи тәнзими йохдур. Ағлабатан вә тәбии зәрури олан шей ялныз кортәбии тә'сир көстәрән орта бир шей кими тәзаһүр эдир. Вулгар игтисадчы исә күман эдир ки, дахили әлагәнин ашкара чыхарылмасына һадисәләрдә шейләрин башга чүр көрүнмәси фактыны тәкәббүрлә гаршы гоймагла бөйүк бир кәшф эдир. Һәм дә белә чыхыр ки, о, заһири чәһәт гаршысында сүрүнмәклә, заһири чәһәти сон чәһәт һесаб этмәклә фәхр эдир. Бәс онда үмумиййәтлә элм нәйә лазымдыр?

Лакин бунун архасында башга бир шей дә вардыр. Бир һалда ки, шейләрин әлагәси баша дүшүлмүшдүр, мөвчуд гайдаларын даими зәрурилийинә олан бүтүн нәзәри инам боша чыхыр, бунлар һәлә тәчрүбәдә дағылмаздан әввәл боша чыхыр. Демәли, бурада артыг һаким синифләр үчүн сөзсүз хейирли олан чәһәт мә'насыз бир долашыглығын әбәдиләшдирилмәсини тәләб эдир. Һәм дә сияси игтисадда үмумиййәтлә дүшүнмәйә ичазә верилмир — дейә, элмдә ловғаланан бөһтанчы бошбоғазлара бунун үчүн дейилсә, бәс нә үчүн һагг верирләр?

Лакин даһа бәсдир, тамамилә бәсдир. Һәр һалда характер бир чәһәтдир ки, бу буржуазия кешишләри нә гәдәр алчалмышлар: фәһләләр, һәтта фабрикантлар вә тачирләр мәним китабымы баша дүшмүш вә ону анлая билмишләр, бу *«алим* китабчылар» (!) исә шикайәтләнирләр ки, мән онларын зәкасындан һәддиндән артыг шей тәләб эдирәм.

Швейтсерин мәгаләсини тәкрар чап этмәйи мәсләһәт *көрмүрәм,* һәрчәнд онун гәзети үчүн Швейтсерин мәгаләси яхшы иди.

Сиз «Staatsanzeiger»-ин бир нечә нөмрәсини мәнә көндәрмәклә мәни чох миннәтдар эдәрсиниз.

Шнакенин адресини Сиз, йәгин, «Elberfelder Zeitung»-дан сорушуб өйрәнә биләрсиниз.

Сизин арвадыныза вә Френтсһенә сәмими салам.

Сизин *К. М.*

Ери кәлмишкән буну да дейим. Мәним китабым һаггында Дитскенин мәгаләсини алдым; бу мәгаләни Либкнехтә көндәрирәм.

100

МАРКС — ЭНКЕЛСƏ

26 август 1868-чи ил

... Үмуми Алмания фəһлə иттифагынын (августун 22—25-дə Һамбургда олачаг) гурултайына алдығым дə'вəтнамəни сəдр Швейтсер вə Алманиянын мүхтəлиф округларындан олан 20-дəн артыг фəһлə (иттифагын *идарə һеј'əти* үзвлəри) имзаламышдыр. Мəн өз чавабымда бу ахырынчы чəһəтлə һесаблашмалы олдум. Ораја кетмəкдəн имтина этмəјими Бејнəлхалг Фəһлə Чəмиййəти Мəркəзи Шурасынын ишлəри илə мəшғул олмағымла изаһ эдирəм вə шад олдуғуму билдирирəм ки, онларын гурултајынын *програмында* там сијаси азадлыг, иш күнүнə һəдд гојулмасы вə фəһлə синфинин бејнəлхалг əмəкдашлығы уғрунда тəшвигат кими мəсəлəлəр, јə'ни һəр бир «чидди» фəһлə һəрəкатынын башланғыч нөгтəлəри ирəли сүрүлүр. Башга сөзлə, мəн онлары *Лассал програмындан* имтина этдиклəринə көрə тəбрик эдирəм. Көрəк онлар баша дүшəчəклəрми ки, мəтлəб нəдəдир. Бүтүн лассалчылар күруһу ичəрисиндə еканə ағыллы адам олан Швејтсер шүбһəсиз ки, баша дүшəр. Лакин Швејтсер буну көстəрмəји лазым билəчəкми, јохса өзүнү билмəмəзлијə вурачаг, көрəрик.

Сəнин *К. М.*

101

МАРКС — Һ. ЭККАРИУСА вə Ф. ЛЕССНЕРƏ

10 сентјабр 1868-чи ил

Əзиз Эккариус вə Лесснер!

Һəр шејдəн əввəл Лесснерə онун узун вə мараглы мəктубу үчүн тəшəккүр эдирəм.

Сиз конгресин[1] бу һəфтəдəн артыг давам этмəсинə јол вермəмəлисиниз. Индијəдəк — Инкилтəрəдəн бəһс олундугда — һəлə һеч бир пəртлик олмамышдыр.

Əкəр белчикалылар вə франсызлар күндəлијə бир сыра јени мəсəлəлəр дахил этмəк үзəриндə јенə дə тə'кид этсəлəр, онлары баша салын ки, бу јарамаз, чүнки:

1) алманлар чох зəиф тəмсил олунмушлар, чүнки демəк

[1] I Интернасјоналын Брүссел конгресиндəн (6—13 сентјабр 1868-чи ил) бəһс олунур. *Ред.*

олар эйни заманда Алманияда онларын конгреслəри[1] топлашыр;

2) сечки һүгугу уғрунда кампания илə əлагəдар олараг Инкилтəрə демəк олар һеч тəмсил олунмамышдыр;

3) Исвечрə алманлары һəлə гəт'иййəн тəмсил олунмамышлар, чүнки онлар анчаг еничə гошулмушлар, чохдан мөвчуд олан бөлмəлəр исə Ҹеневрə тə'тилиндə өз вəсаитлəрини түкəтмишлəр;

4) инди мүбаһисəлəр биртəрəфли, анчаг франсыз дилиндə апарылыр;

5) бу сəбəбə көрə *үмуми нəзəри мəсəлəлəр һаггында гəт'-намəлəр* гəбул этмəкдəн чəкинмəк лазымдыр, чүнки бу анчаг, белчикалы вə франсыз олмаянлар тəрəфиндəн кəлəчəкдə протестлəрə сəбəб олар.

Тəбиидир ки, ҹамаат һəр шейдəн чох мүһарибə мəсəлəси илə марагланыр. Бу һалда узун-узады бəяннамəлəр вə курултулу ибарəлəр зəрəр вермəз. Бу мəсəлə һаггында гəбул эдилмəси лазым кəлəн гəт'намəдə садəҹə дейилмəлидир ки, фəһлə синфи һадисəлəрин кедишинə һəллэдиҹи тə'сир көстəрмəк үчүн һəлə кифайəт гəдəр тəшкил олунмамышдыр, лакин конгрес фəһлə синфинин адындан протест эдир вə мүһарибə тəшəббүсчүлəрини ифша эдир; Франса илə Алмания арасында мүһарибə һəр ики тəрəф үчүн фəлакəтли олдуғу кими бүтүн Авропа үчүн дə фəлакəтли олан гоншу мүһарибəсидир. Мүһарибəнин анчаг рус һөкумəтинə хейир верə билəҹəйи һаггында гейд, чəтин ки, ҹəнаб франсызлар вə белчикалылар тəрəфиндəн гəбул эдилсин.

Достум Беккерə салам сөйлəйин.

К. Маркс.

Əкəр гаршылыглы кредит мəсəлəси ортая чыхса, онда Эккариус садəҹə демəлидир ки, Прудон əһкамларынын Инкилтəрə, Алмания вə Бирлəшмиш Штатларын фəһлəлəринə һеч бир дəхли йохдур вə онлар кредит мəсəлəсини икинҹи дəрəҹəли бир мəсəлə һесаб эдирлəр.

Ҝонгресин гəт'намəлəри Лондон гəзетлəринə телеграфла билдирилмəлидир. Белəликлə, көзлəйин, биабыр олмаясыныз!

К. М.

[1] Лассалчы Үмуми Алмания фəһлə иттифагынын Берлин гурултайы вə Саксония фəһлə ҹəмиййəтлəринин Нүрнберг гурултайы; бу гурултай I Интернасйоналын принсиплəрини һəмин ҹəмиййəтлəрин програмында əсас көтүрмүшдүр. *Ред.*

102

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

10 октябр 1868-чи ил

...Сән ахырынчы дәфә бурада оларкән, 1844—1845-чи илләрдәки Ирландия торпаг мүнасибәтләри һаггында Абы китабы көрмүшдүн. Мән букинист дүканында тәсадүфи олараг «1867-чи ил Ирландия ичарә һүгугуна даир мә'рузә вә материаллар (Лордлар палатасы)» китабына раст кәлдим. Бу әсл тапылмыш бир шей иди. Чәнаб игтисадчылар торпаг рентасынын торпагдакы тәбии фәргләр үчүн верилән муздму, йохса садәчә торпаға гоюлан капитал үчүн верилән фаиз олдуғу һаггында халис әһкам характерли мүбаһисә апардыглары бир заманда бурада бизим гаршымызда белә бир мәсәлә үстүндә фермерлә лендлорд арасында әмәли бир өлүм-дирим мүбаризәси кедир ки, торпагдакы фәргләр үчүн верилән музддан *әлавә, һәмчинин* лендлорд тәрәфиндән дейил, ичарәдар тәрәфиндән торпаға гоюлан капиталын фаизи *нә дәрәчәдә* рентая дахил *олмалыдыр*. Анчаг бир-биринә зидд әһкамларын архасында кизләнән зиддиййәтли фактлары вә һәгиги антагонизмләри бу әһкамларын еринә гойдугда, сияси игтисады мүсбәт бир элмә чевирмәк олар.

Салам.

Сәнин *К. М.*

103

МАРКС — И.-Б. ШВЕЙТСЕРӘ

13 октябр 1868-чи ил

Һөрмәтли чәнаб!

Әкәр Сиз 15 сентябр тарихли мәктубунуза чаваб алмамышсынызса, бунун тагсыры мәним тәрәфимдән анлашылмазлыг олмасындадыр. Мән бу мәктубу белә баша дүшмүшдүм ки, Сиз өз «лайиһәләринизи» таныш олмаг үчүн мәнә көндәрмәк истәйирсиниз. Мән бунлары көзләйирдим. Лакин сонра Сизин конгресиниз олду, бундан сонра да мән (ишим һәддиндән чох олдуғундан) бу гәрара кәлдим ки, чаваб язмаг үчүн тәләсмәмәк олар. Интернасйоналын Алмания үзрә катиби олмаг э'тибарилә мән һәлә Сизин 8 октябр тарихли мәктубунузу алмамыш *дәфәләрлә сүлһә* чағырмышам. Мәнә (сүбут үчүн «Social-Demokrat»-дан парчалар көндәриб) чаваб вермишдиләр ки, Сиз өзүнүз *мүһарибә* гызышдырырсыныз.

Мән билдирдим ки, бу дуэлдә «гәрәзсиз һаким» ролу илә кифайәтләнмәлийәм...

...Һәр шейдән әввәл, лассалчылар иттифагына кәлдикдә, бу иттифаг иртиҹа дөврүндә тә'сис эдилмишди. Лассал Алманияда фәһлә һәрәкатыны он беш иллик гәфләт юхусундан сонра енидән оятмышдыр ки, бу да онун өлмәз хидмәти олараг галыр. Лакин о чох бөйүк сәһвләр этмишдир. О, һәмин дөврүн билаваситә шәраитинин тә'сири алтына һәддиндән чох дүшүрдү. О, кичик чыхыш нөгтәсини — Шултсе-Делич кими бир чыртдана нисбәтән өз экслийини, — өз тәшвигатында мәркәзи нөгтә этмишди: өз-өзүнә ярдымын эксинә олараг дөвләт ярдымы. Беләликлә о, франсыз *католик сосялизминин* башчысы *Буше* тәрәфиндән 1843-чү илдә Франсада һәгиги фәһлә һәрәкатына гаршы ирәли сүрүлән шүары енидән мейдана атды. Бу шүары узаг башы кечид васитәсиндән артыг бир шей һесаб этмәйәҹәк дәрәҹәдә ағыллы олан Лассал, бу шүара анҹаг онун (куя) билаваситә һәята кечириләбилмәси илә һагг газандыра биләрди. Бу мәгсәдлә о иддиа этмәли иди ки, һәмин шүар *яхын* кәләҹәкдә һәята кечириләбиләр. Беләликлә, «дөвләт» Пруссия дөвләтинә чеврилмишди, буна көрә дә о, Пруссия монархиясына, Пруссия иртиҹаына (феодал партиясына) вә һәтта клерикаллара күзәштә кетмәйә мәҹбур олмушду. О, ҹәмиййәтләрә дөвләт ярдымы һаггында Бүшенин шүарыны чартистләрин үмуми сечки һүгугу шүары илә бирләшдирмишди. О, Алманиядакы шәраитлә Инкилтәрәдәки шәраитин мүхтәлиф олдуғуну көрмәмишди. О, Франсада үмуми сечки һүгугу мәсәләсиндә Икинҹи империянын вердийи дәрсләри баша дүшмәмишди. Сонра о, күтләләрин бүтүн әзабларынын әлачы ҹибиндә олдуғуну иддиа эдән бир адам кими, лап әввәлдән өз тәшвигатына дини, сектант бир характер вермишди. Һәгигәтдә дә һәр бир секта динидир. Даһа сонра, һәр бир секта ярадан адам кими, о да *истәр Алманияда, истәрсә хариҹдә* әввәлки фәһлә һәрәкаты илә һәр бир тәбии әлагәни инкар эдирди. О, Прудонун сәһвини тәкрар эдирди, бу сәһв исә ондан ибарәт иди ки, о өз тәшвигаты үчүн синфи һәрәкатын һәгиги үнсүрләриндә реал әсас ахтармырды, бу һәрәкатын кедишини нә исә мүәййән бир доктринаҹы ресепти илә йөнәлтмәк истәйирди.

Инди мәним вахты кечәндән сонра дедикләримин чох һиссәсини мән Лассала габагҹадан, 1862-ҹи илдә Лондона кәлиб мәни өзү илә бирликдә ени һәрәката башчылыг этмәйә дә'вәт этдийи заман демишдим.

Сектант һәрәкатла синфи һәрәкат арасындакы экслийин нәдән ибарәт олдуғуну Сиз өз тәҹрүбәниздә билдиниз. Секта үчүн онун варлығынын мә'насы вә шәрәф мәсәләси онунла синфи һәрәкат арасында нә кими *үмуми ҹәһәт* олмасында

дейил, ону бу һәрәкатдан *фәргләндирән хүсуси бир тилсимдәдир.* Буна көрә дә Сиз һәмкарлар иттифаглары тә'сис этмәк үчүн Һамбургда гурултай чағырмағы тәклиф этдикдә, сектант мүгавимәтини анчаг президентликдән имтина этмәк һәдәнизләгыра билдиниз. Бундан әлавә, Сиз санки ики ерә бөлүнмәйә мәчбур олуб демишдиниз ки, бир һалда сектанын башчысы кими, дикәр һалда исә синфи һәрәкатын нүмайәндәси кими һәрәкәт эдирсиниз.

Үмуми Алмания фәһлә иттифагынын бурахылмасы Сизә *тарихи* бир әсас верирди ки, ирәлийә доғру бөйүк бир аддым атыб билдирәсиниз, лазым кәләрсә, сүбут эдәсиниз ки, инди ени инкишаф мәрһәләси башланмышдыр, сектант һәрәкаты синфи һәрәкат ичәрисиндә әритмәк вә һәр чүр сектантлығы сон гоймаг вахты етишмишдир. Сектада олан һәгиги шейи исә, һәмин секта, бүтүн әввәлки фәһлә секталары кими, үмуми һәрәкаты зәнкинләшдирән бир үнсүр олараг бу һәрәката дахил эдә биләрди. Бунун әвәзиндә Сиз әслиндә синфи һәрәкатдан тәләб этдиниз ки, бу һәрәкат айрыча бир сектант һәрәката табе олсун. Сизин әлейһдарларыныз бурадан белә бир нәтичә чыхардылар ки, Сиз һөкмән «өз фәһлә һәрәкатынызы» сахламаг истәйирсиниз.

Берлин конгресинә кәлдикдә, һәр шейдән әввәл, тәләсмәйә эһтияч йох иди, чүнки коалисиялар һаггында ганун һәлә кечмәмишдир. Буна көрә дә Сиз лассалчы даирәләриндән *кәнардакы* лидерләрлә разылыға кәлиб онларла бирликдә план һазырламалы вә конгрес чағырмалы идиниз. Бунун әвәзиндә Сиз онлары анчаг белә бир алтернатив гаршысында гойдунуз ки, я *Сизә* гошулсунлар, я да *Сизин әлейһинизә* кетсинләр. Конгресин өзү Һамбург конгресинин анчаг кениш бир нәшри олду.

Низамнамә лайиһәсинә кәлдикдә, мән ону принсип чәһәтдән сәһв бир лайиһә һесаб эдирәм, һәмкарлар иттифаглары саһәсиндә исә, зәннимчә, һәр һансы мүасиримә нисбәтән мәним тәчрүбәм даһа чохдур. Тәфәррүата кечмәдән анчаг буну гейд эдим ки, *мәркәзиййәт* әсасында гурулан тәшкилат кизли чәмиййәтләр вә сектант һәрәкатлар үчүн ярарлыдыр, лакин һәмкарлар иттифагларынын маһиййәтинә зиддир. Белә бир тәшкилат һәтта мүмкүн олсайды да, — мән исә дейирәм ки, бу әсла мүмкүн дейилдир, — арзу эдилмәзди, хүсусилә Алманияда арзу эдилмәзди, чүнки бурада фәһлә ушаг яшларындан э'тибарән бүрократик низам шәраитиндә яшайыр, нүфузлу адамлара, бөйүкләрә инаныр вә бурада ону һәр шейдән әввәл *мүстәгиллийә алышдырмаг* лазымдыр.

Лакин Сизин планыныз башга чәһәтләрдән дә әмәли бир план дейилдир. «Иттифагда» мүхтәлиф мәншәли үч мүстәгил

башчылыг әмәлә кәлир: 1) *һәмкарлар иттифаглары* тәрәфиндән сечилән *комитә*; 2) *үмуми сәсвермә* илә сечилән (бу һалда тамамилә лүзумсуз бир шәхс олан) *сәдр;* 3) *ерли тәшкилатлар* тәрәфиндән сечилән конгрес. Беләликлә, һәр ердә зиддиййәт вардыр вә бу да куя «һәрәкәтин сүр'әтли олмасына» көмәк этмәлидир. (Бейнәлхалг Фәһлә Ҹәмиййәтинин низамнамәсиндә дә Ҹәмиййәтин сәдри вардыр. Лакин әслиндә онун еканә вәзифәси Баш Шуранын иҹласларында сәдрлик этмәкдән ибарәтдир. 1866-чы илдә өз өһдәмә көтүрмәк истәмәдиййим бу вәзифә мәним тәклифимлә 1867-чи илдә тамамилә ләғв эдилмиш вә сәдрлик эдәнлә әвәз олунмушдур ки, бу да Баш Шуранын һәфтәдә бир дәфә кечирилән һәр иҹласында сечилир. *Тред-юнионларын Лондон шурасында* да анҹаг сәдрлик эдән вардыр. Орада даими вәзифәли шәхс анҹаг *катибдир,* чүнки о ҹари әмәли ишлә мәшғул олур.) Лассал 1852-чи ил Франса конститусиясындан «үмуми сәсвермә илә сечилән» сөзләрини көтүрмәклә бөйүк сәһв этмишдир. Бу, хүсусилә һәмкарлар һәрәкаты үчүн ярамаз! Һәмкарлар һәрәкаты башлыҹа олараг пул мәсәләләри этрафында доланыр вә Сиз тезликлә йәгин эдәрсиниз ки, бурада һәр бир диктаторлуғун сону чатыр.

Һәм дә тәшкилатын нә кими сәһвләри олса да, бунлары ағыллы бир әмәли ишлә, бәлкә дә, аз-чох арадан галдырмаг мүмкүн олду. Интернасионалын катиби олмаг э'тибарилә мән Сизинлә, билаваситә Интернасионала гошулмуш Нүрнберг чохлуғу арасында васитәчи олмаға, — лакин, әлбәттә, ағлабатан шәртләрлә, — һазырам. Лейпсигә[1] дә эйни сөзләри язмышам. Сизин вәзиййәтинизин чәтинликләринә көз юммурам вә унутмурам ки, бизим һәр биримизин һәрәкәти өз ирадәмиздән даһа чох, шәраитдән асылыдыр.

Сизә һәр һалда гәрәзсиз олмағы вә'д эдирәм — бу мәним вәзифәмдир. Лакин, дикәр тәрәфдән Сизә вә'д эдә билмәрәм ки, вахтилә прудончу янлыш фикирләр һаггында этдиййим кими, фәһлә һәрәкатынын мәнафеи үчүн тамамилә зәрури һесаб эдәҹәйим заман лассалчы янлыш фикирләри дә мәтбуатда *хүсуси бир шәхс* кими ачыг тәнгид этмәйәҹәйәм.

Сизә ән көзәл дуйғулар бәслədиййимә шәхсән Сизи әмин эдир вә Сизә садиг галдығымы билдирирәм.

К. М.

---

[1] В. Либкнехтә. *Ред.*

104

ЭНКЕЛС — МАРКСА

6 ноябр 1868-чи ил

Әзиз Мавр!

Эйхһофу вә Дитскенин әлязмасыны гайтарырам. Бу әлязмасыны әл-аягдан *узаг* бир ерә гоймушдум ки, эви силиб тәмизләйән заман итмәсин, буна көрә дә ону тамамилә унутмушдум.

Бу шей һаггында тамамилә гәт'и бир фикир сөйләмәк чәтиндир; бу адам анаданкәлмә философ дейилдир, һәм дә ярыя гәдәр өзү тәһсил алмыш бир адамдыр. Онун мәнбәләринин бир һиссәсини (мәсәлән, Фейербах, сәнин китабын вә тәбиәт элмләринә даир популяр китабчалар) ишләтдийи терминләрә көрә дәрһал мүәййән этмәк мүмкүндүр; лакин онун бундан әлавә нә охудуғуну сөйләмәк чәтиндир. Терминолокия, әлбәттә, һәлә чох долашыгдыр вә буна көрә дә кифайәт гәдәр айдынлыг йохдур, башга шәкилдә ифадәләрлә тез-тез тәкрарлара тәсадүф эдилир. Диалектика да вардыр, лакин рабитәли шәкилдә олмагдан даһа чох, айры-айры әламәтләр шәклиндәдир. Фикри шей олмаг э'тибарилә өзүндә шейин тәсвири чох яхшы вә һәтта даһиянә оларды, бу шәртлә ки, *онун өзүнүн* буну дүшүндүйүнә *әмин олмаг* мүмкүн олайды. Онун әсәриндә итиағыллы чәһәтләр чохдур вә, граматик нөгсанларына бахмаяраг, хейли үслуб исте'дады көрүнүр. Үмумиййәтлә десәк, онун көзәл инстинкти вардыр, зира бу гәдәр аз элми һазырлығы олдуғу һалда, белә дүзкүн нәтичәләр әлдә этмишдир[1]...

105

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

7 ноябр 1868-чи ил

...Боркһейм кечмиш аграр мүнасибәтләринин дағылмасы һаггында русча бир әсәрдән башлыча ерләри мәним үчүн тәрчүмә эдир, һәмчинин мәнә бу мәсәлә һаггында рус Шедо-Фер-

[1] Энкелсин гейдләри И. Дитскенин «Тәфәккүр габилиййәти» һаггында әлязмасына аиддир; бу әлязмасыны Маркс Энкелсә көндәрмишди ки, бу барәдә өз рә'йини билдирсин. Маркс Кукелмана 1868-чи ил 5 декабр тарихли мәктубунда бу әсәр һаггында язмышды: «Дитскен «Тәфәккүр габилиййәти» һаггында әлязмасынын бир парчасыны чохдан мәнә көндәрмишдир; анлайышлардакы бә'зи долашыглыға вә чох тез-тез тәсадүф эдилән тәкрарлара бахмаяраг, бунда чохлу көзәл вә фәһләнин мүстәгил дүшүнчәси мәһсулу олмаг э'тибарилә һейрәтә лайиг фикирләр вардыр». *Ред.*

ротинин франсызча китабчасыны вермишдир. Бу адам — үмумиййәтлә сон дәрәчә сәтһи бир адамдыр — чох сәһв олараг иддиа эдир ки, рус ичмаы анчаг кәндлиләрин торпагдан чыхыб кетмәсинин гадаған эдилмәси нәтичәсиндә мейдана кәлмишдир. Бу ичмада гәт'и сурәтдә һәр шей, һәтта *ән кичик шейләр дә, ибтидаи керман* ичмаынын эйнидир. Русларда специфик чәһәт (лакин буна *һинду ичмаларынын бир һиссәсиндә* дә — Пәнчабда дейил, чәнубда тәсадүф эдилир), әввәлән, ичмаы идарә ишинин *демократик* дейил, *патриархал* характеридир вә, икинчиси, дөвләт веркиләринин өдәнилмәсиндә вә и. а. *эллик зәманәтдир.* Икинчи маддәдән белә бир нәтичә чыхыр ки, рус кәндлиси нә гәдәр чох чалышган олурса, дөвләт ону бир о гәдәр чох истисмар эдир, тәкчә верки формасында дейил, һабелә натурал мүкәлләфиййәтләр формасында, гошунлар, дөвләт кур'ерләри даим бир ердән башга ерә кедәркән вә и. а. кәндлинин ат вә с. вермәси шәклиндә истисмар эдир. Лакин бүтүн бу ийрәнч шейләр дағылыб кетмәк йолундадыр.

Дитскенин тәдгигатыны — Фейербахын вә и. а. тә'сири, бир сөзлә, онун мәнбәләри өзүнү көстәрдийи ерләрдән башга, — тамамилә мүстәгил бир әсәр һесаб эдирәм. Галан чәһәтләрдән мән сәнин дедикләринин һамысына шәрикәм. Тәкрарлар һаггында мән она бир нечә сөз дейәрәм. Онун үчүн чох писдир ки, мәһз Һекели *өйрәнмәмишдир...*

1869-чу ил

106

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

3 март 1869-чу ил

...Франсада чох мараглы бир һәрәкат баш вермәкдәдир.

Парислиләр гаршыдакы ени ингилаби мүбаризәйә һазырлашмаг үчүн өзләринин бу яхынлардакы ингилаби кечмишләрини енидән этрафлы сурәтдә өйрәнмәйә башлайырлар. Әввәлчә *империянын әмәлә кәлмәси* — декабр дөвләт чеврилиши. Алманияда иртича 1848—1849-чу илләр һаггындакы хатирәләри тамамилә бейинләрдән чыхара билдийи кими, бу чеврилиш дә тамамилә унудулмушду.

Буна көрә дә дөвләт чеврилиши һаггында Тенонун китаблары[1] Парисдә вә эяләтдә сон дәрәчә диггәти чәлб этди вә гыса бир мүддәтдә он дәфә нәшр эдилди. Онда һәмин дөвр һаггында дүжүнләрлә башга китаблар чыхмаға башлады. Бу әсл бир гызғынлыг дөврү иди, буна көрә дә китаб сатанларын бу зәмин үзәриндә эһтикары мейдана кәлди.

Бу әсәрләр *мухалифәт* тәрәфиндән язылырды — мәсәлән, Тено «Siècle»-ин әмәкдашыдыр (мән бизим әсри дейил, либерал буржуа гәзетини нәзәрдә тутурам)[2]. Рәсми мухалифәтә мәнсуб олан бүтүн либерал вә гейри-либерал әчлафлар бу һәрәкаты һимайә эдирләр. Республикачы демократия да — мәсәлән, кечмишдә Ледрү-Ролленин адютанты олуб инди республикачы патриарх олараг Парисдә «Réveil»-и редактә эдән *Делеклүз* кими адамлар да һәмин һәрәката бу чүр мүнасибәт бәсләйирләр.

---

[1] Луи Бонапартын дөвләт чеврилиши һаггында Э. Тенонун «Парис 1851-чи илин декабрында» вә «Әяләт 1851-чи илин декабрында» китаблары. *Ред.*

[2] Орикиналда чинас вардыр: ««Siècle»-ин әмәкдашы» сөзләрини Маркс франсызча язмышдыр: «homme du Siècle», бу да һәрфиййән «әсрин адамы» демәкдир. *Ред.*

Индийәдәк һамы — бонапартчылардан башга һамы — сонрадан эдилән бу ифшалардан вә я, даһа доғрусу, кечмишин хатирәләриндән зөвг алырды.

Лакин сонра медалын тәрс үзү ашкара чыхды.

Әввәлчә Франса һөкумәти өзү хаин Ипполит Қастил васитәсилә «1848-чи илин июн гәтлләри» әсәрини дәрч этдирди. Бу, Т'ер, Фаллу, Мари, Жүл Фавр, Жүл Симон, Пелтан вә с. ҹәнаблар үчүн, бир сөзлә, Франсада «Либераллар иттифагы» дейилән иттифагын башчылары үчүн юмруг зәрбәси иди. Либерал башчылар яхынлардакы сечкиләрдән фырылдагчылыгла истифадә этмәк истәйирләр. Қөһнә алчаг көпәкләр!

Сонра сосялист партиясынын нөвбәси чатды; бу партия мүхалифәти вә көһнә бичимли республикачы демократлары «ифша этмәйә» башлады.

Бурая һәмчинин бунлар да аиддир: *Верморел,* «1848-чи ил хадимләри» вә «Мүхалифәт».

Верморел прудончудур.

Нәһайәт, мәтбуатда бланкистләр дә чыхыш этдиләр, мәсәлән, *Г. Тридон:* «Жиронда вә жирондистләр».

Инди будур, э'ҹазкар тарихин бүтүн газаны гайнайыб дашыр.

Бир заман *биздә* дә иш кәлиб буна чатаҹагдыр!

Бу да Сизин үчүн франсыз полисинин нә гәдәр яхшы хәбәрдар олмасына даир материал.

Мән гызымла көрүшмәк үчүн кәлән һәфтәнин әввәлләриндә Парисә кетмәйә һазырлашырдым.

Кечән шәнбә күнү полис акенти Лафаргын янына кәлиб сорушур ки, ҹ. Маркс кәлиб чыхмамышдырмы. Куя мәнә аид тапшырығы вармыш. — Демәк, хәбәрдар этмишләр!

Сизин әзиз арвадыныза вә Френтсһенә сәмими салам.

Тенке ханым нечәдир?

Сизин *К. М.*

107

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

5 март 1869-чу ил

Әзиз Фред!

Әлавә эдилән сәнәд *дүнән* алынмышдыр (һәрчәнд үзәриндә 27 феврал язылмышдыр)[1]. Ону охуян кими кери гайтар,

[1] Бакунинчи Сосялист демократиясы алянсы Мәркәзи комитәсинин мәктубу. Алянс Интернасйонала гәбул эдилмәйә чалышараг, Алянсын програм принсипләрини Баш Шуранын гәбул этмәси шәртилә, өз мүстәгил тәшкилатындан әл чәкмәйә һазыр олдуғуну билдирирди. *Ред.*

чүнки яхын чәршәнбә ахшамы кәрәк бу барәдә Шурая мә'лумат верәм. «Алянсдан» олан ҹәнаблар бу әсәри гурашдырмаг үчүн аз вахт сәрф этмәмишләр.

Онлар Франса, Испания вә Италияда өзләринин «сайсыз-һесабсыз дәстәләрини» өзләри үчүн сахласайдылар, бизим үчүн әслиндә хейли хош оларды.

Бакунин белә дүшүнүр: әкәр биз онун «радикал програмыны» бәйәнсәк, о һәмин програмы аләмә яя биләр вә беләликлә дә бизи мүәййән дәрәҹәйә гәдәр һөрмәтдән сала биләр. Әкәр биз бунун әлейһинә олсаг, онда бизи әксингилабчы адландырыб бәднам эдәрләр. Бундан әлавә, әкәр биз Алянсы гәбул этсәк, онда Бакунин чалышар ки, Базел конгресиндә һәр ҹүр әҹлаф үнсүрләр она тәрәфдар чыхсынлар.

Мәним фикримҹә, белә ҹаваб верилмәлидир.

Низамнамәнин 1-чи §-на әсасән, «эйни бир мәгсәдә, йә'ни *фәһлә синфинин* мүдафиәсинә, инкишафына вә *там азадлығына* чалышан» һәр бир фәһлә ҹәмиййәтинә йол верилир.

Эйни бир өлкә фәһләләринин мүхтәлиф тәбәгәләринин, һабелә мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә синфинин инкишаф дәрәҹәси, әлбәттә, чох мүхтәлиф олдуғуна көрә, һәгиги һәрәкат да лабүд сурәтдә сон дәрәҹә мүхтәлиф нәзәри формаларда ифадә олунур.

Бейнәлхалг Фәһлә Ҹәмиййәтинин яратдығы һәрәкәт бирлийи, бүтүн өлкәләрдәки бөлмәләрин мүхтәлиф органлары васитәсилә эдилән фикир мүбадиләси, нәһайәт, үмуми конгресләрдә билаваситә мүзакирә тәдриҹән үмуми фәһлә һәрәкаты үчүн үмуми нәзәри програм да ярадаҹагдыр.

Буна көрә дә, «Алянсын» програмына кәлдикдә, Баш Шуранын ону тәнгиди сурәтдә тәһлил этмәсинә эһтияҹ йохдур. Бу програмын фәһлә һәрәкатыны элми ҹәһәтдән долғун вә дүзкүн ифадә эдиб этмәдиййини Баш Шуранын тәдгиг этмәси лазым кәлмир. Баш Шура анҹаг буну айдынлашдырмалыдыр ки, һәмин програмын *үмуми мейли* Бейнәлхалг Фәһлә Ҹәмиййәтинин үмуми мейлинә — фәһлә синфинин там азадлығына зидд дейилдирми!

Бу ирад програмын анҹаг бир ҹүмләсинә, 2-чи §-ына аид ола биләр: «Алянс һәр шейдән әввәл *синифләрин* сияси, игтисади вә иҹтимаи ҹәһәтдән бәрабәрләшмәсинә чалышыр». Әкәр «синифләрин бәрабәрләшмәси» ифадәси һәрфиййән шәрһ эдилсә, бу, буржуа сосялистләринин тәблиғ этдийи вә бурада башга сөзләрлә ифадә эдилән «капиталла әмәк арасында аһәнкдарлыг» фикриндән башга бир шей дейилдир. Мәнтиги сурәтдә мүмкүн олмаян «синифләрин бәрабәрләшмәси» дейил, тарихән лабүд олан «синифләрин мәһв эдилмәси» Бейнәлхалг Фәһлә Ҹәмиййәтинин сон мәгсәдини тәшкил эдир. Лакин програмда бу ҹүмләнин язылдығы конкрет мәтндән белә бир

нәтичә чыхыр ки, бу чүмлә садәчә янлыш кетмишдир. Буна көрә дә Баш Шура бирчә дәгигә дә шүбһә этмир ки, чох чидди анлашылмазлыглара сәбәб ола биләчәк бу чүмлә програмдан чыхарылачагдыр.

Белә фәрз эдилдикдә, Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинин принсипләринә көрә, һәр бир бөлмәйә һәвалә олунур ки, өз програмы үчүн өзү мәс'улиййәт дашысын. Беләликлә, «Алянс» бөлмәләрини Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинин бөлмәләринә чевирмәк үчүн манечилик йохдур.

Бу чеврилмә баш вердикдә, низамнамәйә әсасән, ени дахил олмуш бөлмәләрин сияһиси дәрһал Баш Шурая көндәрилмәли, бурада өлкә, ер вә үзвләрин сайы көстәрилмәлидир.

Бу ахырынчы маддә — онларын дәстәләринин сайы — һәмин чәнаблара хүсусилә хош кәлмәйәчәкдир. Мәктубу кери гайтараркән яз көрүм бу чаваб лайиһәмә нә кими дәйишикликләр дахил этмәк истәрдин...

108

ЭНКЕЛС — Л. КУКЕЛМАНА

10 июл 1869-чу ил

...Лассалчылар сектасынын позулмасы вә, дикәр тәрәфдән, Саксония вә Чәнуби Алмания фәһләләринин «Халг партиясы табелиййиндән азад олмасы — ени әсл алман фәһлә партиясы яратмаг үчүн ики әсас шәрт бундан ибарәтдир. Лассалчылар өзләри өз ишләрини битирмәйә чәһд эдиб бир-бирләринин боғазыны дидәрләр, лакин Либкнехтин мүнтәзәм сурәтдә фәһләләрин бейнинә еритдийи мәһдуд Чәнуби Алмания республикачы-мешшан бахышларындан яха гуртармаг хейли чәтиндир. Тәкчә белә бир ахмаглыг нәйә дәймәз ки, өз гәзетин[1] үзәриндә язасан: Халг партиясынын органы, йә'ни Чәнуби Алмания мешшанларынын органы! Әкәр Бебелин азачыг бир нәзәри тәһсили олсайды, гәт'иййән белә бир шей олмазды, — о мәнә чох ишкүзар бир адам кими көрүнүр, амма онун бирчә бу нөгсаны вардыр. Бу тәрәфдән дә һәлә Либкнехт тәләб эдир ки, биз Швейтсерә гаршы ачыгча онун вә Халг партиясынын тәрәфини сахлаяг! Һалбуки өзлүйүндә айдындыр ки, 1) һәр һалда бир фәһлә сектасы олан швейтсерчи лассалчылар илә арамыздакы үмуми чәһәтә нисбәтән, бир буржуа партиясы олан Халг партиясы илә арамыздакы үмуми чәһәт даһа аздыр вә 2) Маркс Бейнәл-

[1] 1868—1869-чу илләрдә Лейптсигдә В. Либкнехтин редакторлуғу илә чыхан «Demokratisches Wochenblatt» гәзети нәзәрдә тутулур. *Ред.*

халг Фәһлә Ҹәмиййәтинин Алмания катиби олдуғуна көрә кифайәт гәдәр фәһләнин өз рәһбәри кими ирәли сүрүб парламентә сечдийи *һәр бир* башчыя лазыми диггәтлә янашмаға *борҹлудур...*

109
МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

10 август 1869-чу ил

...Вилһелмин (*Берлиндә* сөйләдийи) нитгинин әлавәдә чап эдилән һиссәси, ичәрисиндә ахмаг шейләр олдуғуна бахмаяраг, онун мәсәләни шүбһәсиз бир мәһарәтлә ирәли сүрмәйи бачардығыны көстәрир. Һәм дә бу чох гәрибәдир! Рейхстагдан *анҹаг тәшвигат үчүн бир васитә* кими истифадә этмәк мүмкүн олдуғуна *көрә,* орада *һеч бир заман* ағыллы вә фәһләләрин мәнафеинә билаваситә аид олан бир шей уғрунда *тәшвигат апармаг* лазым дейилдир! Доғрудан да гочаг Вилһелмин бу хәялы чох көзәлдир ки, әкәр Бисмарк фәһләпәрәст нитгләри «севирсә», *фәһләләрин хейринә олан һәгиги тәдбирләрә* зидд олмаяҹагдыр! Буна Бруно Бауэр белә дейәрди ки, «әлә бил» ч. Вакенер рейхстагда нәзәри ҹәһәтдән фабрик ганунверичилийи *ләһинә* данышмыр, *тәҹрүбәдә* исә бунун әлейһинәдир, «чүнки Пруссия шәраитиндә бу ганунверичилик файдасыз оларды»! «Әлә бил» ч. Бисмарк, фәһләләр үчүн бир иш көрмәйи һәгигәтән истәсәйди вә буну *бачарсайды, Пруссиянын өзүндә* мөвҹуд олан ганунларын *еринә етирилмәсинә* наил ола билмәзди! Әлә тәкчә она көрә ки, бу, *Пруссияда* ола биләрди, либерал «Саксония» вә и. а. онун кими һәрәкәт этмәйә *мәҹбур* оларды. Вилһелм баша дүшмүр ки, индики һөкумәтләр, фәһләләрә ярынмаг истәсәләр дә, чох яхшы билирләр ки, онларын еканә даяғы буржуазиядыр, буна көрә дә онлар буржуазияны фәһләпәрәст ибарәләрлә горхуда биләрләр, лакин ишдә һеч бир заман онун әлейһинә һәрәкәт эдә *билмәзләр.*

Бу һейван кәләчәк *«д е м о к р а т и я дөвләтинә»* инаныр! Һәм дә бу заман каһ конститусиялы Инкилтәрә, каһ буржуа Бирләшмиш Штатлары, каһ да языг Исвечрә хәяла кәтирилир. *«Онун»* ингилаби сиясәт һаггында азачыг да тәсәввүрү йохдур. Демократиянын иш бачарығыны сүбут этмәк үчүн шваб Майерин[1] ардынча онун кәтирдийи мисал Калифорния дәмир

---

[1] Майерин редакторлуғу илә чыхан «Demokratische Korrespondenz»-дә Сакит Океан дәмир йолу чәкилмәси илә әлагәдар олараг Америка буржуа республикасыны тә'рифләйән мәгаләләр дәрч эдилмишди. *Ред.*

йолудур. Лакин бу дәмир йолу онун сайәсиндә чәкилмишдир ки, буржуалар өзләри «халг торпағынын» чох бөйүк бир һиссәсини конгрес васитәсилә өзләринә *бағышламышдылар,* демәли, бу торпағы фәһләләрдән *мүсадирә етмишдиләр,* онлар әмәк һаггыны ашағы салмаг үчүн Чин кулиләри кәтирмишдиләр вә, нәһайәт, онлар ени бир будаг — «малиййә аристократиясы» яратмышдылар...

110

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

30 октябр 1869-чу ил

...Кеггын вә Бонһорстун мәктубларыны тамамилә баша дүшмәк үчүн сән билмәлисән ки, Исвечрә, Австрия вә Алманияда фәһләләрин лассалчылығын тә'сири алтына дүшән һиссәси (вә я, даһа доғрусу, онларын нүмайәндәләри) *торпаг мүлкиййәти* һаггында Базел конгресинин гәрары мүнасибәтилә һай-күй салырлар[1].

Шваб Майерин вә Халг партиясыны севмәйиб Майерә тәрәфдар оланларын улашмасына Вилһелмин вә компаниясынын чаваб верәркән көстәрдийи (вә ағыллы Швейтсерин истифадә етдийи) ахмаглыг вә гәт'иййәтсизлик лап биабырчыдыр. Индийәдәк бу эшшәкләрдән һеч биринин ағлына кәлмәмишдир ки, либерал һай-күйчүләрдән сорушсун: мәкәр Алманияда, хырда кәндли мүлкиййәти илә янашы олараг, вахты кечән феодал тәсәррүфатынын зәмини олмаг э'тибарилә ири торпаг мүлкиййәти йохдурму, мәкәр һеч олмазса мүасир дөвләти мәһв етмәк үчүн ингилаб заманы бу ири торпаг мүлкиййәтини арадан галдырмаг лазым дейилдирми вә мәкәр буну 1789-чу илин көһнәлмиш үсулу илә етмәк мүмкүндүрмү? Әлбәттә йох. Бу эшшәкләр шваб Майерә инанырлар ки, торпаг мәсәләси анчаг Инкилтәрә үчүн билаваситә әмәли мараг тәшкил едир!

Базел конгресинин нәтичәләриндән бири «*Торпаг вә әмәк чәмиййәтинин*»[2] тәшкили һесаб едилмәлидир (бу чәмиййәт

---

[1] I Интернасионалын Базел конгресинин (6—11 сентябр 1869-чу ил) гәт'намәсиндә дейилирди ки, «чәмиййәтин торпаг үзәриндәки хүсуси мүлкиййәти арадан галдырмаг вә ону ичтимаи мүлкиййәтә чевирмәк һүгугу вардыр» вә «ону ичтимаи мүлкиййәтә чевирмәк бир зәрурәтдир» *Ред.*

[2] Инкилтәрәдә «Торпаг вә әмәк чәмиййәти» ашағыдакы тәләбләри ирәли сүрүрдү: торпағын миллиләшдирилмәси, мүтәрәгги мүстәгим кәлир веркиси, иш күнүнүн гысалдылмасы, умуми сечки һүгугу вә с. Чәмиййәтин комитәсинә Интернасионал Баш Шурасынын 10 үзвү дахил олмушду. *Ред.*

билаваситә Баш Шура тәрәфиндән ярадылмышдыр). Бу она доғру апарыр ки, буржуазияя гаршы фәһлә партиясы тамамилә мүстәгил олур, һәм дә башланғыч нөгтә торпағын миллиләшдирилмәсидир. Эккариус һәгиги катиб тә'йин эдилмишдир (фәхри катиб олан Бун илә янашы) вә бунун үчүн мааш алачагдыр.

Баш Шура мәнә тапшырмышдыр ки, Ирландия дустагларынын хейринә кечән базар күнү кечирилмиш нүмайиш мүнасибәтилә инкилис фәһлә синфинә мүрачиәтлә бир-ики сөз язым. Инди чох мәшғул олдуғума көрә, буна һеч дә мейлим йохдур, лакин иш көрүлмәлидир. Лондон гәзетләриндә нүмайиш тамамилә янлыш тәсвир эдилмишдир. Бу чох көзәл бир нүмайиш иди.

Миссис Лиззийә, һабелә базар күнү кәлән гонаглара ән яхшы арзулар.

Сәнин *К. М.*

111

ЭНКЕЛС — МАРКСА

1 ноябр 1869-чу ил

Әзиз Мавр!

Торпаг мүлкиййәти һаггындакы гәт'намә доғрудан да мө'чүзәләр яратды. Лассал өз тәшвигатына башладығы замандан бәри илк дәфә олараг, һәмин гәт'намә Алманияда һейвәрәләри дүшүнмәйә мәчбур эдир ки, бу да индийә гәдәр тамамилә кәрәксиз һесаб эдилирди. Бу, Бонһорстун мәктубундан айдын көрүнүр. Мәктуб үмумиййәтлә хошума кәлди: мәктубдакы назгәмзәйә вә мә'рифәтин аз олдуғуна бахмараг, бурада нә исә сағлам бир халг юмору вардыр, һәм дә ипотекләр мәсәләсиндә о лап әсл мәтләбә тохунмушдур. Һәм дә адамлар ири торпаг мүлкиййәти кими башлыча мәсәләдән әлавә, буну да унудурлар ки, мүхтәлиф кәндлиләр вардыр: 1) ичарәдар кәндли вардыр ки, торпағын дөвләтә вә я ири торпаг саһибинә мәхсус олмасынын онун үчүн фәрги йохдур; 2) мүлкиййәтчи кәндли вардыр; әввәлән, ири кәндли вардыр ки, күнәмуздчуну вә муздуру онун мүртәче тәбиәтинә гаршы галдырмаг лазымдыр; икинчиси, орта кәндлиләр вардыр ки, бунлар да иртичачы олачаглар вә бунларын сайы о гәдәр дә чох дейилдир; үчүнчүсү, борча дүшмүш хырда кәндли вардыр ки, ону ипотек сайәсиндә чәлб этмәк олар. Һәм дә демәк олар ки, *хырда* торпаг мүлкиййәти мәсәләсини галдырмаг һәләлик пролетариатын хейринә дейилдир...

112

МАРКС — ЭНКЕЛСƏ

26 нојабр 1869-чу ил

Əзиз Фред!

Бу һəфтə өзүмү о гəдəр дə јахшы һисс етмəмишəм, голум да һəлə лап јахшылашмамышдыр. Буна көрə дə Кəри һаггындакы јазыларын үчүн индијəдəк сəнə тəшəккүр едə билмəмишəм; Кəринин китабыны да дүнəн алдым.

Мəн һəлə Рикардонун рента нəзəријјəсинə тамамилə шəрик олдуғум заман Прудон əлејһинə өз китабчамда көстəрмишдим ки, һəтта онун (Рикардонун) нөгтеји-нəзəринчə, бу нəзəријјəдə дүзкүн олмајан чəһəт һансыдыр.

«Рикардо буржуа истеһсалыны рентанын мөвчуд олмасы үчүн зəрури шəрт кими көтүрдүјү һалда, рента анлајышыны бүтүн заманлар вə халгларын торпаг мүлкијјəтинə тəтбиг едир. Бу, буржуа истеһсалы мүнасибəтлəрини əбəди категоријалар шəклиндə тəсəввүр едəн бүтүн игтисадчыларын үмуми сəһвидир». Ч-б Прудон, əлбəттə, дəрһал Рикардо нəзəријјəсини бəрабəрлијин мə'нəви ифадəсинə чевирмиш вə буна көрə дə рентаны Рикардонун тə'риф вериб дедији кими «бир-биринə əкс тəрəфлəрдəн мүлкијјəтчилəр вə фермерлəрин... јүксəк мəгсəд хатиринə јаратдыглары чох бөјүк бир *кадастр»* һесаб етмишдир. «Белə бир кадастрын сон нəтичəси торпаг саһиблијинин бəрабəрлəшмəсиндəн ибарəт олмалыдыр вə и. а.».

Бу барəдə мəн һəмчинин белə демишдим:

«Јалныз мүасир чəмијјəт шəраитиндə рентанын јаратдығы бу вə ја башга бир кадастрын һəр һансы бир əмəли дəјəри ола билəр. Лакин биз артыг сүбут етмишик ки, фермерин [торпаг] мүлкијјəтчисинə вердији *ичарə һаггы* анчаг сəнаe вə тичарəт чəһəтдəн ән чох инкишаф етмиш өлкəлəрдə *рентанын* аз-чох дүрүст ифадəсидир. Бурада да чох заман торпаг мүлкијјəтчисинин торпаға гојдуғу капиталын *фаизи* ичарə һаггына дахил олур. Торпаг саһəлəринин вəзијјəти, шəһəрлəрин гоншулуғу вə бир чох башга шəртлəр дə ичарə һаггына тə'сир көстəрир вə рентанын шəклини дəјишдирир... Дикəр тəрəфдəн, рента *мүəјјəн торпаг саһəсинин мүнбитлији дəрəчəсинин* дə *даими* бир көстəричиси ола билмəз... кимјанын мүасир шəкилдə тəтбиги торпағын хасијјəтини даим дəјишдирир, кеолокија биликлəри исə мəһз индики заманда *нисби мүнбитлијə верилəн бүтүн көһнə гијмəтлəри боша чыхармаға* башлајыр... мүнбитлик һеч дə торпағын зəнн едилə билəчəји кими тəбии бир кејфијјəти дејилдир: мүнбитлик мүасир *ичтимаи мүнасибəтлəрлə* сых əлагəдардыр».

Бирләшмиш Штатларын өзүндә әкинчилийин тәрәггисинә кәлдикдә, ч. Кәри һамыя ән чох мә'лум олан фактлара әһәмиййәт вермир. Мәсәлән, инкилис кимјачы агроному Чонстон «Шимали Америка һаггындакы гейдләриндә» белә дейир: Ени Инкилтәрәдән Ню-Йорк штатына көчән әкинчиләр пис торпағы яхшы торпаг (Кәринин дедийи мә'нада яхшы торпаг йох, — бу һәлә ярадылмалыдыр, — кимйәви вә эйни заманда да игтисади мә'нада яхшы торпаг) хатиринә тәрк этмишләр; Ню-Йорк штатындан көчән вә илк заманлар ичәриләрдәки көлләрин о тайында, мәсәлән, Мичиганда мәскән салан әкинчиләр исә яхшы торпағы пис торпаг хатиринә тәрк этмишләр вә и. а. Виркинияда мәскән саланлар өзләринин башлыча мәһсулу олан түтүн үчүн өз *мөвгеи вә мүнбитлийи чәһәтдән* ән әлверишли торпағы о гәдәр вәһшиликлә истисмар этмишләр ки, Огайоя көчмәйә мәчбур олмушлар, бурада исә торпаг шәраити һәмин мәһсул үчүн (һәрчәнд буғда вә и. а. үчүн йох) писдир. Көчүб кәләнләрин миллиййәти дә онларын мәскән салмасында рол ойнамышдыр. Норвечдән вә бизим дағлыг ерләрдән олан адамлар Висконсинин сәрт иглимли шималдакы мешәлик һиссәсини сечирдиләр, янкиләр исә һәмин вилайәтдә прерияларда вә и. а. мәскән салырдылар.

Истәр Бирләшмиш Штатларда, истәрсә Австралиядакы прериялар доғрудан да Кәринин көзүнүн дүшмәнидир. Онун фикринчә, һәр тәрәфи мешә илә өртүлү олмаян бир торпаг әзәлдән мәһсул вермәйән торпагдыр, демәли, бүтүн тәбии чәмәнликләр беләдир.

Һәр шейдән яхшысы будур ки, Кәринин (Бирләшмиш Штатлар һаггында) һәр ики сон мүһүм нәтичәси онун әһкамына ачыгча зиддир. *Әввәлән,* Инкилтәрәнин дәһшәтли тә'сиринә көрә, адамлар Ени Инкилтәрәнин яхшы, көзәл торпағыны чәмиййәт һалында бечәрмәк әвәзиндә, Гәрбин пис (!) торпагларында мәскән салырдылар. Демәли, яхшы торпагдан пис торпаға кечирдиләр (һәм дә бирләшмәнин әксинә олан бу сәпәләнмәни Кәри тамамилә Уэкфилддән көчүрмүшдүр). *Икинчиси,* Бирләшмиш Штатларын чәнубунда бәла бундадыр ки, гул саһибләри (мәнафе аһәнкдарлығы тәблиғатчысы ч. Кәри онлары бүтүн өз әввәлки әсәрләриндә һәмишә мүдафиә этмишдир) пис торпаглары атыб чох тезликлә яхшы торпаглары бечәрмәйә башлайырлар. Беләликлә, яхшы торпагдан башламышлар, бу исә олмамалыдыр! Бу мисалда Кәри өзү өзүнә сүбут эдир ки, торпағы һәгигәтән бечәрән адамлар (бу һалда гуллар) игтисади мүлаһизәләри вә я өзләринин һәр һансы башга мүлаһизәләрини рәһбәр тутмурлар, *харичи мәчбуриййәтин* тәзйиги алтында һәрәкәт эдирләр. Буна көрә дә о һеч бир чәтинлик чәкмәдән йәгин эдә биләрди ки, башга өлкәләрдә дә эйни һал баш верир.

Онун нәзәриййәсинә көрә, Авропада әкинчилик мәдәниййәти Норвеч дағларында мейдана кәлмәли вә орадан Аралыг дәнизи өлкәләринә тәрәф энмәли иди, бунун әксинә олан истигамәтдә исә инкишаф этмәмәли иди.

Хоша кәлмәйән игтисади бир һадисә вардыр, бу да ондан ибарәтдир ки, яхшылашдырылмыш башга машынларын әксинә олараг, онун фикринчә, *арасы кәсилмәдән яхшылашан* машын-торпаг өз мәһсулларыны *учузлашдырмаг* әвәзиндә (һәр һалда мүәййән дөврләрдә) *баһалашдырыр* (бу да Рикардоя тә’сир көстәрән чәһәтләрдән бири олмушдур; лакин о өз бурнуну тәхминән 1780-чы илдән 1815-чи иләдәк олан мүддәт әрзиндә Инкилтәрәдә тахыл гиймәтләри тарихиндән о тәрәфә сохмамышдыр); Кәри сон дәрәчә мә’насыз вә уйдурма бир пул нәзәриййәси васитәсилә бу вәзиййәтдән яхасыны гуртармаға чалышыр.

Мәнафе аһәнкдарлығынын мүдафиәчиси олмаг э’тибарилә о һәр шейдән әввәл көстәрмишдир ки, капиталистлә муздлу фәһлә арасында һеч бир антагонизм йохдур. Икинчи аддым, торпаг мүлкиййәтчиси илә капиталист арасында аһәнкдарлыг олмасыны сүбут этмәкдән ибарәт иди; бу онунла сүбут эдилир ки, торпаг мүлкиййәти *һәлә* инкишаф *этмәдийи* ердә *нормал* бир һадисә һесаб олунур. Мүстәмләкә илә көһнә мәдәниййәт өлкәси арасындакы мүһүм, һәллэдичи фәрг һаггында бирчә кәлмә дә дейилмир, бу фәрг исә ондан ибарәтдир ки, көһнә мәдәниййәт өлкәсиндә *торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиййәт* олдуғуна көрә, халг күтләләри торпагдан, — фәрги йохдур, мүнбит вә я гейри-мүнбит, бечәрилән вә я бечәрилмәйән торпагдан, — кәнар эдилмишләр, һалбуки мүстәмләкәдә торпаг, нисби мә’нада десәк, ону бечәрәнләр тәрәфиндән һәлә мәнимсәнилә биләр. Бу чәһәтә мүстәмләкәләрин сүр’әтли инкишафында гәт’иййән һеч бир рол верилмир. Хоша кәлмәйән *«мүлкиййәт мәсәләси»,* һәм дә өзүнүн ән чох хоша кәлмәйән шәклиндә, бүтүн аһәнкдарлығы корлаярды.

Дикәр тәрәфдән, Кәри гәсдән кәләкбазлыг эдәрәк, инкишаф этмиш истеһсалы олан өлкәдә торпағын тәбии мүнбитлийинин изафи дәйәр истеһсалында мүһүм амил олдуғу (вә я, Рикардонун дедийи кими, мәнфәәт нормасына тә’сир этдийи) һалындан белә бир экс нәтичә чыхарыр ки, әзәлдән ән мүнбит олан ерләрдә һәмчинин ән зәнкин вә ән чох инкишаф этмиш истеһсал олмалыдыр, белә ки, мәсәлән, истеһсал Ени Инкилтәрәйә нисбәтән Мексикада даһа йүксәк олмалыдыр. Буна мән артыг *«Капиталда»* чаваб вермишәм, сәһ. 502 вә сонракылар.

Кәринин еканә хидмәти бундадыр ки, о, пис торпагдан яхшы торпаға кечилмәси үзәриндә тә’кид эдир, һәм дә Рикардо бунун әксинә олан бир һал үзәриндә тә’кид этдийи кими биртәрәфли шәкилдә тә’кид эдир, һалбуки һәгигәтдә мүхтәлиф

дәрәчәдә мүнбит олан торпаглар һәмишә эйни заманда бечәрилир, буна көрә дә керманларда, славянлар вә келтләрдә мүхтәлиф нөв торпаг парчалары ичма үзвләри арасында чох диггәтлә бөлүшдүрүлүрдү, бунун нәтичәсиндә дә сонралар ичма торпагларынын бөлүшдүрүлмәси бу гәдәр чәтинләшмишди. Әкинчилик мәдәниййәтинин тарихи инкишафына кәлдикдә, вәзиййәтә көрә, бу инкишаф я эйни заманда һәр ики истигамәтдә давам эдир, я да, дөврдән асылы олараг, каһ бир истигамәт, каһ да дикәр истигамәт һөкм сүрүр.

Торпаға гоюлмуш капиталын *фаизинә* кәлдикдә, онун *диференсиал рентанын* тәркиб һиссәсинә чеврилмәси мәһз она көрә баш верир ки, торпаг мүлкиййәтчиси *онун* өзү дейил, *ичарәдар* тәрәфиндән торпаға гоюлан капитал үчүн фаиз алыр. Бүтүн Авропада һамыя мә'лум олан бу факты Кәри иггисади чәһәтдән мөвчуд олмаян бир факт э'лан этмәк истәйир, чүнки Бирләшмиш Штатларда ичарә системи *һәлә* инкишаф *этмәмишдир*. Һалбуки бу һадисә орада да, анчаг башга бир формада баш верир. Ичарәдар дейил, торпаг мөһтәкири ән нәһайәт мәчбур эдир ки, ичарәдар тәрәфиндән сәрф эдилмиш капитал үчүн торпағын *гиймәтиндә* өзүнә һагг верилсин. Доғрудан да, Бирләшмиш Штатлардакы пионерләрин вә торпаг мөһтәкирләринин тарихи чох заман, мәсәлән, Ирландияда баш верән ән бөйүк ийрәнчликләри хатырладыр.

Лакин гой Кәри чәһәннәм олсун! Яшасын О'Донован Росса!

Чәршәнбә ахшамы кечирилән ахырынчы ичлас чох чошгун, гызғын вә курултулу иди. Ч-б Мәдлһед вә я, аллаһ билир, онун ады нәдир[1] — чартист, Һарнинин көһнә досту, — эһтият үчүн Очери вә Эпплгарты өзү илә кәтирмишди. Дикәр тәрәфдән, Уэстон вә Лекрафт кәлмәмишди — онлар һара исә бир Ирландия балына кетмишдиләр. Рейнолдс мәним нитгимдән кәтирилән парчаларла бирликдә мәним гәт'намәләрими өз шәнбә нөмрәсиндә дәрч этмишди (бу парчалары, чәлд яза билмәйән Эккариусун яздығы шәкилдә вермишди); Рейнолдс бунларын һамысыны гәзетин биринчи сәһифәсиндә, лап баш мәгаләнин ардынча чап этмишди. Бу, Гладстона ярынмаг истәйәнләри, көрүнүр, горхуя салмышды. Буна көрә дә Очер кәлмишди вә Мәдлһед узун-узады, рабитәсиз бир нитг сөйләмишди, она да Милнер (о өзү ирландиялыдыр) мөһкәм чәкмишди. Эпплгарт мәним янымда әйләшмишди, буна көрә дә *әлейһинә* данышмаға чәсарәт этмәди, даһа чох *ләһинә* данышырды, доғрудур, чаныны дишинә тутуб белә данышырды. *Очер* деди ки, гәт'намә дәрһал сәсә гоюлса, о бунун ләһинә

[1] Моттерсһед (Марксын истеһза илә яздығы кими Мәдлһед долашыг кәллә демәкдир). *Ред.*

сәс вермәли олачагдыр, лакин бир нечә кичик дүзәлиш эдилсә, даһа асанлыгла һәмрә'йлик әлдә эдилә биләр вә и. а. Буна чаваб олараг, мән мәһз *ону* сыхышдырмаг истәйиб тәклиф этдим ки, *о*, өз дүзәлишләрини кәлән ичласа тәгдим этсин! Беләликлә, ахырынчы ичласда, бизим ән э'тибарлы үзвләримиздән бир чохунун олмамасына бахмаяраг, биз *тәкчә бир* сәсә гаршы гәт'намәни кечирә биләрдик. Чәршәнбә ахшамы биз һамымыз ичласда олачағыг[1].

Салам.

Сәнин *К. М.*

113

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

29 ноябр 1869-чу ил

...Мәним узун сүрән вә бир дәрәчәйә гәдәр чинайәт олан сукутуму сән өзүнә бунунла изаһ этмәлисән ки, мән тәкчә өз элми мәшғәләләрими дейил, һабелә *Интернасйонала* аид олан бир чох ишләри сүр'әтләндирмәли идим, бундан әлавә, мән *рус дилини* өйрәнмәйә башламышам, чүнки Русияда фәһлә синфинин (әлбәттә, кәндлиләр дә бурая дахил олмагла) вәзиййәти һаггында Петербургдан мәнә бир китаб көндәрмишләр вә, нәһайәт, мәним сәһһәтим һеч дә саз дейилдир.

Ирландия амнистиясы мәсәләси һаггында Гладстона гаршы тәклиф этдийим гәт'намәләри «Volksstaat»-да йәгин ки, көрмүшсән. Әввәлләр Палмерстонун үзәринә һүчум этдийим кими, инди дә Гладстонун үзәринә һүчум этмишәм, — бу да бурада сәс салмышдыр. Бурадакы демагог мүһачирләр узагдан, тәһлүкәсиз ердән континентдәки истибдадчылар үзәринә һүчум этмәйи севирләр. Мәнә исә бу анчаг о заман ләззәт верир ки, vultu instantis tyranni [мүстәбидин дүз үзүнә] һүчум эдәсән.

Лакин Ирландия амнистиясы мәсәләсиндәки чыхышымда, һабелә Ирландия һаггында инкилис фәһлә синфинин мөвгеини мүзакирә этмәк вә бу хүсусда гәрар чыхармаг барәсиндә Баш Шурада мәним сонракы тәклифимдә, ялныз ирландиялылара зүлм эдәнләрә гаршы мәзлум ирландиялылар ләһинә учадан вә гәт'иййәтлә данышмаг дейил, бундан әлавә, әлбәттә, башга мәгсәдләр дә вар иди.

---

[1] Ирландия мәсәләси һаггында Марксын тәклиф этдийи гәт'намә 1869-чу ил ноябрын 30-да Баш Шура тәрәфиндән бир сәслә гәбул эдилмишди. *Ред.*

Мән кетдикчә даһа чох бу әгидәйә кәлирәм — вә инди мәсәлә бу әгидәни инкилис фәһлә синфинин бейнинә еритмәкдән ибарәтдир — ки, инкилис фәһлә синфи Ирландия мәсәләсиндә һаким синифләрин сиясәти илә әлагәни гәт'и сурәтдә кәсмәйинчә, нәинки ирландиялыларла бирликдә һәрәкәт этмәйинчә, һабелә 1801-чи илдә тә'сис эдилән унияны арадан галдырыб федерасия әсаслары үзәриндә азад иттифагла әвәз этмәк ишиндә тәшәббүсү өз үзәринә көтүрмәйинчә, Инкилтәрәнин өзүндә һеч бир заман ирәлийә доғру гәт'и аддым атмаг игтидарында олмаячагдыр. Һәм дә инкилис пролетариаты ирландиялылара рәғбәт көстәрмәк үчүн дейил, она көрә белә бир сиясәт еритмәлидир ки, бу сиясәт онун өз мәнафеи нөгтейи-нәзәриндән зәруридир. Әкәр белә эдилмәсә, инкилис халгы енә әввәлки кими һаким синифләрин едәйиндә кедәчәкдир, чүнки *о* һәмин синифләрлә бирликдә Ирландияя гаршы ваһид чәбһә илә чыхыш этмәли *олачагдыр*. Инкилтәрәнин өзүндә һәр бир халг һәрәкаты, Инкилтәрәнин өзүндә дә фәһлә синфинин чох әһәмиййәтли һиссәсини тәшкил эдән ирландиялыларла һәмрә'йилик олмамасы нәтичәсиндә позулур. Инкилтәрәдә пролетариатын азад олмасы үчүн *биринчи шәрт* — инкилис торпаг олигархиясынын деврилмәси — һәята кечирилмәмиш шәкилдә галыр, чүнки бу олигархия Ирландияда өзүнүн чох мөһкәм форпостларыны әлдә сахладыгча, Инкилтәрәнин өзүндә онун мөвгеләрини сарсытмаг олмаз. Лакин элә ки, Ирландия халгы иши өз әлинә алды, элә ки, өзү өз өлкәсинин ганунверичиси вә һакими олду вә мухтариййәт әлдә этди, — орада торпаг аристократиясы (бунларын чох һиссәси *эйни шәхсләрдән*, инкилис лендлордларындан ибарәтдир) бурая нисбәтән мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә асанлыгла мәһв эдиләчәкдир, чүнки Ирландия үчүн бу тәкчә игтисади мәсәлә дейил, эйни заманда да *милли* мәсәләдир, зира Ирландияда лендлордлар һеч дә Инкилтәрәдә олдуғу кими ән'әнәви эянлар вә өлкәнин нүмайәндәләри дейилдирләр, милләтә зүлм эдән ән мәнфур адамлардыр. Һәм дә Ирландия һаггында индики мүнасибәтләр Инкилтәрәнин ялныз дахили ичтимаи инкишафыны дейил, һабелә онун харичи сиясәтини, хүсусилә Русия вә Америка Бирләшмиш Штатлары һаггындакы сиясәтини позур.

Инкилис фәһлә синфинин исә үмумиййәтлә ичтимаи азадлыг тәрәзиси көзүндә сөзсүз һәлледичи әһәмиййәти олдуғуна көрә, мәһз Инкилтәрәдә даяг нөгтәси тапмаг мүһүмдүр. Доғрудан да, Кромвел заманы гурулан Инкилтәрә республикасы әслиндә Ирландия илә үз-үзә кәлиб әзилмишди[1]. Гой бу һа-

---

[1] XVII әсрдәки инкилис буржуа ингилабы заманы Ирландияда үсян баш вермишди вә бу үсян аданын чох һиссәсинин Инкилтәрәдән демәк олар тамамилә айрылмасына сәбәб олмушду. Бу үсян 1649—1652-чи илләр-

дисә икинчи дәфә баш вермәсин! Ирландиялылар мәһкум эдилмиш кизли гәсдчи О'Донован Россаны парламентә депутат сечмәклә, инкилис һөкумәтини чох яхшы әлә салдылар. Һөкумәт гәзетләри Habeas Corpus Act[1]-ы енидән ләғв этмәклә, террор системини бәрпа этмәклә һәдәләйирләр! Доғрудан да, индики уния давам этдикчә, Инкилтәрә Ирландияны ән ийрәнч террор вә ән алчаг сатгынлыгдан башга бир васитә илә идарә этмәмиш вә идарә *эдә* билмәз дә...

114

ЭНКЕЛС — МАРКСА

9 декабр 1869-чу ил

...«Irishman» әһвалатыны мән гисмән көзләйирдим[2]. Ирландия һәлә дә «мүгәддәс бир ада» олараг галмагдадыр вә онун арзуларыны һеч дә галан күнаһкар дүнянын вулгар синфи мүбаризәси илә гарышдырмаг лазым дейилдир. Бу, мүәййән дәрәчәдә, шүбһәсиз, һәмин адамларын әсл дәлилийидир, гисмән дә, һәмчинин эйни дәрәчәдә шүбһәсиз олараг, бу — кәндлиләр үзәриндә өз һөкмранлығыны сахламаг үчүн башчыларын гәсдән еритдикләри тактикадыр. Бурая белә бир һал да әлавә олунур ки, кәндли милләт өз әдәби нүмайәндәләрини һәмишә шәһәр буржуазиясы вә онун идеологлары ичәрисиндән тапмаға мәчбурдур вә бу чәһәтдән Данимарка үчүн Копенһакен нәдирсә, Ирландия үчүн дә Дублин әләдир

дә ятырылмышды. Ирландия гейри-ади бир гәддарлыгла «сакитләшдирилмиш» вә ени инкилис лендлордларынын хейринә торпағын күтләви сурәтдә мүсадирә эдилмәси илә нәтичәләнмишди, бу да Инкилтәрәдә мүлкәдар-буржуа үнсүрләрини күчләндирмиш вә 1660-чы илдә монархиянын бәрпа эдилмәси үчүн зәмин һазырламышды. *Ред.*

1 *Habeas Corpus Act* — элә бир ганундур ки, буна әсасән, һәбс һаггындакы һәр бир әмр әсасландырылмалыдыр вә һәбсә алынан адам я чох гыса бир мүддәтдә мәһкәмәйә верилмәли, я да азад эдилмәлидир. Инкилтәрә парламенти тәрәфиндән 1679-чу илдә гәбул эдилмишдир. *Ред.*

2 Ирландия буржуа-милләтчи гәзети «Irishman» Ирландия һаггында Баш Шуранын мүзакирәләри вә гәт'намәләри үзәриндән сүкутла кечмишди. Маркс бунунла әлагәдар олараг 1869-чу ил декабрын 4-дә Энкелсә язмышды ки, Интернасйонал Дублиндәки башчыларын янлыш фикирләри вә мәһдудлуғуна гаршы мүбаризә апармалы олур. Маркс язырды: «Irishman»-ын редактору белә һесаб эдир ки, «Ирландия мәсәләсинә тамамилә башга чүр янашылмалыдыр вә белә бир факт һаггында *сусмаг* лазымдыр ки, *инкилис* фәһләләри ирландиялылара рәғбәт бәсләйирләр! Бу нә күт һейвандыр! Бүтүн Авропада вә Америкада органлары олан Интернасйонала белә бир мүнасибәт!». *Ред.*

(мән *католик* Дублини нәзәрдә тутурам). Бу чәнаблар үчүн һәр бир фәһлә һәрәкаты халис бош шейдир вә Ирландия кәндлиси һеч билмәмәлидир ки, сосялист фәһләләр Авропада онун еканә мүттәфигләридир...

115

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

10 декабр 1869-чу ил

...*Ирландия мәсәләси һаггында.* Кечән чәршәнбә ахшамы Мәркәзи Шурая кетмәдим. Мән мүзакирәләри башламаг фикриндә идим, лакин аиләм сәһһәтимин индики вәзиййәтиндә белә бир *думанлы* һавада байыра чыхмағыма йол вермәди.

«National Reformer»-дәки һесабата кәлдикдә, орада мәнә нәинки чәфәнк шейләр иснад вермишләр, һабелә *дүзкүн* языланшейләр дә әслиндә енә *дүзкүн дейилдир.* Лакин мән дүзәлиш тәләб этмәк истәмирдим. Әввәлән, бунунла мән репортйору (Һарриси) инчитмиш олардым. Икинчиси дә, нә гәдәр ки, мән ишә гарышмырам, бүтүн бу һесабатлар һеч дә рәсми характер дашымыр. Әкәр мән бир шейи дүзәлтсәм, бунунла да э'тираф этмиш олурам ки, галанларынын һамысы дүзкүндүр. Чап эдиләнләрин исә һеч бири дүзкүн дейилдир. Бундан әлавә, *мәним әлимдә әсас вар* йол вермәйәм ки, бу һесабатлар *юридик гүввә* алыб *мәнә гаршы* сүбут олмасын, лакин мән *тәфәррүаты дүзәлтмәйә* башласайдым, бу белә оларды.

Кәлән чәршәнбә ахшамы мән мәсәләни бу шәкилдә сөйләйәчәйәм: *Ирландияя гаршы әдаләт* һаггында һәр чүр «бейнәлмиләл» вә «инсанпәрвәр» ифадәдән әсла асылы олмаяраг, — чүнки *Интернасйоналын Шурасында* бу өзлүйүндә айдындыр, —*инкилис фәһлә синфинин билаваситә гәт'и мәнафеи онун Ирландия илә индики әлагәсинин г ы р ы л м а с ы н ы тәләб эдир.* Мәним, гисмән инкилис фәһләләринин өзләринә ачыг сөйләйә *билмәдийим* сәбәбләрә әсасланан ән дәрин әгидәм беләдир. Мән узун заман бу фикирдә идим ки, инкилис фәһлә синфинин йүксәлиши илә Ирландия режимини йыхмаг олар. Мән бу бахышы «Ню-Йорк Трибунасында» һәмишә мүдафиә этмишдим. Мәсәләни даһа дәриндән өйрәнмәк нәтичәсиндә мән бунун эксини йәгин этдим. Нә гәдәр ки, инкилис фәһлә синфи Ирландиядан азад олмамышдыр, *һеч бир шей эдә билмәз.* Ишин бинөврәси Ирландияда гоюлмалыдыр. Буна көрәдир ки, үмумиййәтлә ичтимаи һәрәкат үчүн Ирландия мәсәләсинин бу гәдәр бөйүк әһәмиййәти вардыр.

Дэвиси мән парчалар шәклиндә чох охумушам. Китабын өзүнү исә Музейдә анчаг өтәри варагламышам. Буна көрә сән *ичма мулкиййәтинә* аид олан ерләри языб көндәрсән, мәнә бөйүк хидмәт көстәрмиш оларсан. *Дәвис тәрәфиндән нәшр эдилмиш «Кэрранын нитгләрини»* өзүн үчүн *һөкмән* әлдә эт (*Лондон, Чемс Дэффи,* 22 *Paternoster Row*). Сән Лондонда оланда мән бу китабы сәнә вермәк истәйирдим. Инди бу китаб Мәркәзи Шуранын инкилис үзвләри арасында әлдән-әлә кәзир вә, аллаһ билир, ону нә заман мәнә гайтарачаглар. *1779-чу илдән 1800-чү илләдәк* олан дөвр үчүн (Иттифаг) бу китабын һәллэдичи әһәмиййәти вардыр, буна да сәбәб тәкчә *Кэрранын нитгләри* дейилдир (*хүсусилә мәһкәмә нитгләри;* мән *Кэрраны* XVIII әсрин *еканә бөйүк адвокаты* (халг адвокаты) һесаб эдирәм; о *чох аличәнаб бир шәхсиййәтдир,* һалбуки *Грэттен* парламент фырылдагчысыдыр), һабелә сәбәб будур ки, бурада сән «бирләшмиш ирландиялылар»[1] һаггында *бүтүн мәнбәләри* тапарсан. Бу дөвр истәр элми, истәрсә драматик чәһәтдән олдугча мараглыдыр. Әввәлән, инкилисләрин 1588—1589-чу иллердәки ийрәнч һәрәкәтләри 1788—1789-чу илләрдә (бәлкә даһа кениш мигясда) тәкрар олунур. Икинчиси, Ирландия һәрәкатынын өзүндә асанлыгла синфи һәрәкат көрмәк олар. *Үчүнчүсү,* Питтин ийрәнч сиясәти. *Дөрдүнчүсү,* — сүбут эдилир ки, — бу да чәнаб инкилисләрин эсла хошуна кәлмәйәчәкдир, — Ирландиянын мүвәффәгиййәтсизлийинә сәбәб әслиндә, ингилаби нөгтейи-нәзәрдән, бу иди ки, *ирландиялылар крал вә килсә тәрәфдары олан инкилис гара чамааты үчүн һәддиндән артыг габагчыл идиләр* вә эйни заманда да, дикәр тәрәфдән, Инкилтәрәдә инкилис иртичаы (Кромвел заманы олдуғу кими) Ирландиянын әсарәт алтына алынмасына әсасланырды. *Бу дөврә,* һеч олмазса, бир фәсил һәср эдилмәлидир; Чон Бул рүсвай эдилмәлидир!..

...Индики *Ирландия һәрәкатына* кәлдикдә, бурада үч мүһүм чәһәт вардыр: 1) Адвокатлара, пешәкар сиясәтчиләрә вә бошбоғазлыға гаршы мүхалифәт. 2) Кешишләрин, О'Коннел заманында вә 1798—1800-чү илләр дөврүндә олдуғу кими, хаин олан бу *нәчиб ағаларын* рәһбәрлийинә гаршы мүхалифәт. 3) Сон митингләрдә фермерләр синфинә гаршы *кәнд тәсәррүфат фәһләләри синфинин* чыхышы (1795—1800-чү илләрдә дә белә һадисәләр олмушду).

«Irishman» анчаг *феничи* гәзетләрин гадаған эдилмәси нәтичәсиндә йүксәлмишдир. О узун заман феничилийә гаршы

[1] «Бирләшмиш ирландиялылар» чәмиййәти Франса ингилабынын тә'сири алтында мейдана кәлиб өз гаршысына мүстәгил Ирландия республикасы яратмаг мәгсәдини гоян кизли ингилаби тәшкилат иди. «Бирләшмиш ирландиялылар» 1798-чи ил Ирландия үсянынын тәшкилатчылары олмушлар. *Ред.*

мүхалифәтдә иди. Ләби вә «Irish People» вә саирәдән олан башгалары динә бош бир шей кими янашан элмли адамлар идиләр. Һөкумәт онлары һәбсханая салды вә о заман Пиготтлар вә К⁰-сы мейдана чыхды. «Irishman» анчаг бу адамлар һәбсханадан чыхачаглары вахта гәдәр мүәййән бир рол ойнаячагдыр. Пиготт буну билир, һәрчәнд инди «мәһкум эдилән кизли гәсдчиләрин» хейринә курултулу данышыгларла өзүнә *сияси капитал* газаныр.

1870-чи ил

116

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

10 феврал 1870-чи ил

... *Флеровскинин* китабындан[1] илк 150 сәһифәни охудум (бу сәһифәләр Сибирә, Шимали Русияя вә Һәштәрхана һәср эдилмишдир). Бу, Русиянын игтисади вәзиййәти һаггында һәгигәтин дейилдийи илк китабдыр. Мүәллиф, өзүнүн «рус оптимизми» адландырдығы шейин гәт'и дүшмәнидир. Бу коммунист Элдорадосу һаггында мәним һеч бир заман хүсусилә мүсбәт тәсәввүрүм йох иди, лакин Флеровски бүтүн көзләниләнләрдән йүксәкдир. Белә бир шейин Петербургда чап эдилә билмәси һәгигәтән тәәччүблүдүр вә һәр һалда нә исә бир дөнүшүн әламәтидир.

«Биздә пролетарлар аздыр, лакин бизим фәһлә синфинин әксәриййәти элә ишчиләрдән ибарәтдир ки, онларын талеи һәр бир пролетарын талеиндән даһа писдир»[2].

Языныи характери чох орикиналдыр, бә'зи ерләрдә ән чох Монтейли хатырладыр. Көрүнүр ки, бу адам өзү һәр ери кәзмиш вә һәр шейи шәхсән мүшаһидә этмишдир. Мүлкәдарлара, капиталистләр вә чиновикләрә гаршы гызғын бир нифрәт вардыр. Һеч бир сосялист доктринасы, һеч бир аграр мистисизми йохдур (һәрчәнд о, ичма мүлкиййәти тәрәфдарыдыр), һеч бир ниһилист шиширтмәси йохдур. Бә'зи ерләрдә азачыг бир хошниййәтли чәфәнкият вардыр, лакин бу, һәмин китабын нәзәрдә тутдуғу адамларын инкишаф сәвиййәсинә тамамилә уйғундур. Һәр һалда, бу, сәнин әсәриндән сонра, «Фәһлә синфинин вәзиййәти» һаггында мейдана чыхан ән әһәмиййәтли китабдыр...

---

[1] «Русияда фәһлә синфинин вәзиййәти». *Ред.*

[2] Дырнаг арасына алынмыш чүмлә Маркс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

117

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

17 феврал 1870-чи ил

...Мәнә көндәрдийин китабча һазырда алманларын рәғбәтини газанмаг үчүн алман-рус-Балтик әјаләтләринин имтијазлы силкләринин алманлара мүрачиәтлә сөјләдикләри мүдафиә нитгләриндән бирадир. Чохдан бәри рус дипломатијасында, рус ордусу вә полисиндә чанфәшанлыгла хидмәт этмәклә фәргләнән, бу әјаләтләр Полшадан Русијаја кечдийи заман, онлара кәндлиләри истисмар этмәк үчүн ганунн һүгуг верилмәси мүгабилиндә өз миллийјәтләрини мәмнунијјәтлә сатмыш олан бу *фырылдагчылар* инди өз имтијазлы вәзијјәтләринин сарсыдығыны көрүб һај-күј галдырмышлар. Көһнә силк сәдләри, мө'мин лүтерчилик вә кәндлиләрин ганыны сормаг, — онлар *алман мәдәнијјәти* буна дејирләр вә буну горумаг наминә инди бүтүн Авропа ајаға галхмалы имиш. Буна көрә дә һәмин китабчанын сон сөзү будур: *торпаг мүлкијјәти мәдәнијјәтин әсасыдыр,* һәм дә elә бир торпаг мүлкијјәти ки, һәмин мискин чызмагарачынын өз э'тирафына көрә, әсасән аға мүлкләриндән вә ја мүлкәдарларын хејринә олараг, *үзәринә төјчү гојулмуш* кәндли тәсәррүфатларындан ибарәтдир.

Бу һәриф өз ситатларында — һәмин ситатлар рус ичмасына аид олдугда — өз наданлығыны вә өз эшшәк дырнағыны көстәрир. Шедо-Ферроти ичмаы рус кәндлиләринин јохсул вәзијјәтинин сәбәби һесаб эдәнләрдән биридир (әлбәттә, мүлкәдарларын хејринә), бу да лап она бәнзәјир ки, әввәлләр тәһкимлиләрин өз торпагларыны итирмәләри дејил, Гәрби Авропада *тәһкимчилик һүгугунун мәһв эдилмәси* пауперизмин сәбәби э'лан эдилмишди. Русча *«Торпаг вә Азадлыг»* китабы да бу гәбилдәндир. Онун мүәллифи Остзеј мүлкәдары *фон Лилиенфелддир*[1]. XIV Лүдовик заманы вә и. а. франсыз кәндлиләри нә сәбәбә диләнчи көкүндә идиләрсә, рус кәндлиләринин јохсуллашмасына да сәбәб будур, — *дөвләт веркиләри вә ири торпаг мүлкијјәтчиләринә верилән төјчүдүр. Ичма* нәинки јохсуллуға сәбәб олмур, әксинә, тәкчә о һәмин јохсуллуғу јүнкүлләшдирир.

Сонра, тарихи чәһәтдән бу бир јаландыр ки, гуја *ичма монголлардан* кечмишдир. Мүхтәлиф әсәрләримдә көстәрдијим кими, ичма *Һиндистандан* кечмишдир вә буна көрә дә ичмаа бүтүн мәдәни Авропа халгларында, онларын инкишафы-

[1] Марксда дүрүст дејилдир, Лилиентал олмалыдыр. *Ред.*

нын илк заманларында тәсадүф эдилир. Русияда (һәмчинин *рус олмаян чәнуб славянларында* да тәсадүф эдилән) спесифик *славян* ичма формасы (монгол формасы дейил) ән чох mutatis mutandis [мүвафиг дәйишикликләрлә] һинд ичмаынын *гәдим керман* нөвүнә бәнзәйир.

118

МАРКС — З. МЕЙЕРӘ вә А. ФОГТА

9 апрел 1870-чи ил

...Сабаһ йох о бири күн (апрелин 11-дә) Интернасйоналын сәнәдләриндән әлимдә оланларыны сизә көндәрәчәйәм. (Бу күн бунлары почтая көндәрмәк артыг чох кечдир.) Һәмчинин бир нечә «Базел сәнәдини» дә көндәрәчәйәм[1].

Көндәриләнләр ичәрисиндә сиз һәмчинин *Ирландия амнистиясы* һаггында мәним тәрәфимдән язылмыш вә артыг Баш Шуранын сизә мә'лум олан *30 ноябр* тарихли гәт'намәләринин бир нечә нүсхәсини, һабелә мәһкум эдилән фениләрлә нечә рәфтар эдилдийи һаггында Ирландия памфлетини тапарсыныз.

Мән индики унияны (йә'ни Ирландиянын әсарәтини) Бөйүк Британия илә азад вә бәрабәр һүгуглу федерасияя чевирмәк лазым кәлдийи һаггында даһа бир нечә гәт'намә вермәк фикриндә идим. Гәт'намәләр ачыг олачағына көрә бу мәсәләнин ирәлиләдилмәси һәләлик мәним мәчбуриййәт үзүндән Баш Шурада олмамағым нәтичәсиндә даяндырылмышдыр. Бу ишдә мәни әвәз этмәк үчүн Баш Шуранын башга үзвләриндән һеч биринин Ирландия ишләри һаггында кифайәт гәдәр билийи вә Баш Шуранын *инкилис* үзвләри арасында кифайәт гәдәр нүфузу йохдур.

Лакин вахт һәдәр кетмәмишдир вә мән сиздән хаһиш эдирәм ашағыдакы чәһәтә хүсуси диггәт верәсиниз.

Ирландия мәсәләси үзәриндә илләр бою чалышдыгдан сонра мән бу нәтичәйә кәлдим ки, Инкилтәрәнин һаким синифләринә гәт'и зәрбә (бу зәрбәнин исә бүтүн дүня фәһлә һәрәкаты үчүн һәллэдичи әһәмийәти вардыр) *Инкилтәрәдә дейил, анчаг Ирландияда* эндирилә биләр.

1870-чи ил январын 1-дә Баш Шура, Ирландия милли мүбаризәси илә фәһлә синфинин азадлығы арасындакы әлагә

---

[1] Маркс I Интернасйоналын Базел конгреси һаггында Баш Шура тәрәфиндән нәшр эдилмиш һесабатлары нәзәрдә тутур. *Ред.*

һаггында вә, демәли, Ирландия мәсәләсиндә Бейнәлхалг Чәмиййәтин тутмалы олдуғу мөвге һаггында мәним франсыз дилиндә тәртиб етдийим (Инкилтәрәйә тә'сир көстәрмәк үчүн алман гәзетләри дейил, анчаг франсыз гәзетләри ярарлыдыр) мәхфи бир тә'мимнамә бурахмышдыр.

Башлыча чәһәтләри бурада сизә гысача билдирирәм.

Ирландия *инкилис торпаг аристократиясынын* галасыдыр. Бу өлкәнин истисмар эдилмәси һәмин аристократиянын мадди сәрвәтләринин ялныз башлыча мәнбәи олмагла галмыр. Бу, онун ән бөйүк *мә'нәви* гүввәсини тәшкил эдир. Инкилис аристократиясы әслиндә *Инкилтәрәнин Ирландия үзәриндәки һөкмранлығыны* тәчәссүм этдирир. Буна көрә дә Ирландия элә мүһүм бир васитәдир ки, онун көмәйилә инкилис аристократиясы *Инкилтәрәнин өзүндә өз һөкмранлығыны* сахлайыр.

Дикәр тәрәфдән, әкәр инкилис ордусу вә полиси сабаһ Ирландияны тәрк этсә, Ирландияда дәрһал аграр ингилабы башланар. Ирландияда инкилис аристократиясынын йыхылмасы исә Инкилтәрәдә онун йыхылмасы үчүн шәртдир вә зәрури сурәтдә буна сәбәб олар. Беләликлә дә Инкилтәрәдә пролетар ингилабы үчүн илк шәртләр яранар. Ирландияда *торпаг мәсәләси* индийәдәк ичтимаи мәсәләнин *мүстәсна формасы* олдуғуна көрә, бу мәсәлә Ирландия халгынын бөйүк әксәриййәти үчүн яшайыш мәсәләси, *өлүм-дирим мәсәләси* олдуғуна вә эйни заманда да *милли* мәсәләдән айрылмаз олдуғуна көрә, Ирландияда инкилис торпаг аристократиясынын мәһв эдилмәси, — инкилисләрә нисбәтән ирландиялыларын даһа чошгун вә даһа ингилабчы характери һәлә бир яна дурсун, — Инкилтәрәнин өзүнә нисбәтән сонсуз дәрәчә даһа асан бир ишдир.

Инкилис *буржуазиясына* кәлдикдә, инкилис аристократиясы илә бирликдә бу буржуазия һәр шейдән әввәл истәйир ки, бүтүн Ирландияны Инкилтәрә базарына мүмкүн гәдәр учуз гиймәтлә әт вә юн верән бүтөв бир отлаға чевирсин. О һәмчинин истәйир ки, ичарәдарларын маликанәләрдән говулмасы вә мәчбури мүһачирәти йолу илә Ирландия әһалисини азалдыб о гәдәр чүз'и бир мигдара чатдырсын ки, бу да *инкилис капиталына* (ичарә капиталына) һәмин өлкәдә «архайын» иш көрмәк имканы версин. О һәмчинин, Инкилтәрә вә Шотландиянын кәнд әяләтләринин тәмизләнмәсини истәдийи кими, Ирландия маликанәләринин дә «тәмизләнмәсини» истәйир. Бундан әлавә, өз маликанәләриндә яшамаян торпаг саһибләринин инди һәр ил Лондона ахыб кәлән 6 000—10 000 фунт стерлинг кәлири вә башга Ирландия кәлирләри нәзәрә алынмалыдыр.

Лакин мүасир Ирландия тәсәррүфатында инкилис буржуазиясынын даһа артыг дәрәчәдә мүһүм мәнафеи вардыр.

Ичарә саһәләринин кетдикчә даһа чох тәмәркүзләшмәси нәтичәсиндә Ирландия даим өз [ишләк әлләринин] артығыны Инкилтәрә фәһлә базарына чыхарыр вә бу йолла да инкилис фәһлә синфинин әмәк һаггына, онун мадди вә мә'нәви вәзиййәтинә тәзйиг көстәрир.

Нәһайәт, ән мүһүм чәһәт! Һазырда Инкилтәрәнин бүтүн сәнае вә тичарәт мәркәзләриндә бир-биринә *дүшмән* олан ики чәбһәйә *бөлүнмүш* фәһлә синфи вардыр: инкилис пролетариаты вә Ирландия пролетариаты. Ади бир инкилис фәһләси онун орта яшайыш сәвиййәсини ашағы салан Ирландия фәһләсинә бир рәгиб кими нифрәт эдир. Инкилис фәһләси Ирландия фәһләсинә нисбәтән өзүнү *һаким* милләтин үзвү һесаб эдир, мәһз буна көрә дә *Ирландияя гаршы* өз аристократлары вә капиталистләринин әлиндә бир аләт олур вә бунунла да *өз үзәриндә* онларын һөкмранлығыны мөһкәмләдир. О, Ирландия фәһләсинә дини, ичтимаи вә милли гәрәзлә янашыр. Америка Иттифагынын кечмиш гулдарлыг штатларында ағ йохсуллар (poor whites) зәнчиләрә нечә мүнасибәт бәсләйирләрсә, о да Ирландия фәһләсинә тәхминән белә бир мүнасибәт бәсләйир. Ирландиялы да бунун әвәзини она артыгламасилә гайтарыр. О, инкилис фәһләсини эйни заманда *Ирландиядакы инкилис һөкмранлығынын* иштиракчысы вә коркоруна бир аләти һесаб эдир.

Мәтбуат, килсә тәблиғаты, юмористик журналлар, гысача десәк — һаким синифләрин әлиндә олан бүтүн васитәләр бу антагонизми сүн'и сурәтдә яшадыб күчләндирир. *Инкилис фәһлә синфинин* мүтәшәккиллийинә бахмаяраг, онун *күчсүзлүйүнүн сирри бу антагонизмдәдир.* Капиталистләр синфинин давам этмәкдә олан һакимиййәтинин сирри дә бундадыр. Капиталистләр синфи буну тамамилә баша дүшүр.

Лакин бәла бунунла битмир. Бу бәла океанын о тайына да кечир. Инкилисләрлә ирландиялылар арасындакы антагонизм Бирләшмиш Штатларла Инкилтәрә арасындакы мүнагишәнин кизли әсасыдыр. Бу антагонизм һәр ики өлкәнин фәһлә синифләри арасында һәр чүр чидди вә сәмими әмәкдашлығы гейри-мүмкүн эдир. Бу антагонизм һәр ики өлкәнин һөкумәтинә имкан верир ки, истәдикләри заман һәр ики өлкәни бир-бирилә салышдырмаг йолу илә вә лазым кәлдикдә бунларын арасында мүһарибә йолу илә ичтимаи мүнагишәнин кәскинлийини арадан галдырсынлар.

Капитал метрополиясы, индийәдәк дүня базарында һөкмранлыг эдән бир дөвләт олмаг э'тибарилә Инкилтәрә һәләлик фәһлә ингилабы үчүн ән мүһүм бир өлкәдир, һәм дә бу

ингилабын мадди шәраитинин мүәййән еткинлик дәрәчәсинә чатдығы *еканә* бир өлкәдир. Буна көрә дә Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинин ән мүһүм мәгсәди Инкилтәрәдә ичтимаи ингилабы сүр'әтләндирмәкдир. Бундан өтрү еканә васитә исә Ирландияны мүстәгил етмәкдир.

Буна көрә дә Интернасйонал Инкилтәрә илә Ирландия арасындакы мүнагишәни һәр ердә биринчи сырая кечирмәйи вә һәр ердә ачыгча Ирландиянын тәрәфини сахламағы өз гаршысына вәзифә гоймалыдыр. Лондонда Мәркәзи Шуранын хүсуси вәзифәси инкилис фәһлә синфиндә белә бир шүур оятмагдыр ки, *Ирландиянын милли азадлығы инкилис фәһлә синфи үчүн* абстракт бир әдаләт вә инсанпәрвәрлик мәсәләси дейил, *онун өзүнүн ичтимаи азадлығы үчүн биринчи шәртдир.*

Әйни заманда Ирландия амнистиясы һаггында Мәркәзи Шуранын гәт'намәләринин әсасларыны да изаһ етмиш олан тә'мим мәктубундакы башлыча мүддәалар тәхминән беләдир. Бундан аз сонра мән «Internationale» гәзетинә (Брүсселдә бизим Белчика мәркәзи комитәмизин органы) инкилисләрин фениләрлә рәфтары вә с. һаггында Гладстон вә и. а. әлейһинә кәскин бир имзасыз мәгалә көндәрдим. Әйни заманда да мән орада франсыз республикачыларыны («Marseillaise» Ирландия һаггында бурада мискин Таланд'е тәрәфиндән язылмыш ахмаг бир мәгалә чап етмишди) бунда тагсырландырырдым ки, онлар өз милли егоизми үзүндән бүтүн гәзәбләрини Франса империясынын үзәринә төкүрләр.

Бу өз тә'сирини көстәрди. Мәним гызым Женни «Ж. Вилямс» имзасы илә (редаксияя хүсуси мәктубда өзүнү Женни Вилямс адландырмышды) «Marseillaise»-дә бир сыра мәгаләләр чап етдирди вә һәмчинин О'Донован Россанын мәктубуну дәрч етдирди. Бу бөйүк һай-күйә сәбәб олду.

Узун илләр бою һәясызлыгла боюн гачырдыгдан сонра *Гладстон бунун нәтичәсиндә,* нәһайәт, һәбс олунмуш фениләрлә нечә рәфтар едилдийини *парламентин йохламасына* разы олмаг мәчбуриййәтиндә галды. Женни инди Ирландия мәсәләсиндә «Marseillaise»-ин даими мүхбиридир. (*Бу, әлбәттә, өз арамызда галсын.*) Инкилтәрә һөкумәти вә инкилис мәтбуаты сон дәрәчә гәзәбләнмишдир ки, инди Франсада Ирландия мәсәләси *диггәт мәркәзиндә* дурур вә Парис васитәсилә бүтүн континентдә бу фырылдагчылара көз гоюб онлары ифша едирләр.

Әйни күллә илә башга бир довшан да вурулмушдур. Биз Дублиндәки Ирландия лидерләрини, журналистләрини вә и. а. бизимлә әлагә сахламаға мәчбур етдик, бу исә индийәдәк *Баш Шурая* мүйәссәр олмурду!

Сизин Америкада эйни руһда чалышмаг үчүн кениш мейдан вардыр. Инди сизин һәята кечирә биләчәйиниз ән мүһүм вәзифә *алман фәһләләринин Ирландия фәһләләри илә* (әлбәттә, һабелә буна разы олан инкилис вә американ фәһләләри илә дә) бирләшмәсидир. Буну Интернасйонал адындан этмәк лазымдыр. Ирландия мәсәләсинин ичтимаи әһәмиййәтини изаһ этмәк лазымдыр.

Кәлән дәфә хүсуси олараг инкилис фәһләләринин вәзиййәти һаггында язачағам.

Салам вә гардашлыг!

Карл Маркс.

119

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

18 май 1870-чи ил

... Бизим франсыз үзвләримиз сияси кизли чәмиййәтлә һәгиги фәһлә бирләшмәси арасындакы фәргин нәдән ибарәт олдуғуну франсыз һөкумәтинә ачыгча нүмайиш этдирирләр. Парис, Лион, Руан, Марсел вә и. а. комитәләринин бүтүн үзвләрини (онларын бир һиссәси Исвечрәйә вә Белчикая гачмышды) тәзәчә һәбсханая салмышдылар ки, *ики гат артыг олан комитәләр* гэзетләрдә чәсарәт вә өткәмликлә өзләрини онларын хәләфләри э'лан эдирләр (һәм дә эһтиятлы һәрәкәт эдиб *өз хүсуси адресләрини* билдирирләр). Франса һөкумәти, чохдан арзу этдийимиз бир иши, нәһайәт, көрмүшдүр, — империя вә я республика мәсәләси кими сияси бир мәсәләни фәһлә синфи үчүн өлүм-дирим мәсәләсинә чевирмишдир.

Үмумиййәтлә үмуми рә'й сорғусу[1] империяя ахырынчы тәпийи вурур! Конститусиячылыг шәфәгинә бүрүнән империяя бу гәдәр чох сәс верилдийинә көрә, Бустрапа инди һеч бир шейлә һесаблашмадан бәзәк-дүзәксиз империяны, йә'ни де-

[1] Үмуми рә'й сорғусу империяны мөһкәмләтмәк вә өлкәдә республикачылыг тәшвигатыны сарсытмаг мәгсәдилә 1870-чи илин майында III Наполеон тәрәфиндән кечирилмишди. Үмуми рә'й сорғусу кечириләркән һөкумәт һәр чүр демагог фитнәләрә әл атмыш вә сечичиләрә тәзйиг көстәрмәк тәдбирләрини ишә салмышды. *Ред.*

кабр режимини бәрпа этмәк фикриндәдир. Бүтүн айры-айры хәбәрләрә көрә, Парисдә «10 декабр чәмиййәти»[1] тамамилә бәрпа эдилмишдир вә чох гызғын ишләйир.

Сәнин *К. М.*

120

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

27 июн 1870-чи ил

Әзиз император Вентсел!

Бир ай Манчестердә галдыгдан сонра бу һәфтә бурая гайытдым вә сәнин сон мәктубуну көрдүм.

Доғрусу, мән нә заман кедәчәйим һаггында вә һәтта сәнин мәнә вермәдийин белә бир суала да чаваб верә билмәрәм ки, *үмумиййәтлә кедәчәйәмми?*

Кечән ил мән үмид эдирдим ки, пасхадан сонра китабымын икинчи нәшри чыхачаг вә, демәли, биринчи нәшри үчүн *гонорар* алачағам. Лакин Мейснердән бу күн алыб бурая әлавә этдийим мәктубдан көрәчәксән ки, буна һәлә чох вахт галыр. (Зәһмәт олмазса, мәктубу мәнә гайтар.)

Чәнаб алман профессорлары сон заманлар каһ бир ердә, каһ да башга бир ердә, чох мә'насыз бир шәкилдә олса да, мәним адымы чәкмәйә мәчбур олмушлар, мәсәлән, А. Вагнер торпаг мүлкиййәти һаггындакы китабчада, Келд (Бонн) Рейн вилайәтиндә кәнд кредит системи һаггындакы китабчада мәним адымы чәкмишдир.

Ч-б Ланке (*«Фәһлә мәсәләси һаггында* вә и. а.», 2-чи нәшри) мәни чох тә'рифләйир, лакин анчаг өзүнү бөйүк бир инсан кими көстәрмәк мәгсәдилә тә'рифләйир. Мәсәлә бундадыр ки, ч. Ланке бөйүк бир кәшф этмишдир. Бүтүн тарихи еканә бир бөйүк тәбии ганунла әһатә этмәк олар. Бу тәбии ганун «struggle for life», «яшайыш уғрунда мүбаризә» *ибарәсидир* (Дарвинин ифадәси белә ишләдилдикдә, бош бир ибарә олур), бу ибарәнин мәзмуну исә әһали һаггында вә я, даһа доғрусу, әһали артыглығы һаггында Малтус ганунундан ибарәтдир. Демәли, бу «struggle for life»-нин мүхтәлиф ичтимаи формаларда тарихән нечә мейдана чыхдығыны тәһлил

---

[1] Бонапартчылыг тәблиғаты мәркәзи олан «10 декабр чәмиййәти» 1849-чу илдә Луи Бонапарт тәрәфиндән әһалинин мүхтәлиф синифләринә мәнсуб төр-төкүнтүләрдән тәшкил эдилмиш вә Луи Бонапартын Франса республикасы президенти сечилдийи күнүн (10 декабр 1848-чи ил) шәрәфинә белә адландырылмышды. *Ред.*

этмәк әвәзиндә, һәр бир конкрет мүбаризәни «struggle for life» ибарәсинә, бу ибарәни исә Малтусун «әһали фантазиясына» чевирмәкдән башга бир шей галмыр! Разылашмаг лазымдыр ки, бу, өзүнү элми бир шей кими көстәрмәк истәйән курултулу, тәмтәраглы авамлыг вә дүшүнмәк тәнбәллийи үчүн чох инандырычы бир методдур.

Һекелин методу вә ону мәним тәтбиг этмәйим һаггында һәмин Ланкенин сөйләдикләри доғрудан да ушаглыгдыр. Әввәлән, о, Һекел методуну әсла анламыр вә буна көрә дә, икинчиси, бу методу тәнгиди сурәтдә тәтбиг этмәйим һаггында тәсәввүрү бундан да хейли аздыр. Бир чәһәтдән о мәнә Моисей Менделсону хатырладыр. Тамамилә бош адамларын бу илк нүмайәндәси Лессингә язырды: «бу өлү ит олан Спинозаны» чидди бир шей һесаб этмәк Сизин ағлыныза нечә дә кәлә биләрди? Эйнилә дә ч. Ланке тәәччүб эдир ки, Энкелс, мән вә башгалары өлү ит олан Һекели чидди бир шей һесаб эдирик, һалбуки Бүхнер, Ланке, д-р Дүринг, Фехнер вә башгалары чохдан разылашмышлар ки, онлар бу язығы чохдан дәфн этмишләр. Ланке чох садәлөвһлүклә дейир ки, эмпирик материалда мән «надир бир сәрбәстликлә һәрәкәт эдирәм». Онун һеч ағлына да кәлмир ки, «материалда сәрбәстликлә һәрәкәт этмәк» материалы өйрәнмәкдә мә'лум *методун*, — йә'ни *диалектик методун* мәчази ифадәсидир...

... Икинчи чилд һаггында Мейснерин тә'кидли сорғуларына кәлдикдә, бүтүн гыш әрзиндә ону гуртармағыма мане олан тәкчә мәним хәстәлийим дейилди. Мән рус дилини өйрәнмәйә башламағы лазым билдим, чүнки аграр мәсәләси өйрәниләркән рус торпаг мүлкиййәти мүнасибәтләрини илк мәнбәләрдән өйрәнмәк лазымдыр. Һәм дә белә олду ки, Ирландия торпаг мәсәләсинин ирәли сүрүлмәси нәтичәсиндә Инкилтәрә һөкумәти бүтүн өлкәләрдә аграр мүнасибәтләри һаггында там бир сыра «абы китаблар» нәшр этди (бунларын нәшри тезликлә даяндырылды). Нәһайәт, — бу да өз арамызда галсын, — мән әввәлчә биринчи чилдин икинчи нәшрини бурахмаг истәрдим. Бунун нәшри икинчи чилдин чап олунмаг үчүн тамамилә һазырланмасы илә бир вахта дүшсәйди, яхшы олмазды.

Женнидән вә мәндән Кукелман аиләсинин бүтүн үзвләринә сәмими салам.

Сәнин *К. М.*

121

МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

28 июл 1870-чи ил

...Чәршәнбә ахшамы Баш Шура Чағырышы[1] 1 000 нүсхә чап етмәйи гәрара алды. Бу күн тәсһиһ вәрәгләрини көзләйирәм.

Франсада марсел'еза охунмасы бүтүн Икинчи империя кими күлүнч бир шей олмушдур. Лакин һәр һалда бу ит [III Наполеон] һисс едир ки, «Сурийяя кедәркән» маһнысы инди ерсиздир. Пруссияда, бунун әксинә оларак, белә һоггабазлыглар лазым дейилдир. Алман марсел'езасы, «сағында» Бисмарк вә «солунда» Штибер олмагла I Вилһелмин охудуғу «Иса, мәним пәнаһым» маһнысыдыр! 1812-чи илдә вә и. а. олдуғу кими, алман филистери, дейәсән, чох фәрәһләнир ки, инди утанмадан өз анадан кәлмә нөкәрчилийини көстәрә биләр. Кимин ағлына кәлә биләрди ки, 1848-чи илдән 22 ил сонра Алманиядакы милли мүһарибә *белә бир* нәзәри ифадә алачагдыр[2]!

Хошбәхтликдән, бүтүн бу нүмайишләри буржуазия башлайыр. Швейтсерин ачыг тәрәфдарлары истисна олмагла, фәһлә синфи бунларда гәт'ийјән иштирак етмир. Хошбәхтликдән, һәр ики өлкәдә, Франса вә Алманияда синифләрин мүһарибәси о гәдәр инкишаф етмишдир ки, һеч бир харичи мүһарибә тарихин чархыны чидди сурәтдә кери дөндәрә билмәз...

122

МАРКС — И.-Ф. БЕККЕРӘ

2 август 1870-чи ил

...Мән Ченеврәдәки рус достларымыздан бир мәктуб алдым. Онлара бу мәктуб үчүн мәним адымдан тәшәккүр ет.

---

[1] Франса-Пруссия мүһарибәси һаггында Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәти Баш Шурасынын биринчи чағырышы. *Ред.*

[2] Энкелс чаваб мәктубунда Маркса бу барәдә белә язмышды: «Алман филистери аллаһа бел бағлаяны вә аллаһын гаршысында сүрүнән өз Вилһелми гаршысында нә гәдәр чох тә'зим едирсә, Франсая гаршы о бир о гәдәр һәясыз олур. Элзас-Лотаринкия үстүндәки көһнә улашма артыг енидән башланмышдыр — һамыдан габагда «Augsburger Zeitung» кедир. Лакин Лотаринкия кәндлиләри пруссиялылара көстәрәрләр ки, бу о гәдәр дә садә бир иш дейилдир». *Ред.*

Доғрудан да, даһа яхшы оларды ки, онлар Бакунин һаггында бир китабча язсынлар, лакин буну *ән яхын заманда* этмәк лазымдыр. Әкәр бу иш көрүлсә, Бакунинин фитнәләри һаггында онларын мәнә ени сәнәдләр көндәрмәси лазым дейилдир.

Онлар мәндән сорушурлар ки, 1848-чи илдә Бакунин нә эдирди? 1843-чү илдән 1848-чи иләдәк Парисдә оларкән о өзүнү гәт'и бир сосялист кими гәләмә верирди. Ингилабдан сонра о, Бреславла кедиб орада *буржуа демократлары* илә әлагәйә кирди вә онларын арасында, о заман сосялист вә коммунистләрин гәддар дүшмәни олан *Арнолд Рукени* (Франкфурт парламентинә) сечмәк уғрунда тәшвигат апарырды. Сонра — 1848-чи илдә — Прагада панславист конгреси тәшкил этди. Панславистләр өзләри ону орада сахта бир оюн ойнамагда тәһмәтләндирирдиләр. Лакин мән буна инанмырам. Әкәр Бакунин орада (өз панславист достларынын нөгтейи-нәзәринчә) сәһвләр эдирдисә дә, мәним фикримчә, анчаг «истәмәдән» эдирди. 1849-чу илин әввәлләриндә Бакунин бир манифест (памфлет) нәшр этди — бу сентиментал бир панславизм иди! Онун ингилаб заманындакы фәалиййәти һаггында хәбәр верилә биләчәк тә'рифә лайиг еканә шей — 1849-чу илин майында Дрезден үсянында онун иштиракыдыр.

Сибирдән гайыдан кими Бакунинин этдийи чыхыш[1] онун характеристикасы үчүн чох мүһүмдүр. Бу барәдә «Колоколда» вә Боркһеймин «Zukunft»-дакы «Рус мәктубларында» материал кифайәт гәдәрдир; бунлар йәгин ки, сәндә вардыр. Рус достларымыза сөйлә ки, онларын мәктубда ифша этдикләри шәхс бурая кәлмәмишдир, онларын Боркһеймә тапшырығыны мән еринә етирмишәм вә онлардан бириси бурая кәлсә, мән чох шад оларам.

Нәһайәт, әкәр *Чернышевскинин әсәрләринин* еничә *чапдан чыхан дөрдүнчү чилдини* мәнә көндәрсәләр, мән онлара чох миннәтдар оларам. Бунун пулуну мән онлара почта илә көндәрәрәм.

«Vorbote»-нин сон нөмрәсиндә мүһарибә һаггында сәнин мәгалән чох яхшыдыр вә бүтүн аиләм тәрәфиндән бәйәнилмишдир; аиләм сәнә сәмими салам көндәрир.

Саламат гал!

Сәнин *Карл Маркс.*

---

[1] Кертсенин «Колоколунун» 1862-чи ил феврал нөмрәсиндә М. Бакунинин «Рус, поляк вә бүтүн славян достларымыза» мәгаләси. *Ред.*

123

ЭНКЕЛС — МАРКСА

15 август 1870-чи ил

Әзиз Мавр!

Мәним кими үч күн әрзиндә йүнкүл бир титрәтмә илә бирликдә мә'дәдә кәскин ағрылар һисс этдикдән сонра, һәтта әһвалын яхшылашмаға башладыгда да, Вилһелмин[1] сиясәти мөвзуунда данышмаға һеч бир һәвәсин галмыр. Лакин сән бу чәфәнкияты кери алмалы олдуғуна көрә, белә дә олсун.

Билмирәм, сөзсүз чох сәбатсыз олан Бракке нә дәрәчәдә милли чошгунлуға уймушдур. Һәмчинин ики һәфтәдә «Volksstaat»[2]-ын эн чоху *бир* нөмрәсини алдыгда, бу мәсәләдә Комитәнин[3] мөвгеи һаггында анчаг, Бонһорстун Вилһелмә яздығы үмумиййәтлә тәмкинли, лакин онун нәзәри инамсызлығыны ашкар көстәрән мәктубу әсасында фикир еридә биләрәм. Буна нисбәтән нәзәрииййәбаз Либкнехтин адәтән мәһдуд олан инамы даһа яхшы тә'сир бурахыр.

Мәнә элә кәлир ки, мәсәлә беләдир: Баденкә[4] Алманияны өз милли варлығы уғрунда мүһарибәйә чәлб этмишдир. Әкәр Баденкә Алманияны мәғлуб этсә, бонапартизм узун илләр бою мөһкәмләнәр, Алманиянын исә узун илләр бою,—бәлкә дә нәсл-ләр бою, — сону чатмыш олар. Бу һалда мүстәгил алман фәһлә һәрәкаты һаггында һеч данышыг да олмаз, милли варлығы бәрпа этмәк уғрунда мүбаризә бүтүн гүввәләри чәлб эдәр вә эн яхшы һалда алман фәһләләри франсыз фәһләләринин едәйиндә сүрүнәрләр. Әкәр Алмания галиб кәлсә, франсыз бонапартизми һәр һалда арадан галдырылар, Алманиянын бирлийини яратмаг үстүндә һәмишәки чәкишмәләр, нәһайәт, кәсиләр, алман фәһләләри индийәдәк олдуғуна нисбәтән тамамилә башга бир милли мигясда тәшкил олуна биләрләр, франсыз фәһләләринин исә, орада һәр нә кими бир һөкумәт яранса да, бонапартизм заманы олдуғуна нисбәтән шүбһәсиз даһа сәрбәст бир фәалиййәт мейданы олар. Бүтүн синифләрдән олан алман халгынын бүтүн күтләси мәсәләнин биринчи нөвбәдә мәһз милли варлыг үзәриндә олдуғуну баша дүшмүш вә буна көрә дә ярдым көстәрмәйә һазыр олдуғуну дәрһал билдирмишдир. Белә бир шәраитдә һәр һансы бир алман сияси партия-

[1] Либкнехтин. *Ред.*

[2] «Der Volksstaat» — Алмания сосял-демократ фәһлә партиясынын (эйзенахчыларын) мәркәзи органыдыр. 1869—1876-чы илләрдә Либкнехтин редакторлуғу илә Лейпсигдә чыхырды. *Ред.*

[3] Алмания сосял-демократ фәһлә партиясынын Брауншвейгдәки Мәркәзи комитәси нәзәрдә тутулур. *Ред.*

[4] III Наполеонун ләгәбидир. *Ред.*

сынын Вилһелм саяғы там обструксия тәблиғ этмәси вә башлыча мүлаһизә әвәзиндә һәр чүр кәнар мүлаһизәләр ирәли сүрмәси мәнә мүмкүн олмаян бир иш кими көрүнүр.

Һәм дә франсыз әһалиси күтләсинин: буржуаларын, хырда буржуаларын, кәндлиләрин вә кәндлиләр ичәрисиндән чыхмыш адамлардан ибарәт олуб ири шәһәрләрдә Бонапартын яратдығы империалист әһвал-руһиййәли, оссманчы[1] тикинти пролетариатынын шовинизми олмадан, Баденкә бу мүһарибәни эдә билмәзди. Бу шовинизмә зәрбә, һәм дә мөһкәм бир зәрбә эндирилмәдикчә, — Алмания илә Франса арасында сүлһ мүмкүн дейилдир. Көзләмәк оларды ки, бу иши пролетар ингилабы көрәчәкдир; лакин мүһарибә башландыгдан сонра алманлара бу иши өзләринин көрмәләриндән, һәм дә дәрһал көрмәләриндән башга бир шей галмыр.

Инди дә икинчи дәрәчәли мүлаһизәләр. Бу мүһарибәнин Леман[2], Бисмарк вә К^{0}-сынын рәһбәрлийи алтында эдилмәсиндә вә, онлар бу мүһарибәни мүвәффәгиййәтлә баша чатдырсалар, онларын мүвәггәти йүксәлмәсинә сәбәб олачағында алман буржуазиясынын күчсүзлүйү мүгәссирдир. Бу, әлбәттә, чох ийрәнчдир, лакин бурада һеч бир шей этмәк олмаз. Лакин бу сәбәбә көрә антибисмаркизми еканә рәһбәр принсип этмәк мә'насыз оларды. Әввәлән, 1866-чы илдә олдуғу кими, инди дә Бисмарк бизим ишимизин кичик бир һиссәсини еринә етирир; бу иши *өз билдийи кими* вә өзү арзу этмәдән көрүрсә дә, һәр һалда көрүр. Бизим фәалиййәтимиз үчүн индийәдәк әлимиздә олдуғундан даһа кениш бир мейдан ярадыр. Һәм дә инди даһа 1815-чи ил дейилдир. Инди чәнуб алманлары һөкмән рейхстага дахил олачаглар вә беләликлә дә пруссиячылығын әксинә олан бир гүввә яраначагдыр. Һәм дә Бисмаркын үзәринә дүшән милли вәзифәләр Русия илә иттифага, сән өзүн яздығын кими, һеч бир имкан вермир. 1866-чы илдән э'тибарән давам эдән бүтүн тарих Либкнехтин хошуна кәлмәдийинә көрә, бу тарихи онун кими дәйишдирмәк арзусунда олмаг үмумиййәтлә сәфеһликдир. Лакин биз ки, өз нүмунәви чәнуб алманларымыза бәләдик. Бу ахмагларла һеч бир иш көрмәк олмаз.

Мәним фикримчә, бизимкиләр:

1) милли һәрәката гошула биләрләр, — бу һәрәкатын нә гәдәр күчлү олдуғуну сән Кукелманын мәктубундан көрүрсән, — бу һәрәкат Алманиянын мүдафиәсилә кифайәтләндийи дәрәчәдә вә о вахтадәк гошула биләрләр (бу, мүәййән

---

[1] III Наполеон заманы Сена департаментинин префекти олуб Парисин енидән гуран Оссманын адындандыр. *Ред.*

[2] I Вилһелмин ләгәбидир. *Ред.*

шәраитдә лап сүлһ бағланана гәдәр һүчум имканыны арадан галдырмыр);

2) бу заман милли алман мәнафеилә Пруссия ханәданынын мәнафеи арасындакы фәрги гейд эдә биләрләр;

3) Элзас вә Лотаринкиянын һәр чүр илһагына мане ола биләрләр — белә көрүнүр ки, Бисмаркын нийјәти бунлары Бавария вә Баден торпагларына гатмагдыр;

4) Парисдә шовинист олмајан республикачы һөкумәт һакимијјәт башына кәлән кими, — онунла шәрәфли сүлһ әлдә эдә биләрләр;

5) мүһарибәни бәјәнмәјән вә бир-бирилә мүһарибә этмәјән алман вә франсыз фәһләләринин мәнафе бирлијини даим гейд эдә биләрләр;

6) *Русия* — Интернасјоналын чағырышында көстәрилдији кими.

Вилһелмин белә бир иддиасы гәрибәдир ки, Бисмарк Баденкә илә кечмишдә әлбир олдуғуна көрә, дүзкүн нөгтейинәзәр битәрәфлик көзләмәкдән ибарәтдир. Әкәр Алманияда үмуми рә'й белә олсайды, тезликлә биз енидән Рейн иттифагы әлдә этмиш олардыг вә аличәнаб Вилһелм көрәрди ки, һәмин иттифагда о нә кими бир рол ойнамалы олачагдыр вә фәһлә һәрәкаты нә вәзијјәтә дүшәр. Даим тәпик вә зәрбә јејән халг, — әлбәттә, ичтимаи ингилаб јаратмалы олан әсл халгдыр, һәм дә Вилһелмин севдији сайсыз-һесабсыз хырда дөвләтләрдә белә бир ингилаб јаратмалы олан әсл халгдыр.

Нә гәдәр гәрибәдир ки, бу јазыг адам мәни «Elberfelder Zeitung»-да «куя» чап эдиләнләр үстүндә мәс'улијјәтә чәлб этмәк истәјир. Јазыг һейван!

Франсадакы бәрбадлыг, көрүнүр, дәһшәтлидир. Һәр шей дағыдылмыш, һәр шей сатылмыш, һәр шей оғурланмышдыр. Шассло писдир вә дөјүшдә јарарсыз олур, бу артыг чатышмыр, көһнә чахмаглы түфәнкләр ахтармаг лазым кәлир. Бунунла белә, ингилабчы һөкумәт, әкәр *тезликлә* мейдана кәләрсә, мә'јус олмамалыдыр. Лакин бу һөкумәт Париси өзбашына бурахмалы вә чәнуба архаланыб мүһарибәни давам этдирмәлидир. Ола билсин, о заман бу һөкумәт силаһ алынана гәдәр вә јени гошун тәшкил эдиләнә гәдәр давам кәтирә билсин вә бунларын васитәсилә дүшмән тәдричән енидән сәрһәддә тәрәф сыхышдырылсын. Һәгигәтдә бу, мүһарибәнин әсл сону олардыг, гой һәр ики өлкә бир-биринә өзүнүн мәғлуб-эдилмәзлијини сүбут этсин. Лакин бу тезликлә олмаса, комедиянын сону чатмыш олар. Молткенин һәрби әмәлијјатлары нүмунәвидир — гоча Вилһелм она, көрүнүр, там һәрәкәт азадлығы верир вә дөрдүнчү нөвбә баталјонлары артыг ордуя дахил эдилир, һалбуки франсыз баталјонлары һәлә јохдур.

Әкәр Баденкә һәлә Метсдән кери чәкилмәмишсә, онун иши пис ола биләр.

Ревматизм хәстәлийи олана дәниздә чиммәк зәрәрдир. Лакин бир айлыға Уэлсә кедән Һумперт иддиа эдир ки, *дәниз һавасы* чох яхшы тә'сир көстәрир. Үмид эдирәм ки, сән тезликлә ағрылардан хилас олачагсан, бу чох әзиййәтлидир. Һәр һалда, бу тәһлүкәли дейилдир вә сәһһәтинин үмумиййәтлә яхшылашмасы даһа чох вачибдир.

Сәмими салам.

Сәнин *Ф. Э.*

124
МАРКС — ЭНКЕЛСӘ

17 август 1870-чи ил

Әзиз Фред!

Белә ағыр бир шәраитдә өз үзәринә көтүрдүйүн зәһмәт үчүн мәндән (һабелә ханым Маркса яздығын мәктуб үчүн ондан) чохлу тәшәккүр! Сәнин мәктубун бейнимдә тәртиб этдийим чавабын планына тамамилә уйғундур. Бунунла белә, мән бу чүр мүһүм бир ишдә сәнинлә мәсләһәтләшмәдән һәрәкәт этмәк истәмирдим — бурада Вилһелмдән дейил, *алман фәһләләринин һәрәкәт хәттини верән директивләрдән* бәһс олунур.

Вилһелм мәнимлә шәрик олмасы нәтичәсинә буна әсасән кәлир:

1) *Интернасйоналын* Чағырышына әсасән; бу чағырышы да, о, әлбәттә, әввәлчә өз Вилһелм дилинә тәрчүмә этмишдир;

2) буна әсасән ки, мән онун вә Бебелин рейхстагдакы бәянатыны бәйәнмишдим[1]. Бу элә бир «заман» иди ки, чидди принсипиаллыг мәрдлик демәк иди, лакин бурадан һеч дә бу заманын давам этдийи нәтичәси чыхмыр вә даһа аз дәрәчәдә белә бир нәтичә чыхыр ки, милли бир мүһарибә шәклини алан мүһарибәдә алман пролетариатынын мөвгеи, Вилһелмин пруссиялылара рәғбәтсизлийи илә бүсбүтүн мүәййән олунур. Бу она бәрабәр оларды ки, вахтилә биз Италиянын «бонапартчы» азадлығы әлейһинә протест этдийимизи әсас тутараг, бу мүһарибә нәтичәсиндә Италиянын әлдә этдийи нисби мүстәгиллик әлейһинә э'тираз эдәйдик.

Элзас-Лотаринкия һаггындакы торпаг иддиалары, көрүнүр, ики даирәдә — Пруссия камарилясы арасында вә Чәну-

---

[1] Бебел вә Либкнехт рейхстагда Франса илә мүһарибә үчүн һәрби кредитләр ләһинә сәс вермәмиш вә һәр чүр ханәдан мүһарибәсинә гаршы өзләринин принсипиал протестләрини билдирмишдиләр. *Ред.*

би Алманиянын күт вәтәнпәрвәрләри арасында үстүндүр. Бу истәр Аврова үчүн, истәрсә хүсусилә Алмания үчүн ән бөйүк бир бәдбәхтлик оларды. Сәнин йәгин нәзәринә чарпмышдыр ки, рус гәзетләринин чоху Аврова мүвазинәтини мүһафизә этмәк үчүн Авропанын дипломатик йолла ишә гарышмасы лазым кәлдийиндән данышыр.

Кукелман мүдафиә мүһарибәсини һәрби мүдафиә әмәлиййатлары илә гарышдырыр. Демәли, күчәдә әчлафын бири мәним үзәримә һүчум этсә, мән анчаг онун зәрбәләринин гаршысыны ала биләрәм, амма ону вура билмәрәм, чүнки онда дөнүб *һүчум эдән* оларам! Бу адамларын һамысынын һәр бир сөзүндә диалектика чатышмазлығы өзүнү көстәрир.

Дөрд кечәдир ки, ревматизмдән һеч ятмырам вә бүтүн бу мүддәт әрзиндә Парис вә саирәни хәялымдан кечирирәм. Бу ахшам, Һумпертин яздығы юху дәрманыны гәбул эдәчәйәм.

Мән дейәндә ки, «Икинчи империянын дәфн зәнки чалыныр» вә бу империя «нә илә башланмышдыса, онунла да: мискин бир пародия илә гуртарачагдыр»,[1] — Бонапарт һаггында тамамилә һаглы идим! Мәкәр Наполеонун 1814-чү илдәки йүрүшүнә даһа яхшы бир пародия тәсәввүр этмәк олармы? Зәннимчә, биз икимиз дә лап әввәлдән Бустрапанын бүтүн *мискинлийини* баша дүшүб ону садәчә фырылдагчы һесаб эдән еканә адамларыг; биз һеч бир заман онун мүвәггәти мүвәффәгиййәтләринә алданмамышыг.

Ери кәлмишкән буну да дейим. Буржуа Сүлһ чәмиййәти Чағырышы франсыз вә алман дилләриндә чап этмәк үчүн Интернасйоналын Баш Шурасына 20 фунт көндәрмишдир.

Салам.

Сәнин *К. М.*

125

МАРКС — АЛМАНИЯ СОСЯЛ-ДЕМОКРАТ ФӘҺЛӘ ПАРТИЯСЫ КОМИТӘСИНӘ[2]

1870-чи ил сентябрын 1-нә яхын

Һәрби камариля, профессорлар, бүркерләр вә трактир сиясәтчиләри иддиа эдирләр ки, бу [Пруссиянын Элзасы вә Лотаринкияны гәсб этмәси] Алманияны Франса илә мүһари-

---

[1] Маркс бурада Франса-Пруссия мүһарибәси һаггында Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәти Баш Шурасынын, өз әли илә яздығы биринчи чағырышындан бир парчаны мисал кәтирир. *Ред.*

[2] Бу мәктуб анчаг, Алмания сосял-демократ фәһлә партиясы МК-сынын мүһарибә һаггында вәрәгәси шәклиндә дәрч эдилмиш манифестә дахил олан парчалар шәклиндә галмышдыр. *Ред.*

бәдән һәмишәлик горумаг васитәсидир. Әксинә, бу, һәмин мүһарибәни Авропа *институсиясына* чевирмәк үчүн ән доғру васитәдир. Бу, *гәрби Полша* — Элзас вә Лотаринкия үзәриндә һөкмранлыг үчүн зәрури бир шәрт олан һәрби истибдады енииләшмиш Алманияда әбәдиләшдирмәкдән өтрү һәгигәтән ән яхшы бир васитәдир. Бу, Франсанын өз әлиндән алынан әразини кери тәләб едәчәк гәдәр мөһкәмләнәчәйи вахтадәк кәләчәк сүлһү садәчә барышыға чевирмәк үчүн ән доғру бир васитәдир. Бу, Алмания илә Франсаны, онларын бир-бирини гырмасы йолу илә вар-йохдан чыхармаг үчүн ән доғру бир васитәдир.

Әбәди сүлһ үчүн бу чүр тә'минатлар кәшф едән әчлаф вә сәфеһләр Пруссия тарихиндән, Тилзит сүлһү бағланаркән Наполеонун гойдуғу ағыр шәртләр тимсалында билмәли идиләр ки, яшамаға гадир олан бир халгы итаәтә кәтирмәк үчүн көрүлән бу чүр зоракы тәдбирләр тамамилә экс нәтичәләр верир. Бәс Тилзит сүлһүндән сонракы Пруссияя нисбәтән Франса, һәтта Элзас вә Лотаринкия итирилдикдән сонра нәдир?

Әкәр *көһнә дөвләт гурулушу* мөвчуд олдугча франсыз шовинизми 1815-чи илдән е'тибарән Франсанын пайтахты Парисин, бунунла да Франсанын өзүнүн, бир нечә удузулмуш дөйүшдән сонра мүдафиәсиз галмасында мүәййән бир мадди әсас тапырдыса, сәрһәд шәргдә — Вокез дағларындан, шималда исә Метсдән кечдикдә, бу шовинизм нә гәдәр зәнкин бир гида алачагдыр?

Лотаринкиялылар илә элзаслыларын *Алмания* һөкумәтини бәйәндийини һеч... тевтон да иддиа едә билмәз. Инди *панкерманизм* вә «е'тибарлы» сәрһәдләр принсипи е'лан едилир; бу да шәргдә Алмания вә Авропа үчүн әчәб яхшы нәтичәләр верәчәкдир!

Индики һай-күйдән һәлә тамамилә кейләшмәйәнләр вә я алман халгыны кейләшдирмәк *истәмәйәнләр* баша дүшмәлидирләр ки, 1866-чы ил мүһарибәси 1870-чи ил мүһарибәсинә сәбәб олдуғу кими, 1870-чи ил мүһарибәси дә лабүд сурәтдә Русия илә Алмания арасында мүһарибәйә сәбәб олачагдыр.

Мән *лабүд сурәтдә, һөкмән* дейирәм, бу шәртлә ки, — буна да еһтимал аздыр, — о вахтадәк *Русияда ингилаб* баш вермәсин.

Әкәр аз еһтимал едилән бу һал баш вермәзсә, Алмания илә Русия арасында мүһарибәни артыг инди баш вермиш олан бир факт һесаб етмәк лазымдыр.

Бу мүһарибәнин зәрәрли вә я файдалы олачағы тамамилә галиб алманларын индики һәрәкәтиндән асылыдыр.

Әкәр онлар Элзас-Лотаринкияны гәсб етсәләр, Русия илә *бирликдә* Франса Алманияя гаршы вурушачагдыр. Белә бир

мүһарибәнин фәлакәтли нәтичәләрини көстәрмәйә эһтияч йохдур.

Әкәр онлар Франса илә шәрәфли сүлһ бағласалар, бу мүһарибә Авропаны московитләрин диктатурасындан азад эдәр, Пруссияны Алмания ичәрисиндә эридәр, континентин гәрбиндә динч инкишаф имканы ярадар вә, нәһайәт, Русияда ичтимаи ингилабын өзүнә йол ачмасына көмәк эдәр, бу ингилаб үнсүрләринин исә өз инкишафы үчүн анчаг белә бир харичи тәкана эһтиячы вардыр, — демәли, белә бир мүһарибә рус халгы үчүн дә файдалы олар.

Лакин мәним горхум будур ки, бүтүн алман фәһлә синфи өз сәсини учалтмаса, әчлаф вә сәфеһләр өзләринин ағылсыз оюнуну манеәсиз давам этдирәчәкләр.

...Индики мүһарибә үмум дүня мигясында бунунла ени бир тарихи дөвр ачыр ки, һәтта алман Австриясы кәнар эдилдикдә дә, Алмания, *харичдән асылы олмаяраг,* өзүнә мәхсус бир йолла кетмәйә гадир олдуғуну сүбут этмишдир. Алманиянын өз *бирлийини* әввәлчә *Пруссия казармасында* әлдә этмәси онун тамамилә лайиг олдуғу бир чәзадыр. Лакин нәтичә, *белә бир үсулла* олса да, һәр һалда әлдә эдилмишдир. Мәсәлән, Шимали Алмания милләтчи либераллары илә Чәнуби Алмания Халг партиясы арасындакы мүнагишә кими мә'насыз хырда чәһәтләр бундан сонра әбәс ерә йолу кәсмәйәчәкдир. Мүнасибәтләр бөйүк мигясда кенишләнәчәк вә садәләшәчәкдир. Әкәр о заман алман фәһлә синфи өз үзәринә дүшән тарихи ролу ойнамаса, бу онун тагсырыдыр. *Индики мүһарибә континентдәки фәһлә һәрәкатынын ағырлыг мәркәзини Франсадан Алманияя көчүрмүшдүр.* Бунунла да алман фәһлә синфи үзәринә даһа бөйүк мәс'улиййәт дүшүр.

126

ЭНКЕЛС — МАРКСА

4 сентябр 1870-чи ил

Мәнә нә вар, гой лап диләнсин
Ушагларым, һәм дә арвадым!
Гәлбимдә вар башга бир гайғы:
Император әсирдир, әсир!

Дүня тарихи ән бөйүк бир шаирдир, о Һейненин өзүнү ямсылая билмишдир. Император әсирдир, әсир! Һәм дә «гохумуш пруссиялыларын» әлиндә әсирдир, языг Вилһелм исә бурадача дуруб йүзүнчү дәфә инандырыр ки, әслиндә бүтүн бу әһвалатларда онун тагсыры йохдур, бунларын һамысы ал-

лаһын ишидир! Бурада Вилһелм бир мәктәблийә бәнзәйир: Қаинаты ким яратмышдыр? — Мән этмишәм, чәнаб мүәллим, буну мән этмишәм, анчаг, дүзү, бир дә этмәрәм!

Инди будур, мискин Жүл Фавр мейдана чыхыб тәклиф эдир ки, Паликао, Трошү вә бир нечә садәләвһ адам һөкумәт дүзәлтсин. Белә әчлафлар күруһуну һәлә дүня көрмәмишдир. Лакин һәр һалда көзләмәк лазымдыр ки, Парисдә бу мә'лум олдугда, нечә олмуш олса бир шей баш верәр. Тәсәввүр эдә билмирәм ки, бу күн-сабаһ чамаатын эшидәчәйи йығын-йығын ени хәбәрләр һеч бир тә'сир көстәрмәсин. Ола биләр, бу вәзиййәт сол һөкумәтин дүзәлмәсинә сәбәб олсун вә бу һөкумәт заһирән бир гәдәр мүгавимәт көстәрдикдән сонра сүлһ бағласын.

Мүһарибә сона чатмагдадыр. Франсада даһа орду йохдур. Базен тәслим олан кими, — бу да йәгин ки, бу һәфтә олачагдыр, — алман ордусунун ярысы Парисә тәрәф кедәчәк, ярысы да Луараны кечиб өлкәни бүтүн силаһлы адам йығынагларындан тәмизләйәчәкдир...

...Элзасла әлагәдар олан алдатмада, гәдим тевтон чәһәтләрилә янашы, башлыча олараг стратежи мүлаһизәләр ирәли сүрүлүр: мүдафиә хәтти олмаг э'тибарилә Вокез дағларыны вә алман Лотаринкиясыны әлә кечирмәк арзу эдилир. (Дилләрин сәрһәдди: әкәр сән Вокез дағларындакы Донон вә я Ширмекдән Лонгвинин шәргинә, Белчика — Лүксембург вә Франса сәрһәдләринин бир-биринә говушдуғу ерә бир саатлыг йола гәдәр дүз бир хәтт чәксән, — бу демәк олар дүрүст олачагдыр; Донондан Вокез дағлары бою Исвечрә сәрһәддинә гәдәр.) Мәсәлә бундадыр ки, Донондан шималда Вокез дағлары чәнуби Вокез дағлары гәдәр уча вә сылдырым дейилдир. $1^1/_4$ милйона гәдәр әһали яшаян бу дар саһәни Франсанын әлиндән алмаг нәтичәсиндә Франсанын «сыхышдырылачағыны» анчаг «Staatsanzeiger»-дән олан эшшәкләр вә Брасс илә К°-сы куман эдә биләр. «Тә'минат» һаггында филистерин фәрядлары үмумиййәтлә мә'насыздыр, лакин бу фәрядлар мүвәффәгиййәт газаныр, чүнки сарай даирәләри үчүн әлверишлидир...

...Франсызлар Саарбрүккени бачардыглары гәдәр дағытмышлар. Лакин, әлбәттә, атәш һеч дә Страсбургда олдуғу кими бир нечә һәфтә әрзиндә кечә-күндүз дейил, анчаг бир нечә саат давам этмишдир.

Какадудан[1] алынан мәктубу тәшәккүрлә кери гайтарырам. Бу чох мараглы бир мәктубдур. Парисин мүдафиәси, әкәр шәһәр ичәрисиндә фөвгәл'адә бир шей баш вермәсә, гәрибә бир һадисә олачагдыр. Һәр бир хырда шей үстүндә франсыз-

[1] Марксын гызы Лаура Лафарг. *Ред.*

ларын ваһимәйә дүшмәйә бу һәмишәки мейлини вә онларын һәгигәтә ачыг көзлә бахмагдан горхдугларыны көрдүкдә, — бунларын һамысыны көрдүкдә, террор дөврү һаггында даһа яхшы бир тәсәввүр әлдә эдирсән. Террор дөврү дедикдә, биз дәһшәтә салан адамларын һөкмранлығыны нәзәрдә тутуруг; әксинә, бу, өзләри горхуя дүшән адамларын һөкмранлығыдыр. Террор — өзләри горхуя дүшән адамларын өзләринә тәскинлик вермәк үчүн этдикләри әсасән файдасыз гәддарлыгдыр. Мән әминәм ки, 1793-чү илдәки террорун тагсыры демәк олар анчаг горхуя дүшән, өзләрини вәтәнпәрвәр кими көстәрән буржуаларын, горхудан туманларыны батыран мешшанларын вә террор заманы өз ишләрини дүзәлдән әчлафларын үзәринә дүшүр. Индики кичик террор енә һәмин синифләрин ишидир.

Ҹоллимейер вә Мур да дахил олмагла, бизим һамымыздан сизин һамыныза сәмими салам.

Сәнин *Ф. Э.*

127

ЭНКЕЛС — МАРКСА

12 сентябр 1870-чи ил

...Әкәр Парисдә бир иш көрмәк мүмкүн олсайды, сүлһ бағланана *гәдәр* фәһләләрин чыхышына мане олмаг лазым иди. Вәзиййәт беләдир ки, тезликлә Бисмаркын гаршысына сүлһ бағламаг мәсәләси чыхачагдыр, я Парисин алынмасы нәтичәсиндә, я да она көрә ки, Авропадакы вәзиййәт ону мүһарибәни гуртармаға мәчбур эдәчәкдир. Сүлһ һәр нечә олса да, ону фәһләләр һәлә бир иш көрә билмәмиш бағламаг лазымдыр. Әкәр онлар милли мүдафиә ишинә хидмәт эдәрәк, инди галиб кәлсәләр, Бонапартын вә индики готур республиканын ирсини өз үзәрләринә көтүрмәли оларлар; онлар алман ордулары тәрәфиндән әбәс ерә әзилиб енидән ийирми иллийә кери атыларлар. Онлар өзләри көзләмәк нәтичәсиндә һеч бир шей итирмәзләр. Сәрһәдләрин мүмкүн олан дәйишилмәси анчаг мүвәггәти характер дашыйыр вә енидән ләғв эдиләчәкдир. Буржуазия хатиринә пруссиялыларла вурушмаг ағылсызлыг оларды. Сүлһ бағлаячаг һөкумәт нә кими бир һөкумәт олса да, элә тәкчә буна көрә онун өмрү узун олмаячагдыр, әсирликдән гайыдан орду исә дахили тоггушмаларда о гәдәр дә тәһлүкәли олмаячагдыр. Сүлһ бағландыгдан сонра бүтүн мүвәффәгиййәт үмидләри һәмишәкиндән даһа артыг дәрәчәдә фәһләләрин тәрәфиндә олачагдыр. Лакин онлар ядәлли һүчумунун тәзйиги алтында алданыб Парис үзәринә

һүчум әрәфәсиндә ичтимаи республика е'лан етмәзләрми? Әкәр алман ордулары мүһарибәнин сон әмәлийяты олараг, Парис фәһләләринә гаршы баррикада мүбаризәси апармалы олсалар, бу дәһшәтли оларды. Бу бизи әлли иллийә кери атарды вә элә бир долашыглыг төрәдәрди ки, һамы вә һәр шей сахта бир вәзиййәтә дүшәрди; һәм дә *о заман* франсыз фәһләләри арасында милли нифрәт вә ибарәчилик һөкмранлығы йүксәләрди!..

128

МАРКС — Е.-С. БИЗЛИЙӘ

19 октябр 1870-чи ил

Һөрмәтли ҹәнаб!

Деак фәһләләрин әлейһинәдир. О доғрудан да инкилис викин маҹар нәшридир.

Лиона кәлдикдә, мән элә мәктублар алмышам ки, дәрҹ эдиләси дейилдир. Әввәлҹә һәр шей чох яхшы кедирди. Интернасйонал бөлмәсинин тәзйиги алтында республика Парисдә олдуғундан әввәл е'лан эдилмишди. Дәрһал ингилабчы һөкумәт — гисмән Интернасйонала мәнсуб олан фәһләләрдән, гисмән дә радикал буржуа республикачыларындан ибарәт *Коммуна* ярадылмышды. Шәһәрин идхал көмрүкләри дәрһал арадан галдырылмышды ки, бу да тамамилә дүзкүн иди. Бонапартчы вә клерикал фитнәкарларын әл-аяғы йығышдырылмышды. Бүтүн халгы силаһландырмаг үчүн ҹидди тәдбирләр көрүлмүшдү. Буржуазия ени гайдая, әлбәттә, рәғбәт көстәрмирди, лакин һәр һалда она сакитҹә табе олурду. Лион чыхышы Интернасйонал бөлмәләринин күчлү олдуғу Марселдә вә Тулузада дәрһал экс-сәда доғурду.

Лакин эшшәкләр — Бакунин вә Клүзерэ — Лиона кәлиб бүтүн иши корладылар. Онларын һәр икиси Интернасйонала мәнсуб олдуғуна көрә, бәдбәхтликдән онларын о гәдәр тә'сири олду ки, бизим достларымызы башдан чыхара билдиләр. Ратуша — гыса мүддәтә — элә кечирилди, *дөвләтин ләғв эдилмәси* вә бу ҹүр ахмаг шейләр *һаггында* ән мә'насыз декретләр верилди. Бу русун (буржуа гәзетләри ону Бисмаркын акенти кими гәләмә вермишдиләр) *Франса гуртулуш комитәсинин* лидери адыны дашымаг иддиасында олмасы, тәкҹә бу һал, Сизин баша дүшдүйүнүз кими, ичтимаи рә'йи дәйишдирмәк үчүн кифайәт олду. *Клүзерэйә* кәлдикдә, о өзүнү бир ахмаг вә горхаг кими апарырды. Онларын һәр икиси әлләри боша чыхдыгдан сонра Лиону тәрк этди.

Руанда, һәмчинин Франсанын башга сәнае шәһәрләринин чохунда, Интернасйонал бөлмәләри Лиондан ибрәт алыб фәһ-

ләләрин рәсми сурәтдә «мүдафиә комитәләринә» бурахылмасы үзәриндә тә'кид етди.

Лакин мән Сизә демәлийәм ки, Франсадан алдығым бүтүн мә'лумата көрә, бүтөвлүкдә буржуазия сосялист мейлләри олан республиканын гәләбәсиндәнсә, Пруссия ишғалыны даһа үстүн тутур.

Сизә сәмими сәдагәт бәсләйән

Карл Маркс.

129

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

13 декабр 1870-чи ил

Әзиз Кукелман!

Мәним узун заман сусмағымы сән бунунла изаһ етмәлисән ки, Баш Шуранын харичлә әлагә сахлаян мүхбирләринин чох һиссәсинин диггәтини Франсая чәлб едән бу мүһарибә заманы мән *демәк олар бүтүн бейнәлхалг язышманы* өз үзәримә көтүрмәли олдум, бу исә бош бир шей дейилдир. Бундан әлавә, инди Алманияда, хүсусилә Шимали Алмания иттифагында вә лап «хүсусилә» Һанновердә һөкм сүрән *«почта рабитәси азадлығы»* шәраитиндә бу мүһарибә һаггында өз бахышларымы мәним алман мүхбирләримә язмағым, доғрудур мәним үчүн дейил, онлар үчүн тәһлүкәлидир, инди исә башга нәдән язмаг олар?

Мәсәлән, сән истәйирсән ки, мүһарибә һаггында бизим биринчи Чағырышымызы мәндән аласан. Мән ону сәнә көндәрмишдим. Көрүнүр, әлә кечмишдир. Бу күн мән һәм бир китабча шәклинә салынмыш һәр ики Чағырышы, һәм дә профессор Бизлинин «Fortnightly Review»-дәки мәгаләсини вә бу күнкү «Daily News»-и сәнә көндәрирәм. Бу гәзет пруссияпәрәст олдуғуна көрә, йәгин көндәрдикләримин һамысы чатар. Контун ардычылы олан профессор Бизли һәр чүр гәрибә фикирләр ортая атмая билмәз, лакин галан шейләрдә чох ишкүзар вә чәсарәтли адамдыр. О, Лондон университетиндә тарих профессорудур.

Көрүнүр, Алмания тәрәфиндән әсир алынанлар тәкчә Бонапарт, онун кенераллары вә онун ордусу дейил, һабелә өзүнүн бүтүн әйбләри илә бәрабәр бүтүн империализм дә Бонапартла бирликдә палыд вә чөкә ағачлары өлкәсиндә ени шәраитә уйғунлашдырылмышдыр.

Алман буржуаларына кәлдикдә, онларын истилачылыгдан мәст олмасы мәни һеч дә тәәччүбләндирмир. Әввәлән, ишғалчылыг һәр бир буржуазиянын һәят принсипидир, өзкә әйләт-

ләринин ишғалы исә һәмишә «ишғалчылыг» олачагдыр. Бундан әлавә, алман буржуасы өз вәтән аталарындан вә хүсусилә Һокентсоллернләрдән о гәдәр узун мүддәт әрзиндә вә итаәтлә һәр чүр тәпик емишдир ки, бу тәпикләри мүхтәлифлик үчүн ядәлли дә ейәрсә, алман буржуасы бундан йәгин ки, әсл бир зөвг алмыш олар.

Һәр һалда бу мүһарибә бизи «буржуа республикачыларындан» азад этди. Бу мүһарибә һәмин гулдур дәстәсинә гәт'и вә дәһшәтли бир зәрбә эндирди. Һәм дә бу нәтичәнин бөйүк әһәмиййәти вардыр. Мүһарибә бизим профессорлара чох көзәл бир имкан верди ки, нөкәрчилик эдән педант олдугларыны бүтүн дүня гаршысында көстәриб өзләрини рүсвай этсинләр. Бу мүһарибәнин нәтичәси олан шәраит бизим принсипләри тәблиғ этмәк үчүн ән яхшы материал олачагдыр.

Бурада, Инкилтәрәдә, мүһарибәнин әввәлләриндә чәмиййәтин әһвал-руһиййәси ифрат пруссиячылыг әһвал-руһиййәси иди, инди онун ерини тамамилә әкс олан бир әһвал-руһиййә тутмушдур. Мәсәлән, кафе-шантанларда алман ханәндәләри «Рейндә кешикчи» маһнысыны охуянда онлары фитә басырлар, һалбуки «Марсел'еза» охуян франсыз ханәндәләринин сәсинә сәс вериб бу маһныны хорла охуюрлар. Халг күтләсинин республикая гәт'и рәғбәтиндән вә инди Пруссия илә Русиянын ашкар иттифагы мүнасибәтилә, һәрби мүвәффәгиййәтләр заманындан бәри Пруссия дипломатиясынын һәясыз бир диллә данышмасы мүнасибәтилә «респектабелләрин» наразылығындан башга, — бунлардан әлавә, мүһарибә этмәк үсулу: мүсадирәләр системи, кәндләрин яндырылмасы, партизанларын күлләләнмәси, заминләрин сахланылмасы вә Отузиллик мүһарибә һадисәләринин башга бу чүр тәкрарлары үмуми гәзәбә сәбәб олмушдур. Доғрудур, инкилисләр Һиндистанда, Ямайкада вә и. а. эйнилә бу чүр һәрәкәт эдирдиләр, лакин франсызлар һинду дейилдирләр, чинли вә зәнчи дейилдирләр, пруссиялылар исә «көйдән кәлмә инкилис» дейилдирләр! Бу халис Һокентсоллерн идеясыдыр ки, халг, бүтүн даими ордусу мәһв эдилдикдә, өз мүдафиәсини давам этдирмәклә куя чинайәт эдир. Доғрудан да, ландштурм һаггындакы өз ганунларында партизан мүһарибәсини бир систем дәрәчәсинә йүксәлдән Гнейзенау һаггында профессор Пертсин тарихи әсәриндән йәгин этмәк мүмкүн олдуғу кими, I Наполеона гаршы пруссиялыларын халг мүһарибәсини гочаг III Фридрих-Вилһелмин һәгигәтән көрмәйә көзү йох иди. Халгын мүстәгил сурәтдә вә ә'лаһәзрәтин сәрәнчамларындан асылы олмаяраг вурушмасындан III Фридрих-Вилһелм һиддәтләнирди.

Лакин һәлә бахарыг. Франсадакы мүһарибә һәлә чох «көзләнилмәз» бир истигамәт ала биләр. Луара ордусунун көстәрдийи мүгавимәт «һесаба алынмамышды» вә әһалини дәһ-

шәтә салмаг үчүн алман һәрби гүввәләринин инди саға-сола сәпәләнмәси ишдә анҹаг белә бир нәтиҹә верир ки, һәр ердә мүдафиә гүввәси доғурур вә һүҹум гүввәсини зәифләдир. Һәтта Париси бомбаламаг һәдәси дә садәҹә һийләдән башга бир шей дейилдир. Эһтимал нәзәриййәсинин бүтүн гайдаларына әсасән фикир еридиләрсә, бу, Парисә ҹидди бир тә'сир көстәрә билмәз. Бир нечә хариҹи истеһкамы дағыдарлар, йол ачарлар, лакин мүһасирәйә алынанларын сайы мүһасирә едәнләрин сайындан чох оларса, бунун нә мә'насы ола биләр? Һәм дә мүһасирәйә алынанлар мүстәсна дәрәҹәдә мүвәффәгиййәтли һәмләләр едәрәк, дүшмәни сәнкәрләрин архасында өзләрини мүдафиә етмәйә мәҹбур едирләрсә, роллар дәйишиләҹәйи заман нә мейдана кәләр?

Еканә гәт'и васитә Париси аҹлыгла тәслим олмаға мәҹбур етмәкдир. Лакин белә бир мүһасирә узаныб әяләтләрдә ордулар тәшкил едилмәсинә вә халг мүһарибәсинин йүксәлмәсинә имкан версә, бу мүһасирә дә мәгсәдә чатмаз вә анҹаг ағырлыг мәркәзини башга бир ерә көчүрәр. Бундан әлавә, бир овуҹ адамла тутулуб итаәтдә сахланылмасы мүмкүн олмаян Парис тәслим олдугдан сонра да, Франсая сохулан гошунларын чох һиссәси һәрби әмәлиййатдан айрылмыш олар.

Лакин мүһарибә һәр нечә гуртарса да, франсыз пролетариатына силаһ ишләтмәйи өйрәтмишдир, бу исә кәләҹәк үчүн ән яхшы тә'минатдыр...

1871-чи ил

130

МАРКС— «DAILY NEWS» РЕДАКТОРУНА

16 январ 1871-чи ил

Һөрмәтли чәнаб!

Бисмарк Франса һөкумәтини «Франсада мәтбуатда вә депутат трибунасындан азад рә'й сөйләмәк имканыны арадан галдырмагда» тагсырландырыркән, йәгин, анчаг Берлин саяғы итиағыллылыг көстәрмәк истәйирмиш. Әкәр Сиз Франсанын «һәгиги» ичтимаи фикрини билмәк истәйирсинизсә, буюрун, Версалда чыхан «Moniteur»-ин редактору вә мәшһур Пруссия полис часусу ч. Штиберә мүрачиәт един!

Ч. Бебел вә ч. Либкнехт алман халгынын нүмайәндәләри олмаг э'тибарилә ялныз өз борчларыны еринә етирмәйә чәсарәт етдикләринә көрә, йә'ни рейхстагда Элзас вә Лотаринкиянын илһагына гаршы протест етмәйә, мүһарибә үчүн ени кредитләр әлейһинә сәс вермәйә, Франса республикасына өз рәғбәтләрини билдирмәйә вә Алманиянын башдан-баша Пруссия казармасына чеврилмәси чәһдини ифша етмәйә чәсарәт етдикләринә көрә, дөвләтә хәянәт етмәкдә тагсырландырылыб Бисмаркын шәхси әмри илә һәбсә алынмышдылар. Сосял-демократ партиясынын Брауншвейг комитәси үзвләри дә бу чүр бахышлар ирәли сүрдүкләринә көрә кечән ил сентябрын әвәлләриндән э'тибарән онларла бир каторга мәһбусу кими рәфтар едирләр вә индийәдәк онларын үзәриндә дөвләтә хәянәт етмәк кими гәрибә бир иттиһам дурур. Брауншвейг манифестини яян фәһләләрин чоху илә дә белә рәфтар едилди. Лейпсигдә чыхан «Volksstaat» гәзетинин икинчи редактору ч. Һепнер әлейһинә дә белә бир бәһанә илә дөвләтә хәянәт етмәк иттиһамы ирәли сүрүлмүшдүр. Пруссиядан кәнарда нәшр едилиб сайча чох олмаян мүстәгил алман гәзетләри Һокенсоллерн торпагларында гадаған едилмишдир. Франса илә шәрәфли сүлһ тәләб етмәк үчүн Алманияда дүзәлдилән фәһлә йығынчаглары һәр күн полис тәрәфиндән дағыдылыр. Кене-

рал Фокел фон-Фалкенштейн тәрәфиндән садәлөвһ бир шәкилдә шәрһ эдилән рәсми Пруссия доктринасына көрә, «Франса илә мүһарибәдә Пруссиянын өз гаршысына гойдуғу мәгсәдләрә мүгавимәт көстәрмәйә чалышан» һәр бир алман, дөвләтә хәянәт этмәкдә мүгәссирдир.

Әкәр Һокентсоллернләр кими, ч. Гамбетта вә К⁰-сы ичтимаи фикри зорла боғмаға мәчбур олсайды, онлар Пруссия методу тәтбиг этмәли вә мүһарибә бәһанәсилә бүтүн Франсада мүһасирә вәзиййәти э'лан этмәли идиләр. Алман торпагларында олан франсыз әскәрләри Пруссия һәбсханаларында әзаб чәкирләр. Лакин буна бахмаяраг, Пруссия һөкумәти мүһасирә вәзиййәтини, йә'ни һәрби истибдадын ән кобуд вә биабырчы формасыны, бүтүн ганунларын мәһв эдилмәсини тамамилә сахламаға өзүнү борчлу һисс эдир. Франса торпагларында демәк олар бир милйон алман ишғалчысы вардыр. Бунунла белә, франсыз һөкумәти «ичтимаи фикрин азад ифадәсини мүмкүн этмәкдә» бу Пруссия үсулундан имтина эдә билмишдир. Гой алман гайдалары мәнзәрәсини франсыз гайдалары илә мүгайисә этсинләр! Лакин фикир азадлығына Бисмаркын кениш мәһәббәти үчүн тәкчә Алмания чох кичик олду. Лүксембурглулар Франсая өз рәғбәтләрини ачыг билдирмәйә башладыгда, Бисмарк битәрәфлик һаггында Лондон мүгавиләсиндән үз дөндәрмәк үчүн бундан бир бәһанә кими истифадә этди. Белчика мәтбуаты да белә бир күнаһ этдикдә, Пруссиянын Брүсселдәки сәфири ч. фон-Балан нәинки Пруссияя зидд олан бүтүн гәзет мәгаләләринин гадаған эдилмәсини, һәмчинин франсызлары онларын азадлыг мүбаризәсиндә руһландырмаг мәгсәди күдән хәбәрләрин дәрч олунмамасыны Белчика һөкумәтиндән тәләб этди. Белчика конститусиясыны «pour le roi de Prusse!» [Пруссия кралы хатиринә] мәһв этмәк, — бу, әчәб кичик бир тәләбдир. Бә'зи Стокһолм гәзетләри Вилһелм-Аннександерин һамыя мә'лум олан риякарлығы мөвзунда зәрәрсиз истеһзалара йол вердикдә, Бисмарк Исвеч һөкумәтинә гәзәбли мәктублар йоллады. О һәтта Санкт-Петербург меридианы алтында да һәддиндән чох азад бир мәтбуат кәшф эдә билди. Онун ачизанә хаһиши илә, ән мө'тәбәр Петербург гәзетләринин редакторлары баш сензорун янына чағырылды, о да бу редакторлара әмр этди ки, чарын сәдагәтли Пруссия әлалтысы һаггында һеч бир тәнгиди мәгалә язмасынлар. Бу редакторлардан бири, ч. Загуляев о гәдәр эһтиятсызлыг этди ки, бу *хәбәрдарлығын* сиррини «Голосун» сәһифәләриндә ачды. Рус полиси дәрһал онун үзәринә дүшдү, ону узаг бир губернияя сүркүн этди.

Белә дүшүнмәк сәһв оларды ки, бу жандарм сиясәтинә сәбәб анчаг һәрби гызғынлығын чошмасыдыр. Әксинә, бу, Пруссия ганунларынын лап руһуну һәгигәтән, мүнтәзәм сурәтдә тәтбиг этмәкдир. Пруссия чинайәт мәчәлләсиндә һәгигәтән

белә гәрибә бир маддә вардыр ки, бу маддәйә әсасән һәр бир әчнәби өз өлкәсиндә вә я һәр һансы бир башга өлкәдә өз һәрәкәтләри вә я языллары илә «Пруссия кралыны тәһгир этмәк» вә «Пруссия дөвләтинә хәянәт» үстүндә тә'гиб эдилә биләр. Инди Франса тәкчә өз милли истиглалиййәти уғрунда дейил, һәмчинин Алмания вә Авропанын азадлығы уғрунда мүбаризә эдир вә хошбәхтликдән, онун иши әсла үмидсиз һесаб эдилмәйә биләр.

Һөрмәтлә

Карл Маркс.

131

МАРКС — З. МЕЙЕРӘ

21 январ 1871-чи ил

...Петербургда ярым рәсми *«Мәһкәмә тәбабәти архиви»* (рус дилиндә) чыхыр. Бу журналда әмәкдашлыг эдән һәкимләрдән бири сон квартал нөмрәсиндә *«Гәрби Авропа пролетариатынын яшадығы сәһиййә шәраити һаггында»* бир мәгалә дәрч этдирмишдир; бу мәгаләдә башлыча олараг — лакин мәнбәи көстәрилмәклә — мәним китабымдан ситат кәтирир. Нәтичәдә белә бир бәдбәхтлик үз вермишдир: сензор дахили ишләр назириндән мөһкәм төһмәт алмыш, баш редактор вәзифәдән көтүрүлмүш, журналын һәмин нөмрәси исә — әлә кечирилә билән бүтүн нүсхәләри — яндырылмышдыр!

Билмирәм, Сизә хәбәр вермишдимми ки, 1870-чи илин әвәлләриндән э'тибарән мән мүстәгил сурәтдә рус дилини өйрәнмәклә мәшғул олмалы олдум вә инди бу дилдә чох чәлд охуя билирәм. Буна сәбәб одур ки, Петербургдан мәнә «Русияда фәһлә синфинин вәзиййәти» (хүсусилә кәндлиләрин вәзиййәти) һаггында Флеровскинин чох мараглы бир китабыны көндәрмишдиләр, һабелә мән Чернышевскинин (она тәшәккүр олараг 7 ил бундан әввәл Сибир каторгасына мәһкум эдилмишдир) игтисади (чох көзәл) әсәрләрилә таныш олмаг истәйирдим. Классик, алман вә роман дилләриндән бу гәдәр чох фәргләнән бир дили өйрәнмәк үчүн мәним яшымда бир адамын сәрф этмәли олдуғу сә'й онун вердийи нәтичәйә дәйәр. Инди Русияда баш верән идея һәрәкаты көстәрир ки, чох ашағыларда һәйәчан вардыр. Зеһинләр һәмишә халгын чисми илә көрүнмәз телләрлә бағлыдыр...

132

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

4 феврал 1871-чи ил

Әзиз Кукелман!

Сәнин сон мәктубундан тәәссүфлә өйрәндим ки, сәһһәтин енидән писләшмишдир. Мәним сәһһәтимә кәлдикдә, пайызда вә гыш айларында бабат иди, һәрчәнд ахырынчы дәфә Һанноверда оларкән мәни тутан өскүрәк индийәдәк давам эдир.

«Daily News»-дә мәним мәктубум[1] чап эдилән нөмрәни сәнә көндәрмишдим. Көрүнүр, башга көндәрдикләрим кими, бу да енә әлә кечмишдир. Бу күн мән гәзетдән кәсилмиш бу парчаны Баш Шуранын биринчи Чағырышы илә бир ерә гоюрам. Мәктубда әслиндә тәкчә фактлар вардыр, лакин мәһз буна көрә дә тә'сир көстәрмишдир.

Буржуазия гәһрәманлары һаггында мәним бахышымы сән билирсән. Лакин (һәлә мүвәггәти һөкумәт вә Кавеняк заманындан пис шөһрәт газанан) ч. Жүл Фавр вә K^0-сы мәним бүтүн көзләдикләрими өтүб кечди. Әввәлән, онлар, Бланкинин «һейвәрә» вә «кәмағыл һәрбийиәли» дейә дүзкүн тәсвир этдийи Трошүйә өз «планыны» һәята кечирмәк имканы вердиләр. Бу план исә садәчә ондан ибарәт иди ки, Парисин *пассив мүгавимәти* сон һәддәдәк, йә'ни ачлыг тәслим олмаға мәчбур эдәчәйи вахтадәк узадылсын, һүчум мүбаризәси исә, әксинә, заһири маневрләрлә, «платоник чыхышларла» мәһдудлашдырылсын. Мән бурада «эһтимал» ирәли сүрмүрәм. Мән Жүл Фаврын өзүнүн Гамбеттая яздығы мәктубун мәзмунуну билирәм, бу мәктубда о шикайәт эдиб дейир ки, өзү вә һөкумәтин Парисдә олан һиссәсинин дикәр үзвләри әбәс ерә Трошүнү чидди һүчум әмәлиййятына тәһрик эдирдиләр. Трошү даим чаваб верирди ки, онда *Парис демагокиясы* үстүн кәләр. Гамбетта исә она белә чаваб вермишди: «Сиз өзүнүз өзүнүзә һөкм чыхардыныз». Трошү өзүнүн Бретон лейб-гвардиясынын көмәйилә Парисдә гырмызылары итаәтдә сахламағы пруссиялылара галиб кәлмәкдән хейли мүһүм һесаб эдирди; һәм дә корсикалылар Луи Бонапарта нә хидмәт көстәрмишдиләрсә, бу лейб-гвардия да Трошүйә элә бир хидмәт көстәрирди. Тәкчә Парисдә дейил, Франсанын һәр ериндәки мәғлубиййәтләрин әсл сирри бах бундадыр. Һәр ердә буржуазия — ерли һакимиййәт даирәләринин әксәриййәти илә һәмрә'й олараг — мәһз бу принсип әсасында һәрәкәт эдирди.

Трошүнүн планы өзүнүн сон нөгтәсинә — парислиләри я тәслим олмаг, я да ачындан өлмәк гаршысында гойдуғу нөгтәйә — чатдығына көрә, Жүл Фавр вә K^0-сы садәчә Тул гала-

---

[1] Бах: бу мәчмуә, сәһ. 268 *Ред.*

сынын коменданты кими һәрәкәт етмәли идиләр. Бу комендант тәслим олмамышды. О, пруссиялылара садәчә демишди ки, емәк еһтиятлары чатышмадығына көрә мүдафиәни даяндырмаға вә галанын гапыларыны ачмаға мәчбурдур. Демәли, гой инди мүһасирә едәнләр истәдикләрини етсинләр.

Лакин Жүл Фавр рәсми тәслими имзаламагла кифайәтләнмир. О өзүнү, өз һөкумәт йолдашларыны вә Париси Пруссия кралынын *һәрби әсири* е'лан едәрәк, һәясызлыгла *бүтүн Франса адындан данышыр.* Парисдән башга, Франсанын вәзиййәти һаггында о нә билирди? Бисмаркын илтифат едиб она хәбәр вердикләриндән башга гәт'иййән һеч бир шей.

Бундан әлавә. *Пруссия кралынын әсири* олан бу *чәнаблар* даһа ирәлийә кедиб билдирирләр ки, франсыз һөкумәтинин Бордода азадлыгда галан һиссәси өз вәкаләтләриндән мәһрум олмушдур вә анчаг онларын, *Пруссия кралынын һәрби әсирләринин разылығы* илә, һәрәкәт етмәк һүгугу вардыр. Лакин онлар өзләри һәрби әсир олуб анчаг галибин әмри илә һәрәкәт едә *билдикләринә* көрә, бунунла онлар Пруссия кралыны Франсада *de facto али һакимиййәт* е'лан етдиләр.

Һәтта Луи Бонапарт Седан яхынлығында тәслим олуб әсир дүшәндә дә, бу гәдәр һәясызлыг етмәмишди. Бисмаркын тәклифләринә чаваб олараг о демишди ки, данышыг апара билмәз, чүнки Пруссиянын әсири олдуғуна көрә, Франсада һәр бир һакимиййәти итирмишдир.

Олса-олса Жүл Фавр бүтүн Франса үчүн барышығы *шәрти* гәбул едә биләрди, йә'ни бу шәртлә едә биләрди ки, барышыг Бордодакы һөкумәт тәрәфиндән тәсдиг едилсин, чүнки анчаг бу һөкумәтин, Пруссия илә барышыг һаггындакы мүгавиләнин айры-айры маддәләрини мүзакирә етмәк һүгугу вә имканы вар иди. Һәр һалда Бордодакы һөкумәт йол вермәзди ки, Пруссия һәрби әмәлиййат мейданынын *шәрг* һиссәсини барышыг һаггындакы мүгавиләдән чыхарсын. О йол вермәзди ки, Пруссия өз ишғал хәтти сәрһәддини өзү үчүн белә әлверишли бир шәкилдә бүтөвләшдирсин!

Бисмарк өз һәрби әсирләринин онлара мәхсус олмаян һүгуглары гәсб етмәләри вә әсир олдуглары һалда өзләрини франсыз һөкумәти кими гәләмә вермәләри нәтичәсиндә һәясызлашараг, артыг һеч сыхылмадан Франсанын дахили ишләринә гарышыр. О, — нә гәдәр дә аличәнабдыр! — Милли мәчлисә үмуми сечкиләр һаггында Гамбеттанын декретинә гаршы *протест едир,* чүнки бу декрет сечки азадлығыны куя позур! Доғрудан да! Гамбетта Алманиядакы мүһасирә вәзиййәтинә вә рейхстаг сечкиләринин азадлығыны мәһв едән башга алман гайдаларына гаршы протестлә чаваб вермәли иди.

Үмид едирәм ки, Бисмарк өз сүлһ шәртләри үзәриндә тә'кид едәчәкдир! 400 милйон фунт стерлинг һәрби тәзминат — Инкилтәрәнин дөвләт борчунун ярысы гәдәрдир! Буну һәтта

франсыз буржуалары да баша дүшәрләр! Онлар бәлкә дә, нәһайәт, баша дүшәрләр ки, бәд аягда онлар мүһарибәнин давам этдирилмәсиндән *анчаг газана биләрләр.*

Чамаат, һәм ә'янлар, һәм дә ади чамаат заһири чәһәтә, үз тәрәфә, билаваситә мүвәффәгиййәтә әсасән фикир еридир. Мәсәлән, 20 ил әрзиндә чамаат Луи Бонапарты бүтүн дүняда тә'рифләйирди. Мән исә һәмишә, һәтта о ән йүксәк нөгтәдә дурдуғу заман да, онун *ади бир фырылдагчы* олдуғуну ифша этмишәм. Юнкер Бисмарк һаггында да мәним бахышым беләдир...

133

ЭНКЕЛС — БЕЙНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ ЧӘМИЙЙӘТИНИН ИСПАНИЯ ФЕДЕРАСИЯ ШУРАСЫНА

13 феврал 1871-чи ил

Вәтәндашлар!

Сизин 14 декабр тарихли мәктубунузу алмагла Баш Шура бөйүк бир мәмнуниййәт дуйду. Сизин бундан әввәлки 30 июл тарихли мәктубунуз да бизә чатмышдыр; бу мәктуб Испания үзрә катиб олан вәтәндаш Серрайейә вериләрәк, бизим адымыздан сизә чаваб вермәси она тапшырылмышды. Лакин бир мүддәтдән сонра вәтәндаш Серрайе республика уғрунда вурушмаг үчүн Франсая йола дүшдү вә Парисдән чыха билмәди. Беләликлә, һәлә онун әлиндә олан 30 июл тарихли мәктубунуза чаваб алмадығынызын сәбәби бах будур. Һазырда Баш Шура бу айын 7-дәки ичласында ашағыда имза эдән Ф. Энкелси Испания илә мәктублашманы мүвәггәти олараг давам этдирмәйә вәкил этмиш вә сизин ахырынчы мәктубунузу она вермишдир.

Биз һәләлик мүнтәзәм сурәтдә ашағыдакы Испания фәһлә гәзетләрини алмышыг: Барселонада чыхан «La Federacion», Мадриддә чыхан «La Solidaridad» (1870-чи илин декабрына гәдәр) вә Палмада чыхан «El Obrero» (о бағланана гәдәр) вә бу яхынлардан э'тибарән «La Revolucion Social» (анчаг биринчи нөмрәси). Бу гәзетләр бизә Испания фәһлә һәрәкатында баш верән һадисәләр һаггында мә'лумат верирди; биз әмин олуб чох мәмнун галдыг ки, ичтимаи ингилаб идеялары сизин өлкәнин фәһлә синфи ичәрисиндә кетдикчә даһа чох рәғбәтлә гаршыланыр.

Шүбһә йохдур ки, көһнә сияси партияларын бош ибарәбазлығы, сизин көстәрдиййиниз кими, халгын олдугча чох диггәтини чәлб эдир вә беләликлә дә бизим тәблиғатымыз үчүн хейли маниә ярадырды. Пролетар һәрәкатынын илк илләриндә

һәр ердә эйни һал баш верирди. Франсада, Инкилтәрәдә, Алманияда сосялистләр көһнә сияси партияларын, истәр аристократик, истәрсә буржуа партияларынын, истәр монархист, истәрсә һәтта республикачы партияларын нүфуз вә фәалиййәтинә гаршы мүбаризә этмәйә мәчбур олмушлар вә индийә гәдәр дә буна мәчбурдурлар. Һәр ердә тәчрүбә көстәрмишдир ки, фәһләләри көһнә партияларын бу һөкмранлығындан азад этмәк үчүн ән яхшываситә һәр бир өлкәдә башга партияларын сиясәтиндән айдын сурәтдә фәргли мүстәгил бир сиясәт еридән пролетар партиясы яратмаг иди, чүнки бу сиясәт фәһлә синфинин азадлығы шәртләрини ифадә этмәлидир. Бу сиясәтин тәфәррүаты һәр бир өлкәдә хүсуси шәраитдән асылы олараг дәйишилә биләр; лакин әмәклә капитал арасындакы әсас мүнасибәтләр һәр ердә эйни олдуғуна көрә вә истисмар эдилән синифләр үзәриндә варлы синифләрин сияси һөкмранлығы факты һәр ердә мөвчуд олдуғуна көрә, пролетар сиясәтинин принсипләри вә мәгсәдләри һәр ердә, һеч олмазса бүтүн Гәрб өлкәләриндә эйни олачагдыр. Варлы синифләр, торпаг аристократиясы вә буржуазия, тәкчә өз сәрвәтинин күчү илә, тәкчә әмәйин капитал тәрәфиндән истисмар эдилмәси йолу илә дейил, һәмчинин дөвләтин күчү илә, ордунун, бүрократиянын, мәһкәмәләрин көмәйилә зәһмәткеш халгы эсарәтдә сахлайырлар. Сияси саһәдә әлейһдарларымызла мүбаризәдән имтина этмәк — мүбаризәнин, хүсусилә тәшкилат вә тәблиғатын ән күчлү васитәләринин бириндән имтина этмәк демәк оларды. Үмуми сечки һүгугу бизә чох көзәл бир мүбаризә васитәси верир. Алманияда мөһкәм сияси партия һалында тәшкил олунмуш фәһләләр милли нүмайәндәлик дейилән ерә алты депутат көндәрмәйә наил олмушлар; һәм дә ишғалчылыг мүһарибәсинә гаршы орада бизим достларымыз Бебел вә Либкнехтин тәшкил эдә билдикләри мүхалифәт, мәтбуат вә йығынчаглар васитәсилә узун илләрдән бәри апарылан тәблиғатдан бизим бейнәлхалг тәблиғатымыз хейринә хейли даһа күчлү тә'сир көстәрди. Һазырда Франсада да еничә фәһлә нүмайәндәләри сечилмишләр вә онлар бизим принсипләримизи Милли Мәчлисдә учадан э'лан эдәрләр. Яхын сечкиләрдә Инкилтәрәдә дә эйни һал олачагдыр.

Биз мәмнуниййәтлә өйрәндик ки, сиз өз өлкәниздәки бөлмәләрин үзвлүк һагларыны бизә вермәк истәйирсиниз; биз буну миннәтдарлыгла гәбул эдәрик. Буну, зәһмәт олмазса, аккредитивлә бир нәфәр Лондон банкиринә, бизим хәзинәдар Чон Уэстонун сәрәнчамына, ашағыда имза эдәнин адына сифаришли мәктубла я ашағыдакы адресә көндәрин: 256, High Holborn, Лондон (бизим Шуранын олдуғу ер), я да онун яшадығы ерә: 122, Regent's Park Road.

Биз һәмчинин сизин Федерасияныз һаггында бизә көндәрмәйи вә'д этдийиниз статистика мә'луматыны бөйүк бир марагла көзләйирик.

Интернасйоналын конгресинә кәлдикдә, индики мүһарибә давам этдийи мүддәтдә онун чағырылмасы һаггында һеч фикирләшмәк дә лазым дейилдир. Лакин тезликлә сүлһ бәрпа эдилсә, — буна эһтимал чохдур, — Шура дәрһал бу мүһүм мәсәлә илә мәшғул олар вә конгреси Барселонада чағырмаг һаггында сизин достчасына тәклифинизи нәзәрә алар.

Португалийада бизим бөлмәләримиз һәлә йохдур; бу өлкәнин фәһләләри илә әлагә яратмаг сизин үчүн бәлкә дә биздән даһа асандыр. Әкәр бу беләдирсә, зәһмәт чәкиб бу барәдә бизә енидән язын. Биз һәмчинин бу фикирдәйик ки, һәр һалда башланғыч үчүн, яхшы оларды Буэнос-Айрес мәтбәәчиләри илә сиз әлагәйә кирәйдиниз, сонра да әлдә эдилән нәтичәләр һаггында бизә хәбәр верәйдиниз. Һәләлик исә «Anales de la Sociedad de tipografos de Buenos Aires»-ин бир нөмрәсини таныш олмаг үчүн бизә көндәрсәйдиниз, бизә лутфкарлыг вә иш үчүн хейирли бир хидмәт көстәрмиш олардыныз.

Бүтүн башга өлкәләрдә бейнәлхалг һәрәкат һеч бир маниәйә бахмадан инкишаф этмәкдә давам эдир. Инкилтәрәдә Бирминһам вә Манчестер тред-юнионларынын (Trades Councils) мәркәзи шуралары, онларын васитәсилә дә бу өлкәнин ики ән бөйүк фабрик шәһәринин фәһләләри билаваситә бизим Чәмиййәтә еничә гошулмушлар. Бир ил бундан әввәл Франсада Луи Бонапарт бизи нечә тә'гиб эдирдисә, һазырда Алманияда да һөкумәт бизи эйни дәрәчәдә тә'гиб эдир. Бизим алман досларымыз, — онларын әлли нәфәрдән чоху һәбсханададыр, — бейнәлхалг иш үстүндә әсл мә'нада әзаб чәкирләр; онлары, ишғалчылыг сиясәтинә вар гүввә илә мүгавимәт көстәрдикләринә вә алман халгынын франсыз халгы илә гардашлашмасыны тәләб этдикләринә көрә, һәбсә алмыш вә тә'гиб эдирләр. Австрияда да бизим бир чох достларымыз һәбсханая салынмышды, лакин бунунла беләә, һәрәкат инкишаф этмәкдәдир. Франсанын һәр териндә бизим бөлмәләримиз басгына гаршы мүгавимәт мәркәзи иди; онлар бөйүк чәнуб шәһәрләриндә ерли һакимиййәти әлә алмышдылар вә әкәр Лион, Марсел, Бордо, Тулуза индийәдәк мисли көрүнмәмиш гызғын бир фәалиййәт көстәрмишләрсә, бу анчаг Интернасйонал үзвләринин сә'йи сайәсиндә олмушдур. Белчикада бизим күчлү тәшкилатымыз вардыр; Белчикадакы бөлмәләримиз лап бу яхынларда өзләринин VI милли конгресини кечирмишләр. Исвечрәдә бир мүддәт бундан әввәл бизим бөлмәләримиз арасында баш верән чәкишмәләр, көрүнүр, зәифләмәйә башлайыр. Америкада ени бөлмәләрин, франсыз, алман вә чех (Боһемия) бөлмәләринин бизә гошулдуғу һаггында орадан хәбәрләр алмышыг вә, бундан әлавә,

Америка фәһләләринин ири тәшкилаты олан Әмәк чәмиййәти (Labour League) илә гардашлыг әлагәләри сахламагда давам эдирик.

Сиздән тезликлә ени хәбәрләр алмаг үмидиндә олуб сизә өз гардашлыг саламымызы көндәририк.

Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәти Баш Шурасы әвәзинә

Ф. Э.

134

МАРКС — В. ЛИБКНЕХТӘ

6 апрел 1871-чи ил

Әзиз Либкнехт!

Сәнин вә Бебелин, һабелә брауншвейглиләрин азад олунмасы хәбәри бурада, Мәркәзи Шурада, бөйүк бир севинчлә гаршыланды.

Көрүнүр, парислиләр мәғлуб эдиләчәкләр. Бу онларын тагсырыдыр, лакин ишдә һәддиндән чох *вичданлы* олмагдан доған бир тагсырдыр. Мәркәзи комитә, сонра да Коммуна кинли дүдәмә Т'ерә дүшмән гүввәләрини бир ерә топламаг үчүн вахт вердиләр: 1) чүнки онлар ахмаглыг үзүндән *вәтәндаш мүһарибәси* башламаг истәмирдиләр, куя Т'ер Париси зорла силаһсызлашдырмаг тәшәббүсү илә буну өзү башламамышды, пруссиялыларла анчаг мүһарибә вә я сүлһ мәсәләсини һәлл этмәли олан Милли мәчлис куя *республикая* дәрһал мүһарибә э'лан этмәмишди? 2) Онлары гануна зидд шәкилдә һакимиййәти әлә кечирмәкдә төһмәтләндирмәйә имкан вермәмәк үчүн онлар ән гиймәтли анлары Коммуна сечмәйә сәрф этдиләр, бунун тәшкили вә и. а. исә енә дә вахт тәләб этди — һалбуки Парисдә (Вандом мейданы)[1] иртичаын мәғлубиййәтиндән сонра дәрһал Версал үзәринә кетмәк лазым иди.

Сән Парисдәки дахили һадисәләр һаггында гәзетләрдә язылан бүтүн чәфәнкиятын бирчә кәлмәсинә дә инанмамалысан. Бунларын һамысы ялан вә алдатмадыр. Алчаг буржуа гәзет чызмагарачылығы һәлә һеч бир заман өзүнү белә айдын көстәрмәмишдир.

Сон дәрәчә характерикдир ки, ваһид Алманиянын императору, ваһид империя вә Берлиндәки ваһид парламент харичи аләм үчүн элә бил *һеч мөвчуд дейилдир.* Парисдә әсән һәр күләк даһа чох мараг доғурур...

---

[1] 1871-чи ил мартын 22-дә Парисдә Вандом мейданында Коммунаны йыхмаг мәгсәдилә әксингилаби чыхыш олмушду; гиям чәһди милли гвардия тәрәфиндән ятырылмышды. *Ред.*

135

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

12 апрел 1871-чи ил

Әзиз Кукелман!

Сәнин тибби мәсләһәтләрин белә бир тә'сир көстәрди ки, мән өз һәкимим Матесона мүрачиәт етдим вә һәләлик онун янында мүаличә олунурам. Лакин о һесаб эдир ки, мәним ағчийәрим тамамилә саламатдыр вә өскүрәйә сәбәб бронхитдир вә с. Лакин өскүрәк гара чийәрә тә'сир көстәрә биләр.

Дүнән биз һеч дә тәсәлли вермәйән белә бир хәбәр алдыг ки, Лафарг (Лаура йох) инди Парисдәдир.

Әкәр сән мәним «18 брүмеримин» ахырынчы фәслинә нәзәр салсан, көрәрсән ки, мән Франса ингилабынын бундан сонракы тәшәббүсү олараг буну э'лан эдирәм: бүрократик-һәрби машыны, индийәдәк олдуғу кими, бир әлдән башга әлә вермәк дейил, ону *сындырмаг* лазымдыр, һәм дә континентдә һәр бир һәгиги халг ингилабынын илк шәрти мәһз беләдир. Бизим гәһрәман парисли йолдашларымызын тәшәббүсү дә мәһз бундан ибарәтдир. Бу парислиләрдә нә гәдәр чевиклик, нә гәдәр тарихи тәшәббүс, нә гәдәр фәдакарлыг габилиййәти вар имиш! Харичи дүшмәндән хейли артыг дәрәчәдә дахили хәянәтин доғурдуғу алты айлыг ачлыг вә дағынтыдан сонра онлар Пруссия сүнкүләри алтында үсян эдирләр, элә бил ки, Франса илә Алмания арасында мүһарибә һеч йох имиш, элә бил ки, дүшмән һәлә Парисин гапыларыны кәсдирмәйибмиш! Тарихдә һәлә белә бир гәһрәманлыг нүмунәси олмамышдыр! Әкәр онлар мәғлуб олсалар, бунун тагсыры мәһз онларын «аличәнаблығында» олачагдыр. Винуа, онун ардынча исә Парис милли гвардиясынын иртичачы һиссәси Парисдән гачан кими, дәрһал Версал үзәринә еримәк лазым иди. Вичдан йол вермәдийинә көрә фүрсәт әлдән гачырылмышдыр. *Вәтәндаш мүһарибәси башламаг* истәмәмишләр, куя әчайиб дүдәмә Т'ер Париси тәрксилаһ этмәк тәшәббүсү илә бу мүһарибәни башламамышдыр! Икинчи сәһв: Мәркәзи комитә өз сәлаһиййәтләриндән чох тез әл чәкди ки, өз ерини Коммуная версин. Бу да енә васвасылыг дәрәчәсинә чатан «вичданлылыг» нәтичәсидир! Һәр нечә олса да, индики Парис үсяны, — ону көһнә чәмиййәтин чанаварлары, донузлары вә алчаг көпәкләри һәтта боғса да, — июн үсяны заманындан бәри партиямызын ән шанлы бир икидлийидир. Гой көйләрә һүчум этмәйә һазыр олан бу парислиләрлә, Алмания-Пруссия мүгәддәс Рома империясынын әлалтыларыны вә онун казарма, килсә, юнкерлик, ән чоху исә филистерлик ийи верән көһнә маскарадларыны мүгайисә этсинләр.

Ери кәлмишкән буну да гейд эдим. Билаваситә Луи Бонапартын кассасындан верилән пул ярдымы һаггындакы сәнәдләрин *рәсми нәшриндә* көстәрилир ки, *Фогт* 1859-чу илин августунда 40 000 франк алмышдыр! Мән буну Либкнехтә кәләчәкдә истифадә этмәси үчүн хәбәр вердим.

Сән мәнә Һакстһаузени көндәрә биләрсән, чүнки *сон заманлар* мән тәкчә Алманиядан дейил, һәтта Петербургдан да саламат шәкилдә мүхтәлиф китабчалар вә с. алырам.

Мүхтәлиф гәзетләр көндәрдийинә көрә тәшәккүр эдирәм (хаһиш эдирәм бунлардан чох көндәрәсән, чүнки мән Алмания, рейхстаг вә с. һаггында бә'зи шейләр язмаг истәйирәм).

Графиняя вә Совушкая сәмими салам.

Сәнин *К. М.*

136

МАРКС — Л. КУКЕЛМАНА

17 апрел 1871-чи ил

Әзиз Кукелман!

Сәнин мәктубуну алдым. Инди мәним башым тамамилә ишә гарышыгдыр. Буна көрә дә анчаг бир нечә кәлмә язырам. Мән һеч баша дүшә билмирәм ки, сән нечә дә 13 июн 1849-чу ил[1] à la [саяғы] хырда буржуа нүмайишләрини вә саирәни Парисдә кедән индики мүбаризә илә мүгайисә эдә билирсән.

Әкәр мүбаризә ялныз гәт'и әлверишли имканлар шәртилә апарылсайды, дүня тарихини яратмаг, әлбәттә, чох асан оларды. Дикәр тәрәфдән, «тәсадүфләр» һеч бир рол ойнамасайды, тарих чох мистик бир характердә оларды. Бу тәсадүфләр, әлбәттә, өзләри инкишафын үмуми кедишинә бир тәркиб һиссәси кими дахил олараг, башга тәсадүфләрлә таразлашыр. Лакин һадисәләрин сүр'әтләнмәси вә ләнкимәси хейли дәрәчәдә бу «тәсадүфләрдән» асылыдыр, бунларын арасында исә һәмчинин, башланғычда һәрәкатын башында дуран адамларын характери кими бир «тәсадүф» дә вардыр.

Бу дәфә гәт'и әлверишсиз «тәсадүфи» һеч дә Франса чәмиййәтинин үмуми шәраитиндә дейил, Парисин лап башынын үстүнү кәсдирмиш олан пруссиялыларын Франсада олмасында

---

[1] 1849-чу ил июнун 13-дә Парисдә, Рома республикасыны франсыз гошунларынын зорла йыхмасына гаршы Дағ партиясы тәрәфиндән тәшкил эдилән протест нүмайиши олмушду. Бу нүмайиш демәк олар зәһмәтсиз дағыдылды вә анчаг, Франсада хырда буржуа ингилаби демократиясынын ифласыны тәсдиг этди. *Ред.*

ахтармаг лазымдыр. Парислиләр буну чох яхшы билирдиләр. Буну Версалдакы буржуа фырылдагчылары да билирдиләр. Буна көрә дә онлар парислиләрин гаршысына беләбир алтернатив гоймушдулар: я мүбаризә чағырышыны гәбул этмәли, я да мүбаризәсиз тәслим олмалы. Ахырынчы һалда фәһлә синфинин мә'нәви позғунлашмасы истәнилән гәдәр «башчынын» тәләф олмасындан даһа бөйүк бир бәдбәхтлик оларды. Капиталистләр синфинә вә онун мәнафеини тәмсил эдән дөвләтә гаршы фәһлә синфинин мүбаризәси Парис Коммунасы сайәсиндә ени бир фазая дахил олду. Билавяситә бу дәфә иш нечә гуртарса да, үмумдүня-тарихи әһәмиййәти олан ени башланғыч нөгтә һәр һалда әлдә эдилмишдир.

Әлвида.

К. М.

137

МАРКС — Л. ФРАНКЕЛӘ вә Л.-Э. ВАРЛЕНӘ

13 май 1871-чи ил

Әзиз вәтәндашлар Франкел вә Варлен!

Мән мәктубу кәтирәнлә көрүшдүм.

Версал фырылдагчыларыны рүсвай эдән сәнәдләри тәһлүкәсиз бир ердә кизләтмәк лазым дейилдими? Белә бир эһтият тәдбири һеч бир заман пис олмаз.

Бордодан мәнә язмышдылар ки, ахырынчы бәләдиййә сечкиләриндә Интернасйоналын дөрд үзвү сечилмишдир. Әяләтдә һәйәчан башланыр. Бәдбәхтликдән, һәрәкат чох ерли вә «динч» бир характер дашыйыр.

Мән сизин иши мүдафиә этмәк үчүн дүнянын бизим бөлмәләримиз олан һәр тәрәфинә бир нечә йүз мәктуб язмышам. Һәм дә Коммуна лап мейдана кәлдийи замандан э'тибарән фәһлә синфи она тәрәфдар иди.

Һәтта инкилис буржуа гәзетләри дә Коммуная өзләринин әввәлки кинли мүнасибәтләриндән әл чәкмишләр. Ара-сыра мән бу гәзетләрдә долайы йолла һәтта рәғбәт бәсләйичи мәгаләләр дәрч этдирә билирәм.

Мәнчә, Коммуна хырда шейләрә вә шәхсигәрәзлийә һәддиндән чох вахт сәрф эдир. Көрүнүр ки, фәһләләрин тә'сири илә янашы олараг башга тә'сирләр дә вардыр. Лакин сиз итирилән вахтын ерини долдура билсәйдиниз, бунун һәлә әһәмиййәти олмазды.

Парисдән кәнарда, Инкилтәрәдә вә башга өлкәләрдә көрүлмәсини лазым билдийиниз ишдә тәләсмәйиниз тамамилә

зәруридир. Пруссиялылар фортлары версаллыларын ихтијарына вермәзләр, лакин гәт'и сүлһ бағландыгдан (майын 26-да) сонра һөкумәтә Париси өз жандармлары илә әһатә этмәк имканы верәрләр. Т'ер вә Ҝ⁰-сы Пуйе-Керт'е тәрәфиндән бағланан мүгавиләдә, сизә мә'лум олдуғу кими, бөйүк рүшвәт[1] алачаглары һаггында разылыг әлдә етдикләринә ҝөрә, онлар алман банкирләринин Бисмарк тәрәфиндән тәклиф эдилән көмәйиндән имтина этдиләр, — йохса онлар бу рүшвәтдән мәһрум олардылар. *Онларын* мүгавиләсинин һәјата кечирилмәси үчүн илк шәрт Париси истила этмәк олдуғуна ҝөрә, онлар Бисмаркдан биринчи һиссәнин верилмәсини Парис тутулана гәдәр тә'хирә салмағы хаһиш этдиләр; Бисмарк бу шәрти гәбул этди. Пруссиянын өзүнүн бу пула чох эһтиячы олдуғуна ҝөрә, Парисин тутулмасыны сүр'әтләндирмәк үчүн Пруссия версаллылардан өтрү һәр чүр имкан ярадачагдыр. Буна ҝөрә дә эһтиятлы олун!

138

МАРКС — Э.-С. БИЗЛИЙӘ

12 июн 1871-чи ил

Һөрмәтли чәнаб!

Лафарг, онун аиләси вә мәним гызларым Испания сәрһәдди яхынлығындакы Пиренейдә, лакин Франса тәрәфдәдирләр. Лафаргын әсли Кубадан олдуғуна ҝөрә, о, Испания паспорту әлдә эдә билмишдир. Һәр һалда мән истәрдим ки, о тамамилә Испания тәрәфдә мәскән салсын, чүнки Бордода о бөйүк рол ойнамышдыр.

Сизин «Bee-Hive»-дәки мәгаләләриниздән һейран олдуғума бахмаяраг, Сизин адынызы бу гәзетдә ҝөрмәйимә демәк олар тәәссүф эдирәм. Һәм дә ичазә верин гейд эдим ки, партиялы бир адам олмаг э'тибарилә мән контизмә гәт'и дүшмән бир мөвге тутурам, элм адамы олмаг э'тибарилә исә мән онун һаггында гәт'иййән йүксәк бир фикирдә дейиләм, лакин мән Сизи истәр Инҝилтәрәдә, истәрсә Франсада элә бир еканә контчу һесаб эдирәм ки, тарихдәки дөнүш нөгтәләрини (Crises) сектант нөгтейи-нәзәриндән дейил, сөзүн ән яхшы мә'насында тарихчи нөгтейи-нәзәриндән тәдгиг эдир. «Bee-Hive» өзүнү фәһлә гәзети кими гәләмә верир, һәгигәтдә исә Сэмуэл Морлейә вә Ҝ⁰-сына сатылан хаинләрин органыдыр. Ахырынчы мүһа-

---

[1] Ики милярдлыг дахили истиграз нәзәрдә тутулур, бу истиграз вериләркән Т'ер, Ж. Фавр вә һөкумәтин башга үзвләри өзләринә бир нечә милйон франк комисйон пулу алачаглары һаггында разылыг әлдә этмишдиләр. *Ред.*

рибә, Франса-Пруссия мүһарибәси заманы Интернасионалын баш Шурасы бу гәзетлә һәр бир әлагәни кәсиб ачыг билдирмәйә мәчбур олмушду ки, о өзүнү анчаг фәһлә гәзети кими гәләмә верир. Лакин Лондонда чыхан ерли «Eastern Post» гәзетиндән башга, ири Лондон гәзетләри бу бәянаты чап этмәкдән имтина этди. Белә бир шәраитдә «Bee-Hive»-дә Сизин әмәкдашлыг этмәйиниз һагг ишә Сизин вердийиниз даһа бир гурбандыр.

Мәнимлә таныш олан бир гадын үч вә я дөрд күндән сонра Парисә кедир. Мән она лап әсл паспортлар верәчәйәм ки, бунлары Коммунанын инди һәлә Парисдә кизләнән бә'зи үзвләринә апарсын. Әкәр Сиз вә я Сизин достларыныздан бириси орая тапшырыг вермәк истәйирсә, зәһмәт чәкиб мәнә языын.

Мәнә тәсәлли верән шей мәним мәгаләләрим вә Коммуна илә әлагәм һаггында һәр күн булвар мәтбуатында чап эдилән вә һәр күн Парисдән мәнә көндәрилән чәфәнкиятдыр. Бу сүбут эдир ки, Версал полисинин әлиндә һәгиги сәнәдләр йохдур. Мән, бүтүн ил бою өз ишинә көрә Парисдән Лондона кедибкәлән бир нәфәр алман тачири васитәсилә Коммуна илә әлагә сахлайырдым. Һәр шей шифаһи сөйләнирди; ики һал истисна иди:

Әввәлән, мән — енә һәмин адам васитәсилә — Коммуна үзвләринә бир мәктуб көндәрмишдим; бу мәктуб, бә'зи гиймәтли кағызлары Лондон биржасында нечә сата биләчәкләринә даир онларын сорғусуна чаваб иди.

Икинчиси, майын 11-дә, фәлакәтдән он күн әввәл, һәмин йолла, Франкфуртда Бисмарк илә Фавр арасында бағланан кизли мүгавиләнин бүтүн тәфәррүатыны хәбәр вермишдим[1].

Мән бу мә'луматы Бисмаркын сағ әли[2] олан бир нәфәрдән, мәним башчылыг этдийим кизли чәмиййәтә кечмишдә (1848-чи илдән 1853-чү иләдәк) мәнсуб олан бир адамдан алмышдым. Бу адам билир ки, онун Алманиядан вә Алмания һаггында мәнә көндәрдийи бүтүн һесабатлар һәлә мәндә сахланылыр. О тамамилә мәним тәвазөкарлығымдан асылыдыр. Буна көрә дә о, мәним һаггымда хош нийyәтдә олдуғуну даим сүбут этмәйә чалышыр. О мәһз, Сизә дедийим кими, мәни бу барәдә хәбәрдар эдән адамдыр ки, әкәр бу ил мән енә Һанноверә Кукелманын янына кәлсәм, Бисмарк мәни һәбс этмәйи гәрара алмышдыр.

---

[1] 1871-чи ил майын 10-да Франкфурт-Майнда Франса илә Алмания арасында гәт'и сүлһ мүгавиләси имзаланаркән, Жүл Фавр илә Бисмарк Коммунаны дармадағын этмәкдә пруссиялыларын фәал ярдым көстәрмәси һаггында кизли сазиш бағламышдылар. *Ред.*

[2] Вахтилә Коммунистләр иттифагынын үзвү олан Иоһанн Микел. *Ред.*

Коммуна мәним хәбәрдарлыгларыма гулаг асмыш олайды! Мән онун үзвләринә Монмартр йүксәкликләринин шимал тәрәфини — Пруссия тәрәфи мөһкәмләтмәйи мәсләһәт көрмүшдүм вә бу иши көрмәк үчүн онларын һәлә вахтлары вар иди; мән ирәличәдән онлара сөйләйирдим ки, белә олмазса, онлар тәләйә дүшәрләр; мән онлар үчүн Пиа, Груссе вә Везин'ени ифша этмишдим; мән тәләб эдирдим ки, онлар милли мүдафиә [һөкумәти] үзвләрини нүфуздан салан бүтүн кағызлары дәрһал Лондона көндәрсинләр ки, бу йолла Коммуна дүшмәнләринин азғынлығынын бир дәрәчәйә гәдәр гаршысы алынсын, — онда версаллыларын планы гисмән позулмуш оларды.

Әкәр версаллылар бу сәнәдләри тапсайдылар, сахта сәнәдләр чап этмәздиләр.

Интернасионалын «Чағырышы[1]» чәршәнбәдән тез чыхмаячагдыр. Онда мән Сизә дәрһал бир нүсхә көндәрәрәм. Дөрд-беш вәрәглик материал ики вәрәгдә чап эдилмишди. Буна көрә дә дәфәләрлә тәсһиһ этмәк, бахмаг лазым кәлмишди вә мәтбәә хәталары олмушду. Бу да ләнкимәйә сәбәб олмушду.

Сизә сәдагәтли олан

Карл Маркс.

139

МАРКС — А. ҺҮБЕРӘ

10 август 1871-чи ил

... Версал прокурору *Интернасионала* гаршы күлүнч бир иттиһамнамә тәртиб этмишдир. Бәлкә дә мүдафиә мәгсәдилә ч. Бигоя ашағыдакы фактлары хәбәр вермәк файдалы оларды:

1) Франса-Пруссия мүһарибәси һаггында *Баш Шуранын* бурая әлавә эдилән вә үзәриндә № 1 язылмыш олан ики Чағырышы. *Баш Шура* өзүнүн 1870-чи ил 23 июл тарихли биринчи Чағырышында билдирир ки, мүһарибә франсыз халгы тәрәфиндән дейил, империя тәрәфиндән башланмышды вә әслиндә Бисмарк да Бонапарт гәдәр мүгәссир иди. Эйни заманда Баш Шура алман фәһләләринә белә бир чағырышла мүрачиәт эдир ки, онлар Пруссия һөкумәтинә мүдафиә мүһарибәсини ишғалчылыг мүһарибәсинә чевирмәйә имкан вермәсинләр.

2) 1870-чи ил 9 сентябр тарихли (республика э'лан эдилдикдән 5 күн сонракы) икинчи Чағырыш Пруссия һөкумәти-

---

1 К. Марксын 1871-чи илдә Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинин чағырышы шәклиндә чап эдилән «Франсада вәтәндаш мүһарибәсиндән» бәһс олунур. *Ред.*

нин ишғалчылыг планларыны чох кәскин ифша эдир. Бу, алман вә инкилис фәһләләринә *Франса республикасы тәрәфиндә* дурмаг чағырышыдыр.

Доғрудан да, Алманияда *Бейнәлхалг Чәмиййәтә* мәнсуб олан фәһләләр Бисмаркын сиясәтинә элә күчлү бир мүгавимәт көстәрдиләр ки, о, *Интернасйоналын* башлыча алман нүмайәндәләринә дүшмәнлә «гәсд» дүзәлтмәк кими ялан бир иттиһам вериб онлары ганунa зидд олараг, азадлыгдан мәһрум этмәйи вә Пруссия галаларына салмағы әмр этди.

Шуранын чағырышы илә Лондонда инкилис фәһләләри өзләринин һөкумәтини Франса республикасыны танымаға вә Франсанын парчаланмасына вар гүввә илә мүгавимәт көстәрмәйә мәчбур этмәк мәгсәдилә бөйүк митингләр тәшкил этдиләр.

3) Даһа сонра: мәкәр Франса һөкумәтинин мүһарибә заманы *Интернасйоналын* Франсая көстәрдийи ярдымдан хәбәри йохдур? Әксинә. Жүл Фаврын Венадакы консулу ч. Лефевр тәвазөкарсызлыг эдиб һәтта *Интернасйоналын* Алмания рейхстагындакы ики нүмайәндәсинә — ч. Либкнехтә вә ч. Бебелә Франса һөкумәти адындан тәшәккүр мәктубу дәрч этдирмишди. Бу мәктубда о һәмчинин белә дейир (мән буну Лефеврин мәктубунун алманча тәрчүмәсиндән тәрчүмә эдирәм): «Чәнаблар, анчаг сиз вә *сизин партияныз* (йә'ни *Интернасйонал*) көһнә алман ән'әнәсинә, йә'ни инсанпәрвәрлик руһуна сәдагәтли галырсыныз вә и. а.».

Бәс нә олду! Бу мәктуб *дөвләт хәянәти һаггында* Либкнехт вә Бебелә гаршы мүһакимәдә көстәрилир; бу мүһакимәни исә Саксония һөкумәти Бисмаркын тәзйиги алтында башламаға мәчбур олмушду вә бу мүһакимә һәлә инди дә давам этмәкдәдир. Бу мәктуб, Алмания рейхстагынын сессиясы тә'хирә салындыгдан сонра Бебели һәбсә алмаг үчүн Бисмаркын әлиндә бир бәһанә олду.

Мәним куя Бисмаркын акенти олмағым һаггында ийрәнч гәзетләр Т'ерә чуғулчулуг этдикләри бир заманда, Бисмарк мәним достларымы Алманияя гаршы дөвләт хәянәтиндә иттиһам эдиб һәбсханая салмыш вә әмр вермишди ки, мән Алманияя кәлсәм, мәни һәбс этсинләр.

4) Барышыгдан бир мүддәт әввәл «рәһмдил» *Жүл Фавр, — Баш Шуранын 12 июн тарихли* «Times»-дә дәрч эдилиб сурәти бурая әлавә эдилән мәктубда (№ 2) хәбәр вердийи кими — өзүнүн шәхси катиби д-р Рейтлинкер васитәсилә биздән хаһиш этмишди ки, «мүдафиә һөкумәтинин» хейринә Лондонда ичтимаи нүмайишләр тәшкил эдәк. «Times»-дәки өз мәктубунда Баш Шуранын хәбәр вердийи кими, Рейтлинкер әлавә этмишди ки, *«республика»* һаггында дейил, анчаг «Франса» һаггында данышмаг лазымдыр. Баш Шура *бу чүр* нүмайиш-

ләрә ярдым көстәрмәйи рәдд этди. Лакин бунларын һамысы сүбут эдир ки, Франса һөкумәти өзү *Интернасйоналы* Пруссия ишғалчысына гаршы Франса республикасынын мүттәфиги һесаб эдирди. Доғрудан да, мүһарибә заманы о, Франсанын еканә мүттәфиги иди.

Гардашлыг саламы.

К. М.

140

МАРКС — Ф. БОЛТЕЙӘ

23 ноябр 1871-чи ил

...*Интернасйонал* сосялист вә ярымсосялист секталарыны, мүбаризә үчүн фәһлә синфинин һәгиги тәшкилаты илә әвәз этмәкдән өтрү ярадылмышды. Әввәлки низамнамә вә Тә'сис манифести буну дәрһал көстәрир. Дикәр тәрәфдән, әкәр тарихин кедиши сектантлығы әзмәмиш олсайды, Интернасйонал мөһкәмләнә билмәзди. Сосялист сектантлығынын инкишафы илә һәгиги фәһлә һәрәкатынын инкишафы һәмишә бир-биринә әкс нисбәтдә олур. Нә гәдәр ки, фәһлә синфи һәлә мүстәгил тарихи һәрәкат үчүн етишмәмишдир, о вахта гәдәр секталарын өз (тарихи) һаггы олур. Фәһлә синфи белә бир еткинлийә чатан кими бүтүн секталар әслиндә мүртәче олур. Һәм дә бүтүн тарих бою нәзәрә чарпан эйни чәһәт Интернасйоналын тарихиндә тәкрар олунмушдур. Көһнәлән чәһәт ени яранмыш формалар чәрчивәси дахилиндә бәрпа олунмаға вә мөһкәмләнмәйә чан атыр.

Интернасйоналын да тарихи, фәһлә синфинин әсл һәрәкатына гаршы Интернасйоналын өз дахилиндә мөһкәмләнмәйә чан атан секталар вә дилетант тәчрүбәләри әлейһинә *Баш Шуранын арасы кәсилмәйән мүбаризәсиндән* ибарәт олмушдур. Бу мүбаризә *конгресләрдә* вә даһа чох дәрәчәдә Баш Шуранын айры-айры бөлмәләрлә хүсуси мүшавирәләриндә апарылмышдыр.

Парисдә прудончулар (мүтүәлчиләр)[1] Чәмиййәти тә'сис эдәнләрин сырасында олдугларына көрә, тәбиидир ки, Парисдә һәрәката илк илләрдә онлар башчылыг эдирдиләр. Сонралар орада онлара гаршы, әлбәттә, коллективист, позитивист груплары вә башга груплар яранды.

---

[1] *Мүтүәлчиләр* — прудончулары белә адландырырдылар, чүнки онлар «гаршылыглы ярдым» («mutuel» — «гаршылыглы») шүарыны ирәли сүрүрдүләр. *Ред.*

Алманияда — лассалчылар күруһу. Мән өзүм ики ил әрзиндә бәднам Швейтсер илә язышмышам вә она гәт'и сурәтдә сүбут этмишәм ки, лассалчылар тәшкилаты садәчә сектант тәшкилатыдыр вә белә бир тәшкилат олдуғуна көрә, Интернасйоналын чан атдығы *һәгиги* фәһлә һәрәкаты тәшкилатына дүшмәндир. Лакин онун буну баша дүшмәмәк үчүн өз «әсасы» вар иди.

1868-чи илин ахырларында *Интернасйонала* рус Бакунин бу мәгсәдлә дахил олду ки, онун дахилиндә вә *өз шәхси рәһбәрлийи алтында «Сосялист демократиясы алянсы»* ады илә *икинчи Интернасйонал* яратсын. Һеч бир нәзәри билийи олмаян бу адам һәмин хүсуси тәшкилатда Интернасйоналын *элми* тәблиғатыны тәмсил этмәк иддиасында иди вә бу тәблиғаты *Интернасйонал дахилиндә* һәмин икинчи *Интернасйоналын* ихтисасына чевирмәк истәйирди.

Онун програмы һәр ердән сәтһи сурәтдә гопарылыб көтүрүлмүш олан бир һәфтбечәрдән — *с и н и ф л ә р б ә р а б ә р л и й и н д ә н (!)*, ичтимаи һәрәкатын *башланғыч нөгтәси* олараг *вәрәсәлик һүгугунун ләғв эдилмәсиндән* (Сен-Симон чәфәнкиятыдыр), Интернасйонал үзвләринә бир *әһкам* кими әмр эдилән *атеизмдән* вә и. а. ибарәт иди, башлыча әһкам исә *(прудончасына) — сияси һәрәкатда иштиракдан имтина этмәк иди.*

Бу ушаг нағылы фәһлә һәрәкатынын реал шәртләринин һәлә аз инкишаф этмиш олдуғу Италия вә Испанияда, һәмчинин роман Исвечрәсиндәки вә Белчикадакы бә'зи шөһрәтпәрәст, тәкәббүрлү, бош доктриначылар арасында рәғбәтлә гаршыланмышдыр (вә мүәййән дәрәчәйә гәдәр һәлә инди дә тәрәфдарлар тапыр).

Ч. Бакунин үчүн онун доктринасы (Прудондан, Сен-Симондан вә башгаларындан көтүрүлмүш айры-айры парчалардан дүзәлдилән чәфәнкият) икинчи дәрәчәли бир иш олмуш вә олмагдадыр, онун шәхси йүксәлиши үчүн анчаг бир васитәдир. Лакин нәзәри чәһәтдән о бир сыфырдырса, интригачы олмаг э'тибарилә о өз ериндәдир.

Баш Шура илләр бою бу гәсдә гаршы мүбаризә апармалы олмушдур (бу гәсдә франсыз прудончулары, хүсусән *чәнуби Франсада* мүәййән дәрәчәйә гәдәр көмәк көстәрмишләр). Ән нәһайәт, о, конфрансын гәт'намәләри илә — I, 2 вә 3, IX, XVI вә XVII[1] — чохдан һазырланан зәрбәни эндирди.

[1] I Интернасйоналын Лондон конфрансынын (сентябр 1871-чи ил) Маркс тәрәфиндән көстәрилән гәт'намәләри ашағыдакы мәсәләләрә һәср эдилмишдир: Интернасйоналын мөһкәмләндирилмәси, мәркәзиййәтин гүввәтләндирилмәси вә Баш Шуранын рәһбәр ролунун гүввәтләндирилмәси; пролетариатын мүстәгил сияси партиясынын зәрури олмасы вә сияси мүбаризәнин игтисади мүбаризә илә гырылмаз әлагәсинин зәрури олмасы; фраксиячы Бакунин групунун (Алянс) ләғв эдилмәси. *Ред.*

Өзлүйүндә айдындыр ки, Баш Шура Авропада әлейһинә мүбаризә апардығы бир шейә Америкада тәрәфдар олмаячагдыр. Инди I, 2, 3 вә IX гәт'намәләр Нью-Йорк комитәсинә гануни бир силаһ верир ки, һәр чүр сектантлығы вә дилетант групларыны арадан галдырсын вә лазым кәлдикдә бунлары харич этсин...

... Өзлүйүндә айдын олдуғу кими, фәһлә синфинин сияси һәрәкатындан сон мәгсәд өзү үчүн сияси һакимиййәт әлдә этмәкдир, бундан өтрү исә, әлбәттә, фәһлә синфинин, мүәййән инкишаф пилләсинә чатан вә онун игтисади мүбаризәсинин өзүндән ирәли кәлән илк тәшкилаты лазымдыр.

Лакин, дикәр тәрәфдән, фәһлә синфинин һаким синифләрә гаршы бир *синиф* кими чыхыш этдийи вә «харичдән тәзйиг көстәрмәк» йолу илә онлара галиб кәлмәйә чалышдығы һәр бир һәрәкат сияси һәрәкатдыр. Мәсәлән, һәр һансы бир айрыча фабрикдә вә я һәтта айрыча сәнае саһәсиндә айры-айры капиталистләри тә'тилләр вә с. васитәсилә иш вахтына һәдд гоймаға мәчбур этмәк тәшәббүсү халис игтисади һәрәкатдыр; эксинә, сәккиз саатлыг иш күнү вә с. һаггында *ганун* вермәйә мәчбур этмәк мәгсәди күдән һәрәкат *сияси* һәрәкатдыр. Беләликлә, фәһләләрин айры-айры игтисади һәрәкатындан һәр ердә *сияси* һәрәкат, йә'ни өз мәнафеини үмуми формада, йә'ни бүтүн чәмиййәт үчүн мәчбури гүввәси олан бир формада һәята кечирмәйә чалышан *синфин* һәрәкаты ирәли кәлир. Әкәр бу һәрәкатлар мүәййән бир илк тәшкилат олмасыны тәләб эдирсә, дикәр тәрәфдән, бу һәрәкатлар эйни дәрәчәдә дә һәмин тәшкилаты инкишаф этдирмәк васитәсидир.

Фәһлә синфинин коллектив һакимиййәтә гаршы, йә'ни һаким синифләрин сияси һакимиййәтинә гаршы гәт'и йүрүшә башламаг үчүн өз тәшкилатыны һәлә кифайәт гәдәр инкишаф этдирмәмиш олдуғу ердә ону һәр һалда һәмин һакимиййәт әлейһинә даими тәшвигат васитәсилә вә һаким синифләрин сиясәтинә гаршы дүшмән мөвге тутмаг васитәсилә буна һазырламаг лазымдыр. Әкс һалда фәһлә синфи онларын әлиндә бир оюнчаг олараг галар; буну Франсада сентябр ингилабы сүбут этди, буну һабелә Инкилтәрәдә ч. Гладстон вә К°-сы үчүн индийәдәк баш тутан оюн мүәййән дәрәчәйә гәдәр сүбут этмәкдәдир.

141

ЭНКЕЛС—ТУРИНДƏ ЧЫХАН «IL PROLETARIO ITALIANO»[1] ГƏЗЕТИНИН РЕДАКСИЯСЫНА

29 ноябр 1871-чи ил

Вәтәндашлар!

Сизин гәзетинизин 39-чу нөмрәсиндә Турин фәһләләринин бәянаты чап эдилмишдир; һәмин бәянатда биз бунлары охуюруг:

«Биз ачыг билдиририк ки, сосялизми сиясәтдән сонра икинчи сырая гоймаг һаггында Лондонда Баш Шуранын гәрары онун э'лан эдилмәсиндән дәрһал сонра «Proletario» редаксиясы тәрәфиндән бизә билдирилмишди вә белә бир гәрар рәсми характер дашымырды, чүнки буну, бизим кими, бир чох Аврола чәмиййәтләри тамамилә рәдд эдә биләчәйинә көрә, Баш Шура енидән ләғв этмишди».

Бу мүддәа Баш Шураны билдирмәйә мәчбур эдир ки:

1) о һеч вахт сосялизми сиясәтдән сонра икинчи сырая гоймаг һаггында һеч бир гәрар гәбул этмәмишдир;

2) буна көрә дә о белә бир гәрары ләғв эдә билмәз;

3) һеч бир Аврола вә я Америка чәмиййәти белә бир гәрары рәдд эдә билмәзди вә Баш Шуранын һеч бир башга гәрарыны рәдд этмәмишдир.

Пролетариатын сияси фәалиййәти һаггында Баш Шуранын мөвгеи кифайәт гәдәр мүәййәндир.

Бу мөвге ашағыдакыларла мүәййән олунур:

1) Үмуми низамнамә илә; һәмин низамнамәнин дөрдүнчү *бәндиндә* дейилир: «Фәһлә синфинин игтисади азадлығы бөйүк бир мәгсәддир ки, *һәр бир сияси һәрәкат бир васитә олараг буна табе олмалыдыр*».

2) Чәмиййәтин Тә'сис манифестинин мәтнилә (1864) — низамнамәйә даир бу рәсми вә мәчбури тәфсирлә; орада дейилир: «Лакин торпаг вә капитал саһибләри өзләринин игтисади инһисарыны мүдафиә этмәк вә әбәдиләшдирмәк үчүн һәмишә өз сияси имтиязларындан истифадә эдәчәкләр. Онлар нәинки әмәйин азадлығы ишинә көмәк этмәйәчәкләр, әксинә, бу йолда һәр чүр маниәләр төрәдәчәкләр... Буна көрә дә сияси һакимиййәти әлә алмаг фәһлә синфинин бөйүк вәзифәси олмушдур».

3) Лозанна конгресинин (1867) бу мәгсәдлә гәбул эдилән гәт'намәси илә: «Фәһләләрин ичтимаи азадлығы онларын сияси азадлығы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр».

---

[1] «Il Proletario Italiano» — Интернасйонала гошулан «Пролетариатын азадлығы» чәмиййәтинин органыдыр; 1871—1872-чи илләрдә Туриндә бакунинчи Терсакинин редакторлуғу илә чыхмышдыр. *Ред.*

4) Лондон конфрансынын (сентябр 1871-чи ил) IX гәт'намәси илә; бу да бүтүн әввәлкиләрә уйғун сурәтдә, Интернасйонал үзвләринә хатырладыр ки, фәһлә синфинин мүбаризәсиндә онун игтисади һәрәкаты илә сияси фәалиййәти бир-бирилә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр.

Шура белә бир шәкилдә көстәрилән һәрәкәт хәттини һәмишә әсас тутмуш вә кәләчәкдә дә әсас тутачагдыр.

Буна көрә дә «Proletario» редаксиясына ким тәрәфиндән верилдийи мә'лум олмаян юхарыдакы хәбәри Шура ялан вә бөһтанчы бир хәбәр һесаб эдир.

Баш Шуранын сәрәнчамы илә вә онун адындан

Италия үзрә катиб *Ф. Э.*

P. S. Бу дәгигә Ченеврәдән «La Révolution Sociale»-ни алдым; бурада хәбәр верилир ки, Юрадан олан кичик бир груп Лондон конфрасынын гәрарларыны рәдд этмишдир. Баш Шурая һеч бир рәсми хәбәр верилмәмишдир. Шура белә бир хәбәр алан кими, лазыми тәдбирләр көрәчәкдир.

1872-чи ил

142

ЭНКЕЛС — К. ТЕРТСАКИЙӘ

14 январ 1872-чи ил

Әзиз Тертсаки!

Әкәр сизин кечән декабрын 4-дәки мәктубунуза әввәл чаваб вермәмишдимсә, буна сәбәб анчаг одур ки, Сизи һәр шейдән әввәл марагландыран суала, йә'ни «Proletario» үчүн пул һаггындакы суала дүрүст чаваб вермәк истәйирдим.

Сиз билирсиниз ки, Интернасионалын милйонлары, бизим чәмиййәт кими бир чәмиййәтин милйонлара малик олмадан белә бир көркәмли мөвгеи нечә әлдә этдийини баша дүшә билмәйән буржуазиянын вә һөкумәтләрин ялныз горхуя дүшмүш хәялында мөвчуддур. Ахырынчы конфранса тәгдим эдилән һесабатлара онлар бир бахайдылар!

Бүтүн йохсуллуғумуза бахмаяраг, биз сизә 150 франк айрылмасы ләһинә сәс вермәйә һазыр идик, лакин бу заман «Gazzettino Rosa»-ны алдыг, бунда исә хәбәр вә и. а. вар иди[1]. Бу, һәр шейи дәйишдирди. Әкәр сиз кәләчәк конгресә садәчә олараг нүмайәндә көндәрмәйи гәрара алмыш олсайдыныз, бу һәлә эйб этмәзди. Лакин конгресә Баш Шура әлейһинә уйдурмалар вә ялан иттиһамларла долу олан бир тә'мимнамә көндәрилмишдир. Мәкәр сиз һеч олмазса Баш Шуранын һәмин тә'мимнамәйә чавабыны көзләйә билмәздинизми?[2] Шура сизин

---

[1] «Gazzettino Rosa» хәбәр вермишди ки, Турин бөлмәси ачыгча бакунинчиләрин тәрәфинә кечмиш вә Интернасионал конгресинин вахтындан әввәл чағырылмасына тәрәфдар олдуғуну билдирмишдир. *Ред.*

[2] Юра федерасиясынын 1871-чи илин ноябрында Сонвил'едә олмуш конгреси Интернасионалын бүтүн бөлмәләринә Баш Шура үзәринә вә Интернасионалын 1871-чи илдәки Лондон конфрансынын гәрарлары үзәринә бөһтанчы һүчумларла долу олан бир тә'мим мүрачиәти көндәрмишди. Тә'мимнамәдә дәрһал үмум дүнйа конгреси чағырылмасы тәләби ирәли сүрүлүрдү. Баш Шура Маркс тәрәфиндән тәртиб эдилән «Интернасионалда гондарма тәфригәләр» адлы кизли тә'мимнамә бурахмагла чаваб верди; һәмин тә'мимнамәдә бакунинчиләрин тәфригәчи фәалиййәти тамамилә ифша эдилмишди. *Ред.*

гәт'намәниздә анчаг бунун сүбутуну көрдү ки, сиз Шуранын изаһатыны көзләмәдән иттиһамчыларын тәрәфинә кечмишсиниз; буна көрә дә, бәһс олунан пулун сизә көндәрилмәси һаггындакы ичазә ләғв эдилди. Инди Сиз Роман комитәсинин чавабы дәрч олунмуш «Égalité»-ни алмыш оларсыныз; бу комитә Исвечрә фәһләләрини юралыларын тәмсил этдикләриндән он гат артыг тәмсил эдир. Лакин Юра тә'мимнамәсинин өзүндән мүәллифләрин бәд нийјәти ашкар олур.

Әввәлчә онлар конфранс бәһанәсилә бизимлә араны вурмаға чалышырдылар, инди исә онлар бизим үзәримизә һүчум эдирләр, чүнки биз Базел конгресинин гәт'намәләрини еринә етиририк — бу гәт'намәләри исә биз еринә етирмәйә *борчлуюг.* Онлар Баш Шуранын һеч бир һакимиййәтини, һәтта *бу һакимиййәт көнүллү сурәтдә һамы тәрәфиндән гәбул эдилмиш олса да* гәбул этмирләр. Мән чох билмәк истәрдим ки, бу һакимиййәт (онларын адландырдығы кими autorità) олмадан һәм Толенә, һәм Дүрана, һәм дә Нечаевә лайиг олдуглары чавабы нечә вермәк оларды, һәмчинин — тә'мимнамәдә дейилдийи кими, — бөлмәләрин мухтариййәти һаггындакы көзәл ибарә васитәсилә онлар мардохейчиләрин[1] вә хаинләрин сохулмасына нечә мане олмаг фикриндәдирләр. Әлбәттә, һеч кәс бөлмәләрин мухтариййәтини инкар этмир, лакин бә'зи һүгуглары федерасия комитәләринә вә, сон мәрһәлә олараг, Баш Шурая күзәшт этмәйән бир федерасия тәсәввүр этмәк олмаз.

Һәм дә Сиз билирсинизми, бу *авторитар* гәт'намәләрин мүәллифләри вә мүдафиәчиләри кимләр иди? Баш Шуранын нүмайәндәләри идими? Әсла йох. Бу авторитар тәдбирләр Белчика нүмайәндәләри тәрәфиндән, һабелә Швитскебел, Кил'ом вә Бакунин тәрәфиндән тәклиф эдилмишди, онлар һәмин гәт'намәләрин *ән гызғын мүдафиәчиләри* идиләр. *Бах мәсәлә беләдир.*

Мәнә элә кәлир ки, онлар «авторитет» вә мәркәзләшмә һаггындакы ибарәләрдән лап чох суи-истифадә эдирләр. Мән ингилабдан даһа авторитар бир шей билмирәм вә, мәнә элә кәлир ки, һәр бир ингилабда эдилдийи кими, бомбалар вә түфәнк күлләләри васитәсилә өз ирадәсини башгаларына зорла гәбул этдирдикдә, мәһз һакимиййәт өзүнү көстәрир. Мәркәзләшмә вә һакимиййәтин азлығы Парис Коммунасынын мәһвинә сәбәб олду. Гәләбәдән сонра һакимиййәт вә и. а. илә истәдийинизи эдин, лакин мүбаризә үчүн бүтүн гүввәләримизи бир ердә бирләшдирмәк вә бунлары бир һүчум нөгтәсинә топламаг лазымдыр. Мәнә һәр чүр шәраитдә писләнмәси лазым кәлән ики шей олмаг э'тибарилә һакимиййәт вә мәркәзләшмәдән да-

[1] Кизли полис акентләринин. *Ред.*

нышдыгда исә, мәнә элә кәлир ки, белә данышанлар я ингилабын нә олдуғуну билмирләр, я да анчаг сөздә ингилабчыдырлар.

Әкәр Сиз тә'мимнамә мүәллифләринин ишдә Интернасйонал үчүн нә этдикләрини билмәк истәйирсинизсә, Юра федерасиясынын вәзиййәти һаггында онларын конгресә вердикләри өз рәсми һесабатыны охуюн («Révolution Sociale», Ҹеневрә, 1871-чи ил 23 ноябр тарихли нөмрә), онда Сиз көрәрсиниз ки, бундан һәлә бир ил әввәл чох мөһкәм олан федерасияны онлар нә кими позғун вә зәиф бир вәзиййәтә салмышлар. Бах белә адамлар Интернасйоналы ислаһ этмәк истәйирләр!

Гардашлыг саламы.

Сизин *Ф. Энкелс.*

143

ЭНКЕЛС — Т. КУНОЯ

24 январ 1872-чи ил

Әзиз Куно!

Сизин Беккер васитәсилә көндәрилән мәктубунузу индичә алдым вә бурадан көрүрәм ки, ләнәтә кәлмиш мардохейчиләр мәним Сизә яздығым 16 декабр тарихли этрафлы мәктубуму элә кечирмишләр. Бу она көрә даһа тәәссүфлүдүр ки, һәмин мәктубда Бакунинин интригалары һаггында лазым кәлән бүтүн мә'лумат вар иди вә Сизин там бир ай әввәл һәр шейдән хәбәриниз оларды. Бундан әлавә, һәмин мәктубда мән Сиздән, — чүнки Сиз әчнәби олдуғунуза көрә сүркүн эдилмәлисиниз, — хаһиш эдирдим ки, орада галыб өз еринизи сахлая билмәк үчүн, даһа яхшы оларды, ачыг тәшвигатдан бир гәдәр кәнара чәкиләйдиниз, лакин тәәссүф ки, бу мүддәт әрзиндә бунларын һамысы һәдәрә кетди.

Карточкалар конфрансын гәрары илә ләғв эдилмиш вә маркаларла әвәз олунмушдур. Артыг чохдандыр ки, карточкалардан олдугча суи-истифадә эдирдиләр, чүнки һәр ердә полисин әлинә хейли чох бланк кечирди вә полис бунлардан истифадә эдирди. Бир нечә күндән сонра мән 10 франкын гәбзи әвәзиндә 100 *марка* көндәрәчәйәм — инди мәндә марка йохдур. Ағач аяглы гоча капитан һаггында бурада һеч бир шей мә'лум дейилдир, Баш Шура илә онун әлагәси йохдур.

Әкәр мәним әлимдә *низамнамәнин* бирчә нүсхәси дә олсайды, ону мәмнуниййәтлә Сизә көндәрәрдим. Низамнамә франсыз вә инкилис дилләриндә чап эдилмишдир, алман дилиндә бу күнләрдә чыхачагдыр, италянча тәрчүмәси чапа һазыр шә-

килдә мәним язы столумдадыр, лакин 1) ону өз һесабымыза чап этдирмәк үчүн пулумуз йохдур вә 2) Бакунин конфранса вә Баш Шурая гаршы италянларда үмуми һиддәт доғурдуғуна көрә, чох шүбһәлидир ки, конфрансын гәрарларына уйғун сурәтдә Баш Шура тәрәфиндән енидән нәзәрдән кечирилиб бурахылан бир әсәри орада үмумиййәтлә гәбул эдәчәкләрми; нә гәдәр ки, бу айдынлашдырылмамышдыр, чап этмәк, мәнчә, файдасыздыр. Һәм дә орада италян дилиндә низамнамәнин бир нечә нәшри чыхмышдыр, мәсәлән, Чирчентидә («Eguaglianza» экспедисиясы) вә Равеннада (бағланмыш «Romagnolo» экспедисиясы — Равеннада Лодовико Набрутстсидән мә'лумат алмаг олар); Лодидә «Plebe», Корсо Палестро, һәмчинин низамнамәнин һәр нүсхәси 10 сантимә олмагла бурахылдығыны э'лан этмишдир. Доғрудур, бүтүн бунлар пис, гисмән дә янлыш тәрчүмә эдилмишдир вә бунларда анчаг илк тәшкилат гәрарлары вардыр, лакин һәләлик бунлардан истифадә этмәк лазым кәләчәкдир.

Беккер языр ки, Бакунинин интригалары һаггында Сизә хәбәр верәчәкдир, лакин мән буна бел бағламырам вә ән зәрури оланларыны Сизә гысача хәбәр верирәм. 1868-чи илә гәдәр Интернасйонала гаршы интрига апаран Бакунин сонра Берн сүлһ конгресиндә[1] мүвәффәгиййәтсизлийә дүчар олараг бурая дахил олду вә дәрһал *Интернасйонал дахилиндә* Баш Шурая гаршы гәсдләр дүзәлтмәйә башлады. Бакунинин өзүнә мәхсус бир нәзәриййәси вардыр — бу да прудонизмин коммунизм илә гарышығындан ибарәтдир, һәм дә онун прудонизминдә ән мүһүм чәһәт будур ки, арадан галдырылмасы лазым кәлән башлыча бәла, онун фикринчә, капитал дейил, демәли, ичтимаи инкишаф нәтичәсиндә капиталистләрлә муздлу фәһләләр арасында мейдана кәлән синфи экслик дә дейил, *дөвләтдир*. Бизим кими, сосял-демократ фәһлә күтләләри дә дөвләт һакимиййәтинин һаким синифләр — торпаг саһибләри вә капиталистләр — тәрәфиндән өз ичтимаи имтиязларыны горумаг үчүн ярадылмыш тәшкилатдан башга бир шей олмадығы бахышына тәрәфдар олдуглары бир заманда, Бакунин иддиа эдир ки, капиталы *дөвләт* яратмышдыр, капиталист *ялныз дөвләтин мәрһәмәти сайәсиндә* өз капиталынын саһибидир. Демәли, дөвләт башлыча бәла олдуғуна көрә, һәр шейдән әввәл дөвләти мәһв этмәк лазымдыр, онда капитал өз-өзүнә йох олуб кедәр. Биз исә бунун әксини дейирик: капиталы — бүтүн истеһсал васитәләринин бир овуч адамлар әлиндә топланмасыны — мәһв эдин, онда дөвләт дә өз-өзүнә арадан галхар. Бурада мүһүм бир фәрг вардыр: әввәлчә ичтимаи чеврилиш

[1] Буржуа «Сүлһ вә азадлыг чәмиййәтинин» Берн конгреси нәзәрдә тутулур; 1868-чи илин октябрына гәдәр Бакунин бу чәмиййәтин рәһбәрләриндән бири иди. *Ред.*

олмадан дөвләтин ләғв эдилмәси мә'насыз бир шейдир; капиталын мәһв эдилмәси исә мәһз ичтимаи чеврилиш *демәкдир* вә бүтүн истеһсал үсулунун дәйишдирилмәсини әһатә эдир. Лакин Бакунинин фикринчә, дөвләт әсас бәла олдуғуна көрә, дөвләтин, йә'ни һәр һансы бир дөвләтин — республиканын, монархиянын вә с. һәятыны узада биләчәк һеч бир иш көрмәк лазым дейилдир. *Һәр чүр сиясәтдән тамамилә имтина эдилмәси дә* бурадан ирәли кәлир. Сияси фәалиййәт көстәрмәк, хүсусилә дә сечкиләрдә иштирак этмәк — принсипә хәянәт демәкдир. Тәблиғат апармаг, дөвләти писләмәк, тәшкил олунмаг лазымдыр вә, нәһайәт, *бүтүн* фәһләләрин, демәли, әксәриййәти, өз тәрәфинә чәлб этдикдә, онда нәһайәт, бүтүн дөвләт идарәләри мәһв эдилир, дөвләт ләғв эдилир вә онун ерини Интернасйонал тәшкилаты тутур. Мин иллик бир сәлтәнәтин башландығы бу бөйүк һадисәйә *ичтимаи ләғвэтмә* дейилир.

Бунларын һамысы сон дәрәчә радикал вә о гәдәр садә көрүнүр ки, буну бешчә дәгигәдә әзбәрләмәк олар, — буна көрә дә һәмин Бакунин нәзәриййәси Италия вә Испанияда кәнч адвокатлар, докторлар вә башга доктриначылар арасында тезликлә рәғбәт газанды. Лакин фәһлә күтләләри һеч бир заман әмин олмазлар ки, өз өлкәләринин ичтимаи ишләри эйни заманда онларын өз иши дейилдир, онлар өз тәбиәтләринә көрә *сияси чәһәтдән фәалдырлар* вә онлара сиясәтдән әл чәкмәйи тәклиф эдән һәр кәси онлар ән нәһайәт тәрк эдирләр. Фәһләләрә һәр бир шәраитдә сиясәтдән имтина этмәйи тәблиғ этмәк — онлары кешишләрин вә я буржуа республикачыларынын гучағына атмаг демәкдир.

Бакунинин фикринчә, Интернасйонал сияси мүбаризә үчүн дейил, ичтимаи ләғвэтмә заманы дәрһал көһнә дөвләт тәшкилатынын ерини тутмаг үчүн ярадылдығына көрә, о, кәләчәк чәмиййәт һаггында Бакунин идеалына мүмкүн гәдәр даһа чох яхынлашмалыдыр. Бу чәмиййәтдә, һәр шейдән әввәл, һеч бир *авторитет* мөвчуд дейилдир, чүнки авторитет — дөвләт — мүтләг бир бәладыр. (Бу чәнабларын сон мәрһәләдә һәлл эдән ирадә олмадан, ваһид рәһбәрлик олмадан нә йолла фабрикләри вә дәмир йоллары ишә салмаг, кәмини идарә этмәк истәдикләрини, — онлар бизә, әлбәттә, демирләр.) Азлыг үзәриндә чохлуғун һөкмранлығы да гуртарыр. Һәр бир шәхсиййәт, һәр бир ичма мухтардыр, лакин һеч олмазса ики адамдан ибарәт олан бир чәмиййәт, бунлардан һеч бири өз мухтариййәти һесабына һеч бир шейдән кечмәдән нечә мүмкүн ола биләр, — бу барәдә Бакунин енә дә сусур.

Интернасйонал да белә бир гайда илә гурулмалы имиш. Һәр бир бөлмә мухтардыр вә һәр бир бөлмә дахилиндә һәр бир шәхсиййәт мухтардыр. Баш Шурая фәлакәтли вә онун өзүнү позғунлашдыран бир һакимиййәт верән *Базел гәрарла-*

ры рәдд эдилмәлидир! Һәтта бу һакимиййәт *көнүллү сурәтдә* верилмиш олса да, мәһв эдилмәлидир, — мәһз *она көрә ки,* бу, һакимиййәтдир!

Бүтүн бу алдатманын әсас маддәләри бунлардыр. Бәс Базел гәрарларынын бу мүәллифләри кимләрдир? *Ч. Бакунин өзү* вә компаниясы!

Бу чәнаблар Базел конгресиндә көрдүкдә ки, өз планларыны — Баш Шураны Ченеврәйә көчүрмәк, йә'ни ону өз әлләринә алмаг планларыны — һәята кечирә билмәйәчәкләр, онлар башга чүр һәрәкәт этмәйә башладылар. Онлар Сосялист демократиясы алянсы тә'сис этдиләр, бөйүк Интернасйонал *дахилиндә* бейнәлмиләл чәмиййәт тәшкил этдиләр; һәм дә бунун үчүн бакунинчи италян мәтбуатында, мәсәлән, «Proletario». «Gazzettino Rosa»-да инди Сизин енидән тәсадүф эдәчәйиниз белә бир бәһанә кәтирдиләр ки, чошгун латын иргләри үчүн, союг, ағыр тәрпәнән шималлылара нисбәтән даһа парлаг бир програм лазымдыр. Бу кичик план Баш Шуранын мүгавимәти нәтичәсиндә боша чыхды, Баш Шура исә, әлбәттә, Интернасйонал *дахилиндә* һәр һансы бир айрыча *бейнәлмиләл* тәшкилат олмасына йол верә билмәзди. О вахтдан бәри һәмин план, Интернасйоналын програмыны Бакунинин програмы илә әвәз этмәк үчүн Бакунинин вә онун тәрәфдарларынын көстәрдикләри сә'йлә әлагәдар олараг, мүхтәлиф формаларда енидән мейдана чыхмышдыр; дикәр тәрәфдән, Жүл Фаврдан вә Бисмаркдан башламыш Мадзинийә гәдәр, иртича, Интернасйонал үзәринә һүчумлар этмәк лазым кәлдийи заман һәмишә мәһз Бакунинин бош вә ловға ибарәчилийинин үстүнә дүшүрдү. Бурадан да Мадзини вә Бакунинин әлейһинә 5 декабр бәяннамәси лазым кәлмиш вә бу бәяннамә «Gazzettino Rosa»-да да чап эдилмишдир.

Бакунинчилийин өзәйи бир нечә он нәфәр юралыдан ибарәтдир; онларын да архасында үмумиййәтлә чәтин ки, 200 фәһлә олсун; онларын авангарды Италиядакы кәнч адвокатлардан, докторлардан вә журналистләрдән ибарәтдир, бунлар инди һәр ердә италян фәһләләринин нүмайәндәләри кими чыхыш эдирләр, айры-айры бу чүр шәхсләр Барселонада вә Мадриддә вардыр, Лионда вә Брүсселдә белә адамлар тәк-тәкдир, бунларын арасында фәһлә, демәк олар, йохдур; бурада тәкчә бир нәфәр, Робен вардыр.

Конгрес чағырмаг мүмкүн олмадығына көрә, зәрурәт үзүндән чағырылмыш олан конфранс[1] онлар үчүн бир бәһанә олду, Исвечрәдәки франсыз мүһачирләринин чоху исә онларын тәрәфинә кечдийинә көрә, — чүнки онлар (прудончулар) орада өзләринә яхын олан чох шей тапмышлар, һәмчинин шәхси

1 Интернасйоналын 1871-чи ил Лондон конфрансы. *Ред.*

сәбәбләрә көрә кечмишләр, — онлар да кампанияя башладылар. Әлбәттә, Интернасионалда һәр ердә наразы бир азлыг вә танынмамыш даһиләр тапмаг олар — әсассыз олмаяраг мәһз онлара үмид бағлайырдылар. Инди онларын дөйүш гүввәләри бунлардыр:

1. Бу кампаниянын Наполеону олан Бакунин өзү.

2. 200 юралы вә франсыз бөлмәләринин 40—50 нәфәр үзвү (Ченеврәдәки мүһачирләр).

3. Брүсселдә «Liberté»-нин редактору Кинс; лакин Кинс онларын ләһинә *ачыг* чыхыш *этмир*.

4. Бурада — бизим һеч бир заман танымадығымыз «1871-чи ил Франса бөлмәсинин» галыглары; бу бөлмә артыг бирбирилә дүшмәнчилик эдән үч һиссәйә бөлүнмүшдүр; сонра, алман бөлмәсиндән (күтләви сурәтдә *Интернасионалдан чыхмаг* тәклифи үстүндә) говулмуш ч. фон-Швейтсер типли 20 нәфәрә гәдәр лассалчы; онлар ифрат мәркәзиййәтин вә күчлү тәшкилатын тәрәфдарлары оларағ, анархистләр вә мухтариййәтчиләр иттифагына һейрәт эдиләчәк гәдәр яхындырлар.

5. Испанияда Бакунинин бир нечә нәфәр шәхси досту вә ардычылы; онларын фәһләләр үзәриндә, хүсусилә Барселонада, һәр һалда нәзәри чәһәтдән күчлү тә'сири вар иди. Лакин, дикәр тәрәфдән, испаниялылар тәшкилата бөйүк диггәт верирләр вә башгаларында тәшкилат олмамасы онларын нәзәрини чәлб эдир. Бакунинин бурада мүвәффәгиййәт газаныб-газана билмәйәчәйи мәсәләси ялныз апрелдә Испания конгресиндә айдынлашачагдыр, лакин орада фәһләләр әксәриййәт тәшкил эдәчәкләринә көрә, мәним горхум йохдур.

6. Нәһайәт, Италияда, мәнә мә'лум олдуғуна көрә, Турин, Болония вә Чирченти бөлмәләри конгресин *вахтындан әввәл* чағырылмасына тәрәфдар олмушлар. Бакунинчи мәтбуат иддиа эдир ки, 20 италян бөлмәси онлара гошулмушдур, бунлар мәнә мә'лум дейилдир. Һәр һалда рәһбәрлик, демәк олар, һәр ердә Бакунинин бөйүк һай-күй галдыран достлары вә тәрәфдарларынын әлиндәдир; лакин, йәгин, мәсәлә даһа дүрүст арашдырылдыгда айдын олар ки, онларын архасында чамаат аздыр, чүнки, ән нәһайәт, италян фәһләләринин чох бөйүк әксәриййәти һәлә индийә гәдәр мадзиничиләрдән ибарәтдир вә нә гәдәр ки, Интернасионал орада сиясәтдән имтина этмәклә эйни бир шей һесаб эдилир, о вахта гәдәр онлардан ибарәт олараг галачагдыр.

Лакин һәр һалда Италияда вәзиййәт беләдир ки, бакунинчиләр орада һәләлик Интернасионалда ағалыг эдирләр. Баш Шура бундан һеч шикайәтләнмәк фикриндә дә дейилдир; италянларын истәдикләри гәдәр ахмаглыг этмәйә һаглары вардыр, Баш Шура исә буна ялныз динч мүбаһисәләр йолу илә мане олачагдыр. Онларын конгресә юралылар руһунда

тәрәфдар олдугларыны билдирмәйә дә һаглары вардыр, һәрчәнд, әлбәттә, еничә [Интернасйонала] гошулмуш олан вә һәлә һеч бир шейдән хәбәри олмаян бөлмәләрин белә бир мәсәләдә дәрһал мүәййән бир тәрәфә кечмәләри, хүсусилә дә *һәр ики* тәрәфи динләмәздән әввәл кечмәләри сон дәрәчә гәрибәдир! Мән бу барәдә өз бахышымы туринлиләрә ачыг билдирмишәм вә белә бир фикирдә олан башга бөлмәләр һаггында да белә едәчәйәм. Зира гошулмаг һаггында һәр чүр белә бәянат Баш Шурая гаршы тә'мимнамәдә олан ялан иттиһам вә бөһтанлары долайы йолла бәйәнмәкдән ибарәтдир, һәм дә Баш Шура яхын заманда бу мәсәлә һаггында өз тә'мимнамәсини бурахачагдыр. Әкәр Сиз *бунун бурахылачағы вахта гәдәр* миланлыларын белә бир бәянат вермәсинә мане ола билсәниз, онда бунунла Сиз бизим арзуларымыза уйғун һәрәкәт етмиш оларсыныз.

Ән күлүнчү будур ки, юралылара тәрәфдар чыхан вә, демәли, бурада бизи авторитаризмдә төһмәтләндирән әйни туринлиләр инди бирдән-бирә Баш Шурадан тәләб едирләр ки, о гәт'и сурәтдә, рәгабәт апаран Турин «Фәһлә федерасиясына» гаршы чыхсын, һәм дә һәлә һеч бир заман етмәдийи бир тәрздә она гаршы чыхсын, тәләб едирләр ки, Баш Шура «Ficcanaso»-дан олан вә һеч Интернасйонала дахил олмаян Бекеллини рәдд етсин вә с. Һәм дә бунларын һамысы биз «Фәһлә федерасиясыны» динләмәздән әввәл, *онун* бу барәдә нә дейәчәйини ешитмәздән әввәл олмалы имиш.

Кечән базар ертәси мән Сизә юралыларын тә'мимнамәси чап едилмиш «Rèvolution Sociale»-ни, Ченеврәдә чыхан «Égalité»-нин бир нөмрәсини (тәәссүф ки, мәндә, юралылардан ийирми гат чох фәһләни тәмсил едән Ченеврә федерасия комитәсинин чавабы дәрч едилән даһа һеч бир нөмрәси йохдур) вә «Volksstaat»-ын бир нөмрәсини көндәрдим, Сиз бурадан көрәрсиниз ки, Алманияда бу әһвалат барәсиндә нә дүшүнүрләр. Саксония вилайәт гурултайы — 60 ердән 120 нүмайәндә — *екдилликлә* Баш Шурая тәрәфдар олмушдур.

Белчика конгреси (25—26 декабр) низамнамәйә енидән бахылмасыны, лакин *нөвбәти* конгресдә (сентябрда) бахылмасыны тәләб едир. Франсадан бизә һәр күн бәйәнмә һаггында мә'лумат кәлир. Бурада, Инкилтәрәдә, бүтүн бу интригалар, өзлүйүндә айдындыр ки, әлверишли бир зәмин тапмыр. Һәм дә, әлбәттә, Баш Шура бир нечә нәфәр интригачы вә ловға шәхсин арзусу илә фөвгәл'адә конгрес чағырмаячагдыр. Нә гәдәр ки, бу чәнаблар гануни зәмин үзәриндә дурурлар, Баш Шура һәвәслә онлара фәалиййәт азадлығы верир — ән мүхтәлиф үнсүрләрин бу коалисиясы тезликлә өз-өзүнә дағылачагдыр; лакин онлар низамнамәйә вә я конгресләрин гәрарларына зидд бир иш көрән кими Баш Шура өз вәзифәсини еринә етирәчәкдир.

Әкәр бир тәсәввүр этсән ки, нә кими бир вахтда, — мәһз Интернасйонал һәр ердә ән гызғын сурәтдә тә'гиб олундуғу бир заманда, — бу адамлар гәсд дүзәлдирләр, онда гәт'иййән белә бир фикирдән узаглаша билмәзсән ки, бу ишдә бейнәлхалг полис ичәрисиндән олан чәнабларын әли вардыр. Бу доғрудан да беләдир. Без'едә Ченеврә бакунинчиләринин мүхбири полисин баш комиссарыдыр. Ики нәфәр көркәмли бакунинчи, лионлу Ал'бер Ришар вә Леблан бурада идиләр вә бир нәфәр фәһләйә, лионлу Шолла мүрачиәт эдиб демишләр ки, Т'ери йыхмаг үчүн еканә васитә енидән Бонапарты тахта әйләшдирмәкдир, буна көрә дә онлар *Бонапартын пулу илә* һәр ери кәзирләр ки, *Бонапартын бәрпа олунмасы ләһинә* мүһачирләр арасында *тәблиғат* апарсынлар! Бу чәнаблар сиясәтдән имтина этмәк бах буна дейирләр! Берлиндә Бисмаркын пул бурахдығы «Neuer Social-Demokrat» да бу диллә данышыр. Бу ишдә рус полисинин нә дәрәчәдә әли олмасы мәсәләсини мән һәләлик ачыг гоюрам, лакин Бакунин Нечаев әһвалатына чох гарышмышды (доғрудур, о буну инкар эдир, лакин рус һесабатларынын әсли бурада бизим әлимиздәдир, Маркс вә мән русча баша дүшдүйүмүзә көрә исә, о бизи алдада билмәз). Нечаев исә я фитнәкар рус акентидир, я да, һәр һалда, белә һәрәкәт эдирди; бундан әлавә Бакунинин рус достлары арасында һәр чүр шүбһәли шәхсләр вардыр.

Мән чох тәәссүф эдирәм ки, Сиз өз еринииздән мәһрум олмушсунуз, мән гәсдән Сизә язырдым ки, Сиз буна сәбәб ола биләчәк һеч бир шейә йол вермәйәсиниз. Сизин Миланда олмағыныз Интернасйонал үчүн, *ачыг чыхыш* васитәсилә әлдә эдилә биләчәк чүз'и файдадан хейли артыг дәрәчәдә вачибдир: кизли һәрәкәт этдикдә дә чох иш көрмәк олар вә с. Әкәр мән тәрчүмә чәһәтдән Сизә көмәк эдә биләрәмсә, буну ән бөйүк бир мәмнуниййәтлә эдәрәм. Анчаг мәнә дейин көрәк, Сиз *һансы* дилләрдән *һансы* дилләрә тәрчүмә эдә билирсиниз вә мән *нәдә* Сизин үчүн файдалы ола биләрәм.

Беләликлә, полис көпәкләри мәним шәклими дә әлә кечиртдиләр. Сизә башгасыны көндәрирәм вә хаһиш эдирәм өзүнүзүн ики шәклинизи көндәрәсиниз: бири онун үчүндүр ки, фрейлейн Маркс өз атасынын бир шәклини Сизин үчүн версин (тәкчә онда бир нечә яхшы шәкли вардыр).

Бир даһа Сиздән хаһиш эдирәм, Бакунинлә әлагәдар олан *бүтүн* адамларла эһтиятлы оласыныз. Бүтүн секталарын фәргли чәһәти бундадыр ки, бунларын үзвләри бир-бириндән мөһкәм япышыр вә интригачылыг эдирләр. *Сизин верәчәйиниз һәр бир мә'лумат* — әмин ола биләрсиниз — дәрһал Бакунинә хәбәр вериләчәкдир. Онун принсипләриндән бири белә бир мүддәадан ибарәтдир ки, өз сөзүнә сәдагәт вә бу чүр шейләр буржуа мөвһуматындан башга бир шей дейилдир вә һәгиги инги-

лабчы иш хатиринә бунлара һәмишә көз юммалыдыр. Русияда о буну ачыг сөйләйир, Гәрби Авропада исә бу — кизли бир нәзәрийиәдир.

Мәнә *мүмкүн гәдәр тезликлә* язын. Әкәр биз наил ола билсәк ки, Милан бөлмәси италян бөлмәләринин үмуми бағыртысында иштирак этмәсин, бу чох яхшы оларды.

Гардашлыг саламы.

Сизин *Ф. Энкелс.*

1873-чү ил

144

ЭНКЕЛС — МАРКСА

30 май 1873-чү ил

Әзиз Мавр!

Бу күн сәһәр ятагда оларкән мәним бейнимә тәбиәт элмләри һаггында ашағыдакы диалектик фикирләр кәлмишдир:

Тәбиәтшүнаслығын мөвзуу һәрәкәт едән материядыр, чисимләрдир. Чисимләр һәрәкәтдән айрылмаздыр: онларын формаларыны вә нөвләрини анчаг һәрәкәтдә дәрк этмәк олар; һәрәкәтдән кәнарда, башга чисимләрә һәр бир мүнасибәтдән кәнарда чисимләр һаггында һеч бир шей сөйләмәк олмаз. Чисим нә олдуғуну ялныз һәрәкәтдә ашкара чыхарыр. Буна көрә дә тәбиәтшүнаслыг чисимләрә анчаг онларын бир-биринә мүнасибәти чәһәтдән, һәрәкәтдә бахмагла, онлары дәрк эдир. Һәрәкәтин мүхтәлиф формаларыны дәрк этмәк мәһз чисимләри дәрк этмәкдир. Беләликлә, һәрәкәтин бу мүхтәлиф формаларынын өйрәнилмәси тәбиәтшүнаслығын башлыча мөвзуудур.

1. Һәрәкәтин ән садә формасы *ер* дәйишмәкдир (гоча Һеҝелә хош кәлмәк үчүн дейәк ки, заман дахилиндә), *механики* һәрәкәтдир.

a) *Айрылыгда көтүрүлән* чисмин һәрәкәти мөвчуд дейилдир; лакин нисби мә'нада десәк, *дүшмә* өзлүйүндә көтүрүлә биләр. Бир чох чисимләр үчүн үмуми олан бир мәркәзи нөгтәйә доғру һәрәкәт. Лакин айрыча бир чисим мәркәзә доғру дейил, *башга* бир истигамәтдә һәрәкәт этмәли олдугда, о һалдә дә *дүшмә* ганунларына табе олса да, бу ганунларын шәкли дәйишилиб

b) траектория ганунлары шәклини алыр вә билаваситә, бир нечә чисмин гаршылыглы һәрәкәтинә доғру апарыр — планет вә и. а. һәрәкәти, астрономия, мүвазинәт — һәрәкәтин өзүндә мүвәггәти вә я заһири олан мүвазинәт. Лакин бу чүр

һәрәкәтин *һәгиги* нәтичәси ән нәһайәт һәмишә, һәрәкәт эдән чисимләрин *тәмасындан* ибарәт олур; бунлар бир-биринин үзәринә дүшүр.

c) Тәмас механикасы — бир-биринә тохунан чисимләр. Садә механика, линк, маил мүстәви вә и. а. Лакин *тәмасын тә'сири бунунла битмир.* О билаваситә ики формада — сүртүнмәдә вә зәрбәдә мейдана чыхыр. Бунларын һәр икисинин беләбир хассәси вардыр ки, мүәййән интенсивлик дәрәчәсиндә вә мүәййән шәраитдә артыг ялныз механики тә'сир олмаян *ени* тә'сирләр: *истилик, ишыг, электрик, магнетизм* доғурур.

2. *Әсл физика* — һәрәкәтин бу формаларыны өйрәнән элм бунлардан һәр бирини айрылыгда тәдгиг эдиб көстәрир ки, мүәййән шәраитдә бунлар *бир-биринә кечир*; һәм дә ахырда бу фикрә кәлир ки, бунларын һамысы, һәрәкәт эдән мүхтәлиф чисимләрдә дәйишилән интенсивлийин мүәййән дәрәчәсиндә, физика чәрчивәсиндән кәнара чыхан тә'сирләрә, чисимләрин дахили гурулушунун дәйишикликләринә — *кимйәви* тә'сирләрә сәбәб олур.

3. *Кимя.* Һәрәкәтин әввәлки формалары тәдгиг эдиләркән, онун чанлы вә я чансыз чисимләр үзәриндә апарылмасынын чох вә я аз дәрәчәдә фәрги йох иди. Чансыз чисимләр бу һадисәләри һәтта ән *саф* шәкилдә көстәрир. Кимя исә, әксинә, ән мүһүм чисимләрин кимйәви тәбиәтини анчаг һәят просесиндән доған маддәләрдә дәрк эдә биләр; кимянын башлыча вәзифәси кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә бундан ибарәт олмагдадыр ки, һәмин маддәләри сүн'и сурәтдә һазырласын. Кимя организм һаггындакы элмә бир кечид тәшкил эдир, лакин диалектик кечид анчаг о заман мүәййән эдилә биләр ки, кимя бу һәгиги кечиди баша вурсун вә я буна яхын олсун.

4. Организм — бурада мән һәләлик һеч бир диалектикая кечмирәм.

Сән өзүн тәбиәтшүнаслығын мәркәзиндә әйләшдийинә көрә, бурада нәйин доғру олмасы һаггында даһа яхшы фикир еридә биләрсән.

Сәнин *Ф. Э.*

Әкәр сиз бүтүн бунларын мүәййән бир әһәмиййәти олдуғуну күман эдирсинизсә — бу барәдә һеч кәсә сөйләмәйин, чүнки лә'нәтә кәлмиш бир инкилис мәним фикирләрими оғурлая биләр; бунларын үзәриндә ишләмәк һәр һалда һәлә чох вахт тәләб эдәчәкдир.

145

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

20 июн 1873-чү ил

Әзиз Бебел!

Мән әввәлчә Сизин мәктубунуза чаваб верирәм, чүнки Либкнехтин мәктубу һәлә Марксдадыр вә о инди бу мәктубу тапа билмир.

Һеч дә Һепнер дейил, Йоркун Ҝомитә тәрәфиндән имзаланыб Һепнерә көндәрилән мәктубу бизи бурада тәшвишә салды ки, партия рәһбәрлийи — тәәссүф ки, башдан-баша лассалчы олан бу рәһбәрлик — Сизин һәбсдә олмағыныздан истифадә едәрәк «Volksstaat»-ы «вичданлы» «Neuer Social-Demokrat» кими бир шейә чевирәр. Йорк бу чүр планлар олдуғуну ачыгча е'тираф етмишдир, Ҝомитә исә редакторлары тә'йин етмәк вә вәзифәдән көтүрмәк һүгугуну өз әлинә кечирдийинә көрә, шүбһәсиз, тәһлүкә чох бөйүк иди. Һепнерин сүркүн едиләчәйинин көзләнилмәси бу планлары даһа чох мөһкәмләтди. Белә бир шәраитдә биз ишин нә ердә олдуғуну тамамилә дүрүст билмәли идик; һәмин мәктублашмая да сәбәб будур...

... Партиянын лассалчылыға мүнасибәтинә кәлдикдә Сиз, әлбәттә, айры-айры һалларда нә кими бир тактика тәтбиг етмәк лазым кәлдийи һаггында даһа яхшы фикир еридә биләрсиниз. Лакин ашағыдакы чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Сизин кими, мүәййән дәрәчәйә гәдәр Үмум Алмания фәһлә иттифагы илә рәгабәт апармаг лазым кәлдикдә, асанлыгла белә һал баш верә биләр ки, рәгибә олдугча чох фикир верәсән вә һәр бир мүнасибәтлә һәр шейдән әввәл онун һаггында дүшүнмәйә адәт едәсән. Лакин ахы Үмум Алмания фәһлә иттифагы илә Сосял-демократ фәһлә партиясы бирликдә һәлә дә Алмания фәһлә синфинин ялныз чүз'и бир азлығыны тәшкил едир. Бизим чох илләрин тәчрүбәси илә тәсдиг олунан фикримизә көрә исә, тәблиғатда дүзкүн тактика, каһ бир ердә, каһ да башга бир ердә тәшкилатын үзвү олан айры-айры шәхсләри вә груплары әлейһдарын тә'сириндән узаглашдырмагдан ибарәт дейил, һәрәката һәлә чәлб едилмәмиш олан кениш күтләләрә тә'сир көстәрмәкдән ибарәтдир. Бизим өзүмүзүн еничә чәлб етдийимиз тәзә бир адам, һәмишә партияя өзләри илә бирликдә өз янлыш көрүшләринин үнсүрләрини кәтирән он нәфәр лассалчы фәраридән даһа гиймәтлидир. Әкәр күтләләри онларын *ерли башчылары* илә бирликдә дейил, айрылыгда чәлб етмәк мүмкүн олсайды, бу һәлә бабат оларды. Тәәссүф ки, һәмишә әлавә олараг чохлу бу чүр башчылар да кәлир, бунлар исә өз әввәлки ачыг чыхышлары илә, бәлкә дә өз әввәлки бахышлары илә бағлы олурлар вә һәр нечә олса да көстәрмәк истәйирләр ки, онлар өз принсипләриндән әл чәкмәмишләр,

көстәрмәк истәйирләр ки, Сосял-демократ фәһлә партиясы, әксинә, *әсл* лассалчылыг тәблиғ эдир. Эйзенахда[1] да бәла мәһз бунда иди — о заман бу, бәлкә дә, лабүд бир бәла иди, — лакин һәмин үнсүрләр партияя сөзсүз зәрәр вурдулар вә һәлә мә'лум дейилдир ки, һазырда партия, о заман она гошуланлар олмасайды да, һәр һалда, ән азы индики гәдәр күчлү олмазды-мы. Һәр һалда, мәнчә, һәмин үнсүрләр әлавә гүввә алсайдылар, бу бир бәдбәхтлик оларды.

«Бирләшмә» һаггындакы бағыртылара алданмаг олмаз. Бу шүардан мәһз ән чох япышанлар чәкишмәләрин башлыча тәшәббүсчүләридир; Исвечрә Юрасындакы индики бакунинчиләр, бүтүн тәфригәләрин бу тәшәббүсчүләри беләдирләр, онлар бирләшмәкдән башга һеч бир шей һаггында бу гәдәр учадан бағырмырлар. Бу бирләшмә фанатикләри — я һәр шейи гейри-мүәййән бир һорра һалында гарышдырмаг истәйән мәһдуд адамлардыр, вә бу һорранын бир гәдәр галмасы кифайәтдир ки, бир газана төкүлмүш олан мүхтәлиф үнсүрләр бир-бирләрилә даһа кәскин бир зиддиййәтә кәлсинләр (Алманияда, фәһләләрлә хырда буржуаларын барышмасыны тәблиғ эдән чәнабларын симасында сизин чох көзәл бир нүмунәниз вардыр); я да һәрәкаты шүурсуз сурәтдә (мәсәлән, Мүлберкер кими) вә я шүурлу сурәтдә сахталашдырмаг истәйән адамлардыр. Буна көрә дә гаты сектантлар вә ән бөйүк деди-годучу вә әчлафлар бирләшмә һаггында мүәййән заманларда һамыдан бәрк бағырырлар. Биз өмрүмүз бою, бирләшмәнин чығырган тәблиғатчыларында көрдүйүмүздән даһа чох, һеч кәсдә хоша кәлмәйән һаллар вә һийләләр көрмәмишик.

Әлбәттә, һәр бир партия рәһбәрлийи мүвәффәгиййәт газанмаға сә'й эдир, бу да чох яхшыдыр. Лакин элә шәраит олур ки, *дәрһал* әлдә эдилә билән мүвәффәгиййәти даһа мүһүм шейләр үчүн гурбан вермәк чәсарәти лазым кәлир. Хүсусән бизим партиямыз кими, сон мүвәффәгиййәти тамамилә тә'мин эдилмиш вә бизим заманымызда, бизим көзүмүзүн гаршысында олдугча йүксәлмиш олан бир партия һеч дә һәмишә вә гәт'и сурәтдә дәрһал мүвәффәгиййәт газанмаға мөһтач дейилдир. Мисал үчүн Интернасйоналы көтүрүн. Коммунадан сонра онун чох бөйүк мүвәффәгиййәти вар иди. Тамамилә горхуя дүшмүш олан буржуалар ону һәр шейә гадир һесаб эдирдиләр. Интернасйоналын өзүндә күтләләр белә дүшүнүрдүләр ки, һәмишә бу чүр давам эдәчәкдир. Биз чох көзәл билирдик ки, говуг *партламалыдыр*. Интернасйонала һәр чүр зир-зибил гошулурду. Орада олан сектантлар һәясызлашмышдылар, Интернасйонала мәнсуб олмаларындан суи-истифадә эдир вә

[1] Энкелс 1869-чу илдәки Эйзенах гурултайыны нәзәрдә тутур, бурада Алмания Сосял-демократ фәһлә партиясы рәсми шәкил алмышды. *Ред.*

үмид бәсләйирдиләр ки, онларын ән бөйүк ахмаглыг вә алчаглыг етмәләринә йол вериләчәкдир. Биз буна дөзмәдик. Говуғун бир заман партламалы олдуғуну чох көзәл билдийимизә көрә биз фәлакәти узаглашдырмаға дейил, бундан Интернасйоналы тәмиз вә сахталашдырылмамыш шәкилдә чыхармаға чалышырдыг. Гаагада говуг партлады вә Сиз билирсиниз ки, конгресдә иштирак едәнләрин чоху бөйүк бир мә'юслуг һисси илә евләринә гайытды. Һалбуки мә'юс олан вә Интернасйоналда үмуми гардашлыг вә барышыг идеалы тапачагларыны хәял едән бу адамларын демәк олар һамысы өз ерләриндә оларкән, Гаагада баш вермиш олан чәкишмәдән даһа кәскин бир чәкишмә илә мәшғул олурду! Сектантлыг едән деди-годучулар инди барышыг тәблиғ едир вә бизим һаггымызда бағырырлар ки, биз йола кетмәйән адамларыг, диктаторуг! Әкәр биз Гаагада барышганлыг руһунда чыхыш етсәйдик, әкәр биз етишмиш олан парчаланманы пәрдәләсәйдик, — бунун нәтичәләри нечә оларды? Сектантлар, йә'ни бакунинчиләр әлавә бир ил вахт газанардылар ки, Интернасйонал адындан даһа бөйүк ахмаглыг вә алчаглыг етсинләр, ән чох инкишаф етмиш өлкәләрин фәһләләри нифрәтлә үз дөндәрәрдиләр; говуг партламазды, о, санчагла дешилиб яваш-яваш йығышарды вә ән яхын конгрес, һәр һалда бөһранын өзүнү көстәрмәли олдуғу конгрес ән баяғы вә биабырчы бир шәхси деди-годуя чевриләрди, чүнки *принсип* артыг Гаагада гурбан верилмиш оларды! Бах онда Интернасйонал һәгигәтән мәһв оларды, «бирлик» нәтичәсиндә мәһв оларды! Бунун əвəзиндә биз чүрүк үнсүрләрдән яхамызы шәрәфлә гуртардыг (ахырынчы, һәллэдичи ичласда иштирак едән Коммуна үзвләри дейирләр ки, Коммунанын һеч бир ичласы Авропа пролетариатына хәянәт едәнләрә гаршы олан бу мәһкәмә гәдәр онлара бөйүк тә'сир көстәрмәмишдир); биз онлара он ай әрзиндә вар гүввәләри илә ялан данышмаг, бөһтан атмаг, интрига апармаг имканы вердик, бәс бундан нә чыхды? Интернасйоналын чох бөйүк әксәриййәтинин бу сахта нүмайәндәләри инди өзләри дейирләр ки, яхынларда олачаг конгресә кәлмәйә чәсарәт етмирләр (бунун тәфәррүаты һәмин мәктубла бирликдә «Volksstaat» үчүн көндәрилән мәгаләдә верилир). Әкәр биз бир дә иш көрмәли олсайдыг, үмумиййәтлә вә бүтөвлүкдә башга чүр һәрәкәт етмәздик; тактика сәһвләри, әлбәттә, һәмишә ола биләр.

Һәр һалда, мән әминәм ки, лассалчылар ичәрисиндән ән яхшы үнсүрләр бир заман өзләри сизин яныныза кәләчәкләр вә буна көрә дә мейвә һәлә етишмәмишкән, баша бәла бирләшдиричиләрин истәдийи кими, ону дәрмәк ағылсызлыг оларды.

Лакин һәлә гоча Һекел демишди: партия яшамаға гадир олдуғуну *парчаланмая* кетмәклә вә бу парчаланмая давам

кәтирмәйә гадир олмагла сүбут эдир. Пролетариатын һәрәкаты лабүд сурәтдә мүхтәлиф инкишаф пилләләриндән кечир; һәр бир пилләдә адамларын бир һиссәси илишиб галараг, даһа ирәли кетмир. Анчаг бунунла изаһ олунур ки, нәйә көрә «пролетариатын һәмрә'йлийи» әслиндә һәр ердә мүхтәлиф партия груплары шәклиндә һәята кечир вә бу груплар, ән ағыр тә'гибләр дөврүндә Рома империясындакы христиан секталары кими, бир-бирилә өлүм-дирим мүбаризәси апарырлар.

Сиз кәрәк буну да унутмаясыныз ки, «Volksstaat»-а нисбәтән «Neuer [Social-Demokrat]»-ын абунәчиләри даһа чохдурса, буна сәбәб одур ки, һәр бир *сектада* һөкмән фанатизм вардыр вә бу фанатизмә көрә — хүсусилә дә сектанын тәзә олдуғу ердә (мәсәлән, Шлезвиг-Һолштинияда Үмум Алмания фәһлә иттифагы кими) — о, һеч бир сектантлыг һәрәкәтләри олмадан садәчә әсл һәрәкаты тәмсил эдән партияя нисбәтән дәрһал даһа бөйүк мүвәффәгиййәтләр газаныр. Лакин фанатизм узун давам этмир.

Сөзүмү гуртарырам, инди почта йола дүшүр. Тәләсик бир шейи дә гейд эдим: [«Капиталын»] франсызча тәрчүмәси (тәгрибән июлун ахырларында) гуртармайынча, Маркс Лассала киришә билмәйәчәкдир, һәм дә онун истираһәтә чох эһтиячы вардыр, чүнки олдугча йорулмушдур.

Сиз һәбсхана шәраитинә мәтанәтлә дөзүрсүнүз вә һәм дә мәшғул олурсунуз, — бу чох көзәлдир. Биз һамымыз ирәличәдән севинирик ки, кәлән ил Сизи бурада көрәчәйик.

Либкнехтә сәмими салам.

Үрәкдән Сизин *Ф. Энкелс.*

146

МАРКС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

27 сентябр 1873-чү ил

...Авропада ишләрин вәзиййәтини нәзәрә алараг, Интернасйоналын формал тәшкилини мүвәггәти олараг арха сырая кечирмәйи вә анчаг, мүмкүн оларса, Ню-Йоркдакы мәркәзи мәнтәгәни әлдән вермәмәйи гәт'и файдалы һесаб эдирәм ки, Перре кими ахмаглар вә я Клүзерә кими авантүристләр рәһбәрлийи әлә кечириб бүтүн иши рүсвай этмәсинләр. Һадисәләр вә вәзиййәтин лабүд инкишафы вә мүрәккәбләшмәси өзү Интернасйоналын даһа яхшы формада бәрпа олунмасына кәтириб чыхарар. Һәләлик исә бүтүн өлкәләрдә олан ән ишкүзар үнсүрләрлә әлагәләри итирмәмәк, галан шейләрдә исә ерли Ченеврә гәрарларына азачыг да фикир вермәмәк вә

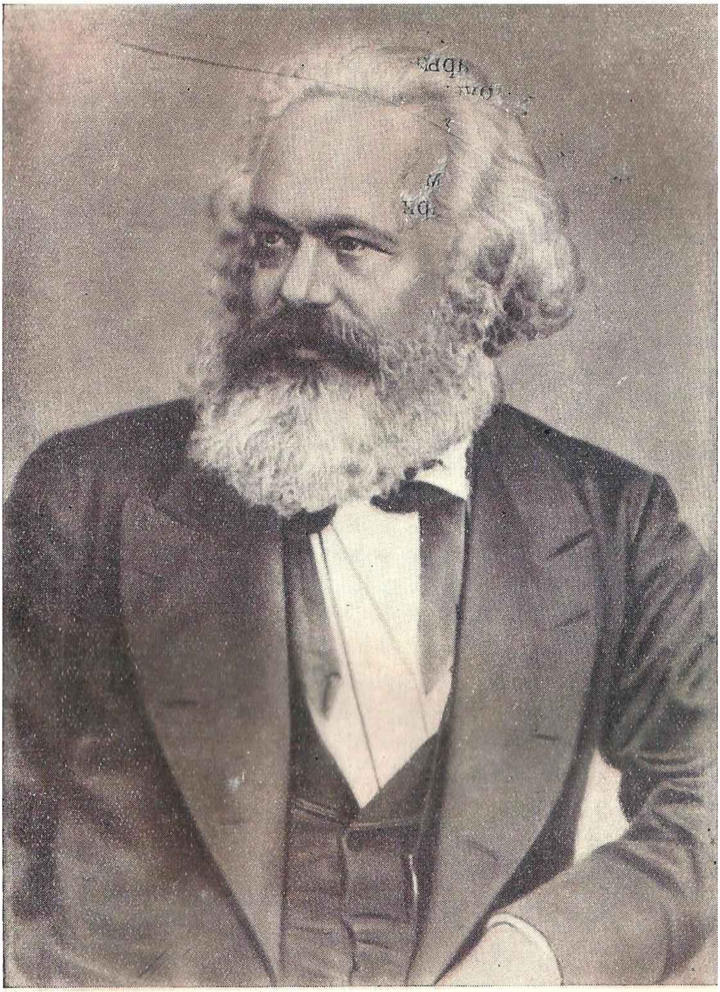

Карл Маркс
(1872-чи ил)

бунлара садәчә э'тинасызлыг көстәрмәк кифайәт олар. Орада гәбул эдилән еканә яхшы гәрар, — конгреси ики иллийә тә'хирә салмаг гәрары, — бу чүр һәрәкәт этмәйи асанлашдырыр. Бундан башга, континентдәки һөкумәтләрин планлары буна көрә позулур ки, *иртичаын гаршыдакы сәлиб йүрүшүндә* онлар Интернасйонал кабусундан истифадә эдә билмәйәчәкләр, бундан әлавә — буржуалар һәр ердә бу кабусу раһатча дәфн олунмуш һесаб эдирләр...

147

ЭНКЕЛС — МАРКСА

10 декабр 1873-чү ил

Әзиз Мавр!

Үч бешфунтлуг билетин ярымларыны әлавә эдирәм; зәһмәт олмаса, бунларын чатмасыны дәрһал хәбәр вер ки, галанларыны көндәрмәк мүмкүн олсун.

Дүнән сәһәрдән һава сых думандыр, бундан мән Хисдә бир саат кәзмәклә чанымы гуртармышам. Юхарыларда сәманын үзү көмкөйдүр вә исти күнәш вардыр — думан дәрясында ишыг адасыдыр.

Әчлаф Родерих Бенедикс «шекспирпәрәстлик» әлейһинә пис гохусу олан бир галын китаб бурахмышдыр; о, һәмин китабда әтрафлы сүбут этмәйә чалышыр ки, Шекспир бизим бөйүк шаирләримизә вә һәтта ени дөвр шаирләринә дә тай ола билмәз. Көрүнүр, Шекспири садәчә п'едесталдан салыб онун еринә галынгыраг Р. Бенедикси гоймаг лазымдыр. «Виндзорияның дәчәл гызлары» әсәринин тәкчә биринчи пәрдәсиндә бүтүн алман әдәбийятындакындан даһа артыг һәят вә һәрәкәт вардыр; өз ити Краб илә бирликдә тәкчә Лаунс[1] бирликдә көтүрүлмүш бүтүн алман комедияларындан даһа гиймәтлидир. Йөндәмсиз ахмаг Бенедикс исә эйни дәрәчәдә гейри-чидди вә шит олан белә мүһакимәләр еридиб көстәрир ки, Шекспир чох заман сон нөгтәни кәскинликлә гырыр, бунунла да һәгигәтдә лабүд олан дарыхдырычы бошбоғазлығы гысалдыр. Она лап ериндәдир!

Дүнән Рейн әяләтинин кеоложи хәритәсини алдым. Орада оларкән сөйләдийим илкин эһтималларын чоху тәсдиг олунур.

Туссийә сәмими салам.

Сәнин *Ф. Э.*

---

[1] Шекспирин «Ики вероналы» комедиясындакы шәхсдир. *Ред.*

1874-чү ил

148

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

12—17 сентябр 1874-чү ил

...Сән кедәндән сонра *көһнә* Интернасйонал өз өмрүнү тамамилә баша вурду. Бу да яхшыдыр. О, Икинчи империя дөврүнә мәхсус иди, бу заман бүтүн Авропада һөкм сүрән зүлм еничә тәзәдән оянан фәһлә һәрәкатындан бирлик вә һәр чүр дахили мүбаһисәдән чәкинмәйи тәләб эдирди. Бу elә бир заман иди ки, пролетариатын үмуми бейнәлхалг мәнафеи биринчи сырая кечмишди, Алмания, Испания, Италия, Данимарка һәлә еничә һәрәката дахил олмушдулар вә я һәлә еничә дахил олурдулар. 1864-чү илдә бүтүн Авропада, йә'ни күтләләр ичәрисиндә һәрәкатын нәзәри характери һәлә һеч дә айдын дейилди, алман коммунизми һәлә фәһлә партиясы кими мөвчуд дейилди, прудонизм чох зәиф олдуғуна көрә, өз севимли васитәсилә иш көрә билмирди, Бакунинин ени чәфәнкияты исә һәлә һәтта онун өз башында да йох иди; һәтта инкилис тред-юнионларынын башчылары Низамнамәнин кириш һиссәсиндә шәрһ эдилән програм әсасында һәрәката дахил олмағы мүмкүн һесаб эдирдиләр. Биринчи бөйүк мүвәффәгиййәт бүтүн фраксияларын бу сөдәләвһ әмәкдашлығыны позмалы иди. Белә бир мүвәффәгиййәт Коммуна иди, о шүбһәсиз, Интернасйоналын мә'нәви етирмәси иди, һәрчәнд Интернасйонал онун яранмасы үчүн һеч бир иш көрмәмишди; беләликлә, Коммунанын мәс'улиййәти мүәййән дәрәчәйә гәдәр тамамилә һаглы олараг Интернасйоналын үзәринә гоюлурду. Коммуна сайәсиндә Интернасйонал Авропада мә'нәви бир гүввә олдугда исә, — дәрһал деди-году башланды. Һәр бир чәрәян бу мүвәффәгиййәтдән өзү үчүн истифадә этмәк истәйирди. Лабүд олан дағылма башланды. Көһнә кениш програм әсасында иши давам этдирмәйә һәгигәтән һазыр олан еканә адамларын артмагда олан гүввәсинә, — алман коммунистләринә — гаршы олан һәсәд Белчика прудончуларыны бакунинчи авантүрист-

ләрин гучағына атды. Гаага конгреси һәгигәтдә сон нөгтә иди, һәм дә һәр ики партия үчүн сон нөгтә иди. Америка еканә бир өлкә иди ки, орада Интернасйонал ады илә һәлә бә'зи ишләр көрмәк оларды, буна көрә дә сағлам инстинкт али рәһбәрлийи орая көчүрмәк лазым кәлдийини көстәрди. Лакин инди орада да онун нүфузу битмишдир вә бундан сонра она ени һәят вермәк үчүн һәр чүр сә'й көстәрилмәси ахмаглыгдан вә һәдәр ерә гүввә сәрф этмәкдән ибарәт оларды. Он ил әрзиндә Интернасйонал Авропа тарихинин бир тәрәфи үзәриндә — мәһз кәләчәйин рүшеймләри олан тәрәфи үзәриндә һөкм сүрмүшдү вә о өз көрдүйү ишә ифтихарла нәзәр сала биләр. Лакин өз көһнә формасында о өз өмрүнү баша вурмушдур. Көһнәси кими ени бир Интернасйонал яранмасы үчүн, бүтүн өлкәләрин бүтүн пролетар партиялары иттифагынын яранмасы үчүн, бундан өтрү 1849—1864-чү илләрдә олдуғу кими, фәһлә һәрәкатынын һәр ердә ятырылмасы лазым иди. Лакин бунун үчүн инди пролетар аләми олдугча бөйүк, олдугча кениш олмушдур. Мәним фикримчә, кәләчәк Интернасйонал — бир сыра илләр бою Марксын әсәрләри өз тә'сирини көстәрдикдән сонра — халис коммунист Интернасйоналы олачаг вә мәһз бизим принсипләримизи ирәли сүрәчәкдир...

1875-чи ил

149

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

18—28 март 1875-чи ил

Әзиз Бебел!

Сизин 23 феврал тарихли мәктубунузу алдым вә шадам ки, Сиз өзүнүзү бу гәдәр яхшы һисс эдирсиниз.

Сиз мәндән сорушурсунуз ки, бирләшмә мәсәләсинә даир бизим рә'йимиз нечәдир? Тәәссүф ки, биз дә Сизин кими бир вәзиййәтдәйик. Нә Либкнехт, нә дә башга бир адам бизә һеч бир шей билдирмәмишдир; буна көрә биз дә гәзетләрдәкиндән артыг бир шей билмирик, гәзетләрдә исә тәгрибән сәккиз күн бундан габаг програм лайиһәси[1] кәлиб чыханадәк, һеч бир шей язылмырды. Бу лайиһә бизи, әлбәттә, аз тәәччүбләндирмәди.

Бизим партиямыз о гәдәр тез-тез өз әлини лассалчылара узадыб барышыг вә я, һәр һалда, һеч олмазса әмәкдашлыг тәклиф этмишдир вә Һазенклеверләр, Һасселманлар вә Телкеләр тәрәфиндән о гәдәр тез-тез һәясыз рәдд чавабы алмышдыр ки, һәтта ушаг да бурадан белә бир нәтичә чыхармалы иди: бир һалда ки, инди бу чәнаблар өзләри кәлиб барышыг тәклиф эдирләр, демәли, онлар сон дәрәчә чәтин вәзиййәтдәдирләр. Лакин биз бу адамларын яхшыча мә'лум олан характерини нәзәрә алараг, онларын чәтин вәзиййәтиндән истифадә этмәли вә өзүмүз үчүн мүмкүн олан бүтүн тә'минаты әлдә этмәлийик ки, бу чәнаблар өзләринин сарсылмыш мөвгеләрини фәһләләрин нәзәриндә бизим партиямызын һесабына енидән мөһкәмләтмәсинләр. Онлары мүмкүн гәдәр даһа союг вә э'тимадсызлыгла гаршыламаг, өз сектант шүарларындан вә өз «дөвләт ярдымындан» әл чәкмәйә вә эсасән эйзенахчы-

---

[1] 1875-чи ил майын 22—27-дә Готада Алмания сосял-демократиясынын (эйзенахчыларын вә лассалчыларын) бирләшдиричи гурултайында гәбул эдилмиш програмын лайиһәсиндән бәһс олунур. *Ред.*

ларын 1869-чу ил програмыны вә я онун индики замана уйғун сурәтдә тәсһиһ эдилмиш нәшрини гәбул этмәйә нә дәрәчәдә һазыр олдугларыны бирләшмә үчүн шәрт гоймаг лазым иди. Бизим партиямыз үчүн нәзәри чәһәтдән, йә'ни програмдан өтрү һәллэдичи әһәмиййәти олмаг чәһәтдән лассалчылардан *өйрәнәси әсла һеч бир шей йохдур*; лассалчылар исә бизим партиямыздан, әлбәттә, өйрәнә биләрдиләр. Бирләшмә үчүн биринчи шәрт ондан ибарәт олмалы иди ки, онлар даһа сектант, лассалчы олмасынлар, — демәли, һәр шейдән әввәл дөвләт ярдымы кими һәр шейә әлач олан аралыг васитәсиндән әл чәксинләр вә я һеч олмазса мүмкүн олан бир чох башга тәдбирләрлә янашы олараг, ону табе вәзиййәтдә олан кечид тәдбири һесаб этсинләр. Програм лайиһәси сүбут эдир ки, бизим адамлар нәзәри чәһәтдән лассалчы лидерләрдән йүз гат йүксәк олдуглары һалда, сияси зирәклик мә'насында онлардан бир о гәдәр ашағы олмушлар; вичдансызлар бу дәфә дә «вичданлылары» мөһкәм алдатмышлар.

Әввәлән, Лассалын курултулу, лакин тарихән янлыш олан белә бир ибарәси гәбул эдилмишдир ки, фәһлә синфинә нисбәтән галан синифләрин һамысы анчаг иртичачы бир күтлә тәшкил эдирләр. Бу мүддәа ялныз айры-айры мүстәсна һалларда, мәсәлән, Коммуна кими пролетар ингилабы заманы вә я элә бир өлкәдә доғрудур ки, орада нәинки тәкчә буржуазия өзүнә уйғун дөвләт вә чәмиййәт яратмыш олсун, һабелә онун ардынча демократик хырда буржуазия да бу дәйишиклийи онун ән сон нәтичәләринә кәтириб чатдырмыш олсун. Мәсәлән, Алманияда демократик хырда буржуазия бу иртичачы күтләйә мәнсуб олсайды, Сосял-демократ фәһлә партиясы онунла, Халг партиясы илә илләр бою нечә әлбир фәалиййәт көстәрә биләрди? «Volksstaat», демәк олар, бүтүн өз сияси мәзмунуну хырда буржуа-демократик «Frankfurter Zeitung»-дан нечә көтүрә биләрди? Бу програмын өзүнә, Халг партиясынын вә хырда буржуа демократиясынын програмы илә бүсбүтүн вә һәрфиййән уйғун кәлән там едди тәләби нечә дахил этмәк оларды? Мән едди сияси тәләби нәзәрдә тутурам: 1—5 вә 1—2, бунларын ичәрисиндә *буржуа*-демократик тәләби олмаян һеч бир тәләб йохдур[1].

---

[1] Гота програмынын лайиһәсиндәки бу сияси тәләбләрдә дейилирди: «Алмания фәһлә партиясы дөвләтин азад әсасы олараг бунлары тәләб эдир:

1. Дөвләт вә ичмадакы бүтүн сечкиләрдә 21 яшындан э'тибарән бүтүн кишиләр үчүн үмуми, бәрабәр, мүстәгим вә кизли сечки һүгугу. 2. Тәклифләр вермәк вә бунлары рәдд этмәк һүгугу илә мүстәгим халг ганунвеличилийи. 3. Үмуми һәрби тә'лим. Даими гошун әвәзиндә халг гошуну. Мүһарибә вә сүлһ мәсәләсинин һәллини халг нүмайәндәлийинә вермәк. 4. Бүтүн мүстәсна ганунлары, хүсусилә мәтбуат, иттифаглар вә йығынчаг-

Икинчиси, фәһлә һәрәкатынын бейнәлмиләллийи принсипи индики заман үчүн әмәли чәһәтдән тамамилә бир кәнара атылыр, һәм дә там беш ил әрзиндә вә ән чәтин вәзийјәтдә бу принсипи ән парлаг бир сурәтдә еридән адамлар тәрәфиндән бир кәнара атылыр. Алмания фәһләләри *башлыча олараг,* мүһарибә заманы әсл бейнәлмиләлчи кими һәрәкәт этмәләри сайәсиндә Авропа һәрәкатынын авангарды олмушлар; һеч бир башга пролетариат бу гәдәр яхшы һәрәкәт эдә билмәзди. Инди исә онлара бу принсипдән әл чәкмәйи тәклиф эдирләр, һәм дә элә бир заманда тәклиф эдирләр ки, харичдә бу принсипи һәр һансы бир тәшкилат чәрчивәси дахилиндә һәята кечирмәк йолундакы һәр бир тәшәббүсү һөкумәтләр нә дәрәчәдә боғмаға чалышырларса, фәһләләр һәр ердә бу принсипи бир о дәрәчәдә хүсусилә гейд этмәйә башлайырлар! Бәс фәһлә һәрәкатынын бейнәлмиләлчилийиндән ән нәһайәт нә галыр? Анчаг зәиф бир үмид галыр — һәтта Авропа фәһләләринин кәләчәкдә, өз азадлыглары уғрунда мүбаризәдә әмәкдашлығы үмиди дейил, — кәләчәкдә «халгларын бейнәлмиләл гардашлығы», Сулһ чәмиййәтиндән олан чәнаб буржуаларын «Авропа Бирләшмиш Штатлары» үмиди галыр!

Әлбәттә, өзлүйүндә Интернасйоналдан данышмаға эһтияч йох иди. Лакин ән азы 1869-чу ил програмындан бирчә аддым да кери чәкилмәмәк вә тәгрибән белә демәк лазым иди: *һәрчәнд* Алмания фәһлә партиясы, *һәр шейдән әввәл,* өзү үчүн мүәййән эдилмиш дөвләт сәрһәдләри дахилиндә фәалиййәт көстәрир (онун Авропа пролетариаты адындан данышмаға вә, хүсусилә дә, ялан бир шей данышмаға һагты йохдур), бунунла белә о, бүтүн өлкәләрин фәһләләри илә өз һәмрә'йлийини баша дүшүр вә бу һәмрә'йликдән ирәли кәлән вәзифәләри индийәдәк еринә етирдийи кими, бундан сонра да еринә етирмәйә һәмишә һазыр олачагдыр. Өзүнү Интернасйоналын бир һиссәси э'лан этмәдән вә я һесаб этмәдән дә, бу чүр вәзифәләр вардыр; бурая, мәсәлән, тә'тил заманы ярдым көстәрмәк вә штрейкбрехерлийә йол вермәмәк, харичдәки һәрәкат һаггында партия органларынын алман фәһләләринә мә'лумат вермәсинин гейдинә галмаг, көзләнилән вә я баш верән сүлалә мүһарибәләринә гаршы тәшвигат апармаг, бу чүр мүһарибәләр заманы исә 1870 вә 1871-чи илләрдә нүмунәви сурәтдә еридилән тактика кими бир тактика еритмәк вә с. аиддир.

лар һаггындакы ганунлары ләғв этмәк. 5. Халг мәһкәмәси. Мәһкәмә ишләринин пулсуз апарылмасы.

Алмания фәһлә партиясы дөвләтин мә'нәви вә әхлаги әсасы олараг бунлары тәләб эдир:

1. Дөвләт васитәсилә һамы үчүн үмуми вә бәрабәр халг тәрбийәси. Ичбари сурәтдә мәктәбә кетмәк. Пулсуз тәһсил. 2. Элм азадлығы. Вичдан азадлығы». *Ред.*

Үчүнчүсү, бизимкиләр өзләринә Лассалын «әмәк һаггынын дәмир ганунуну» гәбул этдирмәйә йол вермишләр; бу да тамамилә көһнәлмиш олан белә бир игтисади көрүшә әсасланыр ки, куя фәһлә орта һесабла анчаг *минимум* әмәк һаггы алыр, һәм дә мәһз она көрә ки, Малтусун әһали нәзәриййәсинә көрә. һәмишә артыг фәһләләр вардыр (Лассалын дәлили белә иди). Лакин Маркс «Капиталда» әтрафлы сүбут этмишдир ки, әмәк һаггыны низама салан ганунлар чох мүрәккәбдир, шәраитдән асылы олараг бунлардан каһ бири, каһ да дикәри үстүн олур, беләликлә бунлар һеч дә дәмир ганун дейилдир, әксинә, чох эластикдир вә үмумиййәтлә бу мәсәләни Лассалын хәял этдийи кими ики-үч кәлмә илә һәлл этмәк олмаз. Лассалын Малтусдан вә Рикардодан көчүрүб кәтүрдүйү (һәм дә Рикардону тәһриф эдәрәк көтүрдүйү) ганунун малтусчасына әсасландырылмасыны, мәсәлән, Лассалын башга бир китабчасындан «Фәһләләрин гираәт китабынын» 5-чи сәһифәсиндә ситат кәтирилдийи шәкилдә әсасландырылмасыны Маркс «капитал йығымы просеси» бөлмәсиндә әтрафлы сурәтдә тәкзиб этмишдир. Лассалын «дәмир ганунуну» гәбул этмәклә, демәли, янлыш мүддәаны вә онун янлыш шәкилдә әсасландырылмасыны да гәбул этмишләр.

Дөрдүнчүсү, програмда *еканә ичтимаи* тәләб олараг, Лассалын Бүшедән оғурладығы ән ачыг шәкилдәки дөвләт ярдымы ирәли сүрүлүр. Һәм дә бу, һәмин тәләбин бүтүн бошлуғуну Бракке чох яхшыча ашкара чыхардыгдан сонра[1], партиямызын аз гала бүтүн натигләри, бәлкә дә бу натигләрин һамысы лассалчыларла мүбаризәдә бу «дөвләт ярдымына» гаршы чыхмаға мәчбур олдугдан сонра эдилир! Партиямыз үчүн бундан даһа бөйүк бир һәгарәт тәсәввүр этмәк олмаз. Аманд Кегг дәрәчәсинә эндирилән бир бейнәлмиләлчилик, бу тәләби *сосялистләрин әксинә олараг,* онлара гаршы мүбаризә мәгсәдилә ирәли сүрән Бүшенин буржуа республикачылығы дәрәчәсинә алчалан бир сосялизм!

Ән яхшы һалда исә Лассалын дедийи мә'нада «дөвләт ярдымы» мәгсәдә чатмаг үчүн олан бир чох тәдбирләрдән анчаг *биридир,* һәмин мәгсәд бурада, програм лайиһәсиндә ачизлик билдирән бу сөзләрлә ифадә эдилмишдир: «ичтимаи мәсәләни һәлл этмәйә йол ачмаг үчүн», — элә бил ки, бизим үчүн һәлә нәзәри чәһәтдән *һәлл эдилмәмиш* олан бир ичтимаи *мәсәлә* вармыш! Демәли, экәр дейилсә ки: «Алмания фәһлә партиясы сәнае вә әкинчиликдә милли мигясда коллектив истеһсал ятратмаг йолу илә муздлу әмәйи мәһв этмәйә вә бунунла да синфи фәргләри мәһв этмәйә чалышыр; бу партия һәмин мәгсәдә

[1] Энкелс В. Браккенин «Лассалын тәклифи» китабчасыны нәзәрдә тутур. *Ред.*

чатмаг үчүн ярарлы олан һәр бир тәдбирә тәрәфдардыр», — онда һеч бир лассалчы буна гаршы һеч бир э'тираз едә билмәз.

Бешинчиси, бир синиф олмаг е'тибарилә фәһлә синфини һәмкарлар иттифаглары васитәсилә тәшкил етмәк һаггында бирчә кәлмә дә дейилмәмишдир. Бу исә чох мүһүм бир мәсәләдир, зира мәһз бу, пролетариатын әсл синфи тәшкилатыдыр вә бурада пролетариат капитала гаршы өз күндәлик мүбаризәсини апарыр, бу тәшкилат пролетариат үчүн бир мәктәбдир вә ону инди һәтта ән амансыз бир иртича да (инди Парисдә олдуғу кими) һеч чүр боға билмир. Бу тәшкилат Алманияда да әһәмиййәт газандығына көрә, бизим фикримизчә, програмда ондан данышмаг вә партия тәшкилатында она мүмкүн олдугча мүәййән бир ер вермәк шәксиз лазым иди.

Лассалчылар хейринә бизимкиләрин етдийи бах будур. Бәс онларын күзәшти нәдән ибарәт олмушдур? Ондан ибарәт олмушдур ки, програмда бир йығын чох долашыг, *халис демократик тәләбләр* вардыр вә бунлардан бә'зиләри садәчә модада олан шейләрдир, мәсәлән, Исвечрәдә олан «мүстәгим халг ганунверичилийи»; бу да орада үмумиййәтлә бир шей верирсә, хейирдән чох зәрәр верир. «Халг васитәсилә *идарә етмәйин»* һәлә бир мә'насы ола биләрди. Һабелә һәр бир азадлығын биринчи шәрти — бүтүн чиновникләрин һәр бир вәтәндаш һаггында бүтүн вәзифә һәрәкәтләри үчүн ади мәһкәмәләр гаршысында вә үмуми һүгуга әсасән дашыдығы мәс'улиййәт мәсәләси дә йохдур. Елм азадлығы, вичдан азадлығы кими тәләбләрин һәр бир либерал буржуа програмында олмасы вә бурада бир гәдәр гәрибә көрүнмәси һаггында мән бәһс етмәйәчәйәм.

Азад халг дөвләти дөнүб азад дөвләт олмушдур. Бу сөзләрин грамматик мә'насына көрә, азад дөвләт елә бир дөвләтдир ки, бурада дөвләт өз вәтәндашларына гаршы азаддыр, йә'ни мүстәбид һөкумәти олан бир дөвләтдир. Дөвләт һаггындакы бүтүн бу бошбоғазлығы, хүсусилә, әсл мә'нада даһа дөвләт олмаян Коммунадан сонра бир кәнара атмаг лазым иди. Анархистләр «халг дөвләтини» һәддиндән артыг бизим көзүмүзә сохурдулар, һәрчәнд Марксын Прудона гаршы әсәриндә[1], сонра да «Коммунист манифестиндә» ачыгча дейилир ки, сосялизм ичтимаи гурулушу ярадылдыгда, дөвләт өз-өзүнә бурахылыр (sich auflöst) вә йох олур. Дөвләт, өз дүшмәнләрини зоракылыг йолу илә әзмәк үчүн мүбаризәдә, ингилабда истифадә едилмәси лазым кәлән анчаг кечичи бир тә'сисат олдуғуна көрә, азад халг дөвләтиндән данышмаг халис

---

1 «Фәлсәфә йохсуллуғу» нәзәрдә тутулур. *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, V чилд, *Ред.*

мә'насызлыгдыр: нә гәдәр ки, пролетариатын һәлә дөвләтә *еһтијачы вардыр,* онун бу еһтијачы азадлыг үчүн дејил, өз дүшмәнләрини әзмәк үчүндүр, азадлыгдан данышмаг мүмкүн олдугда исә, дөвләт бир дөвләт олараг даһа мөвчуд олмур. Буна көрә дә биз һәр ердә *дөвләт* сөзү әвәзиндә «ичма» (Gemeinwesen) сөзүнүн, франсызча «коммуна» сөзүнә мутабиг олан бу көзәл көһнә алман сөзүнүн язылмасыны тәклиф эдәрдик.

«Бүтүн синфи фәргләри мәһв этмәк» әвәзинә дејилән: «һәр чүр ичтимаи вә сијаси бәрабәрсизлијин арадан галдырылмасы» ибарәси дә чох шубһәли бир ибарәдир. Айры-айры өлкәләр, вилајәтләр вә һәтта ерләр арасында да һәјат шәраити чәһәтдән һәмишә *муәјјән* бир бәрабәрсизлик олачагдыр ки, буну минимум дәрәчәјә эндирмәк олар, лакин һеч бир заман тамамилә арадан галдырмаг олмаз. Алп дағларында яшаянларын һәјат шәраити дүзәнликләрдә яшаянларын һәјат шәраитиндән һәмишә фәргли олачагдыр. Сосялизм чәмијјәтини бәрабәрлик аләми һесаб эдән тәсәввүр «азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыг» шүары кими көһнә бир шүарла әлагәдар олан биртәрәфли франсыз тәсәввүрүдүр, — муәјјән бир *инкишаф мәрһәләси* олмаг э'тибарилә бу тәсәввүр өз вахтына вә еринә көрә дүзкүн иди, лакин кечмиш сосялист мәктәбләринин бүтүн биртәрәфли чәһәтләри кими, бу тәсәввүр дә инди арадан галдырылмалыдыр, чүнки анчаг долашыглыг төрәдир вә инди һәмин мәсәләни шәрһ этмәк үчүн даһа дүрүст үсуллар тапылмышдыр.

Мән сөзүмү гуртарырам, һәрчәнд солғун вә сөнүк бир дилләязылмыш олан бу програмда, демәк олар, һәр кәлмә тәнгид эдилмәјә лајигдир. Бу елә бир програмдыр ки, гәбул эдилсә, Маркс вә мән белә бир бинөврә үзәриндә гурулан *ени* партияя гошулмаға *һеч бир заман* разы олмарыг вә бу партияя гаршы нечә бир мөвге тутмаг (һәмчинин буну ачыгча нечә этмәк) мәсәләси үзәриндә чох чидди дүшүнмәли олачағыг. Нәзәрдә тутун ки, Алмания сосял-демократ фәһлә партиясынын бүтүн вә һәр чүр чыхыш вә һәрәкәтләри үчүн харичдә бизи мәс'ул һесаб эдирләр. Мәсәлән, Бакунин өзүнүн «Дөвләт гурулушу вә анархия» әсәриндә, «Demokratisches Wochenblatt» тә'сис эдилдији вахтдан бәри Либкнехтин дедији вә я яздығы һәр бир дүшүнүлмәмиш сөз үчүн бизи мәс'ул һесаб эдир. Адамлар белә күман эдирләр ки, бүтүн һәрәката бурадан биз команда эдирик, һалбуки Сиз мәндән пис билмирсиниз ки, биз демәк олар һеч бир заман партиянын дахили ишләринә азачыг да олса гарышмамышыг, гарышмышыгса да, анчаг онун үчүн гарышмышыг ки, фикримизчә бурахылан сәһвләри, һәм дә *анчаг нәзәри* сәһвләри мүмкүн гәдәр дүзәлдәк. Лакин Сиз өзүнүз баша дүшәрсиниз ки, бу програм бир дөнүш нөг-

тәси ярадыр; бу да белә бир програмы гәбул эдән партия үчүн һәр чүр мәс'улиййәт дашымагдан имтина этмәйә бизи чох асанлыгла мәчбур эдә биләр.

Үмумиййәтлә партиянын һәгигәтдә нә иш көрдүйүнә нисбәтән партиянын рәсми програмынын аз әһәмиййәти вардыр. Лакин һәр һалда *ени* програм һәмишә ачыгчасына галдырылан бир байрагдыр вә харичи аләм партия һаггында бу байраға әсасән фикир еридир. Буна көрә дә програм һеч бир һалда керийә доғру бир аддым олмамалыдыр, нәзәрдән кечирилән лайиһә исә, Эйзенах програмына нисбәтән керийә доғру бир аддымдыр. Ахы бу барәдә дә дүшүнмәк лазым иди ки, бу програм һаггында башга өлкәләрин фәһләләри нә дейәрләр, бүтүн Алмания сосялист пролетариатынын лассалчылар гаршысында белә тәслим олмасы нә кими бир тә'сир бағышлар.

Һәм дә мән эминәм ки, *белә бир* әсас үзәриндә бирләшмә бирчә ил дә давам этмәз. Мәкәр партиямызын ән яхшы адамлары әмәк һаггынын дәмир гануну вә дөвләт ярдымы һаггында Лассалын әзбәрләнмиш ибарәләрини өз чыхышларында чейнәйиб төкмәйә разы оларлармы? Бу ролда мән, мәсәлән, Сизи көрмәк истәрдим! Әкәр онлар лап бу ишә разы олсалар да, онлары өз динләйичиләри фитә басарлар. Бунунла белә мән эминәм ки, сәләмчи Шейлок бир кирвәнкә әт үстүндә тә'кид этдийи кими, лассалчылар да програмын мәһз *бу* маддәләри үзәриндә тә'кид эдирләр. Парчаланма баш верәчәкдир; лакин әввәлчә биз Һасселманын, Һазенклеверин, Телке вә компаниясынын «тәмиз» адыны бәрпа эдәчәйик; парчаланмадан сонра биз зәиф дүшәрик, лассалчылар исә мөһкәмләнмиш оларлар; бизим партиямыз өз сияси сафлығыны итирәр вә бир мүддәт үчүн өз байрағы үзәриндә өзүнүн яздығы Лассал ибарәләринә гаршы даһа һеч вахт фәдакарлыгла мүбаризә апара билмәз; һәм дә лассалчылар о заман енә десәләр ки, онлар ән һәгиги вә еканә фәһлә партиясыдыр, бизим тәрәфдарларымыз исә буржуалардыр, онда онлар сүбут үчүн бу програмы көстәрә биләрләр. Бу програмда бүтүн сосялист тәдбирләри *онлара* аиддир, *бизим* партиямыз исә орая анчаг хырда буржуа демократиясы тәләбләри дахил этмишдир, һалбуки *онун өзү* һәмин програмда хырда буржуа демократиясыны «иртичачы күтләнин» бир һиссәси адландырмышды.

Мән бу мәктубун көндәрилмәсини ләнкитдим, чүнки Сиз анчаг апрелин 1-дә, Бисмаркын анадан олмасы күнү шәрәфинә азад эдиләчәксиниз вә мән истәмәдим ки, мәктубу кизли йолла Сизә чатдырмаг истәркән о әлә кечсин. Индичә Браккедән мәктуб кәлди, онда да програм барәсиндә чидди шүбһәләр доғмушдур вә бизим рә'йимизи билмәк истәйир. Буна көрә дә мән иши сүр'әтләндирмәк үчүн бу мәктубу она көндәрирәм ки, о да охусун вә мән бүтүн бу дарыхдырычы әһва-

латы бир дә тәзәдән язмалы олмайым. Ери кәлмишкән дейим ки, мән мәсәләни Рамма да ачыг билдирдим, Либкнехтә исә анчаг гысача яздым. Мән ону һеч бағышлая билмирәм ки, о бизә бүтүн бу иш һаггында, нечә дейәрләр, иш ишдән кечәнә гәдәр *бирчә кәлмә дә* хәбәр вермәмишдир (һалбуки Рамм вә башгалары күман эдирмишләр ки, о бизә дүрүст мә'лумат вермишдир). Доғрудур, о чохдан белә һәрәкәт эдирди — буна көрә дә биз, Маркс вә мән онунла бу гәдәр чох вә хошакәлмәз шәкилдә мәктублашмалы олмушдуг, — лакин бу дәфә иш лап пис бир шәкил алмышдыр, одур ки, *биз онунла бирликдә белә бир йолла кетмәкдән гәт'и сурәтдә имтина эдирик.*

Чалышыб элә эдин ки, йайда бурая кәләсиниз. Әлбәттә, мәним янымда галарсыныз вә һавалар яхшы кечсә, биз бир нечә күнлүйә дәниздә чиммәйә кедә биләрик; узун мүддәт һәбсдә отурдугдан сонра, бу Сизин үчүн чох файдалы олар.

Достлуг саламы илә

Сизин *Ф. Э.*

150

МАРКС — В. БРАККЕЙӘ

5 май 1875-чи ил.

Әзиз Бракке!

Бирләшдиричи програма аид ашағыдакы тәнгиди гейдләри[1] охудугдан сонра зәһмәт чәкиб Кейбә вә Ауэрә, Бебелә вә Либкнехтә верин таныш олсунлар. Иш башымдан ашдығына көрә, һәкимләрин мәнә ичазә вердикләриндән чох артыг ишләмәйә мәчбурам. Буна көрә, бу гәдәр чох кағыз гараламаг мәнә һеч дә хүсуси бир «ләззәт» вермәди. Лакин буну этмәк она көрә лазым иди ки, партиялы достлар, — һәмин гейдләр исә онлара аиддир, — өз тәрәфимдән атмалы олдуғум аддымлары, сонралар янлыш шәрһ этмәсинләр. — Мән, бирләшдиричи гурултайдан сонра Энкелслә бирликдә э'лан эдәчәйимиз кичик бәянаты нәзәрдә тутурам; биз билдирәчәйик ки, көстәрилән принсипиал програмын бизә әсла дәхли йохдур вә бизим онунла һеч бир әлагәмиз йохдур.

Бу вачибдир, чүнки харичдә партия дүшмәнләринин бәрк тәрәфдар олдуғу белә бир бахыш, — тамамилә янлыш бир бахыш, — яйылмышдыр ки, гуя биз, Эйзенах партиясы ад-

---

[1] Маркс тәрәфиндән язылыб «Гота програмынын тәнгиди» ады илә мәшһур олан «Алмания фәһлә партиясы програмына даир гейдләрдән» бәһс олунур. *Ред.*

ланан партиянын һәрәкатына бурадан кизли сурәтдә рәһбәрлик эдирик. Бакунин һәлә бу яхынларда русча чыхан китабында[1], мәсәлән нәинки һәмин партиянын бүтүн програмлары вә и. а. үчүн, һәтта Халг партиясы илә Либкнехтин әмәкдашлыға башладығы күндән бәри онун атдығы һәр бир аддым үчүн дә мәс'улиййәти мәним үзәримә гоюр.

Бундан әлавә, үзәримә дүшән вәзифә мәнә ичазә вермир ки, мәним әгидәмә көрә әсла һеч бир шейә ярамаян вә партияны позғунлашдыран бир програмы, һәтта дипломатик сукут этмәк йолу илә дә олса, гәбул эдим.

Һәгиги һәрәкатын һәр бир аддымы бир дүжин програмдан әһәмиййәтлидир. Буна көрә дә, Эйзенах програмындан *ирәли* кетмәк олмаздыса, — шәраит исә буна йол вермирди, — үмуми дүшмәнә гаршы һәрәкәт этмәк һаггында садәчә сазиш бағламаг лазым кәлирди. Принсипиал програмлар дүзәлтмәклә исә (бу иш даһа узун мүддәт биркә фәалиййәтлә һазырланачағы замана гәдәр һәмин иши тә'хирә салмаг әвәзинә) бүтүн дүнянын көзү гаршысында элә нишанәләр гоюрлар ки, адамлар партия һәрәкатынын сәвиййәси һаггында һәмин нишанәләрә көрә мүһакимә ерндирләр. Лассалчыларын башчылары она көрә бизим янымыза кәлдиләр ки, онлары шәраит буна мәчбур этмишдир. Әкәр онлара лап әввәлдән билдирсәйдиләр ки, принсипләр мәсәләсиндә һеч бир сөвдәләшмәйә йол верилмәйәчәкдир, онда онлар һәрәкәт програмы илә вә я биркә һәрәкәт мәгсәдини күдән тәшкилат планы илә *кифайәтләнмәли* олардылар. Бунун әвәзиндә онлара мандатларла тамамән силаһланмыш бир һалда кәлмәйә ичазә верирләр вә бу мандатлары өзләри үчүн мәчбури һесаб эдирләр, йә'ни көмәйә мөһтач оланларын мәрһәмәтинә вә я гәзәбинә тәслим олурлар. Бүтүн бунлара әлавә олараг онлар һәлә *разылашма* гурултайындан *әввәл* гурултай чағырырлар, һалбуки онларын өз партиясы өз гурултайыны ялныз иш-ишдән кечәндән сонра чағырыр. Бурада ашкар сурәтдә, һәр чүр тәнгиди позмаға вә өз партиясына өзүнә кәлмәк имканы вермәмәйә чалышырдылар. Мә'лумдур ки, фәһләләри, бирләшмә факты өзү кифайәтләндирир; лакин бу бир дәгигәлик мүвәффәгиййәтин чох да баһа тамам олмадығыны дүшүнәнләр сәһв эдирләр.

Һәм дә, бу програм, Лассалын э'тигад символуну гануниләшдирмәсиндән дә асылы олмаяраг, һеч бир шейә ярамыр.

Мән «Капиталын» франсызча нәшринин ахырынчы бурахылышларыны яхын заманда Сизә көндәрәчәйәм[2]. Франса һөкумәти гадаған этдийинә көрә бунун чап эдилмәси узун

[1] *М. Бакунин.* «Дөвләт гурулушу вә анархия». *Ред.*

[2] «Капиталын» I чилдинин, Марксын өзү тәрәфиндән редактә эдилән франсызча тәрчүмәси 1872—1875-чи иллярдә Парисдә айры-айры бурахылышлар шәклиндә чыхырды. *Ред.*

мүддәт ләнкимишди. Бу һәфтә ичәрисиндә вә я кәлән һәфтәнин әввәлиндә китаб һазыр олачагдыр. Сиз әввәлинчи 6 бурахылышы алмысынызмы? Зәһмәт олмаса, Бернһард Беккерин дә адресини мәнә билдирин, чүнки ахырынчы бурахылышлары она да көндәрмәлийәм.

«Volksstaat» китаб нәшриййатынын гәрибә адәтләри вардыр. Мәсәлән, «Коммунистләрин Көлн мүһакимәсинин» ени нәшринин һәтта бир нүсхәсини дә индийә гәдәр мәнә көндәрмәмишләр.

Сәмими саламла

Сизин *Карл Маркс.*

151

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

12 октябр 1875-чи ил

Әзиз Бебел!

Сизин мәктубунуз бизим белә бир рә'йимизи тамамилә тәсдиг эдир ки, бирләшмә бизим тәрәфимиздән дүшүнүлмәмиш бир аддым иди вә бунда кәләчәк парчаланманын рүшейми вардыр. Бу парчаланманы рейхстага яхын сечкиләр гуртарана гәдәр юбатмаг мүмкүн олса, һәлә яхшыдыр...

Програм өзүнүн индики шәклиндә үч һиссәдән ибарәтдир:

1) Лассалын ибарә вә шүарларындан ибарәтдир ки, бунларын гәбул эдилмәси бизим партиямыз үчүн рүсвайчылыгдыр. Ики фраксия үмуми бир програм дүзәлтдикдә, онлар бурая разылашдыглары шейләри дахил эдирләр вә разылашмадыглары шейләрә тохунмурлар. Лассалын дөвләт ярдымы, доғрудур, Эйзенах програмында да вар иди, лакин анчаг бир чох *кечид тәдбирләриндән бири* кими вар иди вә, мәнә кәлиб чатан бүтүн мә'лумата әсасән фикир еридиләрсә, аз гала шүбһә этмәмәк оларды ки, бирләшмә *баш вермәсәйди,* дөвләт ярдымы бу ил партия гурултайында Браккенин тәклифи илә позулачагды. Инди дөвләт ярдымы програмда бүтүн ичтимаи хәстәликләрдән сағалмаг үчүн гүсурсуз вә мүстәсна бир васитә кими көстәрилир. «Әмәк һаггынын дәмир гануну» вә башга лассалчы ибарәләри гәбул этмәйә разы олмаг бизим партиямыз үчүн чох бөйүк бир мә'нәви мәғлубиййәт иди. Бу партия Лассал эгидәсинә дөнмүшдүр. Буну артыг һеч чүр инкар этмәк олмаз. Програмын бу һиссәси Кавдия дәрәсидир вә партиямыз бу дәрә илә сүрүнүб мүгәддәс Лассалын йүксәк шәрәфинә доғру кетмишдир;

2) тамамилә Халг партиясы руһунда вә үслубунда ифадә эдилән демократик тәләбләрдән ибарәтдир;

3) *«мүасир* дөвләтә» верилән чох долашыг вә мәнтигсиз тәләбләрдән ибарәтдир (һәм дә мә'лум дейилдир ки, башга «тәләбләр» кимә верилир);

4) үмуми мүддәалардан ибарәтдир ки, бунларын да чох һиссәси «Коммунист манифестиндән» вә Интернасионалын низамнамәсиндән көтүрүлмүш, лакин элә дәйишдирилмишдир ки, Сизә мә'лум олан сәнәддә[1] Марксын әтрафлы сурәтдә көстәрдийи кими, бунларда я *тамамилә сәһв* мүддәалар, я да *халис мә'насызлыг* вардыр.

Үмумиййәтлә бүтүн програм сон дәрәчә сәлигәсиз, долашыг, рабитәсиз, мәнтигсиз вә биабырчыдыр. Буржуа мәтбуатында бирчә нәфәр фәрасәтли адам тапылсайды, о һәмин програмы тәфәррүатына гәдәр тәһлил эдәрди, һәр бир чүмләнин һәгиги мәзмунуну тәдгиг эдәрди, онун мә'насызлығыны ачыг көстәрәрди, бүтүн зиддиййәтләри вә игтисади сәһвләри ашкара чыхарарды (мәсәлән, иддиа эдилир ки, куя инди әмәк васитәләри «капиталистләр синфинин инһисарыны» тәшкил эдир, куя ер үзүндә торпаг саһибләри йохдур, яхуд фәһлә синфинин азадлығы әвәзиндә *«әмәйин* азадлығындан» данышылыр, һалбуки бизим зәманәмиздә әмәк мәһз *һәддиндән артыг азаддыр!)* вә бүтүн партиямызы олдугча күлүнч бир шәкилдә көстәрәрди. Бунун әвәзиндә, бейинсиз буржуа чызмагарачылары бу програмы чидди бир шей кими гәбул этмиш, програмы охуяраг бурадан онда олмаян фикирләр чыхармыш вә ону коммунист програмы мә'насында шәрһ этмишләр. Фәһләләр дә, көрүнүр, белә һәрәкәт эдирләр. *Мәһз бу вәзиййәт* Маркса вә мәнә ихтияр верди ки, белә бир програмдан ашкар сурәтдә узаглашмаяг. Нә гәдәр ки, бизим әлейһдарларымыз, һабелә фәһләләр бу програмда бизим бахышларымызы көрүрләр, бу програм һаггында бизим сусмаға ихтиярымыз вардыр.

Әкәр Сиз шәхси һей'әт мәсәләсиндәки нәтичәләрдән разысынызса, демәли, бизим тәрәфимиздән олан тәләбләр олдугча ашағы салынмышдыр. Биздән ики нәфәр, лассалчылардан исә үч нәфәр! Демәли, бурада да бизимкиләр бәрабәр һүгуглу мүттәфиг дейил, әввәлчәдән азлыг ролуна мәһкум эдилмиш мағлуб тәрәфдир. Комитәнин фәалиййәти, бизим она бәләд олдуғумуза көрә, о гәдәр дә фәрәһли дейилдир: 1) лассалчылар һаггында Браккенин әсәрини вә Б. Беккерин ики әсәрини партия әдәбиййаты сияһисинә дахил *этмәмәк* гәрара алынмышдыр[2]; әкәр бу гәрар кери көтүрүлмүшсә, бунун нә Комитәйә,

[1] «Гота програмынын тәнгиди» нәзәрдә тутулур. *Ред.*

[2] Лассалчылар әлейһинә Б. Беккерин «Фердинанд Лассалын фачиәли өлүмү һаггында ифшалар» вә «Фәһләләр арасында Фердинанд Лассалын тәшвигатынын тарихи» әсәрләрини, һабелә В. Браккенин «Лассалын тәклифи» әсәрини партия әдәбиййаты сияһисиндән чыхармаг һаггында Комитәнин тәклифиндән бәһс олунур. *Ред.*

нә дә Либкнехтә дәхли йохдур; 2) «Frankfurter Zeitung»-ун мүхбири олмаг һаггында Зоннеманын тәклифини гәбул этмәк Валтейхә гадаған олунмушдур. Бу барәдә Зоннеман, сәфәрә чыхаркән өзү орада оланда Маркса сөйләмишди. Комитәнин һәясызлығындан вә она э'тина этмәмәк әвәзиндә Валтейхин нә гәдәр итаәткарлыгла она табе олмасындан даһа чох, мәни бу гәрарын олдугча ахмаг бир гәрар олмасы тәәччүбләндирир. Ахы Комитә даһа чох чалышмалы иди ки, «Frankfurter Zeitung» кими бир гәзетә һәр ердә *анчаг* бизим адамлар хидмәт этсинләр...

...Бүтүн бу әһвалатын индики шәраитдә дә чох әлверишли нәтичәләр верә биләчәк педагожи бир тәчрүбә олмасы барәсиндә Сиз тамамилә һаглысыныз. Өзлүйүндә бирләшмә, һәтта ики ил дә давам этсә, чох бөйүк бир мүвәффәгиййәтдир. Лакин буну, шүбһәсиз, хейли учуз бир гиймәтлә әлдә этмәк оларды...

152

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

15 октябр 1875-чи ил

...Маркс онун «Анти-Прудонундан» бир ер һаггында («сосялистләр дә игтисадчылар кими, коалисияны писләйирдиләр» — дейилән ер һаггында) 104-чү нөмрәдә ағыла кәлмәйән белә бир гейддән чох шикайәтләнирди: сосялистләр дейәркән, куя «Прудон кими сосялистләри» нәзәрдә тутмаг лазымдыр[1]. Әввәлән, о заман һәлә Прудонун өзүндән башга, Прудон кими һеч бир сосялист йох иди. Икинчиси, Марксын иддиасы *Роберт Оуэн* башда олмагла, о заманадәк чыхыш эдән *бүтүн* сосялистләрә (о заман Франсада һәлә мәшһур олмаян бизим икимиздән башга[2]) — онлар коалисияларданданышдыглары дәрәчәдә — аиддир! Бу иддиа оуэнчиләрә дә, франсызлардан исә һәмчинин Кабейә дә аиддир. Франсада коали-

---

[1] Марксын «Фәлсәфә йохсуллуғу» әсәриндән тәрчүмә эдилмиш парчалардан ибарәт олуб «Volksstaat»-да «Карл Маркс тә'тилләр вә фәһлә коалисиялары һаггында» ады илә чап олунмуш мәгаләйә верилән гейд нәзәрдә тутулур. *Ред.*

[2] Маркс Ч. Ледлоуя 1869-чу ил 10 апрел тарихли мәктубунда һәмкарлар иттифагларына «Фәлсәфә йохсуллуғунда» вердийи гиймәт һаггында белә язмышды: «Сиз мәним Прудона чавабымдан — *«Фәлсәфә йохсуллуғундан»* — ситат кәтирдийинизә көрә, Сиз бу әсәрин ахырынчы фәслиндән билмәмиш олмазсыныз ки, 1847-чи илдә, бүтүн сияси игтисадчылар вә бүтүн сосялистләр еканә бир маддәдә — *тред-юнионлары* писләмәкдә шәрик олдуглары заман, мән тред-юнионларын тарихән зәрури олдуғуну сүбут эдирдим». *Ред.*

сиялар һүгугу олмадығына көрә, орада бу мәсәләйә аз тохунурдулар. Лакин Маркса гәдәр ялныз феодал, буржуа, хырда буржуа сосялизми вә я утопик сосялизм, яхуд бу мүхтәлиф үнсүрләрин гарышығындан ибарәт бир сосялизм мөвчуд олдуғуна көрә, айдын иди ки, бүтүн бу сосялистләр, — онлардан һәр бири өзүнү һәр шейә әлач олан хүсуси бир васитә саһиби һесаб эдирди вә һәгиги фәһлә һәрәкатындан кәнарда дурурду, — һәгиги һәрәкатын *һәр бир* формасыны, демәли һәмчинин коалисиялары вә тә'тилләри һәгиги әгидәнин еканә ничат йолундан күтләләри кәнара чәкән янлыш бир йол һесаб эдирдиләр. Сиз көрүрсүнүз ки, бу гейд дүзкүн олмамагдан башга, һәмчинин тамамилә мә'насыз иди. Лакин бизим адамлара, һәр һалда онларын бә'зиләринә, мәгалә язаркән өзләринин һәгигәтән баша дүшдүкләри чәрчивәдән кәнара чыхмамаг тамамилә гейри-мүмкүн көрүнүр. Буна сүбут: К — инин, Симмахосун[1] вә бу кимиләринин гәләминдән чыхан нәзәри-сосялист мәзмунлу сонсуз сүтунлардыр; онларын игтисади авамлығы вә сәһв бахышлары, һабелә сосялист әдәбиййатына бәләд олмамалары Алмания һәрәкатыны индийәдәк фәргләндирән нәзәри үстүнлүйү тамамилә мәһв этмәк үчүн чох көзәл бир васитәдир. Маркс аз гала бу гейд мүнасибәтилә бәянат верәчәкди.

Лакин шикайәт бәсдир. Үмид эдәк ки, бу гәдәр дүшүнчәсиз бир тәләсикликлә кечирилән бирләшмә илә бағлы олан арзу вә үмидләр доғрулачагдыр, лассалчылар күтләсини Лассала ситайиш этмәкдән өз синфи мөвгеини дүзкүн баша дүшмәк тәрәфә дөндәрмәк мүмкүн олачаг вә лабүдлүйү, ики дәфә икинин дөрд этмәси кими, эйни дәрәчәдә шүбһәсиз олан тәфригә бизим үчүн әлверишли шәраитдә баш верәчәкдир. Мәним дә бунларын һамысына инанмағымы тәләб этмәк һәддиндән артыг оларды.

Әкәр Алмания вә Австрия нәзәрә алынмазса, бизим ән чох диггәтлә фикир вермәли олдуғумуз өлкә Русиядыр. Биздә олдуғу кими, орада да һөкумәт һәрәкатын башлыча мүттәфигидир, лакин бизим Бисмаркдан вә Штибер-Тессендорфлардан хейли яхшы бир мүттәфигидир. Инди, демәк олар, һаким партия олан рус сарай партиясы 1861-чи илдәки «ени дөвр» вә бундан сонра кәлән илләр әрзиндә эдилән бүтүн күзәштләри кери көтүрмәйә, һәм дә әсл рус үсуллары илә кери көтүрмәйә чалышыр. Мәсәлән, енә дә университетләрә анчаг «йүксәк силкләрин ушаглары» гәбул эдилирләр вә, бу тәдбири һәята кечирмәк үчүн, бүтүн галанларыны бурахылыш имтаһанларында кәсирләр. Тәкчә 1873-чү илдә азы 24 000 нәфәр кәнчин башына бу әһвалат кәлмишдир, бунунла да онларын бүтүн вәзиййәти корланмышдыр, чүнки онларын һәтта ибтидаи мәктәбләрдә мүәллимлик этмәси дә гадаған эдил-

[1] К. Каутскинин ләгәбләридир. *Ред.*

мишдир! Бундан сонра да Русияда «ниһилизмин» яйылмасына тәәччүб эдирләр. Әкәр рус дилини билән Валстер *либерал* мүхалифәт тәрәфиндән нәшр эдилән вә Берлиндә Бердә олан бир нечә китабчаны ишләмәк истәсәйди вә я Лвовда чыхан гәзетләри (мәсәлән «Dziennik Polski» вә я «Gazeta Narodowa») охуюб бунлардан парчалар көтүрмәк үчүн поляк дилини кифайәт гәдәр билән бир адам тапылсайды, онда «Volksstaat» Русия ишләри үзрә Авропада ән яхшы бир гәзет ола биләрди. Һәгигәтән белә көрүнүр ки, бу дәфә Русия биринчи олараг мейдана атылачагдыр. Әкәр бу иш Алмания-Пруссия империясы илә Русия арасында *лабүд олан* мүһарибә заманы баш версә, — буна да эһтимал чохдур, — онда бунун Алманияя экс тә'сир көстәрмәси дә лабүддүр.

Маркс Сизә сәмими салам көндәрир.

Үрәкдән Сизин *Ф. Энкелс.*

Либкнехтә сәмими салам.

153

ЭНКЕЛС — П. Л. ЛАВРОВА

12—17 ноябр 1875-чи ил

Әзиз ч. Лавров!

Алмания сәфәриндән гайытдыгдан сонра мән, нәһайәт, Сизин мәгаләнизи[1] охумаға башладым вә бөйүк бир марагла охудум. Сизә бу мәгалә һаггында өз гейдләрими көндәрирәм; бу гейдләри алманча язырам, чүнки бу мәнә даһа гыса язмаг имканы верир.

1) Дарвин тә'лиминдә мән *инкишаф нәзәриййәси* илә шәрикәм; Дарвинин сүбут үсулуну исә (яшайыш уғрунда мүбаризә, тәбии сечмә) еничә кәшф эдилмиш фактын анчаг илк, мүвәггәти, натамам ифадәси һесаб эдирәм. Мәһз инди һәр ердә анчаг яшайыш уғрунда *мүбаризәни* көрән чәнаблар (Фогт, Бүхнер, Молешотт вә башгалары) Дарвиндән әввәл үзви тәбиәтдә мәһз *әмәкдашлығы* нәзәрә чарпдырырдылар, буну нәзәрә чарпдырырдылар ки, битки аләми һейван аләминә оксикен вә гида верир, һейван аләми исә эксинә, Либихин хүсусилә гейд этдийи кими, биткиләрә карбон газы вә күбрә верир. Бу бахышларын һәр икиси мүәййән дәрәчәйә гәдәр дүзкүндүр, лакин бунларын һәр икиси эйни дәрәчәдә биртәрәфли вә мәһдуддур. Истәр чансыз вә истәрсә чанлы тәбиәт чисим-

---

1 Энкелс бу мәктубда Лавровун хаһишилә онун «Вперйод» журналында (15 (3) сентябр 1875-чи ил) дәрч эдилән «Сосялизм вә яшайыш уғрунда мүбаризә» мәгаләси һаггында рә'й сөйләйир. *Ред.*

ләринин гаршылыглы тә'сиринә истәр аһәнкдарлыг, истәрсә мүнагишә, истәр мүбаризә, истәрсә әмәкдашлыг дахилдир. Буна көрә дә үздән ираг бир тәбиәтшүнас тарихи инкишафын бүтүн зәнкинлийини вә мүхтәлифлийини «яшайыш уғрунда мүбаризә» кими биртәрәфли вә гуру формулдан, һәтта тәбиәт саһәсиндә дә анҹаг чох шәрти оларағ гәбул эдилә биләҹәк бир формулдан ибарәт эдирсә, белә бир метод өзү өзүнә иттиһам һөкмү чыхарыр.

2) Сизин көстәрдийиниз үч нәфәр «мөһкәм әгидәли дарвинистдән»[1], көрүнүр, анҹаг Һелвалд диггәтә лайигдир. Зейдлитс олса-олса кичик бир симадыр, Роберт Бир исә романчыдыр, онун «Үч дәфә» адлы романы һазырда «Ueber Land und Meer» журналында чап эдилир. Онун бүтүн ловғалығынын ери элә орадыр.

3) Сизин тәнгид методунузун, — буну мән психоложи метод адландырардым, — үстүнлүкләрини инкар этмәмәклә бәрабәр, мән башга бир метод сечәрдим. Бизим ән чох доландығымыз әгли мүһит бизим һәр биримизә чох вә я аз дәрәҹәдә тә'сир көстәрир. Өз ҹамаатынызы Сизин мәндән яхшы таныдығыныз Русия үчүн вә «әлагәләндириҹи ҹошгунлуға»[1], ахлаг һиссинә истинад эдән тәблиғат журналы үчүн Сизин методунуз, ола билсин, ән яхшы методдур. Сахта бир сентиментализмин бу гәдәр мисилсиз бир зәрәр вурдуғу вә вурмагда давам этдийи Алмания үчүн бу метод ярамазды, о дүзкүн баша дүшүлмәзди, сентиментал руһда тәһриф эдиләрди. Биздә — һәр һалда яхын заман үчүн — мәһәббәтдән даһа чох нифрәт лазымдыр вә һәр шейдән әввәл алман идеализминин сон галыгларындан әл чәкилмәли, мадди фактларын тарихи һүгуглары бәрпа эдилмәлидир. Буна көрә дә мән һәмин буржуа дарвинистләри үзәринә ашағыдакы шәкилдә һүҹум эдәрдим (вә бир заман бәлкә дә белә этдим):

Яшайыш уғрунда мүбаризә һаггында Дарвинин бүтүн нәзәриййәси — һамынын һамыя гаршы мүһарибәси һаггында Һоббсун нәзәриййәсинин вә Малтусун әһали нәзәриййәси илә янашы оларағ рәгабәт һаггында буржуа игтисади нәзәриййәсинин ҹәмиййәтдән ҹанлы тәбиәтә садәҹә көчүрүлмәсиндән ибарәтдир. Бу һоггабазлығы этдикдән сонра (буна сөзсүз йол верилә биләҹәйинә мән э'тираз эдирәм, бу артыг 1-чи маддәдә, хүсусилә Малтус нәзәриййәси һаггында көстәрилмишдир) һәмин нәзәриййәләри енә үзви тәбиәтдән тарихә көчүрүр вә сонра белә иддиа эдирләр ки, бунларын инсан ҹәмиййәтинин әбәди ганунлары күҹүнә малик олдуғу куя сүбут эдилмишдир. Бу әмәлийятын садәловһлүйү көз габағындадыр, бу барәдә данышмағына дәймәз. Лакин мән бунун

[1] Дырнаг арасына алынмыш сөзләр Энкелс тәрәфиндән русча (латын һәрфләри илә) язылмышдыр. *Ред.*

үзәриндә әтрафлы даянмаг истәсәйдим, мән буну белә едәрдим: биринчи нөвбәдә онларын пис *игтисадчы* олдугларыны вә анчаг бундан сонра, онларын пис тәбиәтшүнас вә философ олдугларыны көстәрәрдим.

4) Һейванлар чәмиййәтиндән инсан чәмиййәтинин мүһүм фәрги бундадыр ки, һейванлар олса-олса *йығырлар,* инсанлар исә *истеһсал едирләр.* Артыг тәкчә бу, доғрудур, әсас фәрг һейван чәмиййәти ганунларыны садәчә олараг инсан чәмиййәтинә көчүрмәйә имкан вермир. Сизин дүзкүн гейд етдийиниз кими, бу фәрг сайәсиндә мүмкүн олмушдур ки, «инсан тәкчә яшайыш уғрунда дейил, һабелә зөвг уғрунда вә *өз зөвгләрини артырмаг уғрунда* мүбаризә апарсын... йүксәк зөвг хатиринә ашағы зөвгләрдән әл чәксин»[1]. Бундан Сизин даһа сонра чыхардығыныз нәтичәләрә е'тираз етмәмәклә бәрабәр, мән өз илк шәртләрими әсас тутуб бу нәтичәләри чыхарардым: демәли, бәшәр истеһсалы мүәййән пилләдә елә бир йүксәклийә чатыр ки, тәкчә зәрури тәләбаты өдәмәк үчүн дейил, һабелә зинәтә олан тәләбаты өдәмәк үчүн дә шейләр истеһсал едилә билир, доғрудур, бу әввәлчә анчаг азлыг үчүн олур. Беләликлә, яшайыш уғрунда мүбаризә, — бу категорияны бурада бир анлыға гүввәдә сахласаг, — зөвг уғрунда мүбаризәйә чеврилир, тәкчә *яшайыш* васитәләри уғрунда дейил, һәмчинин *инкишаф* васитәләри уғрунда, *чәмиййәтин истеһсал едә билдийи* инкишаф васитәләри уғрунда мүбаризәйә чеврилир, һейван аләминдән олан категориялар исә артыг бу пилләйә тәтбиг едилә билмәз. Лакин һазырда олдуғу кими, әкәр өз капиталист формасындакы истеһсал капитализм чәмиййәтинин истеһлак едә биләчәйиндән хейли артыг мигдарда яшайыш вә инкишаф васитәләри ярадырса, — чүнки капитализм чәмиййәти һәгиги истеһсалчыларын бөйүк әксәриййәтини бу яшайыш вә инкишаф васитәләриндән сүн'и сурәтдә мәһрум едир; әкәр бу чәмиййәтин өз һәят гануну ону, өзү үчүн онсуз да һәддиндән артыг бөйүк олан бу истеһсалы даим кенишләндирмәйә мәчбур едир вә буна көрә дә һәмин чәмиййәт өзү вахташыры сурәтдә, һәр он илдән бир дәфә нәинки чохлу мәһсулу, һабелә мәһсулдар гүввәләрин өзүнү дә мәһв етмәйә мәчбурдурса, — онда «яшайыш уғрунда мүбаризә» һаггындакы чәфәнкиятын бурада нә мә'насы вардыр? Яшайыш уғрунда мүбаризә бурада бир дә анчаг ондан ибарәт ола биләр ки, истеһсалчы синиф истеһсала вә бөлкүйә рәһбәрлийи, индийәдәк һәмин рәһбәрлийи өз әлиндә сахлаян, лакин даһа буна гадир олмаян синфин әлиндән алар, бу исә артыг сосялист ингилабы олачагдыр.

Һәм дә тарихин әввәлки кедишинә синфи дөйүшләрин арасы кәсилмәйән бир сырасы кими бахдыгда, бу тарихи «яша-

[1] Дырнаг арасына алынмыш чүмлә Энкелс тәрәфиндән русча (латын һәрфләри илә) язылмышдыр. *Ред.*

йыш уғрунда мүбаризә» тәзаһүрләринин ҹүз'и бир шәкил дәјишмәси кими анламағын нә гәдәр сәтһи олдуғу дәрһал ашкара чыхар. Буна көрә дә мән һәмин гондарма тәбиәтшүнаслара һеч заман белә бир лүтфкарлыг көстәрмәздим.

5) Енә һәмин сәбәбә көрә, Сизин әслиндә тамамилә дүзкүн олан тезисинизи мүвафиг сурәтдә башга ҹүр ифадә едәрдим; Сизин тезисинизә көрә исә, «мүбаризәни јүнкүлләшдирмәк үчүн һәмрә'јлик идејасы... нәһајәт, о дәрәҹәјә јүксәлә билмишдир ки, бүтүн бәшәријјәти әһатә етмиш вә гардашларын һәмрә'ј ҹәмијјәти олмаг е'тибарилә бу бәшәријјәти галан минерал, битки вә һејван аләминә гаршы гојмушдур»[1].

6) Лакин, дикәр тәрәфдән, мән Сизинлә разылаша билмәрәм ки, «һамынын һамыја гаршы мүбаризәси»[1] бәшәр инкишафынын илк мәрһәләси олмушдур. Мәним фикримҹә, инсанын мејмундан инкишаф етмәси үчүн иҹтимаи инстинкт ән мүһүм васитәләрдән бири олмушдур. Илк инсанлар, јәгин ки, сүрүләр һалында јашамышлар вә, биз әсрләрин дәринликләринә нәзәр сала билдијимизә көрә, көрүрүк ки, бу мәһз белә олмушдур.

17 нојабр. Мәнә енә мане олмушдулар вә мән һәмин мәктубу Сизә көндәрмәк үчүн јенидән ону давам етдирирәм. Сиз көрүрсүнүз ки, мәним гејдләрим Сизин тәнгидинизин маһијјәтинә аид олмагдан даһа чох, онун формасына, методуна аиддир. Үмид едирәм ки, Сиз бунлары кифајәт гәдәр ајдын һесаб едәҹәксиниз, мән бунлары тәләсик јазмышам вә јенидән охујаркән чох шеји дәјишдирмәк истәрдим, лакин мәктубу чох чәтин охунан бир шәклә салмагдан горхурам.

Сәмими салам.

Ф. Енкелс.

---

[1] Дырнаг арасына алынмыш ҹүмлә Енкелс тәрәфиндән русча (латын һәрфләри илә) јазылмышдыр. *Ред.*

1876-чы ил

154

ЭНКЕЛС — МАРКСА

28 май 1876-чы ил.

Әзиз Мавр!

Сәнин үчүн демәк асандыр. Сән исти ятагда узаныб хүсусилә рус торпаг мүнасибәтләри вә үмумиййәтлә торпаг рентасы илә мәшғул ола билирсән вә һеч бир шей сәнә мане олмур. Мән исә гуру скамяда әйләшиб союг чахыр ичмәлийәм, сонра да бирдән-бирә һәр шейи бурахыб енә дарыхдырычы Дүрингә киришмәлийәм. Лакин мән дә ахыры көрүнмәйән бир мүбаһисәйә кириширәмсә, чарә йохдур; ахы онсуз да мәним раһатлығым олмаячагдыр. Һәм дә Дүрингин «Фәлсәфә курсу» һаггында достум Мост сөйләдийи өз тә'рифли рә'йи илә өзү мәнә айдын көстәрди ки, һарадан вә нечә һүчум етмәк лазымдыр. Бу китабы нәзәрә алмаг лазымдыр, чүнки бир чох һәлледичи мәсәләләрдә бу китаб «Игтисадда»[1] ирәли сүрүлән дәлилләрин зәиф чәһәтләрини вә әсасларыны даһа яхшы ачыб көстәрир. Мән бу китабы дәрһал яздырачағам. Һәгигәтдә бу китабда әсл фәлсәфә — формал мәнтиг, диалектика, метафизика вә с. гәт'иййән йохдур; бу китаб даһа чох элмин үмуми нәзәриййәсини вермәйә чалышыр вә бурада тәбиәт, тарих, чәмиййәт, дөвләт, һүгуг вә с. бунларын гондарма дахили әлагәси һалында көтүрүлүб нәзәрдән кечирилир. Сонра бурада олан бүтөв бир бөлмәдә кәләчәк вә я «азад» чәмиййәт дейилән чәмиййәт тәсвир эдилир, һәм дә ән аз дәрәчәдә игтисади чәһәтдән тәсвир эдилир, һәмчинин бурада кәләчәйин ибтидаи вә орта мәктәби үчүн дәрс планы верилмишдир. Беләликлә, баяғы шейләр игтисади әсәрдә олдуғуна нисбәтән бурада даһа бәсит бир шәкилдә верилир вә һәр ики китабы бирликдә көтүрдүкдә, әйни заманда бу нөгтейи-нәзәрдән дә һәмин чәнабын тәнгидини вермәк олар. Бизим рытса-

---

[1] *Е. Дуринг.* «Сияси игтисадын вә сосялизмин тәнгиди тарихи». *Ред.*

рын тарих консепсиясыны тәнгид этмәк үчүн — бу консепсия да ондан ибарәтдир ки, Дүрингдән әввәл анчаг ярамаз шей олмушдур, — бу китабын белә бир үстүнлүйү дә вар ки, һәмин китабдан онун өз кобуд ифадәләрини ситат кәтирмәк олар. Һәр нечә олса да, инди о мәним әлимдәдир. Мән өзүм үчүн план тәртиб этмишәм. Әввәлчә бу мә'насыз шейә мән халис ишкүзарлыгла янашырам вә ону куя чидди бир шей һесаб эдирәм, лакин тәдричән, онун, бир тәрәфдән, мә'насызлыгларыны вә, дикәр тәрәфдән, баяғылыгларыны ифша этдикчә, тәнгид кет-кедә кәскинләшир, лап ахырда исә онун үзәринә зәрбәләр долу кими яғдырылыр. Беләликлә, «амансызлыг» вә с. һаггында данышмаг бәһанәси Мост вә компаниясынын әлиндән алыныр, Дүрингә исә лайиг олдуғу пай дүшүр. Ахы биз бу чәнаблара көстәрмәлийик ки, онларла ән мүхтәлиф үсулларла үзүлүшмәйи бачарырыг.

Үмид эдирәм, Вилһелм[1] «Neue Welt»-дә Мостун мәгаләсини чап эдәчәкдир, бу мәгалә, көрүнүр, онун үчүн язылмышдыр. Мост һәмишә олдуғу кими, үзүнү көчүрмәйи бачармыр вә тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә Дүрингә лап күлмәли мә'насызлыглар иснад верир, мәсәлән, *һалгаларын* (Кант нәзәриййәсинә көрә) *һәрәкәтсиз улдузлардан* айрылмасыны иснад верир!

Мәсәлә тәкчә бунда дейилдир ки, Вилһелмин материалы чатмыр, буна Һепнер вә Блос заманында олдуғу кими күнүн вачиб мөвзуларында язылмыш башга мәгаләләрлә көмәк этмәк олармы. Башлычасы, Вилһелм буну гызғын арзу эдир ки, бизим нәзәриййәмиздә чатышмаян ерләри тамамласын, һәр чүр филистер э'тиразына чаваб тапсын вә кәләчәк чәмиййәтин мәнзәрәсини версин, чүнки филистер дә бу барәдә суаллар верир; бунунла бирликдә о истәйир ки, нәзәри чәһәтдән биздән мүмкүн олдугча асылы олмасын, бу да, онун һеч бир нәзәриййәси олмадығына көрә, она өзүнүн күман этдийиндән һәмишә чох яхшы мүйәссәр олмушдур. Лакин о бунунла мәни э'тираф этмәйә мәчбур эдир ки, «Volksstaat»-дан олан вә нәзәри чәһәтдән бачарыгсыз адамлара нисбәтән Дүринг һәр һалда мә'луматлы бир адамдыр вә онун әсәрләри һәр һалда һәмин суб'ектив вә об'ектив долашыгчыларын әсәрләриндән яхшыдыр...

...Мәним гәдим тарих конспектим вә тәбии-элми мәшғәләләрим Дүринг мәсәләсиндә мәнә чох көмәк этди вә бир чох чәһәтдән мәним ишими асанлашдырыр. Хүсусилә тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә мән олдугча даһа мөһкәм бир зәмин үзәриндә дурдуғуму һисс эдирәм вә бу саһәдә, бөйүк эһтиятла олса да, һәр һалда бир гәдәр сәрбәст вә инамла һәрәкәт эдә билирәм. Инди бу әсәрин дә сону гаршымда айдын көрүн-

[1] Либкнехт. *Ред.*

мәйә башлайыр. Бу әсәрин планы мәним бейнимдә мүәййән бир форма алмаға башлайыр вә мәним бурада, дәниз кәнарында бош отурмағым буна хејли көмәк этди, чүнки бурада мән сәрбәст галыб бүтүн тәфәррүаты дүшүнә билдим. Бу гәдәр чох мәсәлә көтүрүлдүкдә, мүнтәзәм мәшғәләни арасыра кәсиб өйрәниләнләри дүшүнмәк тамамилә зәруридир.

1853-чү илдән э'тибарән ч. Һелмһолтс өзүндә шей проблеми илә йорулмадан әлләшир вә буну һеч чүр һәлл эдә билмир. Бу адам *Дарвинин әсәри чыхмаздан әввәл* чап этдирдийи чәфәнкияты инди дә һеч бир вичдан әзабы чәкмәдән сакитчә енидән чап этдирир.

Лиззи вә мән сизин һамыныза сәмими салам көндәририк. Чүмә күнү биз Лондона гайыдырыг. Мән чох шадам ки, Пумпс өз үслубуну бу гәдәр тәкмилләшдирмишдир, буну, әлбәттә, мән дә һисс эдирәм, лакин аз дәрәчәдә.

Сәнин *Ф. Э.*

1877-чи ил

155

МАРКС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

27 сентябр 1877-чи ил

... Бу бөһран[1] Аврова тарихиндә *ени бир дөнүш нөгтәсидир.* Вәзиййәтини *русча* орикинал мәнбәләр үзрә, гейри-рәсми вә рәсми мәнбәләр үзрә (бу ахырынчы мәнбәләр анчаг мәһдуд мигдар адамлара мүйәссәрдир, мәнә исә Петербургдакы достларым көндәрмишдиләр) өйрәндиийим Русия артыг чохдан бөйүк чеврилишләр гаршысындадыр вә бундан өтрү лазым кәлән бүтүн үнсүрләр артыг етишмишдир. Гочаг түркләр тәрәфиндән тәкчә рус ордусуна вә Русия малиййәсинә дейил, һәмчинин шәхсән ордуя *команданлыг едән сулаләйә* (чара, вәлиәһдә вә алты нәфәр башга Романова) ендирилән зәрбәләр нәтичәсиндә партлайыш бир чох илләр габаға дүшмүшдүр. Чеврилиш secundum artem [«там мәһарәтлә»] конститусия оюнбазлыгларындан башланачагдыр вә чох көзәл бир савашма әмәлә кәләчәкдир (il y aura un beau tapage). Һәм дә ана тәбиәтин мәрһәмәти илә биз бу тәнтәнәйә гәдәр яшаярыг!

Рус тәләбәләринин етдикләри ахмаглыглар анчаг бир әламәт олуб өзлүйүндә һеч бир әһәмиййәтә малик дейилдир. Лакин бу, һәр һалда бир әламәтдир. Һазырда рус чәмиййәтинин бүтүн тәбәгәләри игтисади, мә'нәви вә әгли чәһәтдән там позулма һалындадыр.

Бу дәфә ингилаб, индийәдәк әксингилабын тохунулмамыш галасы вә еһтият ордусу олан Шәргдә башланачагдыр.

Ҹ-б Бисмарк түркләрин зәрбәләринә шад иди, лакин ишин бу гәдәр бөйүмәсини истәмирди. Һәддиндән чох зәифләмиш Русия Франса-Пруссия мүһарибәси заманы олдуғу кими, Австрияны горху алтында сахлая билмәзди! Орада исә иш ингилаб дәрәчәсинә чатса, онда Һокенсоллернләр сүлаләсинин сон даяғынын агибәти нә олачагдыр?

---

1 1877—1878-чи илләрдәки Русия-Түркийә мүһарибәсиндән бәһс олунур. *Ред.*

һазырда һәр шей полякларын (Полша Чарлығында) өзләрини сакит апарыб-апармаячагларындан асылы олачагдыр. Та ки, һазырда орада һеч бир гиям олмасын! Йохса Бисмарк дәрһал өз полкларыны орая еридәр вә рус шовинизми енидән чарын тәрәфиндә олар. Әкәр Петербургда вә я Москвада янғын гызышана гәдәр поляклар сакитчә көзләсәләр вә о заман Бисмарк хиласкар кими чыхыш этсә, Пруссия... өз Мексикасыны әлдә эдәр![1]

Өз һәмвәтәнләри арасында нүфузлу олан вә мәним әлагә сахладығым поляклара мән буну дәфәләрлә баша салмышам.

Шәрг бөһранына нисбәтән *Франса бөһраны*[2] тамамилә икинчи дәрәчәли бир һадисәдир. Лакин үмид этмәк олар ки, буржуа республикасы галиб кәләчәк вә я көһнә әһвалат енидән башланачагдыр, анчаг һеч бир милләт эйни ахмаглыглары чох тез-тез тәкрар эдә билмәз.

Мәндән вә арвадымдан сәмими салам.

Сәнин *Карл Маркс*.

156

МАРКС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

19 октябр 1877-чи ил

... Алманияда бизим партиямызда күтләләр ичәрисиндә олмагдан даһа чох дәрәчәдә башчылар (йүксәк синифләрин вә «фәһләләрин» ичәрисиндән чыханлар) арасында чүрүнтү ийи кәлир. Лассалчыларла сазиш башга ярымчыг үнсүрләрлә дә сазишә сәбәб олду, Берлиндә (мәсәлән, *Мост*) Дүринг вә онун «пәрәстишкарлары» илә вә, бундан әлавә, еткинләшмәмиш тәләбәләрдән вә әлламә докторлардан ибарәт там бир куруһла сазишә сәбәб олду, бунлар исә сосялизмә «даһа йүксәк бир идеалист» истигамәт вермәк, йә'ни онун материалист зәминини (бу зәмин ондан истифадә этмәздән әввәл, об'ектив чәһәтдән чидди сурәтдә өйрәнмәйи тәләб эдир) — ени бир мифолокия илә, бунун бүтүн әдаләт, азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыг илаһәләри илә әвәз этмәк мәгсәдини өз гаршыларына гоймушлар. Бу истигамәтин нүмайәндәләриндән бири

---

1 III Наполеонун Мексика сәфәринә (1862—1867-чи илләр), Мексикада республикачы һөкумәтлә монархист гиямчылар арасында кедән вәтәндаш мүһарибәсинә онун гарышмасына ишарәдир. III Наполеонун Мексиканы Франса тә'сиринә табе этдирмәк мәгсәди кудән авантүрасы тамамилә боша чыхмышды. *Ред.*

2 1877-чи илдә Франсада республика президенти, маршал Мак-Магонун монархияны бәрпа этмәк чәһди илә әлагәдар олараг сияси мүбаризәнин кәскинләшмәсиндән бәһс олунур. *Ред.*

«Zukunft» журналынын партияя «сохулмуш» нашири д-р Һехбергдир — онун бурая «ән хош» нийјәтләрлә сохулдуғуну гәбул эдирәм, лакин мән һәр чүр «нийјәтләрә» э'тинасызлыгла янашырам. Онун «Zukunft»-унун програмындан даһа мискин вә даһа «кичик иддиасы» олан бир шей дүняя кеч-кеч кәлмишдир.

Фәһләләрин өзләринә кәлдикдә, онлар ч. Мост вә компаниясы кими, иши бурахыб *пешәкар әдиб* олдугда, һәмишә «нәзәрийјәдә» чохлу фәлакәт төрәдирләр вә «алимләр» күруһу дейилән күруһ ичәрисиндәки долашыг бейинләрә гошулмаға даим һазырдырлар. Он илләр бою биз бөйүк әмәк сәрф эдәрәк, алман фәһләләринин бейинләрини *утопик* сосялизмдән, кәләчәк ичтимаи гурулуш һаггындакы фантастик тәсәввүрләрдән азад этмәйә чалышмышыг, бу да онлара франсызлар вә инкилисләр үзәриндә нәзәри (буна көрә дә әмәли) үстүнлүк вермишдир. Лакин инди утопик сосялизм енидән онларын бейинләринә һаким олур, һәм дә нәинки бөйүк франсыз вә инкилис утопистләринә нисбәтән, һәтта Вейтлингин сосялизминә нисбәтән дә хейли мискин олан бир формада һаким олур. Өзлүйүндә айдындыр ки, материалист-тәнгиди сосялизм мейдана кәләнә *гәдәр* буну рүшейм һалында гавраян утопизм инди кечикмиш һалда ортая чыхаркән анчаг мә'насыз, баяғы вә өз әсасы э'тибарилә мүртәче ола биләр...

157

МАРКС — «ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ» РЕДАКСИЯСЫНА

[ноябр 1877-чи ил]

Чәнаб редактор!

«Карл Маркс ч. Жуковскинин мәһкәмәси гаршысында» мәгаләсинин мүәллифи[1], көрүнүр, ағыллы адамдыр вә о мәним «илкин йығым» һаггындакы шәрһимдә, өзүнүн чыхардығы нәтичәләри тәсдиг эдән бирчә ер тапсайды, буну көстәрәрди. Белә бир ер олмадығына көрә, о, кәнар бир чәһәтдән, бир нәфәр рус «беллетристинин»[2] әлейһинә «Капиталын» алманча биринчи нәшринин әлавәсиндә чап эдилән мүбаһисә гейдиндән япышмаға мәчбур олмушдур. Орада мән бу язычыны нәдә төһмәтләндирирәм? Бунда төһмәтләндирирәм ки, о, рус ичмасыны Русияда дейил, Пруссия рекирунгсраты Һакстһаузенин китабында кәшф этмишдир вә онун әлиндә рус ичмасы анчаг буну

---

[1] Н. Михайловски. *Ред.*
[2] А. Кертсен. *Ред.*

субут этмәк үчүн бир дәлил олмушдур ки, көһнә, чүрүк Авропа панславизмин гәләбәси йолу илә дирчәлдилмәлидир. Һәмин язычы һаггында мәним вердийим гиймәт доғру ола биләр, бу гиймәт янлыш да ола биләр, лакин бу гиймәт һеч бир һалда «русларын өз вәтәнләри үчүн Гәрби Авропанын кетдийи вә кетмәкдә олдуғу инкишаф йолундан фәргли бир инкишаф йолу ахтарыб тапмаг»[1] үчүн көстәрдикләри сә'йләр вә и. а. һаггында мәним көрүшләрими анламаг васитәси ола билмәз.

«Капиталын» алманча икинчи нәшринә сөзардында, — бу да ч. Жуковски һаггындакы мәгаләнин мүәллифинә мә'лумдур, чүнки о бундан ситат кәтирир, — мән «бөйүк рус алими вә тәнгидчисиндән»[2], онун лайиг олдуғу йүксәк бир һөрмәтлә бәһс эдирәм. Бу алим өз көзәл мәгаләләриндә белә бир мәсәләни тәдгиг этмишдир ки, капитализм гурулушуна кечмәк үчүн Русия, онун либерал игтисадчыларынын истәдийи кими, кәнд ичмасыны дағытмагданмы башламалыдыр, йохса, эксинә, Русия бу гурулушун әзабларыны чәкмәдән, онун бүтүн бәһрәләринә саһиб олуб өз тарихи әсасларыны инкишаф этдирә биләр. О, мәсәләнин бу ахырынчы һәлли мә'насында данышыр. Буна көрә дә мөһтәрәм тәнгидчимин мәним бу «бөйүк рус алими вә тәнгидчисинә» бәслədийим һөрмәтә әсасән онун бу мәсәләдәки бахышларына шәрик олдуғуму сөйләмәйә әсасы да ән азы, «беллетристә» вә панславистә гаршы мәним мүбаһисәмә әсасән һәмин бахышлары рәдд этдийими сөйләмәйә олан әсасы гәдәрдир.

Һәм дә мән «эһтимал үчүн ер» сахламағы севмәдийимә көрә, өз фикрими ачыг билдирәчәйәм. Русиянын игтисади инкишафы һаггында иши билмәк әсасында фикир еритмәк имканым олмасы үчүн мән рус дилини өйрәндим вә сонра бу мөвзуа аид рәсми вә башга әсәрләри узун илләр бою өйрәндим. Мән бу нәтичәйә кәлдим. Әкәр Русия 1861-чи илдән э'тибарән кетдийи йолла кетмәкдә давам этсә, о, тарихин һеч заман һеч бир халга вермәдийи ән яхшы бир фүрсәти әлдән гачырар вә капитализм гурулушунун бүтүн фәлакәтли мүсибәтләрини көрәр.

II

Илкин йығым һаггындакы фәсилдән мәгсәд анчаг буну тәсвир этмәкдир ки, Гәрби Авропада капитализм игтисади гурулушу нә йолла феодализм игтисади гурулушу ичәрисиндән чыхмышдыр. Беләликлә, бу фәсилдә истеһсалчылары онларын истеһсал васитәләриндән айырыб онлары муздлу фәһләләрә

---

[1] Дырнаг арасына алынмыш чүмлә Маркс тәрәфиндән русча (латын һәрфләри илә) язылмышдыр. *Ред.*

[2] Н. Чернышевски. *Ред.*

(сөзүн мүасир мә'насында пролетарлара), истеһсал васитәләри саһибләрини исә капиталистләрә чевирән тарихи просес тәсвир эдилир. Бу тарихдә «мейдана чыхмагда олан капиталистләр синфинин йүксәлмәси үчүн бир васитә хидмәти көрән бүтүн чеврилишләр; хүсусилә дә бөйүк инсан күтләләрини онларын ән'әнәви истеһсал вә яшайыш васитәләриндән мәһрум эдиб онлары гәфләтән әмәк базарына атан чеврилишләр бир дөвр тәшкил эдир. Лакин бүтүн бу просесин әсасыны әкинчиләрин мүлкиййәтдән мәһрум эдилмәси тәшкил эдир. Бу һәләлик анчаг Инкилтәрәдә радикал сурәтдә һәята кечирилмишдир... лакин Гәрби Авропанын бүтүн дикәр өлкәләри эйни йолла кедир» вә и. а. (*«Капиталын» франсызча нәшри, сәһ. 315*). Фәслин ахырында истеһсалын [капиталист истеһсалынын] тарихи мейли бундан ибарәт эдилир ки, бу истеһсал «тәбиәт просеси гәдәр зәрури сурәтдә өзү өз инкарыны доғурур»; бу истеһсал өзү, эйни заманда ичтимаи әмәйин мәһсулдар гүввәләринин йүксәлмәсинә вә һәр бир фәрди истеһсалчынын там инкишафына ән бөйүк бир тәкан вермәклә, ени игтисади гурулушун үнсүрләрини яратмышдыр; әсасы әслиндә истеһсалын коллектив формасындан ибарәт олан капиталист мүлкиййәти ичтимаи мүлкиййәтә чеврилмәйә билмәз. Бу ердә мән садәчә беләэ бир сәбәбә көрә һеч бир сүбут кәтирмирәм ки, бу мүддәа өзү капиталист истеһсалы һаггында әввәлки фәсилләрдә олан кениш тәдгигатын анчаг үмуми хүласәсидир.

Беләликлә, мәним тәнгидчим бу тарихи очеркдән Русияя тәтбиг эдилә биләчәк нә көтүрә биләрди? Анчаг ашағыдакыны. Әкәр Гәрби Авропа милләтләри кими Русиянын капиталист милләт олмаг мейли вардырса, — сон илләр әрзиндә исә бу йолда о аз чалышмамышдыр, — о әввәлчә өз кәндлиләринин хейли һиссәсини пролетарлара чевирмәдән буна наил ола билмәз; бундан сонра исә, артыг капитализм гурулушу саһәсиндә олан Русия, башга күнаһкар халглар кими, онун амансыз ганунларына табе эдиләчәкдир. Вәссалам. Лакин бу мәним тәнгидчим үчүн аздыр. О һөкмән Гәрби Авропада капитализмин мейдана кәлмәси һаггында мәним тарихи очеркими элә бир үмуми йол һаггында тарихи-фәлсәфи нәзәриййәйә чевирмәк истәйир ки, бүтүн халглар онларын өз тарихи шәраитиндән асылы олмаяраг бу йолла кетмәйә мәһкумдурлар — бундан да мәгсәд сон нәтичәдә элә бир игтисади формасияя кәлиб чыхмагдыр ки, бу да ичтимаи әмәйин мәһсулдар гүввәләрини ән чох тәрәгги этдирмәклә бәрабәр, инсанын ән долғун инкишафыны тә'мин эдир. Лакин мән ондан үзр истәйирәм. Бу эйни заманда мәним үчүн һәм һәддиндән артыг үрәйә ятан, һәм дә һәддиндән артыг эйб оларды. Бир мисал көтүрәк.

«Капиталын» мүхтәлиф ерләриндә мән гәдим Рома плебейләринин талеиндән бәһс этдим. Әввәлләр онлар азад кәндли

идиләр, онларын һәр бири өзлүйүндә өз кичик саһәсини бечәрирди. Рома тарихи кедишиндә онлар мүлкиййәтдән мәһрум эдилдиләр. Онлары өз истеһсал вә яшайыш васитәләриндән айырмыш олан һәрәкат нәинки ири торпаг мүлкиййәти әмәлә кәлмәсинә, һабелә ири пул капиталлары әмәлә кәлмәсинә сәбәб олду. Беләликлә, күнләрин бириндә, бир тәрәфдән, өз иш гүввәсиндән башга һәр шейдән мәһрум олмуш азад адамлар, дикәр тәрәфдән исә — онларын әмәйини истисмар этмәк үчүн бүтүн әлдә эдилмиш сәрвәтләрин саһибләри мейданда олду. Бәс нә баш вермишди? Рома пролетарлары муздлу фәһлә дейил, Бирләшмиш Штатларын чәнуб һиссәсиндә бу яхылларда олан «poor whites»-дән [ағ йохсуллардан] даһа һәгарәтли олан авара *гара чамаат* олдулар, бунунла бирликдә дә капиталист истеһсал үсулу дейил, гулдарлыг истеһсал үсулу инкишаф этди. Беләликлә, һейрәт эдиләчәк гәдәр бир-биринә бәнзәйән, лакин мүхтәлиф тарихи шәраитдә баш верән һадисәләр тамамилә мүхтәлиф нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Бу тәкамүлләрдән һәр бирини айрылыгда өйрәниб сонра бунлары мүгайисә этдикдә, һәмин һадисәни баша дүшмәк васитәсини асанлыгла тапмаг олур; лакин ән йүксәк үстүнлүйү өзүнүн тарихдән йүксәкдә дурмасындан ибарәт олан һәр һансы бир үмуми тарихи-фәлсәфи нәзәриййәнин универсал ачарындан истифадә этдикдә, һеч бир заман бу анлайыша кәлиб чатмаг олмаз.

1879-чу ил

158
МАРКС — Н. Ф. ДАНИЕЛСОНА

10 апрел 1879-чу ил

... Инди исә, һәр шейдән әввәл, мән Сизә (бу тамамилә кизлидир) хәбәр вермәлийәм ки, Алманиядан мәнә кәлиб чатан мә'лумата көрә, индики үсул-идарә орада бүтүн өз индики кәскинлийини сахладыгча, мәним әсәримин икинчи чилди *нәшр эдилә билмәз.* Һазыркы вәзиййәти нәзәрә алдыгда, бу хәбәр мәни гәт'иййән тәәччүбләндирмәди вә э'тираф этмәлийәм ки, әсла мә'юс этмәди — сәбәби дә ашағыдакылардыр.

Әввәлән, Инкилтәрәдә индики сәнае бөһраны өзүнүн сон һәддинә чатмаздан әввәл икинчи чилди бурахмаға мән һеч бир һалда разы олмаздым. Бу дәфә онун тәзаһүрләри чох орикиналдыр вә бир чох чәһәтләрдән кечмишдә мүшаһидә эдиләнләрдән олдугча фәрглидир. Дәйишән башга шәраитдән әлавә, һәмин орикиналлыг бунунла асан изаһ олунур ки, һәлә һеч бир заман *Инкилтәрә бөһранындан әввәл Бирләшмиш Штатларда, Чәнуби Америкада, Алманияда, Австрияда* вә с. (аз гала беш ил давам эдән) бу гәдәр дәһшәтли вә узун сүрән бөһранлар *олмамышдыр.*

Буна көрә дә һадисәләрин индики инкишафына бунларын тамам еткинлийә чатачағы вахтадәк диггәтлә нәзәр етирмәк лазымдыр, анчаг бундан сонра сиз һәмин фактлары «мәһсулдар сурәтдә» «истеһлак эдә» биләрсиниз, мән *«нәзәри чәһәтдән»* «истеһлак этмәкдән» бәһс эдирәм.

Мәсәлән, индики вәзиййәтин гәрибә хүсусиййәтләриндән бири бах будур. Сизә мә'лум олдуғу кими, бурада, Шотландияда, һабелә Инкилтәрәнин бә'зи графлыгларында, хүсусән гәрб графлыгларында (Корнуэлсдә вә Уэлсдә) банк ифласлары олмушдур. Бунунла белә, тәкчә Бирләшмиш краллығын дейил, һабелә бүтүн дүнянын *пул базарынын* әсл *мәркәзи*

олан *Лондон* бу вахтадәк һәмин һадисәни аз һисс этмишдир. Әксинә, бә'зи истисналарла, *Инкилтәрә банкы* кими чох бөйүк сәһмдар банклары үмуми дүшкүнлүк нәтичәсиндә һәләлик анчаг *газанмышдыр*. Бу дүшкүнлүйүн нечә бир дүшкүнлүк олдуғу һаггында исә Сиз, яхшы заманлар кәлиб чатачағына һәр бир үмидини итириб тичарәт вә сәнае аләминдә там мә'юслуға гапылмыш инкилис филистерләринин вәзиййәтинә әсасән фикир еридә биләрсиниз! Мән һеч бир заман белә бир шей көрмәмишәм, һәлә һеч бир заман белә бир мә'нәви сарсынтынын шаһиди олмамышам, һәрчәнд мән 1857-чи илдә дә, 1866-чы илдә дә Лондонда олмушам!

Азачыг да шүбһә ола билмәз ки, Лондон пул базары үчүн әлверишли олан шәртләрдән бири *Франса банкынын* индики вәзиййәтидир; бу банк исә һәр ики өлкә арасындакы әлагәләрин бу яхынлардакы инкишафы заманындан э'тибарән Инкилтәрә банкынын бир *филиалына* чеврилмишдир. Франса банкынын кредит билетләринин сәрбәст сурәтдә хырдаланмасы һәлә бәрпа эдилмәдийинә көрә, Франса банкы күлчә һалында чох бөйүк гызыл эһтияты сахлайыр вә Лондон биржасында һәр һансы бир гарышыглығын лап илк әламәти көрүндүкдә, франсыз пулу мүвәггәти гиймәтдән дүшмүш кағыз пуллары сатын алмаг үчүн бу биржаны долдурур. Әкәр кечән пайызда франсыз пуллары гәфләтән көтүрүлмүш олсайды, Инкилтәрә банкы йәгин ки, өз сон, ахырынчы васитәсинә — *банк ганун лайиһәсинин гүввәйә минмәсинә мане олмаға* әл атмалы оларды, бунун ардынча исә биздә һөкмән пул ифласы баш верәрди.

Дикәр тәрәфдән, Бирләшмиш Штатларда нәгд пулла һагг-һесаб верилмәсинин бөйүк бир сакитликлә бәрпа эдилмәси Инкилтәрә банкынын эһтиятларына бу тәрәфдән һәр чүр гәсд олмасы эһтималыны арадан галдырды. Лакин индийәдәк Лондон пул базарында ифласын гаршысыны алмаға хүсусилә көмәк эдән шей *Ланкашир* вә башга сәнае округлары (Гәрбдәки мә'дән-завод округлары истисна олмагла) банкларынын заһирән сакит вәзиййәтдә олмасыдыр, һәрчәнд тамамилә гәт'и мә'лумдур ки, һәмин банклар нәинки өз эһтиятларынын хейли һиссәсини фабрикантларын зәрәр верән сөвдәләри үзрә векселләрин учотуна вә бу сөвдәләр үзрә борчлара сәрф этмишди, һабелә бунлардан бә'зиләри, мәсәлән, Олдһем банкы һәтта өз капиталынын хейли һиссәсини ени фабрикләр тикилмәсинә сәрф этмишди. Эйни заманда да бөйүк әмтиә эһтиятлары, хүсусилә памбыг-парча маллары эһтиятлары нәинки бунларын консигнасия үчүн көндәрилдийи Асияда (башлыча олараг Һиндистанда), һабелә Манчестердә вә и. а. вә и. а. күндән-күнә йығылыр. Буну тәсәввүр этмәк чәтиндир ки, нечә ола биләр белә бир вәзиййәт сәнаедә, демәли, һабелә

Лондон пул базарына билаваситə тə'сир көстəрəн ерли банк-лар арасында үмуми ифласла нəтичəлəнмəсин.

Һəлəлик исə тə'тиллəр вə һəйəчан һəр ердə һөкм сүрүр.

Өтəри гейд эдим ки, бүтүн башга мүəссисəлəр үчүн бу гəдəр əлверишсиз олан кечəн ил əрзиндə *дəмир йоллар* тəрəгги этмишдир; лакин бу анчаг Парис сəркиси вə с. кими мүхтəлиф мүстəсна шəраит сайəсиндə олмушдур. Əслиндə исə дəмир йоллар анчаг заһирдə тəрəгги эдиб борчларыны артырыр вə күндəн-күнə өз *капиталынын* һесабыны чохалдыр.

Лакин капиталист истеһсалынын тəдгигатчысы вə мүтəхəссис нəзəриййəчи үчүн бүтүн өз тəфəррүаты чəһəтдəн бу гəдəр мүһүм олан һəмин бөһранын инкишафы нə кими бир йолла кетсə дə, — бу бөһран, өзүндəн əввəлки бөһранлар кими, һəр һалда кечиб кедəчəк, ени «сəнае тсиклинин» вə онун бүтүн мүхтəлиф тəрəгги фазаларынын вə и. а. башланғыч нөгтəси олачагдыр.

Лакин «заһирдə» мөһкəм көрүнəн бу Инкилтəрə чəмиййəти пəрдəси архасында башга бир бөһран — *аграр* бөһраны кизлəнир вə бу бөһран һəмин чəмиййəтин ичтимаи гурулушунда бөйүк вə мүһүм дəйишикликлəр ярадачагдыр. Мəн бу мөвзуа башга бир вахт тохунарам, инди бу мəни чох узаглара апарарды.

Икинчиси, тəкчə *Русиядан* дейил, һабелə *Бирлəшмиш Штатлардан* вə и. а. алдығым чохлу материал өз тəдгигатымы чап этдирмəк үчүн гэт'и ишлəйиб һазырламаг əвəзиндə, ону давам этдирмəк үчүн мəнə əлверишли бир «фүрсəт» верир.

Үчүнчүсү, мəним һəкимим мəни чəкиндириб өз «иш күнүмү» хейли азалтмағы тəлəб эдир вə дейир ки, 1874-чү илдə вə сонракы иллəрдə олдуғум вəзиййəтə дүшмəк истəмирəмсə, буна əмəл этмəлийəм; о заман исə мəндə тез-тез баш һəрлəнмəси олурду вə бир нечə саат чидди чалышдыгдан сонра иш габилиййəтими итирирдим.

Сизин сон дəрəчə мараглы мəктубунуз мүнасибəтилə мəн бир нечə гейдлə кифайəтлəнəчəйəм. Дəмир йоллар, һəр шейдəн əввəл, *муасир сəнаеин əн чох инкишаф этдийи* өлкəлəрдə — Инкилтəрəдə, Бирлəшмиш Штатларда, Белчикада, Франсада вə с. «бинаны баша чатдырмаг» кими мейдана кəлмишдир. Мəним бунлары «бинаны баша чатдырмаг» адландырмағыма сəбəб тəкчə о дейилдир ки, бунлар, нəһайəт (океан кəмичилийи вə телеграфла янашы олараг) муасир истеһсал васитəлəринə адэкват *рабитə васитəлəри* иди, сəбəб һабелə будур ки, бунлар чох бөйүк сəһмдар ширкəтлəринин мейдана кəлмəси үчүн əсас олмушду вə бунунла бирликдə банк сəһмдар ширкəтлəриндəн башлаяраг, мүхтəлиф нөв *дикəр* сəһмдар ширкəтлəринин яранмасы үчүн ени бир башланғыч

нөгтә олмушду. Бир сөзлә, бунлар *капиталын тәмәркүзләшмәсинә* элә бир күчлү тәкан вермишди ки, буну һеч кәс әввәлчәдән көрмәмишди, эйни заманда да бунлар *борч капиталынын космополитик фәалиййәтини* сон дәрәчә сүр'әтләндириб кенишләндирмишди, бунун да нәтичәсиндә бүтүн дүня малиййә фырылдагчылығы вә гаршылыглы *борч* тору илә — «бейнәлхалг» гардашлығын бу капиталист формасы илә бүрүнмүшдү.

Дикәр тәрәфдән, габагчыл капитализм өлкәләриндә дәмир йол шәбәкәсинин мейдана кәлмәси, чәмиййәтин анчаг чүз'и юхары тәбәгәсинин капитализм тәрәфиндән әһатә эдилмиш олдуғу дөвләтләри, өзләринин капиталист *үстгурумуну* ичтимаи бинанын әсас һиссәсинә әсла пропорсионал олмаян бир өлчүдә гәфләтән ярадыб кенишләндирмәйә руһландырыр вә һәтта мәчбур эдирди; һәмин әсас һиссәдә исә бөйүк истеһсал иши гәдимдән ирс галмыш формаларда давам эдирди. Буна көрә азачыг да шүбһә ола билмәз ки, дәмир йоллар чәкилмәси даһа габагчыл өлкәләрдә инкишафын сон мәрһәләсини, демәли, капиталист истеһсалынын гәт'и сурәтдә дәйишилмәсини дә сүр'әтләндирдийи кими, һәмин дөвләтләрдә дә ичтимаи вә сияси позулманы сүр'әтләндирди. Инкилтәрә истисна олмагла, бүтүн өлкәләрдә һөкумәтләр дәмир йол ширкәтләрини һимайә эдирдиләр вә бунлары дөвләт хәзинәси һесабына зәнкинләшдирирдиләр. Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында онлара дөвләт торпагларынын хейли һиссәси, һәм дә йол чәкилмәси үчүн лазым кәлән торпагдан башга, йолун һәр ики тәрәфиндә мешәләрлә өртүлмүш милләрлә торпаг һәдиййә верилмишди вә с. Беләликлә, онлар ән ири торпаг мүлкиййәтчиси олмушлар. Айдындыр ки, көчүб кәләнләр ичәрисиндәки кичик фермерләр məһз бу торпагларда мәскән салмағы үстүн тутурдулар, чүнки бу торпагларын ери мәһсулларын әлверишли үсулла дашынмасыны тә'мин эдирди.

Франсада Луи-Филипп тәрәфиндән тәтбиг эдилән вә дәмир йоллары кичик бир малиййә аристократлары күруһунун ихтиярына вермәкдән, онларын узун мүддәт саһиб олмасыны тә'мин этмәкдән вә халгын чибиндән онларын мәнфәәт көтүрмәсини тә'мин этмәкдән вә с. вә с. ибарәт олан систем Луи-Бонапарт заманы ән чох тәрәгги этмишди; онун һөкмранлығы исә хейли дәрәчәдә дәмир йол консессиялары тичарәтинә әсасланырды, һәм дә Луи-Бонапарт о гәдәр сәхавәтли иди ки, һәтта каналлары вә с. дәмир йол ширкәтләриндән бә'зиләринә һәдиййә вермишди.

Австрияда вә хүсусилә Италияда исә дәмир йоллар дөзүлмәз бир дөвләт борчунун вә халг күтләләри үзәринә ағыр верки гоюлмасынын ени мәнбәи олду.

Үмумиййәтлә дәмир йоллар, әлбәттә, харичи тичарәтин инкишафына чох бөйүк бир тәкан верди; лакин башлыча олараг *хаммал* ихрач едән өлкәләрдә бу тичарәт күтләләрин йохсуллуғуну күчләндирди; һәм дә буна сәбәб тәкчә о дейилди ки, дәмир йоллардан өтрү һөкумәтләрин өз үзәрләринә көтүрдүкләри ени борчун ағырлығы күтләләр үзәринә *верки пресинин* тәзйигини артырды, сәбәб һабелә бу иди ки, һәр бир ерли истеһсал мәһсулу космополит гызыла чеврилмәк имканы әлдә етдийи замандан е'тибарән бу мәһсулларын *әввәлләр* кениш сатыш олмадығына көрә *учуз олан* бир чоху, мәсәлән, мейвә, шәраб, балыг, гуш вә с. *баһалашмышды* вә, беләликлә, халгын истеһлакындан чыхмышды. Эйни заманда *истеһсал өзү* дә — мән *мәһсулун* бә'зи хүсуси *нөвләрини* нәзәрдә тутурам — *ихрач үчүн бу мәһсулун чох вә я аз ярарлы олмасындан* асылы олараг дәйишилмишди, һалбуки әввәлләр истеһсал башлыча олараг *ерли* истеһлака уйғунлашырды. Мәсәлән Шлезвиг-Һолштинияда екин ерләри отлаглара чеврилмишди, чүнки мал-гара ихрачы даһа әлверишли олмушду, лакин эйни заманда да екинчи әһали мәскән салдығы ерләрдән говулмушду. Бүтүн бу дәйишикликләр ири торпаг мүлкиййәтчиләри, сәләмчиләр, тачирләр, дәмир йол ширкәтләри, банкирләр вә с. үчүн доғрудан да чох әлверишли, лакин әсл истеһсалчылар үчүн чох кәдәрли олду.

Мәктубуму гуртармаг үчүн (ону почтая көндәрмәк вахты кетдикчә даһа чох яхынлашыр) буну да дейим ки, мән Бирләшмиш Штатларла Русия арасында һәгиги бир бәнзәйиш көрмәйи мүмкүн һесаб етмирәм. Бирләшмиш Штатларда дөвләт хәрчләри күндән-күнә азалыр, дөвләт борчу да һәр ил вә сүр'әтлә ихтисар олунур. Русияда исә дөвләт ифласынын лабүдлүйү кетдикчә даһа чох ашкар олур. Бирләшмиш Штатлар (ән ийрәнч бир шәкилдә олса да, кредиторларын хейринә вә хырда адамларын зәрәринә олса да) кағыз пуллардан азад олмушдур, Русияда исә һеч бир истеһсал кағыз пул кәсилмәси гәдәр тәрәгги етмир. Бирләшмиш Штатларда капиталын тәмәркүзләшмәси вә күтләләрин тәдричән мүлкиййәтдән мәһрум едилмәси ешидилмәмиш дәрәчәдә сүр'әтли бир сәнае инкишафынын, екинчилийин тәрәггисинин вә с. тәкчә бир аләти дейил, һабелә тәбии мәһсулудур (һәрчәнд вәтәндаш мүһарибәси буну сүн'и сурәтдә сүр'әтләндирмишдир); Русия исә бизә даһа чох XIV Лүдовик вә XV Лүдовик заманларындакы Франсаны хатырладыр; о заман малиййә, тичарәт вә сәнае үстгуруму вә я, даһа доғрусу, ичтимаи бинанын *габаг тәрәфи* (доғрудур, бунун Русияда олдуғуна нисбәтән хейли мөһкәм бир тәмәли вар иди) башлыча истеһсал саһәсинин (кәнд тәсәррүфат истеһсалы саһәсинин) дурғунлуғуна вә истеһсалчыларын ачлығына гаршы

бир истеһза кими көрүнүрдү. Һазырда Бирләшмиш Штатлар игтисади тәрәгги сүр'әти ҹәһәтдән Инкилтәрәни хейли өтүб кечмишдир, һәрчәнд йығылмыш сәрвәтин мигдары ҹәһәтдән һәлә дә ондан кери галмагдадыр; лакин эйни заманда да орада халг күтләләри даһа зирәкдир вә онларын әлиндә, тәрәггинин һәмин күтләләр һесабына кечирилән формасына гаршы өзләринин һиддәтини билдирмәк үчүн даһа күчлү сияси васитәләр вардыр. Мән бу антитезләри даһа да давам этдирмәйә эһтияҹ көрмүрәм.

Ери кәлмишкән буну да сорушум: Сиз кредит вә банк ишинә даир русча һансы әсәри ән яхшы һесаб эдирсиниз?

Ҹ-б Кауфман чох лүтфкарлыг көстәриб өзүнүн «Банк ишинин нәзәриййә вә тәҹрүбәси» китабыны мәнә көндәрмишди, лакин мән бир гәдәр тәәҹҹүблә бу китабдан көрдүм ки, Петербургда чыхан «Вестник Европыдакы» мәним кечмиш дәрракәли тәнгидчим мүасир биржа фырылдагчылығынын нә исә бир Пиндарына чеврилмишдир. Бундан әлавә, бу китаба һәтта анчаг һәмин ихтисас нөгтейи-нәзәриндән бахдыгда да, — мән исә бу ҹүр китаблардан үмумиййәтлә башга бир шей көзләмирәм, — онун тәфәррүатыны һеч дә орикинал һесаб этмирәм. Онун ән яхшы һиссәси кағыз пуллара гаршы мүбаһисә эдилән еридир.

Дейирләр ки, гуя бир һөкумәтин хариҹдән ени борҹ алмаг арзусу илә васитәчи кими истифадә этдийи бә'зи әҹнәби банкирләр тә'минат олараг ондан өз өлкәсиндә конститусия тәтбиг этмәсини тәләб этмишләр; шәхсән мәним буна һеч инанмағым кәлмир, чүнки онларын бу кими ишләрдә индики методлары шәраитиндә онлар, һәр һалда индийәдәк, идарә формаларына гаршы һәмишә чох лагейд олмушлар вә кәләҹәкдә дә беләолачаглар.

Сизә сәдагәтли олан *А. Вилямс.*

159

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

17 июн 1879-чу ил

Сизин мәнә анчаг дүнән кәлиб чатан 13 тарихли мәктубунуза ҹаваб олараг, тәәссүфлә хәбәр вермәлийәм ки, Сизә лазыми мәгаләләри һәгигәтән лайигинҹә яза биләҹәк һеч кәси көстәрә билмәрәм[1].

---

[1] Сүрихдә чыхан сосял-реформист «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik» журналы үчүн Инкилтәрә фәһлә һәрәкаты һаггында мәгаләләр. *Ред.*

Инкилтәрә фәһлә һәрәкаты артыг бир сыра илләрдән бәри әмәк һаггынын йүксәлдилмәси вә иш күнүнүн гысалдылмасы уғрунда мәһдуд бир тә'тил мүбаризәси чәрчивәси дахилиндә даим долашмагда давам эдир, һәм дә бу тә'тилләрә мүвәггәти ярдым тәдбири кими, тәблиғат вә тәшкилат васитәси кими дейил, сон мәгсәд кими бахылыр. Тред-юнионлар һәтта принсипчә, низамнамә әсасында, һәр чүр сияси фәалиййәти, демәли, һәмчинин бир синиф олмаг э'тибарилә фәһлә синфинин һәр чүр үмуми фәалиййәтиндә иштирак этмәйи рәдд эдирләр. Сияси чәһәтдән фәһләләр мүһафизәкарлара вә либерал-радикаллара, Дизраэли (Биконсфил'д) һөкумәти тәрәфдарларына вә Гладстон һөкумәти тәрәфдарларына бөлүнүрләр. Демәли, Инкилтәрәдә фәһлә һәрәкаты һаггында анчаг бурада тә'тилләр олдуғу дәрәчәдә данышмаг олар, бу тә'тилләр исә мүвәффәгиййәтлә нәтичәләниб-нәтичәләнмәмәсиндән асылы олмаяраг, һәрәкаты бирчә аддым да ирәлиләтмир. Ишләрдә дурғунлуг олдуғу сон илләрдә чох заман һәмчинин, өз фабрикләрини бағламаг үчүн бәһанә ахтаран капиталистләрин өзләринин гәсдән доғурдуглары бу чүр тә'тилләр, — фәһлә синфини өз ериндән тәрпәтмәйән бу тә'тилләр, мәсәлән, бурадакы «Freiheit»-ин этдийи кими, шиширдилиб үмум дүня мигясында тарихи мүбаризә дәрәчәсинә чатдырылдыгда, бу, мәним фикримчә, ишә анчаг зәрәр вура биләр. Белә бир чәһәтин үстүндән сүкутла кечмәк лазым дейилдир ки, һазырда бурада континентдәки мә'нада әсл фәһлә һәрәкаты йохдур; буна көрә дә мәним фикримчә, һәләлик бурадакы тред-юнионларын фәалиййәти һаггындакы һесабатлары алмасаныз, Сиз аз шей итирмиш оларсыныз.

160

ЭНКЕЛС — И.-Ф. БЕККЕРӘ

1 июл 1879-чу ил

... Тамамилә айдындыр ки, рейхстагда Либкнехтин бу гәдәр ерсиз олараг көстәрдийи юмшаглыг[1] истәр роман Авропасына, истәрсә һәр ердә алманлар арасында чох пис бир тә'сир көстәрди. Биз элә о заман буну мәктубда хәбәр вердик. Лагейдликлә, ара-сыра алты һәфтәдән алты ая гәдәр һәбсханада

[1] Берлиндә «кичик мүһасирә вәзиййәти» э'лан эдилмәси мүнасибәтилә Либкнехт өз нитгиндә (17 март 1879-чу ил) билдирмишди ки, Алмания сосял-демократиясы ислаһат партиясыдыр, о, зоракы ингилаблар этмәйин әлейһинәдир вә сосялистләр әлейһинә верилән ганунa әмәл эдәчәкдир. *Ред.*

отурмагла көһнә гайдада раһат, мүлайим бир үсулла тәшвигат апарылмасына Алманияда һәмишәлик сон гоюлмушдур. Индики вәзиййәт һәр нечә гуртарса да, ени һәрәкат аз-чох ингилаби бир әсас үзәриндә башланыр вә буна көрә дә, һәрәкатын инди баша чатмыш олан биринчи дөврүнә нисбәтән хейли даһа гәт'и бир характер дашымалыдыр. Мәгсәдә динч йолла чатмаг һаггындакы ибарәләр я лазым олмаячаг, я да даһа бунлары чидди бир шей һесаб этмәйәчәкләр. Бу ибарәләри имкан харичиндә гоймагла вә һәрәкаты ингилаби йола салмагла, Бисмарк бизә бөйүк бир хидмәт көстәрмишдир вә бу хидмәт тәшвигата көстәрилән маниәләрлә бизә вурулмуш кичик зәрәрин эвәзини артыгламасилә өдәйир.

Дикәр тәрәфдән, рейхстагдакы бу итаәткар чыхыш она сәбәб олмушдур ки, ингилаби ибарә гәһрәманлары инди енидән чанланмышлар вә партияя деди-году вә интригалар васитәсилә позғунлуг салмаға чалышырлар. Бу фитнәләрин мәркәзи — бурадакы Фәһлә иттифагыдыр[1]...

161

МАРКС вә ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ, В. ЛИБКНЕХТӘ, В. БРАККЕЙӘ вә башгаларына («ТӘ'МИМ МӘКТУБУ»)

[17—18 сентябр 1879-чу ил]

...Сүрих үчлүйүнүн манифести.

Бу мүддәтдә Һөхбергин «Jahrbuch»-у кәлди, бурада «Алманияда сосялист һәрәкатынын кечмишинә даир хүласә» мәгаләси[2] вардыр. Һөхбергин өзүнүн мәнә хәбәр вердийинә көрә, бу мәгалә Сүрих комиссиясынын мәһз үч үзвү тәрәфиндән язылмышдыр вә буна көрә дә һәмин чәнаблар тәрәфиндән әввәлки һәрәкатын аутентик тәнгидиндән, демәли, ени гәзетин аутентик програмындан ибарәтдир, чүнки гәзетин хәтти һәмин адамлар тәрәфиндән мүәййән эдилир.

---

1 Лондон коммунист фәһлә маариф иттифагы 1879-чу илдә Иоһанн Мостун «сол»-оппортунист тактикасы тәрәфдарларынын әлинә кечмишди. Мост вә онун тәрәфдарлары сонралар ачыг анархист мөвгеләринә юварланмышдылар вә 1880-чы илдә алман сосял-демократиясы сыраларындан харич эдилмишдиләр. *Ред.*

2 Һөхберг, Бернштейн вә Шрам тәрәфиндән язылмыш вә «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik»-дә чап эдилмиш мәгалә. *Ред.*

Лап башланғычдан исә биз бу сөзләри охуюруг:

«Лассал тәрәфиндән чох бөйүк сияси әһәмиййәт верилән, онун тәкчә фәһләләри дейил, һәмчинин бүтүн вичданлы демократлары да гошулмаға чағырдығы, элмин мүстәгил нүмайәндәләринин вә *һәгиги инсанпәрвәрликдән руһлананларын һамысынын башчылыг* этмәли олдуғу һәрәкат Иоһанн Баптист Швейтсерин рәһбәрлийи алтында хырдаланараг, *сәнае фәһләләринин өз мәнафеләри уғрунда биртәрәфли мүбаризәсинә* чеврилмишди».

Мән бунун һәгигәтә уйғун олуб-олмамасы вә нә дәрәчәдә уйғун олмасы мәсәләсилә мәшғул олмаячағам. Бурада Швейтсерә эдилән төһмәт ондан ибарәтдир ки, Швейтсер бурада буржуа-демократик инсанпәрвәрлик һәрәкаты һесаб эдилән лассалчылығы сәнае фәһләләринин өз мәнафеи уғрунда биртәрәфли мүбаризәси дәрәчәсинә *эндирмишдир;* һалбуки ишдә о, һәрәкаты буржуазияя гаршы сәнае фәһләләринин синфи мүбаризәси олараг *дәринләшдирмишдир.* Сонра, һәмин Швейтсери бунда төһмәтләндирирләр ки, о, «буржуа демократиясыны узаглашдырмышдыр». Бәс мәкәр буржуа демократиясына сосял-демократ партиясында ер вармы? Әкәр буржуа демократиясы «вичданлы адамлардан» ибарәтдирсә, партия тәркибинә дахил олмаг арзусу онда һеч ояна да билмәз, йох әкәр о һәр һалда буна чан атырса, ялныз зиян вурмаг үчүн чан атыр.

Лассал партиясы, *«там биртәрәфли* сурәтдә *фәһлә партиясы* кими һәрәкәт этмәйи үстүн тутурду». Буну язан чәнаблар там биртәрәфли сурәтдә фәһлә партиясы кими һәрәкәт эдән партиянын үзвләридир вә инди бурада рәсми вәзифәләр тутурлар. Бунлар әсла бир арая сығмаян шейләрдир. Әкәр онлар яздыглары кими дүшүнүрләрсә, онда партиядан чыхмалыдырлар вә я, һәр һалда, тутдуглары вәзифәләрдән имтина этмәлидирләр. Әкәр онлар буну этмирләрсә, бунунла да э'тираф этмиш олурлар ки, өз рәсми мөвгеләриндән партиянын пролетар характеринә гаршы мүбаризә апармаг үчүн истифадә этмәк фикриндәдирләр. Беләликлә, партия онлары рәсми вәзифәләрдә сахламагла, өзү өзүнә хәянәт эдир.

Беләликлә, һәмин чәнабларын фикринчә, сосял-демократ партиясы биртәрәфли фәһлә партиясы *дейил,* «һәгиги инсанпәрвәрликдән руһлананларын һамысынын» һәртәрәфли партиясы олмалыдыр. Буну сүбут этмәк үчүн о һәр шейдән әввәл, кобуд пролетар эһтирасларындан әл чәкмәли вә элмли, инсанпәрвәрлик әһвал-руһиййәсиндә олан буржуаларын рәһбәрлийи алтында «яхшы бир зөвг әлдә этмәли» вә «яхшы бир дилдә данышмалыдыр» (сәһ. 85). Онда бә'зи башчыларын «әдәбсиз һәрәкәтләринин» ерини әдәбли «буржуа һәрәкәтләри» тутар (куя бурада нәзәрдә тутуланларын заһирән әдәбсиз һәрәкәтләри онлары төһмәтләндирмәйә имкан верән шейләр ичәрисиндә ән аз әһәмиййәтлиси дейилдир!). Онда тез-

ликлә *«элмли* вә *варлы* синифләр ичәрисиндән *чохлу тәрәфдарлар»* мейдана чыхар. «Мәһз *онлары* өз тәрәфинә чәлб этмәк лазымдыр ки,.. тәшвигат *ашкар мүвәффәгиййәтләр* версин». Алман сосялизми «*күтләләри* чәлб этмәйә һәддиндән чох әһәмиййәт вермишдир вә бу заман чәмиййәтин юхары тәбәгәләри адлананлар арасында гызғын (!) тәблиғат апармаға э'тинасызлыг көстәрмишдир». Зира «партиянын ону рейхстагда тәмсил эдә биләчәк адамлары һәлә дә чатышмыр». Лакин «элә адамлара мандат верилмәси арзу олунур вә һәтта зәруридир ки, лазыми проблемләри әсаслы сурәтдә өйрәнмәйә онларын вахты вә имканы олсун. Ади бир фәһләнин вә хырда сәнәткарын... бундан өтрү ялныз надир бир истисна шәклиндә кифайәт гәдәр асудә вахты олур». Демәли, буржуалары сечин!

Бир сөзлә: фәһлә синфи өзү өз азадлығыны әлдә этмәк игтидарында дейилдир. Бундан өтрү о кәрәк «элмли вә варлы» буржуаларын рәһбәрлийинә табе олсун, чүнки фәһләләрә хейир верә биләчәк шейи өйрәнмәйә ялныз онларын «вахты вә имканы вардыр». Икинчиси исә, буржуазияя гаршы һеч бир шәкилдә мүбаризә апармаг лазым дейилдир, — ону гызғын тәблиғат васитәсилә *өз тәрәфинә чәлб этмәк* лазымдыр.

Лакин биз чәмиййәтин юхары тәбәгәләрини вә я һеч олмазса онларын бизә гаршы хейирхаһ әһвал-руһиййәли үнсүрләрини чәлб этмәк истәйириксә, биз онлары гәт'ииййән горхутмамалыйыг. Буна көрә дә Сүрих үчлүйү хәял эдир ки, чох тәсәлливеричи бир кәшф этмишдир:

«Мәһз инди, сосялистләр әлейһинә ганунун тәзйиги алтында партия көстәрир ки, о, зоракы, ганлы ингилаб йолу илә кетмәк *фикриндә дейилдир,* әксинә, гәрара алмышдыр ки,.. ганун, йә'ни *ислаһат* йолу тутсун». Беләликлә, әкәр 500—600 мин нәфәр сосял-демократ сечичи (бүтүн сечичиләрин $^1/_{10}$—$^1/_8$ һиссәси), һәм дә бүтүн өлкәйә сәпәләнмиш олан бу сечичиләр чох ағыллы һәрәкәт эдәрәк, башлары илә дивары вуруб учуртмурларса вә он нәфәрә гаршы бир нәфәрлә «ганлы ингилаб» этмәйә чалышмырларса, бу о демәкдир ки, онлар харичи сиясәт саһәсиндә һәр һансы бир бөйүк һадисәдән истифадә этмәкдән, онун доғурдуғу гәфләти ингилаби йүксәлишдән вә һәтта, бу зәмин үзәриндә мейдана кәлән тоггушмада халгын әлдә этдийи *гәләбәнин* өзүндән дә истифадә этмәкдән һәмишәлик *әл чәкирләр!* Әкәр Берлин бир заман енидән белә бир элмсизлик көстәриб 18 март[1] һадисәсини төрәтсә, онда сосял-демократлар, «баррикадалара чан атан һәр чүр төр-төкүнтү» (сәһ. 88) кими мүбаризәдә иштирак этмәк әвәзиндә, «ганун йолуна кечмәли», үсяны ятырмалы, баррикадалары арадан галдырмалы вә, лазым кәлдикдә, биртәрәфли, кобуд вә элмсиз

[1] 1848-чи ил мартын 18—19-да Берлиндәки ингилаби баррикада дөйүшләри нәзәрдә тутулур. *Ред.*

күтләйә гаршы шанлы гошунларла әл-әлә вериб чыхыш етмәли олачаглар. Әкәр чәнаб мүәллифләр буну демәк истәмәдикләрини иддиа етмәйә башласалар, бәс онда онлар нә демәк истәмишләр?

Лакин бу һәлә һарасыдыр.

«Партия мөвчуд гайдалары тәнгид едәркән вә бунлары дәйишдирмәк һаггында тәклифләр верәркән нә гәдәр сакит, об'ектив, тәмкинли һәрәкәт етсә, инди (сосялистләр әлейһинә ганун тәтбиг едиләркән) гырмызы кабусдан горхуя дүшмүш буржуазияны шүурлу иртичаын итаәт алтына алмасына имкан вермиш олан шаһмат еришини тәкрар етмәк бир о гәдәр аз мүмкүн олар» (сәһ. 88).

Буржуазияны һәтта горху әсәр-әламәтиндән дә хилас етмәк үчүн, она айдын вә ашкар сурәтдә сүбут етмәк лазымдыр ки, гырмызы кабус әслиндә кабусдан артыг бир шей дейилдир, о һәгигәтдә мөвчуд дейилдир. Лакин гырмызы кабус сирри буржуазия илә пролетариат арасында лабүд олан өлүм-дирим мүбаризәси гаршысында буржуазиянын горхуя дүшмәсиндә, мүасир синфи мүбаризәнин лабүд сурәтдә гәт'и нөгтәйә чатмасы гаршысында горхуя дүшмәсиндә дейилсә, бәс нәдәдир? Синфи мүбаризәни мәһв едәк — онда буржуазия вә «бүтүн мүстәгил адамлар» «пролетарларла биркә һәрәкәт етмәкдән горхмазлар». Лакин мәһз пролетарлар әлә салынмыш вәзиййәтдә галарлар.

Демәли, гой партия өз итаәткарлығы вә мүлайим һәрәкәтилә сүбут етсин ки, сосялистләр әлейһинә ганунун тәтбиг едилмәсинә сәбәб олан «гайдасызлыг вә гарышыглыг салмагдан» һәмишәлик әл чәкмишдир. Әкәр партия бу ганун чәрчивәсиндән кәнара чыхмамағы көнүллү сурәтдә вә'д етсә, онда Бисмарк вә буржуазия, әлбәттә, о гәдәр лүтфкар оларлар ки, о заман лүзумсуз олачаг бу гануну ләғв едәрләр!

«Гой бизи лазымынча баша дүшсүнләр», биз истәмирик ки, «партиямыздан вә програмымыздан имтина едәк, лакин биз бу фикирдәйик ки, әкәр бүтүн өз гүввәмизи, бүтүн өз енеркиямызы даһа узаг вәзифәләрин еринә етирилмәси һаггында дүшүнмәйә башламаздан әввәл, һәр нечә олурса олсун әлдә едилмәли олан вә әлдә едилмәси тамамилә мүмкүн олан мүәййән мәгсәдләрә чатмаға сәрф етсәк, узун илләр бою кифайәт гәдәр ишимиз олар». «Инди... чох ирәлиләрә кедән тәләбләрин һүркүтдүйү» буржуалар, хырда буржуалар вә фәһләләр о заман күтлә һалында бизә гошулмаға башлаярлар.

Програмдан *имтина етмәк* лазым дейилдир; анчаг онун һәята кечирилмәси... гейри-мүәййән мүддәтә *тә'хирә салынмалыдыр.* Ону гәбул едирләр, лакин әслиндә өзләри үчүн дейил, өз өмүрләри бою она әмәл етмәк үчүн дейил, ялныз она көрә гәбул едирләр ки, ону өвладларына вә нәвәләринә васиййәт

этсинләр. Һәләлик исә «бүтүн гүввә вә бүтүн энеркия» һәр чүр бош шейләрә вә капитализм гурулушуна ачиз бир сурәтдә ямаг вурмаға сәрф эдилир ки, куя һәр һалда бир иш көрүлдүйү зәнн эдилсин вә эйни заманда буржуазия горхудулмасын. Мәкәр «коммунист» Микелин һәрәкәти бундан гат-гат яхшы дейилдирми, зира о гәт'и сурәтдә эмин иди ки, бир нечә йүз илдән сонра капитализм чәмиййәти лабүд сурәтдә мәһв олмалыдыр, буна әсасән дә сә'йлә эһтикар эдир, 1873-чү ил ифласына[1] бачардыгча көмәк эдир вә беләликлә дә мөвчуд гурулушун дағылмасыны һазырламаг үчүн *һәгигәтән* бир иш көрүр.

Яхшы үслубун башга бир позулмасы һалы «грүндерләр үзәринә һәдсиз һүчумлар» иди, куя онлар анчаг «өз зәманәләринин өвлады» идиләр; буна көрә дә «яхшы оларды ки... Штрусберг вә онун кими шәхсләр һаггында сөйүш сөйүлмәсин». Тәәссүф ки, бүтүн адамлар анчаг «өз заманәләринин өвладларыдыр» вә әкәр бу кифайәтләндиричи бир әсасдырса, онда һәр кимин олурса олсун үзәринә эдилән һүчумлар даяндырылмалыдыр вә биз һәр чүр мүбаһисәдән, һәр чүр мүбаризәдән имтина этмәлиййик; биз өз әлейһдарларымызын тәпикләринә сакитчә дөзмәлиййик, чүнки биз әлламәләр билирик ки, бу әлейһдарлар анчаг «өз заманәләринин өвладларыдыр» вә этдикләри һәрәкәтдән башга чүр һәрәкәт эдә билмәзләр. Онлардан алдығымыз тәпикләрин әвәзини гат-гат гайтармаг әвәзиндә бу языглара, әксинә, бизим үрәйимиз янмалыдыр.

Эйнилә дә Коммуна ләһинә бизим чыхышымызын белә бир пис нәтичәси олду ки, «бизим бир чох хейирхаһларымызы биздән узаглашдырды вә үмумиййәтлә *буржуазиянын* бизә олан *нифрәтини* күчләндирди». Сонра да, партия «октябр ганунунун[2] тәтбиг эдилмәсиндә о гәдәр дә тагсырсыз дейилдир, чүнки партия һеч дә лазым олмаян бир шәкилдә *буржуазиянын нифрәтини* гызышдырырды».

Үч Сүрих сензорунун програмы бах беләдир. Һәмин програм анлашылмазлыглар үчүн, хүсусилә бу чүр нитгләрә һәлә 1848-чи илдән чох көзәл бәләд олан биздән өтрү, һеч бир ер гоймур. Бизим гаршымызда хырда буржуазиянын нүмайәндәләри дурурлар, онлар там горху ичиндә дейирләр ки, чәмиййәтдә өз ингилаби мөвгеи үзүндән һәрәкәтә кәлән пролетариат «чох узаглара кедә» биләр. Гәт'и сияси мүхалифәт әвәзиндә — үмуми васитәчилик; һөкумәтә вә буржазияя гаршы мүбаризә әвәзиндә — онлары дилә тутмаг вә өз тәрәфинә чәлб этмәк чәһди; юхарыдан олан тә'гибләрә гызғын мүгавимәт

---

[1] «Грундерлик» дейилән дөвр, 1870—1871-чи иллләрдәки Франса-Пруссия мүһарибәси гуртардыгдан сонра дәрһал башланмыш олан гызғын эһтикар вә биржа оюну дөврү 1873-чү ил ифласы илә гуртарды. *Ред.*

[2] 1878-чи илин октябрында Бисмарк тәрәфиндән сосялистләр әлейһинә тәтбиг эдилән мүстәсна ганундан бәһс олунур. *Ред.*

көстәрмәк әвәзиндә — сакит бир итаәткарлыг вә чәзанын һаглы олмасынын э'тираф эдилмәси. Тарихән зәрури олан бүтүн мүнагишәләр анлашылмазлыг кими гәләмә верилир вә һәр бир мүбаһисәйә белә бир бәяннамә илә сон гоюлур ки, әслиндә арамызда һеч бир ихтилаф йохдур. 1848-чи илдә буржуа демократлары кими чыхыш эдән адамлар инди эйни мүвәффәгиййәтлә өзләрини сосял-демократ адландыра биләрләр: биринчиләр үчүн демократик республика, ахырынчылар үчүн дә капитализм гурулушунун йыхылмасы узаг кәләчәйин иши олуб зәманәмизин сияси тәчрүбәси үчүн гәт'иййән һеч бир әһәмиййәтә малик дейилдир; буна көрә дә истәнилән гәдәр васитәчилик этмәк, сазишчиликлә вә инсанпәрвәрликлә мәшғул олмаг олар. Пролетариатла буржуазия арасында синфи мүбаризә мәсәләси дә тамамилә беләдир. Кағыз үзәриндә бу мүбаризәни гәбул эдирләр, чүнки ону инкар этмәк артыг садәчә мүмкүн дейилдир, лакин ишдә ону пәрдәләйир, өрт-басдыр эдир, зәифләдирләр. Сосял-демократ партиясы фәһлә синфинин партиясы *олмамалыдыр,* өзүнә гаршы буржуазияда нифрәт вә я үмумиййәтлә һеч кәсдә нифрәт доғурмамалыдыр, бу партия, һәр шейдән әввәл, буржуазия ичәрисиндә гызғын тәблиғат апармалыдыр; чох ирәлиләрә кедән, буржуазияны һүркүдән вә һәр һалда бизим нәсл үчүн әлдә эдилмәси мүмкүн олмаян мәгсәдләри биринчи сырая гоймаг әвәзиндә, гой бу партия эн яхшысы будур ки, бүтүн өз гүввәләрини вә бүтүн өз энеркиясыны көһнә ичтимаи гурулушу мөһкәмләдәчәк вә бунунла да бәлкә сон фәлакәти һиссә-һиссә, тәдричән баш верән вә мүмкүн гәдәр динч бир дәйишилмә просесинә чевирә биләчәк хырда буржуа ямаг-ислаһатынын һәята кечирилмәсинә сәрф этсин. Онлар мәһз һәмин адамлардыр ки, өзләрини ишлә бәрк мәшғул оланлар кими көстәрәрәк, нәинки өзләри һеч бир иш көрмүрләр, һәтта бошбоғазлыгдан башга үмумиййәтлә бир иш көрүлмәсинә дә мане олмаға чалышырлар; онлар 1848 вә 1849-чу илләрдә һәр һансы бир фәалиййәт гаршысында өз горхулары үзүндән һәрәкаты һәр аддымда ләнкидән вә эн нәһайәт ону мәғлубиййәтә кәтириб чыхармыш олан адамлардыр, онлар иртичаы көрүрләр вә чох һейрәт эдирләр ки, нә мүгавимәт көстәрмәк, нә дә гачмаг мүмкүн олмаян чыхылмаз бир вәзиййәтә дүшмүшләр. Онлар мәһз һәмин адамлардыр ки, тарихи өзләринин мешшан көрүш даирәси чәрчивәсинә салмаг истәйирләр, лакин тарих һеч бир заман онларла һесаблашмыр вә өз йолу илә кедир.

Онларын сосялист эгидәләринә кәлдикдә, бу эгидәләр «Манифестдә [Коммунист партиясынын манифестиндә]», «алман сосялизми вә я һәгиги сосялизм» фәслиндә артыг кифайәт гәдәр тәнгид эдилмишдир. Синфи мүбаризәнин хоша кәлмәйән вә «кобуд» бир шей кими рәдд эдилдийи ердә сосялизмин эса-

сы олараг анчаг «һәгиги инсанпәрвәрлик» вә «әдаләт» һаггында бош ибарәләр галыр.

Тарихин өз инкишаф кедиши белә бир лабүд һадисәйә сәбәб олур ки, индийәдәк һөкмран олан синиф ичәрисиндән айры-айры шәхсләр мүбаризә эдән пролетариата гошулур вә она маариф үнсүрләри верир. Биз артыг «Манифестдә» бу барәдә айдын данышмышыг. Лакин бурада ики чәһәти нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Әввәлән, пролетар һәрәкатына һәгиги файда вермәк үчүн бу шәхсләр өзләри илә һәгиги маариф үнсүрләри кәтирмәлидирләр, буну исә һәрәката гошулмуш олан алман буржуаларынын чоху һаггында демәк олмаз; нә «Zukunft», нә дә «Neue Gesellschaft» һеч элә бир шей вермәмишдир ки, һәрәкаты бирчә аддым да олса ирәлиләтсин. Орада маарифә көмәк эдән һеч бир һәгиги фактик вә я нәзәри материал йохдур. Бунун әвәзиндә сәтһи сурәтдә баша дүшүлән сосялист идеяларыны һәмин чәнабларын университетдән вә я даһа башга бир ердән алмыш олдуглары эн мүхтәлиф нәзәри бахышларла уйғунлашдырмаг чәһдләри эдилир; бүтүн бу бахышлар — бир-бириндән даһа долашыгдыр, бу да алман фәлсәфәси галыгларынын инди позулмагда олмасы просеси илә изаһ олунур. Һәр кәс биринчи нөвбәдә ени элми өзү даһа дәриндән өйрәнмәк әвәзиндә, бу элми өзүнүн кәнардан кәтирдийи көрүшләрә бу вә я башга йолла уйғунлашдырмаға чалышмышдыр, тәләсик сурәтдә өз хүсуси элмини уйдурмуш вә бу элми башгаларына өйрәтмәк иддиасыны дәрһал ирәли сүрмүшдүр. Буна көрә дә һәмин чәнабларын нечә башы вардырса, демәк олар бир о гәдәр дә нөгтейи-нәзәри вардыр. Һеч олмазса мүәййән бир мәсәләни айдынлашдырмаг әвәзиндә онлар мисилсиз бир долашыглыг яратмышлар, хошбәхтликдән, буну, демәк олар, ялныз өз ичәриләриндә яратмышлар. Өзләринин өйрәнмәмиш олдугларыны башгаларына өйрәтмәйи әсас принсип тутан бу чүр маарифчиләр олмадан, партия чох көзәл кечинә биләр.

Икинчиси. Әкәр пролетар һәрәкатына башга синифләрин нүмайәндәләри гошулурларса, онда һәр шейдән әввәл онлардан тәләб олунур ки, өзләри илә бирликдә буржуа, хырда буржуа вә бу кими башга мөвһумат галыгларыны кәтирмәсинләр, тәт'и сурәтдә пролетар дүнякөрүшүнү мәнимсәсинләр. Лакин сүбут эдилдийи кими, һәмин чәнабларын бейинләри мәһз буржуа вә хырда буржуа тәсәввүрләри илә долудур. Алмания кими бир хырда буржуа өлкәсиндә бу тәсәввүрләрә шүбһәсиз һагг газандырыла биләр, лакин анчаг сосял-демократ фәһлә партиясы *сыраларындан кәнарда* һагг газандырыла биләр. Әкәр бу чәнаблар сосял-демократ хырда буржуа партиясы яратсалар, онларын буна тамамилә һаггы вардыр. Онда биз онларла данышыға кирә биләрик, мүәййән шәраитдә блок дүзәлдә биләрик вә и. а. Лакин фәһлә партиясында онлар ябан-

чы үнсүрдүрләр. Әкәр һәләлик онлара дөзмәк үчүн әсас вардырса, биз онлара *анчаг* дөзмәлийик, партия рәһбәрлийинә тә'сир көстәрмәләринә йол вермәмәли вә баша дүшмәлийик ки, онларла әлагәнин кәсилмәси анчаг вахт мәсәләсидир. Һәм дә бу вахт, көрүнүр, кәлиб чатмышдыр. Партиянын өз сыраларында бу мәгалә мүәллифләринә бундан сонра нечә дөзә биләчәйи бизә гәт'ийјән айдын дейилдир. Әкәр бу чүр адамларын әлинә бу вә я башга дәрәчәдә һәтта партия рәһбәрлийи кечирсә, демәли, партиянын садәчә олараг әл-голу кәсилмишдир вә онда даһа пролетар энеркиясы йохдур.

Бизә кәлдикдә, бизим бүтүн кечмишимизлә әлагәдар олараг, гаршымызда анчаг бир йол дурур. Биз аз гала 40 ил әрзиндә тарихин билаваситә һәрәкәтверичи гүввәси олмаг э'тибарилә синфи мүбаризәни, хүсусилә дә мүасир ичтимаи чеврилишин гүдрәтли амили олмаг э'тибарилә буржуазия илә пролетариат арасындакы синфи мүбаризәни биринчи сырая гоймушуг; буна көрә дә биз һәмин синфи мүбаризәни һәрәкатдан силиб атмаға чалышан адамларла гәт'ийјән бирликдә һәрәкәт эдә билмәрик. Интернасйонал ярадыларкән биз мүбариз шүарымызы айдын билдирмишдик: фәһлә синфинин азад олмасы фәһлә синфинин өз иши олмалыдыр. Демәли, биз фәһләләрин өзләрини азад этмәк үчүн чох элмсиз олдугларыны вә инсанпәрвәр ири вә хырда буржуалар тәрәфиндән юхарыдан азад эдилмәләри лазым кәлдийини ачыг сөйләйән адамларла бирликдә һәрәкәт эдә билмәрик. Әкәр ени партия органы һәмин чәнабларын көрүшләринә уйғун кәлән бир истигамәт көтүрсә, әкәр бу орган пролетар органы дейил, буржуа органы олса, онда бизә, тәәссүф ки, буна гаршы ачыг чыхыш этмәк вә харичдә Алмания партиясыны тәмсил этмәклә индийәдәк сизә көстәрдийимиз һәмрә'йлийә сон гоймагдан башга бир шей галмаячагдыр. Лакин үмид этмәк лазымдыр ки, иш *бу дәрәчәйә* чатмаз...

162

МАРКС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

19 сентябр 1879-чу ил

... Иш доғрудан да о ерә чата биләр ки, Энкелслә бирликдә биз лейпсиглиләр вә онларла әлагәдар олан сүрихлиләр әлейһинә «ачыг бәянатла» чыхыш этмәйә мәчбур оларыг.

Иш бу вәзиййәтдәдир: Бебел бизә язмышды ки, Сүрихдә партия органы[1] яратмаг истәйирләр, һәм дә хаһиш этмишди

---

[1] «Der Sozialdemokrat» — Алмания сосял-демократиясынын мәркәзи органыдыр; 1879-чу илин сентябрында Сүрихдә чыхмаға башламышды. *Ред.*

ки, бизим адымыз әмәкдашлар сырасында өлсун. Нәзәрдә тутулан редактор сифәтилә бизә Һиршин адыны чәкмишдиләр. Биз буна *разы олдуг* вә мән бир баша Һиршә язмышдым ки, — о заман о Парисдә иди, лакин о вахтдан бәри ону икинчи дәфә орадан сүркүн этмишләр, — редактор олмаға разылыг версин, чүнки тәкчә о биздә йәгинлик доғурурду ки, доктордардан, тәләбәләрдән вә и. а. ибарәт олан бүтүн бу күруһ вә «Zukunft»-а истигамәт вериб, һәтта «Vorwärts»-ә дә сохулмаға башлаян бүтүн бу катедер-сосялист әчлафлар яхына бурахылмаячаг вә партия хәтти мөһкәм еридиләчәкдир... Нәзәри чәһәтдән сыфра бәрабәр олуб әмәли чәһәтдән һеч бир шейә ярамаян бу чәнаблар сосялизми (буну да онлар университет ресептләри үзрә гурашдырмышлар) вә хүсусилә сосял-демократ партиясыны итаәткар бир шәклә салмаг, фәһләләри исә маарифләндирмәк вә я, өзләринин дедикләри кими, онлара «билик үнсүрләри» ашыламаг истәйирләр, һалбуки өзләри анчаг долашыг вә ярымчыг билик әлдә этмишләр. Лакин онлар һәр шейдән әввәл партияны мешшанларын нәзәриндә «респектабел» бир партия этмәк истәйирләр. Онлар мискин *эксингилабчы* бошбоғазлардыр...

...Партия органы олан «Һәфтәлик» Һөхбергин «Jahrbuch»-унун изи илә *кетсә,* онда биз нәзәриййәнин вә партиянын бу чүр баяғылашдырылмасы әлейһинә ачыг чыхыш этмәйә мәчбур олачағыг! Энкелс Бебелә вә башгаларына (әлбәттә, анчаг Алмания партиясынын башчылары арасында *дахили истифадә* үчүн) бир тә'мим мәктубу тәртиб этмишдир вә бурада бизим рә'йимиз ачыг билдирилир. Беләликлә, биз һәмин чәнаблара хәбәрдарлыг этмишик вә онлар бизә кифайәт гәдәр яхшы бәләд олдугларына көрә баша дүшүрләр ки, бу һалда бунун мә'насы беләдир: я табе олмаг, я да айрылмаг! Әкәр онлар өзләрини рүсвай этмәк истәйирләрсә, онлар үчүн даһа пис! *Бизи* онларын рүсвай этмәләринә биз һеч бир һалда йол вермәрик. Парламентаризмин тә'сири алтында онларын нә дәрәчәдә сәфеһләшдикләрини бир дә белә бир факт көстәрир ки, Һиршин өз «Laterne»-синдә фырылдагчы Кайзери Бисмаркын көмрүк сиясәти һаггындакы биабырчы нитги үстүндә бир гәдәр дидишдирмәсини онлар Һирш тәрәфиндән бөйүк бир чинайәт һесаб этмишләр. Онлар дейирләр ки, партия, йә'ни партиянын парламентдәки бир овуч нүмайәндәләри Кайзери белә данышмаға вәкил этмишдирсә, нечә дә белә этмәк оларды! Бу исә һәмин бир овуч адам үчүн даһа бөйүк бир рүсвайчылыгдыр! Лакин бу да анчаг мискин бир һийләдир. Әслиндә онлар о гәдәр ахмаг идиләр ки, Кайзерә өз адындан вә өз сечичиләри адындан данышмаға ичазә вермишдиләр, о исә партия адындан данышмышды. Һәр нечә олса да, онлар о дәрәчә-

дә парламент сәфеһлийинә тутулмушлар ки, артыг өзләрини *тәнгиддән йүксәк* һесаб эдирләр вә һәр бир тәнгиди ә'лаһәзрәтин тәһгир олунмасы һесаб эдиб рүсвай эдирләр...

163

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

14 ноябр 1879-чу ил

... Бунунла да әлагәдар олараг һесабата кечирәм[1]. Онун әввәли нә гәдәр яхшыдырса, һимайә көмрүкләри мәсәләси үзрә мүзакирәләрин тәһлили нә гәдәр мәһарәтлидирсә, үчүнчү һиссәдә алман филистеринә эдилән күзәштләр бир о гәдәр писдир. «Вәтәндаш мүһарибәси» һаггындакы кәрәксиз ер нә үчүндүр, Алманияда һәмишә пивәхана филистеринин рә'йинә уйғун олан «ичтимаи рә'й» гаршысында белә баш әймәк нә үчүндүр? Һәрәкатын синфи характерини тамамилә өрт-басдыр этмәк нә үчүндүр? Нә үчүн анархистләрә белә бир зөвг алмаг имканы верилир? Һәм дә бүтүн бу күзәштләр тамамилә файдасыздыр. Алман филистери горхаглыг тәчәссүмүдүр, о анчаг ону горхуя саланлара һөрмәт эдир. Онун нәзәриндә динч көрүнмәк истәйәни исә о өзүнүн тайы һесаб эдир вә она өз тайы кими һөрмәт эдир, йә'ни әсла һөрмәт этмир. Инди дә ичтимаи рә'й адландырылан филистер һиддәти фыртынасы, һамынын э'тираф этдийинә көрә, енидән ятдығы вә веркинин ағырлығы онсуз да бу адамлары әздийи бир заманда бу ширин сөзләр нә үчүндүр? Сиз бунун харичдә нечә гаршыландығыны бир биләйдиниз! Әлбәттә, яхшы оларды ки, партия органына партиянын мәркәзиндә, дөйүш мөвгеләриндә дуран адамлар редакторлуг этсин. Лакин Сиз ярымча ил харичдә олсайдыныз, филистер гаршысында партия депутатларынын өзләрини бүсбүтүн кәрәксиз олараг белә алчалтмаларына тамамилә башга чүр гиймәт верәрдиниз. Коммунадан сонра франсыз сосялистләринә гаршы башланмыш олан фыртына ахы һеч дә Алманияда Нобилинг[2] мүнасибәтилә олан һай-күйә бәнзәмирди. Һалбуки франсызлар нә гәдәр мүстәгил вә ләягәтли һәрәкәт эдирдиләр! Мәкәр онлары белә бир зәифликдә, дүшмән һаггында бу чүр комплиментләр сөйләмәкдә төһмәтләндирмәк олармы? Онлар сәрбәст данышa билмәдикләри ердә сусурду-

[1] Энкелс бу мәктубунда рейхстагын сосял-демократ фраксиясынын 1879-чу илин октябрында «Sozialdemokrat»-да чап эдилмиш олан һесабатыны тәнгид эдир. *Ред*

[2] 1878-чи илин июнунда Нобилинг I Вилһелмә гәсд этмишди. Бу гәсд сосялистләр әлейһинә мүстәсна ганун тәтбиг этмәк үчүн бир бәһанә олмушду. *Ред.*

лар вә мешшанын истәдийи гәдәр чығыр-бағыр салмасына йол верирдиләр, билирдиләр ки, онларын вахты һәлә чатачагдыр, инди исә бу вахт кәлиб чатмышдыр...

...Һәм дә Ауэрин ифтиралары һаггында буну да гейд етмәк истәйирәм ки, биз бурада истәр Алманияда партиянын мүбаризә апармалы олдуғу шәраитин чәтинликләрини, истәрсә дә, буна бахмаяраг, әлдә эдилән мүвәффәгиййәтләрин әһәмиййәтини вә индийәдәк партия *күтләләринин* нүмунәви һәрәкәтини лазым олдуғундан аз гиймәтләндирмирик. Өзлүйүндә айдындыр ки, Алманияда әлдә эдилән һәр бир гәләбә бизи һәр һансы башга бир өлкәдә әлдә эдилән гәләбә гәдәр вә һәтта даһа артыг севиндирир, чүнки Алмания партиясы лап әввәлдән бизим нәзәри мүддәаларымыза говушуб йүксәлмишдир. Лакин мәһз буна көрә дә биз хүсуси әһәмиййәт веририк ки, Алмания партиясынын тәчрүбәси, хүсусилә дә партия рәһбәрлийинин ачыг чыхышлары үмуми нәзәриййәдән узаглашмасын. Шүбһәсиздир ки, бизим тәнгидимиз бир чохларынын хошуна кәлмир, лакин партия һәр чүр гейри-тәнгиди комплиментләрдән даһа чох дәрәчәдә бундан газанмыш олур ки, харичдә онун долашыг ерли шәраитин вә айры-айры мүбаризә эпизодларынын тә'сириндән азад олан адамлары вардыр, онлар ара-сыра партия һадисәләрини вә чыхышларыны бүтүн өлкәләрдә муасир пролетар һәрәкаты үчүн гүввәдә олан нәзәри мүддәалар мигясы илә өлчүрләр вә һәмин чыхышларын Алманиядан кәнарда бурахдығы тә'сири партия гаршысында экс этдирирләр.

Достлуг саламы илә

Ф. Энкелс.

164

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

16 декабр 1879-чу ил

...Сосял-демократия үчүн илк дәфә йол ачмыш олан 1848-чи ил ингилабынын баш вермәси мүнасибәтилә һәгигәтән *кәдәрләнмәйи* мүмкүн һесаб эдән бир гәзет бизим еримиз дейилдир. Бу мәгаләдән, һабелә Һехбергин мәктубундан айдын көрүндүйү кими, үч улдузлар бу иддиададырлар ки, онларын «Jahrbuch»-да илк дәфә айдын билдирдикләри хырда буржуа сосялист көрүшләри «Sozialdemokrat»-да пролетар көрүшләрилә бәрабәр верилсин. Мән тәсәввүр эдә билмирәм ки, вәзиййәт бу гәдәр кәскинләшдикдән сонра, сиз Лейпсигдә нечә дә иши ачыгча айрылма дәрәчәсинә чатдырмайыб буна мане ола билмишсиниз. Сиз, әввәлләр олдуғу кими, енә дә бу адамлары партия йолдашлары һесаб эдирсиниз. Биз буну тәсәввүрә

кәтирә билмирик. «Jahrbuch»-дакы мәгалә бизи онлардан кәскин вә гәт'и сурәтдә айырыр. Нә гәдәр ки, онлар бизимлә бир партияя мәнсуб олдугларыны иддиа эдирләр, биз онларла һеч данышыг да апара билмәрик. Бурада бәһс эдилән мәсәләләр элә мәсәләләрдир ки, бунларын барәсиндә артыг һеч бир пролетар партиясында мүбаһисә дә ола билмәз. Партия дахилиндә бу мәсәләләрә даир мүбаһисә этмәк бүтүн пролетар сосялизмини шүбһә алтына алмаг демәк оларды.

Доғрудан да, белә бир шәраитдә бизим үчүн ән яхшысы [«Sozialdemokrat»-да] әмәкдашлыг этмәмәкдир. Биз анчаг протест этмәклә кифайәтләнәрдик вә бир нечә һәфтәдән сонра чыхыб кетдийимизи билдирмәли олардыг ки, бу да ишин хейринә олмазды.

Биз чох тәәссүф эдирик ки, партиянын гадаған эдилдийи бир заманда сизә сөзсүз көмәк эдә билмирик. Нә гәдәр ки, Алманияда партия өз пролетар характеринә сәдагәтли иди, биз бүтүн башга мүлаһизәләри бир кәнара гоюрдуг. Лакин инди партияя бурахылмыш хырда буржуа үнсүрләри өз планларыны ачдыглары бир заманда вәзиййәт дәйишилмишдир. Онлара өз хырда буржуа бахышларыны һиссә-һиссә, кизли йолла Алмания партиясынын органына кечирмәйә ичазә верилдикчә, бу орган да бизим үчүн садәчә бағлы олачагдыр...

... Һәм дә дүня тарихи һәмин әлламә вә мүлайим филистерләрлә һесаблашмадан өз йолу илә кедир. Русияда бир нечә айдан сонра ишләр гәт'и бир шәкил алмалыдыр. Ики шейдән биридир: я мүтләгиййәт йыхылачаг вә онда дәрһал, иртичаын бу гүдрәтли даяғынын йыхылмасы илә бирликдә, Авропада башга бир күләк әсәчәк, я да Авропа мүһарибәси башланачаг вә һәр бир халгын өз милли варлығы уғрундакы лабүд мүбаризәсиндә бу мүһарибә *индики* Алмания партиясыны да дәфн эдәчәкдир. Белә бир мүһарибә бизим үчүн ән бөйүк бир бәдбәхтлик оларды, бу мүһарибә, һәрәкаты ийирми ил керийә ата биләрди. Лакин бүтүн бунларын нәтичәсиндә ән нәһайәт яранмалы олан ени партия, инди һәр ердә һәрәкаты ләнкидән һәр чүр тәрәддүдләрдән вә хырдачылыгдан бүтүн Авропа өлкәләриндә азад оларды.

Достлуг саламы илә

Сизин *Ф. Э.*

1880-чы ил

165

ЭНКЕЛС — М. К. КАБЛУКОВАЯ

5 август 1880-чы ил

Һөрмәтли ханым!

Сизә Биарритсә көндәрдийим гыса мәктубума әлавә олараг анчаг буну дейә биләрәм ки, доғрусу, ахырынчы мәктубунузда Сизин өзүнүзүн көстәрдикләринииздән әлавә, даһа һансы сәнәдләри вә һесабатлары Сизә мәсләһәт көрә биләчәйими дүшүнә билмирәм. Лакин мәктәб тә'тилләриндән сонра мәним бә'зи танышларым бурая гайытдыгда, мән енә дә соруша рам вә, ени бир шей тапсам, Сизә Москвая көндәрәрәм вә я бу барәдә хәбәр верәрәм. Мәктубун тамамилә ади көрүнмәси үчүн мән инкилисчә языб Э. Бернс имзасыны гоячағам. Орадан мәнә көндәрилән мәктублары Сиз бу адресә көндәрә биләрсиниз: мисс Э. Бернсә, 122, Regent's Park Road, N. W. Лондон. Икинчи конверт лазым дейилдир: о мәним балдызым гызыдыр.

Мән Сизин Москвадакы фәалиййәтиниз һаггында, һабелә земство идарәси сәдринин көмәйилә сәнәт мәктәби ачмаг үмидиндә олдуғунуз һаггында вердийиниз мә'луматы бөйүк бир марагла охудум. Бурада бизим әлимиздә бүтүн рус земстволарынын[1] статистика һесабатлары вә үмумиййәтлә Русиянын игтисади вәзиййәти һаггында чох көзәл материал вардыр. Тәәссүф ки, мән һазырда бунлары нәзәрдән кечирә билмәдим, чүнки бунлар Маркcдадыр, о исә бүтүн аиләси илә бирликдә инди дәниз курортундадыр. Һәм дә бу мәнә Сизин суалыныза чаваб вермәкдә аз көмәк эдәрди, чүнки бундан өтрү кустар сәнаеинин мүвафиг саһәләрини, һәмин саһәләрдәки истеһсалын характерини, бунларын истеһсал этдийи мәһсуллары вә бунларын рәгабәт бачарығыны о дәрәчәдә билмәк лазымдыр ки, буну да анчаг eриндә әлдә этмәк олар.

[1] «Земство» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

Үмумиййәтлә мәнә элә кәлир ки, Сизин көстәрдийиниз сәнае саһәләри, һәр һалда бунларын чоху һәлә мүәййән мүддәт ири сәнае илә рәгабәт эдә биләчәкдир. Бу чүр сәнае чеврилишләри сон дәрәчә яваш баш верир; Алманияда бир чох саһәләрдә һәлә индийә гәдәр дә һәтта әл илә ишләйән тохучу дәзкаһы тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылмамышдыр, һалбуки Инкилтәрәдә бу дәзкаһ һәмин саһәләрдә һәлә 20—30 ил бундан әввәл арадан галдырылмышдыр. Русияда бу һал даһа ләнк баш вермәлидир. Ахы орада гыш узун сүрдүйүнә көрә кәндлинин хейли бош вахты галыр; һәм дә күн әрзиндә о бир шей газанса, һәр һалда удмуш олар. Әлбәттә, бу ибтидаи истеһсал методлары лабүд сурәтдә нәһайәт мәһв олмалыдыр вә, мәсәлән, бурада олдуғу кими, йүксәк инкишаф этмиш сәнаеи олан бир өлкәдә иддиа этмәк оларды ки, бу позулма просесини ләнкитмәкдәнсә, ону сүр'әтләндирмәк даһа инсанпәрвәр бир һәрәкәтдир. Лакин тамамилә мүмкүндүр ки, Русияда вәзиййәт башга чүрдүр, — хүсусилә она көрә ки, орада үмуми сияси вәзиййәтдә чох бөйүк дәйишикликләр олачағыны ирәличәдән айдын көрмәк олар. Сизин өзүнүзүн йәгин этдийиниз кими, Алманияда вә башга ерләрдә сон дәрәчә аз файда вермиш кичик вә әһәмиййәтсиз ярымчыг тәдбирләр Русияда бәлкә дә бә'зи ерләрдә халга, өз сөзүнү сөйләмәк имканы әлдә эдәчәйи вахта гәдәр сияси бөһрана давам кәтирмәкдә вә өз сәнаеини сахламагда көмәк этсин. Һәм дә бәлкә мәктәбләр һеч олмазса мүәййән дәрәчәдә онун баша дүшмәсинә көмәк эдәр ки, о мәһз *нә* сөйләмәли олачагдыр. Халг ичәрисиндә яйылан һәр чүр һәгиги маариф үнсүрләри буна чох вә я аз дәрәчәдә көмәк эдир. Әкәр техники тәһсил, бир тәрәфдән, сәнаеин, һеч олмазса, яшамаға ән чох гадир олан вә ән чох яйылмыш саһәләриндә истеһсалы даһа сәмәрәли сурәтдә тәшкил этмәйә чалышсайды, дикәр тәрәфдән дә, ушаглара онларын башга сәнае саһәләринә кечмәсини асанлашдыран үмуми техники биликләр версәйди, техники тәһсил өз мәгсәдинә, бәлкә дә, ән асанлыгла чатарды. Бүтүн бунлардан узагларда яшаяркән, бу үмуми мүлаһизәләрдән әлавә даһа бир шей сөйләмәк чәтин ки, мүмкүн олсун, лакин зәннимчә демәк олар шүбһәсиздир ки, Москва губерниясы һәлә о гәдәр дә тезликлә ири сәнае мәркәзи олмаячагдыр, чүнки бу губерния көмүр районларындан узагда ерләшмишдир, одун исә артыг инди дә чатышмыр. Буна көрә дә бу вә я башга нөв кустар сәнаеи, һәмин сәнаеин нә гәдәр дәйишкән олдуғуна бахмаяраг, орада һәлә бир мүддәт давам эдә биләрди, һәтта һимайә көмрүкләри сайәсиндә айры-айры ири мүәссисәләр, мәсәлән, Владимир губерниясында Шуя вә Ивановун памбыг-парча сәнаеи инкишаф этмәк имканы әлдә этсә дә, белә оларды. Лакин нәтичә э'тибарилә кәндлиләрә анчаг бунунла көмәк эт-

мәк олар ки, онлар даһа чох торпаг әлдә этсинләр вә буну коллектив сурәтдә бечәрсинләр.

Ичмаын[1] вә артелләрин дағылмаға башламасы һаггында Сизин вердийиниз хәбәрләр башга мәнбәләрдән дә бизә кәлиб чатмыш олан мә'луматлары тәсдиг эдир. Бунунла белә, һәмин позулма просеси һәлә чох узун сүрә биләр. Һәм дә Гәрби Авропада үмуми инкишаф тамамилә әкс бир истигамәтдә давам этдийинә көрә вә яхын бир сарсынты заманы бу инкишаф гейри-ади бир гүввә әлдә эдәчәйинә көрә, көзләмәк лазымдыр ки, сон 30 ил әрзиндә бу гәдәр чохлу тәнгиди дүшүнән зәкалар етишдирмиш Русияда да һәмин чәрәян вахтында кифайәт гәдәр күчлү олуб халгын мин илдән бәри коллективизмә олан кортәбии мейлинә, һәлә бу мейл сөнмәздән әввәл архалана биләчәкдир. Буна көрә дә истеһсалэдичи ширкәтләрә вә халг ичәрисиндә ассосиасиялар яймағын башга формаларына Гәрбдәкинә нисбәтән Русияда башга бир нөгтейи-нәзәрдән бахылмалыдыр. Лакин бунлар һәр һалда, әлбәттә, чүз'и ярымчыг тәдбирләр олараг галачагдыр.

Дәрин һөрмәтлә

Ф. Энкелс.

166

МАРКС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

5 ноябр 1880-чы ил

...Үмумиййәтлә вә бүтөвлүкдә ишләр (мән бурада Авропанын үмуми вәзиййәтини нәзәрдә тутурам), һәмчинин континентдә һәгигәтән ингилаби партия дахилиндәки ишләр дә чох көзәл кедир.

Сән йәгин фикир вермишсән ки, «Égalité» (биринчи нөвбәдә *Кэдин* бизим тәрәфимизә кечмәси вә мәним күрәкәним Лафаргын әсәрләри сайәсиндә) биринчи «франсыз» *фәһлә гәзетидир* (сөзүн әсл мә'насында). Һәтта *Малон* «Revue Socialiste»-дә — доғрудур, онун эклектик тәбиәтинә хас олан бүтүн ардычылсызлыгла, — өзүнү мүасир элми сосялизмин, йә'ни *алман* сосялизминин тәрәфдары э'лан этмәйә мәчбур олмушдур (биз дүшмән идик, чүнки о вахтилә *Алянсын* тә'сисчиләриндән бири иди). Мән ондан өтрү «Сорғу»[2] тәртиб этмишдим вә бу да әв-

---

[1] «Ичма» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

[2] Маркс Франсада фәһлә синфинин вәзиййәти һаггында яздығы анкети нәзәрдә тутур. Бу, «Фәһләләр үчүн анкет» ады илә дәрч эдилмишди. *Ред.*

вәлчә «Revue Socialiste»-дә чап эдилмишди, сонра да *айры-ча вәрәгләр* шәклиндә бүтүн Франсада чохлу мигдарда јајылмышды. Бундан аз сонра Кэд бураја, Лондона кәлмишди ки, бизимлә (мәнимлә, Энкелслә вә Лафаргла) бирликдә гаршыдакы үмуми сечкиләр мүнасибәтилә фәһләләр үчүн сечки програмы тәртиб этсин. Бизим э'тиразларымыза бахмајараг, Кэдин франсыз фәһләләринә тәгдим этмәјиләзым билдији бә'зи чәфәнкијат, мәсәлән, ганунла мүәјјән эдилән *минимум әмәк һаггы* вә с. истисна олмагла (мән она дедим: әкәр франсыз пролетарнаты һәлә бу чүр ширникдирмәләрә мөһтач олачаг дәрәчәдә аз инкишаф этмишдирсә, онда һәләлик үмумијјәтлә һеч бир програм тәртиб этмәјинә дәјмәз), бу чох јығчам сәнәдин гыса кириш һиссәсиндә бир нечә сәтирдә коммунист мәгсәдинин тә'рифи верилир, игтисади һиссәсиндә исә анчаг доғрудан да фәһлә һәрәкатынын билавасит́ә өзүндән ирәли кәлмиш олан тәләбләр верилир. Бу, франсыз фәһләләрини курултулу ибарәләрин хәјали јүксәкликләриндән реал һәјат зәмининә чәкиб кәтирмәк үчүн гәт'и бир тәшәббүс иди вә буна көрә дә һәмин тәшәббүсә, бу «хәјали јүксәкликләри» өз доғма мүһити һесаб эдән бүтүн франсыз дәлибашлары күчлү бир мүгавимәт көстәрдиләр. Анархистләрин күчлү мүхалифәтинә бахмајараг, бу програм әввәлчә *Мәркәзи рајонда*, јә'ни Парисдә вә онун әтрафындакы ерләрдә, сонра исә бир чох башга фәһлә мәркәзләриндә дә гәбул эдилди. Эјни заманда, бу програмла разылашмајан, лакин (әсл фәһләләрдән дејил, синфи симасыны итирмиш үнсүрләрдән вә алдадылмыш бә'зи садә сырави фәһләләрдән ибарәт анархист груплары истисна олмагла) програмын «әмәли тәләбләринин чохуну гәбул этмиш олан фәһлә групларынын әмәлә кәлмәси вә башга мәсәләләр үзрә ән мүхтәлиф нөгтејн-нәзәрләр ирәли сүрүлмәси, мәнчә, сүбут эдир ки, бу, Франсада *биринчи һәгиги фәһлә һәрәкатыдыр.* Бу вахтадәк орада анчаг, өз шүарларыны секта банисиндән алан секталар вар иди, пролетар күтләси исә радикал вә ја гондарма радикал буржуаларын архасынча кедирди, гәт'и күн кәлиб чатдыгда онларын јолунда вурушурду, лакин бу күтләнин өзүнүн һакимијјәт башына кәтирдији һејвәрәләр эртәси күн һәмин күтләни дармадағын эдиб сүркүнә көндәрирди вә и. а.

Бир нечә күн бундан әввәл Лионда чыхмаға башлајан «Émancipation» гәзети алман сосјализми әсасында мејдана кәлмиш «Фәһлә партијасынын» органы олачагдыр...

...«Капиталын» һәр һансы бир башга ердә олдуғундан даһа чох охунуб гијмәтләндирилдији Русијада бизим мүвәффәгијјәтимиз даһа бөјүкдүр. Орада, бир тәрәфдән, *тәнгидчиләр* вардыр (бунлар башлыча олараг кәнч университет профессорларыдыр, онлардан бә'зиләрилә мән шәхсән танышам, һәмчинин

журналистләрдир) вә, дикәр тәрәфдән, *террорчуларын мәркәзи комитәси*[1] вардыр ки, онун да бу яхынларда Петербургда кизли чап эдилиб нәшр олунмуш *програмы Исвечрәдә* яшайыб Ченеврәдә *«Чорны передел»*-и нәшр эдән рус анархистләри арасында бөйүк бир һиддәт доғурмушдур. Онларын чоху (һамысы йох) *көнүллү сурәтдә* Русияны тәрк этмишдир вә өз чанларындан кечмәйә һазыр олан террорчуларын эксинә олараг, онлар тәблиғат партиясы дейилән бир партия тәшкил эдирләр (*Русияда тәблиғат* апармаг үчүн онлар *Ченеврәйә* көчүрләр! Бу нә мә'насыз һәрәкәтдир!). Бу чәнаблар һәр чүр ингилаби сияси фәалиййәтин әлейһинә чыхырлар. Русия бирчә һәрәкәтлә анархист-коммунист-атеист бейиштинә сычрамалыдыр! Һәләлик исә онлар бу сычрайышы дарыхдырычы доктриначылыгла һазырлайырлар; онларын доктриналарында принсип дейилән шейләр рәһмәтлик Бакунин сайәсиндә ишләнмәйә башламышдыр.

Бу дәфә кифайәтдир. Тезликлә яз көрәк сәндә нә хәбәр вар. Арвадымдан сәмими салам.

Бүтүнлүклә сәнин *Карл Маркс*.

---

1 Маркс «Народная волянын» 1879-чу илдә «Земля и воля» парчаландыгдан сонра ярадылан ичраиййә комитәсини нәзәрдә тутур. *Ред.*

1881-чи ил

167
МАРКС — Н. Ф. ДАНИЕЛСОНА

19 феврал 1881-чи ил

...Мән Сизин мәгаләнизи[1] бөйүк бир марагла охудум, бу мәгалә сөзүн ән яхшы мә'насында «орикиналдыр». Буна көрә дә ону бойкот эдирләр. Сиз көһнә фикир торундан яханызы гуртаран кими, әмин ола биләрсиниз ки, биринчи нөвбәдә «бойкота» раст кәләчәксиниз, — бу, гарышыглыг дүшдүйү илк дәгигәдә *көһнәпәрәстләрин* ишә сала билдикләри еканә мүдафиә аләтидир. Мәни Алманияда чох узун илләр бою «бойкот этмишләр». Инкилтәрәдә дә эйни һал баш верир, анчаг belә бир кичик фәрг вардыр: бурада ара-сыра мәнә гаршы елә мә'насыз вә ахмаг һәрәкәтләрә йол верирләр ки, бу чүр чәфәнкията ачыг чаваб вермәк мәним үчүн эйб оларды. Лакин эйни руһда давам эдин! Мәнчә, Сиз биринчи нөвбәдә, *мүлкәдарларын,* кәнд тәсәррүфатында йүксәк синиф нүмайәндәләринин *борчунун* һейрәт эдиләчәк гәдәр артмасы илә мәшғул олмалы вә онлара көстәрмәлисиниз ки, онлар «чәмиййәтин ени рүкнләринин» нәзарәти алтында ичтимаи ретортада нечә «кристаллашырлар».

Мән чох истәрдим ки, «Слово» илә Сизин мүбаһисәнизи охуям. Мәним һәят кәмим даһа сакит сулара дахил олан кими, Сизин «Очеркләр» һаггында даһа әтрафлы рә'й сөйләйәчәйәм. Һәләлик исә бу барәдә бир гейди этмәйә билмәрәм. Арасы кәсилмәдән күчдән дүшән вә бәрпа олунмаг үчүн битки күбрәси, һейван күбрәси вә я сүн'и күбрә вә с. йолу илә лазыми үнсүрләр алмаян бир торпаг һәр һалда, иглимин дәйишкән тә'сирләри, йә'ни инсандан асылы олмаян шәраит

---

[1] «Слово» журналында (октябр 1880-чы ил) Даниелсонун Николай — он ләгәби илә чап этдирдийи «Ислаһатдан сонракы ичтимаи тәсәррүфатымызын очеркләри» мәгаләсиндән бәһс олунур. *Ред.*

үзүндән чох мүхтәлиф мигдарда мәһсул верәчәкдир; һәрчәнд бир сыра илләрин, мәсәлән 1870-чи илдән 1880-чы илә гәдәр олан дөврүн хүласәсини верәркән, әкинчилик истеһсалынын дурғун характери һейрәт эдиләчәк гәдәр айдын бир шәкилдә бизим гаршымыза чыхыр. Белә бир вәзиййәтдә әлверишли иглим шәраити торпагда олан минерал күбрәләрин тезликлә һопмасына вә торпагдан чыхарылмасына сәбәб олуб анчаг *ачлыг или* үчүн йол ачыр. *Әксинә, ачлыг или,* хүсусилә дә бундан сонра кәлән бир сыра гытлыг илләри торпагда олан минералларын енидән топлашмасына вә әлверишли иглим шәраити ярандыгда өз көзәл тә'сирини көстәрмәсинә имкан верир. Бу просес, әлбәттә, һәр ердә баш верир; лакин *башга ерләрдә* әкинчинин өзүнүн ишә гарышмасы бу просеси ләнкидир вә я онун шәклини дәйишдирир. Бу просес анчаг о ердә *еканә тәнзимэдичи амил* олур ки, васитәләр чатышмадығына көрә «гүввэйә» чеврилмиш инсан бу вәзиййәтдән хилас олсун.

Мәсәлән, *1870-чи илдә* Сизин өлкәниздә мәһсул чох көзәл кәлмишди, лакин бу ил *ән йүксәк ил* иди вә онун ардынча дәрһал чох пис бир ил кәлди. Чох гытлыг или олан *1871-чи* ил ени бир кичик тсикл үчүн башланғыч нөгтә һесаб эдилә биләр, бу да бизи ени бир ән йүксәк илә — 1874-чү илә — кәтириб чыхарыр, билаваситә бундан сонра исә ачлыг или олан 1875-чи ил кәлир; сонра енидән юхарыя доғру һәрәкәт башланыр, бу да даһа ағыр бир ачлыг или илә — 1880-чы иллә нәтичәләнир. Бүтүн бу дөвр әрзиндә айры-айры илләрин нәтичәләринин екунлашдырылмасы бизә көстәрир ки, бүтүн бу мүддәт әрзиндә иллик орта мәһсул эйнилә галмыш, айры-айры илләрдә вә илләрин кичик тсикллэри әрзиндә олан дәйишикликләр анчаг тәбии амилләрдән ирәли кәлмишдир.

Мән бир мүддәт бундан әввәл Сизә язмышдым ки, Инкилтәрәнин кечирдийи ағыр сәнае вә тичарәт бөһраны ахырда Лондонда малиййә ифласына кәтириб чыхармамышдырса, бу *мүстәсна* һал анчаг франсыз пулларынын ахыб кәлмәси илә изаһ олунур. Һазырда буну һәтта инкилис көһнәпәрәстләри дә көрмүш вә э'тираф этмишләр. Мәсәлән, «The Statist»-ин дедийинә көрә (29 январ 1881-чи ил), «кечән ил әрзиндә пул базарынын яхшы вәзиййәтдә олмасы *халис бир тәсадүфүн* нәтичәси иди, бунун нәтичәси иди ки, *Франса банкы* пайызын лап әввәлләриндә өз гызыл эһтиятынын 30 милйон ф. стерлингдән 22 милйона энмәсинә йол вермишди... *Азачыг да шүбһә йохдур ки, кечән пайызда биз олдугча чидди бир тәһлүкә гаршысында идик»* (!)

Инкилтәрә дәмир йол системи дә бүтүн Авропа *дөвләт борчлары системи* кими эйни бир маил мүстәви үзрә юварланмагдадыр. Мүхтәлиф дәмир йол ширкәтләринин директорлары ичәрисиндән олан һаким магнатлар *өз дәмир йол шәбәкә-*

сини, йә'ни мүтләг монарх кими һөкм сүрдүкләри «әразини» *кенишләндирмәк үчүн* нәинки кетдикчә даһа артыг мигдарда ени-ени борчлар алырлар, һабелә бу шәбәкәни кенишләндирирләр ки, истигразлар, имтиязлы сәһмләр вә с. сахлаянлара фаиз вермәк үчүн, һәмчинин э'тимадларындан даим суи-истифадә етдикләри сырави сәһмдарларын габағына ара-сыра бир гәдәр йүксәк дивидендләр шәклиндә пай атмаг үчүн онлара имкан верән *ени борчлар алмагдан өтрү әлләриндә ени бәһанәләр олсун.* Бу чазибәли метод кеч-тез дәһшәтли бир фәлакәтә кәтириб чыхармалыдыр.

Бирләшмиш Штатларда дәмир йол краллары инди нәинки, әввәлләр олдуғу кими, *Гәрбдәки* фермерләрин вә башга сәнае *«саһибкарларынын»,* һабелә тичарәт аләминдә ән бөйүк бир нүмайәндәлик олан *Ню-Йорк тичарәт палатасынын* һүчумлары үчүн бир һәдәф олмушдур. Дәмир йол кралларындан вә малиййә фырылдагчыларындан бири олан дәһшәтли әждәһа *Гулд* өз тәрәфиндән Ню-Йорк тичарәт магнатларына билдирмишдир: «Сиз инди дәмир йоллар үзәринә она көрә һүчума кечирсиниз ки, бунлар һазырда мәшһур олмадығы үчүн бунлары ән зәиф һесаб эдирсиниз; лакин өзүнүзү горуюн! Дәмир йолларын ардынча *һәр чүр корпорасияларын* (янкиләрин дилиндә бу, *сәһмдар ширкәтләри* демәкдир) нөвбәси чатачагдыр, бундан сонра *ширкәтләшмиш капиталын бүтүн формаларынын,* ахырда да — *үмумиййәтлә капиталын бүтүн формаларынын* нөвбәси кәлиб чатачагдыр; беләликлә, сиз *коммунизм* үчүн йол ачырсыныз вә бу нәзәриййә артыг инди халг ичәрисиндә кетдикчә даһа чох яйылмагдадыр». Мистер Гулдун «дуйғусу көзәлдир».

Һиндистанда Британия һөкумәти үчүн чидди чәтинликләр, бәлкә дә һәтта үмуми үсян һазырланыр. Инкилисләрин һәр ил рента, һиндлиләрин өзләри үчүн тамамилә файдасыз олан дәмир йоллардан көтүрүлән дәмир йол дивидендләри, һәрби вә мүлки чиновникләр үчүн пенсия, Әфганыстан мүһарибәләри вә башга мүһарибәләр үчүн хәрч вә с. вә с. шәклиндә онларын *һеч бир эквивалент вермәдән* һиндлиләрдән алдыглары шейләр, — һәр ил Һиндистанын *өзүндә* инкилисләрин мәнимсәдикләри шейләри нәзәрә алмадан, — йә'ни һәр ил һиндлиләрин Инкилтәрәйә көндәрмәли олдуглары вә *әвәзи өдәнилмәйән мәһсулларын, тәкчә бу мәһсулларын дәйәри Һиндистанын 60 милйон әкинчисинин вә сәнае ишчисинин кәлиринин үмуми мәбләғиндән артыгдыр!* Бу әсл гырғындыр, бу биабырчы ишдир! Орада бир-биринин ардынча ачлыг илләри кәлир, һәм дә ачлыг о *дәрәчәйә* чатыр ки, Авропада индийә гәдәр буну һеч тәсәввүрләринә дә кәтирмирләр. Әһали ичәрисиндә әсл бир гәсд етишмәкдәдир вә бунда һәм һиндлиләр, һәм мүсәлманлар биркә иштирак эдирләр. Британия һөкумәти билир ки, нә исә бир

шей «һазырланмагдадыр», лакин өзләринин парламентсаяғы данышмаг вә дүшүнмәк әдалары үзүндән көзләри тутулан бу күтбейинләр (мән һөкумәт чиновникләрини нәзәрдә тутурам) һеч вәзиййәти айдынлашдырмаг арзусунда да дейилдирләр, гаршыдакы тәһлүкәнин нә гәдәр бөйүк олдуғуну баша дүшмәк истәмирләр! *Парламент әлламәлийинин* бүтүн маһиййәти башгаларыны алдатмагдан, бунунла да өзләрини алдатмагдан ибарәтдир. Даһа яхшы!

Сиз мәнә дейә билмәзсинизми ки, профессор Ланкестерин өз мәгаләниздә ситат кәтирдийиниз *«Позғунлашма»* әсәри рус дилинә тәрчүмә эдилмишдирми? О мәним достларымдан биридир.

Кечән ай бизә бир нечә нәфәр рус кәлмишди, о чүмләдән профессор Зибер (инди о Сүрихә көчмүшдүр) вә ч. Каблуков (Москвадан). Онлар бүтөв күнләрлә Британия музейиндә ишләйирдиләр.

Бизим «үмуми» достумуз[1] һаггында бир хәбәр йохдурму?

Ери кәлмишкән буну да дейим: *Янсонун* Русияны Авропа илә мүгайисә эдән ахырынчы статистика әсәри бөйүк бир курултуя сәбәб олмушдур. Мән буна бир нәзәр салмаға чох шад олардым.

Ән яхшы арзуларла, үрәкдән Сизә сәдагәтли олан

Карл Маркс.

168

МАРКС — Ф. ДОМЕЛА-НИВЕНҺЕЙСӘ

22 феврал 1881-чи ил

...Мәнә элә кәлир ки, Сизин мәнә хәбәр вердийиниз вә гаршыдакы Сүрих конгресиндә арашдырылачаг «мәсәлә» дүзкүн гоюлмамышдыр[2]. Кәләчәкдә һәр һансы бир мүәййән вахтда нечә һәрәкәт этмәк лазым кәләчәкдир, нә кими *билавасита* тәдбирләр көрүлмәли олачагдыр, — бу, әлбәттә, тамамилә, һәрәкәт этмәк лазым кәләчәйи тарихи шәраитдән асылыдыр. Лакин бу һалда мәсәлә тамамилә *мүчәррәд* шәкилдә гоюлмушдур, әслиндә хәяли бир проблемдир вә буна еканә чаваб

---

[1] К. Лопатин. *Ред.*

[2] Домела-Нивенһейс 1881-чи ил 6 январ тарихли мәктубунда Маркса хәбәр вермишди ки, Һолландия партиясы гаршыдакы Сүрих конгресиндә belә бир мәсәләни музакирәйә гоюр: сосялистләр һакимиййәт башына кәлдикдә, сосялизмин гәләбәсини тә'мин этмәк үчүн онларын биринчи нөвбәдә көрмәли олдуглары ганунверичилик тәдбирләри нәдән ибарәт олмалыдыр. *Ред.*

мәсәләнин өзүнү *тәнгид этмәкдән* ибарәт олмалыдыр. Биз өз мә'лум һиссәсиндә өз һәллинин үнсүрләри олмаян бир тәнлийи һәлл едә билмәрик. Һәм дә халгын гәләбәси нәтичәсиндә гәфләтән мейдана кәлән һөкумәтин чәтинликләри һеч дә нә исә хүсуси бир «сосялист» иши дейилдир. Әксинә. Буржуа сиясәтчиләри галиб кәлдикдә, өз «гәләбәләри» үзүндән дәрһал өзләрини чәтин вәзиййәтдә һисс эдирләр, сосялист исә һәр һалда утанмадан һәрәкәт едә биләр. Сиз бир шейә әмин ола биләрсиниз: зәрури тәдбирләр васитәсилә буржуазиянын дәрһал әл-аяғыны йығышдырыб кәләчәк һәрәкәт үчүн вахт газанмаг кими илк зәрури шәртин тә'мин эдилмәсиндән өтрү шәраитин һәлә кифайәт гәдәр етишмәдийи бир өлкәдә сосялист һөкумәт һакимиййәт башына кәлмәз.

Сиз йәгин ки, мәнә Парис Коммунасыны көстәрәчәксиниз; лакин бунун анчаг мүстәсна шәраитдә бирчә шәһәрин үсяны олмасы һәлә бир яна дурсун, Коммунанын әксәриййәти һеч дә сосялист дейилди вә ола да билмәзди. Бунунла белә, Коммунанын азачыг сағлам дүшүнчәси олсайды, Версалла бүтүн халг күтләси үчүн әлверишли сазишә наил ола биләрди, — бу да о заман әлдә эдилә биләчәк еканә шей иди. Бир тәк Франса банкынын әлә кечирилмәсилә версаллыларын ловғалығына дәрһал сон гоюлмуш оларды вә и. а. вә и. а.

1789-чу ил әрәфәсиндә Франса буржуазиясынын үмуми тәләбләри (шәраитин бүтүн мүхтәлифлийинә бахмаяраг), демәк олар, инди пролетариатын илк билаваситә тәләбләри гәдәр, капиталист истеһсал үсулунун һөкм сүрдүйү бүтүн өлкәләрдә тәхминән эйни олан бу тәләбләр гәдәр мүәййән иди. Лакин Франса буржуазиясынын тәләбләринин нә йолла һәята кечәчәйи һаггында XVIII әсрдә һәр һансы бир франсызын габагчадан, a priori, һеч олмазса азачыг бир тәсәввүрү вар идими? Кәләчәк ингилабын һәрәкәт програмынын доктриначылыгла, лабүддән хәяли шәкилдә ирәличәдән көстәрилмәси бу күнкү күнүн мүбаризәсиндән анчаг узаглашдырыр. Дүнянын тезликлә мәһв олачағы хәялы гәдим христианлары Рома империясына гаршы мүбаризәдә руһландырыр вә онларда гәләбәйә инам доғурурду. Һаким ичтимаи гурулушун лабүд сурәтдә вә даим бизим көзүмүз гаршысында позулмасыны элмә әсасән баша дүшмәк, кечмишин кабусларыны тәчәссүм этдирән һөкумәтләрин кетдикчә даһа чох һиддәтләндирдийи күтләләр, эйни заманда да истеһсал васитәләринин бөйүк аддымларла ирәлиләйән мүсбәт инкишафы, — бунларын һамысы онун үчүн бир әсасдыр ки, әсл пролетар ингилабы баш верәчәйи заман онун билаваситәән яхын һәрәкәт үсулунун шәртләри дә (әлбәттә, гәт'иййән идиллик олмаян шәртләр) мейданда олачагдыр.

Мәним гәнаәтимә көрә, ени Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәти яратмаг үчүн гәт'и заман һәлә кәлиб чатмамышдыр; буна көрә

мән белә һесаб эдирәм ки, бу вә я башга бир муәййән өлкәдәки билаваситә шәраитлә әлагәдар олмајан бүтүн фәһлә конгресләри, һабелә сосјалист конгресләри нәинки файдасыздыр, һәтта зәрәрлидир. Бунлар лабүд сурәтдә, бајағы үмуми сөзләри сонсуз дәрәчәдә чејнәјиб төкмәкдән ибарәт олар.

Сизә достлуг сәдагәти бәсләјән

Карл Маркс.

169

МАРКС — В. И. ЗАСУЛИЧӘ

8 март 1881-чи ил

Әзиз вәтәндаш!

Сон он ил әрзиндә вахташыры енидән башланан әсәб хәстәлији Сизин 16 феврал тарихли мәктубунуза тез чаваб вермәјимә мане олду. Тәәссүф эдирәм ки, Сизин мәнә лүтфән мүрачиәт эдиб вердијиниз суала дәрч олунмаг үчүн јарарлы олан гыса бир чаваб верә билмирәм. Бир нечә ай бундан әввәл мән Петербург комитәсинә һәмин мөвзуда бир әсәр вә'д этмишдим. Лакин үмид эдирәм бир нечә сәтир кифајәт олар ки, мәним нәзәријјәм дејилән нәзәријјә һаггындакы анлашылмазлыг барәсиндә Сиздә һеч бир шүбһә галмасын.

Мән капиталист истеһсалынын әмәлә кәлмәсини тәһлил эдиб дејирәм:

«Беләликлә, капиталист системинин әсасыны истеһсалчынын истеһсал васитәләриндән тамамилә ајры салынмасы тәшкил эдир... бүтүн бу просесин әсасыны *әкинчиләрин мүлкијјәтдән мәһрум эдилмәси* тәшкил эдир. Бу һәләлик анчаг Инкилтәрәдә радикал сурәтдә һәјата кечирилмишдир... Лакин *Гәрби Авропанын бүтүн дикәр өлкәләри дә* ејни јолла *кедир*» («Капитал», франсызча нәшри, сәһ. 315).

Демәли, бу просесин «тарихи лабүдлүјүнүн» һүдуду *анчаг Гәрби Авропа өлкәләри* илә битир. Белә бир һәдд олмасынын сәбәби XXXII фәслин ашағыдакы јериндә көстәрилмишдир:

«Шәхси әмәјә әсасланан *хүсуси мүлкијјәт...* өзкә әмәјинин истисмарына, муздлу әмәјә әсасланан *хүсуси капиталист мүлкијјәти* тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылачагдыр» (јенә орада, сәһ. 341).

Беләликлә, Гәрбдә баш верән бу просесдә мәсәлә *бир хүсуси мүлкијјәт формасынын башга бир хүсуси мүлкијјәт формасына чеврилмәси* үзәриндәдир. Рус кәндлиләриндә исә, әксинә, *онларын үмуми мүлкијјәтини хүсуси мүлкијјәтә чевирмәк* лазым кәләрди.

Демәли, «Капиталда» верилән тәһлил рус ичмаынын яшамаға гадир олмасынын нә ләһинә, нә дә әлейһинә бир әсас вермир, лакин илк мәнбәләрдән әлдә етдийим материаллар әсасында апардығым хүсуси тәдгигат мәни гане этмишдир ки, бу ичма Русиянын ичтимаи дирчәлиши үчүн даяг нөгтәсидир, лакин онун белә бир даяг нөгтәси вәзифәсини еринә етирә билмәси үчүн һәр шейдән әввәл она һәр тәрәфдән көстәрилән позучу тә'сирләри арадан галдырмаг, сонра исә онун сәрбәст инкишафы үчүн нормал шәраит тә'мин этмәк лазым кәләрди.

Әзиз вәтәндаш, өзүмә шәрәф билиб Сизә сәдагәтли галырам

Карл Маркс.

170

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

12 март 1881-чи ил

...Дөвләтин азад рәгабәтә һәр һансы шәкилдә гарышмасыны — һимайә көмрүкләри, килдиялар, түтүн инһисары, айры-айры сәнае саһәләринин дөвләтләшдирилмәси, Пруссия дөвләт банкы, крал чини заводу — «сосялизм» адландырмаг Манчестер буржуасына мәхсус халис гәрәзли бир сахтакарлыгдыр. Биз буну, *инаныб гәбул этмәк* дейил, *тәнгид* этмәлийик. Әкәр биз инаныб буну гәбул этсәк вә бунун үзәриндә нәзәри бир систем гурсаг, һәмин систем өз әсаслары илә бирликдә дағылар, садәчә буну сүбут этмәклә дағылыб кедәр ки, һәмин гондарма сосялизм, бир тәрәфдән, анчаг феодал иртичаыдыр вә, дикәр тәрәфдән, пул чәкмәк үчүн бир бәһанәдир, онун долайы мәгсәди исә пролетарларын мүмкүн гәдәр чохуну дөвләтдән асылы олан чиновникләрә, пенсионерләрә чевирмәкдән вә интизамлы әскәр вә чиновник ордусу илә янашы олараг енә белә бир фәһлә ордусу тәшкил этмәкдән ибарәтдир. Фабрик нәзарәтчиләри әвәзиндә дөвләт тәрәфиндән тә'йин эдилмиш бөйүкләрин нәзарәти алтында кечирилән мәчбури сечкиләр — әчәб сосялизмдир! Лакин буржуазиянын өзүнүн инанмадығы, анчаг өзүнү буна инанан кими көстәрдийи шейә, йә'ни дөвләтин куя сосялизм олмасына инандыгда, һөкмән буна кәлиб чыхарсан!..

171

МАРКС вә ЭНКЕЛС — ПАРИС КОММУНАСЫНЫН ИЛДӨНҮМҮ МҮНАСИБӘТИЛӘ 1881-чи ИЛ МАРТЫН 21-дә ЧАҒЫРЫЛМЫШ СЛАВЯН МИТИНГИНИН СӘДРИНӘ

Вәтәндаш!

Биз бөйүк бир тәәссүфлә Сизә хәбәр вермәлийик ки, сизин митингдә иштирак етмәк имканындан мәһрумуг.

«Гайда-ганун» мүдафиәчиләринин дүзәлтдикләри шиддәтли гырғындан сонра Парис Коммунасы мәғлуб олдугда, галибләр әсла күман етмирдиләр ки, һеч он ил дә кечмәмиш, узаг Петербургда бир һадисә баш верәчәк вә бу һадисә ән нәһайәт лабүд сурәтдә, узун вә амансыз мүбаризәдән сонра олса да, Русия Коммунасынын ярадылмасына кәтириб чыхармалыдыр.

Онлар һеч дә дүшүнмүрдүләр ки, Париси мүһасирәйә алмагла һаким буржуазияны халгы силаһландырмаға мәчбур едән вә бунунла да Коммунанын ярадылмасыны һазырламыш олан Пруссия кралы, — бу крал өзү он илдән сонра өз пайтахтында сосялистләр тәрәфиндән мүһасирәйә алыначаг вә анчаг өз пайтахты Берлини мүһасирә вәзиййәтиндә е'лан етмәклә өз тахт-тачыны сахлая биләчәкдир.

Дикәр тәрәфдән, Коммунанын мәғлубиййәтиндән сонра өз тә'гибләри илә Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтини өз формал, заһири тәшкилатындан әл чәкмәйә мәчбур едән, декретләр вә мүстәсна ганунлар васитәсилә бөйүк бейнәлхалг фәһлә һәрәкатыны сарсыдачагларыны хәял едән континент һөкумәтләри, — бу һөкумәтләр әсла күман етмирдиләр ки, он илдән сонра бу бейнәлхалг фәһлә һәрәкаты, һәмишәкиндән даһа күчлү олан бу һәрәкат тәкчә Авропанын дейил, һабелә Американын да фәһлә синфини әһатә едәчәк вә үмуми дүшмәнә гаршы үмуми мәнафе уғрунда үмуми мүбаризә өз-өзүнә мейдана кәлән, кетдикчә даһа чох дәрәчәдә бүтүн заһири тәшкилат формаларындан йүксәйә галхан ени вә даһа кениш бир Интернасионалда фәһләләри бирләшдирәчәкдир.

Беләликлә, көһнә дүня дөвләтләринин ер үзүндән силинмиш һесаб етдикләри Коммуна яшайыр! О һәмишәкиндән даһа күчлү олмушдур вә биз сизинлә бирликдә учадан дейә биләрик: Яшасын Коммуна!

172

МАРКС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

20 июн 1881-чи ил

«Һенри Ҹорҹун китабынын һәлә сән көндәрдийин нүсхәсини алана гәдәр мән башга ики нүсхәсини алдым: бирини Суинтондан, бирини дә Виллард Браундан; буна көрә дә бирини Энкелсә, о бирини дә Лафарга вердим. Бу күн мән бу китаб һаггында өз рә'йими анҹаг ән гыса бир шәкилдә сөйләмәклә кифайәтләнәҹәйәм.

Бу адам нәзәри ҹәһәтдән тамамилә кери галмышдыр. О, *изафи дәйәрин* маһиййәтини әсла баша дүшмәмиш вә буна көрә дә, инкилисләр кими, изафи дәйәрин айры-айры һиссәләри һаггында, йә'ни мәнфәәтин, рентанын, фаизин вә и. а. нисбәти һаггында спекулясиялар аләминдә галмышдыр, һәм дә онун спекулясияларынын сәвиййәси һәтта инкилисләринкиндән дә ашағыдыр. Онун әсас әһкамы бундан ибарәтдир ки, әкәр торпаг рентасы дөвләтә верилсәйди, *һәр шей өз гайдасында оларды* (сән «Коммунист манифестиндә» дә *кечид тәдбирләриндән* бәһс эдилдийи ердә белә бир тәләб көрә биләрсән). Бу бахыш әввәлләр буржуа игтисадчыларынын бахышы иди вә илк дәфә (XVIII әсрин ахырларындакы бу ҹүр тәләбләр нәзәрә алынмазса) Рикардонун вәфатындан дәрһал сонра онун илк *радикал* ардычыллары тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдү. 1847-чи илдә мән Прудон әлейһинә олан өз әсәримдә бу барәдә белә язмышдым: «Биз баша дүшүрүк ки, нәйә көрә Милл (буну анҹаг бир гәдәр дәйишилмиш шәкилдә тәкрар эдән оғул Ҹон Стүарт дейил, ата), Шербүл'е, Хилдич вә башгалары кими игтисадчылар рентанын дөвләт тәрәфиндән мәнимсәнилмәсини вә ондан веркиләри әвәз этмәк үчүн истифадә олунмасыны тәләб эдирдиләр. Бу, сәнае капиталистинә буржуа истеһсалынын үмуми кедишиндә файдасыз вә кәрәксиз көрүнән *торпаг мүлкиййәтчисинә* һәмин *сәнае капиталистинин* бәсләдийи нифрәтин анҹаг ачыг ифадәси иди».

Юхарыда дейилдийи кими, биз өзүмүз бир сыра башга *кечид тәдбирләри* илә бирликдә торпаг рентасынын дөвләт тәрәфиндән белә мәнимсәнилмәсини гәбул этмишик. Бу тәдбирләр, — «Манифестдә» гейд эдилдийи кими — дахили зиддиййәтләрлә долудур вә бу да үмумиййәтлә кечид тәдбирләринә хасдыр.

Лакин *Колен* биринҹи олараг *радикал* инкилис буржуа игтисадчыларынын бу тәләбләрини *сосялист панасеясына* чевирмиш вә э'лан этмишдир ки, бу тәдбир мүасир истеһсал үсулунда олан антагонизмләри һәлл эдир. Әсли белчикалы

олан Колен бир заман Наполеонун гусар забити олмуш, Кизонун сон илләриндә вә кичик Наполеонун илк илләриндә исә о, Парисдә яшайыб өзүнүн бу «кәшфи» һаггындакы чох чилдли әсәри илә дүняны хошбәхт этмишди. О һәмчинин буну да кәшф этмишди ки, һәрчәнд аллаһ йохдур, лакин *«өлмәз»* инсан руһу вардыр вә һейванлар *«дуйғулардан мәһрумдурлар»*. Әкәр онларын дуйғулары, йә'ни руһу олсайды, онда биз рәһмсиз олардыг вә ер үзәриндә һеч бир заман әдаләт сәлтәнәти ярана билмәзди. Руһун варлығы нәзәриййәси вә с. илә бирликдә, онун «торпаг мүлкиййәти әлейһинә нәзәриййәси» Парисдә чыхан «Philosophie de l'Avenir» журналынын сүтунларында онун саламат галмыш вә әксәриййәти белчикалы олан азча пәрәстишкарлары тәрәфиндән бир чох илләр бою һәр ай тәблиғ эдилир. Онлар өзләрини «дүшүнчәли коллективист» адландырыр вә Һенри Чорчу тә'рифләйирләр. Онларын ардынча вә онлардан асылы олмаяраг Пруссия банкири, кечмишдә лотереяда пул топлайычысы олуб, Шәрги пруссиялы — чох күтбейин — Замтер дә башгалары илә бир сырада белә бир «сосялизм» һаггында галын бир чилд ортая чыхармышдыр.

Колендән башлаяраг бүтүн бу «сосялистләрин» үмуми чәһәти будур ки, онлар *муздлу әмәйи,* демәли һәмчинин *капиталист истеһсалыны* тохунулмаз сахлаяраг, бунунла да өзләрини вә я башгаларыны алдатмаға чалышыб иддиа эдирләр ки, торпаг рентасы дөвләт веркисинә чеврилдикдә, капиталист истеһсалынын *бүтүн бәлалары* өз-өзүнә йох олмалыдыр. Бунларын һамысы сосялизм пәрдәси алтында *капиталистләрин һөкмранлығыны хилас этмәк* вә ону әслиндә индикиндән *даһа кениш бир әсас үзәриндә енидән мөһкәмләтмәк* чәһдиндән башга бир шей дейилдир.

Бу бәд ниййәт, эйни заманда да ахмаглыг Һенри Чорчун курултулу данышыгларындан да айдын көрүнүр. Бу онун үчүн хүсусилә она көрә бағышланмаздыр ки, ондан мәсәләнин мәһз әксинә, йә'ни белә гоюлачағыны көзләмәк оларды: нәйә көрә нисбәтән, йә'ни мәдәни Авропая нисбәтән халг күтләләринин торпаг әлдә этмәси мүмкүн олан вә мүәййән дәрәчәйә гәдәр (енә дә нисби сурәтдә) һәлә инди дә бу вәзиййәтдә галан Бирләшмиш Штатларда капиталист тәсәррүфаты вә бунунла әлагәдар олараг фәһлә синфинин әсарәти һәр һансы башга өлкәйә нисбәтән *даһа сүр'әтлә* вә *даһа биабырчы бир формада* инкишаф этмишдир?

Дикәр тәрәфдән, Чорчун китабынын вә онун сиздә доғурдуғу курултунун белә бир әһәмиййәти вардыр ки, бу, ортодокс сияси игтисаддан азад олмаг үчүн мүвәффәгиййәтсиз олса да илк тәшәббүсдүр.

Һ. Чорч, көрүнүр, *рентанын* әввәлки *американ әлейһдарларынын* тарихинә гәт'иййән бәләд дейилдир, онлар исә нәзәрийјәчи олмагдан даһа чох, әмәли иш адамлары идиләр. Һәм дә о истe'дадлы бир язычыдыр (вә американ руһунда истe'дадлы бир рекламачыдыр), бу да онун Калифорния һаггында «Atlantic»-дә чап эдилән мәгаләси илә тәсдиг олунур. Онда һәмчинин бу кими панасеялар ихтира эдәнләрин һамысыны кәскин сурәтдә фәргләндирән ийрәнч бир тәкәббүр вә ловғалыг вардыр.

Өз арамызда десәк, мәним арвадымын хәстәлийи тәәссүф ки, әлачсыздыр. Бир нечә күндән сонра мән онунла бирликдә дәниз кәнарына, Истбернә кедәчәйәм.

Гардашлыг саламы.

Сәнин *К. Маркс.*

173

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

25 октябр 1881-чи ил

...Доғрудур, Кэд франсыз Фәһлә партиясынын програм *лайиһәсини* тәртиб этмәк лазым кәлдийи заман бурая кәлмишди. Маркс да бурадача мәним отағымда, мәним вә Лафаргын янында, она һәмин програмын әсасландырма һиссәсини дейиб яздырды: фәһлә анчаг өз истеһсал васитәләринин саһиби олдугда азаддыр; бу, фәрди вә я коллектив формада мүмкүндүр; фәрди саһиблик формасыны игтисади инкишаф арадан галдырмагдадыр вә күндән-күнә даһа чох арадан галдырачагдыр; демәли, анчаг коллектив саһиблик формасы галыр вә и. а. Бу, күтләләр үчүн айдын олан йығчам вә инандырычы әсасландырманын мәһарәтлә верилмиш нүмунәси иди, белә бир шейә мән чох аз тәсадүф этмишәм вә онун белә айдын бир шәкилдә верилмәси мәним өзүмү дә һейран этди. Сонра биз програмын галан мәзмунуну мүзакирә этдик; бә'зи шейләр әлавә этдик, бә'зи шейләр чыхарыб атдыг, лакин Марксын фикирләринә Кэдин нә дәрәчәдә аз шәрик олдуғуну бундан көрмәк олар ки, минимум әмәк һаггы барәсиндә өз мә'насыз тәләбини дахил этмәк үзәриндә тә'кид эдирди вә буна биз дейил, франсызлар чавабдеһ олдугларына көрә, биз эн нәһайәт она истәдийи кими язмасыны һәвалә этдик, һәрчәнд өзү дә бу бәндин нәзәри мә'насызлығыны э'тираф этмишди.

Брусс о заман Лондонда иди вә бизим мүшавирәдә мәмнунийјәтлә иштирак эдәрди. Лакин Кэдин вахты йох иди вә о әсассыз олмаяраг Бруссдан онун өзү үчүн айдын олмаян

анархист мөвзуларда узун-узады данышачағыны көзләйирди; буна көрә дә о тә'кид этди ки, һәмин мүшавирәдә Брусс олмасын. Бу онун өз иши иди. Лакин Брусс онун бу һәрәкәтини унутмады вә о замандан э'тибарән онун Кэдә гаршы фитнәләри башланды.

Сонра франсызлар бу програмы мүзакирәйә гоюб ону бә'зи дүзәлишләрлә гәбул этдиләр, бунлардан да Малон тәрәфиндән эдилән дүзәлишләри һеч дә яхшылашдырма һесаб этмәк олмаз.

Сонра, «Ч-б Бисмаркын сосялизми» һаггында «Égalité № II»-йә даһа ики мәгалә яздым вә мәнә мә'лум олдуғуна көрә, Франса һәрәкатында бизим бүтүн фәал иштиракымыз бунунла битир.

Лакин өзләри һеч бир шей олмайыб һәр шей олмаг истәйән хырда пахыл адамлары хүсусилә гәзәбләндирән будур: Маркс өз нәзәри вә әмәли хидмәтләринә көрә элә бир мөвге газанмышдыр ки, бүтүн өлкәләрин фәһлә һәрәкатында олан ән яхшы адамлар она там э'тимадла янашырлар. *Гәт'и дәгигәдә* онлар мәсләһәт үчүн Маркса мүрачиәт эдир вә адәтән йәгинлик һасил эдирләр ки, онун мәсләһәтләри ән яхшы мәсләһәтләрдир. Хырда өлкәләр һәлә бир яна дурсун, Алманияда, Франсада, Русияда онун мөвгеи беләдир. Демәли, Маркс өз рә'йини вә хүсусилә дә өз ирадәсини башгаларына гәбул этдирмир, бу адамлар өзләри онун янына кәлирләр. Һәм дә Марксын хүсуси вә бүтүн һәрәкат үчүн ән бөйүк әһәмиййәти олан тә'сири мәһз буна әсасланыр.

Малон да кәлмәк фикриндә иди, лакин әввәлчә Лафаргын васитәсилә Марксын ону хүсуси олараг дә'вәт этмәсини истәйирди, буна исә о, әлбәттә, наил олмады. Биз һәр һансы башга адамла сөһбәт этдиййимиз кими онунла да мәмнуниййәтлә сөһбәт эдәрдик, лакин ону дә'вәт этмәкми! Бу нә үчүндүр? Биз кимә belә дә'вәт көндәрмишик? Маркс да, һәмчинин мән дә франсызлара нә чүр мүнасибәт бәсләйириксә, башга өлкәләрдәки һәрәката да эйни мүнасибәт бәсләйирик. Һәрәкат онунла әлагә сахламағына дәйдикдә вә бундан өтрү имкан олдугда, биз һәмишә онунла әлагә сахлайырыг, лакин адамлара онларын ирадәси әксинә олараг тә'сир көстәрмәк үчүн эдилән һәр бир чәһд бизә анчаг зәрәр вурарды, Интернасйонал заманларында олан көһнә э'тимады гырарды. Буна йол вермәмәк үчүн исә ингилаби ишләрдә бизим чох тәчрүбәмиз вардыр...

1882-чи ил

174

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

25 январ 1882-чи ил

...Алманияда «башчылар» арасында нәләр баш вердийи һаггындакы хәбәрләр бизи чох марагландырды. Мән һеч бир заман кизләтмәмишәм ки, мәним фикримчә, Алманияда күтләләр чәнаб башчылардан хейли яхшыдырлар, хүсусилә о замандан ки, мәтбуат вә тәшвигат сайәсиндә партия һәмин башчылар үчүн онлары яғла тәчһиз эдән сағмал инәк олмушдур; лакин бирдән Бисмарк вә буржуазия бу инәйи кәсдиләр. Бу вәзийиәт үзүндән бирдән-бирә яшайыш васитәләрини итирән минләрлә адам үчүн бу бир бәдбәхтлик олду ки, онлар билаваситә ингилабчы вәзийиәтиндә, йә'ни сүркүндә дейилдиләр. Йохса инди үмидсизлийә гапыланларын лап чоху Мостун чәбһәсинә кечәрди вә я һәр һалда «Sozialdemokrat»-ы һәддиндән чох мүлайим һесаб эдәрди. Лакин онларын чоху Алманияда галды вә башга чүр эдә дә билмәзди. Онлар чох мүртәче бир мүһитә дүшдүләр; көздән дүшмүш, филистерләрдән мадди чәһәтчә асылы вәзийиәтдә олан бу адамларын чох һиссәси өзләри филистерлик батаглығына батыб галмышлар. Онлар тезликлә бүтүн үмидләрини сосялистләр әлейһинә ганунун ләғв эдилмәсинә бағладылар. Тәәччүблү дейилдир ки, филистерлийин тә'сири алтында онларын арасында доғрудан да мә'насыз олан белә бир иллүзия мейдана кәлди ки, гуя итаәткарлыг көстәрмәклә һәмин ганунун ләғв эдилмәсинә наил олмаг олар. Алмания зәиф ирадәли адамлар үчүн чох пис бир өлкәдир. Мүлки вә сияси мүнасибәтләрин мәһдудлуғу вә хырдалығы, ири шәһәрләрин дә әяләт вәзийиәтиндә олмасы, полисә вә бүрократияя гаршы мүбаризәдә кичик, лакин зәһләтөкән сыхынтылара дөзмәк лазым кәлмәси, — бунларын һамысы мүгавимәт көстәрмәйә галдырмаг эвәзиндә тагәтдән салыр вә, беләликлә, бу «бөйүк ушаг отағында» бир чохлары өзләри ән нәһайәт ушаг вәзийиәтинә дүшүрләр. Яшайыш шәраитинин

мәһдудлуғу көрүш даирәсинин мәһдудлуғуна сәбәб олур, буна көрә дә Алманияда яшаян бир адамдан ялныз бунун үчүн чох ағыл вә сә'й тәләб олунур ки, билаваситі өз мүһитиндән бир гәдәр узағы көрә билсин, дүня һадисәләринин үмуми әлагәсини нәзәрдән гачырмасын, өз бурнунун учундан узағы көрмәйән вә мәһз буна көрә, минләрлә белә адам шәрик олса да, ән күтбейин бир суб'ективликдән ибарәт олан тәкәббүрлү «об'ективлийә» гапылмасын.

Лакин өз мәһдудлуг вә сәбатсызлығыны «об'ектив» әлламәликлә пәрдәләйән бу чәрәянын мейдана кәлмәси нә гәдәр тәбии олса да, буна гаршы гәт'и мүбаризә апарылмалыдыр. Бурада исә фәһлә күтләләри өзләри ән э'тибарлы даяг нөгтәсидир. Тәкчә онлар Алманияда аз-чох мүасир шәраитдә яшайырлар: онларын бүтүн кичик вә бөйүк бәдбәхтликләринә сәбәб *капиталын* зүлмүдүр вә Алманияда һәр бир башга мүбаризә — истәр ичтимаи, истәрсә сияси мүбаризә — хырда, һеч дәрәчәсиндә олдуғу вә өз гаршысына башга өлкәләрдә артыг чохдан еринә етирилмиш олан чох чүз'и вәзифәләр гойдуғу һалда, фәһләләрин мүбаризәси еканә бөйүк мүбаризәдир, дөврүн сәвиййәсиндә дуран еканә мүбаризәдир, мүбаризләри күчдән салмаг дейил, онлара даим ени гүввә верән еканә бир мүбаризәдир...

175

ЭНКЕЛС — И.-Ф. БЕККЕРӘ

10 феврал 1882-чи ил

...Биз сәнин тәклифини дүшүндүк вә бу нәтичәйә кәлдик ки, ону һәята кечирмәк вахты һәлә чатмамышдыр, лакин яхынлашмагдадыр[1]. Әввәлән, формал сурәтдә енидән тәшкил эдилән ени Интернасйонал Алманияда, Австрияда, Мачарыстанда, Италияда вә Испанияда ени тә'гибләрә сәбәб оларды вә нәһайәт бизи ики шейдән бирини сечмәйә: я бу ишдән әл чәкмәйә, я да Интернасйоналы *кизли* шәклә салмаға мәчбур эдәрди. Бу сонунчу һал исә, кизли иш үсулларына вә гияма лабүд сурәтдә гызғын мейл олмасы үзүндән вә эйни дәрәчәдә дә часусларын лабүд сурәтдә сохулачаглары үзүндән бәдбәхтлик оларды. Һәтта Франсада да Интернасйонала гаршы һәлә эсла ләғв эдилмәмиш олан ганунун енидән тәтбиг эдилә билмәси эһтималы гәт'иййән арадан галхмамышдыр.

---

[1] И.-Ф. Беккер Энкелсә 1882-чи ил 1 феврал тарихли мәктубунда Интернасйоналын енидән ярадылмасы мәсәләсини гоюрду. *Ред.*

Икинчиси, инди «Égalité» илә «Prolétaire»[1] арасында чәкишмәләр баш вердийи бир заманда франсызлара бел бағламаг олмур. Тәрәфләрдән биринин ләһинә данышмаг лазым кәләрди, бунун да өз пис чәһәтләри вардыр. Шәхсән биз «Égalité» тәрәфиндә дуруруг, лакин һәр һалда *инди* ачыг шәкилдә онларын тәрәфиндә чыхыш этмәкдән кәрәк чәкинәк, чүнки бизим хәбәрдарлығымыза бахмаяраг, онлар бир-биринин ардынча тактика нөгсанларына йол верирләр.

Үчүнчүсү, инкилисләрлә иш көрмәк инди һәмишәкиндән даһа чәтиндир. Баш мәгаләләр дәрҹ этдирдийим «Labour Standard»[2] васитәсилә мән, көһнә чартистләр һәрәкатыны башланғыч нөгтә олараг көтүрүб беш ай әрзиндә өз идеяларымызы яймаға чалышдым. Мән бунун рәғбәт газаныб-газанмаячағыны көрмәк истәйирдим, лакин бу һеч бир нәтиҹә вермәди, виҹданлы, лакин тамамилә ирадәсиз бир адам олан редактор мәним гәзетдә дәрҹ этдирдийим континент күфрүндән ән нәһайәт горхдуғуна көрә, мән бундан әл чәкдим.

Демәли, элә бир Интернасйонал галыр ки, о, Белчикадан башга, *тәкҹә бир мүһаҹирләрлә* кифайәтләнмиш олсун, чүнки Ҹеневрә вә онун әтрафындакы ерләр мүстәсна олмагла, һәтта исвечрәлиләрә дә бел бағламаг олмазды, — бах: «Arbeiterstimme» вә Бүркли. Садәҹә мүһаҹирләр ҹәмиййәти яратмағын чәтин ки, бир мә’насы оларды, һәм дә һолландиялыларла, портәкизлиләрлә, данимаркалыларла узаг кетмәк олмаз, серблер вә румынларла исә нә гәдәр аз әлагә сахласан, бир о гәдәр яхшыдыр.

Дикәр тәрәфдән, Интернасйонал фе’лән *яшамагда* давам эдир. Бүтүн өлкәләрин ингилабчы фәһләләринин әлагәси, бу әлагә һәята кечирилә биләҹәк дәрәҹәдә вардыр. Һәр бир сосялист гәзети бейнәлхалг мәркәздир; Ҹеневрәдән, Сүрихдән, Лондондан, Парисдән, Брүсселдән, Миландан һәр тәрәфә телләр узаныб бир-бирилә чарпазлашыр вә мән, доғрусу, билмирәм, бу кичик мәркәзләрин бөйүк, әсас мәркәз әтрафында груплашмасы һазырда һәрәката ени бир гүввә верә биләрми, — бу йәгин ки, чәкишмәләри анҹаг артырмыш оларды. Лакин мәһз буна көрә дә лазыми вахтда, йә’ни гүввәләри бирләшдирмәк лазым кәлдикдә буну, узун мүддәт һазырлыг көрмәдән, дәрһал һәята кечирмәк олар. Һәр бир өлкәнин башчыларынын адлары бүтүн башга өлкәләрдә мә’лумдур, буна көрә дә һамынын имзаладығы вә тәрәфдар олдуғу чы-

---

1 «Égalité» Парисдә Кэдин вә Лафаргын редакторлуғу илә чыхан күндәлик сосялист гәзети иди. «Prolétaire» поссибилистләрин (франсыз оппортунистләринин) органы иди. *Ред.*

2 «Labour Standard» — тред-юнионларын күндәлик органы олуб 1881—1884-чү илләрдә Лондонда чыхмышдыр. *Ред.*

хыш чох бөйүк бир тә'сир бағышларды, — көһнә Баш Шуранын чох заман мәшһур олмаян үзвләринин адларына нисбәтән тамамилә башга тә'сир бағышларды. Мәһз буна көрә дә belә бир чыхышы, онун һәлледичи рол ойнаја биләчәйи вахта гәдәр, йә'ни буну Авропадакы һадисәләрин доғурачағы вахта гәдәр сахламаг лазымдыр. Йохса бу, кәләчәкдә лазыми нәтичә вермәз вә күлләсиз атәш олар. Лакин бу чүр һадисәләр Русияда етишмәкдәдир, орада ингилабын авангарды дөйүшә кирәчәкдир. Бизим фикримизчә, буну вә Алманияда бунун лабүд сурәтдә доғурачағы тә'сири көзләмәк лазымдыр, о заман исә бөйүк чыхыш этмәк вә артыг тәблиғат чәмиййәти дейил, һөкмән фәал һәрәкәт чәмиййәти олачаг *рәсми,* әсл Интернасйонал јаратмаг вахты кәлиб чатар. Буна көрә дә биз гәт'и сурәтдә бу фикирдәйик ки, белә бир көзәл мүбаризә васитәсиндән һәлә нисбәтән сакит бир заманда, артыг ингилаб әрәфәсиндә истифадә эдәрәк ону корлайыб зәифләтмәк лазым дейилдир.

Зәнн эдирәм ки, сән бу барәдә бир дә дүшүнүб бизимлә шәрик оларсан. Һәләлик исә биз һәр икимиз сәнин тезликлә сағалмағыны арзу эдирик вә сәнин енә тамамилә сағлам олдуғуну сәндән тезликлә эшитмәк үмидиндәйик.

Сәнин көһнә достун *Ф. Э.*

176

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

12 сентябр 1882-чи ил

...Сиз мәндән сорушурсунуз ки, инкилис фәһләләри мүстәмләкә сиясәти һаггында нә дүшүнүрләр. Онлар үмумиййәтлә сиясәт һаггында нә дүшүнүрләрсә, бу барәдә дә ону дүшүнүрләр: буржуалар бу барәдә нә дүшүнүрләрсә, онлар да эйнән буну дүшүнүрләр. Ахы бурада фәһлә партиясы йохдур, анчаг мүһафизәкарлар партиясы вә либерал-радикал партиясы вардыр, фәһләләр исә онларла бирликдә Инкилтәрәнин мүстәмләкә инһисарындан вә онун дүня базарындакы инһисарындан сакитчә истифадә эдирләр. Мәним фикримчә, әсл мүстәмләкәләр, йә'ни Авропа әһалисинин тутдуғу торпаглар, Канада, Кап, Австралия, һамысы мүстәгил олачагдыр; әксинә, анчаг ерлиләрин яшадыглары табе торпаглары, Һиндистаны, Әлчәзаири, Һолландиянын, Портәкизин, Испаниянын кәнар торпагларыны пролетариат бир мүддәт гәбул эдиб мүмкүн гәдәр тезликлә мүстәгиллийә чатдырмалы олачагдыр. Бу просесин мәһз нечә инкишаф эдәчәйини сөйләмәк чәтиндир.

Һиндистан, ола билəр, һəтта чох эһтимал, ингилаб этсин, азад олан пролетариат исə мүстəмлəкə мүһарибəлəри апара билмəјəчəјинə көрə, бу вəзијјəтлə разылашмаг лазым кəлəчəкдир, һəм дə, əлбəттə, иш һəр чүр дағынтысыз олмајачагдыр. Лакин бу чүр шејлəр бүтүн ингилабларын ајрылмаз һиссəсидир. Һəлə башга ерлəрдə дə, мəсəлəн, Əлчəзаирдə вə Мисирдə дə ејни шеј ола билəр, бу исə *бизим үчүн,* шүбһəсиз, əн јахшы оларды. Бизим өз эвимизин ичиндə кифајəт гəдəр ишимиз олачагдыр. Авропа вə Шимали Америкада дəјишиклик олан кими, бу элə бөјүк бир гүввə вə элə бир нүмунə верəчəкдир ки, јарым мəдəни өлкəлəр өзлəри бизим ардымызча кəлəчəклəр; тəкчə игтисади тəлəбат өзү буна имкан јарадачагдыр. Һəмин өлкəлəр дə сосјалистчəсинə гурулмаға кəлиб чатачаглары вахта гəдəр онларын нə кими ичтимаи вə сијаси мəрһəлəлəрдəн кечмəли олачаглары һаггында, мəним фикримчə, биз анчаг чох əсассыз фəрзијјəлəр ирəли сүрə билəрик. Бирчə шеј шүбһəсиздир: галиб кəлəн пролетариат һеч бир өзкə халга, өз гəлəбəсини сарсытмадан, һеч бир хошбəхтлик гəбул этдирə билмəз. Əлбəттə, бу һеч дə мүхтəлиф нөв мүдафиə мүһарибəлəрини рəдд этмир...

177

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЈНƏ

20 октјабр 1882-чи ил

Əзиз ч. Бернштејн!

Мəн артыг чохдан Сизə Франса ишлəри һаггында јазмаг истəјирдим, лакин анчаг инди буна имканым олду. Бу даһа јахшыдыр, белəликлə мəн ејни заманда ики ов вура билəрəм.

1) *Сент-Эт'ен.* Белчикалыларын хош нијјəтли мəслəһəтлəринə бахмајараг, лабүд олан һадисə баш верди, барышмаз үнсүрлəр ајрылдылар[1]. Бу исə јахшыдыр. Əввəллəр, Фəһлə партијасы јарадыларкəн, програмы гəбул эдəнлəрин һамысыны бураја бурахмаг лазым иди; бə'зилəри буну кизли гејд-шəртлəрлə гəбул эдирдилəрсə, бу сонралар ашкара чыхмалы иди. Биз бурада Малон вə Брусс һаггында һеч бир заман јанылма-

---

[1] 1882-чи ил сентјабрын 25-дə Сент-Эт'ен конгресиндə Франса Фəһлə партијасында парчаланма баш верди. Кэд вə Лафарг башда олмагла азлыг конгреси тəрк этди вə Руанда өз конгресини ачды. Конгресин Малон вə Брусс тəрəфиндəн рəһбəрлик эдилəн оппортунист чохлуғу поссибилистлəр адлананларын ајрыча бир партијасыны јаратды. Поссибилизм XIX əсрин ахырларында Франса фəһлə һəрəкатында ифрат оппортунизм чəрəјаны иди. *Ред.*

мышыг. Онларын һәр икиси Бакунин интригалары мәктәбиндә етишмишдир; Малон һәтта бакунинчи кизли «Алянс» ярадылмасында мүгәссирдир (17 нәфәр тә'сисчидән биридир). Лакин ән нәһайәт онлара ахы имкан вермәк лазым иди ки, Бакунин нәзәриййәси илә бирликдә Бакунин тәчрүбәсиндән дә әл чәкиб-чәкмәдикләрини көстәрсинләр. Һадисәләрин кедиши көстәрди ки, онлар програмы анчаг ону боша чыхартмаг кими кизли бир ниййәтлә гәбул этмишләр (вә ону тәһриф этмишләр, Малон бурая, ону писләшдирән там бир сыра фикирләр әлавә этмишдир). Реймсдә вә Парисдә башланан иш Сент-Эт'ендә баша чатдырылды. Програм өз синфи пролетар характериндән мәһрум эдилмишдир. 1880-чы илдә коммунизм принсипләри әсас көтүрүлдүйү һалда, инди бу һиссә Интернасйоналын 1866-чы ил низамнамәсиндән көтүрүлән әсасландырмаларла әвәз эдилмишдир, бунлары да мәһз она көрә белә бир үмуми шәкилдә ифадә этмәк лазым кәлмишди ки, франсыз прудончулары чох кери галмышдылар, онлары харич этмәк исә һәр һалда олмазды. Програмын мүсбәт тәләбләри ләғв эдилмишдир, чүнки һәр ерә һәр бир хүсуси мәгсәд үчүн истәдийи заман өз хүсуси програмыны һазырламаг һүгугу верилмишдир. Гондарма Сент-Эт'ен партиясы нәинки фәһлә партиясы дейилдир, бу, үмумиййәтлә партия дейилдир, чүнки онун әслиндә һеч бир програмы йохдур: бу, ән чоху Малон — Брусс партиясыдыр. Онларын һәр икисинин көһнә програма тута билдикләри ән кәскин ирад бундан ибарәт иди ки, һәмин програм партияя чәлб эдилдийиндән даһа чох адамы ондан узаглашдырмышдыр. Инди бу вәзиййәт дүзәлмишдир: прудончуларын вә радикалларын әлиндә партиядан кәнарда галмаг үчүн даһа әсас йохдур вә әкәр иш Малон вә К^{0}-сынын истәдийи кими кетсә, Фолмарын шикайәтләндийи «ингилаби һәрчмәрчлик» франсыз пролетариатынын [мөвгеинин] рәсми ифадәси оларды.

Бүтүн роман өлкәләриндә (бәлкә һәлә башга ерләрдә дә) һәмишә гурултай мандатлары мәсәләсиндә бөйүк бир күзәшт һөкм сүрмүшдүр. Бу мандатларын бир чоху ортая чыхарылачаг һалда дейилди. Нә гәдәр ки, бундан о гәдәр дә чох суиистифадә этмирдиләр вә мәсәлә икинчи дәрәчәли шейләр үзәриндә иди, о вахтадәк бәла бир о гәдәр дә бөйүк дейилди. Лакин бакунинчиләр буну (әввәлчә Юрада) бир систем һалына салдылар, мандатлары мүнтәзәм сурәтдә сахталашдырмагла мәшғул олмаға башладылар вә белә бир йолла рәһбәрлийи әлә кечирмәйә чәһд эдирдиләр. Инди биз Сент-Эт'ендә дә эйни һалы көрүрүк. Конгресин һазырланмасында һәр саһәдә тамамилә көһнә бакунинчи тактика һөкм сүрүр, һәмин тактика үчүн исә бүтүн васитәләр — ялан, бөһтан, кизли фитнәләр — яхшы васитә һесаб олунур. Бу, еканә бир саһә-

дир ки, бурада Брусс маһирдир. Лакин бу адамлар унудурлар ки, хырда бөлмәләрдә вә Јура кими кичик әразидә мүвәффәгиййәт газана биләчәк бир шеј бөјүк бир өлкәнин әсл фәһлә партиясында бу чүр үсуллара вә һијләләрә әл атанлары һөкмән фәлакәтә кәтириб чыхарачагдыр. Гондарма Сент-Эт'ен гәләбәси узун сүрмәјәчәкдир вә Малон илә Брусс тезликлә һәмишәлик арадан галдырылачагдыр.

Көрүнүр, бөјүк өлкәнин *һәр бир* фәһлә партиясы јалныз дахили мүбаризәдә, үмумиййәтлә диалектик инкишаф ганунларына там ујғун сурәтдә инкишаф едә биләр. Алмания партиясы, һәтта далашманын өзүнүн дә мүһүм рол ојнадығы ејзенахчыларын вә лассалчыларын мүбаризәсиндә индики вәзиййәтә чатмышдыр. Бирләшмә јалныз о заман мүмкүн олду ки, Лассалын өз әлиндә аләт етмәк үчүн хүсуси олараг етишдирдији әчлафлар күруһу артыг арадан галдырылмышды, һәтта о заман да бизимкиләр бу бирләшмәјә һәддиндән чох тәләсик разы олдулар. Франсада, Бакунин нәзәрииййәсиндән әл чәксәләр дә, Бакунин мүбаризә васитәләриндән енә дә истифадә едән вә ејни заманда һәрәкатын синфи характерини өз хүсуси мәгсәдләринә гурбан вермәк истәјән адамлар да әввәлчә арадан галхмалыдырлар ки, бундан сонра бирләшмә енидән мүмкүн олсун. Белә бир шәраитдә бирләшмә тәблиғ етмәк әсл ахмаглыг оларды. Мә'нәви тәблиғат индики шәраитдә лабүд олан ушаг хәстәликләринә гаршы көмәк етмәз.

Лакин руанлыларын да даими вә чидди тәнгидә чох еһтијачлары вардыр. Онлар олдугча чох заман ингилаби ибарәјә вә зәминсиз бир фәалиййәт гызғынлығына уюрлар...

178

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

28 октябр 1882-чи ил

... Икинчи мәгаләни[1] мән анчаг өтәри нәзәрдән кечирдим, чүнки бу заман ики вә я үч адам мәнә даим мане олурду, йохса мән мүәллифин ингилаб һаггындакы тәсәввүрүндә франсыз тә'сирини көрәрдим вә тәкчә буна әсасән бизим Фолмары дәрһал таныярдым. Сән ишин бу чәһәтини тамамилә дүзкүн дуймусан. «Ваһид мүртәче күтлә» һаггындакы ибарә бурада, нәһайәт, чохдан көзләндији шәкилдә һәята кечирилмишдир:

[1] Сосялистләр әлейһинә мүстәсна ганунун ләғв эдилмәси мәсәләсинә даир Фолмарын «Sozialdemokrat»-дакы икинчи мәгаләсиндән бәһс олунур. *Ред.*

бир арая йығылан бүтүн рәсми партиялар — *бурада* дурур; биз сосялистләр исә низамлы бир дәстә һалында *орада* дуруруг; бөйүк һәллэдичи дөйүш баш верир вә дәрһал бүтүн хәтт бою гәләбә әлдә эдилир. Һәгигәтдә бүтүн бунлар бу гәдәр садә шәкилдә баш вермир. Һәгигәтдә ингилаб, эксинә, сәнин гейд этдийин кими, бундан башланыр ки, халгын, һабелә рәсми партияларын бөйүк әксәриййәти бирләшиб бунун сайәсиндә тәкләнмиш олан һөкумәтә *гаршы* чыхыр вә ону йыхыр; анчаг рәсми партиялардан һәлә саламат гала биләнләр өз араларындакы мүбаризәдә, бири дикәринин көмәйилә вә бири дикәринин ардынча ифлас этдикдән сонра — ялныз бундан сонра Фолмарын бәһс этдийи гәт'и бөлкү әмәлә кәләчәк вә бунунла бирликдә бизим һөкмранлығымыз үчүн имкан яраначагдыр. Әкәр Фолмар илә бирликдә биз ингилабы дәрһал онун *сон әмәлийятындан* башламаг фикринә дүшсәйдик, — бизим ишимиз чох пис оларды...

...Франсада чохдан көзләнилән парчаланма баш верди. Һәм дә Кэд вә Лафаргын Малон вә Брусс илә әмәкдашлығы партия тәшкил эдилдийи заман лабүд иди, лакин Маркс вә мән һеч бир заман бу иттифагын узун сүрәчәйи хәялында олмамышыг. Фикир айрылығы халис принсипиал бир айрылыгдыр: мүбаризә буржуазияя гаршы пролетариатын *синфи мүбаризәси кими* апарылмалыдыр, йохса һәрәкатын синфи характериндән вә програмдан оппортунистчәсинә (сосялист дилинә тәрчүмә этсәк: поссибилистчәсинә) имтина этмәйә, бу имтина сайәсиндә даһа чох сәс әлдә этмәк, даһа чох тәрәфдар газанмаг мүмкүн олдуғу бүтүн һалларда имтина этмәйә йол верилә биләр? Малон вә Брусс бу ахырынчы фикрә тәрәфдар идиләр; беләликлә дә онлар һәрәкатын пролетар, синфи характерини гурбан вердиләр вә айрылманы лабүд этдиләр. Бу даһа яхшыдыр. Пролетариатын инкишафы һәр ердә дахили мүбаризә илә олур вә инди илк дәфә фәһлә партиясынын яранлығы Франса бир истисна дейилдир. Алманияда биз бу дахили мүбаризәнин биринчи мәрһәләсиндән артыг кечмишик, башга мәрһәләләри исә һәлә кечмәлийик. Нә гәдәр ки, бирлик мүмкүндүр, о чох көзәл шейдир, лакин бирликдән даһа мүһүм шейләр вардыр. Маркс илә мәним кими бүтүн өмрү бою һәр кәсә гаршы олмагдан даһа чох сахта сосялистләрә гаршы мүбаризә апаранлар (буржуазияны биз бир *синиф* һесаб этмишик вә демәк олар һеч бир заман буржуаларла айры-айры вурушмалара кирмәмишик) лабүд мүбаризәнин башланмасындан о гәдәр дә кәдәрләнмәз.

Үмид эдирәм ки, бу мәктубу һәбсханая дүшмәздән әввәл алачагсан. Маркс вә Тусси сәмими салам көндәрир. Маркс там сүр'этлә яхшылашыр вә плеврит тәкрар олунмаса, кәлән пайызда Маркс бүтүн сон илләр әрзиндә олдуғундан даһа

сағлам олачагдыр. Әкәр сән (Берндә дейилдийи кими) «Käfigturm»[1]-дә Либкнехтә раст кәлсән, бизим һамымыздан она салам сөйлә. .

Сәнин *Ф. Э.*

179

ЭНКЕЛС — МАРКСА

15 декабр 1882-чи ил

Әзиз Мавр!

Сәнә марка[2] һаггында әлавәни көндәрирәм. Зәһмәт олмаса, ону *базар күнү* мәнә гайтар ки, базар эртәси мән ону нәзәрдән кечирә билим. Бу күн мән ону ахырынчы дәфә нәзәрдән кечириб гуртара билмәдим.

Орта әсрләрдә кәндлиләрин вәзиййәти вә XY әсрин орталарындан э'тибарән *икинчи* тәһкимчилик һүгугунун мейдана кәлмәси һаггында бурада ирәли сүрүлән бахышы мән үмумиййәтлә шүбһәсиз һесаб эдирәм. Мән Маурердән бүтүн мүвафиг ерләри бир дә охудум вә демәк олар бүтүн өз мүддәаларымы онда көрүрәм, *һәм дә сүбутларла бирликдә* көрүрәм, бунунла да янашы тамамилә экс мүддәалар көрүрәм, лакин бунлар я сүбутсуз верилир, я да бурада бәһс *эдилмәйән* вахта аиддир. Бу хүсусилә «Аға тәсәррүфатларына» аиддир, 4-чү чилд, хүласә. Бу зиддиййәтләр Маурердә: 1) бүтүн дөврләрдән янашы вә адда-будда сүбутлар вә мисаллар кәтирмәк вәрдиши үзүндән, 2) *инкишафы* анламагдан бәһс эдилдийи һәр дәфә она мане олан юридик мәһдудлуғун галыглары үзүндән, 3) *зоракылыға* вә онун ролуна әсла кифайәт олмаян бир әһәмиййәт вермәси үзүндән, 4) куя гаранлыг орта әсрләр дөврүндән э'тибарән даим яхшы вәзиййәтә доғру бир тәрәгги олмасы *лазым кәлдийи* кими «мәдәни» бир мөвһумат үзүндән доғур. Бу, она нәинки һәгиги тәрәггинин антагонист характерини, һәтта айрыайры тәнәззүл һалларыны да көрмәкдә мане олур.

Сән көрәчәксән ки, бу әсәр бирдән-бирә языламамышдыр, айры-айры парчалардан ибарәтдир. Илк гейдләр бирдән-бирә эдилмишди, лакин тәәссүф ки, дүзкүн эдилмәмишди. Материала мән анчаг тәдричән бәләд олдум, буна көрә дә бир чох шейләри дүзәлтмишәм.

---

1 «Käfigturm» — «гала гәфәси», йә'ни һәбсхана. *Ред.*

2 Энкелсин «Марка» әсәри илк дәфә 1882-чи илдә «Сосялизмин утопиядан элмә доғру инкишафы» китабчасынын алманча нәшринә әлавә олараг чап эдилмишди. *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, XV чилд. *Ред.*

Һәм дә тәһкимчилик һүгугунун һәр ердә бәрпа олунмасы XVII вә XVIII әсрләрдә Алманияда сәнаеин инкишафына мане олмуш сәбәбләрдән биридир. Әввәлән, сех гурулушунда әмәк бөлкүсү мануфактурада олмуш әмәк бөлкүсүнүн эксидир: э'малатхана *дахилиндәки* әмәк бөлкүсү әвәзиндә әмәк *сехләр арасында* бөлүнүр. Бурада, Инкилтәрәдә сәнае сехләрин нә олдуғуну билмәйән кәндә көчмүшдүр; Алманияда кәнд әһалисинин вә экинчиликлә мәшғул олан ерләрдә яшаянларын тәһкимлиләрә чеврилмәси буна мане олмушдур. Лакин бунун нәтичәсиндә, ән нәһайәт, харичи мануфактура рәгабәти мейдана кәлән кими, сехләр өзү дә мәһв олду. Алман мануфактурасынын инкишафыны ләнкитмәйә тә'сир көстәрмиш олан башга сәбәбләри мән бурада бир кәнара гоюрам.

Бу күн енә бүтүн күн һава думандыр вә газ ишығы верилир. Һартманын батареясы, көрүнүр, ишыг үчүн ярамыр, олса-олса телеграф вә с. үчүн яраяр. Мәсәлә тамамилә айдынлашдыгда, бу барәдә әтрафлы язарам.

Саламат гал. Үмид эдирәм, орада һавалар тезликлә яхшылашар вә сән эвдән байыра чыха биләрсән.

Сәнин *Ф. Э.*

180

ЭНКЕЛС — МАРКСА

16 декабр 1882-чи ил

...XIII вә XIV әсрләрдә тәһкимчилик һүгугунун демәк олар тамамилә — һүгуги вә я һәгиги чәһәтдән — арадан галхмасы мәсәләси һаггында сәнин рә'йин мәни ән чох марагландырыр, чүнки сән әввәлләр бу барәдә бир гәдәр башга бахышлар ирәли сүрүрдүн. Элбадан шәргдәки торпаглара кәлдикдә, орада колонизасияя көрә *алман* кәндлиләринин азадлығы гәт'и мүәййән эдилмишдир; Шлезвиг-Һолштиния һаггында Маурер тәсдиг эдир ки, о заман «бүтүн» кәндлиләр енидән азадлыг әлдә этмишдиләр (ола биләр XIV әсрдән бир гәдәр сонралар). Чәнуби Алмания һаггында да о тәсдиг эдир ки, мәһз о заман асылы кәндлиләрлә нисбәтән яхшы рәфтар эдирдиләр. Ашағы Саксонияда да бу вә я дикәр дәрәчәдә эйни һала тәсадүф эдилир (мәсәлән, ени «мейерләр» эслиндә ирси ичарәдарлардыр). О анчаг Киндлинкерин белә бир бахышына гаршы э'тираз эдир ки, куя тәһкимчилик һүгугу анчаг XVI әсрдә *мейдана кәлмишдир.* Лакин бунун сонра енидән чанланмасына, икинчи нәшринин мейдана кәлмәсинә мәним һеч бир шүбһәм йохдур. Мейтсен Шәрги Пруссияда, Бранденбургда, Силезияда илк

дәфә олараг енидән тәһкимлиләрдән бәһс эдилдийи тарихи көстәрир, — бу, XVI әсрин орталарыдыр; һансендә Шлезвиг-Һолштиния һаггында да эйни тарихләр верилир. Маурер ону *йүнкүлләшдирилмиш* тәһкимчилик һүгугу адландырмагда һаглыдыр, бу шәртлә ки, ону IX—XI әсрләрдә олан вә әслиндә гәдим керман көләлийинин давамы олан тәһкимчиликлә мүгайисә эдәсән; о һәмчинин, һәлә XIII әсрдә вә сонралар һүгуг мәчәлләләринә әсасән тәһкимлиләр үзәриндә мүлкәдарын юрисдиксиясыны нәзәрдә тутдуғуна көрә һаглыдыр. Лакин кәндлиләрин XIII вә XIV әсрләрдәки, Шимали Алманияда исә һәмчинин XV әсрдәки *һәгиги* вәзиййәтинә нисбәтән ени тәһкимчилик һүгугу һәр нә десән о иди, анчаг йүнкүлләшдирмә дейилди. Хүсусилә Отузиллик мүһарибәдән сонра! Бу да характерикдир ки, орта әсрләрдә бу гәдәр чохлу асылылыг вә тәһкимчилик дәрәчәләри олдуғуна көрә, «Саксония айнасы»[1] һәтта тәһкимли адамларын һүгугу һаггында данышмагдан да имтина этдийи һалда, — Отузиллик мүһарибәдән сонра мәсәлә һейрәт эдиләчәк гәдәр садәләшир. Бир сөзлә, мән сәбрсизликлә сәнин рә'йини көзләйирәм...

---

[1] «Саксония айнасы» — орта әсрләрдәки керман мәһкәмә китабы олуб ерли (Саксония) адәт һүгугунун шәрһиндән ибарәт иди. *Ред.*

1883-чү ил

181

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

18 январ 1883-чү ил

...Путкамерин риякарлығына Грилленберкерин вә «Sozialdemokrat»-ын чаваблары бизи чох севиндирди[1]. Белә дә олмалыдыр: һәлә дә бир чохларынын етдийи кими һеч дә яха гуртармаға чалышмаг, дүшмәнин зәрбәләри алтында бел бүкмәк лазым дейилдир, ағлайыб сызламаг, инләмәк, дил долаша-долаша үзр истәмәк лазым дейилдир ки, бизим куя пис ниййәтимиз олмамышдыр. Зәрбәйә зәрбә илә, дүшмәнин һәр зәрбәсинә ики, үч зәрбә илә чаваб вермәк лазымдыр. Чохдан бәри бизим тактикамыз беләдир вә индийә гәдәр дә биз һәр һансы бир дүшмәнин өһдәсиндән, кәрәк ки, пис кәлмәмишик. Гоча Фритс тә'лиматда өз кенералларына дейир: «Бир сөзлә, бизим әскәрләрин күчү онларын һүчум етмәсиндәдир: тәкчә бу өзү яхшыдыр» — вә бизим Алманиядакы фәһләләр һаггында да ейни сөзләри демәк олар. Лакин, мәсәлән, Кайзер мүстәсна ганунлар һаггындакы мүбаһисәләр заманы — әкәр Фиреккин гыса һесабаты доғрудурса — кери чәкилиб инилти илә дейәндә ки, биз куя анчаг Пиквик мә'насында ингилабчыйыг, — бәс онда нечә олсун? Һалбуки белә демәк лазым иди: бүтүн рейхстаг вә Иттифаг шурасы анчаг ингилаб сайәсиндә өз ериндә отурмушдур; гоча Вилһелм үч тачы вә бир сәрбәст шәһәри уданда, о да ингилабчы иди; бүтүн ганунилик, һүгуги зәмин дейилән бүтүн зәмин сайсыз-һесабсыз олан, лакин халгын ирадәси әлейһинә едилән, халга гаршы йөнәлдилән ингилабларын мәһсулундан башга бир шей дейилдир. Аһ, «әлмлиләрлә» бирликдә партияя бу гәдәр сә'йлә чәкиб кәтир-

---

[1] Энкелс сосялистләр әлейһинә мүстәсна ганунун узадылмасы мәсәләсинин рейхстагда мүзакирәсилә әлагәдар олараг рейхстагын с.-д. депутаты Грилленберкерин нитгини вә «Sozialdemokrat»-да чыхан мәгаләләри нәзәрдә тутур. *Ред.*

дикләри бу мәнфур алман фикир вә ирадә сүстлүйү — бәс биз бундан, нәһайәт, нә заман яхамызы гуртарачағыг!..

182

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

27 феврал — 1 март 1883-чү ил

...Чәтин ки, биз Алмания партиясына Франса, Америка вә я Русия партиясындан артыг дәрәчәдә мәнсубуг вә минимум програм кими, алман програмы илә дә өзүмүзү аз әлагәдар һесаб эдә биләрик. Биз, *бейнәлхалг* сосялизмин нүмайәндәләри олмаг э'тибарилә өзүмүзүн бу хүсуси мөвгеимизә мүәййән әһәмиййәт веририк. Лакин бу мөвгеимиз бизә һәр һансы бир айрыча милли партияя мәнсуб олмаг, һәр һалда Алманияя гайыдыб орадакы мүбаризәдә билаваситә иштирак эдәчәйимиз вахтадәк мәнсуб олмаг имканы вермир. Инди бунун бир мә'насы олмазды...

...Хырда буржуа мешшан-филистер руһуна гаршы партияда биз даим ән амансыз мүбаризә апармышыг, чүнки бу руһ Отузиллик мүһарибә заманындан э'тибарән инкишаф эдәрәк, Алманияда *бүтүн* синифләри бүрүдү, онун ирси бәдбәхтлийи олду, нөкәрчилийин, ихласкар итаәтин вә бүтүн башга ирси алман гүсурларынын доғма гардашы олду. Мәһз бу бизи харичдә күлүнч вә нифрәтә лайиг бир вәзиййәтә салды. Бу филистерлик биздә һөкм сүрән сүстлүк вә ирадәсизлийин башлыча сәбәбидир. Бу, бир чәкмәчи дахмасында олдуғу гәдәр тахт-тачда да тез-тез һөкм сүрүр. Алманияда ялныз *мүасир* пролетариат әмәлә кәлдийи замандан э'тибарән, анчаг бу замандан э'тибарән онун симасында, һәмин ирси алман хәстәлийинә демәк олар әсла тутулмамыш олан вә мүбаризәдә бахыш кенишлийи, әзмкарлыг, юмор вә инадкарлыг көстәрмиш олан бир синиф инкишаф этди. Бу сағлам — һәм дә Алманияда еканә сағлам — синфә көһнә ирси филистер мәһдудлуғу вә филистер сүстлүйү зәһәрини сүн'и суретдә енидән ашыламаг үчүн көстәрилән һәр бир чәһдә гаршы биз нечә дә мүбаризә этмәйә биләрик? Лакин гәсдләрдән вә сосялистләр әлейһинә олан ганундан сонра илк заманлар ваһимәйә гапылмыш башчылар горхаглыг көстәрдиләр, бу да анчаг ону сүбут этди ки, онлар өзләри чох узун заман филистерләр арасында яшамышлар вә филистер рә'йинин тәзйиги алтында олмушлар. О заман партия филистер партиясы *олмамышса* да, һәр һалда белә *көрүнмәли* иди. Инди бунларын һамысы, хошбәхтликдән, арадан галдырылмышдыр, лакин сосялистләр әлейһинә олан ганун-

дан аз әввәл партияя чәлб эдилән, әсасән өйрәнмәкдә олуб чох һалларда ахырадәк өйрәнмәмиш адамлардан ибарәт олан филистер үнсүрләр һәлә дә бизим сыраларымыздадырлар вә онлара чидди көз гоймаг лазымдыр...

183

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

14 март 1883-чү ил

Әзиз Бернштейн!

Мәним телеграмымы Сиз йәгин ки, алмышсыныз. Бу, дәһшәтли бир сүр'әтлә баш верди. Вәзиййәтинин чох яхшы олачағы күман эдилирди, лакин бу күн сәһәр бирдән-бирә тагәтдән дүшдү, сонра да садәчә юхулады. Икичә дәгигәдә бу даһи зәка даһа дүшүнмәкдән галды, һәм дә бу мәһз һәкимләрин бизә чох бөйүк үмидләр вердийи бир заманда олду. Нәзәриййә саһәсиндә, бүтүн һәллэдичи анларда исә — һәмчинин тәчрүбә саһәсиндә бу адамын бизим үчүн нә демәк олдуғуну анчаг һәмишә онунла бирликдә олан бир адам тәсәввүр эдә биләр. Онунла бирликдә онун кениш көрүш даирәси дә узун илләр йох олачагдыр. Сағ галан бизләр һәлә бу дәрәчәйә чатмамышыг. Һәрәкат өз йолу илә кедәчәкдир, лакин һәрәкаты узун мүддәт янлыш йолларла долашмагдан дәфәләрлә горумуш олан тәмкинли, вахтлы-вахтында эдилән, дүшүнүлмүш рәһбәрлик даһа олмаячагдыр.

Галанлары барәсиндә кәлән дәфә. Инди кечә ярысыдыр, мән исә бүтүн күнү вә ахшам мәктублар язмалы вә мүхтәлиф ишләр үчүн гачмалы олмушам.

Сизин *Ф. Э.*

184

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

15 март 1883-чү ил, ахшам саат 11—45 дәгигә

Әзиз Зорке!

Сәнин телеграмын бу күн ахшам чатды. Үрәкдән тәшәккүр эдирәм!

Марксын сәһһәти һаггында сәнә мүнтәзәм сурәтдә хәбәр вермәйә имкан йох иди, чүнки онун сәһһәти даим дәйишилирди. Башлыча чәһәти сәнә гысача хәбәр верирәм.

Арвадынын вәфатындан бир аз әввәл, 1881-чи илин октябрында о плеврит олмушду. Сағалдыгдан сонра, 1882-чи илин февралында ону Әлчәзаирә көндәрдиләр, лакин йолда һава союг вә рүтубәтли олдуғуна көрә, о хәстәләнди вә орая ени плевритлә кәлиб чатды. Пис һава давам эдирди; о сағалан кими, яй истиләри яхынлашдығына көрә, ону Монте-Карлоя (Монако) көндәрдиләр. Орая да о енә плевритлә кәлиб чатды, лакин бу плеврит нисбәтән йүнкүл формада иди. Енә һавалар пис иди. Нәһайәт, о сағалыб Парисин яхынлығындакы Аржантейлә, гызы Лонке ханымын янына кетди. Орада көһнә бронхитә гаршы о гоншулугдакы Энкиендә күкүрдлү мә'дән суларындан истифадә эдирди. Һавалар орада да чох пис кечирди, лакин мүаличә һәр һалда көмәк этди. Сонра о алты һәфтәлийә Вевейә кетди, орадан да, көрүндүйү кими, демәк олар сағлам һалда сентябрда гайытды. Онун гышы Инкилтәрәнин чәнуб саһилиндә кечирмәсинә ичазә верилмишди. Һәм дә һеч бир иш көрмәдән кечирдийи көчәри һәят да онун өзүнү о гәдәр тәнкә кәтирмишди ки, енидән Авропанын чәнубуна көндәрилмәси она физики чәһәтдән нә гәдәр көмәк эдәрдисә, мә'нәви чәһәтдән, йәгин ки, бир о гәдәр зәрәр вурарды. Лонданда һавалар думан олмаға башладыгда, ону Уайт адасына көндәрдиләр. Орада яғыш ара вермирди; она енидән союг дәйди. Ени ил үчүн биз Шорлеммерлә бирликдә онун янына кетмәк истәйирдик, лакин бу заман алынан хәбәрләр Туссинин дәрһал орая кетмәсини тәләб этди. Һәм дә дәрһал бундан сонра Женни[1] вәфат этди; о бурая ени бронхитлә гайытды. Баш вермиш бүтүн бу һадисәләрдән сонра вә онун яшында бу горхулу иди. Бундан әлавә, онун сәһһәти хейли ағырлашды, хүсусилә ағ чийәриндә ирин әмәлә кәлди вә сон дәрәчә сүр'әтлә тагәтдән дүшдү. Буна бахмаяраг, хәстәлийин үмуми кедиши яхшы иди, һәм дә ону мүаличә эдән вә Лондонун ән яхшы кәнч һәкимләриндән бири олуб Рэй Ланкестер тәрәфиндән она хүсусилә төвсийә эдилән һәким кечән чүмә күнү бизә ән көзәл үмидләр верирди. Лакин ағ чийәр тохумасына бирчә дәфә дә олса микроскопла бахмыш олан һәр кәс билир ки, ағ чийәрдә ирин әмәлә кәлдикдә, ган дамары диварчығынын дешилмәси тәһлүкәси нә гәдәр дә бөйүкдүр. Буна көрә дә мән алты һәфтә әрзиндә һәр сәһәр тини дөнәркән мисилсиз бир горху ичиндә бахырдым ки, пәнчәрәләрин пәрдәси салынмамышдырмы. Дүнән күндүз саат 2.30-да — бу, күндүз орая кетмәк үчүн ән мүнасиб вахт иди — мән орая кетдим вә бүтүн эвдәкиләри көз яшлары ичәрисиндә көрдүм: көрүнүр, сону чатыр. Мән сорушмаға башладым, сәбәбини билмәйә, тәсәлли вермәйә чалышдым. Белә мә'лум олду ки, бейнинә азачыг ган сызмышдыр,

[1] Марксын бөйүк гызы. *Ред.*

лакин дәрһал бунун ардынча тагәтдән дүшмүшдүр. Һеч бир ананын өз ушағына хидмәт этмәдийи дәрәчәдә она хидмәт эдән бизим меһрибан гоча Ленхен юхары галхды вә дәрһал гайытды: о һуша кетмишдир, мән онун янына галха биләрәм. Биз ичәри кирәндә, о әбәди бир юхуя кетмишди. Нәбзи вә нәфәси даянмышды. Бу ики дәгигә ичәрисиндә о сакит вә әзабсыз вәфат этмишди.

Тәбии зәрурәт үзүндән баш верән бүтүн һадисәләрин өзүндә, бунлар нә гәдәр дәһшәтли олса да, бир тәсәлли вардыр. Бу дәфә дә белә иди. Һәкимләрин мәһарәти сайәсиндә о бәлкә дә бир нечә ил бир тәһәр өмүр сүрәр, бирдән-бирә дейил, һәкимлик мәһарәтинин даһа йүксәк тәнтәнәси олараг, тәдричән өлән ачиз бир инсан кими яшарды. Лакин бизим Маркс буна һеч бир заман дөзмәзди. Гаршысында өзүнүн чохлу битмәмиш әсәрләрини көрмәк вә бунлары баша чатдырмаг истәйиб лакин буну бачармамагдан дөзүлмәз әзаблар чәкмәк — онун үчүн сакитчә вәфат этмәсиндән мин гат ағыр оларды. «Өлүм — өлүб кедән үчүн дейил, сағ галан үчүн бәдбәхтликдир», — о, Эпикурун бу сөзләрини тәкрар этмәйи севәрди. Һәм дә тәбабәтин шөһрәтини артырмаг вә өз гүввәләринин чичәкләндийи заман чох тез-тез әзишдирдийи филистерләри әйләндирмәк үчүн бу гүдрәтли, даһи инсанын пуч олуб кедәрәк мә'насыз өмүр сүрмәсини көрмәк, — йох, баш вермиш олан һадисә бундан мин гат яхшыдыр, эртәси күн ону мәзара, арвадынын ятдығы ерә апармаг бундан мин гат яхшыдыр.

Бундан әввәл баш верән вә һәтта һәкимләрин дә мәним гәдәр билмәдийи һадисәләрин һамысындан сонра, зәннимчә, анчаг бу йол галырды.

Гой белә олсун. Бәшәриййәт бир зәкадан, һәм дә зәманәмиздә онун сыраларындакы ән бөйүк бир зәкадан мәһрум олду. Пролетариатын һәрәкаты өз йолу илә ирәлиләйир, лакин элә бир мәркәз нөгтәси йох олду ки, һәллэдичи заманларда франсызлар, руслар, америкалылар, алманлар, тәбии олараг, она мүрачиәт эдирдиләр вә һәр дәфә ондан, анчаг билик зирвәсиндә дуран бир даһинин верә биләчәйи айдын, гәт'и бир мәсләһәт алырдылар. Гондарма мәшһур адамларын вә хырда исте'дад саһибләринин, һәмчинин садәчә фырылдагчыларын инди әл-голу ачылмышдыр. Сон гәләбә тә'мин эдилмишдир, лакин онсуз да лабүд олан долайы йоллар, мүвәггәти вә кичик мигясда йол ахтармаг һаллары инди даһа чох олачагдыр. Нә эдәк, биз бунун өһдәсиндән кәлмәлийик — элә онун үчүн дә биз яшайырыг. Бах буна көрә дә биз мәрдлийимизи әсла итирмирик.

Сәнин *Ф. Энкелс.*

185

ЭНКЕЛС — Ф. ВАН-ПАТТЕНӘ

18 апрел 1883-чү ил

Һөрмәтли йолдашлар!

Үмумиййәтлә анархистләр вә хүсусилә Иоһанн Мост һаггында Карл Марксын мөвгеи барәсиндә сизин 2 апрел тарихли сорғунуза гыса вә айдын чаваб верәчәйәм.

Маркс вә мән һәлә 1845-чи илдән э'тибарән бу фикирдә олмушуг ки, кәләчәк пролетар ингилабынын сон нәтичәләриндән *бири, дөвләт* адланан сияси тәшкилатын, — һәмишә башлыча мәгсәди варлы азлыг тәрәфиндән зәһмәткеш чохлуғун игтисади әсарәтдә сахланмасыны силаһлы гүввә васитәсилә тә'мин этмәкдән ибарәт олан тәшкилатын тәдричән әримәси (dissolution) вә ән нәһайәт арадан галхмасы олачагдыр. Варлы азлыг арадан галхдыгда, тәзйиг көстәрмәк мәгсәдләринә хидмәт эдән силаһлы дөвләт гүввәсинә олан эһтияч да арадан галхыр. Эйни заманда да биз һәмишә һесаб этмишик ки, бундан өтрү, һабелә кәләчәк ичтимаи ингилабын хейли даһа мүһүм олан башга мәгсәдләринә чатмагдан өтрү пролетариат һәр шейдән әввәл дөвләтин мүтәшәккил сияси һакимиййәтини әлә алмалы вә онун васитәсилә капиталистләр синфинин мүгавимәтини гырыб чәмиййәти енидән гурмалыдыр. Бунларын һамысы һәлә 1847-чи илдә «Коммунист манифестиндә», икинчи фәслин ахырларында шәрһ эдилмишдир.

Анархистләр мәсәләни башы үстә гоюрлар. Онлар дейирләр ки, пролетар ингилабы дөвләтин сияси тәшкилатыны арадан галдырмагдан *башламалыдыр.* Лакин пролетариатын гәләбәсиндән сонра мәһз дөвләт, галиб кәлмиш фәһлә синфинин истифадә үчүн һазыр шәкилдә көрдүйү еканә тәшкилатдыр. Гой, бу дөвләтин ени функсиялары еринә етирә билмәкдән әввәл бөйүк дәйишикликләрә эһтиячы олсун. Лакин белә бир заманда ону тамамилә дағытмаг элә бир еканә апараты дағытмаг демәк оларды ки, галиб кәлмиш пролетариат онун васитәсилә өзүнүн еничә әлдә эдилмиш һакимиййәтини һәята кечирә биләр, өз дүшмәнләрини — капиталистләри — әзә биләр вә чәмиййәтдә элә бир игтисади ингилаб ярада биләр ки, бунсуз бүтүн гәләбә, Парис Коммунасындан сонра олдуғу кими, лабүд сурәтдә мәғлубиййәтлә вә фәһләләрин күтләви гырғыны илә нәтичәләнәрди.

Бакунин бу анархист чәфәнкияты индики формасында ишә салдығы лап илк күндән э'тибарән Марксын буна гаршы чыхдығыны мәним хүсуси олараг сүбут этмәйимә эһтияч

вармы? Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинин бүтүн дахили тарихи буну көстәрир. Анархистләр 1867-чи илдән э'тибарән ән ийрәнч васитәләрлә Интернасйонала башчылыг этмәйә чәһд этмишләр, Маркс исә онларын йолунда башлыча маниә иди. Бешиллик мүбаризә нәтичәсиндә 1872-чи илин сентябрында Гаага конгресиндә анархистләр Интернасйоналдан харич эдилдиләр; онларын харич эдилмәсинә наил олмаг үчүн һамыдан чох иш көрмүш олан адам Маркс иди. Конгресдә нүмайәндә сифәтилә иштирак эдән көһнә достумуз хобокендли Ф.-А. Зорке сизә, арзу этсәниз, галан тәфәррүаты хәбәр верә биләр.

Инди дә Иоһанн Мост һаггында. Анархист олдугдан сонра Мостун Маркслa һәр һансы бир әлагәси олдуғуну, яхуд ондан көмәк көрдүйүнү я алдадылмыш бир адам, я да гаты бир яланчы иддиа эдә биләр. Лондондакы «Freiheit»-ин биринчи нөмрәси чыхандан сонра Мост чәми бир-ики дәфә Марксын вә мәним яныма кәлмишди. Бу гәзетдә онун ени төрәмиш анархизми ашкара чыхдығы вахтдан э'тибарән биз дә онун янына кетмәмишик вә онунла, тәсадүфән дә олса, бирчә дәфә дә көрүшмәмишик. Биз ән нәһайәт бу гәзети даһа яздырмадыг, чүнки бунда «гәт'ииййән һеч бир шей йох иди». Биз Мостун бүтүн бунлары өйрәндийи адамларын анархизминә нә кими бир нифрәт бәсләйирдиксә, Мостун анархизминә вә онун анархист тактикасына да белә бир нифрәт бәсләйирдик.

Һәлә Алманияда Мост «Капиталын» «популяр» шәрһини чап этдирмишди. О, һәмин шәрһин икинчи нәшриндән әввәл ону нәзәрдән кечирмәйи Марксдан хаһиш этмишди. Маркс бу иши мәним иштиракымла көрдү. Анчаг ән кобуд сәһвләри чыхармаг мүмкүн олду, йохса биз бүтүн бу шейи, башдан-аяға енидән язмалы олардыг; Маркс өз дүзәлишләрини белә бир гәт'и шәртлә вермәйә разы олду ки, онун ады һеч бир заман вә һеч бир шейдә Иоһанн Мостун бу чызмагарасы илә, һәтта дүзәлдилмиш шәкилдә дә әлагәләндирилмәсин.

Сизә бу мәктубу, истәсәниз, «Voice of the People»-дә чап этдирмәк үчүн там сәрбәстлик верилир.

Гардашлыг саламы илә

Ф. Э.

186

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

27 август 1883-чү ил

...Феодализмлә буржуазия арасындакы мүбаризәдә көһнә мүтләг монархия нә кими бир рол ойнамышдыса, пролетариатла буржуазия арасындакы синфи мүбаризәдә бонапартчы монархия да (бунун характеристикасы Маркс тәрәфиндән «18 брүмердә» вә мәним тәрәфимдән «Мәнзил мәсәләсиндә», II, вә башга ерләрдә верилмишдир) тәхминән элә бир рол ойнайыр. Лакин көһнә мүтләг монархияда бу мүбаризә гәт'ийййәтлә сона чатдырыла билмәйиб анчаг конститусиялы монархияда бу нөгтәйә чатдырыла билдийи кими (1789—1792 вә 1815—1830-чу иллэрдәки Инкилтәрә, Франса), буржуазиянын пролетариатла мүбаризәси дә анчаг республикада гәт'ийййәтлә сона чатдырыла биләр. Буна көрә дә әлверишли шәраит вә ингилаби кечмиш, франсызлара Бонапарты йыхмагда вә буржуа республикасы гурмагда көмәк этдисә, ярымфеодализм илә бонапартизм гарышығы ичәрисиндән һәлә чыхмамыш олан бизләрә нисбәтән франсызларын белә бир үстүнлүйү вардыр ки, мүбаризәнин гәт'ийййәтлә сона чатдырылмасы үчүн лазым олан форма, бизим өзүмүз үчүн һәлә анчаг *әлдә этмәли* олдуғумуз форма онларда вардыр. Онлар сияси чәһәтдән бизи там бир дөвр гәдәр өтүб кечмишләр. Буна көрә дә Франсада монархиянын бәрпа эдилмәсинин белә бир нәтичәси оларды ки, буржуа республикасынын бәрпасы уғрунда мүбаризә енидән күнүн мәсәләси оларды, һалбуки республиканын сахланмасы пролетариатла буржуазия арасындакы *билаваситә,* ачыг синфи мүбаризәнин кетдикчә даһа чох кәскинләшиб бөһран дәрәчәсинә чатмасы демәкдир.

Биздә дә ингилабын биринчи, билаваситә нәтичәси, *форма* чәһәтдән, мәһз *буржуа* республикасы ола биләр вә *олмалыдыр.* Лакин бурада бу анчаг гыса кечид дөврү олачагдыр, чүнки, хошбәхтликдән, биздә халис республикачы буржуа партиясы йохдур. Буржуа республикасы бәлкә дә тәрәггичиләр партиясы башда олмагла ән әввәл *кениш фәһлә күтләләрини ингилаби сосялизм тәрәфинә чәлб этмәкдә* бизә хидмәт эдәр; бу иш бир-ики ил әрзиндә көрүләр вә биздән башга, һәлә мүмкүн олан бүтүн ара партияларын тамамилә тагәтдән дүшүб өзләрини дағытмаларына кәтириб чыхарар. Ялныз бундан сонра биз һакимиййәти мүвәффәгиййәтлә өз әлимизә ала биләрик.

Алманларын кобуд сәһви бундан ибарәтдир ки, онларын фикринчә, куя бир күндә ингилаб этмәк олар. Әслиндә исә

ингилаб элә бир шәраитдә күтләләрин узун илләр бою инкишафы просесидир ки, бу шәраит һәмин просесин сүр'этләндирилмәсинә көмәк эдир. Бир күндә эдилән һәр бир ингилаб я әввәлчәдән артыг мәһв олмаға мәһкум олан иртичаы арадан галдырмыш (1830-чу ил), я да гаршыя гоюлмуш мәгсәдин тамамилә әксинә олан нәтичәләр вермишдир (1848-чи ил, Франса).

Сизин *Ф. Э.*

1884-чү ил

187

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

1 январ 1884-чү ил

...«Франсада вәтәндаш мүһарибәсиндән» «Манифестин» мүгәддимәсиндә верилән парча[1] һаггында Сизин әввәлки сорғунуза кәлдикдә, Сиз йәгин ки, орикиналын өзүндә верилән чавабла разылашарсыныз («Вәтәндаш мүһарибәси», сәһ. 19 вә сонракылар)[2]. Бир нүсхәсини Сизә көндәрирәм ки, бәлкә орада Сиздә олмады. Мәсәлә садәчә буну көстәрмәкдәдир ки, галиб кәлмиш пролетариат көһнә бүрократик, инзибати-мәркәзләшдирилмиш дөвләт апаратындан өз мәгсәдләри үчүн истифадә едә билмәкдән өтрү әввәлчә ону дәйишдириб енидән гурмалыдыр; һалбуки 1848-чи илдән е’тибарән *бүтүн* буржуа республикачылары мүхалифәтдә олдуглары мүддәтдә бу машыны писләйирдиләр, лакин һакимиййәт башына кәлән кими, ону дәйишдирмәдән гәбул едир вә ондан гисмән иртичаа гаршы, лакин даһа чох дәрәчәдә пролетариата гаршы истифадә едирдиләр. «Вәтәндаш мүһарибәсиндә» Коммунанын *шүурсуз* мейлләринин аз-чох шүурлу планлар кими онун хидмәти һесаб едилмәси о заманкы шәраитдә доғру иди вә һәтта зәрури иди. Руслар «Вәтәндаш мүһарибәсиндәки» бу парчаны «Манифестин» өзләри тәрәфиндән едилән тәрчүмәсинә әлавә етмәклә чох яхшы иш көрмүшләр. О заман бунун бурахылмасында бу гәдәр тәләсмәк лазым кәлмәсәйди, — биз дә буну вә һәмчинин бә’зи башга шейләри әлавә едә биләрдик...

---

[1] «Коммунист партиясы манифестинин» алманча нәшринә (1872) мүгәддимәдә Маркс вә Энкелс Парис Коммунасынын дәрсләриндән данышаркән, «Франсада вәтәндаш мүһарибәсиндән» ашағыдакы парчаны вермишдиләр: «... фәһлә синфи һазыр дөвләт машынына садәчә йийәләниб ону өз мәгсәдләри үчүн ишә сала билмәз». *Ред.*

[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс,* Сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953-чү ил, сәһ. 504 вә сонракылар. *Ред.*

188

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

16 феврал 1884-чү ил

... Туғян эдән дөвләт сосялизмини, онун ишдә йийылдығы Явадакы нүмунәчийиндән истифадә эдиб ифша этмәк зәһмәтини бир адам өз үзәринә көтүрмәлидир. Бүтүн материалы адвокат Ч.-В.-Б. Монинин бу китабында тапмаг олар: «Ява, яхуд мүстәмләкәни нечә идарә этмәли», Лондон, 1861, 2 чилд. Бу китабдан көрүнүр ки, һолландиялылар гәдим ичма коммунизми әсасында истеһсалы дөвләт йолу илә нечә тәшкил этмишләр вә инсанлар үчүн, өз анлайышларына көрә, тамамилә раһат бир яшайыш тә'мин этмишләр. Нәтичәдә халгы ибтидаи күтлүк пилләсиндә сахлайырлар, Һолландия дөвләт хәзинәсинин хейринә исә һәр ил 70 милйон марка (инди, йәгин, даһа чох) кәлир. Бу сон дәрәчә мараглы бир һалдыр вә бундан асанлыгла әмәли нәтичәләр чыхармаг олар. Һәм дә бу сүбут эдир ки, Һиндистанда вә Русияда олдуғу кими, Явада да ибтидаи коммунизм һазырда истисмар вә истибдад үчүн (ону мүасир коммунизм үнсүрү сарсыдачағы вахта гәдәр) чох көзәл вә ән кениш бир әсас тәшкил эдир. Мүасир чәмиййәт шәраитиндә о, көһнә кантонларын мүстәгил ичмаы—маркасы гәдәр биабырчы бир анахронизмдир (бу да я арадан галдырылмалы, яхуд даһа да инкишаф этдирилмәлидир).

Чәмиййәтин ибтидаи вәзиййәти һаггында *мүкәммәл* бир әсәр вардыр вә биолокияда Дарвинин нә кими бир әһәмиййәти варса, бу әсәрин дә элә бир һәлледичи әһәмиййәти вардыр; буну да енә, әлбәттә, Маркс кәшф этмишдир; һәмин әсәр будур: Морган, «Ибтидаи чәмиййәт», 1877. Маркс бу китаб һаггында данышмышды, лакин о заман мәним бунунла мәшғул олмаға вахтым йох иди, сонралар исә о бир даһа бу барәдә бәһс этмәмишди; о, ишин белә бир шәкил алмасындан, көрүнүр, разы иди, чүнки һәмин китабдан чох этрафлы парчалар языб көтүрмәсинә әсасән фикир еридиләрсә, *өзү* алманлары бунунла таныш этмәк истәйирди. Морган өз мөвзуу дахилиндә тарих һаггында Марксын материалист анлайышыны мүстәгил олараг, енидән кәшф этмишдир вә өз әсәрини мүасир чәмиййәт һаггында билаваситә коммунист тәләбләри илә битирир. Илк дәфә олараг Рома вә юнан gens-и [гәбиләси] вәһшиләрин, хүсусилә Америка һиндиләринин гәбилә гурулушу илә тамам изаһ эдилмишдир; беләликлә, ибтидаи чәмиййәтин тарихи үчүн мөһкәм бир зәмин тапылмышдыр. Мәним вахтым олсайды, Марксын гейдләриндән истифадә эдиб материалы «Sozialdemokrat» вә я «Neue Zeit» үчүн мәгалә шәклиндә ишләйиб һазырлаярдым, лакин бу барәдә һеч душүнмәйинә дә дәймәз. Тәй-

лорун, Леббокун вә К°-сынын бүтүн фырылдагчылығы — бүтүн бу эндогамия, экзогамия вә саир чәфәнкият тамамилә пуч олмушдур. Һәмин чәнаблар бурада бу китабын үзәриндән мүмкүн гәдәр сүкутла кечирләр, бу китаб Америкада чап эдилмишдир; мән ону беш һәфтә бундан әввәл сифариш этмишәм, лакин һәлә индийәдәк алмамышам, һәрчәнд титул сәһифәсиндә шәрикли нашир олараг Лондон фирмасы көстәрилир!

Сәмими салам.

Сизин *Ф. Э.*

189

ЭНКЕЛС — В. И. ЗАСУЛИЧӘ

6 март 1884-чү ил

Әзиз вәтәндаш!

«Фәлсәфә йохсуллуғунун» русча тәрчүмәси чапдан чыхачағы күн мәним үчүн вә Марксын гызлары үчүн байрам олачагдыр. Өзлүйүндә айдындыр ки, Сизин үчүн файдалы ола биләчәк бүтүн материалы мән мәмнунийyәтлә Сизин сәрәнчамыныза верәрәм. Мән белә этмәк фикриндәйәм.

Алманча нәшриндән башга, һазырда Парисдә франсызча ени нәшри чап эдилмәкдәдир. Мән бу ики нәшр үчүн бә'зи гейдләр язырам вә бунларын мәтнини Сизә көндәрәрәм.

Мүгәддимә олараг Марксын Прудон һаггында Берлиндә чыхан «Social-Demokrat»-дакы (1865) мәгаләсини көтүрмәк олар. Сөйләнилмәси лазым кәлән, демәк олар, һәр шей орада дейилмишдир. Бу мәгалә һәр ики ени нәшрдә, франсызча вә алманча нәшрләриндә кириш шәклиндә чап эдиләчәкдир. Бу мәгаләнин анчаг бир нүсхәси галмышдыр, бу да партиямызын Сүрихдәки архивининдир. Әкәр Марксын вә я мәним кағызларым арасында башга бир нүсхәси тапылмаса (мән буну яхын һәфтәләр әрзиндә биләрәм), Сиз Бернштейн васитәсилә бу мәгаләнин сурәтини асанлыгла ала биләрсиниз.

Алманча нәшри үчүн мән хүсуси мүгәддимә язмалы олачағам, мәгсәдим дә будур ки, «Капиталда» Марксын куя Родбертусдан плакиат этдийинә даир мүртәче сосялистләрин мә'насыз иддиасыны рәдд эдим вә һәмчинин сүбут эдим ки, эксинә, һәлә Родбертус өз «Ичтимаи мәктубларыны» язандан әввәл Маркс артыг «Йохсуллугда [фәлсәфә йохсуллуғунда]» Родбертусу тәнгид этмишдир. Мәнә элә кәлир ки, ичәрисинә бизим гондарма сосялистләрин һәлә сохулмамыш олдуглары рус чамааты үчүн бу мараглы дейилдир. Һәр һалда өзүнүз дүшүнүн, истәсәниз, мүгәддимә Сизин сәрәнчамынызда олар.

Сосялизм нәзәриййәсинә даир китабларын өйрәнилмәсинә Русияда марагын артмасы һаггында Сизин мәнә вердийиниз мә'лумат мәни чох мәмнун этди. Бизим алман мәктәбләри ичәрисиндә демәк олар тамамилә арадан галхмыш олан нәзәри вә тәнгиди фикир, көрүнүр, Русияда өзүнә ер тапмышдыр. Сиз мәндән хаһиш эдирсиниз ки, Сизә тәрҹүмә үчүн китаблар көстәрим. Ахы Сиз ки, Марксын демәк олар бүтүн әсәрләрини тәрҹүмә этмисиниз вә я тәрҹүмә этмәйи вә'д этмишсиниз; мәним әсәрләрим ичәрисиндә Сиз ән яхшыларыны көтүрмүшсүнүз; бизим галан алманча китабларымыз я нәзәри ҹәһәтдән зәифдир, я да башлыча олараг, Алмания үчүн мараглы олан мәсәләләрлә кифайәтләнир. Сон заманлар франсызлар олдугча чохлу яхшы шейләр язмышлар, лакин бунларын һамысы һәләлик анҹаг илк ҹүҹәртиләрдир. «Капиталын» Девил тәрәфиндән верилән шәрһи нәзәри ҹәһәтдән мүвәффәгиййәтлидир, лакин тәсвири һиссә чох тәләсик язылмышдыр вә орикинала бәләд олмаянлар үчүн демәк олар анлашылмаздыр. Һәм дә онун һәҹми популяр шәрһ үчүн чох бөйүкдүр. Бунунла белә, мәнә элә кәлир ки, онун үзәриндә ишләнсә, ондан яхшы бир шей дүзәлтмәк олар. «Капиталын» популяр шәрһи, китабын өзүнү анҹаг чәтинликлә әлдә этмәк мүмкүн олдуғу бир өлкәдә чох файдалы оларды.

Русиядакы вәзиййәтдән данышаркән мән, әлбәттә, хүсусилә малиййәни дә нәзәрдә тутурдум, лакин тәкҹә малиййәни нәзәрдә тутмагла кифайәтләнмирдим. Петербург һөкумәти кими сон һәддә кәлиб чатмыш олан бир һөкумәтин вә Гатчина заһиди олмуш әсир бир чарын вәзиййәти кетдикҹә даһа кәркин олмая билмәз. Истәр задәканлар, истәрсә кәндлиләр вар-йохдан чыхмышлар, ордунун шовинист дуйғулары тәһгир эдилмишдир вә даим кизләнән һөкмдар[1] гаршысында о һиддәтләнмишдир; «пис эһтираслары» вә үмуми наразылығы соютмаг үчүн харичи мүһарибәнин лазым олмасы вә эйни заманда да пул олмадығына көрә вә сияси конюнктура әлверишсиз олдуғуна көрә, белә бир мүһарибәйә башламағын мүмкүн олмамасы; өзүнүн әл-голуну бағлаян зәнҹирләри дағытмаг арзусу илә ҹошан күчлү милли зиялыларын олмасы; бүтүн бунлардан әлавә әсла пул олмамасы вә хадимләрин[1] бычағы һөкумәтин боғазына дирәмәси, — мәним фикримҹә, һәр ай вәзиййәтин чәтинликләрини кәскинләшдирмәлидир вә әкәр конститусия әһвал-руһиййәли вә ҹәсарәтли бир бөйүк княз тапылсайды, һәтта рус «ҹәмиййәти» дә сарай ингилабыны бу чыхылмаз вәзиййәтдән ән яхшы бир чыхыш йолу һесаб

[1] «Һөкмдар» вә «хадимләр» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

этмәли иди. Бисмарк вә Блейхредер өз ени достларыны хилас эдәчәкдирми? Шүбһә эдирәм. Мән өзүмә белә бир суал вермәйә даһа чох мейл көстәрирәм ки, бу ики мүттәфигдән һансы дикәрини соячагдыр.

Бурая Марксын әлязмасыны (сурәтини) әлавә эдирәм, бундан лазым билдийиниз кими истифадә эдә биләрсиниз. Билмирәм, «Словода», йохса «Отечественные Запискидә»[1] о белә бир мәгалә тапмышды: «Карл Маркс ч. Жуковскинин мүһакимәси гаршысында». О һәмин чавабы язмышды, бу да көрүнүр, Русияда чап эдилмәк үчүн нәзәрдә тутулурду, лакин буну Петербурга көндәрмәди, зира горхурду ки, онун тәкчә ады онун чавабынын чап эдиләчәйи журналын варлығы үчүн тәһлүкә ярадар[2].

Сизә сәдагәтли олан *Ф. Энкелс.*

Мәним китабымын Сизин тәрәфиниздән эдилән тәрчүмәсини чох көзәл һесаб эдирәм[3]. Рус дили нә гәдәр дә көзәлдир! Бу дилдә алман дилинин дәһшәтли кобудлуғу олмадан онун бүтүн үстүнлүкләри вардыр.

190

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

24 март 1884-чү ил

...Март мәгаләси һәр һалда чох яхшы иди, ән мүһүм чәһәтләр тамамилә дүзкүн олараг гейд эдилмишдир. Сонракы нөмрәдә Халг партиясы үзвүнүн кәндли тәблиғаты һаггындакы мәгалә дә эйнилә беләдир; бурада анчаг демократия «анлайышына» истинад эдилмәси писдир. Һәр дәфә демос [халг] дәйишилдикдә, бу анлайыш да дәйишилир вә буна көрә дә бизи бирчә аддым да ирәлиләтмир. Мәнчә, белә демәк лазым иди: сияси һакимиййәти әлә алмаг үчүн пролетариата демократик *формалар* да лазымдыр, лакин бүтүн сияси формалар кими, бунлар да онун үчүн анчаг бир васитәдир. Әкәр инди бириси бир *мәгсәд* олараг демократияя чан атарса, кәндли-

---

[1] Журналларын адлары Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

[2] Маркс тәрәфиндән 1877-чи илдә «Отечественные Запискинин» редаксиясына язылан мәктуб (бах: бу мәчмуә, сәһ. 330) илк дәфә 1886-чы илдә Чеиеврәдә «Вестник Народной Волинин» 5-чи №-синдә чап эдилмишдир. *Ред.*

[3] Энкелс өзүнүн Засулич тәрәфиндән тәрчүмә эдилиб 1884-чү илдә Чеиеврәдә «Элми сосялизмин инкишафы» ады илә чыхан «Сосялизмин утопиядан элмә доғру инкишафы» әсәрини нәзәрдә тутур. Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, XV чилд. *Ред.*

ләрә вә хырда буржуалара, йә'ни мәһв олмаға мәһкум олан синифләрә архаланмалыдыр вә нә гәдәр ки, онлар өзләрини сүн'и сурәтдә сахламаг истәйирләр, пролетариата гаршы *мүртәчедирләр.* Сонра унудулмамалыдыр ки, буржуазиянын һөкмранлығынын *ардычыл* формасы мәһз демократик республикадыр, доғрудур, пролетариатын чатмыш олдуғу инкишаф пилләси үзүндән бу республика чох тәһлүкәли олмушдур, лакин Франса вә Американын көстәрдийи кими, һәлә дә буржуазиянын билаваситә һөкмранлығы кими мүмкүндүр. Беләликлә, «тарихән яранмыш мүәййән» бир шей олмаг э'тибарилә либерализм «принсипи» әслиндә анчаг ардычылсызлыгдан ибарәтдир; конститусиялы либерал монархия буржуазиянын һөкмранлығынын адекват формасыдыр: 1) әввәлләр, буржуазия һәлә мүтләг монархиянын өһдәсиндән тамам шәкилдә кәлмәмиш олдуғу заман вә 2) ахырда, пролетариат демократик республиканы артыг чох тәһлүкәли етдийи заман беләдир. Һәр һалда демократик республика һәмишә буржуазиянын һөкмранлығынын *ахырынчы* формасы — онун сону кәлиб чатан бир форма олараг галачагдыр. Бунунла мән өз нәсиһәтләрими битирирәм.

Ним салам көндәрир. Туссини мән дүнән көрмәмишәм.

Сәнин *Ф. Э.*

191

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

26 апрел 1884-чү ил

Әзиз Каутски!

Мән Бисмарка кәләк гурмаг вә онун әсла гадаған едә билмәйәчәйи бир шей язмаг (Морган) фикриндә идим вә бурада һамыя буну сөйләйирдим; лакин нә гәдәр истәсәм дә, чыхмыр. Моногамия һаггындакы фәсли вә синфи зиддиййәтләрин мәнбәи олуб көһнә ичмаы дағыдан бир васитә олмаг э'тибарилә хүсуси мүлкиййәт һаггындакы сон фәсли гәт'иййән елә яза *билмирәм* ки, бу фәсилләр сосялистләр әлейһинә ганун чәрчивәсинә сығсын[1]. Лүтер демишкән, нә едим, башга чүр бачармырам!

Морганы анчаг «об'ектив» сурәтдә шәрһ едиб ону тәнгиди сурәтдә изаһ етмәмәк вә чыхарылан ени нәтичәләрдән исти-

---

[1] Энкелс «Аиләнин, хүсуси мүлкиййәтин вә дөвләтин мәншәи» адлы өз әсәрини нәзәрдә тутур. *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, XVI чилд, I һиссә. *Ред.*

фадә эдиб бунлары бизим көрүшләримизлә вә әлдә эдилмиш нәтичәләрлә әлагәдар сурәтдә шәрһ этмәмәк мә'насыз оларды. Бу бизим фәһләләрә һеч бир шей вермәзди. Беләликлә: яхшы язарсан — һөкмән гадаған эдәрләр; әчлафчасына язарсан — ичазә верәрләр. Лакин мән әчлафчасына язмағы бачармырам.

Кәлән һәфтә йәгин ки, гуртарарам (Шорлеммер енә бурададыр, базар эртәсинә гәдәр). Там дөрд вәрәг, бәлкә дә даһа чох чыхачагдыр. Әкәр сиз буну охудугдан сонра «Neue Zeit»-дә чап этмәйә *риск этсәниз,* онда мәндән инчимәйин, бүтүн нәтичәси үчүн өзүнүз чавабдеһсиз. Әкәр сиз чох ағыллы һәрәкәт эдиб тәкчә бир мәгалә хатиринә бүтүн журналы тәһлүкәйә салмаға риск этмәсәниз, онда буну китабча шәклиндә я Сүрихдә, я да «Гадын»[1] кими чап эдин. Бу артыг сизин ишиниздир.

Бизим үмуми дүнякөрүшүмүз үчүн бунун, мәним фикримчә, хүсуси бир әһәмиййәти олачагдыр. Морган бизә тамамилә ени нөгтейи-нәзәрләр мүәййән этмәк имканы верир; о өз тарихдән әввәлки дөврү илә бизә индийәдәк мөвчуд олмаян бир факт әсасы верир. Ибтидаи вә «вәһши» шәраит тарихиндән айры-айры фактлар һаггында сәнин һәлә нә кими шүбһәләрин галса да, гәбилә әсасән мәсәләни һәлл эдир вә ибтидаи тарихи изаһ эдир. Буна көрә дә әсәр чидди сурәтдә ишләнмәли, диггәтлә дүшүнүлмәли вә сон нәтичәләрә чатдырылмалыдыр, — лакин һәмчинин дә *сосялистләр әлейһинә гануна бахмадан* язылмалыдыр.

Даһа бир мүһүм чәһәт: мән там бир сыра мәсәләләрдә Фур'енин Морганы нечә даһиянә сурәтдә габагладығыны көстәрмәлийәм. Мәдәниййәт һаггында Фур'енин вердийи тәнгид ялныз Морган сайәсиндә бүтүн әзәмәти илә мейдана чыхыр; лакин бунун үзәриндә ишләмәк лазым кәләчәкдир...

192

ЭНКЕЛС — Э. БЕРНШТЕЙНӘ

23 май 1884-чү ил

...Әслиндә мән разыям ки, сосялистләр әлейһинә ганун ләғв эдилмәк *дейил,* узадылмышдыр. Либерал филистер сечкиләрдә мүһафизәкарларын бөйүк гәләбә газанмасына сәбәб оларды; сосялистләр әлейһинә гануну сахламаг үчүн о өзүнү нәинки ода-көзә вурар, һабелә ән дәрин бир чиркаб чаласына да сохар. Бунун нәтичәси исә сосялистләр әлейһинә даһа ағыр бир ганун оларды. Индики вәзиййәтә әсасән фикир еридиләр-

---

[1] *А. Бебел.* «Гадын вә сосялизм». *Ред.*

сә, бу ганун йәгин ки, ахырынчы дәфә узадылмышдыр вә гоча Вилм өз бөйрәк хәстәлийи нәтичәсиндә аягларыны узатса, бу ганун тәчрүбәдә тезликлә гүввәдән дүшәр. Сәсвермә заманы алман азад фикирлиләринин вә мәркәзин белә мөһкәм биабыр олмалары да бир шей демәкдир, даһа әһәмиййәтлиси исә Бисмаркын бәһс этдийи әмәк һүгугудур. Һәмин долашыгчы бундан япышдығы замандан э’тибарән Һейзер кими һай-күйчүләрдән яхамызы гуртарачағымыза үмид вардыр. Һәм дә артмагда олан вә һәтта мүстәсна ганунларла да ятырдылмасы мүмкүн олмаян фәһлә һәрәкаты гаршысында белә бир ахмаглыг этмәк үчүн Бисмарк олмаг лазымдыр. Бизимкиләр һәләлик дүзкүн һәрәкәт эдәрәк, ону мүмкүн гәдәр узаглара апармаға чалышырлар, онун сөзләринин ишдә һәята кечирилмәсини тәләб эдирләр; элә ки, Бисмарк бу мәсәләдә бир гәдәр дә дәринләрә кетди, — лакин о буна асанлыгла разы олмаз, — бүтүн бу алдадычылыг Пруссия полис үсулуна чевриләчәкдир. Сечки програмы олмаг э’тибарилә бу бош ибарә она чох аз көмәк эдәр.

Әмәк һүгугуну Фур’е дүшүнмүшдү, лакин онун әсәриндә бу һүгуг анчаг фаланстердә һәята кечирилир вә, демәли, бу ахырынчынын гәбул эдилмәсини нәзәрдә тутур. Фур’ечиләр, динч демократиянын сүлһсевәр филистерләри, «Démocratie Pacifique» — онларын органы белә адланырды, — һәмин ибарәдән мәһз она көрә япышмышдылар ки, бу ибарә чох мә’сум көрүнүр. Нәзәри мәсәләләрдә ән тутгун тәсәввүрләри олан 1848-чи ил Парис фәһләләри она көрә бу ибарәйә алданмышдылар ки, бу ибарә утопизмдән узаг вә асанлыгла һәята кечириләә билән әмәли бир шей кими көрүнүрдү. Һөкумәт, буну капитализм чәмиййәтинин һәята кечирә биләчәйи еканә бир үсулла, — мә’насыз милли э’малатханалар формасында һәята кечирди. Әмәк һүгугу 1861—1864-чү илләрдә памбыг-парча бөһраны заманы бурада, Ланкаширдә бәләдиййә э’малатханалары васитәсилә эйни шәкилдә һәята кечирилди. Алманияда да буну ачлыг чәкән вә каторга вәзиййәтиндә олан фәһлә колониялары шәклиндә һәята кечирирләр ки, инди алман филистерини дә мәшғул эдән бунлардыр. *Айрыча* бир тәләб кими ирәли сүрүлән әмәк һүгугу башга чүр һәята кечириләә дә *билмәз*. Капитализм чәмиййәтиндән тәләб эдирләр ки, бу һүгугу һәята кечирсин, лакин капитализм чәмиййәти буну анчаг *өз* һәят шәраити чәрчивәсиндә еринә етирә биләр вә әкәр әмәк һүгугуну *ондан* тәләб эдирләрсә, демәли ону мөвчуд, мүәййән шәраитдә тәләб эдирләр вә, демәли, милли э’малатханалар, фәһлә эвләри вә колониялары ярадылмасыны тәләб эдирләр. Әкәр әмәк һүгугу тәләби *долайы йолла* капиталист истеһсал үсулунун мәһв эдилмәсини ифадә этмәлидирсә, һәрәкатын индики вәзиййәтинә көрә бу, горхаглыгла керийә атылан бир

аддымдыр, сосялистләр әлейһинә ганунa күзәштдир, элә бир ибарәдир ки, бу анчаг, фәһләләри чашдырмаға, онларын чан атмалы олдуглары мәгсәдләри вә һәмин мәгсәдләрә наил ола билмәк үчүн онлара лазым кәлән шәраити баша дүшмәләрини чәтинләшдирмәйә йөнәлдилмишдир...

193

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

6 июн 1884-чү ил

...Нә гәдәр ки, либерал партиялар ишдә өзләрини рүсвай етмәмишләр, һакимиййәт башына кечиб өзләринин күчсүзлүйүнү көстәрмәмишләр, о вахтадәк биз күтләләри һәмин партиялардан узаглашдыра билмәрик. 1848-чи илдә олдуғу кими, биз һәлә дә кәләчәйин мүхалифәтийик, буна көрә бизим үчүн индики партиялар ичәрисиндә ән ифрат партия һакимиййәт башында олмалыдыр ки, она гаршы биз һазыркы дөврүн мүхалифәти олаг. Сияси дурғунлуг, йә'ни рәсми партияларын индики файдасыз вә мәгсәдсиз мүбаризәси узун мүддәт бизим үчүн хейирли ола билмәз. Ағырлыг мәркәзинин даим сола тәрәф кечмәси шәраитиндә һәмин партияларын мүтәрәгги мүбаризәси башга мәсәләдир. Бу, инди Франсада баш верән һадисәдир, орада сияси мүбаризә, һәмишә олдуғу кими, классик формалар алыр. Бир-бирини әвәз едән һөкумәтләр кетдикчә даһа чох сола дөнүр, одур ки, Клемансо һөкумәтинин яранаҹағыны артыг ирәличәдән көрмәк олар; бу, мүмкүн олан буржуа һөкумәтләри ичәрисиндә һәлә ән ифрат һөкумәт дейилдир. Һәр дәфә сола дөнүш олдугда, фәһләләрә ени-ени күзәштләр едилир (Дененддәки ахырынчы тә'тиллә мүгайисә ет, орада илк дәфә олараг гошун *чағырылмамышды)* вә даһа әһәмиййәтлиси будур ки, дөйүш мейданы һәллэдичи вурушма үчүн кетдикчә даһа чох тәмизләнир, партияларын мөвгеи кетдикчә даһа айдын вә даһа ашкар олур. Мән, Франса республикасынын өз зәрури сон нәтичәсинә — радикал, сахта сосялист буржуаларла һәгигәтән ингилабчы фәһләләрин әкслийинә доғру тәдричән баш верән, лакин дурмадан давам едән бу инкишафы ән чидди һадисәләрдән бири һесаб едирәм вә үмид едирәм ки, бу инкишафын арасы кәсилмәйәчәкдир; мәни севиндирир ки, бизимкиләр Парисдә һәлә кифайәт гәдәр күчлү дейилдирләр (лакин әялэтдә бир о гәдәр күчлүдүрләр) ки, ингилаби ибарә васитәсилә һәр һансы бир гияма галхмаг үчүн онлары тәһрик етсинләр.

Франсадакы кими классик бир инкишаф айдынлығы, әлбәттә, дәрракәсиз Алманијада јохдур; буна чатмагда биз чох-чох кери галмышыг вә буна көрә дә һадисәләри артыг башгалары көрдүкдән сонра биз көрүрүк. Лакин бизим рәсми партијалар нә гәдәр ијрәнҹ олса да, һәр һансы бир сијаси һәјат бизим үчүн, харичи сијасәт саһәсиндә интригачылыгдан башга һеч бир һадисә баш вермәдији индики сијаси гәбристандан даһа хошдур...

194

ЭНКЕЛС — Е. ПАПРИТСӘ

26 июн 1884-чү ил

Ханым!

Сизин бәһс етдијиниз, литографда чап едилән журнал һаггында мән ешитмишәм, лакин һәлә һеч бир нүсхәсини көрмәмишәм[1].

Мәнә елә кәлир ки, Сиз өз һәмвәтәнләринизә гаршы бир гәдәр һагсызсыныз. Биз һәр икимиз, Маркс вә мән, онлардан шикајәт едә билмәрик. Әкәр бә'зи мәктәбләр елми тәдгигатдан даһа чох өз ингилаби чошгунлуғу илә фәргләнмишсә, әкәр мүхтәлиф јанылмалар олмуш вә һәлә дә варса, дикәр тәрәфдән дә, халис нәзәријјә саһәсиндә Добролјубов вә Чернышевскини јетирмиш олан халга лајиг тәнгиди фикир дә, фәдакарчасына ахтармалар да олмушдур. Мән тәкчә фәал ингилабчы сосјалистләрдән бәһс етмирәм, һәмчинин рус әдәбијјатындакы тарихи вә тәнгиди мәктәбдән бәһс едирәм, бу да Алманијада вә Франсада рәсми тарих елминин јаратдыгларынын һамысындан сонсуз дәрәчә јүксәкдә дурур. Һәтта әмәли ишлә мәшғул олан ингилабчылар арасында да, бизим идејаларымыз вә Маркс тәрәфиндән тамамилә јенидән ишләнмиш олан игтисад елми һәмишә сәмимијјәт вә рәғбәтлә гаршыланмышдыр. Јәгин сиз билирсиниз ки, лап сон заманлар бизим әсәрләримиздән бир чоху русҹа тәрҹүмә олунуб нәшр едилмишдир, тезликлә исә бә'зи әсәрләр дә, хүсусән Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу» тәрҹүмә олунуб нәшр едиләҹәкдир. Онун 1848-ҹи илдә јазылмыш «Муздлу әмәк вә капитал»[2] адлы кичик әсәри дә бу ҹүмләдәндир вә бу адла чап едилмишдир.

---

[1] Энкелс 1884-ҹү илдә Москвадакы гејри-легал «Мүтәрҹимләр вә наширләр ҹәмијјәти» тәрәфиндән литографда чап едилиб бурахылан «Сосјалист билији» мәҹмуәләрини нәзәрдә тутур. Биринҹи мәҹмуәјә Энкелсин «Утопик сосјализм вә елми сосјализм» әсәри вә онун «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәриндән ајры-ајры фәсилләр дахил олмушдур. *Ред.*

[2] Әсәрин ады Энкелс тәрәфиндән русча јазылмышдыр. *Ред.*

Мән сон дәрәчә мәмнунам ки, Сиз мәним «Очеркләрими [Сияси игтисад тәнгидинин очеркләрини]» тәрҹүмә етмәйи файдалы һесаб едирсиниз. Һәрчәнд ичтимаи елмләр саһәсиндә өзүмүн бу илк әсәримлә мән һәлә инди дә бир гәдәр фәхр едирәм, лакин мән чох яхшы билирәм ки, инди бу әсәр тамамилә көһнәлмишдир вә нәинки сәһвләрлә, һәтта кобуд нөгсанларла долудур. Горхум будур ки, һәмин әсәр файда вермәкдән даһа чох зәрәр версин.

Сизә почта илә «Анти-Дүрингин» бир нүсхәсини көндәрирәм.

Бизим көһнә гәзет мәгаләләримизә кәлдикдә, бунлары ахтарыб тапмаг инди чәтин оларды. Бунларын чоху инди өз күндәлик әһәмиййәтини итирмишдир. Марксдан галан әлязмаларыны чап етдирдикдән сонра кифайәт гәдәр бош вахтым галдыгда мән бунлары гейдләр вә и. а. илә бирликдә мәчмуә шәклиндә нәшр етмәк фикриндәйәм. Лакин бу, кәләчәйин ишидир.

Инкилис фәһләләринә Сизин һансы манифестдән бәһс етдийинизи о гәдәр дә баша дүшмүрәм. Бәлкә Сиз «Франсада вәтәндаш мүһарибәсини», Парис Коммунасы мүнасибәтилә Интернасйоналын манифестини нәзәрдә тутурсунуз? Ону Сизә көндәрә биләрәм.

Әкәр мәним сәһһәтим имкан версәйди, Сиздән яныныза кәлмәйә ичазә истәрдим. Һәрчәнд *евдә* мән өзүмү бабат һисс едирәм, лакин шәһәрә чыхмаг мәнә, тәәссүф ки, гадаған едилмишдир. Әкәр Сиз өз кәлишинизлә мәни шәрәфләндирсәниз, мән һәмишә ахшам саат едди вә я сәккизә яхын Сизин сәрәнчамыныздаям.

Ханым, бөйүк еһтирамымы гәбул един.

Ф. Енкелс.

195

ЕНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

26 июн 1884-чү ил

Әзиз Каутски!

«Анти-Родбертусун»[1] әлязмасыны сабаһ сифаришли мәктубла гайтарачағам. Мәним гейдләрим аздыр — мән сәһифәләрин кәнарында карандашла бир нечә гейд етмишәм. Буна ашағыдакыны да әлавә едирәм:

[1] К. Каутскинин «Родбертусун «Капиталы»» мәгаләсиндән бәһс олунур («Neue Zeit» журналы, 1884). *Ред.*

1) Рома һүгугу *садә әмтиә истеһсалынын,* демәли, капиталист истеһсалындан әввәлки истеһсалын биткин һүгугудур, лакин бу, капитализм дөврүнүн һүгуг мүнасибәтләринин чох һиссәсини əһатә эдир. Демәли, бу мәһз бизим шәһәрлиләрин өз йүксәлиш дөврүндә *эһтиячлары олдуғу* вә онларын ерли адәт һүгугундан *тапмадыглары* бир шейдир.

10-чу сәһифәйә чох э'тиразым вардыр.

1) Изафи дәйәр гуллар вә тәһкимлиләр васитәсилә апарылан истеһсал заманы ялныз бир истиснадыр; бурада изафи *мәһсул* демәк лазымдыр ки, бунун да чох һиссәси *базарда реаллашдырылмаг* дейил, билаваситә истеһлак олунур.

2) Истеһсал васитәләри мәсәләси һеч дә тамамилә белә дейилдир. Тәбии сурәтдә мейдана кәлмиш әмәк бөлкүсүнә әсасланан бүтүн чәмиййәтләрдә мәһсул, демәли, мүәййән дәрәчәдә истеһсал васитәси дә — һеч олмазса бир сыра һалларда — истеһсалчы үзәриндә һөкм сүрүр: орта әсрләрдә торпаг — кәндли үзәриндә һөкм сүрүр, бурада исә кәндли торпағын анчаг бир әлавәсидир, сәнәт аләти — сех сәнәткары үзәриндә һөкм сүрүр. Әмәк бөлкүсү билаваситә әмәк аләтинин фәһлә үзәриндә һөкмранлығы демәкдир, һәрчәнд капиталист мә'насында йох.

Мәгаләнин ахырларында истеһсал васитәләри һаггында сән белә бир шей дейирсән.

1) *Әкинчилийи* вә *техниканы* сияси игтисаддан айырмамалысан, һалбуки 21 вә 22-чи сәһифәләрдә сән белә эдирсән. Вәһшинин вә барбарын аләтләри *онун* истеһсалындан айрылмаз олдуғу кими, тохум дәйишмә тәсәррүфаты, сүн'и күбрәләр, бухар машыны, тохучу дәзкаһы да — капиталист истеһсалындан айрылмаздыр. Ән ени аләтләр капитализм чәмиййәтини мүәййән этдийи кими, там эйни дәрәчәдә вәһшинин аләтләри *онун* чәмиййәтини мүәййән эдир. Сәнин бахышындан белә нәтичә чыхыр ки, гуя истеһсал анчаг *инди* ичтимаи гурулушу мүәййән эдир, лакин капиталист истеһсалындан әввәл ону мүәййән этмирди, чүнки аләтләр һәлә күнаһа батмамышды.

Истеһсал васитәләриндән данышаркән, сән бунунла да чәмиййәтдән, һәм дә мәһз һәмин истеһсал васитәләри илә *мүәййән олунан* чәмиййәтдән данышырсан. Капитал *өзлүйүндә* мөвчуд олмадығы кими, эйнилә дә истеһсал васитәләри *өзлүйүндә,* чәмиййәтдән кәнарда вә она тә'сир көстәрмәдән мөвчуд дейилдир.

Лакин буну көстәрмәк лазым иди ки, садә әмтиә истеһсалы да дахил олмагла даһа әввәлки дөврләрдә индикинә нисбәтән анчаг чох зәиф бир формада һөкм сүрән истеһсал васитәләри нә йолла мүасир истибдадчы һөкмранлыға кәлиб чатмышдыр; әннимчә сәнин изаһатын кифайәт дейилдир, чүнки сән бир

гүтб һаггында, элә бир синфин мейдана кәлмәси һаггында данышмырсан ки, бу синфин өзүнүн даһа истеһсал васитәләри, демәли, һәмчинин яшайыш васитәләри йох иди вә буна көрә дә һәмин синиф өзүнү хырда-хырда сатмалы иди.

Родбертусун позитив тәклифләрилә әлагәдар олараг *онун* прудонизмини гейд этмәк лазымдыр, — ахы о өзү өзүнү франсыз Прудонундан әввәл етишмиш олан I Прудон э'лан эдир. Родбертусун һәлә 1842-чи илдә кәшф этдийи гурама дәйәр көстәрилмәлидир. Бу тәклифләр Брэйә вә Прудонун мүбадилә банкына нисбәтән керийә доғру мискин бир аддымдыр. Фәһлә мәһсулунун анчаг дөрддә бир һиссәсини алмалыдыр, лакин буну гәт'и сурәтдә алмалыдыр! Бу барәдә биз сонра мүнасибәт дүшәндә данышарыг.

Динчәлмәк (физики чәһәтдән динчәлмәк) мәнә чох көзәл көмәк эдир, мән күндән-күнә яхшылашырам вә бу дәфә мүаличә олунуб сағалачағам. «Капиталын» икинчи һиссәсини дейиб яздырмаг иши чох көзәл ирәлиләйир. Биз артыг икинчи бөлмәйә чатмышыг. Лакин арада чохлу чатышмаян ерләр вардыр. Бу, әлбәттә, анчаг илк мәтнидир, лакин һәр шейин өз вахты вардыр. Кәләчәк йол мәнә айдындыр, бу исә кифайәтдир.

Эденин мәктубуну алдым, тәшәккүр эдирәм. Лакин сиз мәнимлә язышмаг үчүн сәбр этмәлисиниз, мән енидән өз сәһһәтими позмамалыям, иш үчүн материал, һабелә мәктублар исә олдугча чох йығышыр.

Салам.

Сизин *Ф. Э.*

«Муздлу әмәк вә капиталы» йохладыгдан сонра дәрһал көндәрәрәм, бәлкә дә сабаһ көндәрдим.

196

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

20 сентябр 1884-чү ил

Әзиз Каутски!

Әлязмаларыны сәнә сифаришли мәктубла гайтарырам.

Родбертус һаггында сәнин мәгалән игтисада аид олан һәр чәһәтдән чох яхшы иди, лакин мән енә дә сәнин өзүнү мөһкәм һисс этмәдийин вә буна көрә дә өз зәиф чәһәтләрини Шрамм үчүн ачыб көстәрдийин саһәләрдәки әсассыз мүддәаларына гаршы э'тираз эдирәм; Шрамм исә һәмин зәиф чәһәтләрдән мәһарәтлә истифадә этмишдир.

Бу хүсусилә «абстраксияя» аиддир, буну сән үмумиййәтлә сөзсүз һәддиндән артыг рүсвай этмишсән. Бурада фәрг ашағыдакындан ибарәтдир:

Маркс шейләрдә вә мүнасибәтләрдә олан үмуми чәһәти онун эн үмумиләшдирилмиш мәнтиги ифадәси шәклинә салыр. Демәли, онун абстраксиясы шейләрдә олан мәзмуну фикир формасында анчаг әкс этдирир.

Родбертус исә, эксинә, чох вә я аз дәрәчәдә биткин олмаян мәнтиги бир ифадә ирәли сүрүр вә шейләри бу анлайышла өлчүр, шейләр исә бу анлайыша уйғунлашмалыдыр. О, шейләрин вә ичтимаи мүнасибәтләрин һәгиги *әбәди* мәзмунуну ахтарыр, лакин бунларын мәзмуну әслиндә кечичидир. Онун *һәгиги* капиталы беләдир. Бу, анчаг анлайышын биткин олмаян шәкилдә һәята кечирилмәсиндән ибарәт *мүасир* капитал *дейилдир*. Һәгигәтдә анчаг еканә мөвчуд олан мүасир капиталдан капитал анлайышыны әлдә этмәк әвәзиндә, Родбертус мүасир капиталдан һәгиги капитала кәлиб чыхмаг истәйәрәк, тәчрид олунмуш инсана әл атыр вә суал эдир: белә бир инсанын истеһсал фәалиййәтиндә бәс капитал нә ола биләр? Айдындыр ки, садә истеһсал васитәси. Бунунла да *һәгиги* капитал ачыгдан-ачыға истеһсал васитәси илә гарышдырылыр, истеһсал васитәси исә шәраитдән асылы олараг капитал ола да биләр, олмая да биләр. Беләликлә, капиталдан онун бүтүн *пис,* йә'ни бүтүн *һәгиги* хассәләри кәнар эдилир. Инди Родбертус тәләб эдә биләр ки, һәгиги капитал бу анлайыша уйғун кәлсин, йә'ни анчаг садә ичтимаи истеһсал васитәси кими ишләсин, ону капитал эдән һәр шейи өз үзәриндән атсын вә енә дә капитал олараг галсын, бундан әлавә: мәһз бунун сайәсиндә һәгиги капитал олсун...

197

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

11 декабр 1884-чү ил

... Бизим белә чох бөйүк бир үстүнлүйүмүз вардыр ки, биздә сәнае ингилабынын там чошгун бир чағыдыр, Франсада вә Инкилтәрәдә исә о башлыча чәһәтләри э'тибарилә битмишдир. Орада шәһәрлә кәндә, сәнае вилайәтләрилә кәнд тәсәррүфат вилайәтләринә бөлкү элә бир дәрәчәйә чатмышдыр ки, бу бөлкү анчаг яваш-яваш дәйишилир. Орада инсан күтләләри чох һалларда элә бир шәраитдә етиширләр ки, сонралар һәмин шәраитдә яшамалы олачаглар; онлар бу шәраитә өйрәшмишләр, һәтта тәрәддүдләри вә бөһранлары да аз гала тәбии бир

шей һесаб эдирләр. Һәм дә баш тутмамыш олан әввәлки һәрәкат тәшәббүсләри һаггындакы хатирәләр. Биздә исә әксинә, һәр шей һәлә ахыр вә һәрәкәт эдир. Кәндлиләрин өз тәләбатыны өдәмәк мәгсәди күдән көһнә сәнае истеһсалынын галыгларыны капиталист эв сәнаеи сыхышдырыб арадан чыхарыр, башга ерләрдә исә капиталист эв сәнаеи өз ерини машынлара тәрк эдир. Мәһз башга өлкәләрдән керидә галыб сүрүнән сәнаеимизин тәбиәти ичтимаи чеврилиши хүсусилә дәринләшдирир. Чохишләнән шейләрин вә зинәт шейләринин күтләви истеһсалыны инкилисләр вә франсызлар өз әлләринә кечирмиш олдугларына көрә, бизим ихрач сәнаеимизин пайына һәр чүр бош вә хырда шейләр дүшүр, лакин бу шейләр дә күтләләр тәрәфиндән истеһлак эдилир вә әввәлчә эв сәнаеи тәрәфиндән, анчаг сонралар исә, истеһсал күтләви шәкил алдыгда, — машынлар васитәсилә истеһсал эдилир. Бунун сайәсиндә эв (капиталист) сәнаеи хейли даһа кениш саһәләри әһатә эдир вә бунунла да даһа әсаслы сурәтдә зәмин һазырлайыр. Әкәр Элбадан шәргдә олан Пруссия торпаглары, йә'ни Шәрги Пруссия, Померания, Познан вә Бранденбургун чох һиссәси, һабелә Көһнә Бавария бир кәнара гоюлса, онда аз вилайәт галар ки, кәндли орада кетдикчә даһа чох дәрәчәдә эв сәнаеинә чәлб эдилмәмиш олсун. Бу йолла сәнае чәһәтдән ингилабиләшдирилмиш әрази буна көрә дә биздә һәр һансы башга ердәкинә нисбәтән даһа кениш олур.

Сонра. Эв сәнаеиндә чалышан фәһлә адәтән өзүнүн бир парча торпағыны бечәрдийинә көрә, онун әмәк һаггыны һәр һансы бир башга ердә олдуғундан даһа чох ашағы салмаг имканы яраныр. Әввәлләр хырда адамлар үчүн хошбәхтлик олан шей — әкинчилийин сәнае фәалиййәтилә әлагәләндирилмәси — инди капиталист истисмары үчүн ән күчлү бир васитә олур. Картоф ләки, инәк, бир парча әкин ери она өз иш гүввәсини мөвчуд гиймәтдән ашағы сатмаг имканы верир; онлар фәһләни буна *мәчбур эдир,* чүнки фәһләни анчаг гисмән доюздура биләчәк торпаға бағлайыр. Беләликлә, бизим сәнаеимиз она көрә ихрач эдә билир ки, бүтүн изафи дәйәри чох заман алычыя бағышлайыр, һалбуки капиталистин мәнфәәти нормал әмәк һаггыны кәсмәк йолу илә әмәлә кәлир. Бу һәр бир кәнд эв сәнаеиндә бу вә я башга дәрәчәдә мүшаһидә эдилир, лакин һеч бир ердә өзүнү биздәки гәдәр кәскин көстәрмир.

Өз буржуа наилиййәтләрилә бирликдә (бунлар нә гәдәр зәиф олса да) 1848-чи ил ингилабынын һәрәкәтә кәтирдийи бизим сәнае чеврилиши онун сайәсиндә сон дәрәчә сүр'әтләнмишди ки, 1) 1866—1870-чи илләрдә дахили маниәләр арадан галхмышды вә 2) франсыз милярдлары капиталистчәсинә тәтбиг эдилмәли иди. Беләликлә, биз даһа кениш саһәдә вә башга өлкәләрдәкинә нисбәтән даһа һәртәрәфли, даһа ра-

дикал вә дәрин олан бир сәнае чеврилишинә чатдыг, һәм дә бу заман мәғлубиййәтләрдән корланмамыш олан тамамилә тәзә вә әл дәймәмиш пролетариатымыз вар иди вә, нәһайәт, — Марксын сайәсиндә — игтисади вә сияси инкишафын сәбәбләрини вә гаршыдакы ингилабын шәраитини элә анлайырдыг ки, бизим сәләфләримиздән һеч бириндә белә бир анлайыш йох иди. Лакин буна көрә дә биз галиб кәлмәйә *борчлуюг*.

Халис демократияя вә кәләчәкдә онун ролуна кәлдикдә исә, мән сәнинлә разы дейиләм. Өзлүйүндә айдындыр ки, Алманияда бу демократия, сәнаеи даһа чохдан инкишаф этмиш өлкәләрә нисбәтән хейли артыг өлчүдә икинчи дәрәчәли бир рол ойнайыр. Лакин бу, демократияя мане олмаз ки, бүтүн буржуа тәсәррүфатынын, һәтта феодал тәсәррүфатынын да сон үмиди олуб, ифрат *буржуа* партиясы сифәтилә, — Франкфуртда о артыг белә бир партия иди, — ингилаб заманы мүвәггәти әһәмиййәт газансын. Белә бир заманда бүтүн иртичачы күтлә онун архасында дурар вә ону гүввәтләндирәр: иртичачы олан һәр шей о заман демократ маскасы тахар. Мәсәлән, бүтүн феодал-бүрократик күтлә 1848-чи илдә, мартдан сентябрадәк либераллара көмәк эдирди вә мәгсәд дә бу иди ки, ингилабчы күтләләри әзсин вә, сонра, бу иш көрүлдүкдә, әлбәттә, либераллары да говсун. Мәсәлән, 1848-чи илдә, майдан — декабрда Бонапарт сечиләнәдәк, Франсада бүтүн партиялар ичәрисиндә ән зәиф оланы, халис республикачы «National» партиясы анчаг она көрә һөкм сүрүрдү ки, бүтүн бирләшмиш иртича онун архасында топлашмышды. Һәр бир ингилаб заманы белә олмушдур: һәлә һөкумәт дүзәлтмәйә үмумиййәтлә гадир олан партиялар ичәрисиндә ән үзүйола бир партия мәһз она көрә һакимиййәтә чәлб эдилир ки, мәғлуб оланлар бу партияны хилас олмаг үчүн ахырынчы имкан һесаб эдирләр. Биз буна үмид бағлая билмәрик ки, артыг бөһран заманы сечичиләрин, йә'ни милләтин эксәриййәти бизим тәрәфимиздә олачагдыр. Бүтүн буржуазия вә варлы феодал синфинин галыглары, хырда буржуазиянын вә кәнд әһалисинин чох һиссәси о заман сөздә ән ингилабчы бир партия олачаг ифрат буржуа партиясы әтрафында бирләшәчәкдир, һәм дә мән тамамилә мүмкүн һесаб эдирәм ки, бу партия мүвәггәти һөкумәтдә тәмсил олуначаг вә бу һөкумәтдә бир мүддәт һәтта эксәриййәт тәшкил эдәчәкдир. Белә бир шәраитдә азлыгда галаркән нечә һәрәкәт этмәк *лазым кәлмәдиййини* 1848-чи илдә Парис феврал һөкумәтиндәки сосялдемократ азлығы көстәрди. Һәм дә бу һәләлик халис нәзәри бир мәсәләдир.

Доғрудур, Алманияда һадисәләр — һәрби характердә олан сәбәбләр үзүндән — башга бир шәкил ала биләр. Индики вәзиййәтдә харичдән вурулачаг тәкан чәтин ки, Русиядан баш-

га бир ердән вурула билсин. Әкәр Русиядан тәкан вурулмаса вә тәкан Алманиядан олса, ингилаб анчаг ордудан башлана биләр. Силаһсыз халг мүасир ордуя гаршы һәрби чәһәтдән һеч дәрәчәсиндәдир. Әкәр сәс вермәйән, лакин һәрби тә'лим кечән 20—25 яшлы эһтият гүввәләримиз мейдана атылса, — бу һалда халис демократия үзәриндән атылмаг оларды. Лакин һазырда бу мәсәлә дә һәләлик халис нәзәри бир мәсәләдир, һәрчәнд мән партиянын, нечә дейәрләр, баш штабы нүмайәндәси олмаг э'тибарилә, буну нәзәрдә тутмалыям. Һәр һалда, бөһран күнү вә онун эртәси күн бизим еканә әлейһдарымыз, *халис демократия әтрафында топлашан бирләшмиш иртича* олачагдыр вә мәним фикримчә, бу вәзиййәти нәзәрдән гачырмаг олмаз...

1885-чи ил

198

ЭНКЕЛС — В. И. ЗАСУЛИЧӘ

23 апрел 1885-чи ил

Әзиз вәтәндаш!

Мән һәлә Сизин 14 феврал тарихли мәктубунуза чаваб вермәмишәм. Әлбәттә, тәнбәллик үзүндән баш вермәйән ләнкимәнин сәбәбләри бунлардыр.

Сиз мәндән Плехановун «Бизим ихтилафларымыз»[1] китабы һаггында рә'йими сорушурдунуз. Бундан өтрү мән һәмин китабы охумалы идим, мән исә рус дили илә бир һәфтә әрзиндә мәшғул олдугда, русча чох сәрбәст охуюрам. Лакин элә олур ки, ярым ил әрзиндә мәним белә бир иш көрмәк имканым олмур; онда мән бу дили ядырғайырам вә ону санки енидән өйрәнмәли олурам. «Ихтилафлар»[1] илә дә мәһз белә олду. Марксын, катибә дейиб яздырдығым әлязмалары мәним бүтүн күнүмү алыр; ахшам гонаглар кәлир, ахы онлары да говмаг олмур, тәсһиһ вәрәгләрини охумаг, чохлу мәктуб язмаг лазым кәлир вә, нәһайәт, мәним «Мәншә [Аиләнин мәншәи]... вә и. а.» әсәримин тәрчүмәләри дә вардыр (италянча, данимаркача вә и. а.), бунлары исә хаһиш эдирләр ки, мән нәзәрдән кечирим, бунлары йохламаг исә бә'зән һеч дә кәрәксиз вә гәт'иййән асан бир иш олмур. Бүтүн бу маниәләр мәнә имкан вермәди ки, «Ихтилафларын»[1] 60-чы сәһифәсиндән ирәли кедәм. Әкәр мәним үч күн бош вахтым олсайды, бу иши гуртарардым вә бир дә рус дилини билмәйим тәзәләнәрди.

Лакин бу китабда охудуғум аз бир һиссә дә, мәнә белә кәлир ки, бәһс эдилән ихтилафлара аз-чох бәләд олмағым үчүн кифайәтдир.

Һәр шейдән әввәл, тәкрар эдирәм, мән фәхр эдирәм ки, рус кәнчләри арасында Марксын бөйүк игтисад вә тарих

---

[1] Әсәрин ады Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

нәзәриййәләрини сәмими сурәтдә вә гейд-шәртсиз гәбул едиб өз сәләфләринин бүтүн анархист вә бир гәдәр славянпәрәст ән'әнәләри илә гәт'и сурәтдә әлагәни кәсмиш олан бир партия вардыр. Маркс өзү дә бир гәдәр артыг яшасайды, буну көрүб фәхр эдәрди. Бу, Русияда ингилаби һәрәкатын инкишафы үчүн чох бөйүк әһәмиййәти олачаг бир тәрәггидир. Мәним үчүн Марксын тарих нәзәриййәси һәр бир *мөһкәм* вә *ардычыл* ингилаби тактикада әсас шәртдир; бу тактиканы тапмаг үчүн нәзәриййәни һәмин өлкәнин игтисади вә сияси шәраитинә анчаг тәтбиг этмәк лазымдыр.

Лакин бундан өтрү һәмин шәраити билмәк лазымдыр; мәнә кәлдикдә, мән Русиядакы мүасир вәзиййәтә чох аз бәләд олдуғума көрә, бу вә я башга бир заманда орада әсас тутулмалы олан тактиканын айры-айры мәсәләләриндә сәриштәли бир мүнсиф олмаг чәсарәтини өз үзәримә көтүрә билмәрәм. Бундан әлавә, рус ингилабчы партиясынын дахили, өзүнә мәхсус тарихи, хүсусилә сон илләр әрзиндәки тарихи мәнә демәк олар гәт'иййән мә'лум дейилдир. Народоволчулар ичәрисиндән олан достларым мәнә бу барәдә һеч бир заман данышмамышлар. Бу исә мүәййән рә'йә кәлмәк үчүн зәрури шәртдир.

Русиядакы вәзиййәт һаггында мәним билдийим вә я билдийими күман этдийим шейләр мәни бу эгидәйә кәтирир ки, руслар өзләринин 1789-чу илинә яхынлашырлар. Ингилаб мүәййән бир заман әрзиндә *баш вермәлидир;* лакин о һәр күн баш верә *биләр.* Белә бир шәраитдә өлкә долдурулмуш бир миная бәнзәйир, она анчаг фитили яхынлашдырмаг галыр. Хүсусилә — мартын 13-дән э'тибарән[1]. Бу, мүстәсна һаллардан биридир ки, бу заман бир овуч адам ингилаб эдә *биләр,* — башга сөзлә, сәбатсыз мүвазинәтдән даһа пис бир вәзиййәтдә олан (Плехановун метафорасы илә десәк) бүтөв бир системи кичик бир тәканла мәһв олмаға мәчбур эдә биләр вә өзлүйүндә чүз'и олан бир һәрәкәтлә сонралар даһа гаршысы алына билмәйәчәк партлайычы гүввәләри азад эдә биләр. Кичик бир гәсд йолу илә бүтөв бир чәмиййәти сарсытмаг һаггында Бланки фантазиясы бир заман аз-чох әсаслы олмушса, бу әлбәттә, Петербургда олмушдур. Бир һалда ки, барыта од вурулачагдыр, бир һалда ки, гүввәләр азад олачаг вә халг энеркиясы потенсиал энеркиядан кинетик энеркияя чеврилэчәкдир (бу да Плехановун севдийи вә чох ериндә ишләдилмиш бир образдыр), — фитилә од вурмуш олан адамлары партлайыш бүрүйәчәк, бу партлайыш онлардан мин гат күчлү олачаг вә бачардығы ердә, игтисади гүввәләрдән вә игти-

[1] Энкелс 1881-чи ил мартын 1-дә (13-дә) II Александрын өлдүрүлмәсини нәзәрдә тутур. *Ред.*

сади мүгавимәтдән асылы олараг, мейдана чыхмаға йол ахтарачагдыр.

Фәрз эдәк ки, бу адамлар һакимиййәти әлә ала биләчәкләрини хәял эдирләр, — бәс онда нә олсун? Гой онлар бәнди дағыда биләчәк бир йол ачсынлар, — сел өзү тезликлә онларын иллүзияларына сон гояр. Лакин һәмин иллүзиялар онлара даһа артыг бир ирадә гүввәси версә, бундан шикайәтләнмәйинә дәйәрми? Ингилаб *этдикләри* илә өйүнән адамлар һәмишә эртәси күн йәгин этмишләр ки, онлар нә этдикләрини билмирдиләр, — онларын *этдикләри* ингилаб онларын этмәк истәдикләри ингилаба гәт'иййән бәнзәмир. Бу, Һекел тәрәфиндән тарихин истеһзасы адландырылан шейдир, элә бир истеһзадыр ки, аз тарихи хадимләр[1] буна йол вермәйә билмишләр. Истәмәдән ингилабчы олан Бисмарка вә өзүнүн эһтирам бәсләдийи чар мәсәләсиндә ән нәһайәт долашыб галан Гладстона бир нәзәр салын.

Мәнчә әһәмиййәтлиси будур ки, Русияда тәкан верилсин, ингилаб башлансын. Сигналы бу вә я дикәр фраксиянын верәчәйи, бунун бу вә я башга бир байраг алтында баш верәчәйи мәним үчүн о гәдәр дә әһәмиййәтли дейилдир. Гой бу, сарай гәсди олсун — лап эртәси күн о арадан галдырылар. Вәзиййәтин бу гәдәр кәркин олдуғу, ингилабчы үнсүрләрин бу дәрәчәдә топландығы, халгын чох бөйүк күтләсинин игтисади вәзиййәти күндән-күнә даһа дөзүлмәз олдуғу, ибтидаи ичмадан башламыш мүасир ири сәнаеә вә малиййә башчыларына гәдәр ичтимаи инкишафын бүтүн пилләләринин тәмсил олундуғу вә мисилсиз бир истибдад тәрәфиндән, милләтин зәка вә ләягәтини өзүндә тәчәссүм этдирмиш кәнчләр үчүн кетдикчә даһа дөзүлмәз олан бир истибдад тәрәфиндән зоракылыг йолу илә бүтүн бу зиддиййәтләрин сахландығы ердә, — белә бир өлкәдә 1789-чу ил башланан кими дәрһал онун ардынча 1793-чү ил кәләр.

Әзиз вәтәндаш, мән Сизинлә видалашырам. Артыг кечә саат үчүн ярысыдыр, сабаһ почта көндәриләнә гәдәр исә мән буна бир шей әлавә этмәйә мачал тапа билмәйәчәйәм. Әкәр Сизин үчүн даһа мүнасибдирсә, мәнә русча язын, лакин Сиздән хаһиш эдирәм унутмаясыныз ки, русча *әлязмасы* шәклиндә олан бир мәтни мән һәр күн охумалы олмурам.

Сизә сәдагәтли олан *Ф. Энкелс.*

---

[1] «Хадимләр» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

199

ЭНКЕЛС — К. КИЛ'ОМ-ШАКА

[1885-чи ил июлун 5-нә яхын]

Һөрмәтли ханым!

Сизин сорғунуза чаваб олараг анчаг буну дейә биләрәм ки, бизим кизли сурәтдә чәлб едилдийимиз сияси ишләрдә мәним вә Марксын әмәкдашлығы һаггында нәтичә е'тибарилә чап едилмәк үчүн нәзәрдә тутулан һәр һансы бир мә'лумат вермәйә мәним һаггым йохдур. Һәмчинин мән нә Марксын адындан, нә дә шәхсән өз адымдан бүтүн франсыз програмы үчүн өз үзәримә һеч бир мәс'улиййәт көтүрә билмәрәм, чүнки бу програм тәртиб едиләркән биз ишин өз маһиййәтинә көрә, олса-олса анчаг мәсләһәтләр верә биләрдик. *Өз арамызда* Сизә хәбәр верә биләрәм ки, *Руан* мәсләкли Фәһлә партиясынын[1] програмында *әсасландырма һиссәси* Маркса мәхсусдур.

Әкәр гадын әмәйини мәһдудлашдырмаг үзәриндә франсызлар алманлардан аз тә'кид едирләрсә, буна сәбәб одур ки, Франсада, хүсусилә Парисдә гадынларын фабрик әмәйи нисбәтән икинчи дәрәчәли бир рол ойнайыр. Мәнә мә'лум олдуғуна көрә, үмумиййәтлә әмәк һаггы ләғв едилмәйинчә, бәрабәр иш үчүн кишиләрлә гадынлара бәрабәр әмәк һаггы верилмәсини бүтүн сосялистләр тәләб едирләр. Зәһмәткеш гадынын өз хүсуси физиоложи функсияларына көрә капиталист истисмарындан хүсусилә мүдафиә олунмаға еһтиячы олмасы мәнә ашкар бир шей кими көрүнүр. Инкилис гадынлары ичәрисиндә кишиләр кими гадынларын да капиталистләр тәрәфиндән гейри-мәһдуд бир өлчүдә истисмар едилмәйә формал һүгугу олдуғуну мүдафиә едәнләр чох заман өзләри, һәр ики чинсдән олан зәһмәткешләри капиталистләрин истисмар етмәсиндә билаваситә вә я долайы йолла марагланырлар. Е'тираф едирәм, мәни исә, капиталист истеһсал үсулунун варлығынын сон илләриндә һәр ики чинсин формал бир мүтләг һүгуг бәрабәрлийинә нисбәтән кәләчәк нәслин сағламлығы даһа чох марагландырыр. Мәним әгидәмә көрә, гадынла кишинин әсл һүгуг бәрабәрлийи анчаг о заман һәята кечириләбилэр ки, онларын һәр икисинин капитал тәрәфиндән истисмар едилмәси мәһв едилсин, инди фәрди сурәтдә көрүлән ев тәсәррүфаты иши исә ичтимаи истеһсалын бир саһәсинә чеврилсин.

---

[1] Руан мәсләкли Фәһлә партиясы дедикдә, Энкелс Франса Фәһлә партиясынын Кэд вә Лафарг тәрәфиндән башчылыг едилән вә 1882-чи илдә поссибилистләрлә әлагәни кәсиб Руанда өз конгресини чағырмыш олан һиссәсини нәзәрдә тутур. *Ред.*

200

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

28 октябр 1885-чи ил

... Сәнаеин бүтүн һәллэдичи саһәләриндә даими депрессия бурада да, Франсада да, Америкада да, хүсусилә дәмир вә памбыг саһәсиндә һөкм сүрмәкдә давам эдир. Бу, капиталист системиндән тамамилә лабүд сурәтдә ирәли кәлсә дә, эшидилмәмиш бир һалдыр; ифрат истеһсал о гәдәр бөйүкдүр ки, һәтта бөһрана кәтириб чыхара билмир! Тәтбиг олунмаг истәйән сәрбәст капитал о гәдәр һәдсиз дәрәчә артмышдыр ки, һәгигәтдә учот фаизи бурада илдә 1 вә 1,5% арасында дәйишилир вә гыса мүддәтдә, һәр күн верилмәк вә я һәр күн кери тәләб эдилмәк (money at call) шәртилә пулу илдә $^1/_2$% кими чүз'и бир фаизлә гоймаг олар. Лакин пул капиталистинин өз пулуну ени сәнае мүәссисәләринә сәрф этмәк дейил, мәһз бу чүр гоймағы даһа үстүн тутмасы исә көстәрир ки, о бүтүн тәсәррүфаты нә гәдәр чүрүк һесаб эдир. Ени капитал гоймаға вә көһнә эһтикара гаршы бу горху, һәлә 1867-чи ил бөһраны заманы мейдана чыхмыш олан бу горху ишин кәскин бир бөһран дәрәчәсинә чатмамасынын әсас сәбәбидир. Лакин һәр нечә олса да, бу бөһран баш вермәлидир вә үмид этмәк лазымдыр ки, о заман бу бөһран бурада көһнә һәмкарлар иттифагларына сон гояр. Бу һәмкарлар иттифаглары лап әввәлдән онлары фәргләндирән вә күндән-күнә даһа дөзүлмәз олан сех характерини сакитчә сахлайыр. Сиз йәгин белә дүшүнүрсүнүз ки, механикләр, дүлкәрләр, бәнналар вә и. а. иттифагларына һәмин пешәдән олан һәр бир фәһлә маниәсиз дахил ола биләр. Бу әсла белә дейилдир. Иттифага дахил олмаг истәйән адам бир сыра илләр әрзиндә (ән чох һалларда едди ил әрзиндә) бу иттифаг үзвләриндән биринин шакирди олмалыдыр. Бу тәдбир фәһләләрин сайыны мәһдудлашдырмалы иди, лакин бу тәдбир тамамилә файдасыз олду вә анчаг буна кәтириб чыхартды ки, уста әслиндә һеч бир иш көрмәйиб пул алырды. 1848-чи илә гәдәр буна һәлә дөзмәк оларды. Лакин о замандан бәри сәнаеин әзәмәтли йүксәлиши бүтөв бир фәһләләр синфи яратды ки, бу синфин дә сайы тред-юнионлара дахил олан «өйрәдилмиш» фәһләләрин сайындан аз дейил вә һәтта даһа чохдур; онлар бу ахырынчылардан пис ишләмир, чох заман исә һәтта яхшы ишләйирләр, лакин һеч бир заман иттифагын үзвү ола билмирләр. Бу адамлар *ачыгча* тред-юнионларын сех гайдалары әсасында *тәрбийә эдилмишләр*. Олмая сән белә дүшүнүрсән ки, бу мә'насызлығы ләғв этмәк бирчә дәфә дә олса иттифагларын ағлына кәлмишдир? Әсла йох. Мәним һеч ядыма

кәлмир ки, тред-юнионларын һәр һансы бир конгресиндә ирәли сүрүлән беләә бир тәклиф охуюм. Бу ахмаглар чәмиййәтин инкишафына уйғун сурәтдә өзләрини дейил, чәмиййәти өзләринә көрә ислаһ этмәк истәйирләр. Онлар өзләринин әнʼәнәви мөвһуматындан япышырлар, бу да онларын өзләринә анчаг зәрәр вурур, һалбуки бүтүн бу зирзибили бир кәнара атмалыдырлар, беләликлә дә өзләринин сайыны вә күчүнү бирә ики гат артырмалы вә кетдикчә даһа чох дәрәчәдә итирдикләри хүсусиййәти әслиндә енидән гайтармалыдырлар, йәʼни капиталистләрә гаршы һәмин саһәнин бүтүн фәһләләринин бирләшмәләри олмалыдырлар. Зәннимчә, бу сәнә урадакы имтиязлы фәһләләрин һәрәкәтиндә бир чох шейи изаһ эдәр...

201

ЭНКЕЛС — Н. Ф. ДАНИЕЛСОНА

13 ноябр 1885-чи ил

Һөрмәтли чәнаб!

Мән Җерсидә олдуғум заман Сизин 6(18) вә 9(21) август тарихли ики мәктубунузу алдым вә Сизин хаһиш этдиийиниз кими, дәрһал Сизә «Северны Вестник»[1] үчүн мәктуб көндәрдим. О замандан бәри ишимин чох олмасы Сизин һәмин мәктубларыныза, һабелә 25 август (5 сентябр) тарихли мәктубунуза даһа әтрафлы чаваб вермәйимә мане олурду.

Мән шүбһә этмирдим ки, II чилд Сизи дә мәним гәдәр севиндирәчәкдир. Бурада о гәдәр йүксәк нәзәриййәләр шәрһ эдилмишдир ки, вулгар охучу өзүнә зәһмәт вериб бунларын дәринлийини дәрк этмәйәчәк вә бунлары ахырадәк изләмәйәчәкдир. Алманияда һәгигәтдә мәһз беләә бир һал баш вермәкдәдир, орада сияси игтисад да дахил олмагла бүтүн тарих элми о гәдәр алчалмышдыр ки, бундан ашағы энмәк чәтин мүмкүн олсун. Бизим катедер-сосялистләр нәзәри чәһәтдән һеч бир заман азачыг филантроп әһвал-руһиййәсиндә олан вулгар игтисадчыларын сәвиййәсиндән йүксәйә галхмамышлар, һазырда исә онлар Бисмарк дөвләт сосялизминин садәчә мәддаһлары сәвиййәсинә энмишләр. II чилд онларын һеч бир заман анламаячаглары бир китаб олараг галачагдыр. Һекел тәрәфиндән үмум дүня тарихинин истеһзасы адландырылан шей үчүн мәкәр беләә бир факт чох көзәл бир мисал дейилдирми ки, Отузиллик мүһарибәдән сонра, Алманиянын ән

[1] Бунун ады Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

бөйүк сияси тәнәззүлү дөврүндә алман тарих элми нә вәзиййәтдә идисә, Алманиянын биринчи Авропа дөвләти мөвгеинә йүксәлдилмәси сайәсиндә бу элм енидән белә бир мискин вәзиййәтә дүшмүшдүр. Лакин һәгиги вәзиййәт беләдир. Инди будур, алман «элми» һәмин китабы баша дүшә билмәйәрәк, чашгынлыг ичәрисиндә галыб бу ени китаба көзүнү бәрәлдир; анчаг нәтичәләр гаршысында файдалы бир горху бу «элмин» нүмайәндәләринә һәмин китабы ачыг тәнгид этмәкдә мане олур, буна көрә дә рәсми игтисад әдәбиййаты онун һаггында эһтиятла сусур. Лакин III чилд онлары данышмаға мәчбур едәчәкдир.

III чилдә кәлдикдә, мән орикиналын үзүнү айдын шәкилдә тәмиз көчүрмәк кими илк иши битирмишәм. Онун дөрддә үч һиссәси индики шәклиндә чап үчүн демәк олар тамамилә ярарлыдыр; лакин чилдин галан дөрддә бир һиссәси вә я, бәлкә дә, үчдә бир һиссәси чох әмәк тәләб едәчәкдир; биринчи бөлмә (изафи дәйәр нормасынын мәнфәәт нормасына нисбәти), сонра бунун ардынча кәлән бөлмәләр, кредит һаггында, һабелә гисмән торпаг рентасы һаггындакы бөлмә вә, бундан әлавә, демәк олар бүтүн галан бөлмәләрдә айры-айры ерләр. Сон ики ай әрзиндә мән бир чох башга ишләрә диггәт етирмәли олдум, чүнки мән анчаг II вә III чилдләрлә мәшғул олдуғума көрә, бу ишләр ярымчыг галмышды. Бу иш һәлә бир гәдәр вахт алар, сонра исә, ола биләр ки, бир ай да I чилдин аз гала гуртармыш олан инкилисчә тәрчүмәсини нәзәрдән кечирмәйә сәрф этмәк лазым кәләр, анчаг бундан сонра мән III чилдә башлайыб ону ахыра чатдырарам. Ола биләр, бу чилд ики һиссәдән ибарәт олараг нәшр эдилсин, чүнки бунун һәчми 1 000 сәһифәйә гәдәрдир.

Мүәллифин 1879—1881-чи илләрдәки мәктубларындан[1] айры-айры парчалары көчүрүб көтүрдүйүнүзә көрә Сизә чох-чох тәшәккүр эдирәм. Мән бунлары охуяркән өзүмү кәдәрли бир тәбәссүмдән сахлая билмәдим. Әфсус, биз һамымыз битмәмиш бир әсәрә бу чүр һагг газандырмаға чох алышмышыг! Һәр дәфә онун сәһһәти ону иши давам этдирмәк имканындан мәһрум этдикдә, бу она чох әзиййәт верирди вә о заман әсәрин баша чатдырылмадығына һагг газандырмаг үчүн кичик бир нәзәри әсас тапдыгда, о шад олурду. О заман бүтүн бу дәлилләри о мәнә дә сөйләйирди вә бу дәлилләр ону санки сакитләшдирирди.

Мән III чилди битирдикдән вә башга әлязмаларындан дәрч олунмаг үчүн ярарлы оланларыны сечиб көтүрдүкдән сонра, йәгин ки, мүәллифин мәктубларынын элми әһәмиййәти олан һиссәсини топламаға чалышачағам, бу чәһәтдән исә

[1] Марксын Даниелсона мәктубларындан бәһс олунур. *Ред.*

онун Сизә мәктублары биринчи ерләрдән бирини тутур. Бу ерә чатдыгда, һәмин мәктубларын сурәтини мәнә вермәк һаггында Сизин лүтфән етдийиниз тәклифдән истифадә едәрәм.

Мәним чох заман Сизә китабчалар вә с. — мүәллифин әсәрләринин ени нәшрләрини, мәним өз әсәрләрими вә и. а. көндәрмәк имканым олур, лакин мән билмирәм, бунлары билаваситә Сизә көндәрмәк нә дәрәчәдә тәһлүкәсиздир. Әкәр Сиз нечә һәрәкәт етмәк лазым кәлдийини хәбәр версәниз, Сизә чох миннәтдар оларам.

Үмид едирәм ки, бизим үмуми достумузун[1] сәһһәти, онун һәкимләринин хоша кәлмәйән рә'йләр сөйләдикләринә бахмаяраг, яхшылашыр. Мән онун һаггында бир хәбәр алсам, шад оларам.

Мүәллифин өз мәктубунда бәһс етдийи бөһран доғрудан да мүстәсна бир бөһран иди[2]. Бу бир фактдыр ки, һәмин бөһран һәлә дә давам едир, бүтүн Авропа вә Америка бу күнә гәдәр дә ондан әзиййәт чәкир. Бунун сәбәбләриндән бири малийyә ифласынын олмамасыдыр. Лакин ән мүһүм сәбәб, шүбһәсиз, дүня базарында вәзийyәтин тамамилә дәйишилмиш олмасыдыр. 1870-чи илдән е'тибарән Алмания, хүсусилә дә Америка мүасир сәнаедә Инкилтәрәнин рәгиби олмушдур, ейни заманда да дикәр Авропа өлкәләринин чохунда бунларын өз сәнаеи о дәрәчәдә инкишаф етмишдир ки, онлар даһа Инкилтәрәдән асылы дейилдирләр. Бунун нәтичәсидир ки, ифрат истеһсал просеси, һәмин просесин башлыча олараг Инкилтәрәни әһатә етдийи вахта нисбәтән, хейли бөйүк бир әразийә яйылмышдыр, һәм дә ифрат истеһсал кәскин бир характер дейил, даими бир характер алмыш вә индийәдәк бу характерини сахлайыр. Әввәлләр һәр он илдә бир дәфә баш вериб һаваны тәмизләйән туфанын башланмасы вахтыны узадан вә һәлә дә давам етмәкдә олан бу даими депрессия лабүд олараг елә күчлү вә елә бир өлчүдә ифласа кәтириб чыхарачагдыр ки, биз кечмишдә һеч белә бир шей көрмәмишик. Хүсусилә, мүәллифин бәһс етдийи аграр бөһраны да индийәдәк давам едир, демәк олар бүтүн Авропа өлкәләринә яйылмышдыр вә гәрбдәки Америка прериләринин хам гараторпағы[3] гүввәдән дүшмәйинчә давам едәчәкдир.

Сизә бөйүк һөрмәт бәсләйән

П. В. Р.

---

[1] К. Лопатин. *Ред.*

[2] Бах: бу мәчмуәнин 334-чү сәһифәсиндә Марксын Даниелсона 1879-чу ил 10 апрел тарихли мәктубу. *Ред.*

[3] «Гараторпаг» Енкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

202

ЭНКЕЛС — М. КАУТСКАЯЯ

26 ноябр 1885-чи ил

...«Көһнәләр вә ениләри»[1] охудум, буну көндәрдийинизә көрә үрәкдән тәшәккүр эдирәм. «Стефанда»[2] кәндлиләрин һәяты кими, бурада да дуз мә'дәнләри фәһләләринин һәяты мәһарәтлә тәсвир эдилмишдир. Вена чәмиййәтинин тәсвирләринин чоху да олдугча яхшыдыр. Ахы Вена еканә бир алман шәһәридир ки, орада чәмиййәт вардыр. Берлиндә анчаг «мәшһур даирәләр» вардыр, даһа чох исә мәшһур олмаян даирәләр вардыр, буна көрә дә орада анчаг әдәбийятчыларын, чиновникләрин вә актйорларын һәятына аид роман үчүн зәмин вардыр. Сизин әсәринизин бу һиссәсиндә һәрәкәтин сәбәби бә'зән бир гәдәр тәләсик инкишаф этмирми — бу барәдә Сиз мәнә нисбәтән даһа асанлыгла фикир еридә биләрсиниз. Бизләрдә тәләсиклик тә'сири доғуран бир чох шей Венада тамамилә тәбии ола биләр, чүнки онун өзүнә мәхсус бир бейнәлмиләл характери вардыр, орада чәнуби вә шәрги Авропа үнсүрләри гарышмышдыр. Һәр ики мүһитин характерләри Сизин үчүн ади бир һал олан айдын бир фәрдиләшдирмә әсасында тәсвир эдилмишдир; һәр бир шәхс типдир, лакин бунунла да бирликдә тамамилә мүәййән бир шәхсиййәтдир, гоча Һекелин дейәчәйи кими, «будур», бу белә дә олмалыдыр. Лакин гәрәзсиз олмаг үчүн мән мәнфи бир шей дә тапмалыям, бурада исә мән Арнолда кәлиб чыхырам. Доғрудан да о һәддиндән чох гүсурсуздур вә, ән нәһайәт, дағ учаркән о һәлак олурса, буну поэтик әдаләтлә анчаг буна әсасән барышдырмаг олар ки, бу дүня үчүн о һәддиндән артыг яхшы бир адам иди. Лакин мүәллиф һеч бир заман өз гәһрәманына һәддиндән артыг мәфтун олмамалыдыр, мәнә исә белә кәлир ки, бу һалда Сиз гисмән бу зәифлийә йол вермишсиниз. Элза һәлә мүәййән фәрдиййәт хүсусиййәтләрини сахлайыр, һәрчәнд о да бир гәдәр идеализә эдилмишдир, лакин Арнолдда шәхсиййәт даһа чох дәрәчәдә принсип ичәрисиндә әрийиб кедир.

Һәм дә бу нөгсанын көкләри романын өзүндә һисс олунур. Көрүнүр, Сиз бу китабда өз әгидәләринизи ачыг сөйләмәйә, бунлары бүтүн дүня гаршысында билдирмәйә бир тәләбат дуймушсунуз. Сиз буну этмишдиниз, бу артыг кечмишә аиддир вә һәмин формада Сизин буну тәкрар этмәйинизә эһтияч йохдур. Мән өзлүйүндә тенденсиялы поэзиянын һеч дә әлейһинә дейи-

---

[1] М. Каутскаянын романы. *Ред.*
[2] М. Каутскаянын «Гриллленһофлу Стефан» романы. *Ред.*

ләм. Фачиәнин атасы Эсхил вә комедијанын атасы Аристофан, онларын һәр икиси габарыг сурәтдә өзүнү көстәрән тенденсијалы шаир иди, Данте вә Сервантес дә belә иди, Шиллерин «Мәкр вә мәһәббәтинин» башлыча мәзијјәти исә ондадыр ки, бу, сијаси чәһәтчә тенденсијалы илк алман драмыдыр. Чох көзәл романлар јазан мүасир рус вә норвеч јазычыларынын һамысы башдан-баша тенденсијалыдыр. Лакин мәним фикримчә, тенденсија хүсусилә гејд эдилмәк дејил, вәзијјәтдән вә һәрәкәтдән өзлүјүндә ирәли кәлмәлидир вә јазычы тәсвир этдији ичтимаи тоггушмаларын кәләчәк тарихи һәллини охучуја һазыр шәкилдә тәгдим этмәли дејилдир. Һәм дә бизим шәраитдә роман әсасән буржуа даирәләриндән олан, јә'ни билаваситә бизә мәнсуб даирәләрдән олмајан охучулара мүрачиәт эдир, буна көрә дә сосјалист тенденсијалы роман реал мүнасибәтләри дүзкүн тәсвир этмәклә, һәмин мүнасибәтләрин тәбиәти һаггында һөкм сүрән шәрти иллүзијалары дағытмагла, буржуа аләминин никбинлијини сарсытмагла, мөвчуд оланын дәјишмәзлијинә шүбһә ојатмагла, мәним фикримчә, өз вәзифәсини тамамилә јеринә јетирир, — бу заман һәтта мүәллиф мәсәләнин һеч бир мүәјјән һәллини тәклиф этмәјә дә биләр вә бә'зән һәтта ашкар сурәтдә мүәјјән бир тәрәфдә дурмаја да биләр. Истәр Австрија кәндлиләри, истәрсә Вена «чәмијјәти» һаггында Сизин чох көзәл мә'луматыныз вә буларын һәр икисини һејрәт эдиләчәк гәдәр јени шәкилдә тәсвир этмәјиниз бурада өзүнә түкәнмәз бир материал тапар, «Стефанда» исә Сиз сүбут этмишсиниз ки, өз гәһрәманларыныза, јазычынын өз әсәри үзәриндә һаким олдуғуну көстәрән инчә бир истеһза илә јанаша билирсиниз...

1886-чы ил

203

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

29 ноябр 1886-чы ил

Әзиз Зорке!

Бу күн сәһәр мән мүгәддимәнин[1] ахырынчы тәсһиһ вәрәгини апарыб наширә вердим вә, нәһайәт, бу дағ мәним үстүмдән көтүрүлдү. Ики һәфтәдән сонра сәнә тәрчүмәнин бир нүсхәсини көндәрмәк үмидиндәйәм. Сабаһ йох о бири күн ханым Либкнехт бурая кәлир ки, анчаг сырағакүн Ню-Йоркдан йола дүшмүш олан әрини бурада көзләсин.

Һенри Ҹорчла әлагәдар оларағ галдырылан һай-күй[2], әлбәттә, чохлу фырылдагчы һийләләри ашкара чыхарды вә мән шадам ки, орада олмамышам. Лакин һеч бир шейә бахмаяраг, бу әламәтдар бир күн иди. Алманлар өзләринин нәзәриййәсини америкалы күтләләри һәрәкәтә кәтирәчәк бир васитә едә билмәмишләр. Чох һалларда онлар өзләри бу нәзәрийјәни баша дүшмүрләр вә она бир доктриначы вә әһкамчы кими янашараг, белә һесаб едирләр ки, ону әзбәрләмәк лазымдыр, — бу да һәятда бүтүн һаллар үчүн артыг кифайәтдир. Онлар үчүн бу, фәалиййәтдә рәһбәрлик дейил, бир әһкамдыр. Һәм дә онлар принсип үзүндән инкилис дилини өйрәнмирләр. Буна көрә дә америкалы күтләләр өзләринә мәхсус йол ахтармалы олмуш вә бу йолу, дейәсән, һәр шейдән әввәл «Әмәк рытсарларында»[3] тапмышлар, бунун долашыг принсипләри вә күлүнч

---

[1] «Капиталын» I чилдинин инкилисчә нәшринә (1886) мүгәддимә. *Ред.*

[2] Энкелс 1886-чы илдә Ню-Йорк шәһәри бәләдиййәсинә сечкиләри нәзәрдә тутур; бу сечкиләр заманы Һенри Ҹорч фәһләләрин көмәйи сайәсиндә сечкиләрдә бөйүк мүвәффәгиййәт газанараг, 67 мин сәс алмышды. *Ред.*

[3] 60-чы илләрин ахырларындан 90-чы илләрин әввәлләринә гәдәр Америкада олан «Әмәк рытсарлары ордени» башлыча олараг ихтисассыз фәһләләри бирләшдирирди. Һәмин орден 1886-чы илдә ән йүксәк тәрәггийә чатмышды, бу заман онун сыраларында 700 мин нәфәрдән чох үзв вар иди. *Ред.*

тәшкили исә, көрүнүр, онларын өз долашыглығына уйғун кәлир. Лакин мәним ешитдикләримә әсасән фикир еридиләрсә, «Әмәк рытсарлары», хүсусилә Ени Инкилтәрәдә вә Гәрбдә һәгиги бир гүввәдир вә капиталистләрин гәт'и дүшмәнчилийи үзүндән күндән-күнә даһа артыг дәрәчәдә белә бир гүввә олмагдадыр. Мәним фикримчә, онларын арасында ишләмәк, һәлә тамамилә тез тә'сир алтына дүшән бу күтлә ичәрисиндә, һәрәкаты вә онун мәгсәдләрини баша дүшән вә буна көрә дә, индики «орден» лабүд сурәтдә парчаландыгда, һеч олмазса онун бир һиссәсинә рәһбәрлийи өз әлинә ала билән адамлар өзәйи тәрбийә етмәк лазымдыр. «Әмәк рытсарларынын» ән зәиф чәһәти сияси имтиначылыг иди, бу да садәчә олараг һәр чүр Паудерлиләрин вә и. а. һийләләриндән ибарәт иди. Лакин, ноябр сечкиләри заманы, хүсусилә Ню-Йоркда, күтләләрин һәрәкәти буна хейли дәрәчәдә сон гойду. Һәрәката ени дахил олан һәр бир өлкәнин биринчи ән мүһүм аддымы фәһләләри мүстәгил сияси партия һалында тәшкил етмәк олмалыдыр, бунун нә йолла әлдә едилмәсинин фәрги йохдур, тәки бу һәгигәтән фәһлә партиясы олсун. Бу аддым исә бизим көзләйә биләчәйимиздән хейли сүр'әтлә атылмышдыр, бу да башлыча чәһәтдир. Бу партиянын биринчи програмынын һәлә долашыг олмасы вә әсла гәнаәтбәхш олмамасы, онун өз байрағы үзәриндә Һ. Чорчун адыны язмасы, — бунларын һамысы лабүд бир бәладыр, лакин кечичи бир бәладыр. Күтләләрә инкишаф етмәк үчүн вахт вә имкан вермәк лазымдыр, бу имкан исә онларда анчаг о заман олачагдыр ки, онларын өз һәрәкаты олсун — бунун һансы формада олачағынын фәрги йохдур, тәки бу *онларын өз* һәрәкаты олсун вә бу һәрәкатда онлар ирәли кетсинләр, өз сәһвләриндән, өзләринин ачы тәчрүбәсиндән ибрәт алсынлар. Инди Америкада һәрәкат биздә 1848-чи илдә олдуғу пилләдәдир; 1848-чи иләдәк фәһлә иттифагларында Коммунистләр иттифагы нә кими бир рол ойнайырдыса, орада да һәгигәтән зиялы адамлар әввәлчә белә бир рол ойнамалы олачаглар. Лакин инди Америкада бунларын һамысы мүгайисә едилмәйәчәк дәрәчәдә сүр'әтлә кедәчәкдир. Һәрәкатын мөвчуд олдуғу чәми сәккиз айдан сонра сечкиләрдә бу чүр нәтичәләрә наил олмаг һеч ешидилмәмиш бир шейдир. Чатышмаян бир шей олдугда исә, буржуалар бунун ерини долдурмаға көмәк едәрләр. Бүтүн дүнянын һеч бир ериндә онлар сиздәки гәдәр һәясызлыг вә залымлыгла һәрәкәт етмирләр, сизин һакимләр исә Бисмарк әнкәлчиләрини мүвәффәгиййәтлә өтүб кечәрләр. Буржуаларын бу кими васитәләрлә мүбаризә апардыглары ердә иш тезликлә сон нөгтәйә чатыр, одур ки, биз Авропада тәләсмәсәк, Америка бизи тезликлә өтүб кечәр. Лакин мәһз инди ики гат артыг дәрәчәдә лазымдыр ки, орада сиздә, нәзәрийиәйә вә бизим сынанмыш тактикамыза мөһкәм

йийәләнмиш олан, инкилисҹә данышмағы вә язмағы баҹаран бир нечә нәфәр бизим адам олсун, чүнки американлылар, тамамилә айдын олан тарихи сәбәбләрә көрә, бүтүн нәзәри мәсәләләрдә олдугча кери галмышлар. Онлар Авропадан орта әср тә'сисатыны көтүрмәмиш олсалар да, бир чох орта әср ән'әнәләрини, дини, инкилис адәт (феодал) һүгугуну, мөвһуматы, спиритизми — бир сөзлә, тиҹарәт ишләринә билавасит мане олмаян, инди исә күтләләри күтләшдирмәк үчүн тамамилә ярарлы олан бүтүн бу ҹәфәнкияты тамамилә мәнимсәмишләр. Әкәр орада айдын нәзәри тәфәккүрә малик адамлар олса вә бу адамлар америкалыларын өз сәһвләринин нәтиҹәләрини онлара ирәлиҹәдән көстәрә билиб изаһ этсәләр ки, муздлу эмәк системини мәһв этмәк мәгсәдини өз гаршысына сон мәгсәд олараг гоймаян һәр бир һәрәкат янлыш йолла кедиб мәғлубиййәтә уғрамалыдыр, — онда бир чох ахмаглыглара йол вермәмәк олар вә бүтүн просес хейли гысалар. Лакин бунларын һамысы инкилиссаяғы эдилмәлидир; алман хүсусиййәтләрини бир кәнара атмаг лазымдыр, «Sozialist»-дән олан ҹәнаблар исә чәтин ки, буна габилдирләр, «Volkszeitung»-дан олан ҹамаат исә анҹаг *тиҹарәт ишләриндә* зирәкдир.

Американдакы ноябр сечкиләри Авропада чох бөйүк бир тә'сир оятды. Инкилтәрәдә вә хүсусән Америкада индийәдәк фәһлә һәрәкаты олмамасы һәр ердә вә һәр тәрәфдә, хүсусилә дә Франсада радикал республикачыларын әлиндә башлыҹа бир дәлил иди. Инди бу ҹәнабларын ағзыны тамамилә юммушлар; ноябрын 2-дә ҹ. Клемансонун сиясәтинин бүтүн әсасы дағылыб кетди; о һәмишә белә дейәрди: Америкая бир нәзәр салын, орада әсл республика һөкм сүрүр, орада эһтияҹ да йохдур, фәһлә һәрәкаты да! Алманияда вә бурада тәрәггичиләрлә «демократлар» белә бир вәзиййәтә дүшдүләр, бурада онларын өз һәрәкаты инди өзүнүн башланғыҹ мәрһәләсиндәдир. Һәрәкатын мәһз белә кәскин ифадә олунмуш фәһлә һәрәкаты олмасы, белә гәфләтән вә күҹлү шәкилдә бөйүмәси онлары тамамилә кейләшдирди.

Бурада, биздә, бир тәрәфдән, гәт'иййән рәгибләрин олмамасы, дикәр тәрәфдән, һөкумәтин ахмаглығы Сосял-демократ федерасиясындан[1] олан ҹәнаблара имкан верди ки, үч ай бундан әввәл һеч хәялларына да кәтирә билмәдикләри бир мөвге тутсунлар. Ноябрын 9-да Лондон лорд-мэринин тәнтәнәли ериш мәрасимини мүшайиәт этмәк (бу һеч бир заман ҹидди сурәтдә нәзәрдә тутулмурду) планынын төрәтдийи һай-күй, сонра да ноябрын 21-дә Трафалһар бағчасындакы митинг му-

---

[1] 1884-ҹү илдә Инкилтәрәдә ярадылан вә Һайндман тәрәфиндән рәһбәрлик эдилән Сосял-демократ федерасиясы сектант характери дашыйырды вә оппортунист сиясәти еридирди, буна көрә дә Энкелс тәрәфиндән кәскин тәнгид эдилирди. *Ред.*

насибәтилә баш верән эйни бир һай-күй — бу заман артиллерия чағырмагдан бәһс олунурду, лакин ән нәһайәт һөкумәт һәр һалда гуйруғуну гысмышды, — бунларын һамысы Сосял-демократ федерасиясындан олан чәнаблары, нәһайәт, айын 21-дә ән ади бир митинг дүзәлтмәйә мәчбур этди, бу заман бош ловғалыг вә һөкмән күчә чамаатынын да гошулдуғу гондарма ингилаби нүмайишләр олмады, филистерләр исә бу гәдәр һай-күй галдыран вә эйни заманда да белә әдәбли һәрәкәт эдән адамлара бирдән-бирә һөрмәт бәсләмәйә башладылар. Ишләрдә даими дурғунлуг олдуғу дөврдә һәр гыш сайы даим артан вә чох кәскин бир эһтияч ичәрисиндә олан ишсизләрә исә Сосял-демократ федерасиясындан башга һеч кәс гайғы көстәрмәдийинә көрә, Сосял-демократ федерасиясы газанмыш олду. Инди бурада фәһлә һәрәкаты башланмагдадыр, буна шүбһә йохдур, һәм дә илк заманлар Сосял-демократ федерасиясы бундан хейир көрсә, бу, радикалларын горхаглығы вә анархистләрлә әлләшиб онлардан һеч чүр яхасыны гуртара билмәйән, буна көрә дә лап гулағынын дибиндә баш верән чанлы һәрәкатла марагланмаға вахты галмаян Сосялист чәмиййәтинин[1] ахмаглығы нәтичәси олачагдыр. Лакин Һайндманын вә К⁰-сынын өз индики, нисбәтән ағыллы һәрәкәт үсулуну нә гәдәр узун мүддәт сахлаячағы чох шүбһәлидир. Мән көзләйирәм ки, онлар тезликлә һәр һалда енә бөйүк ахмаглыглар эдәчәкләр — онлар дөзә билмәзләр. Бу заман исә онлар көрәрләр ки, чидди һәрәкатда бу кечмәз.

Алманияда һәр саат вәзиййәт ағырлашыр. Лейпсигдә «гиям» дүзәлтмәк иттиһамы илә 4 иллик *каторга чәзасы* һаггындакы һөкм тәсдиг эдилмишдир. Орада вар гүввә илә тоггушма төрәтмәйә чалышырлар.

Инди мәним столумун көзүндә даһа едди кичик әсәр: италянча вә франсызча тәрчүмәләр, мүгәддимәләр, ени нәшрләр вә и. а. вардыр, — сонра да бирбаша үчүнчү чилдә кечирәм.

Сәнин көһнә *Ф. Э.*

---

[1] Сосялист чәмиййәти 1885-чи илин әввәлләриндә Сосял-демократ федерасиясынын парчаланмасы нәтичәсиндә онун сол ганадындан әмәлә кәлмишди. Сонралар бу Чәмиййәтдә анархист мейлләр үстүн кәлди; 1890-чы илдә о дағылды. *Ред.*

204

ЭНКЕЛС — Ф. КЕЛЛИ-ВИШНЕВЕТСКАЯЯ

28 декабр 1886-чы ил

...*Мәним* мүгәддимәм[1], әлбәттә, тамамилә сон 10 ай әрзиндә Америка фәһләләринин апардыглары бөйүк мүбаризәйә һәср эдиләчәк вә, айдындыр ки, һәмчинин Һ. Чорча вә онун торпаг ислаһаты планына[2] тохуначагдыр. Лакин бу мүгәддимә һәмин мәсәләни этрафлы айдынлашдырмаг иддиасында ола билмәз; һәм дә мән бунун вахтынын чатмыш олдуғуну күман этмирәм. Һәрәкатын лап әввәлдән гүсурсуз бир нәзәри әсас үзәриндә давам эдиб инкишаф этмәсиндәнсә, хейли даһа әһәмиййәтлидир ки, һәрәкат яйылсын, аһәнкдар сурәтдә инкишаф этсин, көк салсын вә, мүмкүн олдугча, бүтүн Америка пролетариатыны әһатә этсин. Нәзәри анлайыш айдынлығы үчүн өз сәһвләри, өз ачы тәчрүбәси әсасында өйрәнмәкдән даһа яхшы бир йол йохдур, бүтөв бир бөйүк синиф үчүн, хүсусилә американлылар кими мүстәсна дәрәчәдә әмәли чәһәти күдән вә нәзәриййәйә лагейдлик көстәрән бир милләт үчүн исә башга бир йол йохдур. Ән башлычасы буна наил олмагдан ибарәтдир ки, фәһлә һәрәкаты *синфин* һәрәкаты олсун; бу әлдә эдилдикдә исә, фәһлә синфи тезликлә дүзкүн бир истигамәт тапар вә онун йолу үзәриндә маниә тәшкил эдәнләрин һамысы — истәр Һ. Чорч олсун, истәрсә Паудерли, — өз кичик секталары илә бирликдә бир кәнара атылмыш олар. Буна көрә дә мәним фикримчә, «Әмәк рытсарлары» һәрәкатын сон дәрәчә мүһүм бир амилидир вә онлара кәнардан э'тинасызлыгла янашмаг дейил, онлары ичәридән ингилабиләшдирмәк лазымдыр. Мән белә һесаб эдирәм ки, Америкада яшаян алманларын чоху онларын тәрәфиндән ярадылмамыш олан бу күчлү вә диггәтәлайиг һәрәкатла үз-үзә кәлдикдә, өзләринин идхал эдилмиш вә һеч дә һәмишә дүзкүн баша дүшүлмәйән нәзәриййәләрини һәр шейдән хилас эдәчәк бир әһкама чевирмәйә чалышмагла вә бу әһкамы гәбул этмәйән һәр чүр һәрәкатдан кәнарда дурмагла бөйүк бир сәһв этмишдир. Бизим нәзәриййәмиз әһкам дейил, бир сыра ардычыл мәрһәләләри олан инкишаф просесинин изаһыдыр. Даһа көһнә сәнае өлкәләриндә һазырланмыш нәзәриййәни американлыларын тамамилә баша дүшүб һәрәката дахил олачагларыны үмид этмәк — мүмкүн олмаян бир шейә үмид бағламаг демәкдир. Әкәр алманлар өзләринин нәзәрий-

[1] Энкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти» әсәринин Америка нәшринә (1887) мүгәддимә. *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, XVI чилд, I һиссә. *Ред.*

[2] Һенри Чорч торпаг үзәринә, бүтүн рентанын дөвләт хейринә мүсадирәси демәк олан мигдарда верки гоймаг йолу илә торпағын миллиләшдирилмәси тәләбини ирәли сүрүрдү. *Ред.*

йәсини 1845—1848-чи илләрдә бизим ону баша дүшдүйүмүз кими баша дүшүрләрсә, бу нәзәриййәйә уйғун сурәтдә һәрәкәт этмәли идиләр; онлар фәһлә синфинин һәр бир һәгиги үмуми һәрәкатынын әсл башланғыч нөгтәсини олдуғу кими көтүрүб бу һәрәкатда иштирак этмәли вә ону тәдричән нәзәриййә сәвиййәсинә йүксәлдәрәк көстәрмәли идиләр ки, бурахылан һәр бир сәһв, һәр бир мүвәффәгиййәтсизлик илк програмдакы дүзкүн олмаян нәзәри бахышларын лабүд нәтичәсидир. «Коммунист манифестиндәки» сөзләрлә десәк, онлар бу күнүн һәрәкатында һәрәкатын кәләчәйини мүдафиә этмәли идиләр. Лакин һәр шейдән әввәл һәрәкатын мөһкәмләнмәсинә имкан верин вә адамларын инди лазымынча баша дүшә билмәдикләри, лакин тезликлә өйрәнәчәкләри шейләри зорла онларын бейнинә еритмәклә, илк заманлар лабүд олан долашыглығы күчләндирмәйин. Ноябрда һәгиги (bona fide) фәһлә партиясына верилән бир вә я ики милйон фәһләнин сәси һазыркы заманда, нәзәри чәһәтдән гүсурсуз бир програма верилән йүз минләрлә сәсдән һәдсиз дәрәчәдә әһәмиййәтлидир. Әкәр һәрәкат инкишаф эдәрсә, тезликлә эдилмәли олан лап биринчи тәшәббүс — күтләләрин һәрәкатыны милли мигясда бирләшдирмәк тәшәббүсү онларын һамысыны: Чорчун тәрәфдарларыны, «Әмәк рытсарларыны», тред-юниончулары вә бүтүн галанларыны бир-бирилә үз-үзә кәтирәр. Һәм дә о замана гәдәр бизим алман достларымыз дискуссияда иштирак эдә билмәк үчүн өлкәнин дилини кифайәт гәдәр өйрәнсәләр, мәһз о заман онлар үчүн элә бир вахт кәлиб чатмыш олар ки, башгаларынын бахышларыны тәнгид этсинләр вә мүхтәлиф мөвгеләрин ардычылсызлығыны сүбут эдиб, тәдричән фәһләләри онларын олдуғу һәгиги вәзиййәти — капиталла муздлу әмәк арасындакы мүнасибәтин яратдығы вәзиййәти баша дүшмәйә кәтириб чыхарсынлар. Лакин һәр һансы бир програм әсасында олмасындан асылы олмаяраг, фәһлә партиясынын милли чәһәтдән бирләшмәсини тә’хирә сала биләчәк вә я буна мане ола биләчәк һәр бир шейи мән бөйүк бир сәһв һесаб эдәрдим. Бах буна көрә дә мән бу фикирдәйәм ки, истәр Һ. Чорч һаггында, истәрсә «Әмәк рытсарлары» һаггында там вә мүкәммәл рә’й сөйләмәк вахты һәлә кәлиб чатмамышдыр...

1887-чи ил

205

ЭНКЕЛС — Ф. КЕЛЛИ-ВИШНЕВЕТСКАЯЯ

27 январ 1887-чи ил

...Мәним фикримчә, мәһз һазыркы заманда Америкадакы һәрәкат һаггында океанын бу тайында ән асанлыгла рә'й сөйләмәк олар. Американын өзүндә шәхси деди-году вә ерли мүбаһисәләр һәрәкатын әһәмиййәтини чох тутгунлашдырмалыдыр. Һәрәкатын инкишафыны чидди сурәтдә ләнкидә биләчәк еканә шей һәмин ихтилафлар әсасында мүәййән секталарын мөһкәмләнмәсидир. Бу мүәййән дәрәчәйә гәдәр лабүддүр, лакин нә гәдәр аз олса, бир о гәдәр яхшыдыр. Һәм дә һамыдан чох алманлар бундан чәкинмәлидирләр. Бизим нәзәриййәмиз әзбәрләниб механики сурәтдә тәкрар эдилмәли олан бир әһкам дейил, инкишаф нәзәриййәсидир. Буну кәнардан американыларын бейнинә нә гәдәр аз еритсәләр вә алманларын көмәйилә онлар буну өз тәчрүбәләриндә нә гәдәр чох йохласалар, бу онларын чанына вә ганына бир о гәдәр дәриндән ишләйәр. 1848-чи илин язында биз Алманияя гайытдығымыз заман демократик партияя гошулдуг, чүнки бу, сәсимизи фәһлә синфинин эшитмәси үчүн мүмкүн олан еканә васитә иди; биз бу партиянын ән габагчыл ганады идик, лакин һәр һалда онун бир ганады идик. Маркс Интернасйоналы тә'сис эдәркән, онун низамнамәсини элә тәртиб этмишди ки, о дөврүн *бүтүн* пролетар сосялистләри — прудончулар, п'ер-леручулар вә һәтта инкилис тред-юнионларынын ән габагчыл һиссәси она гошула билсин; Интернасйонал анчаг өзүнүн һәмин кениш әһатә этмәси сайәсиндә чатмыш олдуғу дәрәчәйә чата билди — элә бир васитә олду ки, бүтүн бу кичик секталары тәдричән эридиб һәзм эдә билди, бурада анчаг анархистләр бир истисна тәшкил эдирдиләр, мүхтәлиф өлкәләрдә онларын гәфләтән мейдана чыхмасы Коммунадан сонра шиддәтли буржуа иртичаынын анчаг бир нәтичәси иди, буна көрә дә биз сакитчә

онларын өз әчәлләри илә өлүб кетмәләринә йол вердик вә бу белә дә олду. Әкәр 1864-чү илдән 1873-чү иләдәк олан дөврдә һәмишә биз анчаг өзләрини ачыгча бизим програмымызын тәрәфдарлары һесаб едәнләрлә бирликдә кетмәк истәсәйдик, инди биз һарада олардыг? Мәним зәннимчә, бизим бүтүн әмәли фәалиййәтимиз көстәрмишдир ки, өзүмүзүн айдын ифадә олунмуш мөвгеимизи гурбан вермәдән вә кизләтмәдән вә һәтта тәшкилаты сахламагла, фәһлә синфинин үмуми һәрәкатынын һәр бир инкишаф мәрһәләсиндә бу һәрәкатла әлагәдар сурәтдә ишләмәк олар вә мәним горхум будур ки, әкәр Америкада алманлар башга бир йолла кетсәләр, чох бөйүк бир сәһв едәрләр...

1888-чи ил

206

ЭНКЕЛС — М.ҺАРКНЕССӘ

[1888-чи ил апрелин әвваллəри]

Әзиз мисс Һаркнесс!

Визетелли васитәсилә мәнә көндәрдийиниз «Шәһәр гызы»[1] үчүн Сизә тәшәккүр эдирәм. Мән буну ән бөйүк бир мәмнунийјәтлә, лап марагла охудум. Сизин мүтәрчиминиз, мәним достум Эйхһоф демишкән, бу доғрудан да кичик бир шаһ әсәрдир. О буна Сизи мәмнун этмәли олан бу сөзләри дә әлавә эдир ки, бунун тәрчүмәси һәрфи тәрчүмә олмалыдыр, чүнки һәр бир сөзүн атылмасы вә я ону дәйишдирмәк чәһди орикиналын дәјәрини анчаг азалда биләр.

Сизин һекајәниздәки һәят һәгигәтиндән башга мәни хүсусилә һейран эдән чәһәт әсл сәнәткар чәсарәтидир. Бу чәсарәт өзүнү нәинки Гуртулуш ордусуна[2] Сизин вердийиниз вә тәкәббүрлү мешшанларын анлайышларындан кәскин сурәтдә фәргләнән гиймәтдә өзүнү көстәрир, һәмин мешшанлар исә бәлкә дә илк дәфә Сизин һекајәниздән өйрәнирләр ки, *нәйә көрә* Гуртулуш ордусуна халг күтләләри тәрәфиндән бу гәдәр ярдым көстәрилир; бу чәсарәт башлыча олараг, буржуа синфи ичәрисиндән чыхмыш бир адамын товлайыб әлә кәтирдийи пролетар гызын чох көһнә әһвалатыны Сизин садә, боясыз бир шәкилдә тәсвир этмәниздә өзүнү көстәрир. Сәтһи адамлар чохлу сүн'и тәфәррүат вә бәзәк васитәсилә фабуланын, онлара көрә, шаблон характерини кизләтмәйә чалышарды вә бунунла белә онлар өзләрини бүрузә вермиш олардылар. Сиз исә көһнә әһвалаты сөйләйә биләчәйинизи һисс этмишсиниз, чүнки Сиз бир тәк доғру язмаг сайәсиндә ону ени бир әһвалат эдә биләрсиниз.

---

[1] М. Һаркнессин романы. *Ред.*

[2] Гуртулуш ордусу — 1865-чи илдә Инкилтәрәдә Вилям Бутс тәрәфиндән тә'сис эдилән дини филантроп тәшкилатдыр. *Ред.*

Сизин мистер Артур Грант әчәбдир.

Әкәр мән тәнгид эдилә биләчәк бир шей көрүрәмсә, бу да анчаг һекайәнин һәр һалда кифайәт гәдәр реалистик олмамасыдыр. Мәним фикримчә, реализм тәфәррүатын доғрулуғундан әлавә, типик характерләрин типик шәраитдә тәсвиринин доғрулуғуну нәзәрдә тутур. Сизин әсәринииздә характерләр фәалиййәт көстәрдикләри чәрчивәдә кифайәт гәдәр типикдир, лакин онлары әһатә эдән вә онларын һәрәкәтләри үчүн стимул олан шәраит һаггында буну демәк олмаз. «Шәһәр гызында» фәһлә синфи өзүнә көмәк эдә билмәйән, өзүнә көмәк этмәк үчүн һәтта һеч бир тәшәббүс вә сә'й көстәрмәйән пассив бир күтлә кими верилмишдир. Күтләшдирән йохсуллугдан бу күтләни хилас этмәк үчүн һәр бир тәшәббүс кәнардан, юхарыдан көстәрилир. Лакин бу, 1800-чү вә 1810-чу илләр үчүн Сен-Симон вә Роберт Оуэн заманы доғру идисә, дөйүшкән пролетариатын мүбаризәсиндә 50 илә яхын бир мүддәт әрзиндә иштирак этмәк шәрәфинә наил олмуш бир адам үчүн 1887-чи илдә бу белә дейилдир. Фәһлә синфини әһатә эдиб ону сыхан мүһитә гаршы онун ингилаби мүгавимәти, онун өз инсан һүгугларыны әлдә этмәк үчүн ярымшүурлу вә я шүурлу һалда көстәрдийи әсәби чәһдләр тарихә дахил олмушдур вә буна көрә дә реализм саһәсиндә өз ерини тутмалыдыр.

Мән, мүәллифин ичтимаи вә сияси бахышларыны нәзәрә чарпдырмаг үчүн Сизин халис сосялист маһиййәтли бир һекайә, биз алманларын дедийи кими, «тенденсиялы бир роман» язмамагда Сизи иттиһам этмәк фикриндән узағам. Мән һеч дә буну нәзәрдә тутмурам. Мүәллифин бахышлары нә гәдәр чох кизләдилмиш олса, инчәсәнәт әсәри үчүн бир о гәдәр яхшыдыр. Мәним нәзәрдә тутдуғум реализм һәтта мүәллифин бахышларындан асылы олмадан өзүнү көстәрир. Ичазә верин бир мисал чәким. Кечмишин, һазыркы дөврүн вә кәләчәйин бүтүн Золяларындан хейли даһа бөйүк бир реализм сәнәткары һесаб этдийим Балзак өзүнүн «Инсан комедиясында», 1815-чи илдән сонра өз сыраларыны енидән гуран вә көһнә франсыз нәзакәтлилийи нүмунәсини имкан дахилиндә енидән көстәрмиш олан задәкан чәмиййәти үзәринә йүксәлмәкдә олан буржуазиянын кетдикчә даһа чох күчләнән тәзйигини хроника шәклиндә, 1816-чы илдән 1848-чи иләдәк демәк олар илбәил тәсвир эдәрәк бизә франсыз чәмиййәтининән көзәл бир реалист тарихини верир. О, өзү үчүн нүмунәви олан бу чәмиййәтин сон галыгларынын я баяғы дүдәмә варлынын тәзйиги алтында тәдричән мәһв олдуғуну, я да онун тәрәфиндән корландығыны көстәрир. О, әринә хәянәт этмәк йолу илә анчаг өзүнү мүдафиә эдән вә бу хәянәтинин кәбиндәки өз мөвгеинә тамамилә уйғун кәлдийи күбар бир ханымын ерини, пул вә я либас хатиринә өз әрини алдадан буржуа гадынын тутдуғуну тәсвир

эдир. Бу башлыча мәнзәрә этрафында Балзак франсыз чәмиййәтинин бүтүн тарихини топламышдыр вә мән бурадан һәтта игтисади тәфәррүат мә'насында (мәсәлән, ингилабдан сонра дашынар вә дашынмаз әмлакын енидән бөлүшдүрүлмәси һаггында) бу дөврүн бирликдә көтүрүлән бүтүн мүтәхәссисләринин — тарихчиләрин, игтисадчыларын, статистикләрин китабларында олдуғундан даһа чох шей өйрәндим. Доғрудур, Балзак өз сияси бахышларына көрә лекитимист иди. Онун бөйүк әсәри йүксәк чәмиййәтин әлачсыз сурәтдә позулмасы мүнасибәтилә сонсуз бир элекиядыр; о, өлүб кетмәйә мәһкум олан синфә рәғбәт бәсләйир. Лакин бүтүн бунларла бәрабәр, о мәһз ән чох рәғбәт бәсләдийи адамлары — аристократлары вә аристократ гадынлары һәрәкәт этмәйә мәчбур этдийи заман олдуғуна нисбәтән онун сатирасы һеч вахт даһа кәскин олмамыш, онун истеһзасы һеч заман даһа ачы олмамышдыр. Онун һәмишә ачыг бир мәфтунлугла бәһс этдийи еканә адамлар онун ән гәддар сияси әлейһдарларыдыр, республикачылардыр — Cloître Saint Merri[1] күчәсинин гәһрәманларыдыр, о заман (1830—1836) һәгигәтән халг күтләләринин нүмайәндәләри олан адамлардыр. Балзакын өз синфи рәғбәтинин вә сияси мөвһуматынын әлейһинә чыхмаға мәчбур олмасыны, өзүнүн севдийи аристократларын тәнәззүлүнүн лабүдлүйүнү *көрмәсини* вә онлары бундан яхшы бир гисмәтә лайиг олмаян адамлар кими тәсвир этмәсини, кәләчәйин әсл адамларыны о заман онларын еканә тапыла биләчәкләри ердә *көрмәсини* мән реализмин ән бөйүк гәләбәләриндән бири, гоча Балзакын ән гиймәтли чәһәтләриндән бири һесаб эдирәм.

Сизә һагг газандырмаг үчүн мән э'тираф этмәлийәм ки, мәдәни аләмдә фәһлә синфи һеч ердә Лондондакы Ист-Энддә олдуғундан аз фәал бир мүгавимәт көстәрмир, тале гаршысында даһа чох итаәткарлыг, даһа чох әзкинлик көстәрмир. Һәм дә мән нәдән билим, фәһлә синфинин һәятынын фәал тәрәфини башга бир әсәр үчүн сахлайыб бу һәятын пассив тәрәфини тәсвир этмәклә кифайәтләнмәк үчүн Сизин лазымынча әсасыныз олмамышдырмы?

---

[1] 1832-чи ил июнун 5 вә 6-да Парисдә республикачылар партиясынын сол ганады — «Инсан вә вәтәндаш һүгуглары чәмиййәти» тәрәфиндән галдырылан үсяндан бәһс олунур. *Ред.*

1889-чу ил

207
ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

20 феврал 1889-чу ил

Әзиз Каутски,

«Neue Zeit»[1]-дәки мәгаләләри өтәри тәнгиди гейдләрлә бирликдә гайтарырам. Башлыча нөгсан яхшы материал олмамасыдыр: филистерин итаәт этдийи Тэн вә Токвил бурада кифайәт дейилдир. Әкәр сән бу әсәри *бурада* язсайдын, тамамилә башга бир материал — *икинчи әлдән* алынан хейли даһа яхшы материал вә чохлу *илк мәнбә* тапардын. Бундан әлавә, кәндлиләр һаггында ән яхшы әсәр — Кареевин әсәри[2] — русча язылмышдыр. Лакин сән орада *Моро де Жоннесин* әсәрини тапсайдын, «IV Һенрих заманындан XIV Лудовикә гәдәр Франсанын игтисади вә ичтимаи гурулушу», Парис, 1868, бу китабы охумаг сәнин үчүн файдалы оларды.

II бөлмә, сәһ. 3. Бурада айдын сурәтдә шәрһ эдилмир ки, задәганларла буржуазия арасында тәбии сурәтдә мейдана кәлән бир сазиш олараг мүтләг монархия *нечә* эмәлә кәлир вә буна көрә дә о, нечә дә һәр ики тәрәфин мәнафеини мүдафиә этмәйә, һәр ики тәрәфә рәғбәт көстәрмәйә мәчбур олур. Һәм дә, сияси ишләрдән кәнар эдилмиш задәганларын пайына кәндлиләри, дөвләт хәзинәсини соймаг вә сарай, орду, килсә вә йүксәк идарә органлары васитәсилә долайы сияси тә'сир көстәрмәк дүшүр; буржуазиянын пайына һимайә көмрүкләри, инһисарлар вә *нисбәтән* гайдая салынмыш идарә вә мүһакимә ишләри дүшүр. Әкәр сән бундан башласан, чох шей даһа айдын вә анлашыглы олар.

Бу бөлмәдә мәһкәмә задәганлары (noblesse de robe) вә үмумиййәтлә һүгугшүнаслар (la robe) һаггында да данышыл-

---

[1] Каутскинин «1789-чу илдә синфи зиддиййәтләр. Бөйүк ингилабын йүз иллик юбилейи мүнасибәтилә» мәгаләсиндән бәһс олунур. *Ред.*

[2] *Н. Кареев.* «XVIII әсрин ахырынчы рүбүндә Франсада кәндлиләр вә кәндли мәсәләси». *Ред.*

мыр, һалбуки әслиндә онлар да имтиязлы бир силк тәшкил эдирдиләр вә онлар парламентләрдә крал һакимиййәтинә гаршы дуран бөйүк бир гүввәйә малик идиләр; онлар өз *сияси* фәалиййәтиндә крал һакимиййәтини мәһдудлашдыран тә'сисатын мүдафиәчиләри кими чыхыш эдирдиләр вә, беләликлә, онлар халгын тәрәфиндә олурдулар, лакин мәһкәмә һакимләри олмаг э'тибарилә онлар рүшвәтхорлуг тәчәссүмү идиләр (бах: Бомаршенин «Мемуарлары»). Бу гулдур дәстәси һаггында сәнин сонра сөйләдикләрин кифайәт дейилдир.

III, сәһ. 49. Әлавәдә Қареевдән верилән I гейдлә мүгайисә эт.

50-чи сәһифәдә «*бу нөв* буржуа» бирдән-бирә үмумиййәтлә «*буржуая*» чеврилир; бу, буржуазия синфи дахилиндәки тәбәгәләшмә һаггында сәнин сөйләдикләринә әсла уйғун кәлмир. Сән үмумиййәтлә һәддиндән чох үмумиләшдирмәйә йол верирсән вә буна көрә дә ән бөйүк бир нисбилик лазым кәлдийи ердә чох заман мүтләг нәтичәләр чыхарырсан.

IV, сәһ. 54. Бурада һәр һалда бу вә я дикәр дәрәчәдә көстәрмәк лазым иди ки, силк гайдасындан *кәнарда* дуран вә буна көрә дә һүгугсуз олан, мүәййән дәрәчәдә ганундан кәнарда дуран бу плебейләр *нә йолла* анчаг ингилабын кедишиндә тәдричән, сәнин «санкүлотизм» (даһа бир изм!) адландырдығын шейә кәлиб чатмышлар, һабелә онлар нә кими бир рол ойнамышлар. Онда сән 53-чү сәһифәдә гейри-мүәййән ифадәләр вә ени истеһсал үсулу һаггындакы сирли ишарәләр яғдырдығын чәтинликләри арадан галдыра биләрсән. Онда садәчә айдын олар ки, һәмишә олдуғу кими, бу дәфә дә буржуалар өз мәнафеләрини мүдафиә этмәкдә чох горхаг олмушлар; айдын олар ки, Бастилиядан башламыш, плебс онларын әвәзиндә бүтүн иши көрмәли иди; айдын олар ки, июлун 14-дә, октябрын 5—6-да, августун 10-да, сентябрын 2-дә вә и. а. плебс ишә гарышмасайды, феодал режими һөкмән буржуазияя галиб кәләрди, коалисия сарайла иттифага кириб ингилабы әзәрди вә, демәли, анчаг бу плебейләр ингилаб этдиләр. Лакин һәмин плебейләр буржуазиянын ингилаби тәләбләринә орада олмаян бир мә'на вермәсәйдиләр, бәрабәрлик вә гардашлыгдан һәмин шүарлары башы үстә гоян ифрат нәтичәләр чыхармасайдылар, бу мүмкүн олмазды, чүнки һәмин шүарларын буржуа мә'насы ифрат дәрәчәйә чатдырылдыгда, өз эксинә чеврилирди. Лакин бу *плебей* бәрабәрлийи вә гардашлығы белә бир заманда анчаг бир арзу ола биләрди, зира бу заман мәсәлә анчаг бунлара *ачыгча экс олан* бир шей яратмаг үзәриндә иди вә һәмишә олдуғу кими, тарихин истеһзасы олараг, ингилаби шүарларын *плебей* анлайышы өз эксини — ганун гаршысында *буржуа* бәрабәрлийини вә истисмарда гардашлығы һәята кечирмәк үчүн ән күчлү бир васитә олду.

Мән ени истеһсал үсулу һаггында хейли аз данышардым. Ону сәнин бәһс этдийин *фактлардан* һәмишә чох бөйүк бир мәсафә айырыр вә о, *белә бир* билаваситә формада көстәрилдикдә, иши изаһ этмәк дейил, ону даһа чох пәрдәләйән *халис бир абстраксия* кими мейдана чыхыр.

Террора кәлдикдә, о үмумиййәтлә бир мә'насы олдуғу вахтадәк әслиндә *һәрби тәдбир* иди. Синиф вә я синфин ичәрисиндән олуб ингилабын гәләбәсини еканә тә'мин эдә билән фраксиячы груп террор йолу илә нәинки һакимиййәти өз әлиндә сахлайырды (үсянлар ятырылдыгдан сонра бу чәтин дейилди), һабелә өзү үчүн һәрәкәт сәрбәстлийи, мейдан олмасыны, гүввәләри һәллэдичи ердә, сәрһәддә топламаг имканыны тә'мин эдирди. 1793-чү илин ахырларында сәрһәдләр демәк олар тә'мин эдилмишди. 1794-чү ил әлверишли шәкилдә башланды, франсыз ордулары демәк олар һәр ердә ирәлиләйирдиләр. Ифрат мәсләкли Коммуна кәрәксиз олду; онун ингилаб тәблиғаты Робесп'ер үчүн, һабелә Дантон үчүн бир маниә олду, бунлар — һәрәси өз билдийи кими — сүлһ истәйирдиләр. Үч мәсләкин бу тоггушмасында Робесп'ер галиб кәлди, лакин *о замандан э'тибарән террор онун үчүн өзүнү горумаг васитәси олду* вә беләликлә дә мә'насыз бир шейә чеврилди; июнун 26-да Флерүс яхынлығында Журдан бүтүн Белчиканы республиканын аяглары алтына салды, бунунла да террор өз зәминини итирди, июлун 27-дә Робесп'ер йыхылды вә буржуа эйш-ишрәти башланды.

«Әмәк әсасында һамы үчүн фираванлыг» формулу чох мүәййән бир шәкилдә о заманкы плебей *гардашлығынын* сә'йләрини ифадә эдир. Онларын нә истәдикләрини, коммуна йыхылдыгдан хейли сонра Бабеф буну мүәййән шәклә салдығы вахтадәк, һеч кәс дейә билмирди. Әкәр гардашлыға сә'й көстәрән коммуна чох тез чыхыш этмишдисә, Бабеф дә чох кеч кәлмишди.

Сәһ. 100. Диләнчиләр. — Бах: Кареевдән верилән II гейд.

Кәндлиләр һаггындакы бөлмәнин ән бөйүк нөгсаны будур ки, бурада ән ади мәнбәләрдән башга һеч бир мәнбә йохдур.

Ранкенин сәһвләри һаггында[1] яхшы дейилмишдир! Тәәссүф ки, сән австриялыларын Зибелдә верилән э'тиразларындан истифадә этмәмишсән. Полшанын икинчи дәфә бөлүшдүрүлмәси вә и. а. һаггында орадан чох шей көтүрмәк оларды вә бу әсәрләр *архив сәнәдләринә әсасландығына* көрә, бунлардан сөзсүз истифадә этмәк олар...

... Гейд I. *Дөрдүнчү силк.*

Биринчи, икинчи вә үчүнчү силклә янашы олараг, дөрдүнчү силк һаггындакы тәсәввүр ингилабда чох эркән мейдана

---

[1] Каутски юхарыда көстәрилән мәгаләдә Л. Ранкенин «Ени тарих дөврләри һаггында» адлы әсәрини тәнгид этмишди. *Ред.*

кәлмишдир. Дәрһал, лап башланғычда Дүфурни де Вил'енин «Йохсул күнәмуздчулардан, әлилләрдән, диләнчиләрдән вә и. а. ибарәт дөрдүнчү силкин — бинәсибләр силкинин әрз-һалы, 25 апрел 1789-чу ил» адлы әсәри чыхды. Лакин дөрдүнчү силк дедикдә, чох заман *кәндлиләр* нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, Нуайякын «Ән күчлү памфлет. Баш штатларда кәндли силки, 26 феврал 1789-чу ил» әсәриндә 9-чу сәһифәдә дейилир: «Исвеч конститусиясындан дөрд силки көтүрүрүк». — Сонра Вартунун: «Баш штатларын чағырылмасынын ени үсулу һаггында кәндлинин өз кешишинә мәктубу» әсәриндә, Сартрувил, 1789, сәһ. 7, дейилир: «Мән эшитмишәм ки, бир шимал өлкәсиндә... кәндли силкини штатларын мәчлисиндә иштирак этмәйә бурахырдылар». — Дөрдүнчү силк һаггында башга изаһлар да раст кәлир; бир китабчада дөрдүнчү силк дейиләркән *тачирләр,* башга бирисиндә исә *мәһкәмә һакимләри* силки нәзәрдә тутулур вә и. а.

Кареев, «XVIII әсрин ахырынчы рүбүндә Франсада кәндлиләр вә кәндли мәсәләси». Москва, 1879, сәһ. 327.

Гейд II. *Диләнчиләр.*

«Мараглыдыр ки, ән мүнбит һесаб эдилән әйаләтләрдә диләнчиләрин сайы ән чох иди; буна сәбәб бу чүр өлкәләрдә мүлкиййәтчи әкинчиләрин чох аз олмасы иди.

Лакин гой буну рәгәмләр көстәрсин: Бретандакы Аржантрэдә сәнаеи вә тичарәти олмаян 2 300 нәфәр әһалинин ярыдан чоху анчаг бир тәһәр күзәран кечирир вә 500 нәфәрдән чоху диләнчи вәзиййәтинә салынмышдыр. Артуадакы Дэнвилдә 130 эвдән 60-ы йохсулдур. Нормандияда С. Патрисин 1 500 нәфәр әһалисиндән 400 нәфәри сәдәгә илә яшайыр, С. Лоранын 500 нәфәр әһалисиндән дөрддә үч һиссәси сәдәгә илә яшайыр (Тэн). Дуэ баляжынын әрз-һалындан бизә мә'лум олур ки, мәсәлән, бир кәнддә 332 һәйәтдән ярысы сәдәгә илә яшайыр (Бувин'и мәһәлләси); башга бирисиндә 143 һәйәтдән йохсуллар 65-дир (Экс мәһәлләси); даһа бир башгасында 413-дән 100-ә гәдәри чох йохсулдур (Ланда мәһәлләси) вә и. а. Велэдәки Пүи сенешаллығында, ерли руһаниләрин әрзһалында дейилдийинә көрә, 120 000 нәфәр әһалидән ярыя гәдәри (58 897) һеч бир верки вермәк игтидарында дейилдир (Парламент архиви, 1787—1860-чы илләр, V чилд, сәһ. 467). Карэ маһалынын кәндләриндә нисбәт беләдир: Фрероган: 10 тавааналы аилә, 10 йохсул аилә, 10-у да диләнчилик эдир. Мотреф: 47 варлы аилә, 74 аз таваналы аилә, 64-ү дә диләнчи вә күнәмуздчудур. Пол: 200 тәсәррүфат вардыр, бунларын чох һиссәси тамамилә һаглы олараг диләнчилик ювасы адына лайигдир (Милли архив, IV чилд, сәһ. 17). Марбеф мәһәлләсинин әрз-һалында шикайәт эдилир ки, бу мәһәлләдә 500 нәфәр әһалидән 100 нәфәрә гәдәри диләнчилик эдир (Буавен-

Шампо, «Эр департаментиндә ингилаб һаггында тарихи гейдләр», 1872, сәһ. 83). Гарвил кәндинин кәндлиләри дейирләр ки, иш олмадығына көрә онларын там үчдә бир һиссәси диләнчи көкүндәдир (Милли архив. Гарвил коммунасы әһалисинин шикайәти).

Шәһәрләрдә вәзиййәт бундан яхшы дейилдир. 1787-чи илдә Лионда 30 000 фәһлә диләнчи көкүндәдир. Парисдә 650 000 нәфәр әһалидән 118 784 нәфәри йохсулдур (Тэн, I чилд, сәһ. 507). Ренндә әһалинин үчдә бир һиссәси сәдәгә илә яшайырды, үчдә бир һиссәси дә даим диләнчи көкүнә дүшмәк тәһлүкәси гаршысында иди (Дү Шател'е, «Бретанда әкинчилик», Парис, 1863, сәһ. 178). Юрадакы Лон-де-Сон'е гәсәбәсинин әһалиси о гәдәр йохсул иди ки, конституанта сечки сензи гойдугда, бу гәсәбәнин 6 518 нәфәр әһалисиндән анҹаг 728 нәфәри фәал вәтәндашлар сырасына дүшдү (Сом'е, «Юрада ингилаб тарихи», Парис, 1846, сәһ. 33). Тәбиидир ки, ингилаб заманы сәдәгә илә яшаян адамлар милйонларла иди. Мәсәлән, 1791-чи илдә чыхан бир клерикал китабчада дейилир ки, Франсада 6 милйон диләнчи вардыр, бу рәгәм, әлбәттә, бир гәдәр шиширдилмишдир («Индики ингилаб һаггында вә руһанiләрин әмлакы һаггында йохсуллара мәсләһәт», сәһ. 15), лакин 1774-чү ил үчүн верилән рәгәм (1 200 000 диләнчи) бәлкә дә һәгигәтдә олдуғундан ашағы дейилдир (Дувал, «Маршын әрз-һаллары», Парис, 1873, сәһ. 116)».

(Мән зәнн эдирдим ки, бир нечә *һәгиги* мисал сәнин үчүн мараглы олар.)

Ҝареев, сәһ. 211—213.

(Хаһиш эдирәм гейдләримин йығҹам олмасыны вахтын азлығы вә сәһифәләрин кәнарындакы ерин азлығы нәтиҹәси һесаб эдәсән. Бундан әлавә, мәнбәләри тутушдурмаг үчүн мәним вахтым йох иди, буна көрә дә мән һәр шейи ядымда галдығы кими вермәйә мәҹбур олдум — одур ки, бир чох шей мәним истәдийим гәдәр дүрүст дейилдир.)

208

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

8 июн 1889-чу ил

...Сосял-демократ федерасиясы истисна олмагла, *бүтүн Авропада* поссибилистләрин[1] тәрәфиндә *һеч бир сосялист тәшкилаты* йохдур. Демәли, онлар үчүн гейри-сосялист тредюнионлара гайытмагдан башга бир шей галмыр вә онлар һеч

[1] Бах: бу мәҹмуәнин 374-чү сәһифәсиндәки гейд. *Ред.*

олмазса бурадакы көһнә тред-юнионлары, Бродһерсти вә онун адамларыны өз тәрәфләринә чәкмәк үчүн һәр шейи гурбан верәрдиләр, лакин бунлар һесаб эдирләр ки, ноябрда бурада, Лондонда олан һадисә[1] онларын бәсидир. Америкадан онларын янына анчаг «Әмәк рытсарларындан» бир нүмайәндә кәләчәкдир.

Мәсәләнин маһиййәти бундадыр ки, Интернасйоналдакы көһнә парчаланма вә Гаагадакы кечмиш мүбаризә енидән күнүн мәсәләси олмагдадыр вә мәним ишә белә гызғын киришмәйимин әсас сәбәби дә будур. Дүшмән енә әввәлкидир, фәрг анчаг бундадыр ки, анархистләр байрағы поссибилистләр байрағы илә әвәз эдилмишдир; енә дә кичик күзәштләр мүгабилиндә, башлычасы исә башчылар үчүн исти ерләр (шәһәр бәләдиййәси үзвләри, әмәк биржалары вә и. а.) мүгабилиндә өз принсипләрини буржуазияя сатырлар. Тактика да тамамилә эйнидир. Сосял-демократ федерасиясынын ашкар сурәтдә Брусс тәрәфиндән язылмыш манифести Сонвил'е тә'миминин анчаг ени бир нәшридир. Брусс исә буну билир: о эйни ялан вә бөһтандан истифадә эдәрәк, һәлә дә авторитар марксизм үзәринә һүчум эдир, Һайндман исә онун дедикләрини тәкрар эдир. Интернасйонал һаггында вә Марксын сияси фәалиййәти һаггында онун мә'луматынын әсас мәнбәи Баш Шурадан олан бурадакы наразы үнсүрләрдир — Эккариус, Юнг вә К°-сыдыр.

Поссибилистләрин Сосял-демократ федерасиясы илә иттифагы, я, алманлар үчүнчү бир мүттәфиг сифәтилә гошулмаг истәйәчәкләри тәгдирдә, онларла бирликдә, я да онлара гаршы Парисдә тә'сис эдилмәси нәзәрдә тутулан ени Интернасйоналын өзәйини тәшкил этмәли иди. Буна көрә дә кетдикчә тез-тез бир-биринин ардынча бир чох кичик конгресләр чағырылырды; буна көрә дә мүттәфигләр белә бир барышмазлыгла бүтүн башга франсыз вә инкилис мәсләкләрини мөвчуд олмаян бир шей э'лан эдирдиләр; буна көрә дә интригалар, хүсусән кичик милләтләрлә интригалар олурду, Бакунин дә бунлара архаланырды. Сен-Галлен гәрарындан[2] сонра алманлар там садәлөвһлүклә — кәнарда нәләр баш вердиййини әсла билмәдән — конгрес ләһинә һәрәката гошулдугда, эйни руһда һәрәкәт этмәк чәтин олду. Һәм дә бу адамчығазлар алманларла бирликдә һәрәкәт этмәкдән даһа бөйүк бир һәвәслә онларын әлейһинә чыхдыгларына көрә, — ахы онлары марксизмә һәд-

[1] 1888-чи илин ноябрында Лондонда һәмкарлар иттифагларынын бейнәлхалг конгресиндә бәһс олунур, бу конгресдә көһнә тред-юниончулар мәғлуб олмушдулар. *Ред.*

[2] 1887-чи илдә Сен-Галлендә Алмания сосял-демократиясынын гурултайында партиянын Идарә һей'әтинә тапшырылмышды ки, 1888-чи илин пайызында башга өлкәләрин фәһлә тәшкилатлары илә бирликдә бейнәлхалг конгрес чағырсын. *Ред.*

диндән чох уймуш һесаб эдирдиләр, — мүбаризә лабүд олду. Сән тәсәввүр эдә билмәзсән ки, алманлар нә гәдәр садәлөвһдүрләр! Бурада әслиндә ишин нәдә олдуғуну, һәтта Бебелин өзүнә дә изаһ этмәк үчүн мән чох бөйүк сә'й көстәрмәли олдум, һалбуки поссибилистләр буну чох көзәл баша дүшүр вә һәр күн бундан дәм вурурлар. Бүтүн бу сәһвләр мөвчуд олдуғу бир шәраитдә мәним аз үмидим вар иди ки, иш яхшы нәтичәләнсин, — бунунла нәтичәләнсин ки, бу әһвалатын кедишиндә өзү өзүнү дәрк этмәйә доғру тәдричән инкишаф эдән имманент зәка артыг инди галиб кәлсин. Хүсусилә дә белә бир шейин сүбут эдилмәси мәни даһа чох севиндирир ки, 1873—1874-чү илләрдә олдуғу кими шейләр һәр һалда бу күн артыг мүмкүн дейилдир. Интригачылар артыг инди әзилмишләр вә конгресин әһәмиййәти — истәр бу конгрес башгасынын чағырылмасына сәбәб олсун, истәрсә олмасын — бундан ибарәтдир ки, Авропа сосялист партияларынын екдиллийи бүтүн дүня гаршысында нүмайиш этдириләчәк, бир нечә нәфәр интригачы исә сакитләшмәзсә, онларын әли боша чыхачагдыр...

209

ЭНКЕЛС — В. АДЛЕРӘ

4 декабр 1889-чу ил

Әзиз Адлер,

Клоотс һаггында Авенелин китабыны[1] *ишләмәйи* сәнә ашағыдакы мүлаһизәләрә көрә тәклиф этмишдим:

Мәним фикримчә (һабелә Марксын фикринчә), бу китаб *Франса ингилабынын* хүсусилә *ағыр дөврүнүн*, йә'ни августун 10-дан термидорун 9-унадәк олан мүддәтин архив материалларыны өйрәнмәйә әсасланан илк дүзкүн тәсвирини верир.

Парис коммунасы вә Клоотс ингилаб тәблиғ этмәк үчүн мүһарибә тәрәфдары иди, буну еканә ничат васитәси һесаб эдирди, һалбуки Ичтимаи гуртулуш комитәси *дипломатлыг эдирди,* Авропа коалисиясындан горхурду, коалисиянын *парчаланмасы* васитәсилә сүлһ ахтарырды. Дантон Инкилтәрә илә, йә'ни Фоксла вә сечкиләр нәтичәсиндә һакимиййәт башына кәлмәк үмидиндә олан инкилис мүхалифәти илә сүлһ истәйирди. Робесп'ер Базелдә Австрия вә Пруссияны ширникдирир вә *онларла* разылыға кәлмәк истәйирди. Онларын һәр икиси бирликдә коммуная гаршы мүбаризә эдирди ки, бүтүн Авропада республика гурулушуну тәблиғ этмәк, яймаг үчүн

[1] Авенелин «Бәшәриййәтин натиги Анахарсис Клоотс» адлы китабы нәзәрдә тутулур. *Ред.*

мүһарибә истәйән адамлары ән әввәл йыхсын. Онлар галиб кәлә билдиләр, коммуна (Эбер, Клоотс вә башгалары) башсыз гоюлду. Лакин бу замандан э'тибарән бир тәк Инкилтәрә илә сүлһ истәйән адамларла бир тәк алман дөвләтләри илә сүлһ бағламаг истәйән адамлар арасында сүлһ мүмкүн олмады. Инкилтәрәдә сечкиләр Питт үчүн әлверишли кечди; Фокс илләр бою һакимиййәтдән узаглашдырылды, бу да Дантонун мөвгеини сарсытды; Робесп'ер галиб кәлди вә онун башыны кәсдирди. Лакин — бу чәһәти дә Авенел *кифайәт гәдәр* гейд *етмәмишдир* — о заман террор һәдсиз дәрәчәйә чатмышды, мөвчуд дахили шәраитдә Робесп'ерә һакимиййәти өз әлиндә сахламагда көмәк етмәк үчүн бу террор зәрури иди, лакин 1794-чү ил июнун 24-дә Флерүс яхынлығындакы гәләбәдән сонра террор тамамилә кәрәксиз олду. Бу гәләбә нәинки сәрһәдләри азад етди, һәмчинин Белчиканы вә долайы йолла Рейнин сол саһилини Франсая верди; о заман Робесп'ер дә кәрәксиз олду вә июлун 24-дә йыхылды.

Бүтүн Франса ингилабына коалисия әлейһинә мүһарибә чох бөйүк тә'сир көстәрирди, онун нәбзинин һәр бир вурғусу бу мүһарибәдән асылы иди; коалисион орду Франсая дахил олур — бу да азан әсәбин үстүнлүйүнә сәбәб олур, үрәк бәрк дөйүнүр, ингилаби бөһран башланыр; коалисия ордусу кери чәкилмәли олур — симпатик әсәб үстүн олур, үрәк яваш дөйүнүр, иртичачы үнсүрләр енидән биринчи сырая кечирләр, кәләчәк пролетариатын сәләфи олуб өз енеркиясы илә ингилабы еканә хилас едән плебейләри ағылландырыр вә сакитләшдирирләр.

Фачиәли будур ки, амансыз мүһарибә, халгларын азадлығы уғрунда мүһарибә партиясы һаглы чыхды вә республика бүтүн Авропая галиб кәлди, лакин артыг бу партия өзү чохдан башсыз гоюлдугдан сонра галиб кәлди; һәм дә тәблиғат үчүн апарылан мүһарибә әвәзиндә Базел сүлһү вә Директориянын буржуа ейш-ишрәти башланды.

Китабы тамамилә енидән ишләйиб ихтисар етмәк лазымдыр — курултулу ибарәләр атылмалы, фактлар тамамланмалы вә ади тарих китаблары кими айдын язылмалыдыр. Һәм дә Клоотс тамамилә арха сырая кери чәкилә биләр; «Ингилаби дүшәнбәләрдән»[1] ән мүһүмүнү дахил етмәк олар; беләликлә, ингилаб һаггында һәлә индийәдәк мөвчуд олмаян бир китаб алына биләр.

Флерүс яхынлығындакы дөйүшүн террор һөкмранлығына нечә сон гоймасы Г. Леонун «Франса ингилабынын тарихи» китабына 1842-чи илдә «Рейн Гәзетиндә» (биринчисиндә)

---

[1] XVIII әсрин ахырларындакы Франса буржуа ингилабы һаггында Авенелин мәгаләләри мәчмуәси. *Ред.*

Ҝ.-Ф. Ҝеппен тәрәфиндән верилән көзәл тәнгиддә изаһ эдилмишдир.

Сәнин арвадына вә Лүиза Каутскаяя сәмими салам.

Сәнин *Ф. Э.*

210

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

7 декабр 1889-чу ил

Әзиз Зорке,

8 вә 29 октябр тарихли мәктублары алдым, тәшәккүр эдирәм.

Шәраит чәтин элә әлверишли олсун ки, Сосялист фәһлә партиясы ләғв эдилсин. Розенбергин Шевичдән савайы бир чох башга ардычыллары да вардыр вә Америкадакы тәкәббүрлү алман доктринабазлары «етишмәмиш» американлыларын мүәллими олмаг кими өзләринә хош кәлән ролдан, әлбәттә, әл чәкмәк истәмирләр. Ахы бу да олмасайды, онлар тамамилә һеч бир шей олмаздылар.

Бурада биз онун нүмунәсини көрүрүк ки, бөйүк бир милләтин бейнинә доктриначылыг вә әһкамчылыгла бир шей еритмәк о гәдәр дә садә бир иш дейилдир, һәтта һәмин милләтин өз яшайыш шәраитиндән ирәли кәлән ән яхшы бир нәзәриййә олдугда вә Сосялист фәһлә партиясында олдуғуна нисбәтән ән яхшы нәсиһәтчиләр олдугда да, бу о гәдәр дә садә бир шей дейилдир. Фәһлә һәрәкаты, нәһайәт, дурғунлуг нөгтәсиндән *тәрпәнмишдир* вә, мәним зәннимҹә, гәт'и сурәтдә тәрпәнмишдир. Лакин бу һәрәкат билаваситә сосялист һәрәкаты дейилдир вә инкилисләр арасында бизим нәзәриййәмизи анламаға ән чох яхын олан адамлар һәрәкатдан кәнардадырлар: Һайндман, она көрә ки, ислаһэдилмәз интригачы вә пахылдыр; Бакс, она көрә ки, кабинет алимидир. Формал ҹәһәтдән һәрәкат, һәр шейдән әввәл, тред-юниончу һәрәкатдыр, лакин бу һәрәкат *көһнә* тред-юнионларын, ихтисаслы фәһләләрин, фәһлә аристократиясынын һәрәкатындан кәскин сурәтдә фәргләнир. Инди адамлар ишә тамамилә башга ҹүр кириширләр, хейли даһа кениш күтләләри дөйүшә апарырлар, ҹәмиййәти хейли даһа дәриндән сарсыдырлар, хейли даһа радикал тәләбләр ирәли сүрүрләр: сәккиз саатлыг иш күнү, бүтүн тәшкилатларын үмуми федерасиясы, там һәмрә'йлик. Газ истеһсалы фәһләләринин вә гара фәһләләрин иттифагы *илк дәфә оларағ,* Туссинин сайәсиндә, гадын бөлмәләри ярадылмасына наил олмушдур. Һәм дә онлар өзләринин индики тәләбләрини мүвәггәти тәләб һесаб эдирләр, һәрчәнд онларын ҹан атдыглары сон мәгсәд онларын өзләринә һәлә айдын де-

йилдир. Лакин бу мәгсәд һаггындакы тутгун тәсәввүр онларын бейниндә о гәдәр дәрин бир көк салмышдыр ки, онлары *анчаг* сосјалистләр ичәрисиндән башчылар сечмәйә мәчбур эдир. Бүтүн башгалары кими, онлар да өз тәчрүбәләриндән, өз сәһвләринин нәтичәләриндән өйрәнмәлидирләр. Лакин көһнә тред-юнионларын эксинә оларағ, онлар капиталын мәнафеилә әмәйин мәнафеинин эйнилийи һаггында эдилән һәр бир ишарәни истеһзалы бир күлүшлә гаршыладыгларына көрә, онларын өйрәнмәси үчүн о гәдәр дә чох вахт тәләб олунмаз...

...Бурада ән ийрәнч чәһәт — фәһләләрин чанына вә ганына ишләмиш олан буржуа «респектабеллийидир». Чәмиййәтин һамы тәрәфиндән шүбһәсиз гәбул эдилмиш сайсыз-һесабсыз дәрәчәләрә, айрылыгда һәр биринин өз «тәкәббүрү» олан, «ән яхшылар» вә «йүксәкләр» һаггында анаданкәлмә бир эһтирам һисси бәсләйән бу чүр дәрәчәләрә ичтимаи чәһәтдән бөлүнмәси о гәдәр гәдим вә о гәдәр сабитдир ки, күтләләри алдатмаг буржуазия үчүн чох да чәтин дейилдир. Мәсәлән, мән һеч дә әмин дейиләм ки, Чон Бернс кардинал Маннинкин, лорд-мэрин вә үмумиййәтлә буржуазиянын янында мәшһур олмасынданса, өз синфи арасында мәшһур олмасы илә өз үрәйиндә даһа чох фәхр этсин. Исте'фая чыхмыш лейтенант Чемпион исә һәлә бир чох илләр бундан әввәл буржуа үнсүрләрлә вә, башлыча оларағ, мүһафизәкар үнсүрләрлә нә исә бир иш көрүрдү, кешишләрин килсә гурултайында исә сосјализм тәблиғ эдирди вә и. а. Һәтта онларын арасында ән яхшы адам һесаб этдийим Том Манн өзү дә лорд-мэрин янында нечә сәһәр емәйи ейәчәйиндән данышмағы севир. Һәм дә онлары франсызларла мүгайисә этдикдә, анчаг бу заман йәгин эдирсән ки, бу чәһәтдән ингилаб нә дәрәчәдә көзәл тә'сир көстәрир...

211

ЭНКЕЛС — К. ТРИРӘ

18 декабр 1889-чу ил

Әзиз ч. Трир,

Айын 8-дә вердийиниз мараглы хәбәр үчүн чох сағ олун.

Копенһакендә һөрмәтли чамаат үчүн дүзәлдилән вә Сизи гурбан вермиш олан ахырынчы оюнбазлыг[1] һаггында Сизә өз рә'йими сөйләмәли олсам, мән Сизинлә шәрик *олмадығым* мәддәдән башламалыям.

[1] Ондан бәһс олунур ки, Данимарка сосјалист партиясынын оппортунист рәһбәрлийи Данимарка сол буржуа партиясы (Венстре) илә блоклар элейһинә чыхмыш ики нәфәр сол үзву (о чүмләдән Тририн өзүнү дә) МК-дан вә партиядан харич этмишди. *Ред.*

Сиз башга партияларла һәр чүр, һәтта гыса мүддәтли биркә фәалиййәти принсипчә гәт'и сурәтдә рәдд эдирсиниз. Мән кифайәт гәдәр ингилабчы олдуғума көрә, ән чох әлверишли вә я ән аз зәрәрли бир шәраитдә бу васитәдән дә гәт'иййән әл чәкмәрәм.

Зоракы ингилаб олмадан пролетариатын өз сияси һөкмранлығыны — ени чәмиййәтә ачылан еканә гапыны — әлдә эдә билмәйәчәйи һаггында бизим арамызда ихтилаф йохдур. Һәлләдичи анда пролетариатын кифайәт гәдәр күчлү олмасы вә галиб кәлә билмәси үчүн лазымдыр ки, — Маркс вә мән 1847-чи илдән бу мөвгеи мүдафиә этмишик — пролетариат бүтүн башга партиялардан айры олан вә онлара гаршы дуран, өзүнү бир синфи партия кими дәрк эдән хүсуси партия тәшкил этсин.

Лакин бу о демәк дейилдир ки, һәмин партия бу вә я башга заман өз мәгсәдләри үчүн дикәр партиялардан истифадә эдә билмәз. Бу һәмчинин о демәк дейилдир ки, һәмин партия я пролетариат үчүн билаваситә файдалы олан, я да игтисади инкишаф вә я сияси азадлыг истигамәтиндә ирәлийә доғру бир аддым демәк олан тәдбирләр уғрундакы мүбаризәдә башга партиялара мүвәггәти ярдым көстәрә билмәз. О адам ки, Алманияда майоратларын вә башга феодализм галыгларынын мәһв эдилмәси уғрунда һәгигәтән мүбаризә апарыр, о адам ки, бүрократияя, һимайә көмрүкләринә гаршы, сосялистләр әлейһинә ганунлара, йығынчаглар вә иттифаглар һүгугунун мәһдудлашдырылмасына гаршы мүбаризә апарыр, — она мән ярдым көстәрәрдим. Әкәр бизим Алмания тәрәггичиләр партиясы вә я сизин Данимарка Венстре партиясы Бисмаркын вә я Эструпун илк һәдәсиндән кола сохулуб кизләнән садәчә мискин бошбоғазлардан ибарәт олмайыб, һәгигәтән радикал — буржуа партиялары олсайды, мән мүәййән мәгсәдә чатмаг үчүн онларла һәр чүр гыса мүддәтли биркә фәалиййәтин һеч бир һалда *сөзсүз* әлейһинә олмаздым. Бизим депутатларымыз дикәр тәрәфин ирәли сүрдүйү тәклифин ләһинә сәс вердикләри заман (онлар исә чох тез-тез белә этмәли олурлар), ахы артыг бу да биркә чыхыш этмәк демәкдир. Лакин мән анчаг о һалда буна тәрәфдарам ки, билаваситә бизим үчүн вә я өлкәнин игтисади вә сияси ингилаб йолу илә тарихи инкишафы үчүн әлдә эдиләчәк файда шүбһәсиз олсун вә ону әлдә этмәйинә дәйсин; һәм дә бунларын һамысы белә бир шәртлә мүмкүндүр ки, бунунла да партиянын синфи пролетар характери үчүн тәһлүкә яранмасын. Бу мәним үчүн гәт'и шәртдир. Сиз бу сиясәтин артыг 1847-чи илдә Коммунист манифестиндә шәрһ эдилдийини көрәрсиниз, биз бу сиясәти 1848-чи илдә, Интернасйоналда, һәр ердә еритмишик...

1890-чы ил

212

ЭНКЕЛС — П. ЭРНСТӘ

5 июн 1890-чы ил

...Сизин мәсәләйә материалистчәсинә янашмаг тәшәббүсүнүзә кәлдикдә, мән һәр шейдән әввәл демәлийәм ки, тарихи тәдгигатда материалист методдан рәһбәр бир хәтт кими дейил, һазыр бир шаблон кими истифадә эдиб она әсасән тарихи фактлары истәнилдийи кими кәсиб бичдикдә, бу метод өз әксинә чеврилир. Һәм дә әкәр ч. Бар Сизи бу сәһвдә тутдуғуну күман эдирсә, мәнә elә кәлир ки, бурада о мүәййән дәрәчәдә һаглыдыр.

Сиз бүтүн Норвечи вә орада баш верән бүтүн һадисәләри бир категорияя — мешшанлыға дахил эдирсиниз, сонра да бу Норвеч мешшанлығыны сакитчә *алман* мешшанлығы һаггындакы өз тәсәввүрүнүзлә әвәз эдирсиниз. Лакин бурада ики факт йолун габағыны кәсир.

Әввәлән, Наполеон үзәриндә гәләбә бүтүн Авропада иртичаын ингилаб үзәриндә гәләбәси олдугда вә ингилаб анчаг өз вәтәниндә, Франсада, бөйүк бир горху төрәдәрәк, кери гайытмыш лекитим монархияны буржуа-либерал конститусиясы вермәйә мәчбур этдикдә, — бу вахт Норвеч өзү үчүн о заман Авропада мөвчуд олан бүтүн конститусиялардан хейли даһа демократик бир конститусия әлдә эдә билди.

Икинчиси дә, сон ийирми ил әрзиндә әдәбийят саһәсиндә Норвечдә елә бир йүксәлиш олмушдур ки, Русиядан башга һеч бир өлкә бу дөвр әрзиндә белә бир йүксәлишлә фәхр эдә билмәз. Онларын мешшан олуб-олмадыгларындан асылы олмаяраг, бу адамлар башгаларындан хейли артыг ярадырлар вә башга халгларын да әдәбийятына, о чүмләдән алман әдәбийятына да өз тә'сирләрини көстәририрләр.

Мәним фикримчә, бу фактлар бизи мәчбур эдир ки, Норвеч мешшанлығынын хүсусиййәтләрини даһа дүрүст тәдгиг эдәк.

Бурада исә йәгин ки, Сиз өзүнүз чох мүһүм бир фәрг көрәрсиниз. Алманияда мешшанлыг баш тутмамыш бир ингилабын бәһрәсидир, арасы кәсилмиш вә ләнкимиш бир инкишафын бәһрәсидир; Отузиллик мүһарибә вә ондан сонра кәлән дөвр нәтичәсиндә мешшанлыг она хас олуб сон дәрәчә кәскин сурәтдә ифадә эдилмиш горхаглыг, мәһдудлуг, ачизлик вә һеч бир тәшәббүс көстәрә билмәмәк характери алмышды, һалбуки демәк олар бүтүн башга бөйүк халглар мәһз бу заман сүр'әтлә йүксәлмәкдә иди. Алман мешшанлығы сонралар, Алмания енидән тарихи инкишаф ахынына чәлб эдилдийи заман да бу характери сахламышды; бу характер о гәдәр сабит иди ки, бизим фәһлә синфи, нәһайәт, бу мәһдуд чәрчивәни дағытдығы вахтадәк о үмум алман типи олараг, Алманиянын бүтүн галан ичтимаи синифләринә дә чох вә я аз дәрәчәдә өз тә'сирини көстәрди. Алман фәһләләринин «вәтәни олмамасы» мәһз бунда ән күчлү шәкилдә ифадә олунур ки, онлар алман мешшан мәһдудлуғуну тамамилә өз үзәрләриндән силиб атмышлар.

Беләликлә, алман мешшанлығы һеч дә нормал бир тарихи мәрһәлә дейилдир, поляк йәһудиси бир йәһуди карикатурасы олдуғу кими, о да эйнилә сон һәддә чатдырылмыш бир карикатурадыр, бир нөв чылызлашмадыр. Инкилис, франсыз хырда буржуасы вә һәр чүр башга хырда буржуа әсла алман хырда буржуасы илә бир сәвиййәдә дейилдир.

Әксинә, Норвечдә хырда кәндлиләр вә хырда буржуазия бир аз орта буржуа гарышығы илә — тәхминән XVII әсрдә Инкилтәрәдә вә Франсада олдуғу кими — бир чох әсрләр бою чәмиййәтин нормал һалыдыр. Бурада баш тутмамыш бөйүк бир һәрәкат үзүндән вә я һәр һансы бир Отузиллик мүһарибә үзүндән кечиб кетмиш олан шәраитә зорла кери гайтармаг һаггында һеч данышыг да йохдур. Өзүнүн тәкләнмиш олмасы нәтичәсиндә, һабелә тәбии шәраит нәтичәсиндә өлкә кери галмышдыр, лакин онун үмуми вәзиййәти онун истеһсал шәраитинә тамамилә уйғун иди вә буна көрә дә нормал иди. Ялныз лап сон заманлар өлкәдә ара-сыра ири сәнаеин бә'зи әламәтләри мейдана чыхыр, лакин капиталларын тәмәркүзләшмәсиндә ән күчлү бир васитә үчүн, биржа үчүн орада ер йохдур; һәм дә дәниз тичарәтинин олдугча кенишләнмәси мәһз мәһдудлашдырычы тә'сир көстәрир. Зира бүтүн башга өлкәләрдә пароход елкәнли кәмиләри сыхышдырыб арадан чыхардығы һалда, Норвеч өз елкәнли кәмичилийини чох бөйүк дәрәчәдә артырыр вә дүнядa ән бөйүк олмаса да, йәгин ки, өз өлчүсү э'тибарилә икинчи ер тутан елкәнли донанмая маликдир, бунун да чох һиссәси, мәсәлән, 1720-чи илә яхын Инкилтәрәдә олдуғу кими, хырда вә орта кәми саһибләринин мүлкиййәтидир. Лакин һәр һалда бунунла да көһнә дурғун һәятда бир

һәрәкәт башланмышдыр вә бу һәрәкәт һәмчинин әдәбийятын йүксәлишиндә дә өзүнү көстәрир.

Норвеч кәндлиси *һеч вахт тәһкимли олмамышдыр* вә бу да, Кастилияда олдуғу кими, бүтүн инкишафа тамамилә башга бир әсас верир. Норвеч хырда буржуасы азад кәндлинин өвладыдыр вә бунун да нәтичәсиндә о, алчалмыш алман мешшанына нисбәтән, *әсл инсандыр.* Норвеч мешшан гадыны да алман мешшанынын арвадындан көйлә ер гәдәр фәргләнир. Һәм дә, мәсәлән, Ибсен драмларынын нә кими нөгсанлары олса да, бу драмларда кичик бир аләм, орта буржуа аләми тәсвир олунса да, алман аләми илә әсла мүгайисә эдилә билмәйәчәк бир аләм тәсвир олунур — элә бир аләм тәсвир олунур ки, бурада адамларын һәлә характери вә тәшәббүсү вардыр вә чох заман ядәллиләрин анлайышлары нөгтейи-нәзәриндән олдугча гәрибә олса да, мүстәгил һәрәкәт эдирләр. Бу чүр шейләр һаггында өз рә'йими сөйләмәздән әввәл мән бунлары әсаслы сурәтдә өйрәнмәйи үстүн тутурам...

213

ЭНКЕЛС — К. ШМИДТӘ

5 август 1890-чы ил

...Паул Бартын китабы[1] һаггында башыбәлалы Моритс Вирт тәрәфиндән язылмыш олан рә'йи мән Венада чыхан «Deutsche Worte»-дә охудум вә *бу* тәнгид мәндә китабын өзү һаггында да яхшы тә'сир бурахмады. Мән бу китабы нәзәрдән кечирәрәм, лакин демәлийәм ки, куя Марксын бүтүн әсәрләриндә фәлсәфәнин вә и. а. мадди яшайыш шәраитиндән асылы олмасына даир чәми бирчә мисал, Декартын һейванлары машын адландырмасы мисалыны тапа билдийини Бартын иддиа этдийи ери Моритсһен дүзкүн ситат кәтирирсә, онда белә шейләр яза билән бир адама мәним садәчә язығым кәлир. Һәм дә бу адам һәлә баша дүшмәмишдир ки, мадди яшайыш шәраити илк сәбәбдирсә, бу чәһәт идеоложи саһәләрин һәмин мадди шәраитә әкс тә'сир, лакин икинчи бир тә'сир көстәрмәсини рәдд этмир, бир һалда ки, бу она айдын дейил, о яздығы предмети дә әсла анлая билмәзди. Лакин тәкрар эдирәм, ахы бунларын һамысы башга адамдан көтүрүлмүшдүр, Моритсһен исә тәһлүкәли достдур вә тарихин материалист анлайышынын да инди бир чох элә достлары вардыр ки, бу онларын әлиндә тарихи *өйрәнмәмәк* үчүн бир бәһанә олмушдур. 70-чи илләрин

---

[1] *П. Барт.* «Маркс вә Һартман дахил олмагла онлара гәдәр Һекелин вә һекелчиләрин тарих фәлсәфәси». *Ред.*

ахырларындакы франсыз «марксистләри» һаггында Маркс белә демишди: «Мән анчаг бир шеј билирәм ки, мән марксист дејиләм».

Будур, «Volks-Tribüne»-дә дә кәләчәк чәмијјәтдә мәһсул бөлкүсү һаггында белә бир дискуссија олмушдур ки, бу мәһсул бөлкүсү әмәјин мигдарына көрәми олачагдыр, јохса башга чүр олачагдыр. Әдаләт һаггындакы мә'лум идеалист ибарәләринин әксинә олараг, мәсәләјә халис «материалистчәсинә» јанашмышлар. Лакин нә гәдәр гәрибә олса да, һеч кәсин ағлына кәлмәмишдир ки, бөлкү үсулу әһәмијјәтли дәрәчәдә бөлүшдүрүлән мәһсулларын *мигдарындан* асылыдыр вә бу мигдар, әлбәттә, истеһсалын вә ичтимаи тәшкилатын тәрәггиси илә бирликдә дәјишилир, демәли, бөлкү үсулу да дәјишилмәлидир. Лакин дискуссијада иштирак едәнләрин һамысынын фикринчә, «сосјализм чәмијјәти» даим дәјишилән вә тәрәгги едән бир шеј дејил, сабит, һәмишәлик мүәјјән олунмуш бир шеј имиш вә, демәли, онун һәмишәлик мүәјјән едилмиш бир бөлкү үсулу олмалы имиш. Сағлам дүшүндүкдә, анчаг: 1) бөлкү үсулуну кәшф етмәјә чалышмаг олар ки, бундан да *башланачагдыр*, вә 2) кәләчәк инкишафын давам едәчәји үмуми *истигамәти* ахтарыб тапмаға чалышмаг олар. Лакин мән бүтүн дискуссијада бу барәдә бирчә кәлмә дә тапмырам.

Үмумијјәтлә, Алманијада бир чох кәнч јазычылар «материалист» сөзүнү садә бир ибарә кими ишләдирләр, бу сөзү мүхтәлиф шејләрә тәтбиг едирләр, даһа зәһмәт чәкиб мәсәләни әтрафлы өјрәнмирләр, јә'ни бу сөзү һәр јердә ишләдир вә бунунла да мәсәләни битмиш зәнн едирләр. Лакин бизим тарих анлајышымыз һекелчилик кими гурамачылыгла мәшғул олмаг васитәси дејил, һәр шејдән әввәл өјрәнмәк үчүн рәһбәр тутулан бир васитәдир. Бүтүн тарихи јенидән өјрәнмәјә башламаг лазымдыр. Мүхтәлиф ичтимаи формасијалара ујғун олан сијаси, мүлки һүгуг, естетик, фәлсәфи, дини вә с. көрүшләри бу ичтимаи формасијалара әсасән мејдана чыхармаг үчүн, әввәлчә һәмин формасијаларын мөвчуд олдуғу шәраити әтрафлы сурәтдә тәдгиг етмәк лазымдыр. Бу чәһәтдән индијәдәк чох аз иш көрүлмүшдүр, чүнки чох аз адам бу ишлә чидди мәшғул олмушдур. Бу чәһәтдән бизә бөјүк јардым көстәрилмәлидир, бу саһә сон дәрәчә кенишдир, һәм дә ким чидди чалышмаг истәсә, чох шеј јарадыб ад газана биләр. Лакин бунун әвәзиндә, кәнч нәслдән олан бир чох алманларын тарихи материализм һаггындакы ибарәләрлә (ахы *һәр шеји* ибарәјә чевирмәк олар) мәшғул олмагдан мәгсәдләри јалныз одур ки, тарихә даир өзләринин нисбәтән чох чүз'и олан биликләрини мүмкүн гәдәр тезликлә тәртиб едиб гурашдырсынлар (ахы игтисади тарих һәлә бәләкдәдир!), сонра да ифтихарла өз рәшадәтләринә бахсынлар. Мәһз о заман Барт кими бириси

мейдана чыха биләр вә һәтта онун өз мүһитиндә, һәр һалда, артыг бош ибарәйә чеврилмиш бир шейә киришә биләр.

Лакин бунларын һамысы дүзәлмәкдәдир. Инди Алманияда биз о гәдәр күчлүйүк ки, чох шейә дөзә биләрик. Сосялистләр әлейһинә ганунун бизә көстәрдийи чох бөйүк хидмәтләрдән бири бу олду ки, о бизи сосялист өртүйүнә бүрүнмүш алман «алиминин» зәһләтөкәнлийиндән азад етди. Инди биз о гәдәр күчлүйүк ки, енидән чох ловғаланмыш олан бу алман «алимини» дә һәзм едә биләрик. Артыг сиз өзүнүз һәгигәтән бир гәдәр иш көрмүшсүнүз вә билмәлисиниз ки, партияя гошулан кәнч әдибләр арасында зәһмәт чәкиб сияси игтисады, сияси игтисад тарихини, тичарәтин, сәнаеин, әкинчилийин, ичтимаи формасияларын тарихини өйрәнәнләр чох аздыр. Онларын ичәрисиндә Мауререин тәкчә адындан башга онун һаггында дикәр мә'луматы оланлар чохдурму! Журналистин иддиасы һәр шейә үстүн кәлмәлидир, нәтичәләр дә буна уйғун олур. Бу чәнаблар чох заман белә хәял едирләр ки, фәһләләрә һәр нә версән яраяр. Каш онлар биләйдиләр ки, Маркс өзүнүн һәтта ән яхшы шейләрини дә фәһләләр үчүн һәлә лазымынча ярарлы һесаб етмирди, ән яхшы олмаян бир шейин фәһләләрә тәгдим едилмәсини чинайәт сайырды!..

214

ЭНКЕЛС — И. БЛОХА

21—22 сентябр 1890-чы ил

...Тарихин материалист анлайышына көрә, тарихи просесдә муәййәнедичи чәһәт *нәтичә е'тибарилә* һәгиги һәятын истеһсалы вә тәкрар истеһсалыдыр. Нә мән, нә дә Маркс һеч бир заман бундан артыг бир шей иддиа етмәмишик. Әкәр бириси бу мүддәаны бу мә'нада тәһриф едирсә ки, гуя игтисади чәһәт *екана* муәййәнедичи чәһәтдир, онда бунунла да һәмин мүддәаны һеч бир шей демәйән абстракт, мә'насыз бир ибарәйә чевирмиш олур. Игтисади вәзиййәт базисдир, лакин үстгурумун мухтәлиф чәһәтләри дә: синфи мүбаризәнин сияси формалары вә онун нәтичәләри — әлдә едилән гәләбәдән сонра галиб синфин гойдуғу конститусиялар вә с., һүгуг формалары вә һәтта бүтүн бу һәгиги вурушмаларын бунларда иштирак едәнләрин зеһниндә ин'икасы, сияси, һүгуги, фәлсәфи нәзәриййәләр, дини көрүшләр вә бунларын даһа да инкишаф едиб әһкам системи шәкли алмасы да тарихи мүбаризәнин кедишинә тә'сир көстәрир вә бир чох һалларда әсасән онун *формасыны* муәййән едир. Бурада бүтүн бу чәһәтләрин гаршылыглы тә'сири вардыр ки, бунда да, ән нәһайәт, зәрури олан игтисади һәрәкат

сайсыз-һесабсыз тәсадүфләр арасындан өзүнә йол ачыр (бу шейләрин вә һадисәләрин дахили әлагәси о гәдәр узагдыр вә я о гәдәр чәтин мүәййән эдилә биләр ки, биз ону унуда биләрик, ону йох һесаб эдә биләрик). Әкс һалда нәзәрийййәни һәр һансы бир тарихи дөврә тәтбиг этмәк — бир дәрәчәли ән садә бир тәнлийи һәлл этмәкдән даһа асан оларды.

Биз өз тарихимизи өзүмүз ярадырыг, лакин, әввәлән, бу тарихи чох мүәййән вәзиййәт вә шәраитдә ярадырыг. Бунларын ичәрисиндә игтисади шәраит нәтичә э’тибарилә һәлледичи шәраитдир. Лакин сияси шәраит вә и. а., һәтта инсанларын бейниндә яшаян ән’әнәләр, һәлледичи олмаса да, мүәййән бир рол ойнайыр. Пруссия дөвләти дә тарихи сәбәбләр вә нәтичә э’тибарилә игтисади сәбәбләр үзүндән мейдана кәлиб инкишаф этмишдир. Лакин педант олмадан чәтин иддиа этмәк олар ки, Шимали Алманиянын чохлу хырда дөвләтләри ичәрисиндә мәһз Бранденбург бөйүк дөвләт ролу ойнамалы имиш, бу дөвләтдә Шимал илә Чәнуб арасында игтисади фәргләр, дил фәргләри, реформасия заманындан э’тибарән исә дини фәргләр дә өз тәчәссүмүнү тапмышды, һәм дә буна сәбәб мәһз ялныз игтисади зәрурәт иди, башга чәһәтләр исә тә’сир көстәрмирди (бурада һәр шейдән әввәл белә бир вәзиййәт өзүнү көстәрмишди ки, Бранденбург Пруссияя саһиб олдуғуна көрә, Полша мәсәләләринә чәлб олунмушду вә бу васитә илә дә бейнәлхалг сияси мүнасибәтләрә чәлб олунмушду, бу мүнасибәтләр исә Австрия сүлаләсинин гүдрәти ярадылдығы заман да һәлледичи мүнасибәтләр олду). Һеч кәс күлүнч вәзиййәтә дүшмәдән, кечмишдә вә һазырда һәр бир кичик алман дөвләтинин яшамасыны игтисади чәһәтлә изаһ эдә билмәз вә я юхары алманлар арасында самитләрин еринин дәйишилмәси мәншәини игтисади чәһәтлә изаһ эдә билмәз, самитләрин еринин белә дәйишилмәси исә Судетләрдән Таунуса гәдәр узанан дағ силсиләсинин әмәлә кәтирдийи чоғрафи бөлкүнү кенишләндириб бүтүн Алманиядан кечән әсл бир гуршаға чевирмишдир.

Икинчиси, тарих элә яраныр ки, сон нәтичә һәмишә айры-айры чохлу ирадәләрин тоггушмасындан ирәли кәлир, һәм дә бу ирадәләрдән һәр бири нәдирсә, енә дә чохлу хүсуси һәят шәраити үзүндән, элә дә олур. Беләликлә, сайсыз-һесабсыз кәсишән гүввәләр вардыр, сайсыз-һесабсыз гүввәләр паралелограмлары групу вардыр вә бу кәсишмәдән үмуми бир нәтичә — тарихи һадисә алыныр. Бу тарихи нәтичәни дә енә *шүурсуз* вә гейри-иради олараг, бир там кими фәалиййәт көстәрән бир гүввәнин мәһсулу һесаб этмәк олар. Ахы бирисинин истәдийи шейә һәр бир башгасы мане олур вә сон нәтичәдә һеч кәсин истәмәдийи бир шей алыныр. Беләликлә, индийә гәдәр давам эдән тарих тәбии-тарихи просес кими давам эдир вә

әслиндә эйни һәрәкәт ганунларына табедир. Лакин өз бәдән гурулушунун вә харичи, нәтичә э'тибарилә игтисади вәзиййәтин (вә я өз шәхси вәзиййәтинин, яхуд үмуми ичтимаи вәзиййәтин) тәләб этдийи шейи истәйән айры-айры адамларын ирадәләри һеч дә истәдикләри шейә чатмайыб орта бир вәзиййәт һалында, үмуми бир эвәзләйичи һалында бирләшир, — бундан һеч дә белә бир нәтичә чыхарылмамалыдыр ки, бу ирадәләр сыфра бәрабәрдир. Әксинә, һәр бир ирадә эвәзләйичидә иштирак эдир вә буна көрә дә һәмин эвәзләйичийә дахилдир.

Сонра, мән Сиздән хаһиш эдирәм бу нәзәриййәни илк мәнбәләрдән өйрәнәсиниз, башгаларынын дедикләриндән өйрәнмәйәсиниз — ахы доғрудан да бу хейли асандыр. Маркс һеч элә бир әсәр язмамышдыр ки, орада бу нәзәриййә рол ойнамасын. Хүсусилә *«Луи Бонапартын 18 брүмери»*, һабелә *«Капиталда»* чохлу көстәришләр һәмин нәзәриййәнин тәтбиг эдилмәсинин чох көзәл нүмунәсидир. Сонра мән, әлбәттә, өз әсәрләримдән бунлары көстәрә биләрәм: «Чәнаб Евкени Дүрингин элмдә яратдығы чеврилиш» вә «Лүдвиг Фейербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону»; бу әсәрләрдә мән, өзүмә мә'лум олдуғуна көрә, тарихи материализмин бүтүн мөвчуд шәрһләри ичәрисиндә онун ән этрафлы шәрһини вермишәм.

Маркс вә мән гисмән өзүмүз тагсыркарыг ки, кәнчләр бә'зән игтисади чәһәтә лазым кәлдийиндән артыг әһәмиййәт верирләр. Биз өз әлейһдарларымыза э'тираз эдиркән, онларын инкар этдикләри башлыча принсипи хүсусилә нәзәрә чарпдырмалы олурдуг, лакин гаршылыглы тә'сирдә иштирак эдән галан чәһәтләрә дә лазыми диггәт вермәк үчүн һеч дә һәмишә кифайәт гәдәр вахт, ер вә мүнасибәт олмурду. Лакин мүәййән бир тарихи дөврү тәсвир этмәк, йә'ни буну әмәли сурәтдә тәтбиг этмәк лазым кәлдикдә, дәрһал мәсәлә дәйишилирди вә артыг бурада һеч бир сәһв ола билмәзди. Тәәссүф, чох заман белә күман эдирләр ки, ени нәзәриййәни тамамилә анламышлар вә әсас мүддәалар баша дүшүлдүкдән, һәм дә чох заман дүзкүн олмаяраг баша дүшүлдүкдән сонра, ону дәрһал тәтбиг эдә биләрләр. Бунда мән бир чох ән ени «марксистләри» төһмәтләндирә биләрәм; ахы буна көрә дә һейрәт эдиләчәк бир долашыглыг мейдана кәлмишдир...

215

ЭНКЕЛС — К. ШМИДТӘ

27 октябр 1890-чы ил

Әзиз Шмидт,

Илк бош дәгигәдән истифадә едәрәк Сизә чаваб верирәм. Мәним зәннимчә, Сиз «Züricher Post» гәзетиндә ишләмәк тәклифини гәбул этмәклә дүзкүн һәрәкәт этмиш оларсыныз. Сиз орада игтисадиййат саһәсиндә чох шей өйрәнә биләрсиниз, хүсусилә даим ядда сахласаныз ки, Сүрих ялныз үчүнчү дәрәчәли пул вә эһтикар базарыдыр, буна көрә дә орада алынан бүтүн тәәссүрат икинчи вә үчүнчү ин'икас нәтичәсиндә зәифләмиш вә һәтта шүурлу сурәтдә сахталашдырылмышдыр. Лакин Сиз тәчрүбәдә бүтүн механизм илә таныш оларсыныз вә Лондондан, Ню-Йоркдан, Парисдән, Берлиндән, Венадан вә и. а. илк мәнбәдән алынан биржа һесабатларыны изләмәйә мәчбур оларсыныз. Онда дүня базары Сизин көзүнүзүн гаршысында пул вә гиймәтли кағызлар базары кими көрүнәр. Игтисади, сияси вә башга ин'икаслар мәсәләси дә инсан көзүндәки ин'икаслар кимидир. Бунлар призмадан кечир вә буна көрә дә чеврилмиш шәкилдә — башы үстә көрүнүр. Анчаг бизим тәсәввүрүмүз үчүн онлары енидән аяг үстә гоячаг бир әсәб апараты йохдур. Биржачы сәнаеин вә дүня базарынын һәрәкәтини ялныз пул базары вә гиймәтли кағызлар базарынын тәрсинә ин'икасында көрүр, буна көрә дә нәтичә онун үчүн дөнүб бир сәбәб олур. Буну мән һәлә 40-чы илләрдә Манчестердә мүшаһидә этмишдим: Лондонун биржа һесабатлары, бунлара әсасән сәнае инкишафынын кедиши вә онун вахташыры максимум вә минимумлары һаггында тәсәввүр әлдә этмәйә әсла ярамырды, чүнки бу чәнаблар бүтүн һадисәләри пул базарынын бөһранлары илә изаһ этмәк истәйирдиләр, һалбуки пул базарындакы бөһранларын өзү әксәрән анчаг бир әламәт иди. О заман бундан бәһс олунурду ки, сәнае бөһранларынын мүвәггәти ифрат истеһсалдан әмәлә кәлмәси инкар эдилсин вә буна көрә дә бүтүн мәсәлә бир дә гәрәзли бир шәкил алырды, бу да тәһрифләрә әл атмаға сөвг эдирди. Инди бу мәсәлә, һәр һалда бизим үчүн, һәмишәлик арадан галхыр, һәм дә белә бир чәһәт шүбһәсиз фактдыр ки, пул базарынында өз бөһранлары ола биләр вә бу заман сәнае саһәсиндә ишләрин ачыгча позулмасы һаллары анчаг табе бир рол ойнайыр вә я һәтта һеч бир рол ойнамыр. Бурада, хүсусилә тарихи чәһәтдән сон 20 ил әрзиндә, һәлә чох шейи мүәййән вә тәдгиг этмәк лазымдыр.

Ичтимаи мигясда әмәк бөлкүсү олан ердә айры-айры әмәк просесләри бир-биринә нисбәтән мүстәгил олур. Истеһсал

нәтичә э'тибарилә һәлледичидир. Лакин мәһсул тичарәти әсл истеһсалдан айрылдыгда, бу тичарәт өз йолу илә кедир вә бурада истеһсалын һәрәкәти үмумиййәтлә үстүнлүк тәшкил эдир, лакин бу һәрәкәтин айры-айры тәфәррүаты бу үмуми асылылыг ичәрисиндә дә һәр һалда өз ганунларына, һәмин ени амилин тәбиәтинә хас олан ганунлара табедир. Бу һәрәкәтин өз фазалары вардыр вә о өзү дә истеһсалын һәрәкәтинә экс тә'сир көстәрир. Американын кәшф эдилмәси гызыла олан шиддәтли һәвәсдән доғмушду, бу һәвәс һәлә бундан әввәл дә портәкизлиләри Африкаясөвг эдирди (мүгайисә эт: Зетбер — «Гиймәтли металлар истеһсалы»), чүнки XIV вә XV әсрләрдә бу гәдәр гүдрәтли инкишаф эдән Авропа сәнаеи вә она мувафиг олан тичарәт даһа чох мүбадилә васаити тәләб эдирди, 1450—1550-чи илләрдә бөйүк бир күмүш өлкәси олан Алмания исә буну верә билмирди. 1500-чү илдән 1800-чү иләдәк Һиндистанын портәкизлиләр, һолландиялылар, инкилисләр тәрәфиндән ишғал эдилмәсиндән мәгсәд Һиндистандан *идхал этмәк* иди. Орая ихрач этмәк һаггында һеч кәс дүшүнмүрдү. Бунунла белә халис тичарәт мәнафеиндән доған бу кәшфләр вә ишғаллар сәнаеә нә гәдәр бөйүк экс тә'сир көстәрди: һәмин өлкәләрә ялныз *ихрач этмәк* тәләбаты ири сәнаеи яратды вә инкишаф этдирди.

Пул базары мәсәләси дә беләдир. Пул тичарәти әмтиә тичарәтиндән айрылдыгда, о дәрһал — мүәййән шәраитдә вә истеһсалла әмтиә тичарәтинин мүәййән этдийи сәрһәдләр дахилиндә — өзү инкишаф эдир, онун өз тәбиәтиндән ирәли кәлән хүсуси ганунлары вә фазалары олур. Бундан әлавә, пул тичарәти өз сонракы инкишафында гиймәтли кағызларын тичарәти һесабына кенишләндикдә, һәм дә бу гиймәтли кағызлар тәкчә дөвләт кағызларындан ибарәт олмаг дейил, һәмчинин бунлара сәнае вә нәглийят мүәссисәләринин сәһмләри дә әлавә олундугда вә, беләликлә, пул тичарәти онун үзәриндә үмумиййәтлә һөкмран олан истеһсалын бир һиссәсинә билаваситә һаким олдугда, — онда пул тичарәтинин истеһсала экс тә'сири даһа күчлү вә даһа мүрәккәб олур. Банкирләр дәмир йолларын, шахталарын, мә'дәнләрин вә и. а. мүлкиййәтчиси олурлар. Бу истеһсал васитәләри икили характер алыр; онларын иши каһ билаваситә истеһсалын мәнафеинә, каһ да сәһмдарларын тәләбатына уйғунлашмалы олур, чүнки сәһмдарлар эйни заманда банкирдирләр. Бунун ән парлаг мисалы Шимали Америка дәмир йолларыдыр. Һазырда онларын бүтүн иши Чей Гулд, Вандербилт вә и. а. кимиләрин биржа әмәлийятындан — нәглийят васитәси олмаг э'тибарилә айрыча бир йолун фәалиййәтинә вә онун мәнафеинә тамамилә ябанчы олан әмәлийятдан асылыдыр. Һәтта бурада, Инкилтәрәдә дә биз мүхтәлиф дәмир йол чәмиййәтләринин торпагларыны бир-бирин-

дән айырмаг үстүндә онларын он илләр бою давам эдән мүбаризәсини көрмүшүк, элә бир мүбаризәсини көрмүшүк ки, бурада истеһсал вә нәглиййатын мәнафеи үчүн дейил, анчаг рәгабәт үзүндән һәдсиз пул хәрчләнирди; бу рәгабәт исә анчаг сәһм саһиби олан банкирләрин биржа әмәлиййатыны йүнкүлләшдирмәк мәгсәди күдүрдү.

Истеһсалын әмтиә тичарәтинә вә бунларын һәр икисинин пул тичарәтинә мүнасибәтини мәним нечә анламағым һаггындакы бу бир нечә гейддә мән үмумиййәтлә тарихи материализм һаггында Сизин суалларыныза артыг әсасән чаваб вердим. Буну әмәк бөлкүсү нөгтейи-нәзәриндән даһа асан баша дүшмәк олар. Чәмиййәт мүәййән үмуми вәзифәләрин мейдана кәлмәсинә сәбәб олур ки, о, бунларсыз кечинә билмәз. Бу вәзифәләри еринә етирмәли олан адамлар, *чәмиййәт дахилиндә* ени бир әмәк бөлкүсү саһәси ярадырлар. Бунунла бирликдә онлар элә бир хүсуси мәнафе дә кәсб эдирләр ки, бу да онлары вәкил эдәнләрин мәнафеинә әкс олур; бу адамлар онлары вәкил эдәнләрә гаршы мүстәгил олурлар, беләликлә дә, дөвләт мейдана кәлир. Сонра исә әмтиә тичарәтиндә вә хейли кечдикдән сонра пул тичарәтиндә мейдана чыхан эйни һаллар баш верир. Ени мүстәгил гүввә үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә истеһсалын һәрәкәтинин ардынча кетмәлидир, лакин бу гүввә өзү дә, она хас олан, яхуд, даһа доғрусу, бир дәфә әлдә этдийи вә тәдричән инкишаф эдән нисби мүстәгиллик сайәсиндә истеһсал шәраитинә вә истеһсал кедишинә тә'сир көстәрир. Бу исә бәрабәр олмаян ики гүввәнин: бир тәрәфдән, игтисади һәрәкатын, дикәр тәрәфдән, мүмкүн гәдәр чох мүстәгиллийә чан атан ени сияси һакимиййәтин, артыг мейдана кәлмиш олдуғуна көрә мүстәгил һәрәката да малик олан сияси һакимиййәтин гаршылыглы тә'сиридир. Игтисади һәрәкат үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә өзүнә йол ачачагдыр, лакин игтисади һәрәкат өзү үчүн яратдығы вә нисби бир мүстәгиллийә малик олан сияси һәрәкатдан да әкс тә'сир алмалыдыр. Игтисади һәрәката, бир тәрәфдән, дөвләт һакимиййәтинин һәрәкаты, дикәр тәрәфдән дә бу һакимиййәтлә бир заманда яранмыш олан мүхалифәтин һәрәкаты тә'сир көстәрир. Пул базарында үмумиййәтлә вә бүтүнлүклә, юхарыдакы гейд-шәртләр нәзәрдә тутулмагла, сәнае базарынын һәрәкаты әкс олундуғу кими вә, әлбәттә, *тәһриф олунмуш шәкилдә* әкс олундуғу кими, һөкумәтлә мүхалифәт арасындакы мүбаризәдә дә, бундан әввәл мөвчуд олуб мүбаризә этмиш синифләрин мүбаризәси әкс олунур — һәм дә эйнилә белә тәһриф олунмуш шәкилдә әкс олунур: даһа билавоситә дейил, долайы йолла әкс олунур, синифләр мүбаризәси кими дейил, сияси принсипләр уғрунда кедән мүбаризә кими, һәм дә о гәдәр тәһриф олунмуш бир шәкилдә әкс

олунур ки, мәсәләнин нә ердә олдуғуну баша дүшә билмәйимиз үчүн мин илләр лазым кәлмишдир.

Дөвләт һакимиййәтинин игтисади инкишафа экс тә'сири үч чүр ола биләр. Дөвләт һакимиййәти эйни истигамәтдә тә'сир көстәрә биләр, — онда иш сүр'әтләнир; о, игтисади инкишафа экс тә'сир едә биләр, — бу һалда, һазыркы заманда һәр бир бөйүк халгда бу һакимиййәт мүәййән вахт кечдикдән сонра дағылмыш олур; яхуд дөвләт һакимиййәти игтисади инкишафа мүәййән истигамәтләрдә манечилик көстәриб ону башга истигамәтләрдә ирәлиләдә биләр. Бу һал, нәтичә э'тибарилә, әввәлки ики һалын биринә мүнчәр олур. Лакин айдындыр ки, икинчи вә үчүнчү һалларда сияси һакимиййәт игтисади инкишафа чох бөйүк зәрәр вура биләр вә күлли мигдарда гүввә вә материалын исрафына сәбәб ола биләр.

Бундан әлавә, елә һаллар да вар ки, игтисади еһтият гүввәләри елә кечирилиб зорла дағыдылыр, буна көрә дә кечмишдә мүәййән шәраитдә мүәййән ерин вә мүәййән милләтин бүтүн игтисади инкишафы тама'милә мәһв ола билирди. Инди бу кими фактлар чох заман экс нәтичәләр верир, һәр һалда бөйүк халгларда экс нәтичәләр верир. Мәғлуб едилән тәрәф галиб кәлән тәрәфә нисбәтән бә'зән нәтичә э'тибарилә һәм игтисади, һәм сияси, һәм дә мә'нәви чәһәтчә даһа чох газанмыш олур.

Һүгуг мәсәләси дә бунун кимидир. Пешәкар һүгугшүнаслар ярадан ени әмәк бөлкүсүнә еһтияч доғдугда, дәрһал енә тәзә бир мүстәгил саһә мейдана кәлир вә бу саһә истеһсал вә мүбадиләдән үмумиййәтлә нә гәдәр асылы олса да, һәр һалда бу саһәләрә экс тә'сир көстәрмәк кими хүсуси бир габилиййәтә малик олур. Мүасир дөвләтдә һүгуг үмуми игтисади вәзиййәтә уйғун кәлмәклә бәрабәр, ону ифадә етмәклә бәрабәр, һабелә онун *дахилән аһәнкдар* бир ифадәси олмалыдыр, йә'ни елә бир ифадәси олмалыдыр ки, өз дахили зиддиййәтләри үзүндән өзүнү рәдд етмәсин. Буна наил олмаг үчүн исә игтисади мүнасибәтләрин дүрүст ин'икасыны кетдикчә даһа чох позурлар. Ганунлар мәчәлләсиндә бир синфин һөкмранлығынын кәскин, юмшалдылмамыш вә тәһриф едилмәмиш шәкилдә ифадә олунмасы һаллары нә гәдәр аз олса, һәмин һадисәйә бир о гәдәр чох тәсадүф едилир. Бу исә «һүгуг идеясына» зидд олларды. 1792—1796-чы илләр дөврүндәки ингилабчы буржуазиянын халис ардычыл һүгуг идеясы һәлә Наполеон Мәчәлләсиндә бир чох чәһәтдән сахталашдырылмышды, бу Мәчәлләдә тәчәссүм етдириләнләр исә, пролетариатын артмагда олан гүввәси сайәсиндә күндән-күнә һәр чәһәтдән юмшалдылмалы олур. Буна бахмаяраг, Наполеон Мәчәлләси дүнянын һәр ериндә дүзәлдилән ени мәчәлләләрин әсасыны тәшкил едән ганунлар

күллийятыдыр. Беләликлә, «һүгуги инкишафын» кедиши әксәрән анчаг ондан ибарәтдир ки, әввәлчә игтисади мүнасибәтләрин билаваситә юридик принсипләрә кечирилмәсиндән ирәли кәлән зиддиййәтләри арадан галдырмаға вә аһәнкдар бир һүгуг системи яратмаға чалышырлар, сонра исә кәләчәк игтисади инкишафын тә'сири вә чәбр гүввәси енә даим бу системи дағыдыр вә ону ени зиддиййәтләр ичәрисиндә долашдырыр. (Мән бурада һәләлик ялныз мүлки һүгугдан бәһс эдирәм.)

Игтисади мүнасибәтләрин һүгуг принсипләри шәклиндә олан ин'икасы да бу мүнасибәтләри лабүддән енә башы үстә дуран бир шәкилдә көстәрир. Бу ин'икас элә бир шәкилдә әмәлә кәлир ки, һәмин просес иштирак эдәнин шүуруна чатмыр; һүгугшүнас белә хәял эдир ки, априор мүддәалар әсасында иш көрүр, һалбуки бу ялныз игтисади ин'икаслардыр. Беләликлә, һәр шей башы үстә дурур. Һәлә ашкара чыхарылмамышкән бизим *идеоложи көрүш* адландырдығымыз шейи ярадан бу тәһрифин өз нөвбәсиндә игтисади әсаса экс тә'сир көстәрдийи вә мүәййән чәрчивә дахилиндә ону дәйишдирдийи исә, мәнә белә кәлир ки, өзлүйүндә айдындыр. Аилә инкишафынын эйни пилләси көтүрүләрсә, ирси һүгугун әсасы — игтисади әсасдыр. Буна бахмаяраг, чох чәтин сүбут этмәк олар ки, мәсәлән, Инкилтәрәдә вәсиййәтләрин тамамилә азад олмасы, Франсада исә бу азадлығын бүтүн тәфәррүаты илә чох мәһдуд эдилмәси ялныз игтисади сәбәбләрдән ирәли кәлмишдир. Лакин бу һалларын һәр икиси әмлакын бөлүшдүрүлмәсинә тә'сир этмәклә игтисадиййата чох күчлү тә'сир көстәрмиш олур.

Даһа йүксәк сәмаларда кәзән идеоложи саһәләрә — дин, фәлсәфә вә и. а. кәлдикдә, тарихдән әввәл бунларын тарихи дөврдә ашкара чыхарылыб мәнимсәнилән мәзмуну олмушдур ки, инди биз бу мәзмуну мә'насыз бир шей адландырардыг. Тәбиәт, инсанын өзүнүн варлығы, руһлар, сеһрли гүввәләр вә и. а. һаггындакы бу мүхтәлиф янлыш тәсәввүрләр әксәриййәтлә ялныз мәнфи игтисади әсаса маликдир; тәбиәт һаггындакы янлыш тәсәввүрләр, тарихдән әввәлки дөврүн ашағы сәвиййәдә олан игтисади инкишафы үчүн әлавә амил, бә'зән дә бу инкишафын шәрти вә һәтта сәбәби олмушдур. Игтисади тәләбат тәбиәтин дәрк эдилмәсини ирәлиләдән башлыча амил иди вә заман кечдикчә даһа чох белә амил олмушса да, буна бахмаяраг, бүтүн бу ибтидаи мә'насызлыглар үчүн игтисади сәбәбләр ахтармаг педантлыг оларды. Элмләрин тарихи, бу мә'насызлығын тәдричән арадан галдырылмасынын, яхуд ениси илә, һәр һалда аз йөндәмсиз олан бир мә'насызлыгла әвәз эдилмәсинин тарихидир. Бу ишлә мәшғул олан адамлар да енә әмәк бөлкүсүнүн хүсуси саһәләринә мәнсубдурлар вә онлара элә кәлир ки, куя мүстәгил бир саһәни тәдгиг эдирләр. Онлар ичтимаи әмәк бөлкүсү дахилиндә мүстәгил бир груп тәшкил

этдикләринә көрә, онларын әсәрләри, о чүмләдән сәһвләри дә бүтүн ичтимаи инкишафа, һәтта игтисади инкишафа да әкс тә'сир көстәрир. Бүтүн бунлара бахмаяраг онлар енә дә игтисади инкишафын һаким тә'сири алтында олурлар. Буну, мәсәлән, фәлсәфәдә лап асанлыгла, фәлсәфәнин буржуа дөврү һаггында сүбут этмәк олар. Һоббс илк мүасир материалист иди (XVIII әср мә'насында), лакин мүтләг монархия бүтүн Авропада тәрәгги этдийи вә Инкилтәрәдә халгла мүбаризәйә башладыгы бир дөврдә мүтләгиййәт тәрәфдары иди. Локк диндә вә һабелә сиясәтдә 1688-чи ил синфи сазишинин өвлады иди. Инкилис деистләри вә онларын даһа ардычыл давамчылары олан франсыз материалистләри әсл буржуазия философлары идиләр, франсызлар һәтта буржуа ингилабынын философлары идиләр. Кантдан Һекелә гәдәр олан алман фәлсәфәсиндә алман буржуа мешшаны каһ мүсбәт, каһ да мәнфи шәкилдә өзүнү көстәрир. Лакин әмәк бөлкүсүнүн хүсуси бир саһәси олмаг э'тибарилә һәр бир дөврүн фәлсәфәси илкин шәрт олараг өз сәләфләриндән ирс алдыгы мүәййән тәфәккүр материалына малик олур вә буна әсасланыр. Буна көрә дә элә бир һал баш верир ки, игтисади чәһәтдән керидә галмыш өлкәләр фәлсәфәдә һәр һалда биринчи ери тута билирләр: франсызлар Инкилтәрә фәлсәфәсинә әсасландыглары һалда, XVIII әсрдә Франса Инкилтәрәдән, сонра исә Алмания онларын һәр икисиндән габагда олмушдур. Лакин истәр Франсада, истәрсә Алманияда о дөврдә фәлсәфә, һабелә әдәбиййатын үмуми тәрәггиси игтисади йүксәлишин нәтичәси иди. Бу саһәләрдә дә игтисади инкишафын сон нәтичәдә үстүн олмасы мәним үчүн шүбһәсиздир, лакин бу үстүнлүк һәмин саһәнин яратдыгы шәраит дахилиндә олур: мәсәлән, фәлсәфәдә бу үстүнлүк, игтисади амилләрин сәләфләрдән ирс галыб мейданда олан фәлсәфә материалына көстәрдийи тә'сирин нәтичәси олараг яранмыш шәраит дахилиндә олур (бу амилләр дә енә әксәрән ялныз өз сияси вә с. либасында тә'сир көстәрир). Бурада игтисадиййат һеч бир ени шей яратмыр, анчаг мейданда олан тәфәккүр материалынын дәйишилмәсинин вә кәләчәк инкишафынын шәклини мүәййән эдир, лакин бунун өзүнү дә әксәрән ялныз долайы йолла эдир, һалбуки сияси, юридик, мә'нәви ин'икаслар фәлсәфәйә билаваситә вә чох мүһүм тә'сир көстәрир.

Дин барәсиндә ән зәрури оланлары мән, Фейербах һаггындакы китабчанын сон фәслиндә сөйләмишәм.

Демәли, әкәр Барт бу фикирдәдир ки, куя биз игтисади һәрәкатын сияси вә и. а. ин'икасларынын бу һәрәката олан һәр чүр әкс тә'сирини инкар эдирик, онда Барт садәчә, ел дәйирманлары илә вурушур. О кәрәк Марксын *«Он сәккиз брүмеринә»* бир нәзәр салсын; бурада демәк олар ялныз сияси вурушмаларын вә һадисәләрин ойнадыгы *хүсуси* ролдан, эл-

бәттә, игтисади шәраитдән онларын *умуми* асылылығы чәрчивәси дахилиндә ойнадығы ролдан бәһс олунур; яхуд «Капитала», мәсәлән, иш күнү бөлмәсинә нәзәр салсын; бурада ганунверичилийин олдугча гәт'и бир тә'сир көстәрдийи гейд олунмушдур, ганунверичилик исә сияси ишдир; яхуд буржуазиянын тарихинә һәср олунан бөлмәйә (24-чү фәсил) нәзәр салсын. Әкәр сияси һакимиййәт игтисади чәһәтдән күчсүздүрсә, онда биз нә үчүн пролетариатын сияси диктатурасы уғрунда мүбаризә эдирик? Зоракылыг (йә'ни дөвләт һакимиййәти) өзү дә игтисади гүввәдир!

Инди китабын өзүнү тәнгид этмәйә вахтым галмыр. Әввәлчә кәрәк III чилд [«Капиталын» III чилди] чыхсын; һәм дә бу иши, мәсәлән, Бернштейн чох көзәл еринә етирә биләр.

Лакин бүтүн бу чәнабларда чатышмаян чәһәт диалектикадыр. Онлар даим бир ердә сәбәб, башга ердә нәтичә көрүрләр. Онлар көрмүрләр ки, бу бош бир абстраксиядыр, бу чүр метафизики, гүтби эксликләр һәгиги дүняда ялныз бөһранлар заманы олур, бүтүн бөйүк просес гаршылыглы тә'сир формасында әмәлә кәлир (һәрчәнд гаршылыглы тә'сир көстәрән гүввәләр һеч дә бәрабәр дейилдир: бунларын арасында игтисади һәрәкат даһа чох күчлүдүр, илкин вә һәллэдичидир), бурада мүтләг шәкилдә һеч бир шей йохдур, һәр шей нисбидир. Онларын нәзәриндә Һекел йохмуш.

1891-чи ил

216

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

23 феврал 1891-чи ил

Әзиз Каутски!

Сыраға күн сәнә көндәрдийим тә'чили тәбрикими, йәгин ки, алмысан. Инди исә енә һәмин мәсәләйә, Марксын мәктубуна[1] гайыдаг.

Бу мәктубун дүшмәнләрә бир силаһ верәчәйи горхусу әсассыз чыхды. Әлбәттә, һәр бир мүнасибәтлә фитнәкар ифтира яймаг олар, лакин үмумиййәтлә вә бүтөвлүкдә көтүрүлсә, бу амансыз өзүнүтәнгид дүшмәнләрә тамамилә сарсыдычы тә'сир көстәрди вә онларда белә бир һисс оятды: өзү өзүнә белә шейләр дейән партиянын нә гәдәр дә дахили гүввәси олмалыдыр! Бу, әлейһдарларын гәзетләриндән, һәм сәнин көндәрдийин (чох сағ ол!), һәм дә башга ерләрдән алдығым гәзетләриндән айдын көрүнүр. Ачыг десәк, һәмин сәнәди дәрч этдирәркән мән дә бу барәдә дүшүнмүшдүм. Мән билирдим ки, бу сәнәд илк заманлар бә'зиләринә чох бәрк тохунмалыдыр. Лакин буна йол вермәмәк мүмкүн дейилди, һәм дә сәнәдин өз мәзмуну, мәним фикримчә, буну артыгламасилә доғрулдурду. Мән билирдим ки, партия буна давам кәтирмәк үчүн кифайәт гәдәр мөһкәмдир вә әмин идим ки, 15 ил бундан әввәл бу нә гәдәр ачыг бир дилдә сөйләнмишдисә, буна партия инди дә давам кәтирәр; әмин идим ки, гүввәләрин бу чүр сынанмыш олмасына һаглы бир ифтихарла әсасланыб демәк олар: һарада әлә бир башга партия тапылар ки, белә бир шей этмәк чәсарәтин-

[1] Маркс тәрәфиндән язылмыш «Гота програмынын тәнгидиндән» бәһс олунур; Алмания сосял-демократиясынын оппортунист башчыларынын мүгавимәтинә бахмаяраг, Энкелс буну 1891-чи илин әввәлләриндә «Neue Zeit»-дә дәрч этдирмишди. Марксын әлязмасынын мәһз о заман дәрч этдирилмәси она көрә лазым иди ки, Алмания сосял-демократ партиясынын яхын гурултайында (Эрфурт гурултайында) ени програм гәбул этмәк нәзәрдә тутулурду. *Ред.*

дә олсун? Буну сөйләмәк исә Саксонияда вә Венада чыхан «Arbeiter-Zeitung» вә «Züricher Post» гәзетләринин өһдәсинә бурахылды.

Әкәр сән «Neue Zeit»-ин 21-чи №-синдә дәрч етдирмәк мәс'улиййәтини өз үзәринә көтүрүрсәнсә, бу сәнин үчүн чох тә'рифә лайиг бир ишдир, лакин яддан чыхарма ки, биринчи тәканы һәр һалда мән вермишәм, һәм дә мүәййән дәрәчәйә гәдәр сәни бу иши көрмәйә мән вадар етмишәм[1]. Буна көрә дә башлыча мәс'улиййәти мән өз үзәримә көтүрүрәм. Тәфәррүата кәлдикдә, бу барәдә һәмишә мүхтәлиф рә'йләр ола биләр. Мән сәнинлә Дитсин е'тираз етдийи һәр шейи позуб дәйишдирдим вә әкәр Дитс даһа чох ери гейд етсәйди, һәмишә ишдә сизә сүбут етдийим кими, бурада да мән мүмкүн гәдәр разылашардым. Лакин башлыча чәһәтә кәлдикдә, програм мүзакирәйә гоюлан кими, *мәним борчум* һәмин сәнәди дәрч етдирмәк иди. Һәм дә Либкнехтин Галледәки мә'рузәсиндән сонра вә бу мә'рузәдә Марксын «Тәнгид» әсәриндән языб көтүрдүйү парчалардан гисмән өз малы кими һәясызлыгла истифадә етдикдән, гисмән дә сәнәдин өзүнүн адыны чәкмәдән, она гаршы мүбаһисә етдикдән сонра Маркс бу чүр дәйишдирмәйә һөкмән өз орикиналыны гаршы гоярды, одур ки, мән онун әвәзиндән бу иши көрмәйә борчлу идим. Тәәссүф ки, о заман сәнәдин өзү һәлә мәндә йох иди; мән буну анчаг чох сонралар, узун мүддәт ахтардыгдан сонра тапдым.

Сән дейирсән Бебел сәнә язмышдыр ки, Лассала Маркс тәрәфиндән верилән гиймәт көһнә лассалчылары гәзәбләндирмишдир. Чох ола биләр. Ахы бу адамлар әсл әһвалаты билмирләр вә бу чәһәтдән онларын көзүнү ачмаг пис олмаз. Әкәр бу адамлара мә'лум дейилсә ки, Лассалын бүтүн бөйүклүйү буна әсасланырды ки, Маркс өз елми тәдгигләринин нәтичәләриндән, Лассалын узун илләр бою өз малы кими истифадә едәрәк өзүнә бәзәк вермәсинә вә буна үстәлик кифайәт гәдәр игтисади һазырлыгы олмадыгына көрә бунлары тәһриф етмәсинә йол вермишдир, — онда бу мәним тагсырым дейилдир. Лакин мән Марксын әдәби вәсисийәм, бу да мәним үзәримә мүәййән вәзифәләр гоюр.

Артыг 26 илдир ки, Лассал тарихин малы олмушдур. Әкәр мүстәсна ганунлар дөврүндә ону тарихи чәһәтдән тәнгид етмәмишләрсә, инди, нәһайәт, елә бир вахт кәлиб чатыр ки, бу тәнгид өз һөкмүндә олмалы вә Маркс һаггында Лассалын әсл мөвгеини айдынлашдырмалыдыр. Ахы Лассалын әсл симасыны пәрдәләйән вә ону тә'рифләйиб көйләрә галдыран бир еф-

---

1 Маркс тәрәфиндән язылмыш «Гота програмынын тәнгидини» «Neue Zeit»-дә дәрч олунмаг үчүн Каутскийә көндәрәндә Енкелс ону хәбәрдар етмишди ки, әкәр Каутски бу әсәри чап етмәсә, о (Енкелс) һәмин әсәри Венада чыхан «Arbeiter-Zeitung»-да дәрч етдирәчәкдир. *Ред.*

санә партиянын э'тигад символу ола билмәз. Һәрәкат гаршысында Лассалын хидмәтләри нә гәдәр йүксәк гиймәтләндирилсә дә, һәрәкатда онун тарихи ролу икили олараг галыр. Сосялист Лассалын ардынча аддым-аддым демагог Лассал кәлир. Тәшвигатчы вә тәшкилатчы Лассалда һәр ердә башдан аяға, Һатсфелдин мүһакимәсиндә иштирак эдән адвокат көрүнүр: васитә сечмәкдә енә эйни һәясызлыг, садәчә бир аләт кими истифадә эдиб сонра бир кәнара атмаг мүмкүн олан шүбһәли вә сатгын адамлары өз әтрафына йығмаға енә эйни бир мейл көрүнүр. О, 1862-чи илә гәдәр ишдә күчлү бонапартчылыг мейлләри олан спесифик Пруссия вулгар демократы олдуғу һалда (онун Маркса мәктубларыны индичә нәзәрдән кечирдим), халис шәхси характердә олан сәбәбләрә көрә, бирдән-бирә чәбһәни дәйишди вә өз тәшвигатына башлады. Икичә ил кечмәмиш о чалышмаға башлады ки, фәһләләр буржуазияя гаршы крал һакимиййәтинин тәрәфинә кечсинләр, һәм дә характер э'тибарилә она яхын олан Бисмарк илә элә интригалар дүзәлтди ки, өз хошбәхтлийиндән вахтында күллә илә вурулуб өлдүрүлмәсәйди, бу интригалар ону һөкмән һәрәката фе'лән хәянәт этмәйә кәтириб чыхармалы иди. Онун тәшвигат әсәрләриндә Марксдан көтүрдүйү дүзкүн фикирләр өзүнүн лассалчы вә, бир гайда олараг, янлыш мүһакимәләрилә о гәдәр гарышмышдыр ки, бунлары бир-бириндән айырмаг демәк олар мүмкүн дейилдир. Маркс тәрәфиндән верилән тәнгид нәтичәсиндә фәһләләрин өзүнү тәһгир олунмуш һисс эдән һиссәси Лассалы онун анчаг ики иллик тәшвигаты илә таныйыр вә һәтта буна да мүсбәт бир нәзәрлә бахыр. Бу чүр янлыш фикирләрә исә тарихи тәнгид әбәди һөрмәт бәсләйә билмәз. Маркс илә Лассал арасындакы әсл мүнасибәти, нәһайәт, бирдәфәлик ашкара чыхармаг мәним борчум иди. Инди бу иш көрүлмүшдүр. Һәләлик мән бунунла кифайәтләнә биләрәм. Бир дә мән өзүм инди башга ишләрлә мәшғулам. Лассал һаггында Марксын дәрч эдилән амансыз мүлаһизәси исә өзлүйүндә лазыми тә'сир көстәрәр вә башгаларыны чәсарәтләндирәр. Лакин вәзиййәт мәни чыхыш этмәйә мәчбур этсәйди, мәним башга бир әлачым галмазды: мән Лассал һаггындакы әфсанәни һәмишәлик арадан галдырмалы олардым.

Һәгигәтән чох көзәлдир ки, фраксияда[1] «Neue Zeit» үзәриндә сензура гоюлмасыны тәләб эдән сәсләр эшидилди. Бу нәдир — мүстәсна ганун дөврүндәки фраксия диктатурасынын (о заман зәрури олуб чох көзәл һәята кечирилән диктатуранын) кабусудурму, йохса — фон Швейтсерин чох интизамлы кечмиш тәшкилаты һаггында хатирәләрдир? Бу доғрудан да

[1] Алмания рейхстагынын сосял-демократ фраксиясындан бәһс олунур. *Ред.*

чох парлаг бир фикирдир ки, алман сосялист элми, сосялистләр әлейһинә Бисмаркын ганунундан азад олдугдан сонра, ону сосялистләр әлейһинә сосял-демократ партиясы башчыларынын өзләри тәрәфиндән дүзәлдилиб һәята кечирилмәли олан ени гануна табе эдәсән. Лакин тәбиәт өзү чалышмышдыр ки, ағачлар көйләрә гәдәр бой атмасын[1].

«Vorwärts»-дәки мәгалә[2] мәнә аз тохунур. Либкнехт бүтүн әһвалаты өз билдийи кими сөйләйәнә гәдәр мән көзләчәйәм вә о заман, йәгин һәр икисинә мүмкүн гәдәр меһрибан бир дилләбирдән чаваб верәрәм. «Vorwärts»-дәки мәгаләдә анчаг бә'зи дүзкүн олмаян фикирләри дүзәлтмәк (мәсәлән буну ки, куя биз бирләшмәк истәмирдик, куя һадисәләр Марксын һаглы олмадығыны сүбут этди вә и. а.) вә өзлүйүндә айдын олан шейи тәсдиг этмәк лазым кәләчәкдир. Ени һүчумлар вә я дүзкүн олмаян фикирләр мәни ени аддымлар атмаға мәчбур этмәсә, мән бу дискуссияны һәмин чавабла өз тәрәфимдән битирмәк фикриндәйәм.

Дитсә де ки, мән «Мәншә» үзәриндә ишләмәклә мәшғулам[3]. Будур бу күн Фишердән мәктуб кәлмишдир, о да мәндән үч ени мүгәддимә алмаг истәйир!

Сәнин *Ф. Э.*

217

ЭНКЕЛС — Х. МЕСАЯ

24 март 1891-чи ил

Әзиз дост Меса!

Марксын «Фәлсәфә йохсуллуғунун» Сизин тәрәфиниздән эдилән тәрчүмәсинин яхын заманда испан дилиндә нәшр эдиләчәйини Сизин бу айын 2-дәки мәктубунуздан билиб чох шад олдуг. Демәйә дә эһтияч йохдур ки, Испанияда сосялизмин инкишафына сөзсүз ән файдалы тә'сир көстәрәчәк бу нәшри биз тамамилә алгышлайырыг.

---

1 Алман мәсәлидир, мә'насы бизим дилдә белә мәсәлләрә яхындыр: «әлин галхмаз» вә «адам өз башындан юхары атыла билмәз». *Ред.*

2 «Vorwärts»-дә (1891-чи ил 13 феврал тарихли нөмрәсиндә) редаксия адындан язылан мәгаләдә «Гота програмынын тәнгидинә» партиянын Идарә һей'әтинин рәсми мөвгеи ифадә олунурду. Мәгалә Марксын Лассала вердийи гиймәти кәскин сурәтдә писләйир вә Марксын тәнгидинә бахмаяраг програм лайиһәсини партиянын гәбул этмәсини партиянын хидмәти һесаб эдирди. *Ред.*

3 «Аиләнин, хүсуси мүлкиййәтин вә дөвләтин мәншәи» китабынын 1891-чи илдә чыхмыш дөрдүнчү нәшринин Энкелс тәрәфиндән һазырланмасындан бәһс олунур. *Ред.*

Марксын китабынын көкүндән сарсытдығы Прудон нәзәрийјәси Парис Коммунасынын йыхылдығы вахтдан бәри шүбһәсиз мейдандан чыхмышдыр. Лакин бу нәзәрийјә һәлә дә радикал буржуаларын, Гәрби Авропадакы гондарма сосялистләрин фәһләләри юхуя вермәк үчүн ибарәләр көтүрдүйү чох бөйүк бир ҹәббәхана олмагдадыр. Бу өлкәләрин фәһләләринә исә өз сәләфләриндән бу ҹүр Прудон ибарәләри ирсән кечдийинә көрә, радикалларын ибарәчилийи онларын чоху арасында һәлә дә әкссәда тапмагдадыр. Франсада вәзийјәт беләдир, орада һәлә саламат галмыш еканә прудончулар өзләрини сосялист адландыран радикал буржуалардыр. Һәм дә мән сәһв этмирәмсә, сиздә, сизин кортесләрдә вә сизин мәтбуатда да бу ҹүр республикачылар вардыр, онлар өзләрини она көрә сосялист адландырырлар ки, Прудон идеяларыны, пролетариатын сә'йләринин дүзкүн вә йығҹам ифадәси олан һәгиги сосялизмә мискин буржуа сосялизмини гаршы гоймаг үчүн тамамилә ярарлы бирваситә һесаб эдирләр.

Гардашлыг саламы!

Ф. Энкелс.

218

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

29 июн 1891-чи ил

Әзиз Каутски,

Мән бир нечә күнлүйә бурая, Пумпсун янына гачмышам; үстүмә һәддиндән чох иш дүшмүшдүр. Өзүмү хошбәхт вә мәмнун һисс эдиб еничә груп кәбини илә мәшғул олмаға башламышдым ки, партия програмына[1] бахмаг үзәримә дүшдү вә мән онунла мәшғул *олмалы олдум.* Әввәлчә мән кириш һиссәсини бир гәдәр йығҹам ифадә этмәк истәдим, лакин вахт чатышмадығына көрә, буну эдә билмәдим; һәм дә мән сияси бөлмәнин гисмән гаршысы алына билән, гисмән дә лабүд олан нөгсанларыны арашдырмағы даһа ваҹиб билдим, чүнки «Vorwärts»-ин сүлһсевәр оппортунизминә зәрбә вурмаг вә көһнә әчлафлығын «сосялизм ҹәмийјәтинә» күмраһ-тәвазө'кар-шад-азад[2] сурәтдә «говушмасына» зәрбә вурмаг үчүн бу мәнә әсас верирди. Мә'лум олдуғуна көрә, бу заман әрзиндә сән онлара ени бир кириш тәклиф этмишсән, — бу даһа яхшыдыр...

---

[1] Алмания сосял-демократ партиясынын 1891-чи илин октябрында партиянын Эрфурт гурултайында гәбул эдилән програмынын лайиһәси нәзәрдә тутулур. *Ред.*

[2] Алман идман ҹәмийјәтинин шуарыдыр: frisch-fromm-fröhlich-frei. *Ред.*

219

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

14 октябр 1891-чи ил

Әзиз Каутски,

Сәнин «Vorwärts»-дә чап эдилән лайиһәнин[1] мәтниндә, нә гәдәр тәәччүблү олса да, көзләнилмәдән мейдана чыхан «бир иртичачы күтлә» сөзләрини көрүрәм. Бу барәдә сәнә дәрһал язырам, һәрчәнд горхум будур ки, артыг кеч олсун. Бу тәшвигат ибарәси гыса вә айдын ифадә эдилмиш элми мүддәаларын бүтүн аккордуну кәскин бир диссонанс кими позур. Ахы бу тәшвигат ибарәси, һәм дә сон дәрәчә биртәрәфли олан вә буна көрә дә анчаг өз гәт'и мүтләг формасында тә'сир көстәрән һәмин ибарә тамамилә янлышдыр.

Бу ибарә она көрә янлышдыр ки, өзлүйүндә дүзкүн олан *тарихи мейли баш вермиш бир факта* чевирир. Сосялист чеврилиши баш верәчәйи заман бүтүн галан партиялар бизә гаршы *өзләрини* иртичачы бир күтлә кими *көстәрәчәкләр*. Ола билсин ки, онлар артыг инди дә *беләдирләр*, онлар һәр һансы бир мүтәрәгги фәалийййәт көстәрмәйә бүтүн габилийййәтләрини итирмишләр, һәрчәнд бу мәчбури дә дейилдир. Лакин *һазыркы заманда* биз програмын башга мүддәаларыны нечә бир йәгинликлә сөйләйириксә, буну эйни йәгинликлә сөйләйә билмәрик. Һәтта Алманияда шәраит элә ола биләр ки, сол партиялар өзләринин бүтүн мискинлийинә бахмаяраг, һәлә дә орада бу гәдәр чох олан антибуржуа, бүрократик вә феодал зирзибилинин бир һиссәсини атмаға *мәчбур* оларлар. Бу һалда исә онлар даһа иртичачы күтлә олмаздылар.

Нә гәдәр ки, бизим һәлә һакимийййәти өз әлимизә алыб өз принсипләримизи һәята кечирмәк үчүн кифайәт гәдәр күчүмүз йохдур, *бизә гаршы бир* иртичачы күтлә һаггында, чидди десәк, данышыг да ола билмәз. Йохса бүтүн милләт иртичачы чохлуға вә ачиз азлыға бөлүнәрди.

Доғруданмы Алманияда хырда дөвләтләр системини мәһв этмиш олан, буржуазияя сәнае чеврилиши яратмаг үчүн фәалийййәт азадлығы вермиш олан вә истәр шейләрин дашынмасы үчүн, истәрсә адамларын башга ерә кетмәси үчүн бир чүр шәртләр гоюб бунунла бизә дә даһа чох һәрәкәт азадлығы вермәйә мәчбур олан адамлар, — доғруданмы онлар бунларын һамысыны «иртичачы күтлә» олараг этмишләр?

Мәкәр 1871—1878-чи илләрдә монархияя вә руһаниләрин һөкмранлығына гәт'и галиб кәлән, Франсая о вахтадәк, гейриингилаби заманларда, эшидилмәмиш бир мәтбуат, иттифаглар,

---

[1] Эрфурт програмы лайиһәсинин. *Ред.*

йығынчаглар азадлығы верән, ичбари ибтидаи тәһсили һәјата кечирән, тәһсили һамынын малы едән вә ону чох јүксәјә галдырыб Алманијада бизим онлардан өјрәнә биләчәјимиз бир шәклә салан франсыз буржуа республикачылары иртичачы бир күтлә кими һәрәкәт етмишләр?

Инкилисләр, һәр ики рәсми партијанын хадимләри, сечки һүгугуну сон дәрәчә кенишләндирән, сечичиләрин сајыны бирә беш гат артыран, сечки даирәләрини бәрабәрләшдирән, ичбари мәктәб тәһсилини һәјата кечириб тәдрис системини јахшылашдыран, һәлә инди дә һәр бир парламент сессијасында јалныз буржуа ислаһатларына дејил, һабелә фәһләләр үчүн даим јени күзәштләрә сәс верән бу адамлар јаваш вә сүст бир һалда ирәлиләјирләр, лакин һеч кәс онлары садәчә *«бир* иртичачы күтлә» кими бәднам едә билмәз.

Бир сөзлә, бизим тәдричән һәјата кечән бир мејли артыг баш вермиш бир факт кими гәләмә вермәјә ихтијарымыз јохдур, хүсусилә она көрә ки, мәсәлән, Инкилтәрәдә бу мејл *һеч бир заман* ахырадәк һәјата кечмәјәчәкдир. Бурада чеврилиш башланачағы заман, буржуазија һәлә дә һәр чүр кичик ислаһатлар вермәјә һазыр олачагдыр. Лакин јалныз о заман, систем көкүндән мәһв едиләчәјинә көрә, бу бош ислаһатлар һәр бир мә'насыны итирәчәкдир.

Тәшвигатдакы Лассал ибарәчилијинә *мүәјјән шәраитдә* һагг газандырыла биләр, һәрчәнд биздә бундан һәдсиз дәрәчәдә суи-истифадә етмишләр, мәсәлән, 1890-чы ил октјабрын 1-дән[1] е'тибарән «Vorwärts»-дә белә суи-истифадә етмишләр. Лакин *програм онун јери дејилдир,* бурада о тамамилә сахтадыр вә јолдан аздырыр. Банкир Бетманын евинин габағында тикиләчәк балконда онун арвады нә гәдәр кәрәк идисә, бу да бурада бир о гәдәр кәрәкдир: «Әкәр сиз мәним үчүн балкон дүзәлтсәниз, арвадым орада әјләшиб бинанын бүтүн көркәмини корлајар!».

«Vorwärts»-дә чап едилән мәтндә башга дәјишикликләр һаггында инди бәһс едә билмәрәм, мән бу нөмрәни һараја исә дүртмүшәм, мәктубу исә артыг көндәрмәк вахтыдыр.

Партијанын гурултајы шанлы 14 октјабр күнү — Јена вә Ауерштадт јахынлығындакы дөјүшләрин илдөнүмү күнү, јә'ни көһнә, ингилабдан әввәлки Пруссијанын јыхылдығы күн ачылды. Гој 1891-чи ил октјабрын 14-ү пруссијалашмыш Алманија үчүн Маркс тәрәфиндән ирәличәдән көстәрилән *«дахили Јенанын»* биринчи күнү олсун!

Сәнин *Ф. Енкелс.*

---

[1] 1890-чы ил октјабрын 1-и — Алманијада сосјалистләр әлејһинә мүстәсна ганунун ләғв едилмәси күнүдүр. *Ред.*

220

ЭНКЕЛС — Н. Ф. ДАНИЕЛСОНА

29—31 октябр 1891-чи ил

Һөрмәтли чәнаб!

Сизин 21 сентябр тарихли мәктубунуз бурая кәлиб чатанда мән Шотландияда вә Ирландияда сәяһәтдә идим вә анчаг бу күн мәктуба чаваб вермәк үчүн вахт вә мачал тапа билдим.

Сизин 20 январ тарихли мәктубунуз доғрудан да итмишдир, буна мән ики гат тәәссүф эдирәм: әввәлән, она көрә ки, бу мәктубда олан мараглы хәбәрләр чох узун заман мәнә кәлиб чатмамышды, икинчиси дә, она көрә ки, бу мәктубун итмәси Сизи бир дә зәһмәт чәкиб ону мәнә язмаға мәчбур этди. Бундан өтрү Сизә чох миннәтдарам!

Бисмаркын дедийи кими, «милйонерләр етишдирилмәси», көрүнүр, доғрудан да сизин өлкәниздә бөйүк аддымларла давам эдир. Сизин рәсми статистикада көстәрилдийи гәдәр мәнфәәт бизим зәманәмиздә инкилис, франсыз вә алман тохучу мануфактураларында һеч эшидилмәмишдир. 10, 15 ән чоху 20 фаиз орта мәнфәәт, мүстәсна, ән мүстәсна тәрәгги илләриндә исә 25—30 фаиз орта мәнфәәт бурада *яхшы* мәнфәәт һесаб олунур. Мүасир сәнаеин анчаг ушаглыг чағларында ән ени нүмунәли ән яхшы машынлары олуб өз эмтиәләрини о заманкы ичтимаи-зәрури әмәкдән хейли аз әмәк сәрф этмәклә истеһсал эдән бә'зи мүәссисәләр белә мәнфәәт нормалары верә билирди. Һазырда бу чүр мәнфәәтләр һәр һансы бир ени ихтирадан истифадә эдән мүәссисәләрин мүвәффәгиййәтли эһтикары нәтичәсиндә, һәм дә белә мүәссисәләрин йүздә бириндә ярадылыр, галанларынын исә чох һиссәси тамамилә мүвәффәгиййәтсизлийә уғрайыр.

Бу чүр вә я тәхминән бу чүр мәнфәәтләрин инди дә мүмкүн олдуғу, һәм дә башлыча сәнае саһәләриндә мүмкүн олдуғу еканә өлкә Шимали Америка Бирләшмиш Штатларыдыр. Бурада Вәтәндаш мүһарибәсиндән сонра гоюлан һимайә тарифи, инди исә Мак-Кинли тарифи дә бу чүр нәтичәләр вермишдир, һәм дә бурадакы сәнае мәнфәәтләри лап нәһәнк олмалыдыр вә һәгигәтән белә олур. Бу вәзиййәтин һәр дәгигә дәйишилә билән анчаг тариф ганунверичилийиндән асылы олмасы факты тамамилә кифайәтдир ки, бу сәнае саһәләринә аз-чох бөйүк өлчүдә (бурая гоюлан ерли капиталын мигдарына нисбәтән бөйүк өлчүдә) *харичи* капиталын дахил олмасына мане олсун, бунунла бирликдә исә рәгабәтә вә мәнфәәтләрин ашағы дүшмәсинә имкан верән башлыча мәнбә арадан галхыр.

Мүасир сәнаеин яйылмасы нәтичәсиндә халг күтләләринин һәятында баш вермиш дәйишикликләрин Сизин тәрәфиниздән верилән тәсвири, йә'ни *мәһсуллары, истеһсалчыларын өзләри тәрәфиндән билаваситә истеһлак эдилмәк* үчүн нәзәрдә тутулан эв пешәләринин, сонра яваш-яваш, бинәкдар капиталистләр нәзәрдә тутулмагла ишләдилән эв пешәләринин дә тәдричән мәһв олмасы мәнә бизим мүәллифин «дахили базар яранмасы һаггындакы» фәслини, һәмчинин 1820-чи илләә 1840-чы ил арасында Мәркәзи вә Гәрби Авропанын чох һиссәсиндә баш верән һадисәләри чанлы сурәтдә хатырладыр. Бу дәйишиклик сиздә, әлбәттә, бир гәдәр башга нәтичәләр вермишдир. Франсыз вә алман мүлкиййәтчи кәндлиси давамлыдыр вә өз яшайышы уғрунда инадла мүбаризә эдир: о өз торпағыны вә эвини, һеч олмазса, мүасир сәнаеин һәлә дахил олмадығы ерләрдә сатмаг гәрарына гәт'и сурәтдә кәләнә гәдәр һәлә ики вә я үч нәсл бою сәләмчинин әлиндә әзиләчәкдир. Алманияда кәндлиләр трубка, оюнчаг, сәбәт вә с. истеһсалы кими һәр чүр кустар пешәләри сайәсиндә тәнәззүл этмирләр, һәм дә бу заман онлар капиталистләр үчүн ишләйирләр. Кәндли өз кичик тарласыны бечәрдикдән сонра галан бош вахтыны һеч бир шей һесаб эдир; буна көрә дә онун әлавә әмәк үчүн алдығы һәр бир гәпик она халис бир мәнфәәт кими көрүнүр; буна көрә дә Алманияда әмәк һаггы инсаны вар-йохдан чыхарачаг дәрәчәдә ашағыдыр вә бу чүр пешәләрин мәһсуллары сон дәрәчә учуздур.

Сиздә ичма[1] харичи тәзйигә гаршы мүгавимәт көстәрир (һәрчәнд мәнә элә кәлир ки, мүасир капитализмә гаршы даими мүбаризәдә бу мүгавимәт хейли зәифләмәлидир), сонра, Сизин 1 май тарихли мәктубунузда тәсвир эдилдийи кими сиздә гоншу ири торпаг мүлкиййәтчиләриндән торпаг ичарәси шәклиндә әлавә әһтият вардыр; доғрудур, бу ичарә торпаг мүлкиййәтчисинин изафи дәйәр көтүрмәсини тә'мин эдир, лакин эйни заманда да бу ичарә кәндлинин енә дә әзилмәсинә, онун енә дә *кәндли кими* яшамасына көмәк эдир; мәним мүшаһидәмә көрә, голчомаглар да кәндлини һәмишәлик вар-йохдан чыхарыб онун торпағыны әлә кечирмәкдәнсә, ону бир *истисмар об'екти* олараг өз пәнчәләриндә сахламағы даһа үстүн тутурлар. Бурадан мән белә бир нәтичәйә кәлирәм ки, рус кәндлиси гоншулугдакы фабрик вә я шәһәр үчүн бир фәһлә олараг тәләб эдилмәдийи ердә дә чох давамлыдыр вә о да өлүмлә узун мүддәт вә инадла мүбаризә эдәчәкдир.

Кәнч рус буржуазиясынын әлдә этдийи чох бөйүк мәнфәәтләр вә бу мәнфәәтләрин, Сизин тәдгигатынызда яхшыча

---

1 «Ичма» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

көстәрилдийи кими, яхшы мәһсулдан асылы олмасы башга һалда, чох тутгун көрүнә биләчәк бир чох шейләри изаһ эдир. Мәсәлән, Одессадан алыныб Лондон гәзетләринин бириндә чап эдилмиш бир мәктубда мәним бу күн сәһәр охудуғум ашағыдакы мүддәаны нечә баша дүшмәли идим: бу дәгигә рус тачир синифләри, көрүнүр, бир идеянын һөкмранлығы алтындадырлар, бу да ондан ибарәтдир ки, мүһарибә даим артмагда олан депрессияя вә кредит йохлуғуна гаршы еканә һәгиги васитәдир, кредит йохлуғундан исә бу дәгигә рус сәнаеинин бүтүн саһәләри әзиййәт чәкир. Тарифләрин сүн'и сурәтдә яратдығы сәнаеин дахили базардан вә экинчилик маһалларындакы мәһсулдан тамамилә асылы олдуғуну билмәсәйдим, — чүнки һәмин сәнае мәһсулларынын еканә алычыларынын алычылыг гүввәси ондан асылыдыр, — онда мән бу чүмләни нечә баша дүшүб өзүмә айдынлашдыра биләрдим? Бу базар исә әлдән чыхмагда олдуғуна көрә, садәлөвһ адамлар үчүн мүвәффәгиййәтли мүһарибә йолу илә базары кенишләндирмәйә чалышмагдан даһа тәбии нә ола биләр?

Белә бир заһири зиддиййәт мүнасибәтилә Сизин гейдләриниз чох мараглыдыр ки, сиздә мәһсулун яхшы кәлмәси тахыл гиймәтләринин һөкмән ашағы дүшмәси демәк *дейилдир*. Беләликлә биз мүхтәлиф өлкәләрдә вә мәдәниййәтин мүхтәлиф пилләләриндә реал игтисади мүнасибәтләри өйрәнәркән, XVIII әсрдәки расионалист үмумиләшдирмәләр — һеч олмазса, мәсәлән, меһрибан гоча Адам Смитин белә үмумиләшдирмәләри бизә нә гәдәр гәрибә сәһв вә кифайәтсиз көрүнүр, зира Адам Смит Эдинбургда вә әтрафдакы Шотландия графлыгларында һөкм сүрән шәраити бүтүн каинат үчүн нормал шәраит һесаб эдирди. Һәм дә Пушкин артыг буну билирди, һәмчинин ону да билирди ки,

...демәк,
Гызыл нейчин она дейилдир кәрәк,
Садә бир мәһсулу олдуғу заман.
Атасы торпағы киров гоюрду,
Нә ону анлайыр, нә дә дуюрду.[1]

Үрәкдән Сизин *П. В. Рошер.*

Кәлән базар эртәси мән енидән III чилдә киришәчәйәм вә үмид эдирәм бу иши тамамилә битирмәйинчә, ондан даһа айрылмаям.

Бу мәктуб бу күнәдәк, октябрын 31-дәк узанды, чүнки мәнә мане олмушдулар.

---

[1]«Евкени Онекиндән» верилән бу парча Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

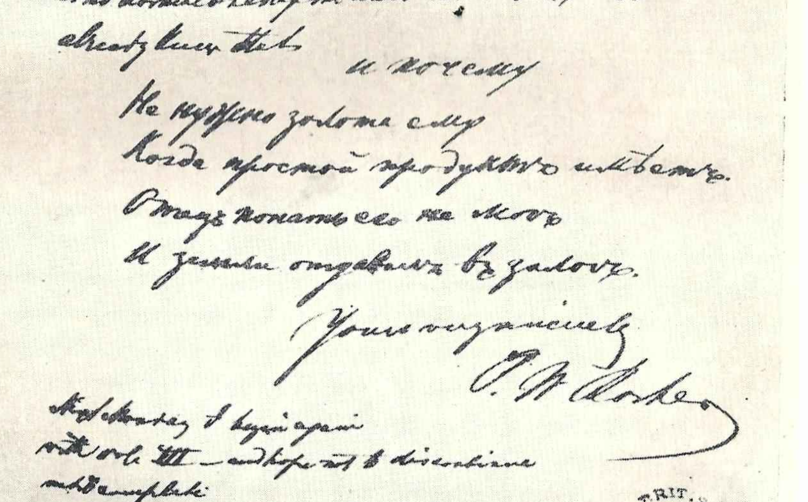

more natural to naive people than its expansion by a successful war?

Very interesting are your notes on the apparent contradiction that, with you, a good harvest does not necessarily mean a lowering of the price of corn. When we study the real economical relations in various countries at various stages of civilization, how singularly erroneous & deficient appear the rationalistic generalizations of the 18th century — good old Adam Smith who took the conditions of Edinburgh and the Lothians as the normal ones of the universe! Well, Pushkin already knew that.

И почему
Не нужно золота ему
Когда простой продуктъ имѣетъ.
Отецъ понять его не могъ
И земли отдавалъ въ залогъ.

Yours very sincerely
P. W. Rosher

Mr. S. Moore & I begin again with vol. III — and hope not to discontinue until complete.

This letter has been delayed until today 31 Oct. in consequence of interruptions.

BRIT.SH MUSEUM

Энкелсин 1891-чи ил октябрын 29—31-дə Даниелсона яздыгы вə „Евкени Онекиндəн“ бир парчаны əлавə этдийи мəктубун сону.

221

ЭНКЕЛС — К. ШМИДТӘ

1 ноябр 1891-чи ил

...Әлбәттә, Һекелсиз кечинмәк олмаз, һәм дә ону һәзм етмәк үчүн вахт лазымдыр. Энсиклопедиядакы Кичик Мәнтиг чох яхшы бир башланғычдыр. Лакин Сиз «Әсәрләрин» VI чилдини көтүрүн, Розенкрантсын айрыча нәшрини (1845) көтүрмәйин, чүнки биринчисиндә мүһазирәләрдән көтүрүлмүш олдугча чохлу изаһедичи әлавәләр вардыр, һәрчәнд эшшәк Һеннинг чох заман өзү бунлардан баш чыхармамышдыр.

Киришдә Сиз 26-чы §-ы вә и. а. көрәрсиниз, һәр шейдән әввәл Лейбнисә Волф тәрәфиндән әл кәздирилмәсинин (*тарихи* мә'нада метафизика), сонра инкилис-франсыз эмпиризминин, § 37 вә и. а., даһа сонра Кантын, § 40 вә сонракылар, нәһайәт, Якоби мистисизминин, § 61, тәнгидини көрәрсиниз. Биринчи бөлмәдә («Варлыг») Сиз «Варлыг» вә «Һечлик» үзәриндә һәддиндән чох даянмайын, ахырынчы параграфлар — «Кейфиййәт», сонра «Кәмиййәт» вә «Өлчү» — хейли яхшыдыр. Лакин башлыча һиссәси «Маһиййәт» нәзәриййәсидир. Мүчәррәд зиддиййәтләрин бүтүн әсассызлығы ашкара чыхыр, һәм дә бир тәрәфдән [зиддиййәтин бир тәрәфиндән] мөһкәм япышмаг истәйән кими, бу тәрәф нәзәрә чарпмадан дикәринә чеврилир вә и. а. Сиз буну даим конкрет мисаллар әсасында өзүнүзә айдынлашдыра биләрсиниз. Мәсәлән, эйниййәтлә фәргин айрылмазлығынын парлаг нүмунәсини Сиз бир адахлы олмаг э'тибарилә өзүнүздә вә Сизин нишанлынызда тапарсыныз. Гәт'иййән муәййән этмәк мүмкүн олмур ки, эйниййәтин фәргдә вә я фәргин эйниййәтдә олмасы үзүндәнми чинси мәһәббәт бир севинчдир? Бурада фәрги (бу һалда чинсләрин фәргини) вә я эйниййәти (һәр икисинин инсанлығыны) бир кәнара атсаныз, онда Сиздә нә галар? Ядымдадыр, әввәлләр мәнә мәһз эйниййәтлә фәргин бу айрылмазлығы әзиййәт верирди, һәрчәнд биз буна раст кәлмәдән бирчә аддым да ата билмәрик.

Лакин Һекели, һеч дә ч. Барт кими охумаг лазым дейилдир, йә'ни бу мәгсәдлә охумаг лазым дейилдир ки, Һекелдә өз нәзәриййәләрини гурмаг үчүн васитә олачаг паралокизмләр вә гондармалар ахтарасан. Бу бир мәктәбли ишидир. Дүзкүн олмаян форма архасында вә сүн'и рабитә ичәрисиндә дүзкүн вә даһиянә олан чәһәти ахтарыб тапмаг хейли даһа әһәмиййәтлидир. Бир категориядан дикәринә вә я бир әксликдән о биринә кечидләр демәк олар һәмишә ихтияридир. Бу чох заман кәскинлик васитәсилә олур, мәсәлән мүс-

бәт вә мәнфи — § 120 — һәр икиси мәһв олур ки, Һекел зәмин[1] категориясына кечә билсин. Бу барәдә чох фикирләшмәк садәчә вахт итирмәк демәкдир.

Һекелдә һәр бир категория фәлсәфә тарихиндә бир пилләолдуғуна көрә (о чох заман мәһз бу чүр пилләләр көстәрир), Сиз мүгайисә үчүн фәлсәфә тарихинә даир мүһазирәләри көтүрсәниз (бу ән даһиянә әсәрләрдән биридир), яхшы иш көрмүш оларсыныз. Динчәлмәк үчүн Сизә «Эстетиканы» мәсләһәт көрә биләрәм. Сиз бир гәдәр ишин ичәрисинә кирдикдә, һейран галачагсыныз.

Һекелдә диалектиканын тәһрифи буна әсасланыр ки, Һекелин фикринчә, диалектика «фикрин өз-өзүнә инкишафы» олмалыдыр вә буна көрә дә шейләрин диалектикасы онун анчаг бир ин’икасыдыр. Ахы әслиндә исә бизим бейнимиздәки диалектика тәбиәт вә инсан чәмиййәти аләминдә баш верән вә диалектик формалара табе олан керчәк инкишафын анчаг ин’икасыдыр.

Һеч олмазса Марксда әмтиәдән капитала доғру инкишафы Һекелдә варлыгдан маһиййәтә доғру инкишафла мүгайисә этсәниз, Сиз чох көзәл бир мүгайисә алмыш оларсыныз: бир тәрәфдән, һәгигәтдә баш вердийи кими бир конкрет инкишаф вә, дикәр тәрәфдән, абстракт бир конструксия алмыш оларсыныз ки, бурада да сон дәрәчә даһиянә фикирләр вә бә’зән чох мүһүм кечидләр, мәсәлән, кейфиййәтин кәмиййәтә вә кәмиййәтин кейфиййәтә кечмәси, бир анлайышын башга бир анлайышдан заһирән өз-өзүнә инкишафы шәклини алыр. Даһа бир дүжүн белә мисал кәтирмәк олар...

[1] Алманчасында тәрчүмәйә кәлмәйән чинас вардыр: zu Grunde gehen — дибә кетмәк, мәһв олмаг демәкдир; Grund — диб, зәмин демәкдир. *Ред.*

1892-чи ил

222

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

6 январ 1892-чи ил

... Америкада, мәним фикримчә, һәлә *үчүнчү* партия үчүн ер йохдур. Бу кениш әразидә мәнафе фәрги, һәтта эйни бир синфи груп *дахилиндә,* о гәдәр бөйүкдүр ки, ики бөйүк партиядан һәр бириндә, ердән асылы олараг, тамамилә мүхтәлиф груплар вә мәнафеләр тәмсил олунмушдур. Һазырда ири сәнае бүтөвлүкдә республикачылар партиясынын өзәйини, чәнубдакы ири торпаг саһиблийи исә демократлар партиясынын өзәйини тәшкил этдийинә бахмаяраг, варлы синфин һәр бир тәбәгәсинин чох әһәмиййәтли дәрәчәдә һәр ики партияда өз нүмайәндәләри вардыр. Заһирән тәсадүфи көрүнән мәһз бу гарышыглыг дөвләтин Америкада бу гәдәр чох гол-будаг атан рүшвәтхорлуғу вә истисмары үчүн чох көзәл зәмин ярадыр. Ялныз о заман ки, дөвләт фонду олан торпаг тамамилә мөһтәкирләрин әлинә кечди вә беләликлә дә колонизасия кетдикчә даһа бөйүк маниәләрә раст кәлиб фырылдагчылыг мейданы олду, — мәнә элә кәлир ки, ялныз о заман *бәрабәр* инкишаф шәраитиндә, үчүнчү партиянын вахты кәлиб чатмыш олар. *Торпаг* эһтикарын әсасыдыр, америкалы эһтикар гызғынлығы вә эһтикарын мүмкүн олмасы өзү исә элә башлыча амилләрдир ки, бунларын васитәсилә ерли Америка фәһләләри буржуазиянын тә'сири алтында сахланылыр. Ялныз о заман ки, эһтикардан даһа *һеч бир шей* көзләмәйән ерли Америка фәһләләри нәсли мейдана кәлди, ялныз о заман биз Америкада мөһкәм бир зәмин әлдә этмиш оларыг. Лакин Америкада инкишаф кедишинин бәрабәр олачағына ким үмид бағлая биләр! Оранын игтисади һәятында, Франсанын сияси һәятындакы кими, сычрайышлар вә, әлбәттә, керийә доғру енә о чүр мүвәггәти дөнүшләр олур.

Хырда фермерләр вә хырда буржуалар чәтин ки, бир заман күчлү партия яратсынлар, бунлар чох тез-тез дәйиши-

лән үнсүрләрдир; һәм дә кәндли чох заман кәзәри һәят сүрүб мүхтәлиф штатларда вә әразиләрдә бир-биринин ардынча 2, 3, 4 ферма бечәрир; бу тәбәгәләр ичәрисиндә көчүб кәлмәк вә ифласлар адамларын сүр'этлә дәйишилмәсинә сәбәб олур, кредиторлардан игтисади асылылыг исә мүстәгиллийә мане олур, лакин онлар сиясәтбазлар үчүн чох әлверишли бир үнсүрдүр, бу сиясәтбазлар исә онларын наразылығындан истифадә эдирләр ки, сонра онлары ики бөйүк партиядан биринә сатсынлар.

Һәтта гринбекләрлә[1] алдатмаг үсулуну енидән ишә салан янкиләрин «инадкарлығы» онларын нәзәри керилийиндән вә һәр чүр нәзәриййәйә гаршы англо-саксон нифрәтиндән ирәли кәлир. Онлар бунун мүгабилиндә һәр чүр фәлсәфи вә игтисади чәфәнкията кор-коруна инаныр, дини сектантлыг эдир вә мә'насыз игтисади тәчрүбәләр эдирләр, бә'зи буржуа күруһлары исә бундан мәнфәәт көтүрүрләр...

223

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

19 феврал 1892-чи ил

...Алманияда вәзиййәт һәгигәтән кәскинләшмәкдәдир. Һәтта насйонал-либералларда да дәфәләрлә мүхалифәтчи әһвал-руһиййәси өзүнү көстәрирсә, Рихтер дә Алманиянын «бөйүк либерал партиясыны» арзу эдә билирсә, көрүнүр, вәзиййәт чох кәркинләшмишдир. Дөвләти формал сурәтдә өзүнә һәлә табе этмәмиш олан капитализм чәмиййәти әсл идарә ишини ирси монархист-бүрократик-юнкер күруһуна вериб бунунла кифайәтләнмәйә мәчбур олур ки, нәтичә э'тибарилә енә дә онун өз мәнафеи үмумиййәтлә вә бүтөвлүкдә һәллэдичи рол ойнайыр. Бу чәмиййәт Алманиядакы өз мөвгеи үзүндән ики чәрәян арасында тәрәддүд эдир. Бир тәрәфдән, пролетариата гаршы чәмиййәтин бүтүн рәсми вә варлы тәбәгәләринин блокуну доғуран чәрәян, — бу чәрәян нәтичә э'тибарилә «ваһид иртичачы күтләйә» доғру апарыр вә *динч* инкишаф шәраитиндә ән нәһайәт үстүн кәлир. Дикәр тәрәфдән — өз мүтләгиййәтчи галыгларына, торпаг аристократиясына вә өзүнүн бүтүн партиялардан йуксәкдә дурдуғуну күман эдән бүрократияя малик монархия илә онларын һамысына гаршы дуран, һәмин вахты кечмиш үнсүрләр үзүндән мадди мәнафеинә һәр күн вә һәр саат зәрәр дәйән сәнае буржуазиясы арасында

---

[1] Америкада Вәтәндаш мүһарибәси заманы (1861 — 1865) бурахылан кағыз пуллара «гринбекләр» (Greenback) дейирдиләр. *Ред.*

горхаглыгдан һәлә һәлл эдилмәмиш көһнә мүнагишәни дөнә-дөнә ирәли сүрән чәрәян вардыр. Бу вә я башга бир заманда һәмин чәрәянлардан һансынын үстүн олмасы шәхси, ерли вә тәсадүфи шәраитдән асылыдыр. Инди Алманияда дейәсән икинчи чәрәян галиб кәлир, һәм дә Штумм кими сәнае краллары вә сәнае чәмиййәтләринин сәһмдарлары әксәриййәтлә, әлбәттә, вахты кечмиш иртича тәрәфиндә дурурлар. Лакин 1848-чи илдәки көһнә мүнагишәнин дәфәләрлә енидән тәглид эдилмәси ялныз о һалда тамамилә чидди ола биләр ки, индиййәдәк әлдә эдилмиш мүвәффәгиййәтләрдән мәст олан һөкумәт вә торпаг аристократиясы һәддиндән артыг ахмаглыглар этсинләр. Мән буну гейри-мүмкүн һесаб этмирәм, чүнки орада, юхарыларда гәрибә бир һал дәрәчәсинә чатан шәхси арзулар юнкерләрин даим артмагда олан белә бир әгидәсиндә өзүнә даяг тапыр ки, сәнае хаммала вә әрзаг мәһсулларына гоюлан көмрүкләрә узун мүддәт *давам кәтирә билмәз.* Бу мүнагишәнин чохму кәскинләшәчәйи, артыг дедийим кими, айры-айры шәхсләрин тәсадүфи һәрәкәтләриндән асылыдыр.

Һәм дә характерик бир һалдыр ки, бурада белә бир көһнә гайда гүввәдә галыр: эшшәйи нәзәрдә тутуб чувалы дөйәчләйирләр (вә я, даһа доғрусу, һәр икисини дөйәчләйирләр). Сосял-демократияны дөйәчләйирләр, лакин эйни заманда буржуазияя да мөһкәм тәпик дәйир: әввәлчә ону сияси чәһәтдән, артыг 60 илдән бәри онун бу гәдәр тәкәббүрлә ловғаландығы өз либерал принсипләри чәһәтдән вә дөвләт һакимиййәтиндә азачыг дәрәчәдә *билаваситә* иштирак этмәси чәһәтдән сыхышдырырлар; сонра, бу иш рәван кетдикдә, игтисади чәһәтдән дә сыхышдырырлар — онун мәнафеини ири торпаг саһиблийинин мәнафеинә гурбан верирләр.

Беләликлә, көрүнүр, сағa тәрәф кәскин бир дөнүш һазырланмагдадыр, һәм дә *бизим* йүксәлишимизи сарсытмағын зәрури олдуғу бунун үчүн сәбәб көстәрилир...

224

ЭНКЕЛС — Н. Ф. ДАНИЕЛСОНА

15 март 1892-чи ил

Һөрмәтли чәнаб,

Сизин кечән илки 12 вә 21 ноябр тарихли әзиз вә мараглы мәктубларыныза чаваб вермәйә мән аз гала утанырам. Лакин мәним үзәримдә о гәдәр иш вар иди, газ ишығында язы язмаг исә мәним көзләримә һәлә дә о гәдәр зәрәр-

лидир (һәрчәнд башга чәһәтләрдән көзләрим мәнә чох яхшы хидмәт эдир) ки, ишин белә чох олмасы вә бизим ерләрдә гыш күнүнүн гысалығы мәнә бәраәт газандырмалыдыр.

Сизин өлкәниз инди доғрудан да чох мүһүм бир дөвр кечирмәкдәдир вә бу дөврүн чох бөйүк әһәмиййәти олдуғуну лазымынча гиймәтләндирмәк чәтиндир. Сизин мәктубларыныздан мәнә элә кәлир ки, инди мәһсулун пис кәлмәсини[1] Сиз уғурсуз бир тәсадүф дейил, 1861-чи илдән э'тибарән Русияда башланмыш олан игтисади инкишафын зәрури нәтичәси, лабүд сурәтдә онунла янашы баш верән һаллардан бири һесаб эдирсиниз. Узаглардан фикир еридә билдиййим дәрәчәдә, мәним дә рә'йим беләдир. 1861-чи илдән э'тибарән Русияда бөйүк бир халга лайиг олан мигясда мүасир сәнаеин инкишафы башланыр. Артыг чохдан белә бир әгидә етишмишдир ки, һазырда, әкәр бир өлкә бухар мүһәррикләриндән истифадә эдән сәнаеә малик олмазса вә фабрик мә'мулатына олан өз тәләбатыны — һеч олмазса бу тәләбатын хейли һиссәсини — өзү өдәмәзсә, бу кими өлкәләрин һеч бири мәдәни милләтләр арасында өзүнә лайиг бир ер тута билмәз. Бу әгидәйә әсасән, Русия һәрәкәт этмәйә башламыш вә бөйүк бир әзмлә һәрәкәт этмишдир. Әкәр о өз әтрафына һимайә көмрүкләриндән ибарәт бир сәдд чәкмишсә, бу тамамилә тәбиидир, чүнки Инкилтәрәнин рәгабәти, демәк олар, бүтүн бөйүк өлкәләри белә бир сиясәт еритмәйә мәчбур этмишдир; һәтта, *демәк олар, там тичарәт азадлығы шәраитиндә ири сәнаеин* мүвәффәгиййәтлә инкишаф этдийи Алмания үмуми ахына гошулмуш вә һимайәчиләр чәбһәсинә ялныз она көрә кечмишдир ки, Бисмаркын «милйонерләр етишдирмәк» адландырдығы просеси сүр'әтләндирсин. Әкәр Алмания һәтта һеч бир зәрурәт олмадан да бу йола кечмишсә, Русияны, сәнае инкишафынын ени истигамәти мүәййәнләшдиййинә көрә, онун үчүн зәрурәт *олмуш* бир шей үстүндә төһмәтләндирмәк олармы?

Мәнә элә кәлир ки, сизин индики вәзиййәтинизи Франсанын XIV Лүдовик заманы олан вәзиййәти илә мүәййән дәрәчәйә гәдәр мүгайисә этмәк олар. Орада да Колберин һимайә системи сайәсиндә мануфактуралар әлверишли инкишаф шәраитинә салынмышды; һәм дә 20—30 илдән сонра айдын олду ки, о заман мөвчуд олан шәраитдә өлкәнин өз мануфактура сәнаеи анчаг кәндлиләр һесабына ярадыла биләрди. Кәндли натурал тәсәррүфатыны пул тәсәррүфаты сарсытмышды вә сыхышдырыб арадан чыхарырды; дахили базар ярнмышды вә эйни заманда енидән демәк олар тамамилә

[1] «Мәһсулун пис кәлмәси» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

позулмушду, һәр һалда бир мүддәт позулмушду, сәбәби дә һәмин просесин өзү иди вә игтисади зәрурәтин мисилсиз бир гүввә илә өзүнә йол ачмасы иди, һабелә сәбәб, пул вә адам шәклиндә алынан веркиләрин артмасы иди, бунун артмасы исә о заман даими ордулар ярадылмасы вә әскәри мүкәлләфиййәт гоюлмасы үзүндән баш вермишди, нечә ки, инди бунларын артмасы Пруссия системли умуми һәрби мүкәлләфиййәт гоюлмасы үзүндән баш верир. Инди будур, бунларын һамысына үстәлик бир ил вә я далбадал ики ил мәһсул пис кәләндә, бүтүн өлкәни, Буакилбер вә маршал Вобан тәрәфиндән тәсвир эдилән үмуми позғунлуг һалы бүрүмүш олур.

Лакин бурада чох бөйүк бир фәрг дә вардыр: көһнә «мануфактура» илә мүасир «ири сәнае» арасында фәрг вардыр, бу фәрг (кәндлийә, өз истеһсал васитәләри олан хырда кәнд тәсәррүфат истеһсалчысына тә'сир көстәрмәк чәһәтдән) гәдим, һамар лүләли, чахмагдашлы 1680-чы ил түфәнки илә 1892-чи ил нүмунәли 7,5 миллиметрлик мүасир автомат түфәнк арасындакы фәргә уйғун кәлир. Бундан әлавә, 1680-чы илдә хырда әкинчилик һәлә дә ади бир истеһсал үсулу олдуғу, бөйүк маликанәләрин истисмары исә анчаг бир истисна, *даим артмагда* олса да, енә дә анчаг бир истисна олдуғу һалда, — инди машынлар тәтбиг эдилмәклә бөйүк мигясда торпаг бечәрилмәси бир гайда олмагдадыр вә кетдикчә даһа чох дәрәчәдә кәнд тәсәррүфат истеһсалында еканә мүмкүн олан бир үсул олмагдадыр. Белә ки, бизим зәманәмиздә кәндли, көрүнүр, лабүд сурәтдә мәһв олмаға мәһкумдур.

Сизин ядыныздадыр, бизим мүәллиф Жуковски һаггындакы мәктубда нә дейирди[1]; әкәр Русия 1861-чи илдә тутдуғу йолла бундан сонра да кетсә, онда рус кәндли ичмасы мәһв олмаға мәһкумдур. Мәнә элә кәлир ки, бу сөзләр мәһз инди һәята кечмәйә башлайыр. Көрүнүр, элә бир вахт яхынлашмагдадыр ки, бу заман — һәр һалда бә'зи вилайәтләрдә — рус кәндлиләринин көһнә ичтимаи даяглары бүтөвлүкдә нәинки айрыча бир кәндли үчүн өз дәйәрини итирәчәк, һабелә онун үчүн, эйнилә әввәлләр Гәрби Авропада олдуғу кими, бухов олачагдыр. Горхум будур ки, биз тезликлә сизин ичмасы[2] кери гайытмаячаг кечмиш һаггында бир арзу һесаб этмәли вә кәләчәкдә капиталист Русиясы илә һесаблашмалы олаг. Шүбһә йохдур ки, беләликлә дә бөйүк бир имкан әлдән чыхмыш олачагдыр, лакин игтисади фактлара гаршы һеч бир шей этмәк олмаз. Анчаг бу мараглыдыр ки, Русияда олан

[1] Марксын «Отечественные Записки» редаксиясына мәктубу нәзәрдә тутулур. Бах: бу мәчмуә, сәһ. 330. *Ред.*

[2] «Ичма» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

вə чүрүк Гәрбин тә'сисатындан ибтидаи рус тә'сисатынын мисилсиз үстүнлүйүнү йорулмадан тә'рифләйән адамлар, — бу адамлар һәмин ибтидаи тә'сисаты дағытмаг вә ону чүрүк Гәрбин тә'сисаты илә әвәз этмәк үчүн әлләриндән кәләни эдирләр!

Лакин рус кәндлиси дөнүб пролетар — сәнае вә я кәнд тәсәррүфат пролетары — олмаға мәһкумдурса, рус мүлкәдары[1] да, көрүнүр, мәһкумдур. Мәндә олан мә'лумата көрә, бу синиф кәндлиләрдән аз гала даһа чох борч алтындадыр, одур ки, өз маликанәләрини тәдричән сатмаға мәчбурдур. Кәндлиләрлә мүлкәдар арасындан исә ени торпаг саһибләри синфи, — кәнд голчомаглары[1] вә шәһәр буржуалары, — бәлкә дә кәләчәк рус торпаг аристократиясынын аталары өзләринә йол ачырлар??

Кечән ил мәһсулун пис кәлмәси бунларын һамысыны айдын күн ишығына чыхарды. Мән дә Сизин белә бир рә'йинизә тамамилә шәрикәм ки, онун сәбәбләри халис ичтимаи сәбәбләрдир. Мешәсизләшдирмәйә кәлдикдә, бу да буржуа чәмиййәтинин яшайыш шәртләриндән биридир, һәм дә кәндлиләрин вар-йохдан чыхмасы нечә бир шәртдирсә, бу да эйни дәрәчәли бир шәртдир. Һеч элә бир «мәдәни» Авропа өлкәси йохдур ки, орада бу һал баш вермәмиш олсун. Америкада исә* — шүбһәсиз, Русияда да — бу һал инди баш вермәкдәдир. Буна көрә дә, мәним фикримчә, мешәсизләшдирмә өз маһиййәти э'тибарилә ичтимаи нәтичә олдуғу дәрәчәдә дә ичтимаи амилдир. Лакин бундан да әлагәдар тәрәфләр чох заман игтисади мүвәффәгиййәтсизликләрин тагсырыны өз үзәрләриндән атмаг үчүн истифадә эдир вә бунлар үчүн элә сәбәб көстәрирләр ки, бу сәбәбдән өтрү куя һеч кәс чавабдеһ ола билмәз.

Мәһсулун пис кәлмәси, мәнчә, артыг әвәлләр дә *кизли һалда* мөвчуд олан шейи анчаг *ашкар* этмишдир. Лакин мәһсулун пис кәлмәси баш вермәкдә олан просеси сон дәрәчә сүр'этләндирмишдир. Бу язда экин заманы кәндли кечән пайыз-да пайыз экини заманы олдуғуна нисбәтән сон дәрәчә зәиф олачаг вә о өз гүввәләрини хейли аз әлверишли шәраитдә бәрпа этмәли олачагдыр. Боғаза гәдәр борч ичиндә олан, мал-гарасы олмаян йохсул һәтта өз кәндини тәрк этмәйиб гышы кечирә билдийи ерләрдә дә нә эдә биләр? Буна көрә дә мәнә элә кәлир ки, индики фәлакәтин нәтичәләрини тамамилә арадан галдырмаг үчүн бүтөв илләр лазым кәләчәкдир, бу иш

---

[1] «Мүлкәдар» вә «голчомаглар» Энкелс тәрәфиндән русча языл-мышдыр. *Ред.*

* Америкада мән өзүм буну дөрд ил бундан әввәл мүшаһидә этмишәм. Орада бунун нәтичәләрини юмшалтмаг вә бурахылан сәһви дүзәлтмәк үчүн чох бөйүк сә'й эдилир. [*Энкелсин гейди.*]

көрүлдүкдә исә, Русия һәтта һәлә 1891-чи ил январын 1-дә олдуғуна нисбәтән тамамилә башга бир өлкә олачагдыр. Һәләлик исә бизим белә бир фикирлә тәсәлли тапмағымыз галыр ки, бунларын һамысы ән нәһайәт бәшәриййәтин тәрәггиси ишинә хидмәт этмәлидир.

Кечән пайызда мән Сизә кичик бир китабча, «Аиләнин мәншәи» китабчасынын 4-чү нәшрини көндәрмишдим. Мән буну сифаришли мәктубла көндәриб конвертин үстүндә өз адресими язмышдым. О мәнә гайытмадығына көрә, зәнн эдирәм ки, Сиз ону алмышсыныз.

Мәнә чохлу мәгаләләр вә журналлар көндәрдиййинизә көрә, Сизә чох тәшәккүр эдирәм — Менделеевин әсәри хүсусилә мараглы олду. Лакин чох тәәссүф эдирәм ки, мәһз инди чох мәшғул олдуғума көрә, бунлара лайиг олдуглары бүтүн диггәти верә билмирәм. Мәним нә дәрәчәдә тә'чили ишлә мәшғул олдуғуму Сизин баша дүшмәйиниз үчүн буну сөйләмәйим кифайәтдир ки, Ени илдән бу күнәдәк — адәтән мәним үчүн ән сакит вахтда — III чилдә бирчә дәгигә дә һәср этмәйә имканым олмамышдыр.

Сизин тәбрикләриниз вахтында Парисә чатдырылмышдыр.

Сәмими салам!

Сизин *П. В. Рошер.*

Бизим үмуми достумуз[1] һаггында бир хәбәр вармы?

225

ЭНКЕЛС — Н. Ф. ДАНИЕЛСОНА

18 июн 1892-чи ил

...1890-чы илдә Русия анчаг тахыл ихрачы илә яшаян вә бунун әвәзиндә харичдән сәнае мәһсуллары алан халис кәнд тәсәррүфат өлкәси кими яшайыб дүняда өз мүстәгил вәзиййәтини сахлая биләрдими? Мәним фикримчә, биз йәгинликлә чаваб верә биләрик ки, *йох*. Дүня тарихиндә мүһүм рол ойнаян йүз милйонлуг бир милләт мүасир игтисади шәраитдә вә сәнае шәраитиндә Русиянын һәлә лап Крым мүһарибәсинәдәк олдуғу вәзиййәтдә гала билмәзди. Бухар мүһәррикләри вә машынлар тәтбиг эдилмәси, ән ени истеһсал васитәләринин көмәйилә, һеч олмазса анчаг өлкә дахилиндә истеһлак эдилмәк үчүн тохучулуг вә метал мә'мулаты һазырламаг чәһдләри кеч-тез *олмалы* иди, лакин һәр һалда

1 Г. Лопатин. *Ред.*

1856-чы иллә 1880-чы ил арасында *мүәййән бир* вахтда олмалы иди. Әкәр бу һал баш вермәсәйди, сизин өлкәниздәки патриархал сәнаеи Инкилтәрәнин машынлы истеһсалынын рәгабәти һәр һалда дағыдарды вә нәтичәдә игтисади чәһәтдән бөйүк мәркәзи фабрикә — Инкилтәрәйә табе олан Һиндистан кими бир өлкә алынарды. Һәтта Һиндистан да Инкилтәрәнин памбыг парча малларына гаршы һимайә көмрүкләри гоймушдур; Британиянын галан мүстәмләкәләринә кәлдикдә, бунлар өзүнүидарә әлдә едән кими, дәрһал өз ерли мануфактураларыны метрополиянын үстүн рәгабәтиндән көмрүкләр васитәсилә горуюрдулар. Инкилтәрәнин әлагәдар язычылары һеч чүр баша дүшә билмирләр ки, нәйә көрә Инкилтәрәнин көстәрдийи тичарәт азадлығы нүмунәси һәр ердә рәдд эдилир вә буна чаваб олараг һимайә көмрүкләри гоюлур. Әлбәттә, онлар садәчә көрмәйә *чәсарәт этмирләр* ки, Инкилтәрәнин сәнае инһисарыны онун ән йүксәк нөгтәсинә чатдырмыш олан һәмин Инкилтәрә тичарәт азадлығына гаршы өзүнүмүдафиә үчүн инди, демәк олар, һәр ердә тәтбиг эдилән бу һимайә системи аз-чох ағыллы, бә'зи һалларда исә тамамилә мә'насыз бир васитәдир. (Бу васитә, мәсәлән, Алманияда мә'насыздыр, чүнки Алмания тичарәт азадлығы шәраитиндә бөйүк сәнае өлкәси олмушдур вә орада инди һимайәчилик кәнд тәсәррүфат мәһсулларыны вә хаммалы әһатә эдир, бу исә сәнае истеһсалы хәрчләрини артырыр!) Мән һимайә системинә тәрәф олан бу үмуми дөнүшү садәчә бир тәсадүф дейил, Инкилтәрәнин дөзүлмәз сәнае инһисарына гаршы бир реаксия һесаб эдирәм. Бу реаксиянын *формасы*, дедийим кими, адэкват олмая биләр вә һәтта даһа пис ола биләр, лакин белә бир реаксиянын тарихи зәрурилийи мәнә тамамилә айдын вә ашкар көрүнүр.

Бүтүн һөкумәтләр, һәтта ән мүтләгиййәтчи һөкумәтләр дә, *нәтичә э'тибарилә,* өлкәнин вәзиййәтиндән ирәли кәлән игтисади зәрурәтин анчаг ичрачыларыдыр. Онлар өз ишләрини мүхтәлиф шәкилдә — яхшы, пис вә я орта дәрәчәдә көрүрләр; игтисади инкишафы бундан ирәли кәлән сияси вә юридик нәтичәләрлә бирликдә сүр'әтләндирир вә я ләнкидирләр, лакин нәтичә э'тибарилә бу инкишафын ардынча кетмәлидирләр. Русияда сәнае ингилабы һәята кечириләркән ишләдилән васитәләрин һәмин мәгсәд үчүн ән яхшы васитәләр олуб-олмамасы айрыча бир мәсәләдир вә онун мүзакирәси бизи чох узаглара апарарды. Әкәр мән бу сәнае ингилабынын өзлүйүндә лабүд олдуғуну сүбут эдә билсәм, мәним мәгсәдим үчүн кифайәт олар...

226

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

4 сентябр 1892-чи ил

...Әкәр ахырынчы сечкиләр заманы сән бурада олсайдын, фабианлар һаггында башга рә'й сөйләйәрдин. Бизим тактикамызда зәманәмизин бүтүн мүасир өлкәләри үчүн бир шей дәйишилмәз галыр ки, бу да: фәһләләри бүтүн буржуа партияларына гаршы дуран өз мүстәгил партиясыны яратмаға доғру апармагдыр. Ахырынчы сечкиләрдә инкилис фәһләләри һадисәләрин кедиши үзүндән сөвг эдиләрәк, һәлә анчаг инстинктив сурәтдә олса да, илк дәфә бу истигамәтдә гәт'и аддым атдылар; бу аддым һейрәт эдиләчәк бир мүвәффәгиййәт газанды вә фәһләләрин шүурунун оянмасына сон 20 ил әрзиндәки һәр һансы бир һадисәдән даһа чох көмәк этди. Бәс фабианлар — тәшкилатын айры-айры үзвләри дейил, үмумән бүтүн Фабиан чәмиййәти нә эдирди? Бу чәмиййәт *фәһләләрин либераллара гошулмасыны* тәблиғ эдир вә тәчрүбәдә һәята кечирирди, буна көрә дә көзләнилмәли олан бир һадисә баш верди: либераллар онлар үчүн дөрд элә даирә айырдылар ки, бунларда мүвәффәгиййәт газанмаг мүмкүн дейилди, буна көрә дә фабианларын намзәдләри биабырчылыгла боша чыхды. Гәрибә бир беллетрист олан Шоу — о бир беллетрист олмаг э'тибарилә чох исте'дадлы вә итиағыллыдыр, лакин бир игтисадчы вә сиясәтчи олмаг э'тибарилә тамамилә дәйәрсиздир, һәрчәнд вичданлыдыр вә мәнсәбпәрәст дейилдир, — Бебелә язмышды: куя онлар либераллара өз намзәдләрини гәбул этдирмәкдән ибарәт олан бу сиясәти еритмәсәләр, «мәғлубиййәтдән» вә «рүсвайчылыгдан» башга һеч бир шей әлдә этмәзләр (куя мәғлубиййәт чох заман гәләбәдән даһа шәрәфли олмур); будур, инди онлар өзләринин бу сиясәтини еритмишләр вә бунларын һәр икисини әлдә эдирләр.

Бүтүн мәсәләнин маһиййәти бундадыр. Фәһләләр илк дәфә мүстәгил чыхыш этдикләри бир заманда Фабиан чәмиййәти онлара либералларын гуйруғунда сүрүнмәйи тәклиф эдир. Буну континентдәки сосялистләрә ачыг сөйләмәк лазымдыр, бу барәдә сусмаг онларла әлбир олмаг демәк оларды. Буна көрә дә, Эвелингләрин мәгаләсинин[1] сон һиссәсинин чап эдилмәмәси мәни чох кәдәрләндирди. Бу һеч дә вахты кечдикдән сонра ирәли сүрүлмүш бир мүлаһизә дейил, анчаг мәгаләнин тәләсик көндәрилмәси үзүндән нәзәрдән гачыры-

---

[1] Элеонора вә Эдуард Эвелингин «Neue Zeit»-дә чап эдилмиш «Бөйүк Британияда сечкиләр» мәгаләси. *Ред.*

лан бир шей иди. Сечкиләр һаггында ики сосялист тәшкилатынын мөвгеинә характеристика верилмәдикдә, бу мәгалә битмәмиш галыр; «Neue Zeit» охучуларынын буну да билмәйә ихтиярлары вардыр.

Дейәсән мән өзүм ахырынчы мәктубумда сәнә язмышдым ки, истәр Сосял-демократ федерасиясында, истәрсә Фабиан чәмиййәтиндә ерләрдәки үзвләр мәркәзи рәһбәрликдән яхшыдыр. Лакин нә гәдәр ки, мәркәзин мөвгеи бүтүн тәшкилатын мөвгеини мүәййән эдир, о вахтадәк бунун бир хейри йохдур. Мән Баннердән башга бу көзәл ушагларын һеч бирини танымырам. Баннер, нә гәдәр гәрибә олса да, Фабиан чәмиййәтинә дахил олдуғу замандан бәри мәним яныма кәлмәмишдир. Мәним зәннимчә, ону белә бир аддым атмаға Сосял-демократ федерасиясына нифрәт бәсләмәси вә һәр һансы бир тәшкилатда олмаг тәләбаты вә, бәлкә дә, бә'зи иллүзиялар сөвг этмишдир. Лакин бир бу күл илә һәлә баһар олмаз.

Сән Фабиан чәмиййәтини һәлә тәкмилләшмәмиш бир шей һесаб эдирсән. Әксинә, бу адамлар *һәддиндән артыг* тәкмилләшмишләр. Бунлар фәһләләрин көзләнилән һөкмранлығы гаршысында анчаг горхуя дүшүб бирләшмиш олан вә рәһбәрлийи *өз әлләриндә,* «маарифли адамларын» әлиндә сахлайыб бу тәһлүкәнин гаршысыны алмаг үчүн һәр шейә һазыр олан мәнсәбпәрәстләрдән башламыш сентиментал сосялистләрә вә филантроплара гәдәр мүхтәлиф бичимли буржуа «сосялистләри» күруһудур. Һәм дә бу заман онлар бир нечә фәһләни өзләринин рәһбәр органларына бурахырларса вә бундан да мәгсәд 1848-чи илдәки фәһлә Албер кими һәмин фәһләләри орада һәмишә ачиз бир азлыг ролу ойнамаға мәһкум этмәкдирсә, бу һеч кәси алдатмамалыдыр.

Фабиан чәмиййәтинин ишләтдийи васитәләр сатгын парламентчиләрин сиясәтиндән гәт'иййән һеч бир шейлә фәргләнмир; бу да: пулдан, интригалардан, мәнсәбпәрәстликдән ибарәтдир. Халис инкилис гайдасы илә өзлүйүндә айдын һесаб эдилир ки, һәр бир сияси партия (анчаг фәһләләрдә башга чүр олмалыдыр!) һәр һалда өз акентләринин һаггыны пул илә өдәйир вә я онлара вәзифәләр верир. Бу адамлар хиртдәйәдәк либерал партиянын интригалары ичәрисиндә батыб галмышлар, либераллар янында вәзифә тутурлар, мәсәлән, үмумиййәтлә типик инкилис сияси хадими олан Сидней Вебб. Бу чәнаблар фәһләләри чәкиндирмәк лазым кәлән һәр шейдән истифадә эдирләр.

Бүтүн бунларла бәрабәр мән тәләб этмирәм ки, сән бу адамлары дүшмән һесаб эдәсән. Лакин мәним фикримчә, сән, һабелә һәр бир башга адам онлары тәнгиддән горумамалыдыр. Һалбуки Эвелингләрин мәгаләсиндә онлара аид олан ерин бурахылмасы мәһз белә көрүнүрдү. Лакин сән мүхтәлиф

инкилис сосјалист тәшкилатларынын тарихи вә мөвгеи һаггында Эвелингләрин сәнә мәгалә вермәсини истәјирсәнсә, буну анчаг сөјлә, мән буну онлара тәклиф едәрәм...

227

ЭНКЕЛС — Ф. МЕРИНГӘ

28 сентјабр 1892-чи ил

Һөрмәтли ч. Меринг,

Каутски Сизин бир мәктубунузун бир парчасыны мәнә көндәрмишдир, бурада мәнә суал верилир. Бир заман мән Сизин ики мәктубунуза чаваб вермәдијимә көрә, Сиз билаваситә мәнә јазмағы мүнасиб билмирсинизсә, мәним бундан инчимәјә һаггым јохдур. Лакин ахы о заман биз мүхтәлиф чәбһәләрә мәнсуб идик, сосјалистләр әлејһинә ганун гүввәдә иди, бу да бизи беләбир гајданы әсас тутмаға мәчбур едирди: ким бизимлә дејилдирсә, о бизим әлејһимиздәдир. Һәм дә сәһв етмирәмсә, Сиз өзүнүз мәктубларынызданбириндә демишдиниз ки, чаваб алачағынызы үмид етмирсиниз. Лакин бу чохданкы әһвалатдыр, о замандан сонра биз бир чәбһәјә кечмишик. Сиз «Neue Zeit»-дә чох көзәл әсәрләр чап етдирмишсиниз, бунларын дәјәрли олдуғуну мән өз мәктубларымда, мәсәлән, Бебелә мәктубларымда гејд етмәји әсиркәмәмишәм. Буна көрә дә мән мәмнунијјәтлә фүрсәтдән истифадә едиб билаваситә Сизә чаваб верирәм.

Ајдындыр ки, тарихин материалист анлајышынын кәшфини романтик тарих мәктәбинин Пруссија нүмајәндәләринә иснад вермәк иддиасы мәним үчүн јени бир шејдир. Мәним өзүмдә Марвитсин «Ирси» вардыр, мән бу китабы артыг бир нечә ил бундан әввәл охумушдум, лакин орада сүвари гошун һаггында чох көзәл парчалардан вә задәканлар тәрәфиндән плебсә гаршы тәтбиг едиләнбеш гамчы зәрбәсинин е'чазкар күчүнә сарсылмаз инамдан башга һеч бир шеј көрмәдим. Үмумијјәтлә исә мән 1841—1842-чи илләрдән е'тибарән бу әдәбијјата әсла нәзәр јетирмирдим, бунунла анчаг чох сәтһи таныш олурдум вә, әлбәттә, көстәриләнчәһәтдән она әсла һеч бир шејлә борчлу дејиләм. Маркс Бонндa вә Берлиндә оларкән Адам Мүллер илә, ч. фон Һаллерин «Реставрасијасы» вә с. илә таныш олмушду; о, франсыз романтикләринә — Жозеф де Местрә вә кардинал Боналдa белә бајағы, бошбоғаз-тәмтәраглы шәкилдә тәглид едилмәси һаггында чох нифрәтлә данышырды. Әкәр о, Лаверн-Пекилендән Сизин

ситат кәтирдийиниз парчалара[1] тәсадүф эдибсә дә, о заман, һәмин адамларын нә демәк истәдикләрини һәтта үмумиййәтлә баша дүшсәйди дә, бу парчалар она әсла һеч бир тә'сир көстәрмәзди. О заман Маркс һекелчи иди вә бу парча онун үчүн тамамилә бош бир шей иди; сияси игтисад һаггында о әсла һеч бир шей билмирди вә, демәли, «тәсәррүфат формасы» сөзүнү көрдүкдә, гәт'иййән һеч бир шей тәсәввүр эдә билмәзди, буна көрә дә көстәрилән парча, *әкәр* о һәтта буну билсәйди дә, онун һафизәсиндә аз-чох нәзәрә чарпачаг бир из бурахмадан онун бир гулағындан кириб о бири гулағындан чыхмалы иди. Лакин мән күман этмирәм ки, романтик тарихчиләрин Маркс тәрәфиндән 1837-чи иллә 1842-чи ил арасында охунмуш әсәрләриндә белә бир шейин экс сәдаларыны тапмаг мүмкүн олсун.

Бу парча доғрудан да сон дәрәчә диггәтәлайигдир, лакин мән истәрдим ки, ситат йохлансын. Мән бу китаба бәләд дейиләм, онун мүәллифи мәнә, әлбәттә, «тарих мәктәбинин» тәрәфдары кими танышдыр. Бу парча ики нөгтәдә мүасир анлайыша уйғун кәлмир: 1) бу парчада истеһсал вә бөлкү тәсәррүфат формасынын нәтичәси кими көтүрүлүр, һалбуки, эксинә, тәсәррүфат формасы истеһсалын нәтичәси кими көтүрүлмәлидир вә 2) һәмин парчада тәсәррүфат формасындан «мүвафиг сурәтдә истифадә эдилмәсинә» верилән рол; бурада мүәллифин нәйи нәзәрдә тутдуғуну китабын өзүндән билмәдикчә, истәнилән һәр шейи нәзәрдә тутмаг олар.

Лакин ән тәәччүблүсү будур ки, истәр нәзәриййәдә, истәрсә тәчрүбәдә in concreto [конкрет шәкилдә] тарихи ән чох тәһриф эдән адамларда in abstracto [абстракт шәкилдә] тарихин дүзкүн анлашылдығы өзүнү көстәрир. Бу адамлар артыг феодализм тимсалында көрә биләрдиләр ки, *бурада* дөвләт формасы нә сурәтдә тәсәррүфат формасындан инкишаф эдир; чүнки бурада, нечә дейәрләр, һеч бир шей үстүөртүлү дейилдир вә һәр шей күн кими айдындыр. Мән *көрә биләрдиләр* дейирәм, чүнки юхарыда көстәрилән вә йохланмамыш олан парчадан әлавә, — Сиз өзүнүз дейирсиниз ки, ону *башга бир шәхсдән* алмышсыныз, — мән һеч бир ердә белә бир шей тапа билмәмишәм, тәкчә бундан башга ки, өзлүйүндә айдын олдуғу кими, феодализм нәзәриййәчиләри буржуа либералларындан аз абстрактдырлар. Әкәр онлардан бириси феодализм чәмиййәтиндә мәдәниййәтин инкишафынын вә дөвләт формасынын тәсәррүфат формасы илә гаршылыглы әлагәси һаггындакы бу тәсәввүрү чох үмумиләшдириб ону бүтүн тәсәррүфат вә дөвләт формаларына аид эдирсә, бәс онда *баш-*

[1] М. Лаверн-Пекиленин «Һәрәкәт вә истеһсал ганунлары» китабындан бир парча. *Ред.*

га тәсәррүфат формаларындан, буржуа тәсәррүфат формасындан вә онун мүхтәлиф инкишаф пилләләринә уйғун кәлән дөвләт формаларындан — орта әср сех коммунасындан, мүтләг монархиядан, конститусиялы монархиядан, республикадан бәһс эдилдикдә, дәрһал һәмин романтикин тамамилә көзләринин тутулмасыны нечә изаһ этмәли? Ахы бунлары бирбирилә уйғунлашдырмаг чәтиндир. Һәм дә игтисади форманы бүтүн ичтимаи гурулушун вә дөвләт гурулушунун әсасы һесаб эдән бир адам элә бир мәктәбә мәнсубдур ки, бу мәктәб үчүн артыг XVII вә XVIII әсрләрдәки мүтләг монархия һәгиги дөвләт доктринасына гаршы бир күнаһ вә хәянәтдир!

Лакин бу да һәр һалда о демәкдир ки, ушаг киши илә гадындан әмәлә кәлдийи кими, дөвләт формасы да эйнилә лабүд сурәтдә тәсәррүфат формасындан вә бундан *мүвафиг сурәтдә истифадә эдилмәсиндән* ирәли кәлир. Мүәллифин мәнсуб олдуғу мәктәбин бүтүн дүнядa мәшһур олан доктринасыны нәзәрә алараг, мән буну анчаг белә изаһ эдә биләрәм: һәгиги тәсәррүфат формасы феодал формасыдыр. Лакин инсанлар өз әдавәтләри үзүндән она кин бәсләдикләринә көрә, ондан элә «мүвафиг сурәтдә истифадә этмәк» лазымдыр ки, һәмин һүчумлара гаршы онун тохунулмазлығы горунулсун вә әбәди олараг сахлансын, «дөвләт формасы» вә и. а. даим она мүвафиг олсун, йә'ни мүмкүн гәдәр XIII—XIV әсрләрдәки вәзиййәтинә гайтарылсын. Онда эйни заманда ән яхшы бир аләм ярадылмыш оларды вә ән көзәл тарихи нәзәриййәләр һәята кечәрди. Лаверн-Пекиленин үмумиләшдирилмиш фикри енә дә өзүнүн белә бир һәгиги мәзмунундан ибарәт оларды ки, феодализм чәмиййәти феодал дөвләт гурулушуну доғурур.

Ени мә'лумат айдынлашдырылана гәдәр анчаг белә фәрз эдә биләрәм ки, Лаверн-Пекилен нә яздығыны өзү дә баша дүшмәмишдир. Бир мәсәлдә дейилдийи кими, бә'зи һейванлар да арабир инчи тапыр, Пруссия романтикләри арасында исә бу һейванлар кениш тәмсил эдилмишдир. Һәр һалда онлары һәмишә өз франсыз сәләфләрилә мүгайисә этмәк лазымдыр ки, бу да орадан көтүрүлмәмишдирми.

Сиз мәним диггәтими бу мәсәләйә чәлб этдийинизә көрә, мән Сизә анчаг тәшәккүр эдә биләрәм, тәәссүф ки, һәмин мәсәләни бурада инди әтрафлы арашдыра билмәйәчәйәм.

Үрәкдән Сизин *Ф. Энкелс.*

228

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

31 декабр 1892-чи ил

Әзиз Зорке,

Көһнә ил гуртарандан әввәл даһа бир нечә сәтир язым. Сәнин 18 ноябр вә 16 декабр тарихли мәктубларыны алдым, чох сағ ол. Сентябрда почта илә сәнә көндәрдийим китаб бағламасыны алдынмы? Орада: «Фәһлә синфинин вәзиййәтинин» ени нәшри вә Эвелингин тәрҹүмә этдийи вә мәним мүгәддимә яздығым «Сосялизмин утопиядан элмә доғру инкишафы» вар иди. Әкәр алмамышсанса, мән бунлары сәнә икинҹи дәфә сифаришли почта илә көндәрәрәм.

Бурада, көһнә Авропада, һәлә дә ениетмәлик яшындан чыха билмәйән сизин «кәнҹ» өлкәнизә нисбәтән бир гәдәр артыг ҹанланма вардыр. Тамамилә тәбии олса да, тәәҹҹүблүдүр ки, феодализми һеч бир заман көрмәмиш вә лап әввәлдән буржуа әсасы үзәриндә инкишаф этмиш белә бир кәнҹ өлкәдә буржуа мөвһуматы фәһлә синфи ичәрисиндә дә нә гәдәр мөһкәм көк салмышдыр. Америка фәһләси һәлә дә феодализм маскасы тахан мәһз метрополияя гаршы протест үзүндән хәял эдир ки, тәсәррүфатын ән'әнәви буржуа формасы өз тәбиәтинә көрә бүтүн заманларда мүтәрәгги вә чох көзәл бир шейдир, өзүндән яхшысы ола билмәйәҹәк бир шейдир. Бу да тамамилә она бәнзәйир ки, Ени Инкилтәрәдә бүтүн мүстәмләкәнин мөвҹуд олмасынын илк сәбәби олан пуританлыг мәһз буна көрә дә ерли вәтәнпәрвәрлийин ән'әнәви вә демәк олар айрылмаз бир һиссәси олмушдур. Орада америкалылар нә гәдәр өзләрини чәксәләр дә вә ишин ичиндән чыхмаға чалышсалар да, өзләринин шүбһәсиз бөйүк олан кәләҹәйини бир вексел кими нәзәрә ала билмәзләр; онлар һәмин вексел үзрә тә'дийә вахтынын чатмасыны көзләмәли олаҹаглар, һәм дә онларын кәләҹәйи мәһз белә бөйүк олдуғуна *көрә*, онлар инди башлыҹа олараг бу кәләҹәйә һазырлашмагла мәшғул олмалыдырлар; бу иш исә, һәр бир кәнҹ өлкәдә олдуғу кими, әсасән мадди характерли бир ишдир вә тәфәккүрүн мүәййән керилийинә, ени милләт яранмасы илә әлагәдар олан ән'әнәләрин тәрәфдары олмаға сәбәб олур. Марксын даим мәнфур шлезвиг-һолштиниялылар адландырдығы англо-саксон иргинин бейни онсуз да күтдүр, Авропада, һәмчинин Америкада бу иргин тарихи исә (игтисади саһәдәки мүвәффәгиййәтләр вә сияси саһәдә әсасән динҹ инкишаф) бу хүсусиййәти даһа да дәринләшдирмишдир. Бурада анҹаг бөйүк һадисәләр көмәк эдә биләр, одур ки, дөвләт торпагларынын хүсуси әллә-

рә кечмәсинин аз-чох баша чатмасына инди нисбәтән аз ахмаг бир көмрүк сиясәти шәраитиндә сәнаеин кенишләнмәси вә харичи базарлар әлдә эдилмәси дә әлавә олунса, сиздә дә һәр шей гайдая дүшә биләр. Синфи мүбаризә бурада, Инкилтәрәдә дә ири сәнаеин *инкишафы дөврүндә* даһа гызғын иди вә мәһз, Инкилтәрәнин дүняда шүбһәсиз сәнае һөкмранлығы дөврү башландыгда зәифләди. Алманияда да 1850-чи илдән э'тибарән ири сәнаеин инкишафы сосялист һәрәкатынын йүксәлиши илә бир вахта дүшүр, Америкада да, йәгин ки, башга чүр олмаячагдыр. *Инкишаф эдән сәнаеин* бүтүн ән'әнәви мүнасибәтләри ингилабиләшдирмәси бейинләри дә ингилабиләшдирир.

Һәм дә америкалылар артыг чохдан Авропа аләминә сүбут этмишләр ки, буржуа республикасы капиталист ишбазлар республикасыдыр вә орада сиясәт дә һәр һансы башга бир әмәлийят кими тичарәт әмәлийятыдыр; франсызлар да, — онларын һаким буржуа сиясәтчиләри буну артыг чохдан билирдиләр вә тәчрүбәдә хәлвәтчә тәтбиг эдирдиләр, — онлар да, нәһайәт, Панама биабырчылығы[1] тимсалында бу һәгигәти милли мигясда баша дүшмәйә башлайырлар. Конститусиялы монархияларын өз хейирхаһлығы илә о гәдәр дә ловғаланмамалары үчүн онлардан һәр биринин өз кичик панамасы вардыр: Инкилтәрәдә — тикинти компаниялары дейиләнләрин биабырчылыглары вардыр, бунлардан бири олан «Хиласкар» бир чох кичик әманәтчиләри 8 милйон фунт стерлинг әманәтдән тамамилә «хилас этмишди»; Алманияда — биабырчы Бааре әһвалаты[2] вә Левенин йәһуди түфәнкләри әһвалаты[3] олмушду (бунлар сүбут этмишди ки, Пруссия забити енә әввәлки кими оғурлуг эдир; анчаг лап аз-аз оғурлуг эдир — бу онун чүз'и шейлә кифайәтләндийи екәнә саһәдир); Италияда — Рома банкы[4], бу банк әсл Панамая яхын бир шейдир вә 150 нәфәрә гәдәр депутаты вә сенатору пулла әлә ала билмишдир; мәнә

---

[1] Панама биабырчылығы 1892-чи илин ахырларында Франсада олмушду; Панама каналыны чәкән компаниянын ифласындан сонра, капиталист эһтикар фырылдагчылығы вә сияси рүшвәтхорлуг — бир сыра нүфузлу сияси хадимләрин вә бүтүн бөйүк франсыз гәзетләринин сатгынлығы кими биабырчы бир мәнзәрә ашкара чыхмышды. *Ред.*

[2] Бохумдакы поладтөкмә заводларынын баш директору Бааре веркиләри вермәмәк мәгсәдилә компаниянын кәлирләрини кизләтмәкдә, сахта мөһрләр дүзәлтмәкдә вә кейфиййәтсиз релсләр бурахмагда иттиһам эдиләрәк мүһакимә олунмушду.

[3] Силаһ заводлары саһибләри Л. Леве вә $К^{0}$-сы бөйүк дөвләт чиновникләрини пулла әлә алыб дөвләтә тамамилә кейфиййәтсиз түфәнкләр верирдиләр. *Ред.*

[4] 1892-чи илдә Рома банкынын тәфтиш эдилмәси нәтичәләри көстәрди ки, банк дөврийййәйә 70 милйон әвәзиндә ганунсуз олараг 133 милйон кредит билети бурахмышды вә депутатлара, сенаторлара вә һөкумәтин башга яхын адамларына бөйүк мәбләғдә пул верирди. *Ред.*

верилән хәбәрләрә көрә, бу иш һаггындакы сәнәдләр яхын заманда Исвечрәдә е'лан едиләчәкдир. Гой Шлүтер Рома банкы һаггында гәзетләрдә дәрч едиләчәк һәр шейи изләсин. Мүгәддәс Русияда исә көһнә рус князы Мешшерски Панама һаггындакы ифшаларын Русияда нә кими бир лагейдликлә гаршыланмасы мүнасибәтилә һиддәтләнир вә буну анчаг белә баша дүшүр ки, рус хейирхаһлығыны франсызларын нүмунәси корламышдыр вә «бизим өз евимизин ичәрисиндә панама аз дейилдир»...

1893-чү ил

229

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

18 январ 1893-чү ил

...Бурада, Лондонда фабианлар, ичтимаи чеврилишин лабүдлүйүнү баша дүшәчәк гәдәр дүшүнчәли олан, лакин бу нәһәнк иши тәкчә бир еткинләшмәмиш пролетариата һеч бир һалда э'тибар этмәк истәмәйән мәнсәбпәрәстләр күруһудур. Буна көрә дә онлар пролетариата башчылыг этмәйә мәмнуниййәтлә разы олурлар. Онларын әсас принсипи ингилаб гаршысында горхудан ибарәтдир. Онлар par excellence [әсасән] «зиялыдырлар». Онларын сосялизми бәләдиййә сосялизмидир: милләт дейил, *коммуна,* һәр һалда илк заманлар, истеһсал васитәләринин мүлкиййәтчиси олмалыдыр. Өзләринин сосялизмини исә онлар буржуа либерализминин ифрат, лакин лабүд нәтичәси кими тәсвир эдирләр. Бурадан да онларын белә бир тактикасы ирәли кәлир: либераллара гаршы бир әлейһдар кими гәт'и мүбаризә апармамалы, онлары сосялист нәтичәләринә доғру сөвг этмәли, йә'ни онлары алдатмалы, «либерализми сосялизм *руһуна салмалы»,* либераллара гаршы сосялист намзәдләри ирәли сүрмәмәли, һийлә ишләдиб бунлары либераллара гәбул этдирмәли, йә'ни бунлары алдатма йолу илә кечирмәли. Лакин бу заман онлар я өзләринин алданыб ахмаг вәзиййәтиндә галачагларыны, я да сосялизмә хәянәт эдәчәкләрини, әлбәттә, баша дүшмүрләр.

Фабианлар мүхтәлиф чәфәнкиятла янашы олараг, бөйүк бир диггәтлә бир нечә яхшы тәблиғат әсәри дә нәшр этмишләр вә бу да һәмин саһәдә инкилисләр тәрәфиндән көрүлмүш олан бүтүн ишләрин эн яхшысыдыр. Лакин онлар өзләринин спесифик тактикасына — синфи мүбаризәни пәрдәләмәйә гайытдыгда, иш дәрһал писләшир. Синфи мүбаризә үзүндән онлар Маркса вә бизим һамымыза фанатикчәсинә нифрәт бәсләйирләр.

Фабианларын, әлбәттә, чохлу буржуа тәрәфдарлары вардыр вә буна көрә онларын пулу да вардыр...

230

ЭНКЕЛС — А. БЕБЕЛӘ

24 январ 1893-чү ил

...Биржа һаггында Зинкерин нитгинин стенограмыны мән бөйүк бир сәбрсизликлә көзләйирәм; «Vorwärts»-дә бу нитг чох көзәл иди. Лакин бу мөвзуда бир маддәни бизимкиләрин һамысы асанлыгла нәзәрдән гачырыр: биржа elә бир идарәдир ки, орада буржуалар фәһләләри дейил, *бир-бирини* истисмар эдирләр; биржада әлдән-әлә кечән изафи дәйәр *истеһсал эдилмиш* изафи дәйәрдир, бу, фәһләләрин *әввәлчә* истисмар эдилмәсинин мәһсулудур. Анчаг бу истисмар баша чатдыгдан сонра изафи дәйәр биржа эһтикары васитәси олабиләр. Биржа әввәлчә бизи анчаг долайысы илә марагландырыр, чүнки фәһләләрин капиталистчәсинә истисмар эдилмәсинә онун да тә'сири, онун әкс тә'сири анчаг долайыдыр, долайы йолла олур. Биржада юнкерләрин, фабрикантларын вә хырда буржуаларын дәрисинин нечә союлмасы илә фәһләләрин билаваситә марагланмаларыны вә буна гаршы һиддәтләнмәләрини тәләб этмәк ону тәләб этмәк демәк оларды ки, фәһләләр өзләринин билаваситә истисмарчыларынын әлиндә һәмин фәһләләрдән чыхарылмыш изафи дәйәри сахламаг үчүн силаһа әл атсынлар. Ихласла тәшәккүр эдирик. Лакин буржуа чәмиййәтинин ән нәчиб бир мәһсулу олмаг э'тибарилә, ән бөйүк бир рүшвәтхорлуг очағы олмаг э'тибарилә, Панама вә башга биабырчылыглар үчүн бир шитиллик олмаг э'тибарилә, бунунла да капиталларын тәмәркүзләшмәси, тәбии сурәтдә әмәлә кәлмиш әлагәләрин сон галыгларынын буржуа чәмиййәтиндә позулуб дағылмасы үчүн чох көзәл бир васитә олмаг э'тибарилә вә эйни заманда да бүтүн гануниләшдирилмиш әхлаг анлайышларынын мәһв эдилмәси вә өз әкслийинә чеврилмәси үчүн бир васитә олмаг э'тибарилә, дағынтынын мисилсиз бир үнсүрү вә кәләчәк ингилабы сүр'әтләндирән ән гүдрәтли бир амил олмаг э'тибарилә — бу тарихи мә'нада биржа бизим үчүн билаваситә бир мараг да тәшкил эдир...

231

ЭНКЕЛС — БОЛГАР «СОСЯЛ-ДЕМОКРАТ» МӘЧМУӘСИНИН РЕДАКСИЯСЫНА

9 июн 1893-чү ил

Әзиз йолдашлар!

Сизин «Сосял-Демократын» 2-чи №-сини көндәрдийиниз үчүн сизә үрәкдән тәшәккүр эдирәм; бу сәтирләр үзәриндәки сөзләрлә[1] мән сизә көстәрмәк истәйирәм ки, сизин дилинизи һәр һалда баша дүшмәйә башлайырам. Бейнәлмиләлчилийин гаршыя гойдуғу тәләбләр илдән-илә артыр. 1848-чи иләдәк Гәрби вә Мәркәзи Авропанын башлыча дилләрини мүәййән дәрәчәдә билмәклә кифайәтләнмәк оларды, инди исә иш о ерә чатмышдыр ки, сосялизмин шәргә вә чәнуб-шәргә ирәлиләмәсини изләмәк үчүн мән гоча вахтымда һәтта румын вә болгар дилләрини дә өйрәнмәли олурам. Лакин бунунла белә, Асия сәрһәддиндә олан, мүасир пролетариатын Маркс тәрәфиндән галдырылмыш байрағыны Гара дәниз вә Экей дәнизи саһилләринә апаран (каш Маркс өзү сағ олуб бунлары көрәйди!), рус чаризминин тәләләринә вә һәдәләринә чаваб олараг, чар интибаһнамәләринә рус пролетариатынын габагчыл мүбаризләринин сосялист әсәрләрини гаршы гоян бизим бу чәнуб-шәрг форпостларымыза биз Гәрбдә үрәкдән севинирик. Плехановун әсәрләринин болгар дилинә тәрчүмәсини көрүб чох шад олдум.

Да живее интернационалния социализмъ![2]

Сизин *Ф. Энкелс.*

232

ЭНКЕЛС — Ф. МЕРИНГӘ

14 июл 1893-чү ил

Әзиз ч. Меринг!

Лүтфән мәнә көндәрдийиниз «Лессинг һаггында әфсанә» үчүн, нәһайәт, ялныз бу күн фүрсәт тапыб Сизә тәшәккүр эдә билирәм. Мән Сизә китабын алынмасы һаггында садәчә рәсми бир тәсдиг көндәрмәк истәмирдим, эйни заманда да онун өзү һаггында — онун мәзмуну һаггында бә'зи шейләр сөйләмәк истәйирдим. Чавабын ләнкимәсинә сәбәб будур.

[1] Энкелсин әлязмасында болгарча белә язылмышдыр: «До редакцията на сборникъ «Социалъ-Демократъ»». *Ред.*

[2] Энкелс тәрәфиндән болгарча язылмышдыр. *Ред.*

Мән ахырдан — тарихи материализм һаггында әлавәдән[1] башлайырам, бурада Сиз башлыча фактлары чох көзәл шәрһ этмишсиниз вә биртәрәфли рә'йи олмаян һәр кәс үчүн инандырычы шәкилдә шәрһ этмишсиниз. Мәним бә'зи э'тиразларым олса да, анчаг она гаршыдыр ки, Сиз мәнә көстәрдикләримдән артыг хидмәт иснад верирсиниз, һәтта бәлкә дә мәним — бир вахт — мүстәгил сурәтдә дүшүнүб чата биләчәйим вә даһа узаг көрән көзү, даһа кениш көрүш даирәси олан Марксын хейли әввәл кәшф этмиш олдуғу һәр шей нәзәрә алынса да, бу беләдир. Маркс кими бир шәхслә бирликдә 40 ил әрзиндә ишләмәк сәадәтинә наил олан бир адам, һәмин шәхсин сағлығында адәтән, бәлкә дә, көзләдийи дәрәчәдә нүфузлу олмур. Лакин бөйүк шәхс вәфат этдикдә, асанлыгла белә олур ки, онун аз әһәмиййәтли силаһдашыны лайиг олдуғундан йүксәк гиймәтләндирмәйә башлайырлар, инди дә бу һал, көрүнүр, мәним пайыма дүшмүшдүр. Тарих ән нәһайәт һәр шейи гайдая салачагдыр, лакин о вахтадәк мән раһатча о дүняя йола дүшәчәйәм вә һеч бир шейдән һеч бир хәбәрим олмаячагдыр.

Бундан әлавә, ялныз бир мәсәлә даһа бурахылмышдыр, доғрудур, бу мәсәлә Марксын да, мәним дә әсәрләримдә, бир гайда олараг, кифайәт гәдәр гейд эдилмәмишдир вә бу чәһәтдән тагсыр эйни дәрәчәдә һамымызын үзәринә дүшүр. Бу да мәһз ондан ибарәтдир ки, биз әввәлчә сияси, һүгуги вә башга идеоложи тәсәввүрләри вә бунларла бағлы олан һәрәкәтләри бунларын әсасыны тәшкил эдән игтисади фактлардан *һасил этмәйә* башлыча диггәт вермишик, — вә биз белә дә *этмәли идик*. Һәм дә мәзмун үзүндән биз о заман форма мәсәләсинин: бу тәсәввүрләрин нә кими йолларла әмәлә кәлмәси вә с. мәсәләсинин үзәриндән кечирдик. Бу да бизим әлейһдарларымыза янлыш фикирләр үчүн, һабелә тәһрифләр үчүн арзу этдикләри бир бәһанә вермишдир, бунун да айдын нүмунәси Паул Бартдыр.

Идеолокия — мүтәфәккир адланан шәхсин бейниндә шүурла олса да, һәр һалда янлыш шүурла баш верән бир просесдир. Ону һәрәкәтә кәтирән һәгиги тәһрик гүввәләри она намә'лум олараг галыр, әкс тәгдирдә бу идеоложи просес олмазды. Демәли, о, өзүндә янлыш вә я заһири тәһрик гүввәләри һаггында тәсәввүрләр ярадыр. Бурада тәфәккүр просесиндән бәһс олундуғуна көрә, о, бунун һәм мәзмунуну, һәм дә формасыны халис тәфәккүрдән — я өз тәфәккүрүндән, я да өз сәләфләринин тәфәккүрүндән — һасил эдир. О ялныз тәфәккүр материалы илә иш көрүр; о, гәт'и һесаб эдир ки, бу материалы тәфәккүр доғурмушдур, буна көрә дә даһа узагда

[1] Мерингин «Тарихи материализм һаггында» мәгаләси, 1893-чү илдә онун «Лессинг һаггында әфсанә» китабына әлавә шәклиндә чап эдилмишди. *Ред.*

олан вә тәфәккүрдән асылы олмаян башга бир мәнбәи тәдгиг етмир. Онун нәзәриндә ишә белә янашмаг өзлүйүндә айдын олан бир шейдир, зира она белә кәлир ки, инсанын һәр бир һәрәкәти сон нәтичәдә тәфәккүрә *әсасланыр,* чүнки тәфәккүр *васитәсилә* әмәлә кәлир.

Тарихи идеологун (бурада тарихи сөзү садәчә топлу бир термин олуб сияси, юридик, фәлсәфи, теоложи мәфһумларыны, — гысасы садәчә тәбиәтә аид олмайыб *чәмиййәтә* аид олан бүтүн саһәләри әһатә эдир) һәр бир элм саһәсиндә мүәййән материалы вардыр ки, бу материал әввәлки нәсилләрин тәфәккүрүндән мүстәгил сурәтдә әмәлә кәлмиш вә бир-биринин ардынча кәлән бу нәсилләрин бейниндә өзүнүн мүстәгил инкишаф йолуну кечмишдир. Әлбәттә, бу вә я башга бир саһәйә аид олан харичи фактлар да бу инкишафа әлагәдар сәбәбләр кими тә'сир көстәрә биләрди, лакин динмәзчә белә һесаб олунур ки, һәмин фактлар енә дә садәчә тәфәккүр просесинин мәһсулудур, беләликлә дә биз даим халис фикир аләминдә галмыш олуруг вә санки бу фикир һәтта ән мөһкәм фактлары да мүвәффәгиййәтлә һәзм эдә билир.

Инсанларын әксәриййәтини яныилдан да һәр шейдән әввәл мәһз будур ки, куя һәр бир саһәдә дөвләт гурулушу формаларынын, һүгуг системләринин, идеоложи тәсәввүрләрин мүстәгил тарихи вардыр. Әкәр Лүтер вә Қалвин рәсми католик дининә, Һекел исә Қанта вә Фихтейә «галиб кәлирсә», әкәр Руссо өз республикачы «Ичтимаи мүгавиләси» илә конститусиячы Монтеск'ейә долайы «галиб кәлирсә», бу, теолокия, фәлсәфә, дөвләт нәзәриййәси дахилиндә галан, һәмин тәфәккүр саһәләринин инкишафында бир мәрһәлә олан вә тәфәккүрдән эсла кәнара чыхмаян бир просесдир. Қапиталист истеһсалынын әбәдилийи вә там мүкәммәллийи кими бир буржуа иллүзиясы буна әлавә олунандан бәри исә һәтта физиократларын вә Адам Смитин меркантилистләрә «галиб кәлмәси» дә фикрин халис гәләбәси кими көрүнүр, дәйишилмиш игтисади фактларын тәфәккүр аләминдә ин'икасы кими дейил, һөкмән вә һәр ердә фе'лән мөвчуд олан шәраитин, нәһайәт, һәгигәтән баша дүшүлмәси кими көрүнүр. Бундан белә чыхыр ки, әкәр Аслан Үрәкли Ричард вә Филипп-Август сәлиб йүрүшләринә баш гошмагданса, тичарәт азадлыгы тәтбиг етсәйдиләр, 500 ил йохсуллуг вә чәһаләтдән гачынмаг оларды.

Мәсәләнин бурада анчаг өтәри тохуна билдиййим бу чәһәтинә, зәннимчә, биз һамымыз лайиг олдуғундан аз диггәт етирмишик. Бу көһнә әһвалатдыр: һәмишә әввәлдә мәзмун үзүндән формая фикир вермирләр. Тәкрар эдирәм, мән өзүм дә белә етмишәм вә һәр дәфә сәһвими анчаг сонралар көрмүшәм. Буна көрә дә мән нәинки бунун үстүндә Сизи тәһмәтләндирмәк фикриндә дейиләм, — эксинә, бу ишдә Сиздән

даһа эввэл мүгэссир олдуғума көрэ, мэним буна һеч һаггым да йохдур, — мэн анчаг кэлэчэк үчүн Сизин диггэтинизи бу мэсэлэйэ чэлб этмэк истэрдим.

Идеологларын белэ бир мэ'насыз тэсэввүрү дэ бунунла элагэдардыр: бир һалда ки, биз, тарихдэ рол ойнаян мүхтэлиф идеоложи саһэлэрин мүстэгил тарихи инкишафыны гэбул этмэк истэмирик, демэли, биз бунларын *тарихэ* һэр чүр *тэ'сирини* дэ инкар этмиш олуруг. Бунун эсасыны сэбэб вэ нэтичэнин даим бир-биринэ экс ики гүтб олмасы һаггындакы шаблон, гейри-диалектик тэсэввүр тэшкил эдир, гаршылыглы тэ'сирин олмасы исэ тамамилэ нэзэрдэн гачырылыр. Бу чэнаблар чох заман гэсдэн унудурлар ки, дикэр сэбэблэр, сон нэтичэдэ игтисади сэбэблэр тарихи һадисэни ярадан кими, о өзү дэ дэрһал этрафындакы мүһитэ тэ'сир эдир вэ һэтта ону ятратмыш сэбэблэрэ экс олан тэ'сир дэ көстэрэ билир. Мэсэлэн, Барт кешишлэр силки вэ дин барэсиндэ белэ эдир, Сизин мэгалэниздэ — сэһ. 475. Мэним чох хошума кэлди ки, Сиз ағласығмаячаг дэрэчэдэ баяғы олан бу һэрифэ чэзасыны вердиниз. Инди дэ белэ бир адамы Лейпсигдэ тарих профессору тэ'йин эдирлэр! Ахы орада гоча Ваксмут вар иди, доғрудур, о да белэ дар дүшүнчэли иди, лакин фактлар саһэсиндэ онун чох бөйүк бир дуйғусу вар иди, о тамамилэ башга чүр адам иди!

Үмумиййэтлэ китаб һаггында исэ мэн анчаг, «Neue Zeit»-дэ дэрч эдилэн мэгалэлэр барэсиндэ дэфэлэрлэ сөйлэдиклэрими тэкрар эдэ билэрэм; бу да Пруссия дөвлэтинин кенезисинин мөвчуд олан шэрһлэри ичэрисиндэ эн яхшысыдыр, һэтта дейэ билэрэм ки, еканэ яхшысыдыр, эксэр һалларда бүтүн гаршылыглы элагэлэри тэфэррүатына гэдэр дүзкүн ашкара чыхарыр. Анчаг мэн тээссүф эдирэм ки, Сиз Бисмарка гэдэр бүтүн сонракы инкишафы бир дэфэйэ эһатэ этмэмишсиниз вэ мэндэ истэр-истэмэз белэ бир үмид эмэлэ кэлир ки, Сиз буну башга бир дэфэ эдэчэксиниз вэ курфүрст Фридрих-Вилһелмдэн башламыш гоча Вилһелмэ гэдэр буну рабитэли шэкилдэ шэрһ эдиб үмуми мэнзэрэни верэчэксиниз. Ахы Сиз иши эввэлчэдэн көрмүшсүнүз вэ, һэр һалда эсас мэсэлэлэр үзрэ, иши, һэтта гэт'и көрүлмүш һесаб этмэк олар. Бу иш исэ бүтүн көһнэ бина дағылмаздан эввэл көрүлмэлидир. Монархист-вэтэнпэрвэрлик эфсанэлэринин дағылмасы синфи һөкмранлығы пэрдэлэйэн монархиянын арадан галдырылмасы үчүн там зэрури бир шэрт олмаса да (чүнки Алманияда *халис* республика, буржуа республикасы һеч мейдана кэлмэдэн кечилмиш бир мэрһэлэ олду), һэр һалда бунун арадан галдырылмасы үчүн эн күчлү тэ'сир көстэрэн амиллэрдэн биридир.

Фридрих Энкелс
(1893-чү ил)

Онда үмуми Алманиянын мискин талеинин бир һиссәси олмаг е'тибарилә Пруссиянын ерли тарихини тәсвир етмәк үчүн Сизин даһа чох имканыныз вә даһа чох айры-айры дәлилләриниз олар. Бу исә елә һәмин мәсәләдир ки, мән Сизинлә бә'зи шейләрдә, мәһз Алманиянын дағыныглығы вә XVI әср алман буржуа ингилабынын баш тутмамасы һаггында Сизин анлайышыныза шәрик дейиләм. Әкәр мән «Кәндли мүһарибәси» әсәримин тарихи киришини енидән һазырламалы олсам, бу исә, үмидварам ки, кәлән гышда олачагдыр, онда мән мүвафиг чәһәтләри орада инкишаф етдирә биләрәм. Мәсәлә онда дейилдир ки, мән Сизин көстәрдийиниз сәбәбләри дүзкүн һесаб етмирәм, мәсәлә бундадыр ки, мән бунларла янашы олараг башга сәбәбләри дә ирәли сүрүрәм вә бунлары бир гәдәр башга чүр груплашдырырам.

Башдан-баша бир ейбәчәрликдән ибарәт олан алман тарихини тәдгиг едәркән, мән һәмишә һесаб етмишәм ки, ялныз Франса тарихинин мүвафиг дөврләри илә мүгайисә дүзкүн бир мигяс верир, чүнки орада мәһз биздәкинә екс олан һадисә баш верир. Орада феодал дөвләтинин дағыныг үзвләриндән милли дөвләт әмәлә кәлир, биздә исә бу заман мәһз ән дәрин бир тәнәззүл дөвру кечирилир. Орада просесин бүтүн кедишиндә надир бир об'ектив мәнтиг вардыр, биздә исә иш кетдикчә даһа чох позулур. Орада орта әсрләр дөврүндә ядәллиләрин мүдахиләсини инкилис ишғалчысы тәмсил едир; бу ишғалчы, шимали франсыз милләтинә гаршы прованса милләтинин хейринә олараг ишә гарышыр. Инкилисләрлә апарылан мүһарибәләр бир нөв Отузиллик мүһарибәдән ибарәтдир, лакин орада бу мүһарибәләр харичи мүдахиләчиләрин говулмасы вә шималын чәнубу әлә кечирмәси илә гуртарыр. Сонра, өз харичи торпагларына архаланан Бургундия вассалына гаршы мәркәзи һакимиййәтин мүбаризәси башланыр, онун да ролу Бранденбург — Пруссиянын ролуна уйғун кәлир, лакин бу мүбаризә мәркәзи һакимиййәтин гәләбәси илә гуртарыр вә милли дөвләтин әмәлә кәлмәсини баша чатдырыр. Биздә мәһз бу заман милли дөвләт тамамилә дағылыб кедир (Мүгәддәс Рома империясы чәрчивәси дахилиндә «алман краллығыны» милли дөвләт адландырмаг мүмкүнсә) вә алман торпагларынын даһа бөйүк мигясда талан едилмәси башланыр. Бу, алманлар үчүн сон дәрәчә рүсвайчы бир мүгайисәдир, лакин бу мүгайисә хүсусилә ибрәтлидир вә бизим фәһләләр енидән Алманияны тарихи һәрәкатын илк сыраларына гойдуглары замандан е'тибарән биз кечмишин биабырчылығыны бир гәдәр йүнкүллүклә һәзм едә биләрик.

Алманиянын инкишафынын тамамилә башга бир фәргләндиричи чәһәти бир дә ондан ибарәтдир ки, империянын, нә-

тичә э’тибарилә бүтүн Алманияны өз араларында бөлүшдүрмүш олан ики тәркиб һиссәсиндән нә бири, нә дә дикәри халис алман торпағы олмайыб, ишғал эдилмиш славян торпағындакы мүстәмләкәләрдән ибарәт иди: Австрия Баварияның, Бранденбург исә Саксонияның мүстәмләкәси иди; Алманиянын *өзүндә* исә һакимиййәти онлар ялныз она көрә әлдә этмишләр ки, өз харичи торпагларына, алман торпағы олмаян торпаглара архаланырдылар: Австрия Мачарыстана архаланырды (һәлә Боһемия бир яна дурсун), Бранденбург исә Пруссияя архаланырды. Ән чох тәһлүкә гаршысында галан гәрб сәрһәддиндә гәт’иййән белә бир шей олмамышды, шимал сәрһәддиндә Алманияны данимаркалылардан мүдафиә этмәк исә данимаркалыларын өзләринә тапшырылмышды, чәнубун исә мүдафиәйә о гәдәр аз эһтиячы вар иди ки, сәрһәдләри горумалы оланлар — исвечрәлиләр — өзләри Алманиядан айрыла билмишдиләр!

Лакин мән һәр чүр фикирләр еритмәйә уйдум; гой бу бошбоғазлыг Сизин үчүн, һәр һалда, буну сүбут этсин ки, Сизин әсәриниз мәни нә гәдәр дәриндән марагландырмышдыр...

Бир даһа сәмими тәшәккүр вә салам.

Сизин *Ф. Энкелс.*

233

ЭНКЕЛС — Н. Ф. ДАНИЕЛСОНА

17 октябр 1893-чү ил

Һөрмәтли чәнаб,

Мән Сизин 26 июл тарихли мәктубунузу алыб Сизин эвә гайытдығынызы билән заман, элә мән өзүм дә ики айлыға харичә кетмәйә һазырлашырдым вә һәмин сәфәрдән анчаг инди гайытмышам. Мәним узун заман сусмағымын сәбәби будур.

«Очеркләрдән»[1] көндәрдиййиниз нүсхәләр үчүн Сизә чох тәшәккүр эдирәм; мән бу нүсхәләрдән үчүнү бунлара гиймәт гоя биләчәк достларыма көндәрдим. Көрүб мәмнун галдым ки, китаб хейли тә’сир бурахмышдыр вә һәтта сенсасияя сәбәб олмушдур, һәм дә буна тамамилә лайигдир. Көрүшдү-

---

1 *Николай — он.* «Ислаһатдан сонракы ичтимаи тәсәррүфатымызын очеркләри» (1893). «Очеркләрдән» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

йүм русларын бәһс этдикләри башлыча мөвзу бу китаб иди. Лап дүнән онлардан бири мәнә язмышды: бизим Русияда мүбаһисә «Русияда капитализмин мүгәддәраты» үзәриндәдир[1]. Берлиндә чыхан «Sozialpolitisches Centralblatt»*-да П. Струве адлы бириси Сизин китабыныз һаггында бөйүк бир мәгалә дәрч этдирмишдир; мән онунла бир мәсәләдә шәрик олмалыям ки,—мәним дә фикримчә, Русияда капитализмин инкишафынын һазыркы мәрһәләси Крым мүһарибәсинин доғурдуғу тарихи шәраитин, 1861-чи илдә аграр мүнасибәтләри дәйишдириләркән ишләдилән үсулун вә, нәһайәт, бүтүн Авропадакы үмуми сияси дурғунлуғун лабүд нәтичәсидир. Лакин Струвенин тамамилә һагсыз олдуғу мәсәлә будур ки, о, кәләчәк һаггында Сизин бәдбин бахышыныз адландырдығы шейи рәдд этмәк истәйәрәк, Русиянын индики вәзиййәтини Бирләшмиш Штатларын вәзиййәти илә мүгайисә эдир. О дейир ки, Русияда мүасир капитализмин фәлакәтли нәтичәләри дә, Бирләшмиш Штатларда олдуғу кими, асанлыгла арадан галдырылачагдыр. Бурада о тамамилә унудур ки, Бирләшмиш Штатлар өзү мүасир, буржуа дөвләти кими яранмышдыр; Бирләшмиш Штатлары, халис буржуа чәмиййәти гурмаг мәгсәдилә Авропа феодализминдән гачмыш олан хырда буржуалар вә кәндлиләр яратмышлар. Һалбуки Русияда ибтидаи коммунизм характерли бир тәмәл вардыр, мәдәниййәт дөврүндән әввәл кәлән гәбилә чәмиййәти вардыр, доғрудур, бу чәмиййәт инди дағылыб кетмәкдәдир, лакин һәлә дә элә бир бинөврә, элә бир материалдыр ки, капиталист ингилабы бундан истифадә эдиб фәалиййәт көстәрир (чүнки бу әсл ичтимаи ингилабдыр). Америкада пул тәсәррүфаты йүз илдән дә чох әввәл тамамилә яранмышдыр, һалбуки Русияда натурал тәсәррүфат, демәк олар һеч бир истисна олмадан, үмуми бир гайда иди. Буна көрә дә айдындыр ки, Америкая нисбәтән Русияда дәйишиклик хейли артыг дәрәчәдә зоракы вә кәскин характер дашымалы вә мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә артыг әзаб доғурмалыдыр.

Лакин бүтүн бунларла бәрабәр, һәр һалда мәнә элә кәлир ки, Сиз мәсәләйә фактларла һагг газандырыла биләчәйиндән даһа бәдбин бир нәзәрлә бахырсыныз. Шүбһәсиздир ки, чәмиййәт дахилиндә дәһшәтли бир дөнүш баш вермәдән, бүтөв синифләр йох олмадан вә башга синифләрә чеврилмәдән ибтидаи, аграр коммунизмдән капиталист сәнаеинә кечмәк олмаз; бунун исә лабүддән нә гәдәр бөйүк әзаблар верә-

---

[1] «Бизим» сөзүндән башлаяраг сон чүмлә Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

* Үчүнчү ил нәшри, № 1, 1 октябр 1893-чү ил. [*Гейд Энкелсиндир.*]

чәйини, нә гәдәр инсан һәятыны вә мәһсулдар гүввәләри пуч едәчәйини биз, кичик мигясда олса да, Гәрби Авропада көрдүк. Лакин бунунла бөйүк вә сон дәрәчә исте'дадлы бир халгын тамамилә мәһв олмасы арасында һәлә чох мәсафә вардыр. Сиздә әһалинин ади бир гайда олараг сүр'әтлә артмасы даяна биләр. Мешәләрин әбәс ерә гырылмасы, буна да үстәлик кәндлиләрлә янашы олараг, көһнә мүлкәдарларын[1] мүлкиййәтдән мәһрум эдилмәси мәһсулдар гүввәләрин чох һәдәр сәрф эдилмәсинә сәбәб ола биләр; бунунла белә, йүз милйондан артыг олан әһали, нәтичә э'тибарилә, чох бөйүк бир *ири сәнае* үчүн кифайәт эдән дахили базар ярадар; һәр ердә олдуғу кими, сиздә дә һәр шей бәрабәрләшир, — әлбәттә, бу шәртлә ки, Гәрби Авропада капитализм кифайәт гәдәр узун давам этсин.

Сиз өзүнүз э'тираф эдирсиниз ки, «Крым мүһарибәсиндән сонра Русияда ичтимаи шәраит кечмиш тарихимиздән бизә ирс галан истеһсал формасынын инкишафы үчүн әлверишли олмамышдыр». Мән даһа ирәлийә кедиб дейирәм ки, бу даһа йүксәк ичтимаи форма башга бир өлкәдә *артыг һәята кечмәмиш* олсайды вә бир нүмунә олараг истифадә эдилә билмәсәйди, һәр бир башга ердә олдуғу кими, Русияда да ибтидаи аграр коммунизминдән бу даһа йүксәк форманы инкишаф этдирмәк мүмкүн олмазды. Бу даһа йүксәк форма — тарихән онун мүмкүн олдуғу һәр ердә — капиталист истеһсал формасынын вә бу истеһсалын яратдығы ичтимаи дуалист антагонизмин зәрури нәтичәси олдуғуна көрә, бу форма билаваситә ибтидаи торпаг ичмаындан артыг һарада исә мөвчуд олан бир нүмунәни тәглид этмәкдән башга бир йолла инкишаф эдә билмәз. 1860—1870-чи илләрдә Гәрби Авропа белә бир чеврилиш үчүн етишмиш олсайды, бу чеврилиш о заман Инкилтәрә, Франса вә и. а. тәрәфиндән башлансайды, — онда руслар һәгигәтән көстәрмәли олардылар ки, онларын о заман һәлә аз-чох әл дәймәмиш олан ичмаындан нә әмәлә кәлә биләрди. Лакин Гәрб дурғунлуг һалында иди вә һәтта белә бир чеврилиш яратмаға чалышмырды, капитализм исә, бунун әксинә олараг, кетдикчә даһа сүр'әтлә инкишаф эдирди. Беләликлә, Русия анчаг буну сечә биләрди: я ичмаы инкишаф этдириб элә бир истеһсал формасына чатдырмалы иди ки, онунла бу истеһсал формасы арасында һәлә бир сыра ара тарихи пилләләр вар иди вә бу форманы һәята кечирмәк үчүн о заман һәтта Гәрбдә дә һәлә шәраит етишмәмишди, — бу, көрүнүр, мүмкүн олмаян бир вәзифәдир, — я да капитализм истигамәтиндә инкишаф этмәли иди. Суал олунур: икинчиси дейилсә, бәс нә этмәк галырды?

---

1 «Мүлкәдарлар» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

Ичмаа кәлдикдә, о анчаг өз үзвләри арасындакы әмлак фәргләри чүз'и олдуғу вахта гәдәр мүмкүндүр. Бу фәргләр күчләндикдә, ичмаын бә'зи үзвләри даһа варлы олан башга үзвләрин борчлу гулларына чеврилдикдә, — онун бундан сонра яшамасы мүмкүн дейилдир. Сизин өлкәнизин голчомаглары[1] вә мүфтәхорлары[1] ичмаы нә кими бир рәһмсизлик вә амансызлыгла мәһв эдирләрсә, Солондан әввәлки дөврдә Афина голчомаглары[1] вә мүфтәхорлары[1] да Афина *гәбиләсини* эйни рәһмсизлик вә амансызлыгла мәһв этмишдиләр. Белә дүшүнүрәм ки, бу тә'сисат мәһв олмаға мәһкумдур. Лакин дикәр тәрәфдән, капитализм ени перспективләр вә ени үмидләр ярадыр. Бир бахын, капитализм Гәрбдә нәләр этмиш вә этмәкдәдир. Сизин милләт кими бөйүк бир милләт һәр бир бөһрандан чыхар. Һеч элә бир бөйүк тарихи фәлакәт йохдур ки, башга бир тарихи тәрәгги онун ерини өдәмәсин. Анчаг фәалиййәт үсулу дәйишилир. Гой мүгәддәрат нечәдирсә, элә дә олсун!..

Сизин *Л. К.*

III чилд чапда олан кими, мән вәрәгләрин Сизә көндәрилмәсинә чалышарам.

---

1 «Голчомаглары» вә «мүфтәхорлары» Энкелс тәрәфиндән русча язылмышдыр. *Ред.*

1894-чү ил

234

ЭНКЕЛС — h. ШТАРКЕНБУРГА

25 январ 1894-чү ил

hөрмәтли чәнаб,

Сизин суалларыныза чаваб верирәм:

1. Чәмиййәт тарихини мүәййән едән әсас hесаб етдийимиз игтисади мүнасибәтләр дедикдә биз, мүәййән чәмиййәтдәки инсанларын өзләринә яшайыш васитәләри истеhсал етдикләри вә мәhсуллары бир-бирилә мүбадилә етдикләри (әмәк бөлкүсү мөвчуд олдуғуна көрә) үсулу нәзәрдә тутуруг. Беләликлә, истеhсал вә нәглиййатын *бүтүн техникасы* бурая дахилдир. Бизим бахышларымыза көрә бу техника, мүбадилә үсулуну да, сонра мәhсулларын бөлүшдүрүлмәси үсулуну да мүәййән едир, демәли, гәбилә гурулушу дағыландан сонра синифләрә бөлүнмәни дә, демәли, ағалыг вә табелик мүнасибәтләрини дә вә, демәли, дөвләти, сиясәти, hүгугу вә и. а. да мүәййән едир. Сонра, игтисади мүнасибәтләр мәфhумуна hәм бу мүнасибәтләрин инкишафы үчүн тәмәл олан *чоғрафи әсас,* hәм әввәлки игтисади инкишаф мәрhәләләринин фе'лән кечмишдән мирас галыб чох заман ялныз ән'әнәйә көрә вә я әталәт гүввәси сайәсиндә мөвчуд олан галыглары, hәм дә, әлбәттә, бу ичтимаи форманы әhатә едән харичи мүhит дахилдир.

Әкәр, Сиз дедийиниз кими, техника хейли дәрәчәдә элмин вәзиййәтиндән асылыдырса, онда элм техниканын *вәзиййәт* вә *тәләбләриндән* даhа чох асылыдыр. Әкәр чәмиййәтдә техникая тәләб мейдана кәлирсә, бу тәләб, элми онларча университетин ирәлиләдә биләчәйиндән даhа чох ирәлиләдир. Бүтүн hидростатиканы (Торичелли вә и. а.) мейдана кәтирән сәбәб, XVI вә XVII әсрләрдә Италияда дағ селләринин тәнзим едилмәси тәләби олмушдур. Биз анчаг, электрикин техникада тәтбиг едилә билмәси кәшф едиләндән сонра онун барәсиндә ағыллы-башлы бир шей билдик. Тәәссүф, Алма-

нияда элмләрин тарихини элә бир шәкилдә язмағы адәт этмишләр ки, куя элмләр көйдән дүшмүшдүр.

2. Биз һесаб эдирик ки, тарихи инкишаф нәтичә э'тибарилә игтисади шәраитдән асылыдыр. Ирг өзү исә игтисади амилдир. Лакин бурада ики чәһәти унутмаг олмаз:

а) Сияси, һүгуги, фәлсәфи, дини, әдәби, бәдии инкишаф вә и. а. игтисади инкишафа әсасланыр. Лакин бунларын да һамысы бир-биринә, һабелә игтисади әсаса тә'сир көстәрир. Мәсәлә гәт'иййән элә дейилдир ки, куя ялныз игтисади вәзиййәт *еканә фәал сәбәбдир,* бүтүн ердә галаны исә ялныз пассив нәтичәдир. Йох, бурада игтисади зәрурәт әсасында гаршылыглы тә'сир вардыр ки, бу да *сон нәтичәдә* һәмишә өзүнә йол ачыр. Дөвләт, мәсәлән, һимайә көмрүкләри, тичарәт азадлығы, яхшы вә я пис малиййә системи васитәсилә тә'сир көстәрир. Алман мешшанларынын 1648-чи илдән 1830-чу илә гәдәр давам эдән дөврдә Алманиянын ачыначаглы игтисади вәзиййәтиндән доған вә әввәлчә пиэтизм шәклиндә, сонра исә сентименталлыг вә князларла задәканлар гаршысында гул кими сүрүнмәк шәклиндә мейдана чыхан һәдсиз йорғунлуғу вә ачизлийи дә игтисадиййата тә'сирсиз галмады. Бу һал, ени йүксәлиш үчүн ән бөйүк маниәләрдән бири иди, һәм дә бу маниә, анчаг ингилаби мүһарибәләрин вә Наполеон мүһарибәләринин даими йохсуллуғу кәскинләшдирмәси сайәсиндә галдырылмыш олду. Демәли, игтисади вәзиййәтин тә'сири, һеч дә бә'зиләринин асанлыг хатиринә тәсәввүр этдикләри кими, автоматик бир тә'сир дейилдир, инсанлар өзләри өз тарихини ярадырлар, лакин онлар үчүн шәрт гоян мә'лум бир мүһитдә, артыг мөвчуд олан һәгиги мүнасибәтләр әсасында ярадырлар, бунларын ичәрисиндә исә игтисади шәраит, она башга шәраит, — сияси вә идеоложи шәраит — нә гәдәр күчлү тә'сир көстәрсә дә, сон нәтичәдә енә дә һәллэдичи шәраитдир вә бүтүн инкишаф бою давам эдән элә бир амилдир ки, ялныз онун сайәсиндә бу инкишафы анламаг мүмкүн олур.

һ) Инсанлар өзләри өз тарихини ярадырлар, лакин индийәдәк онлар буну ярадыркән һәтта мүәййән, мәһдуд, мөвчуд чәмиййәт чәрчивәси дахилиндә дә үмуми бир ирадә вә ваһид бир үмуми план үзрә һәрәкәт этмәмишләр. Онларын сә'йләри чарпазлашыр, буна көрә дә бүтүн бу кими чәмиййәтләрдә *зәрурәт* һөкм сүрүр ки, *тәсадүф* дә онун әлавәси вә тәзаһүр формасыдыр. Бурада тәсадүф арасындан өзүнә йол ачан зәрурәт сон нәтичә э'тибарилә енә дә игтисади зәрурәтдир. Биз бурада бөйүк сима адланан адамлар мәсәләсинә кәлиб чыхырыг. Мәһз филан бөйүк симанын мүәййән өлкәдә, мүәййән заманда мейдана чыхмасы, әлбәттә, халис бир тәсадүфдүр. Лакин биз бу адамы рәдд этсәк, онда ону башга бириси

илә әвәз этмәк лазым кәлир вә ону әвәз эдән адам тапылыр, пис — яхшы, һәр һалда заман кечдикчә белә бир адам тапылыр. Мүһарибә нәтичәсиндә тагәтдән дүшмүш Франса республикасына лазым олан һәрби диктаторун мәһз корсикалы Наполеонун олмасы бир тәсадүф иди. Лакин Наполеон олмасайды, онун ролуну башгасы ифа эдәрди. Бунун сүбуту одур ки, һәр заман белә бир адам лазым оланда тапылмышдыр: Сезар, Август, Кромвел вә и. а. Тарихин материалистчәсинә анлайышыны Маркс кәшф этмишсә, Т'ерри, Мин'е, Кизо, 1850-чи илә гәдәр олан бүтүн инкилис тарихчиләри буна бир сүбутдур ки, буну чохлары кәшф этмәйә чалышмышдыр, енә дә һәмин анлайышы Морганын да кәшф этмәси исә көстәрир ки, бунун вахты етишмишди вә бу анлайыш *кәрәк* кәшф эдиләйди.

Тарихдәки бүтүн башга тәсадүфләр вә заһири тәсадүфләр дә беләдир. Тәдгиг этдийимиз саһә игтисади саһәдән нә гәдәр чох узаглашса, бу саһә халис абстракт идеолокия саһәсинә нә гәдәр чох яхынлашса, онун инкишафында биз бир о гәдәр чох тәсадүф тапачағыг, онун инкишаф хәтти бир о гәдәр чох әйри-үйрү олачагдыр. Сиз бу хәттин орта охуну чызсаныз, көрәрсиниз ки, тәдгиг эдилән дөвр нә гәдәр узун олса, тәдгиг эдилән саһә нә гәдәр кениш олса, бу ох да игтисади инкишаф охуна бир о гәдәр чох яхынлашыр, һәмин оха бир о гәдәр чох параллел кедир.

Алманияда дүзкүн анлайыш йолунда дуран эн бөйүк маниә, игтисади тарихә әдәбиййатда бағышланылмаз бир лагейдлик көстәрилмәсидир. Тарихи инкишаф һаггында мәктәбдә ашыланан тәсәввүрләрин тәрк эдилмәси чох чәтин олмагдан башга, бунун үчүн лазым олан материалын топланмасы даһа чәтиндир. Мәсәлән, һеч олмазса, гоча Г. фон Күлихи ким охумушдур; о, топладығы гуру материаллар ичәрисиндә сайсыз-һесабсыз сияси фактлары изаһ этмәк үчүн олдугча чох гиймәтли мә'лумат верир!

Үмумиййәтлә исә мәним фикрим беләдир ки, Марксын «18 брүмердә» вердийи көзәл нүмунә, Сизин суалларыныза тамамилә этрафлы чаваб вермәлидир, зира бу, әмәли бир нүмунәдир. Зәннимчә, мәсәләләрин чохундан «Анти-Дүрингдә», I һиссә, 9—11-чи фәсилләр, II һиссә, 2—4-чү фәсилләр, һабелә III һиссә, 1-чи фәсилдә, яхуд киришдә, бундан элавә исә «Фейербахын» сон фәслиндә бәһс олунур.

Сиздән хаһиш эдирәм юхарыда язылан һәр сөзә ирад тутмайыб даим үмуми рабитәйә фикир верәсиниз; тәәссүф ки, Сизә һәр шейи мәтбуат үчүн язылан гәдәр айдын вә дүрүст шәрһ этмәйә вахтым олмады...

235

ЭНКЕЛС — Ф. ТУРАТИЙӘ

26 январ 1894-чү ил

Италияда вәзиййәт, мәним нәзәримчә, беләдир.

Милли истиглалиййәт уғрунда мүбаризә дөврүндә вә сонралар һакимиййәт башына кәлән буржуазия өз гәләбәсини сона чатдыра билмәди вә чатдырмаг истәмирди. Буржуазия феодализмин галыгларыны арадан галдырмады вә милли истеһсалы мүасир буржуа гайдасында енидән тәшкил етмәди. Өлкәйә капитализм үсул-идарәсинин нисби вә мүвәггәти файдаларыны вермәк игтидарында олмаян буржуазия бу үсул-идарәнин бүтүн ағырлығыны, бүтүн чәтинликләрини өлкәнин үзәринә йыхды. Буржуазия бунунла кифайәтләнмәйәрәк, ән чиркин малиййә фырылдаглары ичәрисиндә долашыб галды, һөрмәт вә е'тимадынын сон галыгларыны һәмишәлик итирди.

Зәһмәткеш халг — кәндлиләр, сәнәткарлар, әкинчилик вә сәнае фәһләләри — бир тәрәфдән, тәкчә феодализм заманларындан дейил, һабелә гәдим антик дөврдән ирс галыб әсрләрдән бәри давам едән зүлм мәнкәнәси (торпағын ярдарлыға бечәрилмәси, инсаны мал-гаранын сыхышдырыб арадан чыхардығы чәнубдакы *латифундиялар*), дикәр тәрәфдән дә, — буржуа үсул-идарәсинин ихтира етдийи ән вәһши бир чуғулчулуг системи мәнкәнәси ағзына алынмышдыр. Бурада Маркс-ла бирликдә белә демәк олар: «Гәрби Авропа континентинин башга өлкәләри кими, биз дә нәинки капиталист истеһсалынын инкишафындан, һабелә онун кифайәт гәдәр инкишаф етмәмиш олмасындан әзаб чәкирик. Бизә мүасир дөврүн фәлакәтләри илә янашы олараг, ирс галмыш там бир сыра фәлакәтләр дә әзаб верир, бунлар исә онун нәтичәсиндә мейдана чыхыр ки, дөврү кечмиш көһнә истеһсал үсуллары вә бунлара уйғун кәлән көһнәлмиш ичтимаи вә сияси мүнасибәтләр донуб галмагда давам едир. Биз тәкчә дириләрдән дейил, өлүләрдән дә әзаб чәкирик. Le mort saisit le vif! [Өлүләр дириләрин боғазындан япышыр]».

Белә бир вәзиййәт бөһрана доғру апарыр. Һәр ердә истеһсалчы күтләләр һәйәчана кәлир: каһ бир ердә, каһ да башга бир ердә онлар үсян едирләр. Бу бөһран бизи һарая кәтириб чыхарачагдыр?

Айдындыр ки, сосялист партиясы чох кәнч вә игтисади шәраит үзүндән чох зәиф олдуғуна көрә, сосялизмин дәрһал галиб кәләчәйинә бел бағламаг олмаз. Өлкәдә кәнд әһалиси шәһәр әһалисиндән хейли артыгдыр; шәһәрләрдә ири сәнае зәиф инкишаф етмишдир, бунун да нәтичәсиндә *әсл* пролетариат аздыр; онун чох һиссәси сәнәткарлардан, хырда дукан-

чылардан вә синфи симасыны итирмиш үнсүрләрдән, хырда буржуазия илә пролетариат арасында дуран күтләдән ибарәтдир. Бунлар вар-йохдан чыхан вә позулан орта әср хырда буржуазиясыдыр. Бунлар һәлә инди пролетар олмаян кәләчәк пролетарлардыр, лакин игтисади чәһәтчә вар-йохдан чыхмаг дәрәчәсинә чатан, һиддәт дәрәчәсинә чатдырылмыш олан анчаг бу синиф Италияда ингилаби һәрәкатын һәм чохлу мүбаризләрини, һәм дә башчыларыны верә биләр; она, әрази чәһәтдән сәпәләнмиш олмалары вә савадсызлыг үзүндән һәгиги тәшәббүскарлыгдан тамамилә мәһрум олан, лакин һәр һалда күчлү вә зәрури мүттәфиг олачаг кәндлиләр көмәк эдәрләр.

Аз-чох динч бир йолла мүвәффәгиййәт әлдә эдиләчәйи һалда садәчә һөкумәт дәйишиләр вә «гошулмуш» республикачылар, Қавалотти вә компаниясы һакимиййәт башына кәләр; ингилаб олачағы һалда исә буржуа республикасы яранар.

Бәс белә бир шәраитдә сосялист партиясы нечә һәрәкәт этмәлидир?

1848-чи илдән э'тибарән сосялистләрә ән бөйүк мүвәффәгиййәтләр газандыран тактика «Қоммунист манифестинин» тактикасы олмушдур: «...пролетариатын буржуазияя гаршы апардығы мүбаризәнин кечдийи мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә онлар [коммунистләр] һәмишә бүтүн һәрәкатын мәнафеини тәмсил эдирләр... Қоммунистләр фәһлә синфинин ән яхын мәгсәд вә мәнафеи уғрунда мүбаризә эдирләр, лакин бу күнкү һәрәкатда онлар эйни заманда һәрәкатын кәләчәйини дә мүдафиә эдирләр».

Буна көрә дә онлар бүтүн инкишаф мәрһәләләриндә бу ики синфин мүбаризәсиндә фәал иштирак эдир вә һеч заман нәзәрдән гачырмырлар ки, бу мәрһәләләр анчаг биринчи бөйүк мәгсәдә: чәмиййәти дәйишдирмәк васитәси олмаг э'тибарилә сияси һакимиййәти пролетариатын әлә алмасына доғру апаран пилләләрдир. Онларын ери фәһлә синфинин хейринә олан бүтүн билаваситә наилиййәтләр уғрунда мүбаризә эдәнләрин сыраларындадыр; лакин бүтүн бу наилиййәтләри, сияси вә я игтисади наилиййәтләри, онлар анчаг *һиссә-һиссә верилән һагг* һесаб эдирләр. Буна көрә дә онлар һәр бир мүтәрәгги вә я ингилаби һәрәката өз йоллары истигамәтиндә атылан бир аддым кими бахырлар; онларын хүсуси вәзифәси башга ингилаби партиялары ирәли апармагдан вә бунлардан һәр һансы бири галиб кәлдикдә, пролетариатын мәнафеини мүдафиә этмәкдән ибарәтдир. Бөйүк сон мәгсәди һеч бир заман нәзәрдән гачырмаян һәмин тактика сосялистләри, бу гәдәр узаглары көрә билмәйиб садәчә бир мәрһәлә олан шейи һәрәкатын сон мәгсәди һесаб эдән дикәр партияларын, — истәр халис республикачылар олсун, истәрсә сентиментал сосялистләр, — лабүд сурәтдә гапылдығы мә'юслугдан горуюб сахлайыр.

Бунларын һамысыны Италияя тәтбиг эдәк.

Парчаланмагда олан хырда буржуазиянын вә кәндлиләрин гәләбәси, беләликлә дә, «гошулмуш» республикачылар һөкумәтинә кәтириб чыхарар. Бу бизә үмуми сечки һүгугу вә хейли даһа бөйүк бир һәрәкәт азадлығы (мәтбуат, йығынчаглар, иттифаглар азадлығы, полис гәйюмлуғундан азадлыг вә с.), йә'ни ени бир силаһ верәр ки, буна да э'тинасыз янашмаг олмаз.

Я да бу гәләбә енә дә эйни адамларын, һабелә мадзиничиләрдән биринин иштиракы илә буржуа республикасына кәтириб чыхарар. Бу да бизим фәалиййәт саһәмизи вә бизим һәрәкәт азадлығымызы, һеч олмазса бир мүддәт, даһа да кенишләндирәрди. Маркс дейирди ки, буржуа республикасы пролетариатла буржуазия арасындакы мүбаризәнин һәлл олундуғу еканә сияси формадыр. Бунун Авропая көстәрә биләчәйи тә'сирдән һәлә данышмырыг.

Беләликлә, индики ингилаби һәрәкатын гәләбәси бизи анчаг күчләндирә биләр вә бизим үчүн даһа әлверишли *шәраит* ярада биләр. Демәли, биз имтина этсәйдик, чох вә я аз «гоһум» олан партиялара өз мүнасибәтимиздә анчаг *мәнфи* тәнгидлә кифайәтләнсәйдик, ән бөйүк бир сәһв этмиш олардыг. Элә бир вахт кәлиб чата биләр ки, биз онларла мүсбәт мә'нада әмәкдашлыг этмәли оларыг. Бу вахт нә заман кәлиб чатачагдыр?

Көрүнүр, бизим тәмсил этдийимиз синфин һәрәкаты олмаян бир һәрәкаты билаваситә һазырламаг һеч дә бизим ишимиз дейилдир. Әкәр радикаллар вә республикачылар күчәйә чыхмаг вахтынын кәлиб чатдығы фикриндәдирләрсә, гой онлар өзләри өз чошгунлугларына мейдан версинләр; онда биз онларын нийyәтләринин нә гәдәр чидди олдуғуну көрәрик. Бизә кәлдикдә исә, һәмин чәнабларын курултулу вә'дләринә биз чох тез-тез алдандығымыза көрә, даһа онларын тәләсинә дүшмәрик. Нә онларын гәсдләри, нә дә онларын интибаһнамәләри бизи чашдырмамалыдыр. Әкәр биз һәр бир *һәгиги* халг һәрәкатына көмәк этмәлийиксә, онда биз һәмчинин пролетар партиямызын еничә яранмыш олан өзәйини дә әбәс ерә гурбан вермәмәли вә сәмәрәсиз ерли гиямларда пролетариатын гырылмасына йол вермәмәлийик.

Әкәр әксинә, һәрәкат һәгигәтән милли һәрәкатдырса, бизим адамлара һәлә шүар верилмәздән әввәл онлар өз ерләриндә оларлар вә белә бир һәрәкатда биз данышыгсыз иштирак эдәрик. Лакин онда өзлүйүндә айдын олмалыдыр вә биз дә буну учадан билдирмәлийик ки, биз мүвәггәти олараг радикалларла вә я республикачыларла иттифагда олан, лакин онлардан тамамилә айры олан *мүстәгил бир партия кими* иштирак эдирик; гәләбә олачағы һалда мүбаризәнин нәтичәси

һаггында биз һеч бир иллүзияя гапылмырыг; бу нәтичә бизи һеч дә гане эдә билмәз, бу бизим үчүн анчаг әлдә эдилмиш мәрһәләләрдән бири, кәләчәк наилиййәтләр үчүн анчаг ени бир әмәлийят базасы олачагдыр; лап гәләбә күнү бизим йолларымыз айрылачагдыр; бу күндән э'тибарән ени һөкумәтә гаршы биз *ени мүхалифәт* тәшкил эдәчәйик, лакин мүртәче бир мүхалифәт дейил, мүтәрәгги бир мүхалифәт тәшкил эдәчәйик, ифрат солларын мүхалифәтини, артыг әлдә эдилмиш наилиййәтләр чәрчивәсиндән кәнара чыхан ени наилиййәтләрә сөвг эдәчәк бир мүхалифәт тәшкил эдәчәйик.

Үмуми гәләбәдән сонра бизә ени һөкумәтдә, бәлкә дә, бә'зи вәзифәләр тәклиф этдиләр, лакин һәмишә элә тәклиф эдәчәкләр ки, биз *азлыгда* галаг. *Ән бөйүк тәһлүкә б у н д а д ы р.* 1848-чи илин февралындан сонра франсыз сосял-демократлары («Réforme», Ледру-Роллен, Луи Блан, Флокон вә и. а.) бу чүр вәзифәләри гәбул этмәклә сәһв этдиләр. Онлар халис республикачылар («National», Марраст, Бастид, Мари) һөкумәтиндә азлыг тәшкил этмәклә, фәһлә синфинә гаршы чохлуғун этдийи бүтүн әчлафлыг вә хәянәтин мәс'улиййәтинә көнүллү сурәтдә шәрик олдулар, эйни заманда да онларын һөкумәтдә олмасы фәһлә синфинин ингилаби фәаллығыны тамамилә позду, һалбуки онлар фәһлә синфинин нүмайәндәләри ролу ойнамаг иддиасында идиләр.

Бүтүн бу дейиләнләр сизин билмәк истәдийиниз вә мәним бурада чох эһтиятла сөйләдийим анчаг өз шәхси рә'йимдир. Мәним мәсләһәт көрдүйүм үмуми тактикая кәлдикдә, онун дүзкүн олдуғуну мән чох илләр әрзиндә сынамышам; бу тактика мәни бирчә дәфә дә чәтин вәзиййәтдә гоймамышдыр. Лакин ону Италияда индики шәраитә тәтбиг этмәйә кәлдикдә, бу башга ишдир, бу мәсәлә ериндә һәлл эдилмәлидир, һәм дә ону һадисәләрин мәркәзиндә оланлар һәлл этмәлидирләр.

Фридрих Энкелс.

236

ЭНКЕЛС — П. ЛАФАРГА

6 март 1894-чү ил

...Бәли! Лакин кечмиш радикаллар бизә дейәрләр ки, ахы бизим Франсада республика вардыр; сиздә — башга мәсәлә. Биз исә һөкумәтдән сосялист тәдбирләри үчүн истифадә эдә биләрик!

Пролетариата мүнасибәтдә республика монархиядан анчаг бунунла фәргләнир ки, республика пролетариатын кәлә-

чәк һөкмранлығы үчүн *һазыр* сияси формадыр. Бизә нисбәтән сизин бүтүн үстүнлүйүнүз бундадыр ки, сиздә бу артыг вардыр; *биз ону яратмаг үчүн ийирми дөрд саат сәрф этмәли оларыг.* Лакин һәр һансы бир башга идарә формасы кими, республика да өз мәзмунуна көрә мүәййән олунур; нә гәдәр ки, о, буржуа демократиясы формасыдыр, һәр бир монархия кими, о да (дүшмәнчилийин тәзаһүр *формалары* нәзәрә алынмазса) бизә дүшмәндир. Беләликлә, о һәлә буржуазиянын ихтиярында икән, ону маһиййәтчә сосялист формасы һесаб этмәк вә я сосялист вәзифәләрини она э'тибар этмәк тамамилә әсассыз бир иллүзиядыр. Биз ондан күзәштләр гопара биләрик, лакин һәтта һәр күн чохлуға чеврилә биләчәк гәдәр күчлү бир азлыг васитәсилә она нәзарәт этмәк имканымыз олса да, һеч бир заман өз вәзифәләримизин еринә етирилмәсини она һәвалә этмәрик...

237

ЭНКЕЛС — Ф.-А. ЗОРКЕЙӘ

10 ноябр 1894-чү ил

...Бурадакы һәрәкат һәлә дә Америкадакы һәрәкаты хатырладыр, фәрг анчаг бундадыр ки, о, сизинкиндән *бир гәдәр* ирәлидәдир. Һәр ики рәсми партияя гаршы фәһләләрин өз партиясыны яратмалы олдугларыны күтләләрин инстинктив сурәтдә баша дүшмәси кетдикчә даһа чох мөһкәмләнир вә ноябрын 1-дәки бәләдиййә сечкиләри заманы һәмишәкиндән даһа парлаг сурәтдә енидән өзүнү көстәрди. Лакин һәр чүр көһнәлмиш ән'әнәви хатирәләр вә бу инстинкти бүтүн өлкәни әһатә эдән шүурлу фәалиййәтә чевирә биләчәк адамларын олмамасы фикирләрин гейри-мүәййәнлийиндән вә ерли фәалиййәтләрин сәпәләнмиш олмасындан ибарәт бу илкин мәрһәләдә ериндә саймаға сәбәб олур. Англо-саксон сектантлығы фәһлә һәрәкатында да һөкм сүрүр. Тамамилә сизин алман Сосялист фәһлә партияныз кими, Сосял-демократ федерасиясы да бизим нәзәриййәмизи мө'мин бир сектанын донуб галмыш әһкамына дөндәрмишдир; Сосял-демократ федерасиясы өз дар мәһдудлуғу ичәрисиндә галыр вә бундан да әлавә, Һайндманын мәрһәмәти сайәсиндә, бейнәлхалг сиясәтдә тамамилә чүрүк бир ән'әнәни әсас тутур, бу ән'әнәни исә, доғрудур, арабир сарсытмаг олур, лакин о һәлә һеч дә арадан галдырылмамышдыр. Мүстәгил фәһлә партиясынын тактикасы сон дәрәчә гейри-мүәййәндир, онун башчысы Кейр Һарди исә чох һийләкәр бир шотландиялыдыр вә онун демагог фырылдагларына бирчә дә-

ҝиҝә дә инанмаг олмаз. О, Шотландия көмүрчүләри ичәрисиндән чыхмыш йохсул олдуғу һалда, бөйүк бир һәфтәлик «The Labour Leader» ҝәзетини тә'сис этмишди, буну исә чохлу пул олмадан тә'сис этмәк олмазды вә бу мәбләғи о, торилердән вә я либерал-юниончулардан, йә'ни Гладстон вә һомрул әлейһдарларындан алмышды, — буна һеч бир шүбһә ола билмәз. Буну онун Лондондакы һамыя мә'лум әдәби әлагәләри дә, ачыг әламәтләр дә, һәмчинин онун сияси хәтти дә тәсдиг эдир. Буна ҝөрә дә ирландиялы вә радикал сечичиләрин узаглашмасы нәтиҹәсиндә 1895-ҹи илдәки үмуми сечкиләрдә о, парламентдәки өз ерини асанлыгла итирә биләр вә бу да чох ериндә оларды, һазырда бу адам башлыҹа маниәдир. Парламентдә о анҹаг демагоглуг үчүн бәһанә олдугда чыхыш эдир ки, — ишсизләрдән өтрү бир шей әлдә этмәйә чалышмадығы һалда, — онларын һаггында бошбоғазлыг этмәклә ирәли ҝетсин вә я принсин анадан олмасы мүнасибәтилә краличанын һаггында бәд данышсын, бу да бу ерләрдә чох баяғы вә шит бир ишдир вә с. Үмумиййәтлә исә истәр Сосял-демократ федерасиясында, истәрсә Мүстәгил фәһлә партиясында, хүсусилә әяләтдә, чох яхшы үнсүрләр вардыр, лакин онлар бир-бириндән айры дүшмүшләр, һәрчәнд азы буна наил олмушлар ки, бу тәшкилатлары бир-бирилә салышдырмаг үчүн башчыларын этдикләри бүтүн ҹәһдләр һәр дәфә боша чыхыр. Ҹон Бернс сияси ҹәһәтдән олдугҹа тәкдир. Истәр Һайндман, истәрсә Кейр Һарди онун үзәринә гызғын һүҹум эдир, о исә өзүнү элә апарыр ки, элә бил фәһлә синфинин сияси тәшкилатындан үмидини кәсмишдир вә анҹаг тред-юнионлара үмид бағлайыр. Доғрудур, биринҹиләр барәсиндә онун кәдәрли тәҹрүбәси вардыр вә механикләр иттифагы онун парламент маашыны она вермәсәйди, о аҹындан өлә биләрди. О шөһрәтпәрәстдир вә либераллар, йә'ни радикалларын «иҹтимаи ганады» тәрәфиндән алдадылмасына һәддиндән чох йол верир вә әлдә эдә билдийи чохлу кичик ҝүзәштләрә сөзсүз олдугҹа бөйүк бир әһәмиййәт верир; лакин бүтүн бунларла бәрабәр, бүтүн һәрәкатда, йә'ни башчылар арасында о, һәгигәтән намуслу олан еканә бир адамдыр вә онун әсл пролетар дуйғусу вардыр, мәним зәннимҹә, башгаларынын һийләкәрлийи вә өз мәнафеләрини ҝүдмәси онлары нә кими бир йолла апарырса, бу дуйғу ону ҝәт'и дәгигәдә һәмин йола нисбәтән даһа дүзҝүн бир йолла апарар.

Континентдә, һәрәкат артдыгҹа, даһа бөйүк мүвәффәгиййәтләрә олан сә'й дә артыр, сөзүн һәрфи мә'насында кәндлиләри овламаг исә бир мода олмагдадыр. Әввәлҹә франсызлар Лафаргын дили илә Нантда билдирмишдиләр ки, хырда кәндлиләрин вар-йохдан чыхмасыны сүр'әтләндирмәк нәинки бизим ишимиз дейилдир (мән онлара бу барәдә язмышдым) — бизим әвәзимиздән буна капитализм чалышар, — һәтта хәзинәйә,

сәләмчиләрә вә ири торпаг саһибләринә гаршы кәндлини ачыгча *мүдафиә этмәк* лазымдыр. Лакин биз бунунла гәт'ий-йән разылаша билмәрик, чүнки бу, әввәлән, ахмаглыгдыр, икинчиси дә, мүмкүн дейилдир. Бунун ардынча Франкфуртда Фолмар чыхыш эдиб *үмумиййәтлә кәндлиләри* әлә алмаға чалышыр, һәм дә Юхары Баварияда онун нәзәрдә тутдуғу кәндли һеч дә Рейн боюнун борч алтында әзилән хырда кәндлиси дейилдир, муздурлары вә муздур гадынлары истисмар эдән, мал-гара вә тахыл тичарәти илә мәшғул олан орта вә һәтта ири кәндлидир. Бүтүн принсипләрдән әл чәкмәдән исә бунунла разылашмаг мүмкүн дейилдир. Алп кәндлисини, Ашағы Саксония вә Шлезвиг-Һолштиниянын ири кәндлисини биз анчаг о һалда өз тәрәфимизә чәкә биләрик ки, муздурлары да, күнәмуздчулары да тамамилә онун ихтиярына верәк, онда биз сияси чәһәтдән газандығымыздан даһа чох итирәрик. Франкфурт партия гурултайы бу мәсәләдә мүәййән бир мөвге тутмады вә бу да яхшыдыр, чүнки инди бу мәсәлә әсаслы сурәтдә өйрәнилмәкдәдир. Гурултайда иштирак эдәнләрин кәндлиләр һаггында вә мүхтәлиф әяләтләрдә бир-бириндән бу гәдәр фәргли олан торпаг мүнасибәтләри һаггында мә'луматы о гәдәр аз иди ки, онлар анчаг дүшүнмәдән гәрар чыхара биләрдиләр. Лакин һәр һалда ахы бу мәсәләни бир заман һәлл этмәк лазым кәләчәкдир...

... Чиндәки мүһарибә көһнә Чинә өлдүрүчү зәрбә вурду. Гапалылыг үчүн имкан галмады, дәмир йоллар, бухар машынлары, электрик вә ири сәнае тәтбиги, һеч олмазса һәрби мүдафиә мәгсәдләри үчүн, бир зәрурәт олду. Лакин бунунла бәрабәр, һәр бир аиләнин өзү үчүн өзүнүн сәнае мәһсуллары һазырладығы хырда кәндли тәсәррүфатынын гәдим игтисади системи дә, демәли, әһалинин нисбәтән чох сых олмасына йол верән бүтүн гәдим ичтимаи систем дә дағылыр. Милйонлар сырадан чыхарылыб мүһачирәт этмәйә мәчбур оларлар, бу милйонлар Авропая да йол тапыб сел кими орая ахышарлар. Лакин Чинин рәгабәти биздә дә, сиздә дә күтләви һал олан кими, тезликлә сон дәрәчә кәскинлийә сәбәб олар вә, беләликлә, Чини капитализмин әлә кечирмәси эйни заманда Авропада вә Америкада капитализмин йыхылмасына тәкан верәр...

1895-чи ил

238

ЭНКЕЛС — Ф. ТЕННИСӘ

24 январ 1895-чи ил

... Окүст Конт һаггында гейдләриниз мәни марагландырды. Бу «философа» кәлдикдә, зәннимчә һәлә чох иш көрмәк лазым кәлир. Конт беш ил әрзиндә Сен-Симонун катиби вә яхын адамы олмушду. Сен-Симонда ачыгча фикир артыглығы вар иди; о эйни заманда һәм даһи, һәм дә мистик иди. О, мәсәләни ишләйиб там айдын шәклә салмаға, материалы тәртиб эдиб мүәййән бир системә салмаға габил дейилди. Одур ки, Контун шәхсиндә өзүнә элә бир адам чәлб этмишди ки, бу адам булаг кими чошан бу идеялары өз мүәллиминин өлүмүндән сонра низама салынмыш шәкилдә дүняя тәгдим этмәли иди. Малик олдуғу риязи вәрдишә вә өз тәфәккүрүнә көрә Конт, башга хәялпәрәст шакирдләрин әксинә олараг, санки бу иш үчүн хүсусилә ярарлы иди. Лакин Конт бирдән-бирә «мүәллим» илә әлагәсини кәсди вә онун мәктәбиндән узаглашды; узун мүддәт кечәндән сонра о, өз «позитив фәлсәфәси» илә мейдана чыхды.

Бу системдә үч характерик үнсүр вардыр: 1) бир сыра даһиянә фикирләр вардыр, лакин бу фикирләр кифайәт гәдәр инкишаф этдирилмиш олмадығына көрә, демәк олар бир гайда олараг, бу вә я башга бир дәрәчәдә корланмышдыр; 2) буна мүвафиг олараг элә бир мәһдуд филистер дүнякөрүшү вардыр ки, һәмин даһилийә кәскин сурәтдә зиддир; 3) мәнбәи шүбһәсиз сен-симонизмдән ибарәт олан, лакин һәр чүр мистисизмдән азад эдилиб ифрат айдынлыг дәрәчәсинә чатдырылан вә башда халис папа дурмагла иерархия гайдасы илә тәшкил эдилмиш элә бир дини конститусия вардыр ки, бу да Һекслийә имкан вермишдир контизм һаггында десин ки, контизм — христианлығы олмаян католисизмдир.

Мәрч кәлирәм ки, 3-чү бәнд 1-чи вә 2-чи бәндләр арасында башга йол илә изаһ эдилә билмәйәчәк зиддиййәти һәлл этмәк үчүн имкан верир; Конт бүтүн өз даһиянә фикирләрини Сен-Симондан көтүрмүшдүр, лакин бунлары груплашдырыб

өз истәдийи кими тәсһиһ эдәркән эйбәчәрләшдирмишдир; Конт бунлара мәхсус мистисизми чыхарыб атмышдыр, лакин эйни заманда бунлары баяғылашдырмыш, өзүнә мәхсус филистер саяғы енидән ишләмишдир. Бу идеяларын сен-симончу мәншәини бир чох һалларда асанлыгла сүбут этмәк олар; һәм дә мән әминәм ки, әкәр ишә чидди киришә билән бир адам тапылса иди, буну ердә галанлар һаггында да этмәк оларды. Бу, әлбәттә, чохдан ашкара чыхарылмыш оларды, әкәр Сен-Симонун үмумийиәтлә бүтүн әзәмәтли консепсиясынын зәрәринә олараг онун нәзәрийиәсинин айры-айры чәһәтләрини нәзәрә чарпдыран вә инкишаф этдирән Сен-Симон мәктәби вә дининин галдырдығы һай-күй 1830-чу илдән сонра Сен-Симонун өз әсәрләрини тамамилә көлкәдә бурахмамыш олсайды.

Мән бир мәсәләни дә — мәһз 513-чү сәһифәдәки гейди[1] дүрүстләшдирмәк истәрдим. Маркс һеч вахт Интернасйоналын баш катиби олмамышдыр, анчаг Алмания вә Русия үзрә катиб олмушдур. Лондон контчуларындан һеч кәс Интернасйоналын тә'сис олунмасында иштирак этмәмишдир. Коммуна заманы профессор Э. Бизлинин бөйүк хидмәти ондан ибарәт олмушдур ки, мәтбуатда Интернасйоналы кәскин һүчумлардан мүдафиә этмишдир; Фредерик Һаррисон да Коммунаны ачыгдан-ачыға мүдафиә этмишдир. Лакин бир нечә ил кечәндән сонра контчулар фәһлә һәрәкатындан хейли союдулар; фәһләләр артыг чох күчләнмишдиләр вә капиталистләрлә фәһләләр арасында (ахы Сен-Симона көрә бунларын һәр икиси истеһсалчыдыр) лазыми мүвазинәт сахламаг үчүн енидән биринчиләрә тәрәфдар чыхмаг лазым кәлди вә о вахтдан э'тибарән фәһлә мәсәләсинә контчуларын марағы тамамилә сөндү.

Һөрмәтлә

Сизин *Ф. Энкелс.*

239

ЭНКЕЛС — К. В. ПЛЕХАНОВА

26 феврал 1895-чи ил

...«Русское Богатствонун»[2] мәним китабым[3] һаггындакы тәнгидини охумаға вахтым олмаячагдыр. Мән бу барәдә

[1] Энкелс, Ф. Теннисин ашағыдакы әсәринә гейди нәзәрдә тутур: «Ени тарих фәлсәфәси: Һекел, Маркс, Конт». *Ред.*

[2] Энкелс «Русское Богатство» сөзләрини русча язмышдыр. *Ред.*

[3] Л. Закын «Тарихи материализм» мәгаләси нәзәрдә тутулур; һәмин мәгаләдә мүәллиф Энкелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкийиәтин вә дөвләтин мәншәи» әсәрини тәнгид этмәйә чәһд этмишди. *Ред.*

1894-чү ил январ нөмрәсиндә[1] артыг кифайәт гәдәр охумушам. Даниелсона кәлдикдә, горхум будур ки, ондан һеч бир шей чыхмасын. ««Volksstaat» гәзетиндән бейнәлхалг мөвзуларда мәгаләләр» адлы мәчмуәмдән рус ишләри һаггындакы материаллары вә хүсусән 1894-чү ил әлавәсини[2] — *гисмән* мәһз она аид олан әлавәни мәктубла она көндәрмишәм. Даниелсон буну алмышдыр, лакин көрүрсүнүз ки, һеч бир сәмәрәси йохдур. Онун мәнсуб олдуғу вә Русияны, халис Мүгәддәс Русияны[3] башга кафир халглардан куя фәргләндирән кортәбии-коммунист вәзифәсинә һәлә енә дә инанан руслар нәсли илә мүбаһисәйә кирмәк мүмкүн дейилдир.

Лакин, сизин өлкә кими бир өлкәдә, мүасир ири сәнаеин ибтидаи кәндли ичмаына чаландығы вә мәдәниййәтин бүтүн ара мәрһәләләринин эйни заманда мөвчуд олдуғу бир өлкәдә, һәм дә истибдадын чәкмиш олдуғу аз-чох мөһкәм зеһни Чин сәдди илә әһатә олунмуш бир өлкәдә ән ағлакәлмәз вә гәрибә идеялар гурашығынын мейдана кәлмәсинә тәәччүб этмәк лазым кәлмир. Һеч олмазса бичарә Флеровскини көтүрүн, о, белә хәял эдир ки, столлар вә чарпайылар дүшүнүр, лакин һафизәләри йохдур. Бу элә бир мәрһәләдир ки, өлкә бундан кечмәлидир. Шәһәрләр бөйүдүкчә истеʼдадлы адамларын ялгызлығы тәдричлә арадан галхачагдыр, бунунла бирликдә, һәмин гәрибә мүтәфәккирләрин тәнһалығындан, онларын тәсадүфи биликләринин системсизлийиндән, гисмән дә—халгчыларда[4] — һәмчинин өз үмидләринин боша чыхдығыны кѳрдүкдә мәʼюс олмаларындан доған бу идея янылмалары да арадан галхачагдыр. Доғрудан да, кечмиш террорчу олан халгчы[4] чох ола билсин ахырда монархист олсун.

Бу мүбаһисәйә киришмәк үчүн мән бүтөв бир әдәбийятла таныш олмалы вә сонра да ону изләйиб чаваб вермәли олардым. Бу исә бир ил әрзиндә мәним бүтүн вахтымы алмыш оларды, бунун еканә файдалы нәтичәси исә, йәгин ондан ибарәт оларды ки, мән рус дилини индикиндән хейли яхшы биләрдим. Лакин Италия үчүн дә, һөрмәтли Лориа һаггында буну мәндән хаһиш эдирләр. Мәним исә онсуз да иш башымдан ашыр!..

---

[1] Н. Михайловскинин «Әдәбийят вә һәят» адлы хүласәсиндән бәһс олунур. *Ред.*

[2] *Ф. Энкелс.* «Русияда ичтимаи мүнасибәтләр» мәгаләсинә сөзарды. *К. Маркс* вә *Ф. Энкелс.* Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә. *Ред.*

[3] Энкелс «Мүгәддәс Русйия» сөзләрини русча язмышдыр. *Ред.*

[4] Энкелс «халгчылар» сөзүнү русча язмышдыр. *Ред.*

240

ЭНКЕЛС — К. ШМИДТӘ

12 март 1895-чи ил

...Мәнә елә кәлир ки, Сизин мәнә мәктубунуз, мәнфәәт нормасы мәсәләсиндә нә сәбәбә дүз йолдан кәнара чыхдығынызы бир дәрәчәйә гәдәр изаһ эдир. Мән һәмин мәктубда тәфәррүат чәһәтә енә эйни мейли көрүрәм вә буну 1848-чи илдән е'тибарән алман университетләриндә яйылмыш философлуг етмәйин белә бир эклектик методуна аид эдирәм ки, бу метода әсасән мәсәлә даһа бүтөвлүкдә көтүрүлмүр вә чох вахт һәр шей тәфәррүат барәсиндә һәдсиз вә сәмәрәсиз әлламәликдән ибарәт эдилир. Бәс ахы Сиз кечмишдә классикләрдән ән чох мәһз Кант илә мәшғул олурдунуз, Кант исә өз әсриндәки алман фәлсәфәси сәвиййәси үзүндән вә өзүнү педант волфчу лейбнитсчилийинә гаршы гоймасы үзүндән һәмин волфчу әлламәлийә форма чәһәтдән заһири күзәштләрә кетмәйә аз-чох мәчбур иди. Сизин тәфәррүата дәриндән фикир вермәк мейлинизи мән өзүмә белә изаһ эдирәм; бу мейл һабелә дәйәр гануну саһәсинә Сизин әдәби мәктублар шәклиндә нәзәр салманызда да тәзаһүр этмишдир; һәм дә, мәнә елә кәлир ки, Сиз үмуми гаршылыглы әлагәни һеч дә һәмишә нәзәрә алмырсыныз вә, беләликлә, Сиз дәйәр ганунуну зәрури фиксия ролуна мүнчәр эдирсиниз, нечә ки, мәсәлән, Кант аллаһын варлығыны әмәли зәка фәрзиййәсинә мүнчәр эдир.

Дәйәр гануну һаггындакы ирадларыныз керчәклик нөгтейи-нәзәриндән тәдгиг олунан *бүтүн* анлайышлара аиддир. Һекелин ифадәсилә десәк, тәфәккүрлә варлығын эйнилийи, Сизин даирә вә чохбучаглы һаггындакы мисалыныза тамамилә уйғундур. Башга чүр десәк: бунларын һәр икиси, шей һаггындакы анлайыш вә шейин керчәклийи ики асимптот кими бирликдә һәрәкәт эдир, даим бир-биринә яхынлашыр, лакин һеч вахт бир-бирилә дүз кәлмир. Бунларын икиси арасындакы бу фәрг мәһз о фәргдир ки, бунун нәтичәсиндә анлайыш доғрудан-доғруя вә билаваситә керчәклик дейилдир, керчәклик исә һәмин керчәклийин билаваситә анлайышы дейилдир. Мәһз бу сәбәбә көрә ки, анлайыш өзүнүн әсас тәбиәтинә маликдир вә, демәли, әввәлчә абстраклашдырылмалы олдуғу керчәклик илә доғрудан-доғруя вә билавасите дүз кәлмир, — анлайыш һәмишә фиксиядан һәр һалда артыгдыр; анчаг бу ола биләр ки, сиз тәфәккүрүн бүтүн нәтичәләрини она көрә фиксия е'лан эдәсиниз ки, керчәклик һәмин нәтичәләрә анчаг долайы, гейри-мүстәгим йолла уйғундур, өзү дә анчаг асимптот яхынлашма дәрәчәсиндә уйғундур.

Үмуми мәнфәәт нормасы мәсәләси дә белә дейилми? Бу норма һәр бир мүәййән анда анчаг яхынлашма дәрәчәсиндә мөвчуддур. Әкәр бу норма бир заман ики мүәссисәдә нөгтәси-нөгтәсинә эйнилә һәята кечирилирсә дә, әкәр һәмин мүәссисәләр мүәййән бир илдә *эйнилә бәрабәр мәнфәәт нормасы* көтүрүрсә дә, бу халис тәсадүфи бир һалдыр, һәгигәтдә исә мәнфәәт нормалары, һәр бир айрыча мүәссисәдә мүхтәлиф шәраитдән асылы олараг илбәил дәйишилир; үмуми мәнфәәт нормасы анчаг бир чох мүәссисәләр үчүн вә там бир сыра илләр әрзиндә һесабланыб көтүрүлмүш орта кәмиййәт кими мөвчуддур. Лакин әкәр биз тәләб этмәк фикринә дүшсәйдик ки, мәнфәәт нормасы, фиксияя чеврилмәк тәһдиди алтында нөгтәси-нөгтәсинә бәрабәр олсун, мәсәлән һәр бир мүәссисәдә вә һәр ил 14,876934... йүзә гәдәр онда бир рәгәмләри илә ифадә эдилән дүрүстлүк дәрәчәсиндә бәрабәр олсун, — онда биз мәнфәәт нормасынын вә үмумиййәтлә игтисади ганунларын тәбиәтини тәрсинә баша дүшмүш олардыг; бунларын һамысынын *билаваситә* керчәклик дейил, яхынлашма, мейл, орта һесаб реаллығындан гейри һеч бир реаллығы йохдур. Бу гисмән ондан ирәли кәлир ки, бунларын тә'сири башга ганунларын эйни замандакы тә'сири илә чулгашыр, гисмән дә бунларын анлайышлар олмаг тәбиәтиндән ирәли кәлир.

Яхуд әмәк һаггы ганунуну, иш гүввәси дәйәринин реаллашдырылмасыны көтүрүн; бу да, адәт эдилмиш һәят сәвиййәсиндән асылы олараг һәр бир ердә вә һәр бир саһәдә анчаг орта һесабла, бир аз артыг, бир аз эксик дәрәчәдә һәята кечирилир, һәм дә һәмишә йох. Я да торпаг рентасыны — тәбиәтин инһисара алынмыш гүввәсиндән әмәлә кәлиб үмуми нормадан артыг олан бу әлавә мәнфәәти көтүрүн; бурада да һәгиги әлавә мәнфәәт вә һәгиги рента бир-бирилә данышыгсыз олараг дүз кәлмир, ялныз тәхмини олараг, орта һесабла дүз кәлир. Дәйәр гануну вә изафи дәйәрин мәнфәәт нормасы васитәсилә бөлүнмәси мәсәләси дә эйнилә бу чүрдүр.

1) Бунларын һәр икиси анчаг бу шәртлә яхынлашмыш шәкилдә реаллашмағын ән мүкәммәл дәрәчәсинә чатыр ки, капиталист истеһсалы һәр ердә бүтүнлүклә ярадылмыш олсун, йә'ни чәмиййәт муасир торпаг саһибләри, капиталистләр (сәнаечиләр, тачирләр) вә фәһләләр синифләриндән ибарәт олсун, бүтүн ара тәбәгәләр исә кәнар эдилмиш олсун. Бу исә һәтта Инкилтәрәдә дә һәлә йохдур вә бу һеч вахт олмаячагдыр — биз буна йол вермәрик.

2) Рента да дахил олмагла мәнфәәт мүхтәлиф тәркиб һиссәләриндән ибарәтдир:

а) Алдатмаг нәтичәсиндәки мәнфәәтдән ки, бу да чәбри чәмдә арадан галхыр.

b) Әмтиә эһтиятлары (мәсәлән, әкәр гытлыг илидирсә,

көһнә мәһсул галығы) дәйәринин артырылмасындан кәлән мәнфәәтдән. Бу мәнфәәт дә нәзәри чәһәтдән нәтичә э'тибарилә *кәрәк* тәнләшсин, анчаг бу шәртлә ки, һәмин мәнфәәт башга әмтиәләрин дәйәринин дүшмәси нәтичәсиндә һечә чыхарылмыш олмасын, һәм дә я кәрәк алычы капиталист сатычынын көтүрдүйү гәдәр әлавә пул версин, я да, әкәр фәһләләрин яшайыш васитәләриндән бәһс олунурса, әмәк һаггы бир заман йүксәлсин. Лакин дәйәрин бу йүксәлмәләриндән ән мүһүмләри *узун сүрмүр,* беләликлә, тәнләшмә бир сыра илләр әрзиндә анчаг орта һесабла баш верир, сон дәрәчә натамам вә, әлбәттә, фәһләләр һесабына баш верир; фәһләләр даһа чох изафи дәйәр истеһсал эдирләр, чүнки онларын иш гүввәсинин һаггы тамам өдәнилмир.

с) Мәчму изафи дәйәр мәбләғиндән; лакин хүсусән бөһранлар дөврүндә, изафи истеһсал ондакы һәгиги ичтимаи-зәрури әмәк дәрәчәсинә гәдәр ихтисар олундуғу заман *алычыя бағышланан* һиссә бу мәчму изафи дәйәр мәбләғиндән енә дә айрылыр.

Бурадан даһа өзлүйүндә айдын олур ки, мәчму мәнфәәт вә мәчму изафи дәйәр бир-бирилә анчаг яхынлашма дәрәчәсиндә дүз кәлә биләр. Буну да нәзәрдә тутун ки, һәм мәчму изафи дәйәр, һәм дә мәчму капитал сабит кәмиййәтләр дейил, дәйишән кәмиййәтләрдир вә бунлар күндән-күнә дәйишилир, онда айдын олар ки, мәнфәәт нормасы анчаг $\frac{\Sigma m}{\Sigma\ (c+v)}$ формулу илә, яхынлашмыш сыра васитәсилә ифадә эдилир вә буну башга шәкилдә ифадә этмәк гәт'иййән мүмкүн дейилдир, һабелә мәчму гиймәт илә мәчму дәйәр анчаг даим бирлийә мейл этдийи вә енә дә даим бир-бириндән узаглашдығы һалда бирбирилә дүз кәлир вә бунларын башга шәкилдә дүз кәлмәси гәт'иййән мүмкүн дейилдир. Башга сөзлә, анлайыш илә һадисәнин бирлийи әслиндә сонсуз бир просес кими мейдана чыхыр вә бу бирлик һәр бир башга һалда олдуғу кими, бу һалда да сонсуздур.

Мәкәр һеч элә вахт олмушдурму ки, феодализм өз анлайышына уйғун олсун? Гәрбдә Франклар краллығында мейдана кәлиб Нормандияда Норвеч ишғалчылары тәрәфиндән даһа да инкишаф этдирилән, Инкилтәрәдә вә чәнуби Италида франсыз норманлары тәрәфиндән тәкмилләшдирилән феодализм, өзүндән сонра «Иерусалим ассизләриндә»[1] феодализм үсулидарәсинин ән классик ифадәсини гоюб кедән кечичи Иерусалим краллығында өз анлайышына даһа чох яхынлашмышды. Бу үсул-идарә ялныз Фәләстиндә гыса мүддәтә там классик

[1] «Иерусалим ассизләри» — Иерусалим краллығынын ганунлар мәчмуәсидир; эрамызын XI—XIII әсрләринә аиддир. *Ред.*

ифадәсинә чатмасы, һәм дә — хейли дәрәчәдә — кағыз үзәриндә чатмасы үзүндән мәкәр бир фиксия иди?

Мәкәр тәбиәт элминдә һаким олан анлайышлар керчәкликлә һеч дә һәмишә дүз кәлмәдийинә көрә фиксиядыр? Биз тәкамүл нәзәрийјәсини гәбул етдийимиз замандан е'тибарән үзви һәјат һаггындакы бүтүн анлайышларымыз керчәклийә анҹаг яхынлашма дәрәҹәсиндә уйғундур. Әкс сурәтдә үмумийјәтлә һеч бир дәйишиклик олмазды; үзви аләмдә анлайыш илә керчәклик бир-бирилә мүтләг дүз кәләҹәйи күн инкишафын сону чатаҹагдыр. Балыг анлайышына суда яшамаг вә гәлсәмәләрлә нәфәс алмаг дахилдир; Сиз нечә бу анлайышы сарсытмадан балыгдан гуруда-суда яшаянлар үзәринә кечмәк истәйирсиниз? Бу анлайыш исә сарсыдылмышдыр; ахы биз там бир сыра балыг билирик ки, онларын һава говуғу инкишаф эдиб ағ чийәрә чеврилмишдир вә онлар һава илә нәфәс ала билир. Сиз нечә бир вә я һәр ики анлайышы керчәкликлә тоггушдурмадан юмуртлаян сүрүнәнләрдән дири бала доған мәмәлиләрә кечмәк истәйирсиниз? Доғрудан да, юмуртлаян бир дәликли һейванлар мәмәлиләрин бүтөв бир ярымсинфини тәшкил эдир, — мән 1843-чү илдә Манчестердә өрдәкбурун юмуртасы көрдүм вә мәмәли һейванын куя юмуртлая биләчәйини иддиа эдәнләрин сарсаглығына ловға бир фәһмсизликлә истеһза этдим, — инди исә бу сүбут эдилмишдир! Демәли, дәйәр анлайышы һаггында, мәни сонралар өрдәкбуруңдан үзр истәмәйә мәчбур эдән иш кими бир иш тутмайын!

III чилд һаггында Зомбартын, галан чәһәтләрдән чох яхшы олан мәгаләсиндә[1] мән дәйәр нәзәрийјәсини юмшалтмаға енә эйни мейли көрүрәм; көрүнүр о да бир гәдәр башга нәтичә көзләйирмиш.

«Centralblatt»[2]-да Сизин мәгаләниз *чох яхшыдыр* вә Марксын мәнфәәт нормасы нәзәрийјәсинин — өз кәмийјәт мүәййәнлийи сайәсиндә — көһнә сияси игтисаддан спесифик фәрги чох яхшы верилмишдир. Мөһтәрәм Лориа өзүнә мәхсус әлламәликлә III чилддә, дәйәр нәзәрийјәсиндән ачыгча имтина эдилдийи нәтичәсинә кәлир, Сизин мәгаләниз исә буна һазыр, айдын чавабдыр. Бу мәсәлә илә ики шәхс марагланыр, бири Ромада Лабриола, бири дә «Critica Sociale»-дә Лориа илә мүбаһисә эдән Лафарг. Демәли, әкәр Сиз бир нүсхәсини профессор Антонио Лабриолая, Corso Vittorio Emmanuele, 251, Рома, көндәрә билсәйдиниз, о италянча тәрчүмәсини бурахмаг үчүн өзүндән асылы олан һәр шейи эдәрди; икинчи нүсхәнин Пол

[1] *В. Зомбарт.* «Карл Марксын игтисади системинин тәнгидинә даир». *Ред.*

[2] К. Шмидтин ««Капиталын» үчүнчү чилди» мәгаләси. *Ред.*

Лафарга — Ле Перре, Сена департаменти, Франса — көндәрилмәси она Сиздән ситат кәтирмәк имканы верәрди. Буна көрә дә мән онларын һәр икисинә яздым ки, Сизин мәгаләниздә әсас мәсәлә һаггында һазыр чаваб вардыр. Әкәр Сиз һәмин нүсхәләри көндәрә билмәсәниз, Сиздән хаһиш эдирәм буну мәнә билдирәсиниз.

Лакин мән бурада нөгтә гоймалыям, йохса һеч вахт гуртармарам.

Сәмими салам

Сизин *Ф. Энкелс.*

241

ЭНКЕЛС — В. АДЛЕРӘ

16 март 1895-чи ил

...Бир һалда ки, сән һәбсханада «Қапиталын» II вә III чилдләри илә мәшғул олмаг фикринә дүшмүсән, ишини асанлашдырмаг үчүн сәнә бә'зи көстәришләр верәчәйәм.

II чилд.

I бөлмә. 1 фәсли әсаслы сурәтдә оху, онда 2 вә 3-чү фәсилләрин өһдәсиндән кәлмәк сәнин үчүн даһа асан олар, 4-чү фәсли дә диггәтлә оху, чүнки орада хүласә верилмишдир. 5 вә 6-чы фәсилләр, хүсусән 6-чы фәсил асандыр, орада икинчи дәрәчәли шейләр тәдгиг эдилир.

II бөлмә. 7—9-чу фәсилләр мүһүмдүр. 10 вә 11-чи фәсилләр хүсусилә мүһүмдүр. 12, 13 вә 14 дә һәмчинин. Лакин 15, 16 вә 17-чи фәсилләри һәләлик анчаг өтәри оху.

III бөлмә. Бу, капитализм чәмиййәтиндә әмтиәнин вә пулун, физиократлар заманындан бәри илк дәфә бурада тәдгиг эдилән бүтүн дөвранынын ән көзәл тәсвиридир; мәзмун чәһәтдән чох көзәлдир, формасы исә олдугча ағырдыр, она көрә ки, 1) мәсәләнин, ики мүхтәлиф методла ики тәһлили бурада бирләшдирилмишдир, вә 2) даими юхусузлуг үзүндән бейни йорғун дүшән Маркс икинчисини хәстә һалда гүввәдән харич бир сә'йлә баша чатдырмышды. Мән бу бөлмәни *лап ахыра,* III чилдин *биринчи* тәһлилиндән *сонрая* сахлардым. Һәм дә сәнин мәшғәләләрин үчүн әввәлдә онсуз кечинмәк олар.

Сонра III чилд.

Бурада ашағыдакылар мүһүмдүр: I бөлмәдә 1—4-чү фәсилләр; 5, 6 вә 7, әксинә, фикирләрин кедишини *үмумиййәтлә* баша дүшмәк үчүн даһа аз мүһүмдүр, буна көрә дә онлара һәләлик чох вахт сәрф этмәйинә дәймәз.

II бөлмә. 8, 9 вә 10-чу фәсилләр *чох мүһүмдүр.* 11 вә 12-чини өтәри охумалы.

III бөлмә. *Чох мүһүмдүр,* һамысы, 13—15.

IV бөлмә. Бу да чох мүһүмдүр, лакин эйни заманда асан охунур, 16—20-чи фәсилләр.

V бөлмә. 21—27-чи фәсилләр чох мүһүмдүр. 28-чи фәсил даһа аз мүһүмдүр. 29-чу фәсил мүһүмдүр. 30—32-чи фәсилләр сәнин мәгсәдләрин үчүн үмумиййәтлә мүһүм дейилдир; кағыз пуллардан вә и. а. бәһс олундуғуна көрә 33 вә 34-чү фәсилләр мүһүмдүр; бейнәлхалг вексел курсу барәсиндә 35 мүһүмдүр, 36 *сәнин үчүн* чох *мараглыдыр* вә асанлыгла охунур.

VI бөлмә. Торпаг рентасы. 37 вә 38 мүһүмдүр. 39 вә 40 даһа аз мүһүмдүр, лакин енә дә охумаг лазымдыр. 41—43-чү фәсилләри (II диференсиал рента, айры-айры һаллар) даһа сәтһи көздән кечирмәли. 44—47-чи фәсилләр енә дә мүһүмдүр, һәмчинин чох һиссәси асанлыгла охунур.

VII бөлмә чох яхшыдыр, тәәссүф ки, тәкчә схемдән ибарәтдир вә шәрһиндә дә юхусузлуғун дәрин изләри вардыр.

Әкәр сән бу көстәришләрә әсасән башлыча чәһәти мүкәммәл мәнимсәсән, даһа аз мүһүм олан чәһәти исә илк заманлар сәтһи көздән кечирсән (даһа яхшысы, I чилддән ән мүһүм чәһәти ирәличәдән бир даһа охумагдыр), онда бүтөв мөвзу һаггында сәндә үмуми тәсәввүр һасил олар вә ондан сонра өтәри көздән кечирилән ерләри дә тәһлил этмәк асан олар...

242

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

1 апрел 1895-чи ил

Әзиз Барон,

Ачыг мәктубу алдым. Бу күн «Vorwärts»-дә мәним «Киришимдән» бир парчанын *мәндән хәбәрсиз* чап эдилдиййини көрүб сон дәрәчә һейрәт этдим; ону элә йолушдурублар ки, мән орада һәр нечә олурса олсун ганунилиййин сүлһсевәр пәрәстишкары кими көрүнүрәм[1]. Хүсусән буна көрә истәрдим ки, «Кириш» «Neue Zeit»-дә бүтөв чап эдилсин вә бу биабырчы тә'сир силинсин. Мән бу барәдә өз фикрими Либкнехтә, һәмчинин — ким олурса олсун — мәнә бир кәлмә дә олса билдирмәдән мәним бахышларымы тәһриф этмәк үчүн она бу имканы вермиш оланлара чох мүәййән сурәтдә билдирәчәйәм...

---

[1] Алмания сосял-демократ партиясынын рәһбәрләри, Марксын «1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мүбаризә» әсәринә Энкелсин «Киришини» «Vorwärts»-дә чап эдиркән пролетариатын ингилаби мүбаризәси һаггында ән мүһүм ерләрини чыхарыб атмыш вә беләликлә дә Энкелсин бахышларыны оппортунистчәсинә сахталашдырмышдылар. *Ред.*

243

ЭНКЕЛС — П. ЛАФАРГА

3 апрел 1895-чи ил

Либкнехт мәнимлә яхшыча зарафат этмишдир. Либкнехт, 1848—50-чи илләр Франсасы һаггында Марксын мәгаләләринә мәним «Киришимдә», бир мүддәтдән бәри тәблиғ этмәйә киришдийи тактиканы, *һәр нечә олурса олсун зоракылыға зидд сүлһ тактикасыны* хүсусән инди, Берлиндә мүстәсна ганунлар һазырландығы бир заманда мүдафиә этмәк үчүн өзүнә ярдым эдә биләчәк нә варса, һамысыны орадан көтүрмүшдүр. Лакин мән бу тактиканы ялныз *бу күнкү Алмания* үчүн төвсийә эдирәм, өзү дә *әһәмиййәтли гейд-шәртлә*. Франса, Белчика, Италия, Австрия һаггында бу тактиканы бүтөвлүклә еритмәк олмазды, Алмания һаггында исә бу тактика артыг сабаһ мәгбул олмая биләр.

244

ЭНКЕЛС — К. КАУТСКИЙӘ

21 май 1895-чи ил

...Бир мүддәт бундан әввәл Сиз сосялизмин тарихини нәшр этмәйә киришмишсиниз. О заман сағ галан бүтүн шәхслардән, әмәкдашлығы тамамилә зәрури көрүнән ялныз бир адам вар иди вә мән буну чәсарәтлә дейә биләрәм ки, о да мән идим. Мән һәтта дејәлийәм ки, инди белә бир ишдә мәним көмәйим олмазса, сәһв вә нөгсанлар лабүддүр. Буну сиз дә мәндән пис билмирдиниз. Лакин бу ишә аз-чох яралы олан бүтүн шәхсләрдән, әмәкдашлыг этмәйә дә'вәт *эдилмәйән* ялныз мән олдум. Демәли, мәһз мәни кәнар этмәк үчүн сизин әлиниздә чох тутарлы әсаслар олмалы иди. Мән бундан шикайәт этмирәм, әсла йох. Белә һәрәкәт этмәйә сизин там ихтиярыныз вар иди. Мән анчаг факты гейд эдирәм.

Лакин мәнә тохунан — өзү дә анчаг бир анлыға тохунан шей одур ки, сиз бүтүн бу иши гәрибә бир сирр кими мәндән кизләтмишсиниз, һалбуки бундан һамы данышырды. Мән сизин бу нийиәтиниздән ялныз үчүнчү шәхсләр васитәсилә хәбәр тутдум, нәшр планы илә ялныз чап олунмуш проспект васитәсилә таныш олдум. Нә сәндән, нә дә Эдедән[1] бир кәлмә дә эшитмәдим; көрүнүрдү ки, сизин вичданыныз тәмиз дейилди. Һәлә бундан башга, мүхтәлиф адамлары эһтиятла сорғу-

---

[1] Э. Бернштейн. *Ред.*

суала чәкмишдиниз ки, көрәсиниз — буну сөзарасы дейирәм — мән бу ишә нечә янашырам, әмәкдашлыгдан имтина этмишәмми вә и. а. Нәһайәт, даһа сусмаг мүмкүн олмадыгда, чох һөрмәтли Эде бу иш барәсиндә сөз ачды, лакин даһа чиркин бир һәрәкәтә лайиг пәртлик вә чашгынлыгла сөз ачды, — һалбуки, бу күлмәли комедиядан башга һеч бир пис шей олмамышды, бу комедия исә, Луизанын да тәсдиг эдә биләчәйи кими, бир чох шән дәгигәләр кечирмәйимә сәбәб олду.

Һә, яхшы — сиз мәни олуб кечмиш бир факт гаршысында гойдунуз: мәним иштиракым олмадан сосялизм тарихи. Бу фактла мән лап әввәлдән, протест этмәйәрәк, разылашдым, лакин сиз өзүнүзүн яратдығыныз бу факты һәр һансы бир сәбәбә көрә истәйәчәйиниз заман даһа ер үзүндән силә билмәз, она көз юма билмәзсиниз. Эйнилә мән дә бу факты йох эдә билмәрәм. Бир һалда ки, мәним мәсләһәт вә ярдымым сизә мүһүм файда верә биләчәйи бир заманда сиз габаг гапыны дүшүнәрәк, билә-билә мәним үзүмә бағладыныз, даһа зәһмәт чәкиб инди мәндән тәләб этмәйин ки, дал гапыдан сизин янынıза кәлиб чәтинликдән гуртулмағыныза көмәк эдим. Э'тираф эдирәм ки, ролларымыз әксинә бөлүнмүш олсайды, мән сәнә белә бир тәклифи этмәздән әввәл чох вә чох фикирләшәрдим[1]. Мәкәр буну анламаг чох чәтиндир ки, һәр кәс өз һәрәкәтләринин әҹрини чәкмәлидир? Нечә ятаг саларсан, орада да ятарсан. Әкәр бу ишдә мәним үчүн ер йохдурса, анҹаг она көрә йохдур ки, сиз өзүнүз белә истәмишсиниз.

Демәли, бу мәсәлә гуртармышдыр. Сән дә лүтф эдиб мәним бу ҹавабымы гәт'и ҹаваб һесаб эт. Бу һадисәни һәр икимиз унудаг. Әкәр Эде биринҹи олараг сөз ачмазса, мән онунла да бу барәдә данышмаяҹағам.

Ери кәлмишкән дейим ки, «Neue Zeit» үчүн сәнә элә бир әсәр вермәйә һазырлашырам ки, сәни севиндирәҹәкдир: «Капиталын» III ҹилдинә тамамлама вә әлавәләр, № 1 «Дәйәр гануну вә мәнфәәт нормасы», Зомбартын вә К. Шмидтин шүбһәләринә ҹаваб. Сонра № 2 кәләҹәкдир: Марксын 1865-ҹи илдә яздығы вахтдан бәри биржанын хейли дәйишилмиш ролу. Тәләбат вә вахтдан асылы олараг арды кәләҹәкдир. Әкәр мәним башым мәшғул олмасайды, биринҹи мәгалә инди һазыр оларды.

Сәнин китабын һаггында дейә биләрәм ки, кериси яхшылашыр[2]. Платон вә илк христианлыг әввәлки плана әсасән һәлә

---

[1] Каутски «Сосялизмин тарихи» нәшринә рәһбәрлийә Ф. Энкелси бурахмаг истәмәйәрәк, Энкелсин билийиндән истифадә этмәк истәмиш вә ондан хаһиш этмишди ки, I Интернасйоналын тарихинә аид фәсил үчүн материал версин. *Ред.*

[2] Энкелс, Каутскинин «Эн ени сосялизмин сәләфләри» китабыны нәзәрдә тутур. *Ред.*

әсла кифайәт гәдәр арашдырылмамышдыр, орта әср секталары артыг хейли яхшыдыр, сонрасы crescendo [кетдикчә даһа да] яхшылашыр. Һамысындан яхшы ер таборитләрә, Мүнсерә, анабаптистләрә аид олан ердир. Бир чох ердә сияси һадисәләр игтисади чәһәтдән чох чидди әсасландырылыр, лакин бунунла янашы олараг — билийин кифайәтсизлийи өзүнү көстәрдийи ердә чейнәнмиш сөзләр вардыр. Мән бу китабдан чох шей өйрәндим; «Кәндли мүһарибәсини» енидән ишләмәйим үчүн бу зәрури материалдыр. Мәнә елә кәлир ки, башлыча сәһв икидир: 1) феодал-силк гурулушундан тамамилә кәнарда дуран үнсүрләрин, синфи симасыны итириб аз гала париләр вәзийyәтинә салынан, һәр һансы бир шәһәр әмәлә кәлдикдә лабүд сурәтдә ортая чыхыб һәр бир орта әср шәһәринин ән ашағы, һүгугсуз тәбәгәсини тәшкил эдән вә ичмадан кәнарда, феодал әлагәләриндән, һабелә сех иттифагындан кәнарда дуран бу үнсүрләрин инкишафы вә ролу тамамилә кифайәтсиз дәрәчәдә тәдгиг эдилмишдир. Белә бир тәдгиг чәтиндир, лакин *башлыча әсасдыр,* чүнки тәдричлә, феодал әлагәләри дағылдыгча, һәмин үнсүрләрдән, феодал вә сех чәмиййәтинин бинәсибләрини өз ичәрисинә алараг, 1789-чу илдә Парисин кәнарларында ингилаб эдән пролетариат *сәләфләри* әмәлә кәлмишдир. Сән пролетарлардан — бу ифадә о гәдәр дә мүнасиб дейилдир, — данышырсан вә бөйүк әһәмиййәтини тамамилә доғру олараг тәсвир этдийин тохучулары бурая дахил эдирсән; лакин сехә мәнсуб олмаян, синфи симасыны итирмиш муздур тохучулар мейдана кәләндән *сонра,* ялныз бундан сонра вә ялныз бунлар мөвчуд олдуғу *дәрәчәдә* сән онлары өз «пролетариатына» аид эдә биләрсән. Бурада һәлә чох шейи тәкмилләшдирмәк лазым кәләчәкдир.

2) Дүня базарындакы вәзиййәти, — әкәр ондан сөһбәт ола биләрсә, — XV әсрин ахырларында Алманиянын бейнәлхалг игтисади вәзиййәтини сән һеч дә тамамилә гаврамамышсан. *Ялныз* һәмин вәзиййәт айдынлашдырыр ки, дини формада олуб Инкилтәрәдә, Нидерландияда вә Боһемияда мәғлубиййәтә дүчар олан буржуа-плебей һәрәкаты нә сәбәбә XVI әсрдә Алманияда *мүәййән* мүвәффәгиййәт газана билди: бу — онун *дини пәрдәсинин* мүвәффәгиййәти иди, буржуа мәзмунунун мүвәффәгиййәти исә, сонракы әсрә гисмәт олду вә дүня базарынын о заман әмәлә кәлән ени истигамәтиндә ерләшмиш өлкәләрә: Һолландияя вә Инкилтәрәйә гисмәт олду. Бу кениш бир мөвзудур вә мән ону «Кәндли мүһарибәсиндә» кениш инкишаф этдирмәк үмидиндәйәм, — та ки буна әлим чата иди!..

МҮҺҮМ АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ[1]

А

Август, Октавиан (бизим эрадан әввәл 63 — бизим эра 14) — биринчи Рома императорудур—494.

Авенел, Жорж (1828—1876) — франсыз тарихчиси вә публисистидир — 434.

**Адлер, Виктор* (1852—1918) — Австрия сосјал-демократијасынын баниси вә рәһбәрләриндән бирадир; сонралар II Интернасионалда реформизмин көркәмли нүмајәндәси, биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә сентрист олмушдур — 434, 509.

Албер (әсл ады *Мартен, Александр-дыр*) (1815—1895) — франсыз фәһләсидир, бланкичи кизли чәмијјәтләрин иштиракчысыдыр, 1848-чи илдәки мүвәггәти һөкумәтин үзвүдүр — 36, 474.

Александр II (1818—1881) — рус императорудур (1855—1881) — 118, 328.

Анна (1665—1714) — Бөјүк Британија вә Ирландија краличасыдыр (1702—1714) — 203.

* *Анненков, Павел Васил'евич* (1812—1887) — рус либерал журналисти, әдәбијјат тәнгидчиси вә мемуарисдир; 40-чы илләрдә Марксла шәхсән таныш иди — 22.

Аппиан Александријски (бизим эранын II әсри) — Мисирдә Рома чанишинидир, «Рома тарихинин» мүәллифидир — 125.

Араго, Эт'ен (1803—1892) — франсыз республикачысыдыр, Парисдә чыхан « Réforme » гәзетинин тә'сисчиләриндән биридир — 37.

д'Аргу, Аполинер Антуан (1782—1858) — Луи-Филипп заманы назир олмуш, сонралар Франса банкынын директору олмушдур — 57.

Аристофан (бизим эрадан әввәл 450-јә јахын — 385) — јунан драматургудур, Афина демократијасына гаршы јөнәлдилмиш сатирик комедијаларын мүәллифидир — 416.

Аслан Үрәкли Ричард (1157—1199) — Инкилтәрә кралыдыр (1189—1199) — 485.

Аттвуд, Томас (1783—1856) — инкилис сијаси хадими вә игтисадчысыдыр — 102.

Аурангзеб (1619—1707) — «бөјүк моғоллар» сүлаләсиндән олан Һиндистан императорудур (1658—1707) — 75, 76.

Ауэр, Игнатс (1846—1907) — алман сосјал-демократыдыр, 1874-чү илдән э'тибарән партија Идарә Һеј'әтинин катибидир, оппортунизмин лидерләриндән биридир — 315, 351.

Ауэрсвалд, Рудолф (1795—1866) — Пруссија либералыдыр, «јени эра» һөкумәтиндә портфелсиз назир (1858—1862) вә һәмин һөкумәтин фе'лән рәһбәри олмушдур — 120.

Б

Бабеф, Франсуа Ноэл (ләгәби Гракх-дыр) (1760—1797) — франсыз ингилабчысы, утопист коммунистдир; өз идејаларыны Директоријаја гаршы гәсд вә үсјан јолу илә (1796) һәјата кечирмәјә чалышырды — 430.

1 Маркс вә Энкелсин мәктуб көндәрдији шәхсләрин фамилијалары бу мәчмуәдә улдузла (*) гејд эдилмишдир.

Баденкэ —III Наполеонун ләгәбидир.
Бакс, Эрнест Белфорт (1854—1926)— инкилис сосялистидир, Сосял-демократ федерасиясынын, 1884-чү илдә исә Сосялист чәмиййәтинин баниләриндән биридир; сонралар Британия сосялист партиясынын лидерләриндән бири олмушдур— 436.
Бакунин, Михаил Александрович (1814—1876) — анархизмин идеологудур, марксизмин гәддар дүшмәнидир; Марксын башчылыг етдийи I Интернасионалын Баш Шурасына гаршы гызғын фраксия мүбаризәси апарырды; Гаага конгресиндә (1872) Интернасионал сыраларындан харич эдилмишдир — 70, 97, 229, 254, 264, 285, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 306, 313, 316, 357, 375, 386, 433.
Балзак, Оноре де (1799—1850) — франсыз язычысыдыр, бәдии әдәбийятда буржуа реализминин көркәмли нүмайәндәсидир —426, 427.
Бандя, Янош (1817—1868) — Мачарыстан ингилаби ордусунун полковникидир, сонралар бейнәлхалг полис часусу кими ифша эдилмишдир — 123.
Бар, Керман (1863—1934) — Австрия язычысы вә тәнгидчисидир— 439.
Барро, Одилон (1791—1873) — Луи-Филипп заманы ханәдан мүхалифәтинин башчысыдыр, Луи-Наполеонун президентлийи заманы биринчи назирләр кабинәсинин баш назиридир — 54, 126.
Барт, Паул (1858—1922) — марксизм әлейһинә чыхан алман буржуа сосиологудур — 441, 442, 451, 463, 484, 486.
Бартелеми, Эммануэл (1820-йә яхын — 1855) — бланкичидир, 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысыдыр — 55.
Бастиа, Фредерик (1801—1850) — франсыз вулгар игтисадчысыдыр, әмәклә капиталын «мәнафе аһәнкдарлығы» тәблиғатчысыдыр—105, 162, 216.
Бастид, Жүл (1800—1879) — франсыз сиясәтчиси вә публисистидир, буржуа-республикачы « National » гәзетинин редакторларындан биридир, 1848-чи илдә харичи ишләр назири олмушдур — 498.
Бауэр, Бруно (1809—1882) — сол һекелчидир, илк христианлыг тарихинә даир әсәрләрин мүәллифидир — 231.
* *Бебел, Август* (1840—1913) — фәһлә токардыр, Алмания сосял-демократиясынын вә II Интернасионалын баниләриндән вә көркәмли рәһбәрләриндән биридир; Маркс вә Энкелсин силаһдашыдыр; өмрүнүн ахырларында сентрист мөвгеи тутмушду — 230, 258, 268, 274, 276, 283, 301, 308, 315, 317, 319, 341, 348, 350, 351, 376, 398, 403, 411, 434, 454, 466, 473, 475, 482.
Бейл, П'ер (1647—1706) — буржуа азад фикирлилийи мөвгеләриндән метафизиканы вә дини тәнгид етмиш франсыз спектик философудур — 99.
Беккер, Бернһард (1826—1882) — алман публисисти вә тарихчисидир, Лассалын вәфатындан сонра Үмуми Алмания фәһлә иттифагынын сәдри олмушдур; сонралар эйзенахчылара гошулмушдур — 165, 174, 317, 318.
**Беккер, Иоһанн Филипп* (1809—1886) — алман фәһләсидир, Алманияда 1848—1849-чу илләрдәки ингилабын иштиракчысыдыр, сонра Исвечрәдә мүһачир олмушдур; I Интернасионалын Ченеврәдәки алман бөлмәләринин тәшкилатчысыдыр, Интернасионалын бүтүн конгресләринин иштиракчысыдыр; Марксын вә Энкелсин достудур — 127, 182, 220, 253, 291, 292, 340, 371.
Беккер, Керман («Гырмызы Беккер») (1820—1885) — алман публисистидир, Көлндә Коммунистләр иттифагы МК-сынын үзвүдүр, сонралар насионал-либерал олмушдур — 165.
Беккерат, Керман (1801—1870) — Пруссия сияси хадимидир, либералдыр; 1848-чи илдә Франкфурт милли мәчлисинин үзвү олмушдур — 47.
Бекелли, Чузеппе — италян журналистидир, Туриндәки «фәһлә федерасиясынын» үзвүдүр, мадзиничидир — 296.
Бенедикс, Родерих (1811—1873) — алман драматургудур — 305.

Берви, Васили Васил'евич (әдәби тәхәллүсү Флеровскидир) (1829—1918) — рус халгчы публисистидир; «Русияда фәһлә синфинин вәзиййәти» китабынын (1869) мүәллифидир — 244, 270, 504.

Берлихинкен, Көтс фон (1480—1562) —алман рытсарыдыр, Кәндли мүһарибәсиндә (1525) иштирак етмишдир; гәт'и дәгигәдә кәндлиләрә хәјанәт етмишдир; Көтенин «Көтс фон-Берлихинкен» драмынын гәһрәманыдыр — 113.

Бермбах, Адолф (1822—1875)—Көлндә һүгугшүнас олмушдур; Коммунистләр иттифагынын мүһакимәси заманы Марксын вәкаләтли адамы олмушдур — 48.

Бернар, Симон Франсуа (1817—1862) — франсыз һәкимидир. 1848—1849-чу илләрдәки ингилабда вә Орсини гәсдиндә (1857) иштирак етмишдир — 57.

Бернс, Лиззи (1878-чи илдә вәфат етмишдир) — ирландиялы фәһлә гадындыр, Ф. Энкелсин икинчи арвадыдыр — 181, 198, 200, 233, 327.

Бернс, Чон (1858-чи илдә анадан олмушдур) — инкилис фәһләсидир, Сосјал-демократ федерасијасынын лидерләриндән биридир, ишсизләр һәрәкатынын вә 1889-чу илдәки док фәһләләри тә'тилинин рәһбәридир; сонралар Мүстәгил фәһлә партијасынын үзвү, оппортунист олмушдур—437, 500.

Бернс, Э. — бах: Рошер, Мәри Эллен.

* *Бернштейн, Эдуард* (1850—1932) — алман сосјал-демократыдыр; 1881-чи илдән 1890-чы иләдәк партијанын мәркәзи органы «Der Sozialdemokrat»-ын редактору олмушдур; ифрат оппортунизмин нүмајәндәсидир, Энкелсин вәфатындан сонра бүтүн нәзәриййә вә тактика мәсәләләриндә марксизми тәфтиш едән ренегатдыр — 339, 364, 368, 370, 374, 381, 382, 383, 388, 390, 392, 394, 396, 402, 452, 511, 512.

Берн'е, Франсуа (1625—1688)—франсыз сәјаһы вә философудур — 75, 76, 78.

Берр'е, П'ер Антуан (1790—1868) — франсыз адвокаты вә сијаси хадимидир, лекитимистдир — 54.

Бета (Беттсих), Һенрих (1813—1876) — алман јазычысы вә журналистидир, хырда-буржуа демократыдыр — 118.

Биго, Леон — франсыз адвокатыдыр; 1871-чи илдә һәрби мәһкәмә гаршысында коммунарлары (I Интернасјонал үзвләрини) мүдафиә етмишдир — 282.

* *Бизли, Эдуард Спенсер* (1831—1915) — Лондон университетинин гәдим тарих профессорудур, позитивистдир; Сент-Мартинс-Һоллда I Интернасјоналын тә'сис ичласында сәдрлик етмишдир; 60-чы илләрдә сечки һүгугунун ислаһаты уғрунда һәрәкатын иштиракчысы олмушдур — 264, 265, 280.

Бисмарк, Отто Эдуард (1815—1898) — 1862-чи илдән е'тибарән Пруссија һөкумәтинин башчысы, Алманија империјасынын биринчи канслери (1871—1890), Пруссија јункерләринин нүмајәндәси олмушдур; Алманијаны иртичачы јолла бирләшдирирди; сосјалистләр әлејһинә мүстәсна ганун тәтбиг етмишдир — 139, 146, 154, 165, 166, 169, 170, 173, 174, 175, 183, 184, 188, 231, 253, 256, 257, 263, 264, 268, 269, 272, 273, 280, 281, 282, 283, 294, 297, 314, 320, 328, 329, 341, 345, 349, 369, 370, 394, 395, 397, 409, 412, 438, 455, 456, 460, 468, 486.

Блан, Луи (1811—1882) — франсыз хырда-буржуа сосјалисти, журналист вә тарихчидир; 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин үзвү олмушдур — 36, 37, 55, 57, 58, 61, 63, 72, 498.

* *Бланк, Карл Эмил* (1817—1893) — Энкелсин гајныдыр, таҹирдир — 36, 38.

Бланки, Луи Окүст (1805—1881) — франсыз ингилабчысы, утопист коммунистдир, 1830—1870-чи илләр әрзиндә Парис үсјанлары вә ингилабларынын иштиракчысы олмушдур, бир сыра кизли сијаси ҹәмиййәтләрин вә гәсдләрин тәшкилатчысыдыр — 271, 408.

Блејхредер, Керсон (1822—1893) — Алманија банкир евинин башчысыдыр — 394.

Блинд, Карл (1826—1907) — алман хырда-буржуа демократыдыр,

1849-чу ил Баден үсянынын иштиракчысыдыр; сонралар насйонал либерал олмушдур — 172, 188.

* *Блох, Иосиф* —« Sozialistische Monatshefte » журналынын редактордур — 443.

* *Болте, Фридрих* — алман сосялистидир, Нью-Йорк алман фәһлә иттифагынын катибидир, Интернасйоналын Нью-Йоркдакы алман бөлмәсинин (№ 1) үзвүдүр, сонралар Федерасия шурасынын катиби вә Баш Шуранын үзвү олмушдур (1872—1874) — 284.

Бомарше, П'ер Окүстен (1732—1799) — франсыз сатирик язычысыдыр — 429.

Боналд, Луи Габри'ел (1754—1840) франсыз сияси хадими вә язычысыдыр, реставрасия дөврүндә ифрат роялизмин идеологу олмушдур — 475.

Бонапарт, Жозеф Шарл Пол («Плон-Плон») (1822—1891) — III Наполеонун әмиси оғлудур; «сол» бонапартчыларын башчысы һесаб эдилирди — 110, 112, 165, 167, 189.

Бонапарт, Луи —бах: Наполеон III.

Борегар, П'ер Густав (1818—1893) — Америкада Вәтәндаш мүһарибәси заманы Виркинияда чәнублулар ордусунун баш команданы олмушдур — 128.

Боркһейм, Сикизмунд Лүдвиг (1826 1886) — алман демократы, публисистидир, Алманияда 1848—1849-чу илләрдәки ингилабын иштиракчысыдыр; сонралар Исвечрәдә вә Инкилтәрәдә мүһачир олмушдур — 225, 254.

Бөйүк Митридат (бизим эрадан әввәл 132—63) — Понти чарыдыр — 125.

Брайт, Чон (1811—1889) — инкилис сияси хадими, либералдыр, фритредерләрин башчыларындан биридир — 95, 144, 151, 154.

* *Бракке, Вилһелм* (1842—1880)—алман сосял-демократыдыр, эйзенахчыларын рәһбәрләриндән биридир; 1875-чи илдә Гота бирләшдиричи програмынын әлейһинә чыхмышдыр — 255, 311, 314, 315, 317, 318, 341.

Брасс, Август (1818-чи илдә анадан олмушдур) — алман журналистидир, Бисмаркын тәрәфдарыдыр, «Norddeutsche Allgemeine Zeitung»-ун наширидир — 262.

Браун, Чон (1800—1859) — Шимали Америка фермеридир, Америкада гулларын азадлығы уғрунда чарпышан мүбариздир, 1859-чу илдә үсян тәшкил этмәк чәһди үстүндә асылмышдыр — 118.

Брекинрич, Чон Кебл (1821—1875)— американ сияси хадимидир, гул саһиблийинин фанатик тәрәфдарыдыр—136.

Бриссо, Жан П'ер (1754—1793) — XVIII әсрин ахырларында Франса буржуа ингилабы заманы жирондистләрин башчыларындан бири олмушдур — 159.

Бродһерст, Һенри (1840—1911) — Инкилтәрә тред-юнионларынын лидерләриндән биридир — 433.

Брусс, Пол (1854—1912) — франсыз хырда буржуа сосялистидир, Франса сосялист партиясынын оппортунист ганадынын (поссибилистләрин) башчысыдыр —369, 374, 375, 377, 433.

Брэй, Чон Фрэнсис (1809—1895) — инкилис игтисадчысы, утопик сосялистидир, Оуэнин ардычылыдыр — 102, 402.

Буакилбер П'ер (1646—1714)—франсыз игтисадчысыдыр, физиократларын сәләфидир — 469.

Бун, Мартин — инкилис механикидир; I Интернасйоналын Баш Шурасы үзвүдүр (1869—1872) «Торпаг вә әмәк чәмиййәтинин» катибидир — 233.

Бурбонлар — Франсада крал сүлаләсидир (1589 — 1792, 1814—1830) — 10.

Бустрапа — III Наполеонун ләгәбидир.

Бүркли, Карл (1823—1901) — Исвечрә сосялисти, фүр'ечидир; I Интернасйонала тәрәфдар иди—372.

Бүркерс, Һенрих (1820—1878) — Көлндә Коммунистләр иттифагы МК-сынын үзвүдүр, коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә иттиһам эдилирди; сонралар тәрәггичи олмушдур — 46, 122, 137.

Бүхнер, Лүдвиг (1824—1899) — алман физиологу вә философудур, вулгар материалистдир — 252, 321.

Бүше, Филипп Жозеф (1796—1865)— франсыз тарихчиси вә публисистидир, Франсада католик «сосялизминин» идеологудур—222, 311.

В

Ваксмут, Вилһелм (1784—1866) —алман тарихчисидир, Лейпсигдә профессор олмушдур; үмуми тарихә даир бир чох әсәрләрин мүәллифидир — 486.

Вакенер, Керман (1815—1889) — алман публисистидир, Бисмаркын тәрәфдарыдыр, «Kreuzzeitung»-ун редакторудур — 174, 231.

Вакнер, Адолф (1835—1917) — алман-буржуа игтисадчысы, катедер-сосялистдир, иртичачы христиан-ичтимаи партиянын банисидир — 251.

Валдек, Бенедикт (1802—1870) — Пруссия Милли мәчлисинин үзвүдүр; 60-чы илләрдә Пруссия ландтагынын үзвү вә тәрәггичиләр партиясынын башчысы олмушдур—49.

Валпол, Спенсер Һоратси (1806—1898) инкилис сияси хадими, мүһафизәкардыр — 188.

Валстер — бах: Отто-Валстер.

Валтейх, Карл Юлиус (1839—1915)— алман сосял-демократыдыр, реформистдир; Үмуми Алмания фәһлә иттифагынын баниләриндән бири олмуш, сонра эйзенахчыларын тәрәфдары олмуш, даһа сонра Америкада мүһачир олмушдур — 319.

* *Ван-Паттен, Филипп* — сосялист һәрәкатына гошулмуш Америка буржуасыдыр; 1876-чы илдән э'тибарән Ню-Йоркда Мәркәзи фәһлә иттифагынын катибидир; 80-чы илләрдә фәһлә һәрәкатындан узаглашмыш вә дөвләт чиновники олмушдур — 386.

* *Варлен, Луи-Эжен* (1839—1871) — чилдчи фәһләдир, 60-чы илләрдә Франса фәһлә һәрәкатынынән көркәмли хадимләриндән бири-дир, сол прудончудур; I Интернасйоналын Парис бөлмәләри Федерасия шурасынын үзвүдүр, Парис Коммунасынын фәал хадимидир, версаллылар тәрәфиндән күлләләнмишдир — 279.

Вебб, Сидней (1859-чу илдә анадан олмушдур) — инкилис тред-юнионизминин тарихчиси вә нәзәриййәчисидир, Фабиан чәмиййәтинин баниләриндән биридир; биринчи дүня мүһарибәси дөврүндә шовинист олмушдур — 474.

Везин'е, П'ер (1826—1902) — франсыз журналисти, республикачыдыр; Лондонда Интернасйоналын «Франса бөлмәсинин» тәшкилатчысыдыр; Баш Шурая вә Маркса гаршы бөһтанчы кампанияя рәһбәрлик этмиш, 1868-чи илдә I Интернасйоналдан харич эдилмишдир — 282.

Вейерт, Кеорг Лүдвиг (1822—1856)— алман шаири вә журналистидир; Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, «Ени Рейн Гәзети» редаксиясынын үзвүдүр, Марксын вә Энкелсин достудур — 67.

* *Вейдемейер, Иосиф* (1818—1866) — алман ингилабчысыдыр, Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысыдыр, сонралар Америкада мүһачир олмушдур; Ню-Йоркда «Алман фәһлә иттифагынын» баниләриндән биридир, Америкада Вәтәндаш мүһарибәсиндә шималлыларын тәрәфиндә иштирак этмишдир; I Интернасйоналын үзвүдүр, Марксын вә Энкелсин достудур — 50, 62, 69, 154.

Вейтлинг, Вилһелм (1808—1871) — алман утопик коммунистидир, бәрабәрчилик коммунизминин тәрәфдарыдыр — 21, 330.

Верморел, Окуст Жан Мари (1841—1871) — франсыз ингилабчы журналисти вә тарихчисидир, прудончудур; Парис Коммунасынын фәал иштиракчысыдыр, Парис Коммунасынын мүдафиәсиндә һәлак олмушдур — 228.

Видок, Франсуа (1775—1857) —франсыз авантүристи вә полис часусудур — 119.

Виктор-Эммануил II (1820—1878) — Сардиния вә П'емонтун (1849—1860) вә бирләшмиш Италиянын (1861—1878) кралыдыр — 110.

Виллих, Август (1810—1878) — Пруссия забитидир, 1849-чу ил Баден үсяны заманы көнүллүләр корпусунун командиридир, Лондонда Коммунистләр иттифагы МК-сынын үзвүдүр; Маркса гаршы мүбаризә апаран «соллар» фраксиясынын башчысыдыр; 1853-чү илдән э'тибарән Америкада яшамышдыр — 40, 41, 53, 57, 73, 88.

Вилһелм I (1797—1888) — Пруссия кралыдыр (1861—1888), Алмания императорудур (1871—1888)—139, 140, 189, 253, 256, 257, 261, 269, 365, 381, 397, 486.

Вилямс, А. — Марксын тәхәллүсүдүр.

Винуа, Жозеф (1800—1880) — Парис Коммунасы заманы Версал ордусуна команданлыг едән франсыз кенералыдыр — 277.

Вишневетская — бах: Келли-Вишневетская.

Вобан, Себастиан (1633—1707) — франсыз маршалыдыр, һәрби мүһәндис вә язычыдыр — 469.

Волтер, Франсуа Мари (1694—1778) — XVIII әср франсыз маарифчиләринин бөйүк нәслинин ән парлаг нүмайәндәсидир, деист философ, публисист, шаир, драматург, тарихчидир — 164.

Волф, Вилһелм («Лупус») (1809—1864) — алман публисистидир, Коммунистләр иттифагы МК-сынын үзвүдүр, «Ени Рейн Гәзети» редаксиясынын үзвүдүр; 1851-чи илдән е'тибарән Лондонда мүһачир олмушдур; Марксын вә Энкелсин силаһдашы вә яхын достудур — 67.

Волф, Луичи — Мадзинининин катибидир, Һарибалди йүрүшләринин иштиракчысыдыр, 1864—1865-чи илләрдә I Интернасйоналын Баш Шурасы үзвү олмуш, сонралар бонапартчы часус олмушдур — 152, 153.

Волф, Фердинанд («Гырмызы Волф») (1812 — 1900 - ә яхын) — алман журналистидир, Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, «Ени Рейн Гәзети» редаксиясынын үзвүдүр, Инкилтәрәдә мүһачир олмушдур — 54.

Вүртс, Шарл Адолф (1817—1884) — франсыз кимячысыдыр — 196.

Г

Гамбетта, Леон Мишел (1838—1882) — франсыз сияси хадимидир, республикачылар партиясынын мө'тәдил ганадына гошулурду; 1870-чи илдә «милли мүдафиә һөкумәтиндә» дахили ишләр назири олмушдур — 269, 271, 272.

Гарибалди, Чузеппе (1807—1882) — Италиянын енидән бирләшдирилмәси уғрунда мүбаризә дөврүндә Италия милли азадлыг һәрәкатынын башчысыдыр —125, 152, 284.

Гарн'е-Пажес, Луи Антуан (1803—1878) — 1848-чи илдә Франса мүвәггәти һөкумәтинин үзвү вә малиййә назири олмушдур, буржуа республикачысыдыр — 36.

Гартман, Лев Николаевич (1850—1913) — народоволчудур, 1880-чы илдән мүһачирәтдә олмушдур; «Народная волянын» харичдәки нүмайәндәсидир; Маркс вә Энкелслә таныш иди — 195, 379.

Гладстон, Вилям (1809—1898) — Инкилтәрә либерал партиясынын башчысы иди, дәфәләрлә либерал һөкумәтләринин баш назири вә үзвү олмушдур — 210, 238, 249, 286, 340, 409, 500.

Гнейзинау, Август (1760—1831) — Пруссия кенералыдыр, I Наполеона гаршы йүрүшләрин иштиракчысыдыр — 266.

Головин, Иван Гаврилович (1816—1890) — рус задәканыдыр, либерал публисистдир; 1841-чи илдән харичдә яшамыш вә сияси мүһачирләр арасында олмушдур — 69.

Грант, Улисс Симпсон (1822—1885) — Америка кенералыдыр, 1864-чү илдән шималлыларын ордусунун баш команданы олмушдур; Бирләшмиш Штатларын президенти олмушдур (1868—1877) — 155, 156.

Гриլленберкер, Карл (1848—1897)— алман сосял-демократыдыр, Баварияда сосял-демократ һәрәкатынын тәшкилатчыларындан биридир; 1881-чи илдән рейхстагын үзвүдүр, реформистдир — 381.

Гримм, Якоб Лүдвиг Карл (1785—1863) — алман кермaнист филологудур — 208, 209.

Груссе, Паскал (1845—1909) — франсыз журналистидир; Милли гвардия МК-сынын вә Коммунанын үзвүдүр; Коммунанын «чохлуғуна» тәрәфдар иди — 282.

Грэй, Чон (1798—1850) — инкилис утопик сосялистидир, Оуэнин шакирдидир — 102.

Грэттен, Һенри (1746—1820) — Ирландия дөвләт хадимидир, мәшһур парламент натигидир — 242.

Грүн, Карл Теодор (1817—1887) — алман публисистидир, «һәгиги

сосялизм» дейилән сосялизмин нүмайәндәсидир (40-чы илләр); сонралар буржуа демократы олмушдур — 18, 19, 20, 21, 159.

Гуд, Чон Белл (1831—1879) — американ кенералыдыр; Вәтәндаш мүһарибәсиндә чәнуб гулдарлыг штатларынын тәрәфиндә иштирак етмишдир — 156.

Гуттен, Улрих фон (1488—1523) — алман һуманистидир, Лүтерин тәрәфдарыдыр; 1522-чи ил үсяны заманы алман рытсарларынын башчыларындан бири олмушдур — 113, 115, 116.

Д

Дана, Чарлз Андерсон (1819—1897) — американ журналистидир, республикачылар партиясынын үзвүдүр; «Ню-Йорк Трибунасы» гәзетинин редакторудур — 56.

Даниелс, Роланд (1819—1855) — Көлндә Ҝоммунистләр иттифагынын рәһбәрләриндән бири олуб коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә иттиһам едилирди — 48, 119.

* *Дани'елсон, Николай Франсевич* (тәхәллүсү «Николай — он»-дур) (1844—1918) — рус игтисадчысыдыр, халгчылығын идеологларындан биридир; Марксын «Капиталыны» тәрчүмә етмиш, Маркса вә Енкелсә Русия һаггында китаблар вә материаллар көндәрмишдир — 334, 358, 412, 460, 467, 471, 488, 504.

Данте, Алиг'ери (1265—1321)—бөйүк италян шаиридир, «Илаһи комедиянын» мүәллифидир — 416.

Дантон, Жорж Жак (1759—1794) — XVIII әсрин ахырларында Франса буржуа ингилабынын ән бөйүк хадимләриндән биридир, якобинләрин сағ ганадынын башчысыдыр — 55, 430, 434.

Дарвин, Чарлз Роберт (1809—1882) — инкилис тәбиәтшүнасыдыр, битки вә һейван нөвләринин әмәлә кәлмәси һаггында мүасир нәзәриййәнин банисидир — 125, 130, 177, 210, 251, 321, 322, 327, 391.

Деак, Ферентс (1803—1876) — мачар сияси хадимидир, мө'тәдил либералдыр — 264.

Девил, Габриэл (1854-чү илдә анадан олмушдур) — франсыз сосялистидир, Марксын «Ҝапиталынын» I чилдинин популяр шәрһинин мүәллифидир; сонралар сосялист һәрәкатындан узаглашмышдыр — 393.

Декарт, Ренэ (1596—1650) — франсыз философу вә риязийятчысыдыр; фәлсәфәдә дуалистдир; физикада механики материалистдир — 441.

Делеклуз, Шарл (1809—1871) — Франсада 1830 вә 1848-чи илләрдәки ингилабларын вә бир сыра кизли республикачы чәмиййәтләрин иштиракчысыдыр, ени якобиндир; Парис Ҝоммунасынын үзвүдүр; баррикадаларда һәлак олмушдур — 227.

Демокрит (бизим ерадан әввәл 460-а яхын — 370) — юнан материалист философудур, атом нәзәриййәсинин баниләриндән биридир — 99.

Демут, Елена (Ленхен, Ним) (1823—1890) — Марксын аиләсинин ев ишчиси вә яхын достудур; Марксын вәфатындан сонра Енкелсин янында яшамышдыр — 385, 395.

Дизраэли, Бенчамин, лорд Биконсфилд (1804—1881) — инкилис дөвләт хадимидир, мүһафизәкарларын башчысы, малиййә назири вә баш назир олмушдур — 63, 340.

Дитс, Иоһанн Һенрих Вилһелм (1843 — 1922) — алман сосял-демократыдыр, Штутгартда сосял-демократ китаб нәшриййатынын саһиби олмушдур — 454, 456.

Дитскен, Иосиф (1828—1888) — алман фәһләсидир, сосял-демократдыр, материалист философдур — 218, 225, 226.

Добролюбов, Николай Александрович (1836—1861) — көркәмли рус ингилабчы демократы вә сосялистидир — 399.

* *Домела-Нивенһейс, Фердинанд* (1846—1919) — Һолландия сосялдемократ партиясынын банисидир, сонралар анархист олмушдур — 361.

Дронке Эрнст (1822—1891) — алман публисистидир, «һәгиги сосялистдир», сонра Ҝоммунистләр иттифагынын үзвү вә «Ени Рейн Гә-

зетинин» редакторларындан бири олмушдур; 50-чи илләрдә сияси фәалиййәтдән узаглашмышдыр — 41, 51.

Дункер, Франтс Густав (1822—1888) алман демократик публисисти вә наширидир, фәһлә һәрәкатыны буржуазиянын тә'сири алтына салмаг мәгсәдилә ярадылмыш Кирш-Дункер һәмкарлар иттифагларынын баниләриндән биридир — 110, 194, 196.

Дүмур'е, Шарл Франсуа (1739—1823) — франсыз кенералыдыр, жирондистдир — 53.

Дүнуайе, Бартелеми Шарл (1786—1862) — франсыз игтисадчысыдыр, 1830-чу ил ингилабындан сонра префект, даһа сонра дөвләт мәшвәрәтчиси олмушдур — 161.

Дүпен, Андре Мари (1783—1865) — франсыз сияси хадимидир, орлинанчыдыр; феврал ингилабындан сонра Ганунверичи мәчлисин президенти олмушдур; сонралар бонапартчы олмушдур — 54.

Дүпон де л'Эр, Жак Шарл (1767—1855) — франсыз сияси хадимидир, буржуа республикачысыдыр, 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин сәдри олмушдур — 36.

Дүран, Күстав Пол—Лондонда «1871-чи ил Франса бөлмәсинин» катиби олмушдур; 1871-чи илдә часус кими ифша эдилмиш Интернасйоналдан харич эдилмишдир — 290.

Дүринг, Евкени (1833—1921) — алман вулгар материалисти вә позитивистидир, мүртәче мешшан «бәрабәрчилик» сосялизминин нүмайәндәсидир — 205, 206, 207, 252, 325, 326, 329, 400, 445.

Дэвис, Чефферсон (1808—1889) — американ дөвләт хадимидир, сетсессионистләрин башчыларындан биридир, чәнуб штатлары конфедерасиясынын президенти олмушдур — 139, 242.

Д'Эстер, Карл Лудвиг (1811—1859) — Көлндәки Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, Баден үсянынын иштиракчысыдыр — 13.

Е

Елизавета (1533—1603) — Инкилтәрә краличасыдыр (1558—1603) — 202.

Ж

Жерар, Шарл Фредерик (1816—1856) — франсыз кимячысыдыр — 196.

Жиго, Филипп (1820-чи илдә анадан олмушдур) — Белчика архив чиновникидир, Брүссел коммунист мүхбир комитәсинин үзвүдүр — 16, 17.

Жирарден, Эмил (1806—1881) — франсыз журналистидир; 1848—1851-чи илләрдә буржуа республикачысы олмуш, сонралар бонапартчы олмушдур — 111, 201.

Жискэ, Анри Жозеф (1792—1866) — Парис полис префектидир — 119.

Жоллимейер — бах: Шорлеммер.

Жомини, Анри (1779—1869) — Франса ордусунда, сонралар Русия ордусунда гуллуг этмиш кенералдыр; бөйүк һәрби язычыдыр—69.

Жуковски, Юли Галактионович (1822—1907) — рус буржуа журналистидир. «Карл Маркс вә онун капитал һаггында китабы» мәгаләсинин мүәллифидир («Вестник Европы» № 9, 1877-чи ил), о һәмин мәгаләдә Марксын игтисади нәзәриййәсинин тәнгидини вермәйә чалышмышдыр — 333, 331, 394, 469.

Журдан, Жан Батист (1762—1833) — Франса маршалыдыр, ингилаби мүһарибәләр вә Наполеон мүһарибәләри дөврүнүн сәркәрдәсидир — 430.

З

* *Засулич, Вера Ивановна* (1851—1919) — кәнчлийиндә халгчы олмушдур; 1883-чү илдә «Әмәк азадлығы» групунун баниләриндән биридир; РСДФП II гурултайындан сонра меншевикләрә, даһа сонра тәсвийәчиләрә гошулмушдур — 363, 364, 392, 407.

Зедт — коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә прокурор олмушдур — 67.

Зибел, Карл (1836—1868) — Рейн шаиридир, Энкелсин гоһумудур — 164.

Зибер, Николай Иванович (1844—1888) — рус игтисадчысыдыр, Марксын игтисади нәзәриййәсини Русияда илк популярлашдыранлардан биридир — 361.

Зикинкен, Франтс, фон (1481—1523) — реформасияя гошулмуш алман рытсарыдыр, 1522-чи ил рытсар үсянынын рәһбәридир — 112, 113, 114, 115, 116.

Зинкер, Паул (1844—1911) — алман сосял-демократыдыр; 1887-чи илдән сосял-демократ партиясы Идарә һей'әтинин үзвүдүр — 482.

Золя, Эмил (1840—1902) — франсыз язычысыдыр, әдәбиййатда натурализм чәрәяны дейилән чәрәянын башчысыдыр — 426.

Зомбарт, Вернер (1863—1941) — алман буржуа игтисадчысыдыр; өз әсәрләриндә Марксын әмәк дәйәр нәзәриййәсини рәдд этмәйә чалышмышдыр — 508, 512.

Зоннеман, Леополд (1831—1909) — алман демократыдыр, «Frankfurter Zeitung»-ун баниси вә редакторудур — 319.

* *Зорке, Фридрих Алберт* (1828—1906) — алман сосялистидир, 1849-чу ил Баден үсянынын иштиракчысыдыр; Америкая мүһачирәт этмиш вә орада I Интернасйонала гошулан Үмуми алман фәһлә иттифагынын рәһбәрләриндән бири олмушдур; I Интернасйоналын Баш Шурасы Ню-Йорка көчүрүлдүкдән сонра онун катиби олмушдур; Марксын вә Энкелсин достудур — 304, 306, 328, 329, 348, 355, 366, 383, 387, 417, 432, 436, 465, 478, 481, 499.

И

Ибсен, Һенрик (1828—1906) — Норвеч драматургудур — 441.

Йорк, Теодор (1830—1874) — алман сосял-демократыдыр; лассалчы Үмуми Алмания фәһлә иттифагынын үзвүдүр, сонра эйзенахчы олмушдур — 301.

Иосс, Фритс (1517-чи илә яхын вәфат этмишдир) — Алманияда Кәндли мүһарибәси заманы кәндли дәстәләринин рәһбәрләриндән бири олмуш, Башмаг Иттифагыны бәрпа этмишдир — 115.

К

Кабе, Эт'ен (1788—1856) — франсыз утопик коммунистидир, «Икарияя сәяһәт» китабынын мүәллифидир — 161, 319.

Каблуков, Николай Алексеевич (1849—1919) — рус игтисадчысы вә статистикачысыдыр, Москва университетинин профессорудур; либерал халгчылығын нүмайәндәсидир — 361.

* *Каблукова (Горбунова), Минна Карловна* (1840-чы илдә анадан олмушдур) — земство статистикачысы вә халгчылыг чәрәянынын публисистидир — 353.

Кавалотти, Феличе (1842—1898) — италян сияси хадимидир, радикал республикачыдыр, 1873 — 1898-чи илләрдә парламентдә ифрат солларын лидеридир — 496.

Кавеняк, Луи Эжен (1802—1857) — франсыз кенералыдыр; 1848-чи илдә һәрби диктатор оларкән Парис пролетариатынын июн үсяныны амансызлыгла ятырмышдыр — 53, 54, 271.

Кайзер, Макс (1853—1888) — алман сосял-демократыдыр, рейхстагын сосял-демократ фраксиясынын сағ ганадына гошулурду — 349, 381.

Калвин, Жан (1509—1564) — Франсада вә Исвечрәдә реформасиянын идеологудур, протестантизмин нөвләриндән бири олан калвинизмин банисидир — 485.

Кампһаузен, Лудолф (1803—1890) — 1848-чи илдә Пруссиянын назир-президенти олмушдур, либерал буржуазиянын башчысыдыр — 39.

Канробер, Франсуа (1809—1895) — франсыз маршалыдыр, бонапартчыдыр; 1854—1856-чы илләрдә Крым мүһарибәси заманы франсыз гошунларынын баш команданы олмушдур — 111.

Кант, Иммануил (1724—1804) — алман идеалист философудур — 158, 159, 326, 451, 463, 485, 505.

Кардан, Ийероним (1501—1576) — италян риязийятчысыдыр, һәким вә философдур — 142.

Карден, Ричард Уолтер (1801-чи илдә анадан олмушдур) — инкилис торисидир, парламент үзвүдүр — 124.

Кареев, Николай Иванович (1850—1931) — рус тарихчисидир, Петербург университетинин профессорудур — 428, 429, 430, 431, 432.

Карл V Һабсбург (1500—1558)—Алмания императорудур (1519—1558) вә Испания кралыдыр — —114.

Карно, Лазар (1753—1823) — Франса ингилабы дөврүнүн дөвләт вә һәрби хадимидир, Франса ингилаби ордуларынын һәрби гәләбәләринин тәшкилатчысыдыр — 55.

Кастил, Ипполит (1820—1886)—франсыз публисистидир; 1848-чи илдә республикачы олмушдур, июн үсјанынын иштиракчысыдыр, сонралар хаин чыхмыш, империја тәрәфдары олмушдур — 228.

Каутскаја, Луиза — Австрија сосјалистидир, 1890-чы илдән Энкелсин катиби олмушдур, II Интернасјоналын Брүссел вә Сүрих конгресләринин нүмајәндәсидир — 436, 512.

* *Каутскаја, Минна* (1836—1912) — алман јазычысыдыр, ичтимаи мөвзуларда јазылмыш романларын мүәллифидир; К. Каутскинин анасыдыр — 415.

* *Каутски, Карл* (1854—1938) — алман сосјал-демократијасынын вә II Интернасјоналын көркәмли нәзәријјәчиләриндән биридир, сентристдир, биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосјал-пасифист олмушдур; марксизмә хаин чыхмышдыр, Совет Иттифагынын гәддар дүшмәнидир — 320, 373, 391, 395, 400, 402, 428, 453, 457, 473, 475, 510, 511.

Кауфман, Илларион Игнатевич (1848—1916) — рус игтисадчысы вә статистикачысыдыр, Петербург университетинин професорудур— 339.

* *Келли-Вишневетскаја, Флоренс* (1859—1932) — АБШ Сосјалист фәһлә партијасынын үзвүдүр, Ф. Энкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабыны инкилис дилинә тәрчүмә етмишдир; сонралар буржуа реформисти олмушдур — 421, 423.

Кенә, Франсуа (1694—1774) — франсыз игтисадчысыдыр, физиократлар мәктәбинин банисидир —146, 149, 150.

Кинкел, Готфрид Иоһанн (1815—1882) — алман публисисти вә шаиридир, хырда буржуа демократыдыр; Лондонда мүһачирәтдә оларкән Маркса гаршы мүбаризә апармышдыр — 40, 41, 72, 123.

Клапка, Кеорг (1820—1892) — Мачарыстан ингилаби ордусунун кенералыдыр, сонралар Исвечрәдә мүһачир олмушдур — 124.

Клаузевитс, Карл (1770—1831) — Пруссија кенералы вә һәрби нәзәријјәчисидир — 69.

Клемансо, Жорж (1841—1929) — франсыз буржуа сијасәтчисидир, радикалларын башчысыдыр; биринчи дүнја мүһарибәсинин вә Совет республикасына гаршы силаһлы мүдахиләнин илһамчыларындан биридир — 398, 419.

Клингс, Карл — Золинкендән олан фәһләдир, Үмуми Алманија фәһлә иттифагы МК-сынын үзвүдүр — 164.

Клоотс, Жан Батист (Анахарсис) (1755—1794) — XVIII әсрин ахырларында Франса буржуа ингилабынын хадимидир, эбертистдир — 434, 435.

* *Клусс, Адолф*—Мајнтсдакы Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр; 1849-чу илдән сонра Америкада журналист олмушдур; 1854-чү иләдәк Марксын фәал тәрәфдары олмушдур; сонралар Вашингтонда адмираллығын чиновники олмушдур — 66, 68.

Клүзерә, Күстав Пол (1823—1900) — франсыз забитидир; Парис Коммунасынын мүдафиә штабынын рәисидир, хәјанәтдә иттиһам едиләрәк апрелдә мәһкәмәјә верилмишди; Коммуна јыхылдыгдан сонра мүһачир олмуш, I Интернасјоналда Маркса гаршы бакунинчиләрлә бирликдә мүбаризә апармышдыр — 264, 304.

Кобден, Ричард (1804—1865) — инкилис сијаси хадимидир, либералдыр, фритредерләрин башчыларындан биридир—154.

Колен, Жан Кијом (1783—1859) — Белчика игтисадчысыдыр, сосјал-реформистдир — 366, 367.

Коломб, Фердинанд Август (1775—1854) — Пруссија кенералыдыр, 1813—1814-чү илләр мүһарибәсинин иштиракчысыдыр — 129.

Колбер, Жан Батист (1619—1683)— XIV Лудовикин назиридир, меркантилизм сиясәти еридирди — 468.

Комп, Албрехт — Ню-Йоркда алман фәһлә чәмиййәтинин («Коммунистләр клубунун») банисидир — 121.

Конт, Окуст (1798—1857) — франсыз позитивист философудур — 186, 265, 502.

Кор Велф — бах: Кеорг V.

Коссид'ер, Марк (1808—1861)—франсыз хырда буржуа сосялистидир, 1834-чү ил Лион үсянынын иштиракчысыдыр; 1848-чи илдә Парис полисинин префекти олмушдур — 55.

Костюшко, Тадеуш (1746—1817) — милли поляк гәһрәманыдыр, 1794-чү ил үсянынын башчысыдыр — 66, 92.

Кошут, Лудвиг (1802—1894) — Мачарыстанда 1848—1849-чу илләрдәки буржуа-демократик ингилабынын башчысыдыр, 1849-чу илдә Мачарыстан республикасынын башчысы олмушдур — 58, 124.

Крапулински — III Наполеонун ләгәбидир.

Красс, Марк Литсини (бизим эрадан әввәл 114—53) — Рома республикасынын консулу, триумвиратын үзвүдүр, Спартак үсяныны ятырмышдыр — 126.

Крем'е, Адолф (1796—1880) — франсыз либерал сияси хадимидир; 1870—1871-чи илләрдә «милли мүдафиә һөкумәтинин» үзвү олмушдур — 36.

Крике, Керман (1820—1850)— алман «һәгиги сосялизминин» нүмайәндәсидир, Ню-Йоркда чыхан «Volkstribun» гәзетинин редакторудур — 21.

Кример, Вилям Рэндол (1838—1908) — инкилис тред-юнионларынын лидерләриндән биридир, 1864—1866-чы илләрдә I Интернасйоналын Баш Шурасынын катиби олмушдур; 1867-чи илдә Баш Шурадан чыхмышдыр; сонралар либерал, пасифист олмушдур —151, 152, 153, 201.

Кромвел, Оливер (1599—1658)—XVII әср Инкилтәрә буржуа ингилабынын башчысыдыр; 1653-чү илдән Инкилтәрәнин лорд-протектору олмушдур — 202, 239, 242, 494.

* *Кукелман, Лудвиг* (1830—1902) — Һанновер һәкимидир, 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысыдыр, I Интернасйоналын үзвүдүр; «Капиталын» нәшринә вә яйылмасына көмәк этмишдир — 172, 182, 190, 206, 210, 216, 227, 230, 238, 245, 251, 252, 256, 259, 265, 271, 277, 278.

* *Куно, Теодор* (1847—1934) — алман сосялистидир, I Интернасйоналын хадимидир, Марксын тәрәфдарыдыр; сонралар АБШ-да фәһлә һәрәкатынын хадими олмушдур — 291.

Кув'е, Жорж (1769—1832) — франсыз тәбиәтшүнасыдыр, мүгайисәли анатомиянын вә палеонтолокиянын банисидир — 209.

Кэри, Һенри Чарлз (1793—1879) — американ игтисадчысыдыр, капитализмин мәддаһыдыр, синфи мәнафе аһәнкдарлығы нәзәриййәсини ирәли сүрмүшдүр — 64, 78, 79, 105, 205, 207, 234, 235, 236, 237.

Кэрран, Чон Филпот (1750—1817)— Ирландияда вәкил олмушдур, 1798-чи илдә үсян этмиш ирландиялыларын хейринә сөйләдийи мүдафиә нитги илә мәшһурдур — 242.

К

Кегг, Аманд (1820—1897) — алман демократыдыр, 1849-чу илдәки Баден ингилаби һөкумәтинин үзвүдүр, буржуа-пасифист «Сулһ вә азадлыг чәмиййәтинин» лидерләриндән биридир — 232, 311.

Кейб, Август (1842—1879) — алман сосял-демократыдыр, эйзенахчылар тәрәфинә кечмиш лассалчыдыр; 1874-чү илдән рейхстагын үзвүдүр — 315.

Кеорг II (1683—1760) — Бөйүк Британия кралыдыр (1727—1760) — 203.

Кеорг V (1819—1878) — Һанновер кралыдыр — 45.

Кертсен, Александр Иванович (1812—1870) — көркәмли рус язычысы вә публисистидир, демократдыр, халгчылығын банисидир — 69, 330.

Киббон, Эдуард (1737—1794) — инкилис тарихчисидир — 73.
Кизо, Франсуа П'ер (1787—1874) — франсыз буржуа тарихчисидир вә Луи-Филиппин шаһлығы заманы дөвләт хадими олмушдур, ири малиййә буржуазиясынын башчысыдыр — 63, 367, 494.
Кил'ом, Чемс (1844—1917) — Исвечрә анархистидир, Бакунинин ән яхын силаһдашыдыр, кизли «Алянсын» рәһбәрләриндән биридир; Гаага конгресиндә (1872) I Интернасйоналдан харич эдилмишдир — 290.
* *Кил'ом-Шак, Кертруда* — алман анархистидир — 410.
Кинс, Эжен (1839—1923) — I Интернасйоналын Белчика бөлмәләринин тәшкилатчыларындан биридир, Белчика федерасия шурасынын үзвүдүр; прудончудур, сонралар бакунинчи олмушдур—295.
Көте, Иоһанн Волфганг (1749—1832) — алман шаиридир — 113.
Кулих, Густав (1791—1847) — алман буржуа тарихчисидир, игтисад тарихинә даир әсәрләрин мүәллифидир — 494.
Кэд, Жул (1845—1922) — франсыз сосялистидир, Франса Фәһлә партиясынын баниләриндән биридир; 80—90-чы илләрдә поссибилистләрә гаршы мүбаризә апармышдыр; сонралар II Интернасйоналда сентризм лидерләриндән бири олмушдур; биринчи дүня мүһарибәси заманы шовинист олмушдур — 355, 356, 368, 377.

Л

Лабриола, Антонио (1843—1904) — италян әдәбиййатчысы вә философудур; XIX әсрин 80—90-чы илләриндә марксизмә яхын олмушдур; өмрүнүн сон илләриндә сияси фәалиййәтдән узаглашмышдыр — 508.
Лаверн-Пекилен, Моритс — Пруссия тарихчиси-игтисадчысыдыр, мүртәче романтик тарих мәктәбинин нүмайәндәләриндән биридир — 475, 476, 477.
* *Лавров, Пйотр Лаврович* (1823—1900) — рус публисистидир, халгчылығын нәзәриййәчисидир, «сосиолокияда рус суб'ектив мәктәби» дейилән мәктәбин банисидир; Сүрихдә вә Лондонда чыхан «Вперйод» журналынын редакторудур — 321.
Ламартин, Алфонс (1790—1869) — франсыз шаири вә буржуа-либерал сияси хадимидир, 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин фе'лән башчысы олмушдур — 36.
* *Ланке, Фридрих Алберт* (1828—1875) — алман ени кантчы философудур, публисистдир, фәһлә синфи һаггында бир сосял-реформист китабын мүәллифидир—176, 251, 252.
Ланкестер, Эдвин Рэй (1847—1929) — инкилис тәбиәтшүнасыдыр, Лондон университетинин, сонра да Оксфорд университетинин профессору олмушдур — 361, 384.
* *Лассал, Фердинанд* (1825—1864) — алман сосялистидир, Үмуми Алмания фәһлә иттифагынын банисидир, алман фәһлә һәрәкатында оппортунист реформист чәрәянын (лассалчылығын) башланғычыны гоймушдур; Маркс вә Энкелс бу чәрәяна гаршы йорулмаг билмәдән мүбаризә этмишләр — 97, 98, 99, 110, 112, 114, 125, 135, 144, 165, 166, 168, 171, 172, 173, 174, 176, 183, 219, 222, 224, 233, 304, 309, 311, 314, 316, 317, 320, 342, 376, 454, 455, 459.
* *Лафарг, Пол* (1842—1911) — франсыз сосялистидир, I Интернасйоналын көркәмли хадимидир, Франса Фәһлә партиясынын баниләриндән биридир; Марксын күрәкәнидир, Марксын вә Энкелсин достудур — 184, 185, 228, 277, 280, 356, 366, 368, 369, 377, 498, 500, 508, 509, 511,
Леббок, Чон (1834—1913) — инкилис дарвинист биологудур, этнолог вә археологдур — 392.
Леве, Вилһелм (Леве-фон-Калбе) (1814—1886) — алман сияси хадимидир; Франкфурт парламентиндә (1848) демократик солллара гошулурду; бир заман бу парламентин сәдри олмушдур; 60—70-чи илләрдә тәрәггичи олмушдур — 54, 57.
Леви, Густав — алман сосялистидир, 50-чи илләрдә Лассалын әлейһдары, сонралар онун тәрәфдары олмушдур, Үмуми Алмания фәһ-

лә иттифагынын фәал үзвүдүр — 86, 87, 88, 121.

Ледрү-Роллен, Александр Окүст (1807—1874) — франсыз сияси хадимидир, 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин үзвү олмушдур, хырда-буржуа демократиясынын башчыларындан биридир — 36, 37, 56, 58, 227, 498.

Лейбнитс, Готфрид Вилһелм (1646—1716) — алман философудур, об'ектив идеалист, риязийятчы вә физикдир — 463, 505.

Лекрафт, Бенчамин (1809—1897) — инкилис тред-юниончусудур, I Интернасйоналын Баш Шурасынын үзвүдүр; 1871-чи илдә Интернасйоналдан чыхмышдыр; сонралар либерал олмушдур — 186, 237.

Ле Лубе, Виктор (1830-чу илә яхын анадан олмушдур) — Лондонда франсыз мүһачиридир, I Интернасйоналын Баш Шурасынын үзвүдүр; интрига вә Баш Шурая гаршы бөһтан үстүндә 1866-чы илдә Интернасйоналдан харич эдилмишдир — 151, 152, 153, 154.

Ленхен — бах: Демут, Елена.

Леру, П'ер (1797—1871) — франсыз утопик сосялистидир — 423.

Лессинг, Готһолд Эфраим (1729—1781) — алман маарифчисидир, шаир, тәнгидчи, драматург вә философдур — 98, 252, 483.

* *Лесснер, Фридрих* (1825—1910) — алман фәһләсидир, Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысыдыр, I Интернасйоналын хадимидир, Марксын вә Энкелсин досту вә силаһдашыдыр — 219.

Ли, Роберт Эдуард (1807—1870) — американ кенералыдыр. 1862—1865-чи иллэрдә чәнублулар ордусунун баш команданы олмушдур — 155, 156.

Либих, Юстус (1803—1873) — алман кимячысыдыр, агрономия кимясынын банисидир — 321.

Либкнехт, Вилһелм (1826—1900) — Алмания сосял-демократиясынын вә II Интернасйоналын баниләриндән вә рәһбәрләриндән биридир — 67, 165, 166, 169, 173, 174, 188, 218, 224, 230, 231, 232, 255, 257, 258, 268, 274, 276, 278, 283, 301, 304, 308, 313, 315, 316, 319, 321, 326, 340, 341, 378, 454, 456, 510, 511.

Лиззи — бах: Бернс, Лиззи.

Линколн, Авраам (1809—1865) — АБШ президентидир (1861—1865), гулдар Чәнуба гаршы шимал штатларынын мүбаризәсинә башчылыг этмишдир — 137, 139.

Лист, Фридрих (1789—1846) — алман буржуа игтисадчысыдыр, һимайәчилийин тәрәфдарыдыр — 12.

Локк, Чон (1632—1704) — инкилис сенсуалист философудур — 451.

Лонке, Шарл (1833—1903) — франсыз сосялистидир, прудончудур, I Интернасйоналын Баш Шурасынын вә Коммунанын үзвүдүр; Марксын күрәкәнидир — 184.

Лонке, ханым — бах: Маркс, Женни (Лонке).

Лопатин, Керман Александрович (1845—1918) — рус ингилабчысыдыр, халгчыдыр, I Интернасйоналын Баш Шурасынын үзвүдүр; 1884-чү илдән 1905-чи илэдәк Шлисселбург галасына салынмышдыр; Марксын достудур — 361, 414, 471.

Лоран, Окүст (1807—1853) — франсыз кимячысыдыр — 196.

Лориа, Ахилл (1857-чи илдә анадан олмушдур) — италян буржуа игтисадчысыдыр — 504, 508.

Луи-Филипп (1773—1850) — Франса кралыдыр (1830—1848) — 337.

Луиза — бах: Каутская, Луиза.

Лукулл, Лутси Литсини (бизим эрадан әввәл 108—56) — Рома сәркәрдәсидир, Рома республикасынын консулудур — 125.

Лудвиг III (1806—1877) — Һессенли курфүрстдүр, 1848-чи илдән э'тибарән Һессенли бөйүк һерсогдур — 188.

Лудовиг XIV (1638—1715) — Франса кралыдыр (1643—1715) — 245, 338, 428, 468.

Лудовиг XV (1710—1774) — Франса кралыдыр (1715—1774) — 338.

Лутер, Мартин (1483—1546) — Алманияда протестантизмин башчысыдыр, Лутеран килсәсинин банисидир — 114, 395, 485.

Лутсов, Адолф (1782—1834) — Пруссия кенералыдыр, 1813-чү ил мүһарибәсинин иштиракчысыдыр — 129.

Лэби, Томас Кларк (1821—1901) — Ирландия фенисидир, «Irish People»-нин әмәкдашыдыр — 243.

М

Мадзини, Чузеппе (1805—1872) — Италиянын милли бирлийи уғрунда мүбаризә эдән италјан хырда-буржуа демократыдыр; өз нүфузуну I Интернасионалын нүфузуна гаршы гоймаға чалышырды — 50, 51, 52, 58, 152, 153, 201, 294.

Майн, Ричард (1796—1868) — Лондон полис комиссарыдыр — 189.

Макиавелли, Никколо (1469—1527) — италјан сијаси хадими вә тарихчисидир, Ренессанс дөврүнүн габагчыл италјан буржуазијасынын идеологудур — 95.

Мак-Кинлей, Вилям (1843—1901) — АБШ президентидир, һимайәчилик тарифинин мүәллифидир (1890) — 460.

Мак-Клеллан, Чорч Брентон (1826—1885) — американ кенералыдыр, 1861—1862-чи илләрдә шималлылар ордусунун баш команданы олмушдур; гулдар үнсүрләрлә сазиш тәрәфдары иди — 128, 136, 139.

Мак-Кэллох, Чон Рамсей (1789—1864) — инкилис игтисадчысыдыр, капитализм гурулушунун мәддаһыдыр, Рикардону баяғылашдырмышдыр — 64, 200.

Малон, Бенуа (1841—1893) — бакунинчи «Алјансын» баниләриндән биридир, Парис Коммунасынын иштиракчысыдыр, поссибилистләрин лидерләриндән биридир — 355, 369, 374, 375, 377.

Малтус, Томас Роберт (1766—1834) — инкилис буржуа игтисадчысыдыр, капитализмин мәддаһыдыр, капитализмдә зәһмәткеш күтләләрин йохсуллуғуна һагг газандыран мүртәче әһали нәзәрийјәсинин мүәллифидир — 42, 43, 64, 79, 130, 158, 178, 252, 311, 322.

Манн, Томас (1856—1941) — инкилис фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадимидир, ени тред-юнионизмин лидеридир, Мүстәгил фәһлә партијасынын фәал хадимидир; 1920-чи илдән Бөйүк Британия Коммунист партијасынын үзвүдүр; Гырмызы һәмкарлар Интернасионалынын јарадылмасында иштирак этмишдир — 437.

Маннинг, Һенри Эдуард (1808—1892) — инкилис кардиналыдыр (1875-чи илдән) — 437.

Ману — һинд «Ганунлар мәчмуәсинин» хәјали мүәллифидир — 81.

Мари де Сен-Жорж, Александр (1795—1870) — франсыз буржуа республикачысыдыр, 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин үзвү олмушдур — 36, 228, 498.

* *Маркс, Женни* (әввәлки фамилијасы фон-Вестфалендир) (1814—1881) — Марксын арвадыдыр — 15, 40, 51, 62, 66, 68, 130, 140, 195, 258, 329, 357, 368, 384, 385.

Маркс, Женни (1844—1883) — Марксын бөйүк гызыдыр. Ш. Лонкенин арвадыдыр — 249, 252, 284.

Маркс, Карл (1818—1883) — 16, 37, 40, 41, 66, 67, 73, 151, 152, 153, 171, 175, 177, 180, 198, 199, 228, 230—231, 297, 301, 304, 307, 311, 312, 313, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 330, 353, 355, 367, 369, 377, 383, 384, 385, 386, 387, 391, 392, 393, 399, 400, 403, 405, 407, 408, 409, 410, 423, 433, 434, 438, 441, 443, 445, 451, 453, 454, 455, 456, 459, 464 475—476, 478, 481, 483, 484, 494, 495, 597, 503, 508, 509, 510, 511, 512.

Маркс, Лаура (1845—1911) — Марксын икинчи гызыдыр, П. Лафаргын арвадыдыр — 208, 262, 277.

Маркс, Элеонора (Тусси) (1855—1898) — Марксын кичик гызыдыр, Э. Эвелингин арвадыдыр, 80—90-чы илләрдә Инкилтәрә вә бейнәлхалг фәһлә һәрәкатынын фәал иштиракчысыдыр — 297, 305, 377, 384, 395, 436, 473, 474—475.

Марраст, Арман (1801—1852) — франсыз буржуа республикачысыдыр, «National» гәзетинин редакторудур, 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин үзвү олмушдур — 36, 498.

Мартенс, Иоахим Фридрих — алман фәһләсидир, Һамбургда Коммунистләр иттифагы ичмасынын банисидир — 46.

Маурер, Кеорг Лудвиг (1790—1872) — алман тарихчисидир, гә-

дим вә орта әсрләрдәки Алманиянын ичтимаи гурулушуну тәдгиг этмишдир — 208, 378, 379, 443.
Мезер, Юстус (1720—1794) — иртичачы алман публисисти вә тарихчисидир — 209.
* *Мейер, Зигфрид* (1840—1872) — алман сосялистидир; 1866-чы илдә Америкая кетмишдир; I Интернасионалын Ню-Йорк бөлмәсинин тәшкилиндә фәал иштирак этмишдир — 192, 246, 270.
Мейтснер, Отто (1850—1930) — Һамбург наширидир; Марксын «Капиталыны» нәшр этмишдир — 192, 251, 252.
Мейтсен, Август (1822—1910) — алман статистикачысы вә аграр мүнасибәтләр тарихчисидир — 379.
Менделеев, Дмитри Иванович (1834—1907) — көркәмли рус алимидир, кимячыдыр, кимйәви элементләрин периодик ганунуну кәшф этмиш кимячыдыр — 471.
* *Меринг, Франтс* (1846—1919) — алман сосял-демократыдыр, әдәбийят тәнгидчиси вә тарихчисидир, Алмания сосял-демократиясынын сол ганадынын башчыларындан биридир, сонралар «Спартак» иттифагынын вә Алмания Коммунист партиясынын үзвү олмушдур — 475, 483.
Мерославски, Лудвиг (1814—1878) — поляк ингилабчысыдыр, 1830 вә 1863-чү илләрдә Полша үсянларынын иштиракчысы олмушдур, 1849-чу илдә Баден ингилаби ордусунун команданы олмушдур — 91.
* *Меса-и-Леомпарт, Хосе* (1840 — 1904) — Испания сосялистидир, I Интернасионалын Испания федерасия шурасынын үзвүдүр, Испания фәһлә партиясынын тәшкилатчыларындан биридир (1879) — 456.
де Местр, Жозеф Мари (1753—1821) — иртичачы франсыз публисисти вә П'емонт сияси хадимидир, XVIII әсрин ахырларындакы Франса буржуа ингилабынын гәддар дүшмәнидир — 475.
Мешшерски, Владимир Петрович (1839—1914) — иртичачы рус публисисти вә беллетристидир; иртичачы «Гражданин» гәзетини нәшр эдирди — 480.
Мәһәммәд (571—632) — Ислам дининин банисидир — 74, 75, 77, 78.
Микел, Иоһанн (1828—1901) — Пруссия банкири вә сияси хадимидир, насионал-либералдыр; кәнчлийиндә Коммунистләр иттифагынын үзвү олмушдур; 1890—1901-чи илләрдә малиййә назири олмушдур — 46, 47, 48, 173, 175, 281, 345.
Микер, Томас (1823—1867) — Ирландия ингилабчысыдыр, 1848-чи илдә Ирландияда ингилаби тәшвигат апармышдыр; сонралар Америкада мүһачир олмушдур — 203.
Милл, Чемс (1773—1836) — инкилис тарихчиси, философу вә игтисадчысыдыр, Рикардонун ардычылыдыр — 64, 366.
Милл, Чон Стуарт (1806—1873) — инкилис философудур, либерал сияси хадимдир, игтисадчыдыр; буржуа классик сияси игтисад мәктәбинин тәглидчисидир — 366.
Милнер, Чорч — ирландиялыдыр, чартист О'Брайенин ардычылыдыр, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвүдүр (1868—1872) — 237.
Мин'е, Франсуа Окуст (1796—1884) — либерал мәсләкли франсыз тарихчисидир — 494.
Мирабо, Оноре Габриэл (1749—1791) — 1789-чу ил Франса буржуа ингилабынын хадимидир, мүхалифәтчи задәканларын вә ири буржуазиянын башчысыдыр — 173.
Михайловски, Николай Константинович (1842—1904) — публисист вә әдәбийят тәнгидчисидир, либерал халгчылығын нәзәриййәчисидир — 330, 311, 312.
Молешотт, Якоб (1822—1893) — алман физиологудур, вулгар материалистдир — 321.
Молтке, Һелмут Карл (1800—1891) — алман фелдмаршалы вә һәрби язычысыдыр, мүһафизәкардыр; 1857—1888-чи илләрдә баш штабын рәиси олмушдур — 257.
Монтейл, Аман Алексис (1769—1850) — франсыз тарихчисидир — 244.
Монтеск'е, Шарл (1689—1755) — франсыз маарифчи философудур — 485.

Морган, Луисс Һенри (1818—1881)— американ этнолог алимидир, ибтидаи чәмиййәти тәдгиг етмишдир — 391, 395, 396, 471.

Морлей, Сэмуэл (1809—1886) — инкилис либералыдыр, парламент үзвүдүр — 280.

Мост, Иоһанн (1846—1906) — алман сосјал-демократыдыр, Дүрингин вулгар материалист фәлсәфәсинин тәрәфдарыдыр; сонралар анархист олмушдур — 325, 326, 329, 330, 370, 386, 387.

Моттерсһед, Томас — Ирландия фәһләсидир, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвүдүр (1869—1872); Гаага конгресиндә (1872) Марксын әлейһдарларына гошулмушду — 237.

Мур, Сэмуэл (1830—1912) — «Капиталы» вә «Коммунист манифестини» инкилис дилинә тәрчүмә етмишдир, Марксын вә Энкелсин достудур — 263.

Мулберкер, Артур (1847—1907) — алман публисистидир, прудончудур, «Volksstaat»-да чап едилмиш «Мәнзил мәсәләси» адлы мәгаләнин мүәллифидир; бу мәгаләјә чаваб олараг, Энкелс тәрәфиндән «Мәнзил мәсәләсинә даир» ады илә бир сыра мәгаләләр јазылмышдыр (1872—1873) —302.

Мүллер, Адам Һенрих (1779—1829) — иртичачы алман сосиологудур — 475.

Мүллер-Теллеринг, Эдуард — алман журналистидир, «Јени Рејн Гәзетинин» Вена мүхбиридир, сонра Лондонда мүһачир олмушдур; 1850-чи илдән е'тибарән Маркса вә Энкелсә гаршы бөһтанчы кампанија апармышдыр — 121, 123.

Мүнсер, Томас (1490—1525) — алман плебеј ингилабчысыдыр, 1524—1525-чи илләрдә Алманијада Кәндли мүһарибәсинин башлыча рәһбәрләриндән бири олмушдур, бәрабәрчилик утопик коммунизм тәблиғатчысыдыр — 114, 513.

Н

Набрутси, Лодовико (1846-чы илә јахын анадан олмушдур) — Равеннда I Интернасионалын үзвүдүр, бакунинчидир — 292.

Наполеон I (Бонапарт) (1769—1821)— Франса императорудур (1804—1814 вә 1815) — 54, 60, 69, 91, 164, 259, 260, 266, 295, 367, 439, 449, 493, 494.

Наполеон III (Луи Бонапарт) (1808—1873)—Франса императорудур (1852—1870)—55, 56, 57, 59, 60, 61, 70, 71, 90, 91, 110, 146, 155, 164, 167, 186, 189, 250, 251, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 263, 265, 271, 272, 273, 275, 278, 282, 297, 337, 367, 388, 405.

Нечаев, Серкеј Кеннадиевич (1847—1882) — рус анархистидир, гәсдчидир — 290, 297.

Нәваири (1280—1332) — әрәб тарихчисидир — 78.

Ним — бах: Демут, Елена.

Ножанлы Гвиберт (1053—1124) — бенедиктчи кешишдир, руһанијјәтчи вә тарихчидир — 84.

Нот'үнг, Петер (1821—1880) — коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә иттиһам едиләнләрдән бирибидир, сонралар лассалчы олмушдур — 45.

О

Очер, Чорч (1820—1877) — инкилис фәһләсидир, инкилис тред-јунионларынын лидерләриндән биридир, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвүдүр, Парис Коммунасындан сонра хаин чыхмышдыр — 151, 152, 201, 210, 237.

О'Донован Росса, И'еремија (1831—1915) — Ирландија фениләринин башчыларындан биридир. «Irish People» гәзетинин наширидир; сонралар АБШ-а мүһачирәт едиб орада фениләр тәшкилатындакы сол чәрәјанын башчысы олмушдур — 237, 240, 249.

О'Коннел, Дани'ел (1775—1847) — Ирландија милләтчиләринин башчысыдыр, Ирландија буржуазијасынын мө'тәдил тәбәгәләринин нүмајәндәсидир — 242.

О'Коннор, Феркүс Эдуард (1794—1855) — чартистләрин лидеридир, парламентин үзвүдүр, «Northern Star»-ын наширидир — 65.

Орлеанлар — Валуа сүлаләсинин, сонралар Бурбонлар сүлаләсинин кичик ганадыдыр — 57.

Орсини, Феличе (1809—1858) — италјан милләтчисидир, гәсдчи ингилабчыдыр; 1858-чи илдә III Наполеона гәсд етмишдир — 110.

Отто-Валстер, Август — алман сосјал-демократыдыр, журналистдир — 321.

Оуэн, Роберт (1771—1858) — бөјүк инкилис утопик сосјалистидир, Инкилтәрәдә кооператив һәрәкатынын банисидир — 191, 319, 426.

П

Паликао (Кузен-Монтобан), Шарл (1796—1878) — франсыз кенералыдыр, 1870-чи илин сентјабрында республика гурулмасы әрәфәсиндә баш назир вә һәрби назир олмушдур — 262.

Палмерстон, Һенри Чон (1784—1865) — Инкилтәрә дөвләт хадимидир, викләр партијасынын ән иртиҹачы үнсүрләринин лидеридир, харичи ишләр назири (1830—1841 вә 1846—1851), дахили ишләр назири (1852—1855) вә баш назир (1855—1858 вә 1859—1865) олмушдур — 91, 109, 238.

* *Папритс, Евкенија Эдуардовна* (1853—1919) — рус ханәндәсидир, сонралар рус мусигисини тәдгиг етмишдир; рус дилиндә Марксын вә Энкелсин бир сыра әсәрләрини бурахмыш олан Москвадакы кизли «Тәрҹүмәчиләр вә наширләр ҹәмиййәти» илә әлагәси олмушдур (1882—1884) — 399, 400.

Паудерли, Теренс Винсент (1849—1924) — американ сосјалистидир, «Әмәк рытсарлары орденинин» лидери олмушдур (1879—1893) — 418, 421.

Пелис'е, Жан Жак (1794—1864) — франсыз кенералыдыр, 1855-чи илдә Крымда франсыз гошунларынын баш команданы олмушдур — 111.

Перре, Анри — Исвечрә сосјалистидир, I Интернасионалын хадимидир, Ҹеневрәдә Роман федерасија комитәсинин катиби олмушдур — 304.

Петти, Вилјам (1623—1687) — инкилис игтисадчысы вә статистикачысыдыр, классик буржуа сијаси игтисад мәктәбинин банисидир — 43, 102.

Пиа, Феликс (1810—1889) — франсыз хырда-буржуа журналистидир, јени јакобиндир; 1871-чи илдә Коммунанын үзвү олмуш, сонра Инкилтәрәјә мүһаҹирәт етмишдир; Маркса вә Баш Шураја гаршы бөһтанчы кампанија апармышдыр — 87, 282.

Пиготт, Ричард (1828—1889) — Ирландија журналистидир, «Irishman»-ын редакторудур — 243.

Пиндар (бизим ерадан әввәл 518-ә јахын — 442) — јунан лирикидир — 339.

Пипер, Вилһелм (1826—1899-а јахын) — алман филологу вә журналистидир, Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, Лондонда мүһаҹир олмушдур — 58, 61.

Питт, Вилјам, кичик (1759—1806) — Инкилтәрә дөвләт хадимидир, викләр партијасынын лидеридир; ингилабчы Франсаја гаршы Инкилтәрәнин мүһарибәси заманы Инкилтәрә һөкумәтинә башчылыг етмишдир — 137, 242, 435.

Пйотр I (1672—1725) — Русија императорудур (1682—1725) — 163.

Платон (бизим ерадан әввәл 427—347) — гәдим јунан идеалист философудур — 512.

* *Плеханов, Кеорки Валентинович* (1856—1918) — 1883-ҹү илдәки биринҹи рус марксист «Әмәк азадлығы» групунун тәшкилатчысыдыр, XIX әсрин 80—90-чы илләриндә Русијада марксизмин көркәмли тәблиғатчысы вә пионеридир; РСДФП II гурултайындан сонра меншевик олмушдур; биринҹи дүнја мүһарибәси заманы сосјал-шовинист олмушдур — 407, 408, 483, 503.

Плон-Плон — Бонапарт, Жозефин ләгәбидир.

Плутарх (48-ә јахын — 120) — јунан философу, тарихчиси вә јазычысыдыр — 99.

Помпеј (бизим ерадан әввәл 106—48) — Рома сәркәрдәсидир — 125, 126.

Поп, Чон (1822—1892) — американ кенералыдыр, Америкада Вәтәндаш мүһарибәси заманы шималлылар ордусунда вурушмушдур — 137.

Поттер, Чорч (1832—1893) — инкилис тред-юниончусудур, «Bee-Hive» гәзетинин баниси вә редакторудур — 154, 201, 210.

* *Прудон, П'ер Жозеф* (1809—1865) — франсыз игтисадчысыдыр, хырда буржуазиянын идеологудур, анархизмин банисидир — 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 58, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 173, 184, 191, 209, 220, 222, 234, 285, 312, 319, 366, 392, 402.

Пуйе-Керт'е, Окуст (1820—1891) — франсыз сияси хадимидир, бонапартчыдыр; 1871-чи илдә Т'ер һөкумәтиндә малиййә назири олмушдур — 280.

Пумпс — бах: Рошер, Мэри Эллен.

Путкамер, Роберт Виктор (1828—1900) — Пруссия иртичачысыдыр, 1881—1888-чи илләрдә дахили ишләр назири олмушдур; мүстәсна ганун дөврүндә сосял-демократиянын тә'гиб эдилмәсини тәшкил эдәнләрдән биридир — 381.

Пушкин, Александр Серкеевич (1799—1837) — бөйүк рус шаиридир — 462.

Р

Раво, Франс (1810—1851) — алман демократыдыр, Франкфурт милли мәчлисинин мө'тәдил солларынын башчысы вә Баден ингилаби һөкумәтинин үзвүдүр; сонралар мүһачир олмушдур — 46.

Рамм, Керман — алман сосял-демократыдыр, «Volksstaat» редаксиясынын үзвүдүр — 315.

Ранке, Леополд (1795—1886) — алман буржуа тарихчисидир, алман тарихи-тәнгиди мәктәбинин баниләриндән биридир — 430.

Резер, Петер Керһард (1814—1865) — алман сәнәткарыдыр, Коммунистләр иттифагынын үзвү олуб коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә иттиһам эдилмишдир — 72, 122.

Рейнгардт, Рихард — Парисдә алман мүһачиридир, Һейненин катибидир — 58, 60.

Рейнолдс, Чорч Вилям (1814—1879) — инкилис журналистидир, радикалдыр, «Reynolds' Weekly Newspaper» гәзетинин наширидир — 237.

Рикардо, Давид (1772—1823) — инкилис игтисадчысыдыр, классик буржуа сияси игтисад мәктәбинин эн көркәмли бир нүмайәндәсидир — 42, 44, 63—64, 79, 100, 102, 130, 134, 135, 137, 138, 146, 160, 178, 205, 206, 207, 217, 234, 236, 311, 366.

Рингс — Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, Лондонда мүһачир олмушдур — 67.

Рихтер, Евкени (1838—1906) — алман тәрәггичиләринин, сонра азад фикирлиләрин лидери олмушдур, сосял-демократиянын гәддар дүшмәнидир — 466.

Робен, Пол (1837-чи илдә анадан олмушдур) — франсыз бакунинчисидир, «Алянсын» Ченеврә бөлмәсинин катибидир; 1871-чи илдә Интернасйоналын Баш Шурасынын тәркибиндән харич эдилмишдир — 294.

Робертс, Вилям — Америкада Ирландия мүһачиридир, фениләрин кизли гәсдчи тәшкилатынын рәһбәрләриндән биридир — 202.

Робесп'ер, Максимилиан (1758—1794) — XVIII әсрин ахырларындакы Франса буржуа ингилабынын көркәмли хадимидир, якобинләрин башчысыдыр, ингилаби һөкумәтин башчысыдыр (1793—1794) — 55, 87, 164, 430, 434, 435.

Родбертус-Якетсов, Иоһанн Карл (1805—1875) — алман игтисадчысыдыр, «катедер-сосялистдир», Пруссия юнкер «дөвләт сосялизминин» нәзәриййәчисидир — 392, 400, 402, 403.

Розенберг, Вилям Лудвиг (1850-чи илдә анадан олмушдур) — алман журналистидир; 1889-чу илдәк АБШ Сосялист фәһлә партиясы Милли ичраиййә комитәсинин катиби олмушдур — 436.

Рошер, Вилһелм (1817—1894) — алман вулгар игтисадчысыдыр — 205, 207.

Рошер, Мери Эллен (әввәлки фамилиясы Бернсдир, ләгәби Пумпсдур) — Энкелсин арвадынын бачысы гызыдыр вә онун тәрбийәсиндә олмушдур — 327, 353, 457.

Рошер, П. В. (П. В. Р.) — Энкелсин тәхәллүсләриндән биридир.

Рудолф I Һабсбурглу (1218—1291) — Алмания императорудур (1273—1291) — Һабсбургларын Австрия сүлаләсинин банисидир — 84.

* *Руке, Арнолд* (1802—1880) — алман радикал публисистидир, сол һекелчидир; 1844-чү илдән Маркслa бирликдә «Deutsch Französische Jahrbücher»-и нәшр этмишдир; 1848-чи илдә Франкфурт милли мәчлисинин үзвү олмушдур, хырда буржуа демократыдыр; 1866-чы илдән Бисмаркын тәрәфдары олмушдур — 9, 11, 65, 72, 121, 254.

Руссо, Жан Жак (1712—1778) — франсыз маарифчисидир, идеалист философдур; ингилабчы хырда буржуа демократиясынын идеологудур — 163, 164, 485.

Рустов, Фридрих Вилһелм (1821—1878) — демократик мәсләкли һәрби язычыдыр; 1860-чы илдә Һарибалди сәфәриндә штаб рәиси кими иштирак этмишдир — 135.

С

Сасаниләр — 224—651-чи илләрдә Иранда шаһлыг эдән сүлаләдир, — 77.

Сезар, Һай Юли (бизим эрадан әввәл 100—44) — мәшһур Рома дөвләт хадимидир, сәркәрдә вә язычыдыр — 126, 142, 209, 494.

Семере, Бартоломей (1812—1869) — мачар сияси хадими вә публисистидир; 1849-чу илдә Мачарыстан ингилаби һөкумәтиндә назир-президент олмушдур — 65.

Сен-Жуст, Луи Антуан (1767—1794) — XVIII әсрин ахырларындакы Франса буржуа ингилабынын хадими, Конвентин вә Ичтимаи гуртулуш комитәсинин үзвү олмушдур — 55.

Сениор, Нассау Вилям (1790—1864) — инкилис вулгар игтисадчысыдыр, капитализмин мәддаһыдыр —64, 198.

Сен-Симон, Анри (1760—1825) — бөйүк франсыз утопик сосялистидир — 157, 285, 426, 502, 503.

Сервантес, Мигуэл (1547—1616) — испан язычысыдыр, мәшһур «Дон-Кихот» романынын мүәллифидир — 416.

Серрайе, Окүст (1840-чы илдә анадан олмушдур) — франсыз фәһләсидир, I Интернасйоналын Баш Шурасынын үзвүдүр, Парис Коммунасынын үзвүдүр; Марксын вә Энкелсин досту вә силаһдашыдыр — 273.

Сертори, Квинт (бизим эрадан әввәл I әср) — Рома сәркәрдәсидир — 125.

Симон, Жүл (1814—1896) — франсыз буржуа республикачысыдыр, 1848-чи илдә Кавеняка тәрәфдар олмушдур; 1871-чи илдә Версал һөкумәтинин коммунарлара гаршы мүбаризәсинин рәһбәрләриндән бири олмушдур — 228.

Сисерон, Марк Тулли (бизим эрадан әввәл 106—43) — Рома натигидир, сияси хадим вә язычы-философдур — 99.

Смит, Адам (1723—1790) — инкилис игтисадчысыдыр, классик буржуа сияси игтисад мәктәбинин көркәмли нүмайәндәсидир — 26, 134, 137, 146, 147, 206, 216, 462, 485.

Солон (бизим эрадан әввәл VI әср) — гәдим Юнаныстанда гәбилә гурулушунун дағылдығы дөврдә Афина ганунверичиси олмушдур — 491.

Спартак — Рома гладиаторудур, Рома республикасында гуллар үсянынын рәһбәридир (бизим эрадан әввәл 73—71) — 125.

Спиноза, Бенедикт (1632—1677) — Һолландия философудур, материалист вә атеистдир — 252.

Стефенс, Чемс (1825—1901) — ингилабчы Ирландия хадимидир (фенидир) — 202.

Струве, Пйотр Бернгардович (1870—1944) — рус буржуа публисистидир, «легал марксистдир», сонралар кадетләр партиясы МК-сынын үзвү, ағгвардиячы олмушдур — 489.

Стүарт, Чемс (1712—1780) — инкилис игтисадчысыдыр, меркантилистдир — 102.

Стүартлар — Инкилтәрә крал сүлаләсидир (1603—1714) — 10.

Суинтон, Чон (1830—1901) — американ журналистидир, аболисионист вә радикалдыр, бир сыра гәзетләрин редакторудур — 366.

Сулла, Лүтси Корнели (бизим эрадан әввәл 138—78) — Рома сәр-

кәрдәсидир, демократик партиянын тәрәфдары олуб сонралар торпаг саһибләри олигархиясы чәбһәсинә кечмишдир — 125.

Сэй, Жан Батист (1767—1832) — франсыз вулгар игтисадчысыдыр — 64.

Т

Таланд'е, П'ер Теодор (1822—1890)— франсыз хырда-буржуа республикачысыдыр, 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысыдыр; 1865-чи илдә Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү олмуш, сонралар бакунинчи олмушдур — 87, 249.

Татсит, Публи Корнели (55-ә яхын — 120) — Рома тарихчисидир — 209.

Тедеско, Виктор (1821—1897) — Белчика сосялистидир — 34.

Теллеринг — бах: Мүллер-Теллеринг.

Телке, Карл Вилһелм (1817—1893) лассалчыдыр, Бернгард Беккердән сонра Үмуми Алмания фәһлә иттифагынын сәдри олмушдур — 308, 314.

* *Теннис, Фердинанд* (1855-чи илдә анадан олмушдур) — алман буржуа сосиологудур — 502.

Тено, Эжен (1839—1890) — франсыз журналистидир, буржуа республикачысыдыр, 80-чы илләрдә Депутатлар палатасынын үзвү олмушдур — 227.

* *Тертсаки, Карло*—италян бакунинчисидир, Туриндәки «Пролетариатын азадлығы» адлы фәһлә чәмиййәтинин катибидир, «Il Proletario Italiano» гәзетинин редактору олмушдур; Маркс вә Энкелс тәрәфиндән италян полисинин акенти кими ифша эдилмишдир — 289.

Тессендорф, Керман (1831—1895) — Пруссия юнкеридир; 1873-чү илдән Берлин мәһкәмәсинин прокурору олмушдур, сосял-демократларын тә'гиб эдилмәсини тәшкил этмишдир — 320.

Техов, Густав Адолф (1813—1893) — Пруссия забитидир, Баден ингилаби ордусу штабынын рәиси олмушдур (1849) — 52, 57.

Токвил, Алексис Шарл (1805—1859) — франсыз тарихчиси вә дөвләт хадимидир, либералдыр — 428.

Толен, Анри Луи (1828—1897) — франсыз фәһләсидир, прудончудур; I Интернасионалын Франса бөлмәсинин баниләриндән биридир; 1870-чи илдән хаин чыхмыш, Коммунанын дүшмәни олмушдур; 1871-чи илдә Интернасионалдан харич эдилмишдир — 151, 290.

Торичелли, Еванкелиста (1608—1647) — италян риязиййатчысы вә физикидир — 492.

Тридон, Эдуард Мари (1841—1871)— франсыз журналистидир, бланкичидир, I Интернасионалын үзвүдүр. Парис Коммунасынын үзвүдүр — 228.

* *Трир, Һерсон* — Данимарка сосялдемократыдыр, Энкелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкиййәтин вә дөвләтин мәншәи» әсәрини тәрчүмә этмишдир; биринчи дүня мүһарибәси илләриндә бейнәлмиләлчи олмушдур — 437.

Трошу, Луи Жүл (1815—1896) — франсыз кенералыдыр, 1870-чи илдә «милли мүдафиә һөкумәтинин» сәдри олмушдур, Парис Коммунасына диван тутан чәлладлардан биридир — 262, 271.

Турати, Филиппо (1857—1932) — италян сосялистидир, реформистдир, Италия Сосялист партиясынын баниләриндән вә башчыларындан биридир; биринчи дүня мүһарибәси заманы шовинист олмушдур — 495.

Тусси — бах: Маркс, Элеонора.

Түнен, Иоһанн Һенрих (1783—1850) — алман игтисадчысыдыр — 206.

Тэйлор, Эдуард Бернет (1832—1917) — инкилис этнологудур вә ибтидаи мәдәниййәтин тәдгигчисидир — 391—392.

Тэн, Ипполит (1828—1893) — иртичачы франсыз тарихчиси, әдәбиййатшүнасы вә инчәсәнәтшүнасыдыр — 428, 431.

Т'ер, Луи Адолф (1797—1877) — франсыз буржуа тарихчиси вә сияси хадимидир, Парис Коммунасына диван тутан чәлладдыр — 54, 162, 228, 276, 277, 280, 283, 297.

Т'ерри, Окүстен (1795—1856)— фран-

сыз либерал тарихчисидир — 63, 82, 83, 494.

У

Уотли, Ричард (1787—1863) — инкилис архиепископудур, Друммонд-да вә Дублиндә сияси игтисад профессору олмушдур — 64.

Уркарт, Давид (1805—1877) — инкилис дипломаты вә публисистидир, Палмерстонун харичи сиясәтинин әлейһдарыдыр — 102.

Уэйд, Чон (1788—1875) — инкилис игтисадчысы вә публисистидир — 63.

Уэкфилд, Эдуард Һиббон (1796—1862) — инкилис игтисадчысы вә мүстәмләкә дөвләт хадимидир — 64, 235.

Уэстон, Чон — инкилис фәһләсидир, оуэнчидир, I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвүдүр — 152, 153, 181, 201, 237, 274.

Ф

Фавр, Жүл (1809—1880) — франсыз буржуа республикачысыдыр, 1870-чи илдә «милли мүдафиә һөкумәтинин» үзвү олмушдур, Парис Коммунасынын ятырдылмасында иштирак этмишдир — 228, 262, 271, 272, 281, 283, 294.

Фаухер, Юлиус (1820—1878) — алман вулгар игтисадчысыдыр, тичарәт азадлығы тәрәфдарыдыр; тәрәггичиләр партиясына мәнсуб олмушдур — 175, 216, 217.

Фейербах, Лүдвиг (1804—1872) — алман материалист философудур — 157, 225, 226, 451, 494.

Фехнер, Густав Теодор (1801—1887) — алман физики вә идеалист философдур — 252.

Филипп II Август (1165—1223) — Франса кралыдыр (1180—1223) — 485.

Фирекк, Лүдвиг (1851—1921) — алман сосял-демократыдыр, рейхстагын с.-д. фраксиясынын сағ ганадынын лидерләриндән биридир; 1886-чы илдә АБШ-а мүһачирәт этмиш вә сосялист һәрәкатындан узаглашмышдыр — 381.

Фиркс, Фйодор Иванович (Шедо-Ферроти) (1812—1872) — Прибалтик мүлкәдарыдыр, иртичачы публисистдир, кәндлиләрин азадлығы дүшмәнидир — 225—226, 245.

Фихте, Иоһанн Готтлиб (1762—1814) — алман философудур, суб'ектив идеалистдир — 485.

Фишер, Рихард (1855—1926) — алман сосял-демократыдыр, Алмания сосялист партиясынын катибидир, сентристләрә гошулурду — 456.

Флери, Карл Фридрих (Краузе) — Лондонда Пруссия полис акенти вә часусудур, коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә иштирак эдәнләр әлейһинә сахта сәнәдләр дүзәлтмишди — 123.

Флеровски — бах: Берви.

Флокон, Фердинанд (1800—1866) — франсыз публисистидир, хырда буржуа демократыдыр, 1848-чи илдә мүвәггәти һөкумәтин үзвү олмушдур, Парисдә чыхан «Réforme» гәзетинин редактору олмушдур — 36, 55, 498.

* *Фогт, Август* (1830-а яхын — 1883-ә яхын) — алман фәһләсидир, Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, Үмуми Алмания фәһлә иттифагынын үзвүдүр; 1867-чи илдән Америкада яшамышдыр, АБШ-да I Интернасионалын фәал хадимидир — 246.

Фогт, Карл (1817—1895) — алман вулгар материалистидир, фәһлә вә коммунист һәрәкатынын гәддар дүшмәнидир; Маркс тәрәфиндән III Наполеонун акенти кими ифша эдилмишдир — 120, 121, 123, 278, 321.

Фокс, Питер (1869-чу илдә вәфат этмишдир) — инкилис журналистидир, контчудур, 1864—1867-чи илләрдә I Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү олмушдур — 186, 202.

Фокс, Чарлс Чемс (1749—1806) — инкилис сияси хадимидир, викдир, харичи ишләр назири олмушдур (1782—1797); Франса буржуа ингилабына рәғбәт бәсләмишдир — 435.

Фокел фон-Фалкенштейн, Эдуард Фридрих (1797—1885) — Пруссия кенералыдыр, 1870—1871-чи илләрдәки Франса — Пруссия

мүһарибәсиндә иштирак этмишдир — 269.

Фолмар, Ҹеорг Һенрих (1850—1922) — алман сосял-демократыдыр, рейхстагын үзвүдүр; 1879—1880-чы илләрдә Сүрихдә чыхан «Sozialdemokrat»-ын редактору олмушдур, реформизмин идеологларындан биридир—375, 376, 501.

Фонтана Ҹузеппе (1840—1876) — италян фәһләсидир, Лондонда мүһаҹир олмушдур, мадзиничидир; 1864—1865-чи илләрдә I Интернасйоналын Баш Шурасынын үзвү олмушдур — 152, 153, 154.

* *Франкел, Лео* (1844—1896) — маҹар сосялистидир, Парис Коммунасынын рәһбәрләриндән биридир, сонра Лондонда мүһаҹир олмушдур, I Интернасйоналын Баш Шурасынын үзвүдүр, Марксын тәрәфдарыдыр; сонралар Маҹарыстан сосял-демократ партиясынын баниләриндән бири олмушдур — 279.

* *Фрейлиграт, Фердинанд* (1810—1876) — ингилабчы алман шаиридир, Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, Марксын достудур — 67, 97, 119, 121, 122.

Фридрих I Барбаросса (Һокенштауфен) (1123-ә яхын — 1190) — Алмания императорудур (1155—1190) — 83, 84.

Фридрих II (Һокенштауфен) (1194—1250) — Алмания императорудур (1212—1250) — 83, 92.

Фридрих-Вилһелм (1620—1688) — Бранденбург курфүрстүдүр — 486.

Фридрих-Вилһелм III (1770—1840)— Пруссия кралыдыр (1797—1840) — 266.

Фридрих-Вилһелм IV (1795—1861)— Пруссия кралыдыр (1840—1861) — 9, 71, 381.

Фридрих-Карл-Николай (1828—1885) — Пруссия вәлиәһдидир, 1864-ҹү илдә Пруссия ордусунун Баш команданы олмушдур — 155.

Фрост, Ҹон (1785—1877) — чартистдир — 95, 96.

Фур'е, Франсуа Мари Шарл (1772—1837) — бөйүк франсыз утопик сосялистидир — 23, 32, 157, 185, 191, 396, 397.

Х

Хеннесси, Ҹон (1834—1891) — Ирландия сияси хадимидир, торидир — 203.

Хилдич, Ричард — инҝилис игтисадчысыдыр, торпағын миллиләшдирилмәси тәрәфдарыдыр — 366.

Һ

Һабсбурглар — Австрия сүлаләсидир (1273—1918) — 189.

Һазенклевер, Вилһелм (1837—1889) — алман шаиридир, лассалчыдыр — 308, 314.

Һайндман, Һенри Мейерс (1842—1921) — инҝилис сосял-реформистидир; Демократик федерасиянын баниләриндән биридир, бу да 1884-ҹү илдә Сосял-демократ федерасиясы шәклинә салынмышдыр; онун органы « Justice»-нин редакторудур — 420, 433, 436, 499, 500.

Һакстһаузен, Август (1792—1866) — — Русиянын торпаг мүнасибәтләриндә иҹма гурулушунун галыглары һаггында китаб язмыш олан Пруссия чиновникидир — 108, 278, 330.

Һаллер, Карл Лудвиг (1768—1854) — иртиҹачы алман язычысыдыр, дөвләт һүгугу саһәсиндә мүтәхәссисдир — 475.

Һансен, Ҹеорг (1809—1894) — алман тарихчи-игтисадчысы вә статистикачысыдыр — 380.

Һарди, Ҹейторн (1814—1906) — инҝилис дөвләт хадимидир, мүһафизәкардыр, дахили ишләр назиридир (1867—1868), фениләр үсяныны амансызлыгла атырмышдыр — 201.

Һарди, Ҹемс Кейр (1856—1915) — инҝилис сияси хадимидир, реформистдир, Мүстәгил фәһлә партиясынын банисидир — 499, 500.

* *Һаркнесс, Маргарита* (ләгәби John Law-дир)—инҝилис гадын язычысыдыр, Сосял-демократ федерасиясынын үзвүдүр — 425.

Һарни, Ҹорҹ Ҹулиан (1817—1897) — чартистләр һәрәкатында сол ганадын башчыларындан биридир, «Гардаш демократлар ҹәмиййәтинин» банисидир, чартистләрин баш органы олан « Northern Star»-

ин редакторудур, 70—80-чы илләрдә Америкада яшамышдыр; Марксын вә Энкелсин достудур — 22, 63, 65, 66, 237.

Һаррис, Чорч — инкилис журналистидир, I Интернасйоналын Баш Шурасынын үзвүдүр (1869—1872), чартист О'Брайенин ардычылыдыр — 241.

Һаррисон, Фредерик (1831—1913) — инкилис публисистидир, Окүст Контун ардычылыдыр — 503.

Һасселман, Вилһелм (1844-чү илдә анадан олмушдур) — лассалчыларын башчыларындан биридир; 1880-чы илдә Алмания сосялдемократ партиясындан бир анархист кими харич эдилмишдир — 308, 314.

Һатсфелд, София (1805—1881) — Лассалын досту вә тәрәфдарыдыр — 164, 173, 174, 455.

Һаупт, Керман Вилһелм — Һамбургда Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр; 1851-чи илдә һәбсә алындыгда Көлндәки Мәркәзи комитә үзвләрини әлә вермишдир; сонралар Бразилияда Пруссия консулу олмушдур — 48.

Һейзер, Бруно (1846—1898) — алман сосял-демократ журналистидир, «Die Neue Welt» журналынын редакторудур, партиянын оппортунист ганадынын башчыларындан биридир — 397.

Һейне, Һенрих (1797—1856) — ингилабчы алман шаиридир — 261.

Һейнтсен, Карл (1809—1880) — алман радикал публисистидир, 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысыдыр, сонра Америкада мүһачир олмушдур, коммунизмин гәддар дүшмәнидир — 63, 64, 65, 72.

Һексли, Томас Һенри (1825—1895) — инкилис тәбиәтшүнасы вә философудур, Дарвинин досту вә ардычылыдыр — 141, 502.

Һекгл, Кеорг Фридрих Вилһелм (1770—1831) — алман философудур, об'ектив идеалист-диалектикдир — 25, 55, 65, 70, 97, 98; 99; 105; 106, 130, 157, 159, 179, 180, 187, 194, 196, 207, 210, 226, 252, 299, 303—304, 409, 412, 415, 451, 452, 463, 464, 485, 505.

Һелвалд, Фридрих Антон Һеллер (1842—1892) — алман этнографы, чоғрафиячы вә тарихчисидир — 322.

Һелветси, Клод Андри'ен (1715—1771) — франсыз материалист философудур, маарифчидир — 162.

Һелмһолтс, Керман (1821—1894) — алман физики вә физиологудур — 327.

Һенрих IV (1553—1610) — Франса кралыдыр (1589—1610) — 428.

Һенрих VII (1269—1313) — Алмания императорудур (1308—1313) — 84.

Һепнер, Адолф (1846—1923) — алман сосял-демократыдыр, 1869-чу илдә «Wolksstaat» редаксиясында В. Либкнехтин көмәкчиси олмуш, сонралар Америкада мүһачир олмушдур — 268, 301, 326.

Һераклит (бизим эрадан әввәл 535-ә яхын — 475) — гәдим юнан философудур, диалектиканын баниләриндән биридир, кортәбии материалистдир — 97, 98, 99.

Һесс, Моисей (1812—1875) — алман публисистидир, XIX әсрин 40-чы илләриндә «һәгиги сосялизмин» нүмайәндәси олмушдур; 60-чы илләрдә Лассала гошулмушдур — 165, 167, 169, 171.

Һессен курфүрстү — бах: Лүдвиг III.

Һехберг, Карл (тәхәллүсү Рихтердир) (1853—1885) — алман журналистидир, бир сыра сосял-демократ гәзетләринә пул бурахан сосялфилантропдур — 330, 341, 349, 351.

Һирш, Вилһелм — Лондонда алман мүһачиридир; гыса мүддәт Коммунистләр иттифагынын үзвү олмушдур; Пруссия полисинин Лондонда кизли акентидир — 120.

Һирш, Карл (1841—1900) — алман сосял-демократыдыр, «Wolksstaat» гәзетинин редакторудур (1870—1871) — 349.

Һоббс, Томас (1588—1679) — инкилис философудур, механики материалист, атеистдир — 130, 322, 451.

Һокенсоллернләр — Бранденбург курфүрстләри (1415—1701), Пруссия краллары (1701—1918) вә Алмания императорлары (1871—1918) сүлаләсидир — 92, 146, 175, 266, 268, 269, 328.

Һорнер, Леонард (1785—1864) — ин-

килис кеологудур, иҹтимаи ислаһатчыдыр вә фабрик мүфәттишидир — 118.

Һофман, Август Вилһелм (1818—1892) — алман кимјачысыдыр — 194, 196.

Һумперт, Эдуард (1893-чү илдә вәфат этмишдир) — Манчестердә алман һәкимидир, Марксын вә Энкелсин достудур — 258, 259.

* *Һубер, Адолф* — Коммунанын иштиракчысыдыр, Лондонда франсыз мүһаҹиридир, I Интернасјоналын үзвүдүр — 282.

Ч

Чемпион, Һенри Һэйд (1857—1928) — инкилис сосјалистидир, Сосјал-демократ федерасијасынын үзвүдүр; мүһафизәкарларла сечки сазишинә кирдијинә көрә 1887-чи илдә федерасијадан хариҹ эдилмишдир; сонралар Австралија сосјалист партијасынын рәһбәрләриндән бири олмушдур — 437.

Чернышов, Александр Иванович (1785—1857) — рус кенералыдыр, I Наполеона гаршы мүһарибәләрин иштиракчысыдыр (1805—1807 вә 1812—1814), партизан дәстәләринин тәшкилатчысыдыр — 129.

Чернышевски, Николай Гаврилович (1828—1889) — бөјүк рус алими, тәнгидчиси вә публисистидир, ингилабчы демократ, сосјалистдир — 254, 270, 331, 399.

Ҹ

Ҹонс, Ричард (1790—1855) — инкилис игтисадчысыдыр — 64.

Ҹонс, Эрнст Ҹарлз (1819—1869) — инкилис шаиридир, чартизмин сол ганадынын башчыларындан биридир, чартистләрин «People's Paper» органынын редакторудур, Марксын вә Энкелсин достудур — 62, 65, 66, 95, 96, 107, 180.

Ҹорҹ, Һенри (1839—1897) — американ игтисадчысыдыр, торпағын буржуа миллиләшдирилмәсинин тәблиғатчысыдыр — 366, 367, 417, 418, 421, 422.

Ш

Шангарн'е, Никола Анн (1793—1877) — франсыз кенералыдыр, орлеанчыдыр; Парисдә 1848-чи ил ијун үсјанынын јатырылмасында иштирак этмишдир — 54.

Шаппер, Карл (1813—1870) — Әдаләтлиләр иттифагынын башчыларындан биридир, Коммунистләр иттифагы МК-сынын үзвүдүр; 1850-чи илдә Виллих илә бирликдә Коммунистләр иттифагынын Маркса гаршы мүбаризә эдән «сол» фраксијасына башчылыг этмишдир, сонралар јенидән Маркс илә јахынлашмышдыр; 1865-чи илдә I Интернасјоналын Баш Шурасынын үзвү олмушдур — 41, 57, 73, 88, 189.

Шванн, Теодор (1810—1882) — алман зоологудур, һүчејрә нәзәријјәсинин баниләриндән биридир — 106.

* *Швејтсер, Иоһанн Баптист* (1833 — 1875) — лассалчы Үмуми Алманија фәһлә иттифагынын рәһбәрләриндән биридир; Бисмаркын сијасәтинә тәрәфдар чыхырды; 1871-чи илдән сонра сијаси һәјатдан узаглашмышдыр — 157, 165, 169, 173, 175, 218, 219, 221, 230, 232, 253, 285, 295, 342, 455.

Швитскебел, Адемар (1844—1895) — Исвечрә бакунинчисидир, «Алјанс» комитәсинин үзвүдүр, Јура федерасијасынын рәһбәрләриндән биридир — 290.

Шевич, Серкеј — «New-Yorke Volkszeitung» гәзетинин редакторудур — 436.

Шедо-Ферроти — бах: Фиркс.

Шекспир, Вилјам (1564—1616) — бөјүк инкилис шаири вә драматургудур — 114, 115, 126, 305.

Шербүл'е, Антуан Элизе (1797—1869) — Исвечрә игтисадчысыдыр, Сисмондинин тәрәфдарыдыр, капитализмин хырда буржуа тәнгидчисидир — 366.

Шерман, Вилјам (1820—1891) — Америкада Вәтәндаш мүһарибәси заманы шималлыларын шәрг ордусуна команданлыг эдән американ кенералыдыр — 155, 156.

Шертсер, Андреас (1807—1879) — алман дәрзисидир, Вејтлингин ардычылыдыр, Лондонда алман

фәһлә мaариф иттифагынын фәал иштиракчысыдыр, Лондонда чыхан «Neue Zeit»-ин редакторудур вә «Das Volk»-ун әмәкдашыдыр— 87, 121.

Шили, Виктор (1810—1875) — алман демократыдыр, Баден үсянынын иштиракчысыдыр (1849); сонра Парисдә мүһачир олмушдур, I Интернасйоналын үзвүдүр — 41.

Шиллер, Фридрих (1759—1805) — алман шаири вә драматургудур — 114, 115, 120, 416.

Шлейден, Маттиас Якоб (1804—1881) — алман ботаникидир, һүчейрә нәзәриййәсинин баниләриндән биридир — 106.

Шлоссер, Фридрих Христоф (1776—1861)—алман буржуа тарихчисидир, либералдыр — 125.

Шлүтер, Керман (1919-чу илдә вәфат этмишдир) — алман сосял-демократыдыр; АБШ-а мүһачирәт эдиб орада алман сосял-демократ һәрәкатында иштирак этмишдир; Инкилтәрә вә Америка фәһлә һәрәкаты тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир — 480.

* *Шмидт, Конрад* (1863—1932) — алман сосял-демократыдыр, ени кантчыдыр; сонралар ревизионист олмушдур, ревизионист органы «Sozialistische Monatshefte»-ин баниләриндән биридир —441, 446, 463, 505, 512.

Шолл — лионлу фәһләдир, Лондонда мүһачир олмушдур — 297.

Шорлеммер, Карл («Жоллимейер») (1834—1892) — әсли Алманиядан олан көркәмли кимячыдыр, коммунистдир, Марксын вә Энкелсин достудур — 194, 263, 384, 396.

Шоу, Бернард (1856—1950) — инкилис язычысыдыр, Вебб илә бирликдә Фабиан чәмиййәтиндә башлыча сималардан бири олмушдур — 473.

Шрамм, Карл Август — алман игтисадчысыдыр; 70-чи илләрин әвәлләриндән сосял-демократ һәрәкатынын иштиракчысы олмушдур; 80-чы илләрдә марксизмин әлейһинә чыхмыш, сосял-демократиядан узаглашмышдыр — 402.

Шрамм, Рудолф (1813—1882) — алман публисистидир, 1848-чи илдә Пруссия Милли мәчлисиндәки сон групун үзвү олмушдур, сонралар Бисмаркын тәрәфдары олмушдур — 173.

* *Штаркенбург, Һейнс*—алман сосялдемократыдыр, «Neue Zeit»-ә мәгаләләр язмышдыр — 492.

Штибер, Вилһелм (1818—1882) — Пруссия сияси полисинин рәисидир, коммунистләрин Көлн мүһакимәсинин тәшкилатчысыдыр (1852); 1866-чы вә 1870—1871-чи илләрдәки мүһарибәләр заманы Пруссия экскәшфиййатына башчылыг этмишдир — 67, 119, 253, 268, 320.

Штирнер, Макс (*Иоһанн Каспар Шмидтин* тәхәллүсүдүр) (1806—1856) — алман философудур, буржуа фәрдиййәтчилийинин вә анархизмин нәзәриййәчисидир — 49.

Штрусберг, Бетел Һенри (1823—1884) — ири алман малиййәчисидир, грүндерчилик дөврүнүн мөһтәкиридир, дәмир йол магнатыдыр, мүһафизәкардыр — 345.

Штумпф, Паул (1827—1913) — Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, 1848—1849-чу илләрдәки ингилабда иштирак этмишдир; сонралар сосял-демократ, эйзенахчы олмушдур — 186, 188.

Шултсе-Делич, Франс Керман (1808—1883) — алман буржуа игтисадчысыдыр, 60-чы илләрдә буржуа тәрәггичиләр партиясынын башчыларындан бири олмушдур; фәһләләрин «гәнаәти» һесабына тәшкил эдилән истеһсал ширкәтләри тәблиғ эдирди — 175, 179, 201, 222.

Э

Эбер, Жак Рене (1757—1794) — якобин диктатурасы дөврүнүн сияси хадимидир; 1792—1794-чү илләрдә Парис коммунасынын рәһбәрләриндән бири олмушдур — 435.

Эвелинг, Эдуард (1851—1898) — инкилис сосялисти вә язычысыдыр; Сосял-демократ федерасиясынын, сонралар Сосялист чәмиййәтинин үзвү олмушдур, «гейри-мүтәшәккил» фәһләләр дейилән фәһләләрин һәрәкатынын фәал хадими-

дир; Элеонора Марксын әридир — 473, 474 — 475, 478.

Эвелинг, Элеонора — бах: Маркс, Элеонора.

Эйзерман — Парисдә јашамыш алман харратыдыр, «һәгиги сосјалистдир» — 18, 19, 20.

Эйхһоф, Вилһелм (1833—1895) — 50-чи илләрин ахырларында Штиберин часуслуг фәалиййәтини ифша этмиш олан алман журналистидир; сонралар Алманијада бир сыра с.-д. гәзетләринин редактору олмушдур — 119, 120, 225, 425.

* *Эккариус, Иоһанн Кеорг* (1818—1889) — алман фәһләсидир, Лондонда мүһачир олмушдур; Коммунистләр иттифагынын үзвүдүр, I Интернасјоналын фәал хадимидир, Баш Шуранын катиби олмушдур (1867—1871); 1872-чи иләдәк Марксын тәрәфдары олмушдур; Гаага конгресиндә бакунинчиләрлә һәмрә'ј олмушдур; сонралар Инкилтәрә тред-јунион һәрәкатынын иштиракчысы олмушдур — 151, 152, 153, 180, 219, 220, 233, 237, 433.

Элчин, Чемс Брүс (1811—1863) — Инкилтәрә дөвләт хадимидир, Чиндә Инкилтәрә әлејһинә олан ихтишашлары јатырмышдыр, сонралар Һиндистанын витсе-кралы олмушдур — 109.

Эммануил — бах: Виктор-Эммануил II.

Энкел, Иоһанн Јакоб (1741—1802) — алман јазычысы вә әдәбијјат тарихчисидир, һөкмдарлара рәфтар гајдалары көстәрилән вә мәсләһәтләр верилән «Кнјаз күзкүсү» китабынын мүәллифидир — 71.

Энкелс, Фридрих (1820—1895) — 16, 40, 41, 62, 67, 122, 171, 172, 173, 174, 175, 198, 199, 252, 273, 313, 315, 348, 349, 350, 355, 366, 369, 378, 385, 386, 423, 437.

Эпикур (бизим эрадан әввәл 341-ә јахын — 270) — гәдим јунан материалист философудур — 99, 385.

Эпплгарт, Роберт (1834—1924) — инкилис тред-јунионларынын лидерләриндән биридир, I Интернасјоналын Баш Шурасынын үзвү олмушдур (1868—1871); Коммунадан сонра Интернасјоналдан чыхмышдыр — 237.

Эрнст-Август (1771—1851) — Һанновер кралыдыр — 48.

* *Эрнст, Паул* (1866—1933) — алман драматургу вә тәнгидчисидир; 80-чы илләрин ахырларында сосјал-демократ партијасына гошулмушдур; 1890—1892-чи илләрдә јарымонархист «кәнчләр» мүхалифәтинин рәһбәрләриндән бири олмушдур — 439.

Эструп, Јакоб (1825—1913) — Данимарка дөвләт хадимидир, мүһафизәкардыр — 438.

Эсхил (бизим эрадан әввәл 525—456) — јунан драматургудур—416.

Ю

Јунг, Кеорг (1814—1886) — кәнч һекелчидир, «Рејн Гәзетинин» банисләриндән биридир, 1848-чи илдә демократ, сонралар насјоналлиберал олмушдур — 11.

Јунг, Керман (1830—1901) — I Интернасјоналын хадимидир, Баш Шуранын үзвү олмушдур (1864—1872); 1872-чи иләдәк Марксын тәрәфдары олмушдур; 1872-чи илдә Гаага конгреси гәрарларынын әлејһинә чыхмыш вә Баш Шураја гаршы фәал мүбаризә апармышдыр — 433.

Јунке, Адолф Фридрих — Көлн коммунистидир, Парисдә мүһачир олмушдур — 20.

Јух, Керман — Лондонда алман журналистидир, «Hermann»-ын редакторудур — 119, 120.

Ја

Јакоби, Абраһам (1832-чи илдә анадан олмушдур) — Коммунистләр иттифагынын үзвү олуб, коммунистләрин Көлн мүһакимәсиндә иттиһам эдилмишдир, сонралар Нју-Јоркда һәким олмушдур — 49, 463.

Јансон, Јули Эдуардович (1835—1892) — рус либерал игтисадчысы вә статистикачысыдыр, Петербург университетинин профессорудур — 361.

МӨВЗУ КӨСТӘРИЧИСИ

А

Абстраксия — 28, 102, 104—105, 403.

Австрия — 38, 50, 51, 71, 92, 111, 112, 155, 187, 188, 328, 337.

Аграр мәсәләси — 232, 233, 247, 252, 354, 500 — 501.

«Аиләнин, хүсуси мүлкиййәтин вә дөвләтин мәншәи» Энкелс — 395—396, 407, 456, 471.

Алмания — 9—10, 13, 26, 33, 38—39, 63, 71, 73, 84, 88, 92—93, 108, 120, 127, 139, 146, 154—155, 166, 168, 169—171, 175, 176, 183, 184, 187, 227, 231, 232, 255, 259—260, 265, 266, 268—270, 272, 273, 276, 277, 280, 283, 309, 322, 329, 340—341, 347, 365, 370—371, 379, 380, 382, 388, 397, 399, 403—406, 412, 420, 439—440, 444, 447, 466—467, 468, 472, 479, 486—488, 493, 513.

— пруссиячылыг, онун мүртәче ролу — 9, 46, 71, 92—93, 120, 169, 188, 256, 266, 268—270.

— алман пролетариаты — 174, 223, 253, 261, 310, 371, 382, 405, 440, 487.

— алман буржуазиясы — 12, 46, 139, 154, 165, 168, 174, 183, 187, 253, 256, 266, 438, 467.

— алман кәндлиләри — 48, 233, 461, 501.

— алман хырда буржуазиясы — 309, 439—440, 493,

— юнкерләр — 46, 166, 169, 175, 467.

— Алманиянын бирләшдирилмәси — 188, 261, 405.

— Алманияда фәһлә һәрәкаты — бах: *Фәһлә һәрәкаты.*

Алмания сосял-демократ партиясы — 340, 351, 352, 370, 376, 381—382, 388, 455—456.

— Алмания с.-д.-синдә оппортунизм — 329—330, 341—351, 370—371, 376—377, 382, 397, 398, 457—459, 500—501, 510—511.

— партиянын Гота програмы — 308—314, 315—316, 317—319.

— партиянын Эрфурт програмы — 454, 457—459.

— с.-д. вә сосялистләр әлейһинә ганун—340, 344, 370, 395, 396, 397—398, 443.

Алмания сосял-демократ фәһлә партиясы (эйзенахчылар) — 233, 255, 256—257, 258—259, 268, 274—275, 283, 301—304, 308, 313, 315—317.

Алманияда кәндли мүһарибәси — 112 — 117.

«Алманияда кәндли мүһарибәси» Энкелс — 486, 513.

Алманияда 1848—1849-чу илләр ингилабы — 38—39, 40—41, 91, 113, 168, 404.

Америка — 26, 64, 128—129, 136—137, 138—139, 155—156, 231, 235—237, 250, 337, 338, 360, 367—368, 411, 447, 460, 465—466, 478—479, 489.

— Америка пролетариаты — 170, 465, 478—479,

— Америка буржуазиясы — 79, 231, 418.

— АБШ-да зәнчиләрин көләлийи — 79, 118, 136, 139, 155, 235.

— Америка фәһлә һәрәкаты — бах: *Фәһлә һәрәкаты.* Һабелә бах: *Шим. Америкада вәтәндаш мүһарибәси.*

Америка Бирләшмиш Штатлары — бах: *Америка.*

Анархизм, анархистләр — 356, 386, 423. Һабелә бах: *Бакунизм, бакунинчиләр; прудонизм, прудончулар.*

«Анти-Дуринг» Энкелс — 325—327, 400, 445, 494.

Б

Базар, дүня базары — 108, 414, 513.
Базис вә үстгурум — 23—24, 29—30, 441, 442, 443—445, 448—452, 484—487, 492, 493.
Бакунизм, бакунинчиләр — 228—230, 285, 287—288, 289—298, 303, 306, 357, 375, 386—387.
Һабелә бах: *«Сосялист демократиясы алянсы».*
Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәти — бах *Биринчи Интернасионал.*
«Бейнәлхалг Фәһлә Чәмиййәтинин Тә'сис манифести вә Мүвәггәти низамнамәси» — 153—154, 173, 175—176, 229, 284, 287, 291, 306, 318, 423.
Бәрабәрлик, буржуа бәрабәрлик анлайышы — 104—105, 313, 429.
Биржа — 440, 446, 482, 512.
Биринчи Интернасионал — 165, 167—168, 175, 180, 181, 182, 184—185, 193, 200, 224, 230, 240, 241, 246, 249, 250, 264—265, 275, 280—281, 282—286, 287—288, 289—297, 302—303, 304—305, 348, 365, 386—387, 433, 503.
— онун тарихи әһәмиййәти — 229, 284, 306—307, 365, 423.
— тә'сис эдилмәси — 151—154.
— Баш Шура — 152, 185, 190—191, 201, 224, 232—233, 237, 246, 249, 273, 282—283, 284—286, 287—288, 289—290, 291—292, 294, 295—296.
— Ченеврә конгреси — 190.
— Лозанна конгреси — 287.
— Брүссел конгреси — 200, 219.
— Базел конгреси — 229, 232, 233, 290.
— Лондон конфрансы (1871) — 285, 288, 292, 294.
— Гаага конгреси — 303, 306—307, 387, 433.
— прудонизмә гаршы мүбаризә — бах: *Прудонизм.*
— бакунизмә гаршы мүбаризә — бах: *Бакунизм.*
Бланкизм — 408.
Бонапартизм — 60, 112, 167, 183, 255, 388.
Бөһранлар, капиталист бөһранлары — 26, 35, 71, 95, 103, 104, 178, 323, 334—336, 359, 411, 414, 446, 507.
Брүссел коммунист мәктублашма комитәси — 16—17, 19, 21.
Буржуа-демократик партиялары, пролетариатын онлара мүнасибәти — 47—49, 64, 72, 95—96, 309, 342, 347—348, 376—377, 398, 405, 423, 437—438, 459, 497—498.
Буржуа демократиясы — 72, 231—232, 312, 395, 499.
Буржуа чәмиййәти — 104, 108, 124, 130, 178—179, 218, 323—324, 397, 470, 482.
Буржуазия — 82, 129—130, 183, 274, 429.
— онун кенезиси — 82—83, 332—333.
— вә задәканлар — 82, 173—174, 366, 388, 428.
— вә пролетариат — бах: *Синифләр вә синфи мүбаризә.*
Б. Ф. Ч. Баш Шурасынын Франса — Пруссия мүһарибәси һаггында чағырышлары (биринчи вә икинчи чағырыш) — 253, 256—257, 258, 259, 265, 271, 282.

В

Варлыг вә шүур — 450, 505.

Г

Гадын әмәйи — 410.
«Гардаш демократлар» — 22.
Гиймәт — 45, 103, 212, 214.
«Гота програмынын тәнгиди» Маркс — 315, 318, 453—456.

Д

Дарвинизм — 125, 130, 177, 321, 322.
Дәйәр — 102, 133—134, 197, 198, 205, 206, 214—215, 216—218.
— дәйәр формасы — 193, 194, 196.
— дәйәр гануну — 102, 137, 214, 215, 216—218, 505, 506.
Дәмир йоллар — 336—338, 359—360, 447—448.
Диалектика
— Марксын материалист диалектикасы Һекелин идеалист диалектикасына тамамилә эксдир — 97, 207, 252, 464.
— ичтимаи һәятда — 196, 332, 376, 379, 452.
— тәбиәтшүнаслыгда — 105—106, 194, 196, 299—300.
— экслекләрин вәһдәти вә мүба-

ризәси — 29, 332, 452.
— кәмиййәтин кейфиййәтә кечмәси — 106, 196, 300.
Дин — 74—75, 77, 78, 450.
Дөвләт — 23, 292—293, 312, 386, 448—449, 452, 472, 476—477, 493.
— онун синфи маһиййәти — 274, 279, 292, 386.
— вә пролетар ингилабы, буржуа дөвләт машыныны сындырмаг зәрурәти — 277, 390.
— дөвләтин өлүб кетмәси — 312, 386.
— пролетар дөвләти — бах: *Пролетариат диктатурасы.*
Һабелә бах: *Монархия, Республика.*
«Дөвләт сосялизми» — 144, 168, 170, 171, 172, 364, 391, 412.

Е

«Ени Рейн Гәзети» — 37—38, 40, 49.

Ә

Әдәбиййат — 114, 115, 305, 415—416, 425—427, 439, 440—441, 473.
Әкинчилик — 77, 135, 147, 234—235, 358—359, 469.
— әкинчиликдә капитализм — 134, 135—136, 469.
Әмәк
— әмәйин икили характери—199, 206.
— зәрури вә изафи әмәк — 131—132, 147—148, 197.
— ичтимаи-зәрури әмәк — 217, 460, 507.
«Әмәк азадлығы» групу — 407—408.
Әмәк бөлкүсү — 25, 94, 217, 379, 401, 446, 448.
«Әмәк рытсарлары» ордени — 417, 418, 421, 422, 433.
Әмәк һаггы — 94, 197, 206, 212, 311, 410, 506.
Әмәк һүгугу — 397—398.
Әмтиә — 102, 103, 206.
Әрәбләр — 73—78.
Әхлаг, буржуа әхлагы — 124, 426, 482.

З

Зәрурәт вә тәсадүф — 278, 443—444, 493—494.
Зоракылыг, онун тарихдә ролу — 378, 381, 449—450, 452.

И

Ибтидаи чәмиййәт — 391—392, 395.
Игтисади ганунлар — 28, 177—178, 444, 506.
Игтисадчылар, буржуа игтисадчылары — 28, 29, 30—31, 63—64, 102, 160, 179, 196, 205—206, 218, 221, 234, 366, 412, 485.
— буржуа классик сияси игтисадынын нүмайәндәләри — 42, 44, 64, 101, 102, 134, 135, 137, 146—147, 160, 200, 205—206, 216, 217—218, 234, 462.
— вулгар сияси-игтисадын нүмайәндәләри — 64, 78—79, 104—105, 197—198, 199—200, 215, 216, 218—219, 234—237, 402—403, 412.
Идеализм — 24—26, 160.
— тарихин идеалист анлайышы — 23, 25, 30—31, 32.
Идеолокия — 441, 442, 443, 449—451, 484—486, 493, 494.
Һабелә бах: *Элм, Дин, Фәлсәфә.*
Изафи дәйәр — 131—134, 147—149, 197—198, 199, 205, 212—214, 215, 236, 366, 401, 482, 506, 507.
— изафи дәйәр нормасы — 131, 132—133, 212—213.
Икинчи Интернасйонал — 432—434.
«Илин фәсилләри чәмиййәти» — 121.
Ингилаб — 52, 53, 123, 290.
— буржуа ингилабы — 37, 49, 52—53, 71—72, 129—130, 232, 388, 390.
— пролетар, сосялист ингилабы— бах: *Пролетар ингилабы.*
Инкилтәрә — 24, 25, 26, 43, 63, 70, 83, 96, 107, 109, 111, 112, 119, 162, 183, 195, 202—204, 210—211, 238—240, 242, 246—250, 266, 332, 334—335, 359—360, 363, 373, 379, 410, 414, 447—448, 479.
— инкилис пролетариаты — 107, 119, 144, 180, 210, 211, 239, 240, 241, 248, 340, 411, 427, 436—437.
— инкилис буржуазиясы — 12, 63, 83, 195, 247, 249.
— инкилис торпаг аристократиясы — 63, 210—211, 239, 246—247.
— Инкилтәрәнин мүстәмләкә сиясәти — 77, 79—80, 81, 89—90, 201—204, 239—240, 242, 246—249, 266, 360—361, 373.
— Инкилтәрәнин сәнае инһисары — 248—249, 373, 472, 479.
— инкилис фәһлә һәрәкаты — бах: *Фәһлә һәрәкаты.*

«Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиййәти» Энкелс — 12, 13—14, 119, 144—145, 186, 244.
Инкилтәрәдә XVII әср буржуа ингилабы — 24—25, 239, 242.
Ирландия вә ирланд мәсәләси — 50, 88—90, 202—204, 210—211, 221, 233, 237—243, 246—250. Һабелә бах: *Фениләр.*
Испания — 155, 273, 456—457.
Истеһлак дәйәри — 102, 199, 206.
Истеһсал — 23, 64, 323, 401, 446—447, 448.
— капиталист истеһсалы — 27, 108, 137—138, 160, 179, 206, 323, 332, 336, 337, 363, 401, 506.
— Капиталист истеһсалынын һәрҹмәрҹлийи — 206, 218, 323—324.
— истеһсал вә истеһлак — 23, 338.
Истеһсал васитәләри — 178—179, 186, 401—402, 447.
Истеһсал гиймәти — 133, 134—135, 137, 197, 214, 215.
Истеһсал үсулу — 25, 495.
— капиталист истеһсал үсулу — 29, 31.
— гулдарлыг истеһсал үсулу — 333.
Истеһсал хәрҹләри — 42, 43, 44, 45, 197, 212, 214, 215.
Истисмар, капиталист истисмары — 195, 363, 404, 410, 482.
Италия — 37—38, 50, 51—52, 71, 95, 110, 111, 258, 337, 479—480, 495—497.
— милли азадлыг һәрәкаты — 50—52.
— италян пролетариаты — 495—497.
— италян буржуазиясы — 495.
— италян кәндлиләри — 50, 52, 495—496.
Ифрат истеһсал — 411, 414, 446.
Ичма — 91, 237, 245, 395, 461.
— һинд ичмаы — 80—81, 226.
— керман ичмаы — 209, 226.
— рус ичмаы — 226, 245, 330—331. 355, 363—364, 391, 469, 489, 490—491.
Иш күну — 131, 198, 205, 219, 436, 451—452.

Й

Йәһудиләр — 74—75.

К

Капитал — 101, 104, 105, 135, 162, 292.
— илкин йығым — 331.
— капиталын үзви гурулушу — 132, 133, 134, 135, 213, 214, 215.
— сабит вә дәйишән капитал — 131, 134—135, 197—198.
— әсас капитал вә дөвриййә капиталы — 135, 199—200.
— тиҹарәт капиталы — 104, 215.
— капитал тәдавүлү — 134—135, 198, 199—200, 211—216.
— капиталын тәмәркүзләшмәси — 336—337, 338, 440, 482.
«Капитал» Маркс — 100, 101, 130, 131, 141, 146—149, 183, 186, 192—200, 205—206, 207, 211—216, 236, 251, 252, 270, 304, 311, 316, 330—332, 334, 336, 356, 363—364, 392, 402, 412—414, 445, 451—452, 461, 462, 463, 495, 508, 509—510.
Капитализм — 30—31, 45, 65, 179, 323, 331—332, 337, 363, 410, 478, 490—491.
Кәндлиләр — 88, 233, 240, 394—395, 461, 469.
— вә пролетариат — бах: *Пролетариат.*
Коалисиялар, фәһлә коалисиялары — 164, 170, 175, 319.
Коммунист манифести — бах: *«Коммунист партиясынын манифести».*
Коммунист партиясы — бах: *Пролетар партиясы.*
«Коммунист партиясынын манифести» Маркс вә Энкелс — 34—35, 48, 63, 72, 312, 318, 346, 366, 386, 422, 438, 496.
Коммунистләр иттифагы — 34, 45—46, 48—49, 66, 120—124, 418.
Коммунистләрин Көлн мүһакимәси — 45—46, 48, 66—68, 72, 73, 119—122.
«Коммунистләрин Көлн мүһакимәси һаггында ифшалар» Маркс — 119, 122.
Көләлик — бах: *Америка.*
Кредит — 27, 101, 162, 336—337.

Л

Лассалчылыг, лассалчылар — 144, 165, 166, 168, 170, 172, 174, 222, 230, 285, 295, 301, 308—313, 316, 317, 342, 454, 455, 457—459.
«Луи Бонапартын он сәккиз брумери» Маркс — 62, 277, 388, 445, 451, 494.

«Лудвиг Фейербах» Энкелс — 445, 451, 494.

М

Малтусчулуг — 42, 43, 130, 158, 178, 200, 251—252, 311, 322.
Мануфактура — 25, 142, 143, 379 468, 469.
«Марка» Энкелс — 378.
Марксизм — бах: *Элми сосялизм.*
Материя вә һәрәкәт — 299—300.
Машынлар — 26—27, 94, 141—144, 147, 148, 178, 199—200, 471—472.
Метод — бах: *Диалектика.*
Мәнфәәт — 95, 148, 197—198, 199, 205, 212—213, 215, 216, 506—507.
— мәнфәәт нормасы — 132, 133, 211, 212—215, 236, 506, 507, 508.
— орта мәнфәәт — 133, 134, 198, 214.
— мәнфәәт нормасынын ашағы енмәк мейли — 215.
«Мәтбуат азадлығы» буржуа ҹәмиййәтиндә — 268—270.
Мәһсулдар гүввәләр вә истеһсал мүнасибәтләри — 23—25, 28, 30, 31, 94, 105, 142, 159, 178—179, 332, 401.
Милли мүстәмләкә мәсәләси — 37—38, 184—185, 203, 239—240, 241, 246, 247, 248—249, 373—374.
Һабелә бах: *Ирландия, Полша.*
Монархия
— мүтләг монархия — 388, 395, 428—429, 451.
— конститусиялы монархия — 388, 395.
«Мүгәддәс аилә» Маркс вә Энкелс— 14.
Мүлкиййәт
— ичма мүлкиййәти — 209, 363—364.
— феодал мүлкиййәти — 27, 77, 158.
— буржуа (капиталист) мүлкиййәти — 27, 50, 101, 158, 159, 332, 363.
— торпаг мүлкиййәти — 77, 81, 101, 134—136, 137—138, 211, 232, 333.
— хүсуси мүлкиййәт — 20, 363, 395.
— ичтимаи мүлкиййәт — 20, 206, 332.
Мүлкиййәтдән мәһрум етмә, капитализмдә билаваситә истеһсалчыларын мүлкиййәтдән мәһрум едилмәси — 89, 203, 331—332 338, 363, 461, 469—470.
Мүстәгил фәһлә партиясы, Инкилтәрә — 499—500.
Мүстәмләкәләр — 25, 79—81, 89, 360, 373—374, 391, 472.
Мүһарибә
— вә фәһлә синфи — 220, 257, 258, 260—261, 267, 282, 310.
— вәтәндаш мүһарибәси — 136—137, 276.
— ишғалчылыг мүһарибәси — 90, 91, 274.
— мүдафиә мүһарибәси — 259, 271.
— партизан мүһарибәси — 128, 129, 266—267.
— Наполеон мүһарибәләри — 69, 128, 129, 260, 266.
—1854—1856-чы илләрин Крым мүһарибәси — 108, 471, 489.
— 1859-чу ил Франса — Австрия — Италия мүһарибәси — 110—112, 258—259.
— 1866-чы ил Австрия — Пруссия мүһарибәси — 183—184, 188—189, 260.
— 1870-чи ил Франса — Пруссия мүһарибәси — 253, 255—257, 258, 259—261, 262—264, 265—267, 268, 270, 271—273, 278—279, 282—284, 328.
— 1877—1878-чи илләрин Русия—Түркийә мүһарибәси — 328—329.

Н

Нәзәриййә вә онун әһәмиййәти — 13, 383, 385, 408, 417, 418—419, 421, 423.
Норвеч — 439—440.

О

Орду — 53, 75, 94—95, 155—156 186.
Орта әср коммуналары — 83—85.
Орта әсрләр — 24, 82—85, 92—93, 94—95, 209, 378, 379—380, 401, 487, 507, 513.

П

Парис Коммунасы — 276, 277, 279, 281—282, 290, 302, 306, 309, 312, 362, 365, 396.
Позитивизм — 187, 280, 502—503.
Полша — 70, 91, 113—114, 145, 154—155, 329.
Поссибилистләр — 374—375, 376, 377, 432—434.

Пролетар ингилабы — 19, 20, 64—65, 72—73, 88, 108—109, 139, 211, 247, 277, 309, 323, 343, 344—345, 361—362, 373—374, 377, 386, 388—389, 371, 404—405, 438, 458, 459.
Пролетар партиясы — 48—49, 72—73, 96, 170, 274, 277, 284, 286, 301, 302, 303—304, 308—313, 342, 346, 347, 352, 376, 377, 418, 422, 438, 473, 496, 497, 499.
Пролетариат — 174, 219, 279, 284, 286, 287—288, 347, 362, 394—395, 426.
— онун тарихи ролу — 87, 167, 170, 171, 386.
— мейдана кәлмәси — 331—332, 401—402.
— вә кәндлиләр — 88, 233, 496—497.
— буржуазия илә мүбаризә — бах: *Синифләр вә синфи мүбаризә.*
Пролетариат диктатурасы — 47, 48, 64—65, 286, 287, 312—313, 362, 386, 390, 438, 452, 496.
Пролетариатын синфи мүбаризәсинин тактикасы — 256, 257, 274, 301, 381, 408, 421—422, 423—424, 437—438, 473, 496, 497, 511.
Прудонизм, прудончулар — 17—18, 19, 20, 22—33, 100, 105, 157—164, 184, 185, 200, 220, 222, 284, 292, 306—307, 376, 402, 457.
Пруссия, пруссиячылыг — бах: *Алмания.*
Пул вә пул тәдавүлү—102—105, 196.

Р

Рента. торпаг рентасы — 42—45, 130, 131—136, 137—138, 199, 205, 216, 221, 234, 235, 366, 506.
— мүтләг рента — 134—135, 137—138.
— диференсиал рента — 134—136, 237.
Республика, буржуа республикасы — 72, 139, 388, 395, 398, 479, 497, 498—499.
Реформасия — 93, 114, 115—116, 513.
Рәгабәт — 45, 77, 101, 133, 134, 214—215, 322.
Рома тарихи — 55, 82, 94, 125—126, 304, 332—333, 362.
—вә инһисарлар —28—29, 30—31.
Рус дили — 270, 394.
Русия — 69, 70, 110—112, 145, 244—245, 252, 260, 261, 269, 270, 320, 321, 328, 330—332, 338, 339, 353—355, 356—357, 359, 363—364, 365, 392—394, 399—400, 408—409, 439, 468—471, 472, 504.
— рус кәндлиләри — 118, 145, 226, 245, 254, 363, 393, 461, 469—470.
— рус задәканлары — 118, 358, 393, 470.
— рус буржуазиясы — 460, 461, 462, 470.
— рус пролетариаты — 238, 244.
— рус чаризми, онун мүртәҹе ролу — 352, 409, 504.
— Русияда капитализмин инкишафы — 331—332, 355, 409, 460—462, 468, 469, 470, 471, 472, 488—491.
— Русияда ингилабын перспективләри вә онун бейнәлхалг әһәмиййәти — 69, 107, 109, 111, 118, 146, 260, 270, 320—321, 328, 352, 354, 355, 365, 373, 393, 408.
Һабелә бах: *Халгчылар, «Әмәк Азадлығы» групу, Иҹма,* рус иҹмасы.

С

Сектантлыг — 222—223, 284, 286, 297, 303, 304, 417, 420, 421, 499.
Сәбәб вә нәтиҹә — 486, 493.
Сәнае — 134, 142, 460, 468, 469, 490.
Сәнае ингилабы — 142, 143, 404, 472.
Синифләр вә синфи мүбаризә — 31, 64, 65, 82—83, 113, 125, 216, 443, 448, 479.
— синфи мүбаризә тарихин һәрәкәтверичи гүввәсидир — 64—65, 323, 324, 348.
— мүасир синифләрин мәншәи — 35, 82, 83, 331—332, 460—461, 469—470, 489—490, 513.
— пролетариат илә буржуазиянын мүбаризәси — 26, 58, 59, 82, 169—170, 253, 274, 278—279, 286, 312, 323, 342—343, 344, 347—348, 371, 377, 388—389, 426, 496, 497.
— сосялизмдә синифләрин мәһв едилмәси — 64—65, 229.
«Сиясәтин вә сияси игтисадын тәнгиди» Маркс — 13, 33.
Сияси игтисад — 158—159, 160, 177—178.
Һабелә бах: *Буржуа игтисадчылары.*
«Сияси игтисадын тәнгидинә даир» Маркс — 101—105, 110, 162, 194.
Сосял-демократ федерасиясы, Инкилтәрә — 420, 432, 433, 474, 499, 500.
Сосялизм
— элми сосялизм — бах: *Элми сосялизм.*

— мүһафизәкар, яхуд буржуа сосялизми — 222, 229, 311, 320, 366—367, 457, 474, 481.
— алман сосялизми, яхуд «һәгиги» сосялизм — 19, 21, 346—347.
— утопик сосялизм — 32, 185, 191, 320, 330, 396—398.
— феодал сосялизми — 320.
Сосялизм чәмиййәти — 64—65, 178—179, 206, 312, 313, 332, 410, 442, 490.
«Сосялист демократиясы алянсы» — 229—230, 285, 294, 375.
Сосялист чәмиййәти, Инкилтәрә — 420.

Т

Тарих — 23—24, 55, 145, 160, 208, 278, 284, 331—332, 442, 444, 475—477, 493.
Тарихи материализм, онун әһәмиййәти вә әсас мүддәалары — 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 64, 94, 142, 186, 408, 439, 441—442, 443—445, 446—452, 484—487, 492—494.
Тәбиәтшүнаслыг — 105, 106, 125, 194, 196, 299—300, 508.
Тәкрар истеһсал — 146—149, 150.
Тәсадүф — бах: *Зәрурәт вә тәсадүф.*
Тәфәккүр — 210, 217, 484, 485, 505.
Тәһкимчилик һүгугу — 91, 245, 378, 379.
Тә'тил һәрәкаты — 181, 286, 340.
Тичарәт — 77, 108, 109, 338, 447.
Тичарәт азадлығы — 63, 472.
Торпағын миллиләшдирилмәси — 233, 366—368.
Тред-юнионлар — 144, 151, 181, 182, 224, 275, 306, 340, 411—412, 432—433, 436.
Үмум Алмания фәһлә иттифагы — 165—166, 169—171, 174, 219, 221—224, 301, 304.
Үмуми сечки һүгугу — 55, 166, 168, 175—176, 182, 183, 222, 274, 497.

Ф

Фабианчылар — 473—475, 481.
Фениләр — 201, 240, 241, 242, 249.
Феодализм — 24, 331, 476—477, 507.
Фәлсәфә — 99, 325, 450—451, 485.
«Фәлсәфә йохсуллуғу» Маркс — 159—161, 234—235, 319, 366, 392, 399, 456.
Фәһлә партиясы, Франса — 355—356, 368—369, 371—372, 374—376, 377, 500.
— програм — 356, 368, 374, 410.
— поссибилистләрдән парчаланыб айрылма — 374—375, 477.
Фәһлә синфинин сиясәти вә сияси мүбаризәси — 190, 274, 286, 287, 288, 293.
Фәһлә һәрәкаты — 273—276, 284—287, 419, 420, 423—424.
— онун бейнәлхалг характери — 219, 229, 256—257, 261, 274, 275, 283, 306—307, 310, 365, 372—373, 434, 483.
— Америкада фәһлә һәрәкаты — 191, 250, 275—276, 417—420, 421—422, 436—437.
— Инкилтәрәдә фәһлә һәрәкаты — 107, 112, 144, 151, 176, 180, 182, 186, 189, 190—191, 232—233, 239—240, 275—283, 340, 372, 411—412, 419, 420, 436—437, 473, 479, 499—500.
— Алманияда фәһлә һәрәкаты — 11—12, 86—87, 165—166, 167—168, 170, 171—172, 175, 176, 219, 222—224, 230, 274, 275, 283, 285, 340—341, 396—397.
— Испанияда фәһлә һәрәкаты — 273, 285.
— Италияда фәһлә һәрәкаты — 152, 285, 295—296.
— Франсада фәһлә һәрәкаты — 250, 274, 275, 284, 356, 371—372.
— Маркс вә Энкелс бейнәлхалг фәһлә һәрәкатынын рәһбәридирләр — 86—87, 175—176, 348, 368—369, 382, 383, 385.
Һабелә бах: *Тә'тил һәрәкаты, һәмкарлар иттифаглары, Тред-юнионлар.*
Филистерчилик — 127, 168, 253, 350, 370, 382, 396, 439—440.
Франса — 36—37, 52—53, 54—56, 57—61, 70—72, 73, 82—85, 92—93, 110—112, 146, 154—155, 227—228; 257, 259—260, 261—263, 269, 270, 271—272, 286, 329, 335, 337, 338, 388—389, 398—399, 410, 426, 428—432, 441—442, 457, 468—469, 487.
— франсыз пролетариаты — 37, 57, 58—59, 71, 167, 169, 190—191, 262—263, 267.
— франсыз буржуазиясы — 59, 60, 83, 265, 271—272, 280.
— франсыз хырда буржуазиясы — 36.
— франсыз кәндлиләри — 37, 71, 431, 500—501.

— Франсада Икинчи империя — 70—71, 110—111, 222, 250, 255, 257, 259, 306, 337.
— Франсада фәһлә һәрәкаты — бах: *Фәһлә һәрәкаты.*
«Франсада вәтәндаш мүһарибәси» Маркс — 282, 390, 400.
«Франсада синфи мүбаризә» Маркс — 63.
Франсада XVIII әсрин сонунда буржуа ингилабы — 52, 53, 59, 83, 91, 164, 263, 362, 429—430, 435, 513.
Франсада 1848-чи ил ингилабы—36—37, 59, 71—72, 277, 278—279, 397, 404, 405, 498.

Х

Халгчылар — 356—357, 407—408, 504.
Хырда буржуазия — 33, 163, 345, 394—395, 439—441.

Һ

Һекелчилик — 25, 65, 97, 130, 179—180, 207, 442, 463—464.
Һәмкарлар иттифаглары — 169—170, 223—224, 312.
Һабелә бах: *Тред-юнионлар.*
Һимайәчилик — 202—203, 354, 364, 460, 468, 472.
Һиндистан — 74, 75—76, 77, 80—81, 360, 373, 447, 472.
Һүгуг — 401, 449—450.

Ч

Чартизм — 62—63, 66, 87, 95—96, 107, 112, 372.
Чин — 109, 501.

Ҹ

Ҹәмиййәт — 23, 322—324, 448.
Һабелә бах: *Ибтидаи ҹәмиййәт. Феодализм, Буржуа ҹәмиййәти, Сосялизм ҹәмиййәти.*

Ш

Шәрг — 73—78, 79—81.
Шәхсиййәтин тарихдә ролу — 278, 383, 385, 444—445, 493, 494.
Шәһәр, шәһәрин кәнддән айрылмасы — 26, 403—404.
Шимали Америка сосялист фәһлә партиясы — 436—437, 499.
Шимали Америкада вәтәндаш мүһарибәси — 128—129, 136, 138—139, 155—156.

Э

Эйзенахчылар — бах: *Алмания сосял-демократ фәһлә партиясы.*
Элзас-Лотаринкия — 257, 258, 259—260, 262, 268.
Элм — 44, 99, 160, 217, 492—493.
Элми сосялизм — 64—65, 160, 362, 405, 407—408, 457.
Энеркиянын чеврилмәси гануну—106, 180, 300.

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

Мүгәддимә 3

1843-чү ил

1. Маркс — А. Рукейә, март 9

1844-чү ил

2. Енкелс — Маркса, 19 ноябр 11

1845-чи ил

3. Енкелс — Маркса, 20 январ 13

1846-чы ил

4. Маркс — П.-Ж. Прудона, 5 май 16
5. Енкелс — Маркса, 18 сентябр 17
6. Енкелс — Брүссел коммунист мәктублашма комитәсинә, 23 октябр 19
7. Енкелс — Маркса, октябрын 23-нә яхын 21
8. Маркс — П. В. Анненкова, 28 декабр 22

1847-чи ил

9. Енкелс — Маркса, 23—24 ноябр 34

1848-чи ил

10. Енкелс — Е. Бланка, 28 март 36
11. Маркс — „Alba“ гәзетинин редакторуна, май 37
12. Енкелс — Е. Бланка, 24 май 38

1849-чу ил

13. Енкелс — Женни Маркса, 25 июл 40

1851-чи ил

14. Маркс — Энкелсә, 7 январ 42
15. Энкелс — Маркса, 17 июл 45
16. Энкелс — Маркса, июлун 20-нә яхын 47
17. Маркс — И. Вейдемейерә, 11 сентябр 50
18. Маркс — Энкелсә, 13 сентябр 51
19. Энкелс — Маркса, 23 сентябр 52
20. Энкелс — Маркса, 26 сентябр 52
21. Энкелс — Маркса, 3 декабр 53
22. Маркс — Энкелсә, 9 декабр 57
23. Энкелс — Маркса, 11 декабр 58

1852-чи ил

24. Маркс — И. Вейдемейерә, 5 март 62
25. Энкелс — Маркса, 18 март 65
26. Женни Маркс — А. Клусса, 28 октябр 66

1853-чү ил

27. Энкелс — И. Вейдемейерә, 12 апрел 69
28. Энкелс — Маркса, майын 24-нә яхын 73
29. Маркс — Энкелсә, 2 июн 75
30. Энкелс — Маркса, 6 июн 77
31. Маркс — Энкелсә, 14 июн 78

1854-чү ил

32. Маркс — Энкелсә, 27 июл 82

1856-чы ил

33. Маркс — Энкелсә, 5 март 86
34. Маркс — Энкелсә, 16 апрел 87
35. Энкелс — Маркса, 23 май 88
36. Маркс — Энкелсә, 30 октябр 91
37. Маркс — Энкелсә, 2 декабр 91

1857-чи ил

38. Маркс — Энкелсә, 25 сентябр 94
39. Маркс — Энкелсә, 24 ноябр 95

1858-чи ил

40. Маркс — Энкелсә, 14 январ 97
41. Маркс — Энкелсә, 1 феврал 97
42. Маркс — Ф. Лассала, 22 феврал 99
43. Маркс — Энкелсә, 2 апрел 101
44. Энкелс — Маркса, 14 июл 105
45. Энкелс — Маркса, 7 октябр 107
46. Маркс — Энкелсә, 8 октябр 108

1859-чу ил

47. Маркс — Ф. Лассала, 4 феврал 110
48. Маркс — Ф. Лассала, 19 апрел 112
49. Энкелс — Ф. Лассала, 18 май 114

1860-чы ил

50. Маркс — Энкелсә, 11 январ 118
51. Маркс — Ф. Фрейлиграта, 29 феврал 119

1861-чи ил

52. Маркс — Ф. Лассала, 16 январ 125
53. Маркс — Энкелсә, 27 феврал 125

1862-чи ил

54. Маркс — И.-Ф. Беккерә, 26 феврал 127
55. Энкелс — Маркса, 23 май 128
56. Маркс — Энкелсә, 18 июн 130
57. Маркс — Энкелсә, 2 август 131
58. Маркс — Энкелсә, 7 август 136
59. Маркс — Энкелсә, 9 август 137
60. Энкелс — Маркса, 15 ноябр 138

1863-чү ил

61. Маркс — Энкелсә, 28 январ 141
62. Маркс — Энкелсә, 9 апрел 144
63. Энкелс — Маркса, 11 июн 145
64. Маркс — Энкелсә, 6 июл 146

1864-чү ил

65. Маркс — Энкелсә, 4 ноябр 151
66. Энкелс — И. Вейдемейерә, 24 ноябр 154

1865-чи ил

67. Маркс — И.-Б. Швейтсерә, 24 январ 157
68. Маркс — Энкелсә, 30 январ 164
69. Маркс — Энкелсә, 3 феврал 164
70. Маркс вә Энкелс — „Social-Demokrat“ редаксиясына, 6 феврал 167
71. Маркс — Энкелсә, 11 феврал 167
72. Маркс — Энкелсә, 18 феврал 169
73. Маркс вә Энкелс — „Social-Demokrat“ редаксиясына, 23 феврал 171
74. Маркс — Л. Кукелмана, 23 феврал 172
75. Энкелс — Ф.-А. Ланкейә, 29 март 176
76. Маркс — Энкелсә, 1 май 180
77. Маркс — Энкелсә, 20 май 181

1866-чы ил

78. Маркс — Л. Кукелмана, 15 январ 182
79. Энкелс — Маркса, 13 апрел 183
80. Маркс — Энкелсә, 7 июн 184
81. Маркс — Энкелсә, 20 июн 184
82. Маркс — Энкелсә, 7 июл 186
83. Энкелс — Маркса, 25 июл 187
84. Маркс — Энкелсә, 27 июл 188
85. Маркс — Л. Кукелмана, 9 октябр 190

1867-чи ил

86. Маркс — З. Мейерә, 30 апрел 192
87. Энкелс — Маркса, 16 июн 193
88. Маркс — Энкелсә, 22 июн 195
89. Маркс — Энкелсә, 27 июн 197
90. Маркс — Энкелсә, 16 август 198
91. Маркс — Энкелсә, 24 август 199
92. Маркс — Энкелсә, 11 сентябр 200
93. Маркс — Энкелсә, 30 ноябр 201

1868-чи ил

94. Маркс — Энкелсә, 8 январ 205
95. Маркс — Л. Кукелмана, 6 март 206
96. Маркс — Энкелсә, 25 март 208
97. Маркс — Л. Кукелмана, 6 апрел 210
98. Маркс — Энкелсә, 30 апрел 211
99. Маркс — Л. Кукелмана, 11 июл 216
100. Маркс — Энкелсә, 26 август 219
101. Маркс — Һ. Эккариуса вә Ф. Лесснерә, 10 сентябр 219
102. Маркс — Энкелсә, 10 октябр 221
103. Маркс — И.-Б. Швейтсерә, 13 октябр 221
104. Энкелс — Маркса, 6 ноябр 225
105. Маркс — Энкелсә, 7 ноябр 225

1869-чу ил

106. Маркс — Л. Кукелмана, 3 март 227
107. Маркс — Энкелсә, 5 март 228
108. Энкелс — Л. Кукелмана, 10 июл 230
109. Маркс — Энкелсә, 10 август 231
110. Маркс — Энкелсә, 30 октябр 232
111. Энкелс — Маркса, 1 ноябр 233
112. Маркс — Энкелсә, 26 ноябр 234
113. Маркс — Л. Кукелмана, 29 ноябр 238
114. Энкелс — Маркса, 9 декабр 240
115. Маркс — Энкелсә, 10 декабр 241

1870-чи ил

116. Маркс — Энкелсә, 10 феврал 244
117. Маркс — Л. Кукелмана, 17 феврал 245
118. Маркс — З. Мейерә вә А. Фогта, 9 апрел 246
119. Маркс — Энкелсә, 18 май 250
120. Маркс — Л. Кукелмана, 27 июн 251
121. Маркс — Энкелсә, 28 июл 253
122. Маркс — И.-Ф. Беккерә, 2 август 253
123. Энкелс — Маркса, 15 август 255
124. Маркс — Энкелсә, 17 август 258
125. Маркс — Алмания Сосял-демократ фәһлә партиясы комитәсинә, сентябрын 1-нә яхын 259
126. Энкелс — Маркса, 4 сентябр 261
127. Энкелс — Маркса, 12 сентябр 263
128. Маркс — Э.-С. Бизлийә, 19 октябр 264
129. Маркс — Л. Кукелмана, 13 декабр 265

1871-чи ил

130. Маркс — „Daily News“ редакторуна, 16 январ 268
131. Маркс — З. Мейерә, 21 январ 270
132. Маркс — Л. Кукелмана, 4 феврал 271
133. Энкелс — Бейнәлхалг Фәһлә Ҹәмиййәтинин Испания федерасия шурасына, 13 феврал 273
134. Маркс — В. Либкнехтә, 6 апрел 276
135. Маркс — Л. Кукелмана, 12 апрел 277
136. Маркс — Л. Кукелмана, 17 апрел 278
137. Маркс — Л. Франкелә вә Л.-Э. Варленә, 13 май 279
138. Маркс — Э.-С. Бизлийә, 12 июн 280
139. Маркс — А. Һүберә, 10 август 282
140. Маркс — Ф. Болтейә, 23 ноябр 284
141. Энкелс — Туриндә чыхан „Il Proletario Italiano“ гәзетинин редаксиясына, 29 ноябр 287

1872-чи ил

142 Энкелс — К. Терсакийә, 14 январ 289
143. Энкелс — Т. Куноя, 24 январ 291

1873-чү ил

144. Энкелс — Маркса, 30 май 299
145. Энкелс — А. Бебелә, 20 июн 301
146. Маркс — Ф.-А. Зоркейә, 27 сентябр 304
147. Энкелс — Маркса, 10 декабр 305

1874-чү ил

148. Энкелс — Ф.-А. Зоркейә, 12—17 сентябр 306

1875-чи ил

149. Энкелс — А. Бебелә, 18—28 март 308
150. Маркс — В. Браккейә, 5 май 315
151. Энкелс — А. Бебелә, 12 октябр 317
152. Энкелс — А. Бебелә, 15 октябр 319
153. Энкелс — П. Л. Лаврова, 12—17 ноябр 321

1876-чы ил

154. Энкелс — Маркса, 28 май 325

1877-чи ил

155. Маркс — Ф.-А. Зоркейә, 27 сентябр 328
156. Маркс — Ф.-А. Зоркейә, 19 октябр 329
157. Маркс — „Отечественные Записки" редаксиясына, ноябр . . . 330

1879-чу ил

158. Маркс — Н. Ф. Даниелсона, 10 апрел 334
159. Энкелс — Э. Бернштейнә, 17 июн 339
160. Энкелс — И.-Ф. Беккерә, 1 июл 340
161. Маркс вә Энкелс — А. Бебелә, В. Либкнехтә, В. Браккейә вә башгаларына („Тә'мим мәктубу"), 17—18 сентябр 341
162. Маркс — Ф.-А. Зоркейә, 19 сентябр 348
163. Энкелс — А. Бебелә, 14 ноябр 350
164. Энкелс — А. Бебелә, 16 декабр 351

1880-чы ил

165. Энкелс — М. К. Каблуковая, 5 август 353
166. Маркс — Ф.-А. Зоркейә, 5 ноябр 355

1881-чи ил

167. Маркс — Н. Ф. Даниелсона, 19 феврал 358
168. Маркс — Ф. Домела-Нивенһейсә, 22 феврал 361
169. Маркс—В. И. Засуличә, 8 март 363
170. Энкелс — Э. Бернштейнә, 12 март 364
171. Маркс вә Энкелс — Парис Коммунасынын илдөнүмү мүнасибәтилә 1881-чи ил мартын 21-дә чағырылмыш славян митингинин сәдринә 365
172. Маркс — Ф.-А. Зоркейә, 20 июн 366
173. Энкелс — Э. Бернштейнә, 25 октябр 368

1882-чи ил

174 Энкелс — Э. Бернштейнә, 25 январ 370
175. Энкелс — И.-Ф. Беккерә, 10 феврал 371
176. Энкелс — К. Каутскийә, 12 сентябр 373
177. Энкелс — Э. Бернштейнә, 20 октябр 374
178. Энкелс — А. Бебелә, 28 октябр 376
179. Энкелс — Маркса, 15 декабр 378
180. Энкелс — Маркса, 16 декабр 379

1883-чү ил

181. Энкелс — Э. Бернштейнә, 18 январ 381
182. Энкелс — Э. Бернштейнә, 27 феврал—1 март 382
183. Энкелс — Э. Бернштейнә, 14 март 383
184. Энкелс — Ф.-А. Зоркейә, 15 март 383
185. Энкелс — Ф. Ван-Паттенә, 18 апрел 386
186. Энкелс — Э. Бернштейнә, 27 август 388

1884-чү ил

187. Энкелс — Э. Бернштейнә, 1 январ 390
188. Энкелс — К. Каутскийә, 16 феврал 391
189. Энкелс — В. И. Засуличә, 6 март 392
190. Энкелс — Э. Бернштейнә, 24 март 394
191. Энкелс — К. Каутскийә, 26 апрел 395
192. Энкелс — Э. Бернштейнә, 23 май 396
193. Энкелс — А. Бебелә, 6 июн 398
194. Энкелс — Е. Папритсә, 26 июн 399
195. Энкелс — К. Каутскийә, 26 июн 400
196. Энкелс — К. Каутскийә, 20 сентябр 402
197. Энкелс — А. Бебелә, 11 декабр 403

1885-чи ил

198. Энкелс — В. И. Засуличә, 23 апрел 407
199. Энкелс — К. Кил'ом-Шака, июлун 5-нә яхын 410
200. Энкелс — А. Бебелә, 28 октябр 411
201. Энкелс — Н. Ф. Даниелсона, 13 ноябр 412
202. Энкелс — М. Каутскаяя, 26 ноябр 415

1886-чы ил

203. Энкелс — Ф.-А. Зоркейә, 29 ноябр 417
204. Энкелс — Ф. Келли-Вишневетскаяя, 28 декабр 421

1887-чи ил

205. Энкелс — Ф. Келли-Вишневетскаяя, 27 январ 423

1888-чи ил

206. Энкелс — М. Һаркнессә, апрелин әввәлләри 425

1889-чу ил

207. Энкелс — К. Каутскийә, 20 феврал 428
208. Энкелс — Ф.-А. Зоркейә, 8 июн 432
209. Энкелс — В. Адлерә, 4 декабр 434
210. Энкелс — Ф.-А. Зоркейә, 7 декабр 436
211. Энкелс — К. Трирә, 18 декабр 437

1890-чы ил

212. Энкелс — П. Эрнстә, 5 июн 439
213. Энкелс — К. Шмидтә, 5 август 441
214. Энкелс — И. Блоха, 21—22 сентябр 443
215. Энкелс — К. Шмидтә, 27 октябр 446

1891-чи ил

216. Энкелс — К. Каутскийә, 23 феврал 453
217. Энкелс — Х. Месая, 24 март 456
218. Энкелс — К. Каутскийә, 29 июн 457
219. Энкелс — К. Каутскийә, 14 октябр 458
220. Энкелс — Н. Ф. Даниелсона, 29—31 октябр 460
221. Энкелс — К. Шмидтә, 1 ноябр 463

1892-чи ил

222. Энкелс — Ф -А. Зоркейә, 6 январ 465
223. Энкелс — А. Бебелә, 19 феврал 466
224. Энкелс — Н. Ф. Даниелсона, 15 март 467
225. Энкелс — Н. Ф. Даниелсона, 18 июн 471
226. Энкелс — К. Каутскийә, 4 сентябр 473
227. Энкелс — Ф. Мерингә, 28 сентябр 475
228. Энкелс — Ф.-А.. Зоркейә, 31 декабр 478

1893-чү ил

229. Энкелс — Ф.-А. Зоркейә, 18 январ 481
230. Энкелс — А. Бебелә, 24 январ 482
231. Энкелс — Болгар „Сосял-Демократ“ мәчмуәсинин редаксиясына, 9 июн 483
232. Энкелс — Ф. Мерингә, 14 июл 483
233. Энкелс — Н. Ф. Даниелсона, 17 октябр 488

1894-чү ил

234 Энкелс — Һ. Штаркенбурга, 25 январ 492
235. Энкелс — Ф. Туратийә, 26 январ 495
236. Энкелс — П. Лафарга, 6 март 498
237. Энкелс — Ф.-А. Зоркейә, 10 ноябр 499

1895-чи ил

238. Энкелс — Ф. Теннисә, 24 январ 502
239. Энкелс — К. В. Плеханова, 26 феврал 503
240. Энкелс — К. Шмидтә, 12 март 505
241. Энкелс — В. Адлерә, 16 март 509
242. Энкелс — К. Каутскийә, 1 апрел 510
243. Энкелс — П. Лафарга, 3 апрел 511
244. Энкелс — К. Каутскийә, 21 май 511

Көстәричиләр

Мүһүм адлар көстәричиси 514
Мөвзу көстәричиси 540

Шәкилләр

Марксын портрети (1867-чи ил) . . . . 2—3 арасында
Энкелсин портрети (1879-чу ил) . . . . 2—3 „
В. И. Ленин Маркс илә Энкелсин язышмасы һаггында . . . . 6—7 „
Пролетариат диктатурасы һаггында Марксын Вейдемейерә 1852-чи ил 5 март тарихли мәктубундан бир сәһифә . . . . 65—66 „
„Капиталын“ биринчи чилдинин язылыб гуртармасы һаггында Марксын Энкелсә 1867-чи ил 16 август тарихли мәктубу . . . . 200—201 „
Марксын портрети (1872-чи ил) . . . . 304—305 „
Энкелсин 1891-чи ил октябрын 29—31-дә Даниелсона яздығы вә „Евкени Онекиндән“ бир парчаны әлавә этдийи мәктубун сону . . . . 461—462 „
Энкелсин портрети (1893-чү ил) . . . . 487—488 „

К. МАРКС, Ф. ЭНГЕЛЬС

ИЗБРАННЫЕ ПИСЬМА

(на азербайджанском языке)

Азернешр

Йығылмаға верилмиш 22/I-1955-чи ил. Чапа имзаланмыш 7/VI-1955-чи ил. ФГ 02150. Кағыз форматы 60×92¹/₁₆. Физ. вә шәрти ч. в. 34,75+8 япышдырма, учот нәшр. в. 33. Тиражы 10000. Сифариш 54. Гиймәти 10 ман. 10 гәп.

Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийяты. Бакы, Һүсү Һачыев күчәси, № 6.

Азәрбайчан ССР Мәдәниййәт Назирлийинин 26 комиссар адына мәтбәәси, Бакы, Әли Байрамов күчәси, № 3.